T.C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI

SEYAHATNAMELERE GÖRE DİYARBAKIR'IN OSMANLI DÖNEMİ MİMARİ DOKUSU ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

- I -

METİN

DOKTORA TEZİ

Nursel KARACA

VAN–2010

T.C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI

SEYAHATNAMELERE GÖRE DİYARBAKIR'IN OSMANLI DÖNEMİ MİMARİ DOKUSU ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

- I -

METİN

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan
Nursel KARACA

Danışman
Yrd. Doç. Dr. Mehmet TOP

VAN–2010

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER…… I
ÖNSÖZ…… V
KISALTMALAR…… VII
1. GİRİŞ
1. 1. Konunun Niteliği ve Önemi…… 1
1. 2. Konuyla İlgili Yayınlar……... 3
1. 3. Metod ve Düzen…….. 9
2.DİYARBAKIR HAKKINDA GENEL BİLGİLER
2. 1. Tarihçesi ……..... 12
2. 1. 1. Diyarbakır'ın Tarihsel Süreçte Aldığı İsimler ……... 12
2. 1. 2. Osmanlı Öncesi Diyarbakır Tarihi …… 15
2. 1. 3. Osmanlı Dönemi Diyarbakır Tarihi …….. 20
2. 2. Fiziki Yapı……..... 30
2.2.1 Şehrin Konumu ve Yüzey Şekilleri……... 30
2.2.2.Kentleşme……..... 31
2.3. Sosyal Yapı ……..... 31
2.4. Kültürel Yapı ……..... 33
2.5. Dini ve Etnik Yapı ……. 38
2.6. Ekonomik Yapı ……..... 41
3. SEYAHATNAMELERDE DİYARBAKIR
3.1. Seyahatnamelerde Diyarbakır'ın Osmanlı Öncesi…….. 44
3.2. Seyahatnamelerde Diyarbakır'ın Osmanlı Dönemi…… 46
4. SEYAHATNAMELERDEKİ OSMANLI YAPILARI
4.1. Seyahatnamelerde Adı Geçen Osmanlı Yapıları…… 53
4. 1. 1. Kaleler……. 53
4.1.1.1. Dış Kale…….. 53
4.1.1.2. İç Kale…… 63
4. 1. 2. Külliyeler…… 69
4.1.2.1. (Hadım) Ali Paşa Külliyesi …… 69
4.1.2.1.1. Camii……..... 70
4.1.2.1.2. Medresesi……... 71
4.1.2.1.3. Şafiiler Bölümü……. 72
4. 1. 3. Camiler…… 73
4.1.3.1. **Fatih Paşa Camii**……. 73
4.1.3.2. **Fatih Paşa Camii** Şafiiler Mescidi……. 75
4.1.3.3. Sinoğlu Camii…….…….... 76
4.1.3.4. İskender Paşa Camii…….…….... 77
4.1.3.5. Behram Paşa Camii ……...……...…… 79
4.1.3.6. Melek Ahmed Paşa Camii ……..……. 81
4.1.3.7. Aziziye Camii …… 83
4.1.3.8. Nasuh Paşa Camii …… 84
4.1.3.9. Arap Şeyh Camii …… 84
4.1.3.10. **Kurt İsmail Paşa Camii** …… 85

4.1.4. Mescitler…… 86
4.1.4.1. Molla Bahaddin Mescidi ……..... 86
4.1.4.2. Kavvas-ı Sağîr Mescidi …… 86
4.1.5. Medreseler……. 87
4.1.5.1. Hüsrev Paşa Medresesi ……. 87
4.1.5.2. Muslihiddin Lâri Medresesi …….. 89
4.1.6. Türbeler……. 90
4. 1.6.1. İskender Paşa Türbesi ……..... 90
4. 1.6.2. Özdemiroğlu Osman Paşa Türbesi …….. 91
4. 1.6.3. Şeyh Abdülcelil (Müslihiddin Lari)Türbesi ……..... 92
4. 1.6.4. Zincirkıran Türbesi ……..... 92
4. 1.6.5. Sarı Saltuk (Gülşeni) Türbesi …….. 93
4. 1.6.6. Sahabeler Türbesi …… 94
4.1.7. Hanlar…… 95
4.1.7.1. Deliller Hanı ……. 95
4.1.7.2. Hasan Paşa Hanı ……... 97
4.1.7.3. Çifte Han …….. 100
4.1.8 Hamamlar……... 101
4.1.8.1. Çardaklı Hamamı …….. 101
4.1.8.2. Deva (Deve) Hamamı ……... 102
4.1.8.3. (Behram) Paşa Hamamı …… 104
4.1.8.4. Melek Ahmed Paşa Hamamı …… 105
4.1.8.5. Kadı Hamamı …… 106
4.1.8.6. Vahap Ağa Hamamı ……. 107
4.1.9. Kamu Yapıları…….. 108
4.1.9.1. Hükümet Binası ……„…….. 108
4.1.9.2. Jandarma Kışlası (Süvari Alay Birliği) ……. 110
4.1.9.3. Cephanelik (Muhakemat Müdürlüğü) Binası ……... 112
4.1.10. Ev, Konak ve Köşkler ……... 114
4.1.10.1. Ziya Gökalp'in Evi (Ziya Gökalp Müzesi) …… 114
4.1.10.2. Cihannüma (Kavs) Köşkü…….. 115
4.1.10.3. Seman (Gazi/Atatürk) Köşkü …… 116
4 .2. Seyahatnamelerde Adı Geçmeyen Osmanlı Yapıları……. 117
4.2.1. Camiler……. 117
4.2.1.1. Defterdar (Ragıbiye) Camii…….. 117
4.2.2. Mescitler……... 118
4.2.2.1. Salos Mescidi……... 118
4.2.2.2. Çağaloğlu Mescidi……... 118
4.2.2.3. Şeyh Muhammet Namazgahı……... 119
4.2.3. Türbeler…… 119
4.2.3.1. Arap Şeyh Türbesi…… 119
4.2.3.2. Dabanoğlu Türbesi…… 120
4.2.3.3. Zübeyde Hanım Türbesi……... 120
4.2.4. Kamu Yapıları…….. 121
4.2.4.1. Dârü'l-Muallim **Binası……** 121
4.2.4.2. Kurdoğlu İsmail Paşa Kışlası…… 122
4.2.4.3. Gureba Hastanesi (Devlet Hastanesi)…… 123

4.2.4.4. Hapishane Binası……..... 124
4.2.4.5. Diyarbakır İdadi Mektebi…… 125
4.2.4.6. Adliye Sarayı (Büyük Adliye Sarayı)…… 127
4.2.4.7. Kolordu Binası…… 129
4.2.4.8. Atatürk Müzesi…… 130
4.2.4.9. Vakıflar Müdürlüğü (Sur Duvarına Bitişik Yapı)…… 132
4.2.4.10. Defterdarlık (Sur Duvarına Bitişik Yapı)…… 133
4.2.4.11. Mekteb-i Nisa (Ziya Gökalp İlköğretim Okulu)…… 135
4.2.5. Ev, Konak ve Köşkler…… 137
4.2.5.1. İskender Paşa Konağı…… 137
4.2.5.2. Behram Paşa Konağı…… 139
4.2.5.3. Şeyhzadeler (Özdemiroğlu Osman Paşa) Konağı…… 140
4.2.5.4. Kuşdili (Bekir Efendi) Köşkü…… 141
4.2.5.5. Ağuludere Köşkü…… 142
4.2.6.Çeşmeler…… 143
4.2.6.1. Hatun Çeşmesi (Hatun Kastal) …… 143
4.2.6.2. Behram Paşa Camii Çeşmesi…… 144
4.2.6.3. Arap Şeyh Cami Çeşmesi…… 144
4.2.6.4. Kavvas-ı Sağir Çeşmesi…… 145
4.2.6.5. Köylü Sokak Çeşmesi…… 145
4.2.6.6. Telgrafhane Sokak Çeşmesi…… 146
4.2.6.7. Ziya Gökalp Çeşmesi…… 146
4.2.6.8. İçkale Çeşmesi (Aslanlı Çeşme) …….. 147
4.2.6.9. Zağlı Sokak Çeşmesi…… 148
4.2.6.10. Sahabe Paşa Çeşmesi ……..…….. 148
5. DEĞERLENDİRME
5.1. Kent Dokusu……..... 149
5.1.1. Fiziki Doku Özellikleri ……. 161
5.1.1.1. Konumu…… 161
5.1.1.2. Görünümü…… 164
5.1.1.3. Yollar……. 167
5.1.1.4. Meydanlar…….. 173
5.1.1.5. Açık Alanlar…….. 174
5.1.1.6. Mahalleler…….. 176
5.1.2. Sosyal Doku Özellikleri……. 183
5.1.2.1. Nüfus…… 183
5.1.2.1.1. Nüfus bileşenleri…… 187
5.1.2.2. Ticaret Hayatı…… 188
5.1.2.2.1. Çarşı ve Pazarlar……... 193
5.1.2.2.1.1. Esnaf grupları…… 201
5.1.2.2.1.2. Üretim…… 202
5.2. Mimari Doku……... 208
5.2.1. Plan ve Mekan Anlayışı…… 208
5.2.1.1. Kalelerde ……... 208
5.2.1.2. Külliyelerde…… 213
5.2.1.3. Cami ve Mescitlerde…….. 214

5.2.1.4. Medreselerde…… 230
5.2.1.5. Türbelerde…….. 234
5.2.1.6. Hanlarda…… 238
5.2.1.7. Hamamlarda…….. 245
5.2.1.8. Kamu Yapılarında…….. 255
5.2.1.9. Sivil Mimari……... 263
5.2.1.9.1. Geleneksel Diyarbakır Evlerinde…… 263
5.2.1.9.2. Köşklerde…… 275
5.2.1.10. Çeşmelerde……... 279
5.2.2. Mimari Elemanlar…… 287
5.2.2.1. Taçkapı ve Girişler…….. 287
5.2.2.2. Minare …… 291
5.2.2.3. Mihraplar …… 296
5.2.2.4. Minberler …… 302
5.2.3. Malzeme ve Teknik…… 305
5.2.3.1. Taş …… 305
5.2.3.2. Ahşap …… 311
5.2.3.3. Alçı ……..... 312
5.2.3.4. Çini …… 312
5.2.4. Süsleme…… 314
5.2.4.1. Bitkisel Süsleme…… 315
5.2.4.2. Geometrik Süsleme…… 317
5.2.4.3. Kalem İşi Süsleme (teknik)…… 319
5.2.4.4. Mukarnas…… 320
5.2.4.5. Yazı…… 321
6. SONUÇ…… 324
7. ÖZET…… 332
7.1. SUMMARY…….. 334
8. KAYNAKLAR…… 336
9. TABLOLAR LİSTESİ…… 371
10. ÇİZİM LİSTESİ…….. 392
11. FOTOĞRAF LİSTESİ…… 394

ÖNSÖZ

Bazı kentler üstüne kurulu arazi yapısı, bazıları kalesi, bazıları bünyesinde barındırdığı tarihi eserleri, tarihi dokusu ve kültür varlıkları, bazıları ise yetiştirdiği fikir, bilim ve sanat insanlarıyla ün salmışlardır. Diyarbakır ise bir kente nam kazandıran bu unsurların tamamını bünyesinde toplamaktadır.

Diyarbakır'ın tarihsel geçmişi çok eski dönemlere dayanmaktadır. Kentte kurulmuş uygarlıkların başında Hurrilerin geldiği tarihçiler tarafından kabul edilir. Daha sonra Mitannilerle süren uygarlık Asurlar, Aramiler, Urartular, İskitler, Medler, Persler, Makedonyalılar, Selevkoslar, Partlar, Romalılar, Sasanlar, Bizanslılar, Akhunlar, Emeviler, Abbasiler, Mervanlılar, Oğuzlar, Selçuklular, Artuklular, Eyyubîler, Moğollar, Türkmenler, Safeviler, Akkoyunlular'la devam etmiş ve son olarak Diyarbakır ve çevresi Osmanlılar idaresine geçmiştir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin, orta kısmında bulunan Diyarbakır kenti, Mezopotamya'ya yakınlığı, tarihi İpek Yolu'nun kent sınırlarından geçmesi ve Urartulardan Osmanlı Dönemine kadar birçok devletin egemenliğinde kalması nedeniyle kültürel ve sanatsal faaliyetler açısından oldukça zengin bir kenttir.

Diyarbakır kuruluşundan bugüne kadar yeri değişmemiş olan ender kentlerdendir. Kuruluş tarihi M.Ö. 3000 yılları olarak bilinen kent bu tarihten itibaren yukarıda bahsedildiği üzere çok çeşitli kültürlerin ve devletlerin egemenliği altında yaşamış; 1515 yılında, Osmanlı İmparatorluğu'nun altın çağını yaşamaya başladığı bir dönemde bu cihan devletinin hakimiyeti altına girmiştir. Cumhuriyet dönemine değin 400 yılı kapsayan bu süreçte imparatorluğun en büyük eyaletlerinden biri olarak gelişimini sürdüren Diyarbakır kent ve mimarlık tarihçilerinin ilgisini yeterince çekmemiştir. Kültürlerin en iyi tanıtıcısı olan kentlerin, yapılar yoluyla fiziksel dokularının sanat tarihi içindeki yerlerinin saptanması ulusal sanat ve kültür tarihine olduğu kadar, evrensel sanat ve kültür tarihine de hizmet anlamı taşımaktadır. Bu bağlamda zengin tarihi ve yapı koleksiyonuna sahip müze şehir görünümündeki Diyarbakır'ın kent dokusunu irdelemek de bu amacı gütmektedir. Zengin kültürel ve tarihi mirasıyla yeryüzündeki eşsiz kentlerden biri olan Diyarbakır, kimliğini belirleyen değerlerle birlikte tanınmayı ve korunarak gelecek kuşaklara aktarılmayı hak etmektedir.

Bu çalışmada, binlerce yıllık zengin bir kültür ve mimari mirası bünyesinde barındıran Diyarbakır kentinin genel olarak tanıtımı ve özel olarak, 400 yıllık Osmanlı kesiti alınarak bu dönemde kentin sosyal, siyasal, ekonomik, kültürel ve mimari yapısı ile bu dönem boyunca kentin geçirdiği evrim ve dönüşüm başlangıcından sonuna kadar irdelenerek bir bütün halinde ortaya koymayı amaçlamaktayız.

Çalışmamın her aşamasında anlayışlı tavrı, yol gösterici tutumu ve değerli fikirleriyle beni yönlendiren saygıdeğer hocam Yrd. Doç. Dr. Mehmet Top'a en içten teşekkürlerimi sunarım. Çalışmam süresince hoşgörülü yaklaşımlarıyla yanımda olan ve manevi desteklerini esirgemeyen Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü'nün çok değerli hocalarına, Yrd. Doç. Dr. Kemal Özkurt'a, değerli

arkadaşım Öğr. Gör. Hasan Buğrul'a, Diyarbakır konusunda yaptıkları çalışmalarından yararlandığım Yrd. Doç. Dr. B. Nuri Kılavuz, Yrd. Doç. Dr. Gülsen Baş, Dr. Özden Gökhan Baydaş, Doç. Dr. Canan Parla ve Araş.Gör. Evindar Yeşilbaş'a, fotoğraf konusunda bazı eksikliklerin giderilmesinde yardımlarını esirgemeyen Yrd.Doç.Dr. İrfan Yıldız'a ve tezin son haline getirilmesi yönünde bilgisayar işleri konusunda teknik katkıda bulunan Erkan Koç'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca çalışmamın bütün evrelerinde beni destekleyen, yalnız bırakmayan, cesaretlendirici tutumlarıyla her zaman yanımda olan, gerektiğinde özveride bulunan aileme özellikle annem, babam, eşim, küçük oğlum Kaan ve tezin oluşumu sırasında çeşitli konularda değerli yardımları olan canım oğlum Oğuzhan Karaca'ya ise teşekkürlerim her türlü ifadeden acizdir.

Nursel KARACA
Van-2010

KISALTMALAR

a.g.e. : Adı geçen eser
a.g.m. : Adı geçen makale
a.g.t. : Adı geçen tez
a.y. : Aynı yazar
ABA : Ana Britannica Ansiklopedisi
ASA : Anadolu Sanatı Araştırmaları
A.Ü. : Ankara Üniversitesi
BA : Başbakanlık Arşivi
Bkz. : Bakınız
BTTD : Belgelerle Türk Tarihi Dergisi
B.Ü.Y. : Boğaziçi Üniversitesi Yayını
Çev. : Çeviren
Çiz. : Çizim
DBB : Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi
DBY : Diyarbakır Belediyesi Yayını
DİA : Diyanet İslam Ansiklopedisi
DİY : Diyarbakır İl Yıllığı
DVS : Diyarbakır Vilayet Salnamesi
d.n. : Dipnot
DTD : Diyarbakır Tanıtma Derneği
D.Ü. : Dicle Üniversitesi
E.S.A. : Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi
Fig. : Figür
F.Ü. : Fırat Üniversitesi
GTT : Genel Türk Tarihi
HÜ : Hacettepe Üniversitesi
İA : İslam Ansiklopedisi
İÜ : İstanbul Üniversitesi
MBTSK : Milletlerarası Birinci Türk Sanatları Kongresi
Res. : Resim

Sos. Bil. Enst.	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
S.Ü.	: Selçuk Üniversitesi
STY	: Sanat Tarihi Yıllığı
TD	: Tapu Defteri
TTD	: Tapu Tahrir Defteri
TDA	: Türk Dünyası Araştırmaları
TDVİA	: Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TKGM	: Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü
T.L.	: Thema Larousse
TTKY	: Türk Tarih Kurumu Yayını
VA	: Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi
VD	: Vakıflar Dergisi
Y.T.Ü.	: Yıldız Teknik Üniversitesi
yy.	: Yüzyıl
Y.Y.Ü.	: Yüzüncü Yıl Üniversitesi
v.d.	: Ve diğerleri

1. GİRİŞ

1.1. Konunun Niteliği ve Önemi

M.Ö. 7. yüzyıldan günümüze kadar Amidi, Amid, Amida, Augusta, Karaamid (Kara-Amid), Karakale, Karacakale, Hamid, Karahamid, Diyar-ı Bekr, Diyarbekir ve Diyarbakır gibi isimlerle anılan Diyarbakır, Güneydoğu Anadolu Bölgesinin orta bölümünde, Elcezire denilen, Mezopotamya'nın kuzey kısmındadır.

Diyarbakır ve yöresinin çok eski bir tarihi vardır. Kent ve çevresi tarih öncesi dönemlerden itibaren her devirde önemini korumuş; Batıdaki kültürler için Orta Asya, Kafkaslar ve Mezopotamya'ya açılan bir güzergâhta bulunması, doğudaki kültürler için ise Akdeniz ve Balkanlar'a uzanan bir köprü konumunda olması nedeniyle çeşitli uygarlıkların tarihi ve kültürel mirasını günümüze kadar taşımıştır.

Geniş bölgeleri birbirine bağlayan ana yolların kavşağında bulunan bir zamanlar Akkoyunluların başkenti ve Osmanlı döneminde Harput, Akçakale, Ergani, Siverek, Çemişgezek, Hasankeyf, Siirt, Sincar, Meyyafarıkin, Nusaybin sancaklarının bağlı olduğu büyük bir eyaletin merkezi olan şehir zengin kültür mirası ve doğal güzellikleri ile açık hava müzesi görünümünü yoğunlukla Osmanlı döneminde edinmiştir.

Kültürel coğrafyası yönünden değişik dönemlerde farklı üslup yoğunlukları gösteren kent, bu nedenle yerli ve yabancı araştırmacıların dikkatini yoğun bir şekilde üzerine çekmiştir. 7. Yüzyılda İslamiyet'in Anadolu'da yayılışıyla yeni düşünce ve buluşların etkisi altında kültür ve sanat merkezi olma özelliğini bu dönemde de sürdürmüş, özellikle İran'dan İslam ordularının getirmiş olduğu yeniliklerle beslenmiş ve bir sanatsal ruhun doğmasına vesile olmuştur. 11. Yüzyılda gerçekleşen Türk hâkimiyeti ile de farklı etki alanları içerisine girmiştir.

Anadolu'da İslam kültürüyle en erken karşılaşan yerlerden biri olan kent, Hz. Ömer (639-661) ve Emeviler'le (661-750) başlayan süreçte Şeyhoğulları, Hamdaniler, Büveyhoğulları, Mervaniler, Büyük Selçuklular, İnalloğulları, Nisanoğulları, Suriye Selçukluları, Artuklular, Eyyubiler, Akkoyunlular ve en son olarak da Osmanlılar'ın hâkimiyeti altında kalmıştır.

Diyarbakır ve yapıları üzerine günümüze kadar çoğu belli yapı örneklerini ya da mimari elemanları esas alan pek çok araştırma yapılmıştır. Ancak Osmanlı dönemini esas alarak, bu dönem yapılarının oluşumu, kent dokusu ve mimari dokuyu yakından ilgilendiren konular olan fiziki ve sosyal durum konularını bir bütün halinde inceleyip değerlendiren bir çalışma ortaya konmamıştır.

Yapılan kaynakça çalışmaları sırasında yüksek lisans ve doktora tezlerinde konularına göre seyahatnamelerden yararlanıldığı görülmüştür. Ancak tez olarak bir bütün halinde ve uzun bir egemenlik dönemini kapsayarak bir kentin kent dokusu ve mimari dokusunu seyahatnameler eşliğinde ele alan bir çalışmaya rastlanmamıştır. Tez çalışması olarak, Necla Arslan'ın *Gravür ve Seyahatnamelerde Anıtsal*

Yapılarıyla İstanbul (18. Yüzyıl Sonu ve 19. Yüzyıl)[1] konulu doktora tezi sanat tarihi alanındaki tek örnektir. Tez çalışmaları sırasında, seyahatnamelerin, sanat tarihinin yanı sıra edebiyat ve tarih alanlarında da değerlendirilmekte olduğu saptanmıştır. Seyahatnameler üzerine özellikle İstanbul ve Ankara'daki üniversitelere bağlı 'Fen-Edebiyat' ve 'Edebiyat' fakültelerinin İngiliz, Fransız ve İtalyan Edebiyatı bölümlerinde seminer ve bitirme ödevi şeklinde, enstitülerde yüksek lisans ve doktora tezi niteliğinde çalışmalar yapılmaktadır. İsmail Mangaltepe'nin hazırladığı, *XIX. yüzyıl Fransız Seyyahlarına Göre Van*[2] adlı doktora çalışması, tarih alanındaki bir çalışmadır. Seyahatname çeviri ve değerlendirmelerini içeren yayınların sayısı da seyahatnamelerin oranı göz önüne alındığında oldukça yetersiz kalmaktadır.

Seyahatnamelerdeki anlatımların en önemli kullanım alanı sanat tarihidir. Özellikle, kent dokusu ve mimari doku konularında, Osmanlı dönemine ait bugün elde bulunan bilgi ve belgelerin çok fazla olmaması, bu dönemde Anadolu'ya gelen seyyahların izlenimlerini son derece önemli kılmakta, bunlar her ne kadar sübjektif kanılar olsalar da, elde bulunan sınırlı sayıdaki kaynaklarla karşılaştırmak, desteklenmek ve dikkatli okuyup değerlendirmek kaydıyla büyük bir önem kazanmaktadırlar. Bu kaynakların, Türk Sanatı ve Mimarisi'nin değerlendirilmesi konusundaki önemi ve katkıları, Semavi Eyice tarafından bir makalesinde ifade edilmiştir.[3]

Seyahatnamelere göre Diyarbakır mimari dokusu irdelenirken, dönem olarak Osmanlı dönemi ele alınmıştır. Kaynaklar değerlendirildiğinde, 16 ve 17. yüzyıla ait elde bulunan seyahatnamelerin sınırlı olduğu, 18. yüzyılın sonundan itibaren seyahatnamelerin sayısında önemli bir artış olduğu görülmektedir. Ayrıca bu dönemde, Oryantalizm ve Romantizm nedeniyle Avrupa'nın Doğu'ya bakışında belli bir bütünlük oluşmuştur. "Avrupalılar tarafından Karlofça sonrasında giderek zayıflayan Osmanlı İmparatorluğu'na karşı sürekli olarak oluşturulan parçalama projelerinin hız ve yönü, Napolyon Bonaparte'nın 1798 yılında İngiliz güçlerini Hindistan'da yok etmek amacının ilk basamağı olan Mısır'ın işgaliyle birlikte "Doğu Plânını" yürürlüğe koyması sonucunda değişmiş, Mısır'ın işgali ile modern zamanların "*Doğu Meselesi*" başlamış ve Coğrafi keşiflerden sonra önemini yitiren Doğu Akdeniz havzası tekrar dünya gündeminin merkezine yerleşmiştir. Bundan sonra Osmanlı Coğrafyası, başta İngiltere olmak üzere, Avrupalı büyük güçler tarafından mercek altına alınan bir bölge olmaya başlamıştır. Ancak, Osmanlılar, Fransızları Mısır'dan çıkarmak için, İngiltere, Rusya ve Napoli gibi devletlerle askerî ve siyasî işbirliğine gitmiş, Türk topraklarında ve karasularında İngiliz, Rus ve Napoli asker ve donanmasının bulunmasına izin vermişti. Fransa'ya karşı Osmanlı Devleti'nin Batılı güçlerle yaptığı bu siyasî ve askerî işbirliği sonucunda Batılılar doğrudan ve daha kolaylıkla Osmanlı topraklarında bulunacaklar ve istedikleri bilgileri toplama olanağı bulacaklardı. Bu işbirliği sonrasında, İngilizler ve diğer Avrupalı ülkelerin askeri, diplomatik, teknik ve dini heyetleri, İstanbul başta olmak üzere bütün Osmanlı topraklarını görme ve gezme fırsatı bulduklarından, seyahatnamelerinde bu bölgelerin coğrafi, tarihi, ekonomik, idari, ticari yapısı ile

---

[1] Necla Arslan, *Gravür ve Seyahatnamelerde Anıtsal Yapılarıyla İstanbul (18. Yüzyıl Sonu ve 19. Yüzyıl)*, (Mimar Sinan Üniversitesi, Sos.Bil.Enst., Doktora Tezi), İstanbul, Şubat 1992.
[2] İsmail Mangaltepe, *XIX. yüzyıl Fransız Seyyahlarına Göre Van*, (İ.Ü., Sos.Bil.Enst., Doktora Tezi), İstanbul, 2005.
[3] Semavi Eyice, "X. Hommaire de Hell ve Ressam Jules Laurens", *Belleten*, C.XXVII, S. 105, 1963, 59-60.

sosyal ve kültürel hayatı hakkında oldukça geniş bilgiler sunmaktadırlar. Böylece, 17. yüzyılda başlayan ve 18. yüzyılda gelişerek süren, siyasi ve askeri hareketlerle yeni bir döneme giren Avrupalıların Osmanlıları keşfi hareketi 19. yüzyılın ilk yarısında daha da belirgin bir hal alacaktır."[4] 19. yüzyılda, Türklerin Anadolu ve Balkanlara yerleşmeleri üzerine geliştirilen politikalar doğrultusunda, Batılı devletlerden özellikle de Fransa'dan, Osmanlı topraklarına, yüzlerce seyyah, arkeolog, coğrafyacı, ekonomist ve misyoner geldiği, bunların bölgelerin sosyal, siyasi, ekonomik, coğrafi, askeri, dini ve etnik yapılarını araştırıp, elde ettikleri bilgileri raporlar halinde hükümetlerine sunmuş oldukları bilinmektedir. Ayrıca çoğu gezginler, Anadolu'nun Asya ve Avrupa'yı birbirine bağlayan bir köprü konumunda olması dolayısıyla, Osmanlı topraklarını Mezopotamya ve Afrika kıyılarına geçmek için bir köprü olarak kullanmışlar, gelmişken uğradıkları kentlerin mimarileri hakkındaki gözlem ve incelemelerini kısa notlar halinde seyahatnamelerinde kaydetmişlerdir. Gertrude Bell bunun en güzel örneğidir. Diyarbakır'ın da bu yol güzergahı üzerinde olması dolayısıyla kentte çok sayıda seyyah uğramış, kentin mimari dokusu üzerindeki izlenimlerini Müslüman yapılarına çok ayrıntılı değinmeden kısa notlar halinde sunmuşlardır. Batılı seyyahların büyük bir bölümünün bu yüzyılda yapmış oldukları seyahatler daha çok siyasi amaçlı olup, verdikleri çoğu bilgilerin de bu doğrultuda olduğu eserleri incelendiğinde göze çarpmaktadır. Ancak yine de verdikleri bilgiler bilgi ve belgelerin yokluğunda ve o anda onlar tarafından görülüp kaydedilen yegane bilgiler olduğu için son derece değerlidirler. Görüldüğü üzere, özellikle 19. yy.'ın ilk yarısından itibaren artarak, değişik amaçlarla Osmanlı topraklarına gelen Batılılar tarafından yazılan hatırat veya seyahatname türünde çok sayıda eser ortaya çıkmıştır.

Bu çalışmanın amacı, eski adı ile Amid olan Diyarbakır merkezinde bulunan Osmanlı yapılarının incelenmesinden yola çıkılarak, kentin Osmanlı hâkimiyeti altında bulunduğu 400 yıllık panoramasını, yabancı seyyahların seyahatnamelerinde kaleme aldıkları gözlem ve incelemelerinin eşliğinde, yüzyıllar içinde geniş bir incelemesini yaparak göz önüne sermek ve bu dönem kent dokusunu ve mimari yapısını, seyahatnameler ve eldeki diğer kaynaklar yoluyla ortaya çıkarmaya çalışmaktır. Böylece, ilk Osmanlı hâkimiyetinin kurulduğu 1515 yılından 20. Yüzyıl başlarına kadar olan bir süreçte kentin mimari alanında geçirdiği evrimi ve etkileşimi izleme olanağı bulunacaktır.

1.2. Konuyla İlgili Yayınlar

Osmanlı Sanatı bir Türk İslam Sanatı'dır. Bu yönüyle İslam Sanatı içinde yer alır. Bu nedenle Oleg GRABAR'ın "*İslam Sanatının Oluşumu*", Seyyid Hüseyin NASR'ın "*İslam Sanatı ve Maneviyatı*", Suut Kemal YETKİN'in "*İslam Sanatı Tarihi*", "*İslam Ülkelerinde Sanat*" ve "*İslâm Mimarisi*", Doğan KUBAN'ın "*Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler*", Beşir AYVAZOĞLU'nun "*İslam Estetiği*", Nusret ÇAM'ın "*İslamda Sanat Sanatta İslam*" ve İsmâil Râci EL-FÂRÛKÎ; Luis Lâmia EL-FÂRÛKÎ'nin "*İslâm Kültür Atlası*" adlı eserleri İslam kültür, sanat ve mimarisi konularına ışık tutan başucu yapıtlarıdır.[5]

---

[4] M. Alaaddin Yalçınkaya, "Batılı Seyyahlara Göre Diyarbakır'ın Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Durumu (1800–1850)" *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, C. I, Ankara 2008, 199-200.

[5] Oleg Grabar, *İslam Sanatının Oluşumu*, (Çev. Nuran Yavuz), İstanbul, 1988; Nasr, Seyyid Hüseyin, *İslam Sanatı ve Maneviyatı*, İstanbul, 1992; Suut Kemal Yetkin, *İslam Sanatı Tarihi*, Ankara, 1954; a.y., *İslam Ülkelerinde Sanat*, İstanbul, 1984; a.y., *İslâm Mimarisi*, Ankara, 1959; Doğan Kuban, *Türk*

Türk Mimarisi ve Sanatı'nı konu alan başyapıt niteliğindeki eserler olarak Celal Esat ARSEVEN'in "*Türk Sanatı Tarihi. Menşeinden Bugüne Kadar Mimari, Heykel, Resim, Süsleme ve Tezyini Sanatlar"*, "*Türk Sanatı"* ve *"Türk Sanatı Tarihi",* ayrıca sanatla ilgili değerli bilgiler sunan "*Sanat Ansiklopedisi"* adlı eserleri kayda değerdir.[6] Türk mimarisinin geçirdiği evreleri ve Mimar Sinan'ın katkılarını işleyen değerli bir kaynak Metin SÖZEN'in "*Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*"[7] adlı eseridir. Yine değerli Sanat Tarihçisi Oktay ASLANAPA'nın çeşitli yıllarda değişik basımları yapılan "*Türk Sanatı",* özellikle Osmanlı dönemi mimarlığını konu alan "*Osmanlı Devri Mimarisi: Orhan Gazi'den başlayarak padişahlara göre gelişmesi",* "*Osmanlı Devri Mimarisi*" ve "*Osmanlılar Devrinde Kütahya Çinileri*" isimli eserleri genel olarak Türk ve özel olarak Osmanlı dönemi sanat ve mimarlığı konusunda önemli ve değerli bilgiler sunmaktadır.[8]

Osmanlı dönemi mimarlığı ile ilgili olarak son dönemde yayınlanan çok önemli ve detaylı bir çalışma Doğan KUBAN'ın "*Osmanlı Mimarisi"* adlı eseridir. Bu çalışmada Kuban, Osmanlı mimarisini, Sinan'dan önce oluşum ve koşulları ele alarak başlayıp I. Dünya Savaşı'na kadar çok geniş bir perspektifle incelemektedir.[9]

Osmanlı dönemi mimarlığının büyük ustası Mimar Sinan'dır. Onun sanatçı kişiliğini, sanatını ve özelde Osmanlı genelde dünya mimarisine olan katkılarını konu alan eserler konumuzla çok yakından ilgilidir. Bunlar arasında en önemlileri Rıfkı Melûl MERİÇ'in "*Mimar Sinan Hayatı, Eseri*", Zeki SÖNMEZ'in hazırladığı "*Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı*", Jale Nejdet ERZEN'in "*Mimar Sinan Yapılarında Cephe Düzenlemeleri*", Ali Saim ÜLGEN'in "*Mimar Sinan Yapıları* (Katalog)*=the buildings of Mimar Sinan* (Catalogue)" adlı eserleri ile Ekrem AKURGAL'ın "*Mimar Sinan ve Türk Yapı Sanatı*", Semavi EYİCE'nin "*Mimar Sinan*", Sema ÇAMURDAN-MİLLER'ın "*Mimar Sinan'ın Hayatı*", Nusret ÇAM'ın "*Mimar Sinan'ın Eserlerinde Mahalli Unsurlar*", Yıldız DEMİRİZ'in "*Mimar Sinan'ın Yapılarında Kalem İşleri*", Uğur DERMAN'ın "*Mimar Sinan'ın Eserlerinde Hat Sanatı*", Z. Cihan ÖZSAYINER'in "*Mimar Sinan'ın Camilerinin Ana Kubbe Hatları*", Nermin SİNEMOĞLU'un "*Mimar Sinan Dönemi Duvar Çiniciliğinin Tekniği ve Gelişimi*", Vogt-Göknil ULYA'nın "*Sinan ve İslam Mimarisi Geleneği*" isimli makaleleri sayılabilir.[10]

---

ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler, İstanbul, 1995; Beşir Ayvazoğlu, *İslam Estetiği,* İstanbul, 1992; Nusret Çam, *İslamda Sanat Sanatta İslam*, Ankara, 1997; El-Fârûkî, İsmâil Râci; El-Fârûkî, Luis Lâmia, *İslâm Kültür Atlası*, (Çev: Mustafa Okan-Zerrin Kibaroğlu), İstanbul 1997.

[6] Celal Esat Arseven, *Türk Sanatı Tarihi. Menşeinden Bugüne Kadar Mimari, Heykel, Resim, Süsleme ve Tezyini Sanatlar*, İstanbul, 1955-1959; a.y.,; *Türk Sanatı*, İstanbul, 1973; a.y., *Türk Sanatı Tarihi*, İstanbul, [t.y.]; a.y., *Sanat Ansiklopedisi*, İstanbul, 1983.

[7] Metin Sözen, *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan,* İstanbul, 1975.

[8] Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul, 2003; a.y., *Osmanlı Devri Mimarisi: Orhan Gazi'den başlayarak padişahlara göre gelişmesi*, İstanbul, 1986; a.y., *Osmanlı Devri Mimarisi*, İstanbul, 2004; a.y., *Osmanlılar Devrinde Kütahya Çinileri*, İstanbul, 1949.

[9] Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, İstanbul, 2007.

[10] Rıfkı Melûl Meriç, *Mimar Sinan Hayatı, Eseri*, Ankara, 1961; Zeki Sönmez, *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı*, İstanbul, 1988; Jale Nejdet Erzen, *Mimar Sinan Yapılarında Cephe Düzenlemeleri*, İstanbul, 1981; Ali Saim Ülgen, *Mimar Sinan Yapıları* (Katalog) *the buildings of Mimar Sinan* (Catalogue), Ankara, 1989; Ekrem Akurgal, "Mimar Sinan ve Türk Yapı Sanatı", *Kültür ve Sanat*, S. 38, Ankara, Haziran 1998, 3-8;, Semavi Eyice, "Mimar Sinan", *Türkler*, C. 12, Ankara, 2002, s. 79-85; Miller-Çamurdan, Sema, "Mimar Sinan'ın Hayatı", *Mimar Sinan*, Sandoz Kültür Yayınları, No: 10, İstanbul, 1987, 147-159; Nusret Çam, "Mimar Sinan'ın Eserlerinde

Çağdaş adını aldığı Diyarbakır bölgesinin merkezi eski Âmid kenti, gezginlerin olduğu kadar tarihçilerin de ilgisini çok çabuk çekmiştir. IV. Yüzyılda, kentten ilk söz eden Ammien Marcellin'dir.[11] Diyarbakır'a ait edindiğimiz ilk bilgiler arasında yerli ve yabancı seyyahların gözlemlerinin aktarıldığı seyahatnameler gelmektedir. 1040'lı yıllarda bölgeyi gezen Nasır-ı Hüsrev'in "*Sefernâme*"[12] adlı eseri Diyarbakır ve özellikle Ulu Cami hakkında değerli bilgiler sunmaktadır. Bölgenin tarihine ilişkin önemli kaynaklardan biri İbn-ül Ezrak'ın, "*Meyyafarikin ve Amid Tarihi*"[13] adını taşıyan eseridir. Arapça kaynakların en önemlisi olan sözü edilen Ibn al-Azrak al-Fariki'nin "*Tarih-i Meyyâfarikin ve Amid*" adlı eserin iki nüshası (Or. 5803 ve Or. 6310) Britanya Müzesi Kütüphanesi'ndedir.[14] İbn Şeddâd'ın meşhur eseri "*Al-'Alak al-Hatira fi zikri Umerâ' al-Şâm ve al-Cezire*" iki büyük cilt halinde olup ilk cildi Şam ve Haleb tarihini, ikinci cildi ise Diyârbekr, Diyâr-ı Mudâr ve Diyâr-ı Rabi'a bölgelerini konu edinmektedir. Emir Şeref b. Şems al-Din Bidlisi'nin 1596 yılında Farsça olarak kaleme aldığı "*Şerefnâme*"'nin biri Muhammed Beg b. Ahmed Beg Mirza ve diğeri Şem'i tarafından olmak üzere iki ayrı tercümesi vardır. Birer nüshaları Britanya Müzesi Kütüphanesinde bulunan (Or. 1127 ve Add. 18547) bu yazmaların her ikisinde de Diyarbakır bölgesi ile ilgili önemli bilgiler bulunmaktadır. Bıyıklı Mehmed Paşa tarafından Yavuz Sultan Selim'in emri ve bölgeye gönderdiği askerlerin yardımıyla Osmanlı devletine katılan Diyarbakır bölgesinin fetih hikayesini şüphesiz Selimnâmelerden takip edebiliriz. Bu Selimnâmelerden biri Mustafa b. Celâl'ın yazdığı "*Ma'asir-i Selim Han*"ı olup bir nüshası Britanya Müzesi Kütüphanesi'nde (Add. 7848) bulunmaktadır.[15] Bölgenin siyasi ve sosyal yönüne olduğu kadar kültürel yapısına da ışık tutan Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*[16]'si, 17. yüzyıl Diyarbakır'ı hakkında bizi aydınlatmaktadır. Aynı dönemde (1608-1619) bölgeyi gezen Polonyalı Simeon[17] ve Parlet gibi yabancı gezginlerin yanı sıra, Tavernier[18]'in "*Les Six Voyages de Jean Babtiste Tavernier en Turkue, en Perse et aux Indes*" adlı eseri önemli birer kaynaktır. XIX. Yüzyılda bölgeyi gezen yabancı seyyahlardan J.S. BUCKINGHAM'ın "*Travels in Mezopotamia*"[19]; W.F. AINSWORTH'un "*Travels and Researches in Asia Minor,*

Mahalli Unsurlar", *VI. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Sempozyumu*, 8-10 Nisan 2002, Bildiriler, Kayseri 2002, 239-258; Yıldız Demiriz, "Mimar Sinan'ın Yapılarında Kalem İşleri", *VI. Vakıf Haftası*, Ankara, 1989, 315-327; Uğur Derman, "Mimar Sinan'ın Eserlerinde Hat Sanatı", *VI. Vakıf Haftası*, Ankara, 1989, 301-315; Z. Cihan Özsayıner, "Mimar Sinan'ın Camilerinin Ana Kubbe Hatları", *Türkler*, C. 12, Ankara, 2002, 121-123; Nermin Sinemoğlu, "Mimar Sinan Dönemi Duvar Çiniciliğinin Tekniği ve Gelişimi", *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı*, İstanbul, 1988, 241-249; Göknil Ulya, "Sinan ve İslam Mimarisi Geleneği", *Mimar Sinan*, No: 10, İstanbul, 1987, 146.

[11] Marcellin Ammien, *Histoire*, Livre XVII, 9, 1, trad. Et éd. Sabah, G., coll. Des Universités de France (Budé), Les Belles Lettres, 1970.

[12] Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, (Çev. Abdülvehap Terzi), İstanbul, 1967.

[13] İbn'ül Erzak, *Meyyafarikin ve Amid Tarihi*, (Çev. M.E. Bozarslan), İstanbul, 1975.

[14] Mehmed Mehdi İlhan, "Diyarbakır Tarihi Hakkında Kaynak ve Araştırmalar", *Belleten*, C. LIII, S. 206, Ankara, Nisan 1989, 232.

[15] İlhan, a.g.e., 1989, 206, 233-234.

[16] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme,* (Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman), IV, YKY, İstanbul, 2001; Bruinessen, Martin van, Hendrik Boeschoten, *Evliya Çelebi in Diyarbekir. The relevant section of the Seyahatame. Edited with translation, commentary and introduction*, E. J. Brill, Leiden-New York-København-Köln, 1988; a.y., *Evliya Çelebi Diyarbekir'de*, (Çev. Tansel Güney), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

[17] D. Hrant Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi,* İstanbul 1964.

[18] Jean Babtiste Tavernier, *Les Six Voyages de Jean Babtiste Tavernier en Turkue, en Perse et aux Indes*, Paris, 1678.

[19] J.S. Buckingham, *Travels in Mezopotamia*, London, 1827.

Mezopotamia, Chaldea and Armenia"[20]; ve Charles TEXİER'in, "*Description de l'Armenie, de la Perse et de la Mesopotamie*"[21] isimli eserleri bölgedeki pek çok yerleşimin yanı sıra Diyarbakır'ın sosyal ve ekonomik yönüne ek olarak, mimari yapısı hakkında da önemli bilgiler vermektedir. Bu anlamda öne çıkan çalışmalardan biri de Vital CUINET'in, 4 cilt olarak, 1891-1894 yılları arasında, Paris'te yayınladığı "*La Turque d'Asie*"[22] adlı yapıtıdır.

Kentteki mimari eserleri konu alan ilk önemli çalışmalar yabancı araştırmacılar tarafından gerçekleştirilmiştir. Diyarbakır'ın ilk bilimsel incelemeleri, aralarında Samarra ve Promé'ye giderken, kentin ve anıtlarının tarihi hakkında ilk "bilimsel" yayınla sonuçlanan General DE BEYLİÉ[23]'nin ki de dahil, büyük arkeolojik gezilerle, 20. Yüzyılın başlarında görülür. De Beylié çektiği fotoğraflarını incelemeleri için Max Van BERCHEM ve Josef STRZYGOWSKİ'ye verir. 1910 yılında tümüyle kentin tarihine ayrılmış ilk cilt yayınlanır: "*Amida*"[24]. Eser kentteki mimari yapılar hakkında bilgi vermektedir. Berchem'in 1909 tarihinde yayımlanan "*Arabische Inshriften aus Armenien und Diyarbekr*"[25] isimli yapıtı, mimari üzerinde yer alan kitabeleri içerik ve biçim yönüyle incelemektedir. Kentin anıtlarının yerinde etüdünü yapan ilk kişi Albert GABRIEL'dir. Ondan öncekiler basit tariflerle, gezi anlatılarıyla, ya da Van Berchem ve Strzygowski gibi, fotoğrafların az ya da çok eleştirel bir irdelemesiyle yetinmişlerdir. Gabriel'in 1940 yılında basılan "*Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale*"[26] adlı eseri onun, 4 ay gibi kısa bir sürede Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun önemli merkezlerini inceleyerek başta Diyarbakır olmak üzere pek çok merkez hakkında tarihi ve mimari bilgiler verdiği bir başyapıttır. Kültür tarihçisi Claude CAHEN'in 1935 tarihli "*Le Diyarbekr au temps des Premiers Urtukides*[27]" adlı eseri Diyarbakır'ın Artuklu dönemindeki kültürel tarihi hakkında önemli bilgiler içermektedir.

Anlaşıldığı kadarıyla bölgede hüküm süren tüm devletler bölgenin çeşitli şehirlerinde madeni paralar bastırmışlardır. Paraların basıldığı belli başlı yerler Amid, Meyyafarikin, Hısn-ı Keyfa, Mardin ve Maden şehirleri idi. Bu madeni paraları bilhassa Britanya Müzesi kataloglarında bulmak mümkündür.[28]

1930'lardan sonra, Diyarbakır'ın gerek mimari gerekse tarihi yapısını aydınlatma amacı güden önemli yayınlar arasında, Diyarbakır'ı bu yönlerden ele alan sonraki çalışmalar için de öncelikli kaynaklar olarak, Şevket BEYSANOĞLU, Kâzım BAYKAL, Süleyman SAVCI, Basri KONYAR ve Adil TEKİN gibi araştırmacıların yayınları zikredilmeye değerdir. Şevket Beysanoğlu'nun 3 cilt halinde hazırlanan "*Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi*"[29] ve Basri Konyar'ın

---

[20] W.F. Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor, Mezopotamia, Chaldea and Armenia*,London, 1842.
[21] Charles Texier, , *Description de l'Armenie, de la Perse et de la Mesopotamie,* Paris, 1842-1855.
[22] Vital Cuinet, , *La Turque d'Asie*, Paris, 1891-1894, C.IV.
[23] J.-M.-E. De Beylié, *Promé et Samara: Voyage archéologique en Birmanie et Mésopotamie*, éd. E. Leroux, Paris, 1907.
[24] Max Van Berchem, Strzygowski Josef, *Amida*, Heidelberg, 1910.
[25] Max Van Berchem, *Arabische Inshriften aus Armenien und Diyarbekr,* Leipzig, 1909.
[26] Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale,* Paris, 1940.
[27] Claude Cahen, *Le Diyarbekr au temps des Premiers Urtukides*, 1935.
[28] İlhan, *a.g.e*., 1989, 234.
[29] Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi,* I, II, III, Ankara, 1987.

"*Diyarbakır Tarihi*" ve "*Diyarbakır Kitabeleri*"[30] adlı eserleri özellikle önem taşımaktadır. Prof. Nejat GÖYÜNÇ'ün "*XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*" adlı eserinde bölgenin Osmanlılar tarafından fethi çok güzel bir şekilde özetlenmiştir.[31]

Metin SÖZEN'in, Diyarbakır'da Türk hâkimiyeti döneminde inşa edilen mimari yapıtları bir bütün halinde inceleyen diğer önemli bir eser "*Diyarbakır'da Türk Mimarisi*"[32] dir. Kaynak, kent merkezindeki yapılar hakkında genel bilgi vermektedir. Yine Sözen'in Anadolu'daki Akkoyunlu eserlerini ele aldığı "*Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi*"[33] Diyarbakır'daki Akkoyunlu dönemi yapılarını incelemekte ve yapıların dönemleri içindeki yerini belirlemeye çalışmaktadır. Anadolu'daki Türk mimarisi ile ilgili benzer bir araştırma Ara ALTUN tarafından Artuklu eserleri üzerine hazırlanmış olan "*Anadolu Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi"*[34] adlı eserdir. Aynı yazarın "*Notes on The Architects and Designers of the Artukid Period*"[35] ve "*Anadolu'da Artuklu Devri Mimarları ve Artuklu Yapıları Üzerine Kısa Notlar*"[36] isimli yapıtları Diyarbakır'daki Artuklu mimarisine de ışık tutan önde gelen çalışmaları oluşturmaktadır.

Diyarbakır'daki mimari yapılarla ilgili olarak Sanat Tarihi çalışmalarında ilk başvuru kaynakları arasında Orhan Cezmi TUNCER'in ortaya koyduğu eserler yer almaktadır. Tuncer'in "*Diyarbakır Camileri*" adlı eseri, özellikle mihrap ve minare şerefelerindeki mukarnas sistemlerinin ayrıntılı çözümlerinin yapılması yönüyle, Diyarbakır mimarisini konu edinen diğer kaynaklardan önemli ölçüde ayrılmaktadır. Aynı yazarın Anadolu'daki türbe ve kümbetleri incelediği "*Anadolu Kümbetleri*" adlı yapıtın 2. cildi Diyarbakır'daki kümbetlere değinmekte; "*Diyarbakır Kiliseleri"* Diyarbakır'da Hıristiyan dini mimarisi ve *"Diyarbakır Evleri"* adlı eseri ise Diyarbakır'daki sivil mimari hakkında önemli ve değerli bilgiler vermektedir.[37]

Ayrıca son zamanlarda Sanat Tarihi alanında Diyarbakır'ı ve mimari yapı ve elemanlarını farklı açılardan ele alan lisans bitirme, yüksek lisans ve doktora aşamalarında tez çalışmaları yapılmıştır. Ayhan BEKLEYEN tarafından hazırlanan "*Eski Diyarbakır Evlerinin Kitlesel Biçimlenmesi*", Nevim ÇELİK tarafından hazırlanan "*16. ve 17. Yüzyıl Diyarbakır Mihrapları",* Canan PARLA tarafından hazırlanan "*Türk İslam Şehri Olarak Diyarbakır*", Mücahit YILDIRIM tarafından hazırlanan "*Diyarbakır Hasan Paşa Hanı Koruma ve Değerlendirilmesi*", Savaş YILDIRIM tarafından hazırlanan "*Diyarbakır Yapılarında Çini Süsleme*", Evindar YEŞİLBAŞ tarafından hazırlanan "*Diyarbakır'da Su Mimarisi"* adlı Yüksek Lisans tezleri ile Gülsen BAŞ tarafından hazırlanan "*Diyarbakır'daki İslam Dönemi Mimarisinde Süsleme*", Bülent Nuri KILAVUZ tarafından hazırlanan "*Güneydoğu Anadolu Bölgesi Minareleri*", Özden Gökhan BAYDAŞ tarafından hazırlanan

---

[30] Basri Konyar, *Diyarbakır Tarihi,* I, Ankara, 1936; a.y., *Diyarbakır Kitabeleri,* II, Ankara, 1936.
[31] İlhan, *a.g.e.*, 1989, 236.
[32] Metin Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, İstanbul, 1971.
[33] Metin Sözen, *Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi,* İstanbul, 1981.
[34] Ara Altun, *Anadolu Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi,* İstanbul, 1978.
[35] Ara Altun, "Notes on The Architects and Designers of the Artukid Period", *Fifth International Congress of Turkish Art*, Budapest, 51-52.
[36] Ara Altun, *"Anadolu'da Artuklu Devri Mimarları ve Artuklu Yapıları Üzerine Kısa Notlar"*, *Arkeoloji ve Sanat*, 1/4 İstanbul, 1982, 31-34.
[37] Orhan Cezmi Tuncer, Diyarbakır Camileri, Ankara, 1996; a.y., *Anadolu Kümbetleri,* II, Ankara 1991; a.y., *Diyarbakır Kiliseleri*, Ankara, 2002; a.y., *Diyarbakır Evleri*, Ankara, 1999.

"*Diyarbakır'da Kamu Yapıları*" isimli Doktora tezleri bunlar arasında yer alan incelemelerdir.[38]

Konuyla ilgili seyyahların eserlerine gelince, bunlar NASIR-I HÜSREV'in *Sefername*, Jean CHESNEAU'un *Le voyage de Monsieur d'Aramon, Ambassadeur pour le Roy en Levant*, H.D. ANDREASYAN'ın *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi,* Jean Baptiste TAVERNİER'nin *Les six Voyages de Jean Baptiste Tavernier*, EVLİYA ÇELEBİ'nin *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi,* Boullaye Le GOUZ'un *Les Voyages et Observations du Sieur de la Boullaye Le Gouz,* POULLET'nin *Nouvelles relations du Levant*, KATİP ÇELEBİ'nin *Kitap-ı Cihannüma*, Paul LUCAS'ın *Reise nach der Levante 1701/04. Armenien, Persien, Türckey und Griechenland,* Carlsten NİEBUHR'un *Reisbeschreibung nach Arabien und àndern umliegenden Landern* ve Carsten Niebuhr-Ulrich Jasper Seetzen-Richard Lepsius-Heinrich Brugsch; *Reisen im Orient*, Adrian DUPRÉ'nin *Voyage en Perse,* William Heude'un *Voyage de La Cota de Malabor a Constantinople,* J.S. BUCKİNGHAM'ın *Travels in Mesopotamia,* Lieut.-Colonel R. A. CHESNEY'in *The Expedition for the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris*, Helmut von MOLTKE'nin *Zustaende und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839*, William Francis AİNSWORTH'ün *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldes, and Armenia*, William DUCKETT'ın *La Turquie Pittoresque*, Jules OPPERT'in *Expédition Scientifique en Mésopotamie exécutée par ordre du Gouvernement de 1851 a 1854*, PETERMANN'ın *Reisen im Orient, 1852-1855,* Robert Jones GARDEN'ın "Description of Diarbekr", Henry C. BARKLEY'in *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, Amand von SCHWEİGER-LERCHENFELD'in *Der Orient,* Vital CUİNET'in *La Turquie D'asie Geographie Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnée de Chague Province l'Asie-Mineure*, Dr. Edmund NAUMANN'ın *Vom Goldnen Horn zu den Quellen des Euphrat*, Le Comte de CHOLET'nin *Voyage en Turquie D'Asie, Armenie, Kürdistan et Mesopotamie*, Charles WİLSON'ın *Handbook For Travels in Asia Minor, Transcaucasia, Persia,* Lord WARKWORTH'ın *Notes From a Diary in Asiatic Turkey,* LEHMANN-HAUPT'un *Armenien. Einst und Jetzt. Reisen und Forschungen*, Carl PREUSSER'in *Nordmesopotamische Baudenkmaeler alt-christlicher und islamischer Zeit*, Gertrude Lowthian BELL'in *Amurath to Amurath,* Ernest CHAPUT'nun *Voyage d'Edutes Géologiques et Géomorphogeniques en Turquie*,[39] adlı eserleridir.

---

[38] Ayhan Bekleyen, *Eski Diyarbakır Evlerinin Kitlesel Biçimlenmesi*, (Dicle Üniversitesi Fen Bil. Enst, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır, 1993; Nevim Çelik, *16. ve 17. Yüzyıl Diyarbakır Mihrapları*, (YYÜ. Sos. Bil. Enst., Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 2004; Canan Parla, *Türk İslam Şehri Olarak Diyarbakır,* (Hacettepe Üniversitesi, Sos. Bil. Enst., Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1990; Mücahit Yıldırım, *Diyarbakır Hasan Paşa Hanı Koruma ve Değerlendirilmesi*, (Yıldız Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1996; Evindar Yeşilbaş, *Diyarbakır'da Su Mimarisi,* (Selçuk Üniversitesi, Sos. Bil. Enst., Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2007; Gülsen Baş, *Diyarbakır'daki İslam Dönemi Mimarisinde Süsleme*, (YYÜ., Sos. Bil. Enst., Basılmamış Doktora Tezi), Van, 2006; Bülent Nuri Kılavuz, *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Minareleri*, (YYÜ., Sos. Bil. Enst., Basılmamış Doktora Tezi), Van, 2005; Özden Gökhan Baydaş, *Diyarbakır ve Mardin'deki Tarihi Kamu Yapıları*, (YYÜ., Sos. Bil. Enst., Basılmamış Doktora Tezi), Van, 2007.

[39] Nasır-ı Hüsrev, Sefername, (Çev: Abdülvehap Tarzi), 2. Baskı, Ankara, 1967; Jean Chesneau, *Le voyage de Monsieur d'Aramon, Ambassadeur pour le Roy en Levant*, Ernest Leroux, Paris, 1887; H.D.Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, İstanbul, 1964; Jean Baptiste Tavernier, *Les six Voyages de Jean Baptiste Tavernier*, I, Paris, 1679; Evliya Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, Cilt 4, (Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman), İstanbul, 2001; Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi*

Seyahatnamelerde Diyarbakır konusuyla ilgili olarak, İlhan PINAR'ın, (derleyen ve çeviren), *19. yüzyıl Anadolu Şehirleri. Manisa, Edirne, Kütahya, Ankara, İstanbul, Trabzon, Antalya, Diyarbakır, Konya, İzmir*[40] ile M.Şefik KORKUSUZ'un *Seyahatnamelerde Diyarbakır*[41] adlı eserlerini sayabiliriz. Ayrıca, yine İ. PINAR'ın, "Gezginlerin Gözüyle Diyarbakır (1701-1924)"[42] adlı makalesi ile son yıllarda yapılan en önemli sempozyum olan ve iki cilt halinde yayınlanan *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, C. I-2, Ankara 2008'de yer alan bildiriler konuyla yakından ilgilidir. Bunlar; III. Bölümde yer alan "Hâtırat"lara ve Seyahatnamelere Göre Diyarbakır" başlığı altında yayınlanan, Ejder Okumuş'un "Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sinde Diyarbakır"[43], Üçler Bulduk'un, "Hülasa-i Ahvali'l-Buldan'a Göre 19. Yüzyılda Diyarbakır Şehri"[44], M. Alaaddin Yalçınkaya'nın, "Batılı Seyyahlara Göre Diyarbakır'ın Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Durumu (1800–1850)"[45] adlı makaleleridir.

Seyahatnâmesi, Zuhuri Danışman Yayını, VI, İstanbul, 1970; Boullaye Le Gouz, *Les Voyages et Observations du Sieur de la Boullaye Le Gouz*, Marchand Librairie, Paris, 1657; Poullet, *Nouvelles relations du Levant*, II, Paris, 1668; Katip Çelebi, *Kitap-ı Cihannüma*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt: 1, Tıpkıbasım, Ankara, 2009; Paul Lucas, *Reise nach der Levante 1701/04. Armenien, Persien, Türckey und Griechenland,* Hamburg, 1708; Carlsten Niebuhr, *Reisbeschreibung nach Arabien und àndern umliegenden Landern*, Kopenhagen 1778; Carsten Niebuhr-Ulrich Jasper Seetzen-Richard Lepsius-Heinrich Brugsch; *Reisen im Orient*, Yay.Haz. Herbert Scurla, Veerlag der Nation, Berlin, 1962; Adrian Dupré, *Voyage en Perse*, I, Paris, 1819; William Heude, *Voyage de La Cota de Malabor a Constantinople*, Paris, 1820; J.S. Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, London, 1827; Lieut.-Colonel R. A. Chesney, *The Expedition for the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris*, Vol. I, London, 1850; Helmut von Moltke, *Zustaende und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839*, Ernst Siegfried Mitler und Sohn, Berlin, 1877; William Francis Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldes, and Armenia*, Vol. I, London, 1842; William Duckett, *La Turquie Pittoresque*, Victor Lecou, Paris, 1855; Jules Oppert, *Expédition Scientifique en Mésopotamie exécutée par ordre du Gouvernement de 1851 a 1854*, I, Imprimerie Impériale, Paris, 1863; Julius Heinrich Petermann, *Reisen im Orient, 1852-1855*, 2 Cilt, Verlag von Veit and Comp., Leipzig, 1865; Robert Jones Garden, "Description of Diarbekr", *Journal of the Royal Geographical Society*, C. 37, London, 1867; Henry C. Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, John Murray, London, 1891; Amand von Schweiger-Lerchenfeld, *Der Orient*, A. Hartleben's Verlag, Wien-Pest-Leipzig, 1882; Vital Cuinet, *La Turquie D'asie Geographie Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnée de Chague Province l'Asie-Mineure*, II, Ernest Leroux, Paris, 1891; Dr. Edmund Naumann, *Vom Goldnen Horn zu den Quellen des Euphrat*, Verlag von R. Oldenburg-München-Leipzig, 1893; Le Comte de Cholet, *Voyage en Turquie D'Asie, Armenie, Kürdistan et Mesopotamie*, Librairie Plon, Paris, 1892; Charles Wilson, *Handbook For Travels in Asia Minor, Transcaucasia, Persia*, John Murray, London, 1895; L. Warkworth, *Notes From a Diary in Asiatic Turkey*, Edward Arnold, London, 1898; Lehmann-Haupt, *Armenien. Einst und Jetzt. Reisen und Forschungen*, Berlin, 1910; Carl Preusser, *Nordmesopotamische Baudenkmaeler alt-christlicher und islamischer Zeit*, August Pries, Leipzig, 1911; Gertrude Lowthian Bell, *Amurath to Amurath*, London, 1911; Ernest Chaput, *Voyage d'Edutes Géologiques et Géomorphogeniques en Turquie*, E. De Boccard, Paris, 1936.

[40] İlhan Pınar, (derleyen ve çeviren), *19. yüzyıl Anadolu Şehirleri. Manisa, Edirne, Kütahya, Ankara, İstanbul, Trabzon, Antalya, Diyarbakır, Konya, İzmir*. Akademi Kitabevi Yayını, İzmir, 1998. Bu eserde, s.131-141'de yer alan "Diyarbakır" bölümü Dr. Lamec Saad'ın eserinden aktarılmıştır.

[41] M.Şefik Korkusuz, *Seyahatnamelerde Diyarbakır*, Kent Yayınları, I, Diyarbakır, 2003.

[42] Pınar, "Gezginlerin Gözüyle Diyarbakır (1701-1924)", *Diyarbakır: Müze Şehir*, Yapı Kredi Yayınları, No:1271, İstanbul, Aralık 1999, 146-163.

[43] Ejder Okumuş, "Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi'nde Diyarbakır", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, C. I, Ankara 2008, 173-186.

[44] Üçler Bulduk, "Hülasa-i Ahvali'l-Buldan'a Göre 19. Yüzyılda Diyarbakır Şehri", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, C. I, Ankara 2008, 187-197.

[45] M. Alaaddin Yalçınkaya, "Batılı Seyyahlara Göre Diyarbakır'ın Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Durumu (1800–1850)" *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, C. I, Ankara 2008, 199-210.

1.3. Metod ve Düzen

Çalışmaya konuyla ilgili literatür taramasıyla başlanmıştır. Bu amaçla çeşitli kütüphanelerde, enstitülerde, araştırma merkezlerinde Diyarbakır'ın sosyal, siyasal, coğrafi ve bilimsel, kültürel tarihine ışık tutacak bütün eserler, Osmanlı tarihi, sanatı ve mimarisi ile ilgili eserler ve seyahatnamelerle ilgili yoğun bir yayın taraması yapılmıştır.

Çalışmanın ikinci aşaması olarak, 2007 Haziran-2008 Haziran-2009 Ekim aylarında, çalışmaya esas teşkil eden inceleme alanı olarak Diyarbakır merkezde (eski adıyla Amid olan tarihi suriçi) arazi çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalarda bütün mimari yapılar incelenerek Osmanlı dönemi yapıları tespit edilmiştir. İnceleme ve değerlendirmeye esas olmak üzere yapılar fotoğraflarla belgelendirilmiştir.

Çalışmanın üçüncü aşaması olarak, çeşitli enstitü ve kütüphanelerin çoğu nadir eserler koleksiyonlarından olmak üzere yabancı kaynaklar elde edilmiş ve Türkçeye çevrilmiştir.

Çalışmanın dördüncü aşamasını ise yazım süreci oluşturmuştur. Çalışma esas olarak 5 bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın ilk bölümü giriş bölümü olup; konu, metod ve düzenle ilgili bilgileri içermektedir.

İkinci bölüm asıl konuya zemin hazırlayacak niteliktedir. Diyarbakır'ı farklı yönlerden tanıtan bu bölümde, kentin tarihi, fiziki, sosyal, kültürel (bilim-kültür-sanat), dini-etnik ve ekonomik yapısı genel olarak incelenmiştir.

Üçüncü bölümde, Seyahatnamelerde Diyarbakır başlığı altında, bize Diyarbakır'daki yapılar hakkında önemli bilgiler veren yerli ve yabancı seyyahlar tanıtılmış ve birkaç tanesinin kısa özgeçmişi verilmiştir. Diyarbakır kent dokusu ve mimari yapıları üzerine olan gözlem, inceleme ve izlenimlerini aktaran seyyahlar burada bulunuş tarihleri göz önünde bulundurularak Osmanlı dönemi öncesi ve Osmanlı dönemi olmak üzere verilmiştir.

Çalışmanın asıl bölümünü 4. ve 5. bölümler oluşturmaktadır. Dördüncü bölümde Osmanlı döneminde ortaya konan yapılar verilmiştir. Tez seyahatnamelere göre Diyarbakır mimari dokusunu incelemeyi amaçlamaktadır. Seyyahlar bütün yapılar hakkında bilgi vermemişlerdir. Ancak değerlendirme bölümünde bir bütünlük oluşması açısından seyahatnamelerde adı geçmeyen bazı yapıların verilmesi zorunlu görülmüştür. Bu bağlamda, bu bölümde yapıların, seyahatnamelerde adı geçen ve geçmeyen yapılar olmak üzere "camiler", "mescitler", "medreseler", "türbeler", "hanlar", "hamamlar", "kamu yapıları", "sivil yapıları (ev ve köşkler)", "çeşmeler" başlıkları altında kronolojik sıralamaya göre incelenmesi yaklaşımı tercih edilmiştir. Bu bölümde her yapının tarihçesi ve mimari özellikleri hakkında genel bilgi verilmiş ve seyahatnamelerde adı geçen yapılar kısmında hangi seyyahların bu yapılardan bahsettikleri ele alınmıştır. Bu arada şu konunun da hatırlatılması önem arz etmektedir. Diyarbakır, Osmanlı döneminde yoğun bir imar programına tabi tutulan bir kent olması dolayısıyla doğal olarak bu dönemde özellikle sivil yapılar ve çeşmeler konusunda oldukça zengindir. Diyarbakır'daki Osmanlı dönemi yapılarının tamamı belirlenmiş ve incelenmiştir. Bu arada özellikle belirtilmelidir ki

Seyahatnamelere Göre Diyarbakır'ın Osmanlı Dönemi Mimari Dokusu Üzerine Bir Değerlendirme başlıklı bu tez, salt bir katalog çalışması olmayıp, bir inceleme ve değerlendirme çalışmasıdır. Bu nedenle yapılar bölümünde, tespit edilen bütün yapılar yoğunluktan dolayı doğal olarak verilememiş; cami, han, hamam, kamu yapıları gibi büyük programlı anıtsal yapıların tamamı verilmiş ancak ev, köşk, konak ve çeşme gibi sayıca oldukça fazla olan ancak bazı özellikleri konusunda birbirinin tekrarı niteliğinde olan yapılar, değişik özellikleri göz önünde tutularak örnekleme yoluyla verilmiştir. Örneğin, bugün kentte tescil edilmiş, sadece geleneksel ev sayısı 101'dir. Bu şekilde belirlenen 13 cami, 5 mescit, 3 medrese, 9 türbe, 3 han, 6 hamam, 14 kamu yapısı, 8 sivil yapı (ev, köşk, konak) ve 10 adet çeşme yapısı ele alınmıştır. Bu bölüm hazırlanırken, yapıların mimari üslubu üzerinde yenilik getirebilecek nitelikte bir araştırmaya gidilmemiş, tarihsel bilgileri kısaca verildikten sonra, bugünkü durumları, yapılar hakkında kendi gözlem, yerinde inceleme, görsel malzememizin yardımı ile yaptığımız değerlendirmelerimiz kaynaklar ve araştırmalar ile desteklenmek suretiyle verilmiştir.

Çalışmanın 5. aşamasını içeren "Değerlendirme" bölümü 2 ana başlıktan oluşmaktadır. Osmanlının altın çağında bu cihan devletinin hakimiyeti altına giren Diyarbakır kent dokusu ve mimari doku seyyahların gözlem, inceleme ve değerlendirmeleri eşliğinde sunulmuştur.

Bu bağlamda, birinci bölümde Diyarbakır Kent Dokusu irdelenmiştir. Diyarbakır'da Osmanlı Kent Dokusu ortaya çıkarılmaya çalışılırken, doğal olarak Osmanlının kente katkıları belirlenirken daha önceki kent dokusunun verilmesi gerekliliği doğmuştur. Bu nedenle bu bölüm, kentin fiziki özelliklerini içeren; konumu, görünümü, şehir içi yolları, meydanlar, açık alanlar, mahalleler ile sosyal dokusunu içeren; nüfus (nüfus bileşenleri) ve ticaret hayatı (çarşı/pazarlar-esnaf grupları-üretim), olmak üzere iki ana grup ve bunların bileşenlerinden oluşmaktadır.

İkinci bölümde, Diyarbakır Mimari Dokusu irdelenmiştir. Diyarbakır mimari dokusunu oluşturan külliyeler, cami ve mescitler, medreseler, türbeler, hanlar, hamamlar, kamu yapıları, evler, köşkler ve çeşmelerden oluşan yapı grupları ana başlıkları altında kendi içlerinde ayrıntılı bir inceleme ve değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Diyarbakır yapıları incelenirken her başlık altında o yapı türünün özellikleri detaylı bir şekilde verilmiştir. Daha sonra yapılardaki mimari elemanlar, kullanılan malzeme ve teknik, mimari üzerinde yer alan süsleme unsurları verilerek bu bölüm tamamlanmıştır. Dönem olarak Osmanlı dönemi ele alınmıştır. Ancak kaynaklar değerlendirildiğinde, 16 ve 17. yüzyıla ait seyahatnamelerin sınırlı olduğu, 18. yüzyılın sonundan itibaren seyahatnamelerin sayısında önemli bir artış olduğu görülmektedir. 19. yüzyılda ise çok sayıda seyahatnamenin varlığı dikkati çekmektedir. Doğal olarak, Diyarbakır kenti üzerine en çok yorum sunulan eserler de 19. yüzyıla aittir. Ayrıca, burada da seyyahların yüzeysel olarak sundukları bazı bilgiler kaynaklar eşliğinde derinleştirilmiştir.

Çalışmanın "sonuç" bölümünde; konunun niteliği ve önemi bölümünde ortaya konan sorulara yönelik ulaşılan hükümler yer almaktadır.

Çalışma Türkçe ve İngilizce özet, konuyla ilgili kaynaklar, çizim-tablo listesi, resim listesi ile çizim, tablo ve resimlerle son bulmaktadır.

2. DİYARBAKIR HAKKINDA GENEL BİLGİLER

2.1. Tarihçe

2.1.1. Diyarbakır'ın Tarihsel Süreçte Aldığı İsimler

Diyarbakır'ın tarih boyunca aldığı isimler, belki de oraya hâkim olan devletler kadar farklı olmuştur. Çok eski bir tarihi geçmişi olan bölgeyi farklı etnik ve siyasi yapılara sahip devletlerin egemenlik altına alma çabaları onun farklı adlar alması sonucunu doğurmuştur.

Diyarbakır, M.Ö. 14. yy.'dan günümüze kadar Amidi, Amid, Amad, Amida,[1] Augusta, Karaamid (Kara-Amid[2]), Karakale, Karacakale, Hamid, Karahamid, Diyar-Bekr, Diyarbekir ve Diyarbakır isimleri ile anılmıştır.[3]

M.Ö. 3000 yıllarında Hurri ve Asurlular'dan kalma kitabelerde adı geçen Diyarbakır'ın ilk olarak "Amid-Omid" olarak anıldığı; M.Ö. 12. yy.'daki Asur belgelerinde de "Amid-Amidi" olarak geçtiği görülmektedir. Asur Hükümdarı I. Adad Nirari'nin (I. Salmanasır)[4] M.Ö. 1260 yıllarına ait kılıcının kabzasında çivi yazısı ile "Amid" yazıldığı anlaşılmıştır. I. Tiğlatpalasar'ın M.Ö. 1116'daki fethinde de böyle anılmış olup, M.Ö. 800, 762, 726, 705 tarihli Asur yıllıklarında "Amidi" valileri ifadesi kullanılmakta,[5] Asur valilerinin isimlerini bildiren belgelerden bu dönemde kente "Amidi" veya "Amedi" denildiği anlaşılmaktadır.[6] Yunan ve Latin kaynaklarında ise kentin adı "Amido" ve "Amida" olarak geçmektedir.[7] 349 yılında şehrin ve kalenin Romalılar tarafından onarılması ve genişletilmesi sırasında "Augusta" denilmişse de bu durum uzun sürmemiştir.[8] Roma ve Bizans'a ait yazılı kaynaklarda ise kentin adı "Amid, O'mid, Emit, Amide" şeklinde geçmektedir.[9] Lord Warkworth, kentin adının Roma döneminde 'Black Amida' olarak adlandırıldığını ve bunun daha sonraki dönemlerde de sürdürülerek modern adının bunun temeline dayandırılarak 'Kara Amid' biçimine büründüğünü ifade etmektedir.[10] 19. yy. gezginlerinden Seyyah Jules Oppert, kentin eski adının Amida olup, bunun ilk kez Alexandre Severus adına basılmış bir sikke üzerinde görüldüğünü belirtir.[11]

---

[1] Mar-Yeşua, *Vakayiname*, (Çev., Mualla Yanmaz), İstanbul, 1958, 1.

[2] *Tarih Kokan Kent : Diyarbakır*, Erişim: [http://diyarbakir.meb.gov.tr], Erişim Tarihi: 11.12.2006

[3] İlhan Akbulut, Diyarbakır, İstanbul, 1998, 19; *2000'e Beş Kala Diyarbakır*, Diyarbakır Valiliği, Diyarbakır, 1995, 1.

[4] Cuma Karan, "Diyarbakır'ın İsmi ve Fethi Üzerine Bazı Mülahazalar", *1. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004, Bildiriler*, Diyarbakır, 2004, 825.

[5] Karan, *a.g.e.*, 2004, 825; Rıfkı Arslan, "Diyarbakır Kentinin Tarihi ve Bugünkü Durumu", *Diyarbakır:Müze Şehir*, İstanbul, 1999, 81.

[6] Adil Tekin, *Diyarbakır*, İstanbul, 1971, 9; Şevket Beysanoğlu, *Kültürümüzde Diyarbakır*, Ankara, 1992, 3; Joseph Sandalgiyan, *Historie Documentaire de l'Armenia des Ages du Paganizm*, I, Rome, 1917, 213, d.n. 2; Daniel David Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, I-II. baskı, New York, 1968, 168, 254; E. Forrer, *Die Provinzeint eilung des Assyricshen Reiches*, Leipzig 1920, 7 v.d., 22, 27 v.d.; "Diyarbakır" maddesi, *Türk Ansiklopedisi,* XIII, 378; Arslan, *a.g.e.*

[7] Hasan Kuruyazıcı, "Diyarbakır" maddesi, *ESA*, Yem Yayınları, I, İstanbul, 1997, 461-463; Tekin, *a.g.e.*, 1971, 3.

[8] Tekin, *a.g.e.*, 1971, 3.

[9] Necla Arslan, *Gravür ve Seyahatnamelerde Anıtsal Yapılarıyla İstanbul (18. Yüzyıl Sonu ve 19. Yüzyıl)*, (Mimar Sinan Üniversitesi, Sos.Bil.Enst., Doktora Tezi), İstanbul, Şubat 1992. 81.

[10] Lord Warkworth, *Notes From a Diary in Asiatic Turkey*, Edward Arnold, London, 1898, 233.

[11] Jules Oppert, *Expédition Scientifique en Mésopotamie exécutée par ordre du Gouvernement de 1851 a 1854*, I, Imprimerie Impériale, Paris, 1863, 51.

Araplar yöreye egemen olduktan sonra Amid adı kullanılmıştır.[12] Bu ismin anlamı ve hangi dilden türediği kesin olarak saptanamamaktadır, ancak Mardin Süryânî metropolidi Hanna Dolapönü Amid'in Süryânî dilindeki "emed" (Ümid) kelimesinden geldiğini ifade etmekte, o civardaki bazı şehir ve köy isimlerinin Süryânî asıllı oluşları, bir kısım dağ köylerinde kentten hâlâ Emid diye bahsedilmesi buna kanıt gösterilmektedir.[13] Bir başka kanı, Orta Asya Türklerinden beri kullanıla gelen bu adın bir Tanrı veya Boy/Oymak adıyla ilgili olduğu, bir diğeri de Orta Asya'dan göç edip buralara yerleşen Türklerin daha çok madencilik yaptıklarından bu bölgeye de bakır ve daha çok maden demek olan Amidağ adını verdikleri ve Amidağ adının da zaman zaman Amid, Amat ve Karahamat olarak kullanıldığıdır.[14]

İslam fetihlerinden uzun süre sonra kent, sur ve yapıtlarının kara taşlarla örülü olmasından dolayı "Âmid-i Sevda"[15] ve sonrasında bunun Türkçe karşılığı olan "Kara Âmid" şeklinde de anılmıştır. Buckingham'a göre, kentin binalarının ve surlarının hemen hemen tamamının bu siyah taşla yapılmasından dolayı kent Türkler tarafından 'Kara Amid' olarak adlandırılmıştır.[16]

7. yy.'ın ilk yarısında (639) Dicle bölgesine gelen Arap'lardan Bekir Bin Vail Kabilesi'nin ismi ile bağıntılı olarak önce bölgeye sonra da Abbasiler devrinde kente **"**Bekir diyarı" anlamında[17] Diyar-ı Bekr adı verilmiştir.[18] 19.yy. gezginlerinden Seyyah Jules Oppert, Diyarbekir adının Rabia ve Muzar Arapları'ndan Diyar-ı Bekr'in adından geldiğini belirtmektedir. "*Diyarbakır ismi sadece şehir anlamına da gelmez. Sözcük, "Bekir'in evi" anlamına gelir ve kaynağını da bir arap efsanesinden alır. Eski Mezopotamya üç kişiye paylaştırılmış; Madhar ve Rebia, Nasıroğlu ve Bekr, Wail oğlu. İki kardeş anlaşır, kardeşinin atlarını alan Rebia Dicle'ye; eşeklerle yetinen Madhar Fırat'a yerleşir ve Mezopotamya'nın Sencar'dan başlayan kuzeyi de Bekr'e düşer. Böylece Arap Adası veya Cezire denilen bu büyük bölge: Diar Rebia, Diar Madhar ve Diar Bekr diye bölündü*".[19] Buckingham'a göre, Araplarla birlikte büyük bir eyaletin başkenti olmasından dolayı Diyarbekir adı yaygın olarak kullanılır. Türkler bütün kamu yazışmalarında hala daha Amid adını kullanmaktadırlar.[20]

Evliya Çelebi kentin adından bahisle, "Kara Amid yani Diyarbekir adını almasının sebebi olarak nice çeşitli dedikodular yazmışlar. Hazret-i Yunus nebi, eski Musul'da yerleşip, o ülkenin halkını dine davet eyledi ise de, hiç kimse iman etmediğinden fazla üzüntü duyup Musul halkına beddua etmekle Musul harab oldu. Oradan Diyarbekir'e gelince, ahali mucizesiz imana gelmelerinden Yunus nebi hoşlanıp "iliniz mamur ve halkınız her vakit sevinçli olup, bütün çoluk çocuğunuz

---

[12] Kuruyazıcı, *a.g.m.,* 1997, 461.
[13] Nejat Göğünç, "XVI Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır", *BTTD*, 7-12, İstanbul, Nisan 1968, 76.
[14] Remzi Balin, *Diyarbakır*, İstanbul, 1963, 10.
[15] Balin, *a.g.e.,* 1963, 9; Arslan, *a.g.m.*,81; Öyle ki Arap kaynaklarında bu adla bazı eserler bile yayınlanmıştır. Karan, *a.g.e.*, 826; Ebu'l Fida, *Takvim'ul Buldan*, Beyrut 1988, II, 56; M. Fahrettin Kırzıoğlu, "Şehrimizin Eski Adı Amid, Kara-Amid ve Bu Unvanla Çıkan Eser ve Dergiler", *Kara Amid Dergisi*, 1-3, 1-4, 1956-1958, 241.
[16] J.S. Buckingham, *Travels in Mesopotamia and Asia Minor*, London, 1827, 217.
[17] Kuruyazıcı, *a.g.m.,* 1997, 461.
[18] Tekin, *a.g.e.,* 1971, 3.
[19] Oppert, *a.g.e.*,1863, 50.
[20] Buckingham, *a.g.e.*, 1827, 217.

asil ve olgun olalar" diye hayır dua edip (Nefs kayası) denilen yerde bir mağara içinde yedi yıl oturdu. O asırda yıldız gibi temiz bir kız hükümdardı. Amalak kızlarından idi. Yunus nebiye iman edip İslam oldu. Gayet zengin olduğundan, Hazret-i Yunus'un öğretmesiyle bu Diyarbekir'i siyah granit taşındanr yaptığı için, o kızın adına nisbetle isimlendirip Acem müverrihleri ona göre (Diyarbikr=Bikr diyarı) demişler. (Kız şehri) demektir. Fakat Rum müverrihleri dört duvarı siyah kayadan olduğundan (Kara Amid) derler. Defterhane-i hahani'da öyledir"[21] demektedir.

1183-1232 yıllarında Diyarbakır ve çevresine hakim olan Artuklu ve Akkoyunlu Türkleri buraya "Karaamid" ("Kara Amid") adını takmışlardır.[22] 1394'teki Timur'un savaşlarını anlatan *Zafernâme*'lerde şehrin adı "Kara Kale", "Karaca Kale" şeklinde geçmektedir.[23] Bazı tarih bilginlerine göre de, Türk göçebelerinin kışlağı olan Amid şehrinde 13. yy.'dan itibaren (kışlak-merkez) anlamına gelmek üzere Türkçe olarak Kara-Amid veya Kara-Hamit denilmektedir.[24] Kentin adına dair; Dede Korkut kitabında "Hamid", bazı eserlerde "Kara Hamid" şeklindeki kayıtlara rastlanır. 8. yy.'dan itibaren kaynaklarda geçtiği saptanan "Diyâr-ı Bekr" adı Osmanlı hakimiyeti döneminde "Diyarbekir" şeklini alarak, Amid şehri ve sancağı merkez olmak üzere, oluşturulan Beylerbeyliğin adı olmuş, 17. yy.'dan sonra ise kent merkezi için kullanılmaya başlanmıştır.[25] Bu tarihten 1869 yılına kadar "Amid" veya "Karaamed" adları ile anılan kentin ismi yeniden "Diyarbekir"e çevrilmiş ve resmi kayıtlara geçirilerek 15 Kasım 1937 tarihine kadar devam etmiştir. O tarihe rastlayan Pazartesi günü saat 18.10 da şehre gelen Türkiye Cumhuriyeti'nin Kurucusu Gazi Mustafa Kemal Atatürk, o zamanki Halk Evi salonunda verdiği demeçte şehrin adından "Diyarbakır" diye bahsetmiştir.[26] Diyarbakır adı çok eskilere dayanmamaktadır. Carsten Niebuhr, kentin adının eskiden Amid olduğunu, hatta Osmanlı belgelerinde hâlâ Âmid adının kullanıldığını ifade eder.[27] Cumhuriyetin ilk yıllarında Türk Dil Kurumu'nda oluşturulan araştırma komisyonu 1938 yılında "Diyarbakır" adını benimsemiş ve bu yıldan itibaren kentin ve ilin resmî adı "Diyarbakır" olmuştur.[28]

Diyarbakır, yakın zamanlara kadar Diyarbakır merkezinin de içinde bulunduğu geniş bir bölgenin adıdır. Bu bölge, Diyarbakır şehir merkezinden başka Erbil, Erzen, Cizre, Hani, Silvan, Harran, Hasankeyf, Habur, Ceylanpınar, Rakka, Urfa, Siirt, Sincar, İmadiye, Mardin, Muş ve Nusaybin gibi pek çok yerleşim birimini kapsamaktadır. Ancak bugün Diyarbakır denilince sadece kent merkezi anlaşılmaktadır.[29]

---

[21] Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, (Çev: Zuhuri Danışman), VI, İstanbul, 1970, 115.
[22] Tekin, *a.g.e.*, 1971, 3.
[23] *Türk Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., XIII, Ankara, 1966, 378.
[24] Balin, *a.g.e.*, 1963, 9.
[25] Nejat Göyünç, "Diyarbekir", *TDVİA*, IX, 464.
[26] Tekin, *a.g.e.*, 1971, 3.
[27] İlhan Pınar, "Gezginlerin Gözüyle Diyarbakır (1701-1924)", *Diyarbakır: Müze Şehir*, Yapı Kredi Yayınları, No:1271, İstanbul, Aralık 1999, 150
150; Carsten Niebuhr-Ulrich Jasper Seetzen-Richard Lepsius-Heinrich Brugsch; *Reisen im Orient*, Yay.Haz. Herbert Scurla, Veerlag der Nation, Berlin, 1962, 2. b, 176-179.
[28] Arslan, *a.g.m.*, 81.
[29] Akbulut, *a.g.e.*, 1998, 1.

2.1.2. Osmanlı Öncesi Diyarbakır Tarihi

Kurulduğu günden beri yeri değişmemiş olan[30] Diyarbakır'ın M.Ö. 3000 yıllarında kurulduğu[31] ve İçkale kesiminin ilk yerleşim alanı olduğu sanılmaktadır.[32]

Milattan 3.000 yıl önce bugün Mezopotamya denilen Dicle-Fırat nehirleri arasındaki bölgeye Subartu, buraya yerleşmiş savaşçı oymaklara da Subaru denildiği Sümer-Akkad'lardan kalma belgelerden anlaşılmaktadır.[33] Diyarbakır'ın bilinen tarihi de Subarularla başlamaktadır.[34] Subaru 'Irmaklar Arası' anlamına gelmektedir.[35] Diyarbakır'ı da içine alan Yukarı Dicle bölgesinin ilk uygar halkı da Subarulardan sayılan Hurriler'dir.[36] Hurri, Babil dilinde "mağara" anlamına gelmektedir.[37] Hurriler, M.Ö. 4.000-2.000 yılları arasında küçük beylikler halinde yaşamışlardır.[38]

Uzun süre Hurri adı altında yaşayan boylar, M.Ö. 2000 yılının ortalarında zayıflayarak biri Hurri, diğeri Mitanni adında iki konfederasyona ayrılmıştır.[39] M.Ö. 1750-1350 yılları arasında Mitanni Krallığı Hurri Krallığı'nı ortadan kaldırarak[40], büyük bir imparatorluk kurmuştur.[41] Hitit devletinin devamlı akınları yüzünden zayıflayıp küçülen Mitanni devleti daha güneylerde oturan Samiler'le kaynaşarak Asurluları oluşturmuşlardır. İlk Asur kralı 1. Salmanasar M.Ö. 1250 yıllarında bu bölgeyi almasıyla 70 yıl kadar sürecek olan ilk Asur hakimiyeti başlamış olur.[42] M.Ö. 1200 yıllarında Orta Asya'dan gelen Muşkiler, Hitit devletini yıkıp, Asur devletini de zayıflatınca Hurilerin Mitanni kolu tekrar, özyurtları olan bölgeye ve şehre hakim olurlar.[43]

Bundan sonra, 1260-1190 yıllarında Asurlular ve 1190-1116 yıllarında da Kummukhlar kente hakim olmuşlardır. Lord Warkworth, kentin tarihinin Asurlulara kadar indiğini belirtmektedir. Ona göre kentin kuruluşu ilk Pers hanedanlığının (Asurluların) bir kralı olan Şah Amurath'a (Murat) bağlanmaktadır.[44] 1. Tiglatpalasar'ın M. Ö. 1116 da buraya yaptığı bir seferle Amid ikinci defa Asur idaresine geçmiş (1116-900) ve Nemrud adıyla anılan Asur hükümdarlarına bağlı

---

[30] Akbulut, *a.g.e.*, 1998, 12.

[31] *Türk Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., 13, 378; *İslam Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., 3, 623; *Yurt Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., 3, 2235; Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi*, I, DBY, 1987, 62; Rıfkı Arslan, "Diyarbakır Kentinin Tarihi ve Bugünkü Konumu, *Diyarbakır: Müze Şehir*, İstanbul, 1999, 81.

[32] Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi,* 2, Ankara, 2003.

[33] Akbulut, *a.g.e.*, 19; Tekin, *Diyarbakır*, 11; İbrahim Sarı, *Şehrimiz Diyarbakır*, İstanbul, 1996, 11; Şevket Beysanoğlu, *Kültürümüzde Diyarbakır*, Ankara, 1992, 3.

[34] Tekin, *a.g.e.*, 1971, 11.

[35] Sarı, *a.g.e.*, 1996, 11.

[36] Akbulut, *a.g.e.*, 1998, 3.

[37] Akbulut, *a.g.e.*, 1998, 19; Sarı, *a.g.e.*, 1996, 11; Beysanoğlu, *Kültürümüzde Diyarbakır*, 1992, 3.

[38] Balin, *a.g.e.*, 1963, 10.

[39] Sarı, *a.g.e.*, 1996, 11.

[40] Akbulut, *a.g.e.*, 1998, 3.

[41] Balin, *a.g.e.*, 1963, 3.

[42] Balin, *a.g.e.*, 1963, 11; Emekli hakim, tarihçi-yazar Ş. Beysanoğlu bu konuda şöyle demektedir: "*Ön-Asya tarihinde Mitanniler önemli roller oynamışlardır. Sonunda, Asur hükümdarı I. Tukulti Ninurta (İ.Ö. 1255-1218) Mitanni devletine son vererek, İ.Ö. 1260'ta bütün Diyarbakır bölgesini Asur egemenliğine geçirmiştir*". (Beysanoğlu, "Tarih Boyunca Diyarbakır'ın Bilim, Kültür ve Sanat Hayatına Toplu Bir Bakış", 54.)

[43] Balin, *a.g.e.*, 1963, 11.

[44] Lord Warkworth, *Notes From a Diary in Asiatic Turkey*, Edward Arnold, London, 1898, 234.

olarak 60 yıl yaşamıştır. İ.Ö. 10. yy. başlarında (M.Ö. 1050 yıllarında) Sâmi kavimlerinden Aramiler'in Bit-Zamani Kabilesi, Ege göçlerinin yarattığı karışıklıktan yararlanarak Diyarbakır yöresine yerleşmiş ve kendi adıyla anılan krallığı kurmuştur. Asur egemenliği, yerini Arami egemenliğine bırakmıştır. Bu arada Amidi 900-825 yılları arasında yaşayan Zamani Sülalesi Krallığı'nın başkenti durumundadır. Sonrasında Asur Kralı III. Salmanasar'ın fethi ile kent, üçüncü defa olmak üzere Asur egemenliğine geçmiş ve 50 yıl devam etmiştir (825-775). Hurriler Van Gölü çevresinde Urartu adıyla yeni bir devlet kurunca, kentin Hurrilerle soydaş olan halkı Asurlular'ı kovarak M.Ö. 775-736 yılları arasında Urartu devletinin başkenti Van şehrine bağlı olarak 40 yıl yaşamışlardır. Amid'de son ve dördüncü Asur idaresi M.Ö. 736-653 yılları arasında olup 83 yıl sürmüştür.[45]

Sonrasında kente ve bölgeye sırayla İskit'ler (653-625), Med'ler (625-550), Pers'ler (550-331), Makedonyalılar (Büyük İskender) (331-323), Selevkoslar (323-140), Partlar (140-85), Büyük Tigran Krallığı (85-69), Romalılar (69-M.S.53)[46], Partlar (M.S.53-59), Romalılar (M.S.59-161), Partlar (M.S.161-226), Sasanlılar (M.S.226-297), Romalılar (M.S. 297-359), Sasanlılar (M.S.359-363), Romalılar (M.S. 363-395) ve Bizans'lılar (M.S. 395-639) hakim olmuşlardır.[47] Bizans hakimiyeti döneminde de, bölgede zaman zaman İran-Bizans savaşları olmuştur.[48]

M.Ö. 69'da Roma egemenliğine geçen Diyarbakır 395 yılına kadar sürekli olarak Part-Roma, Sasani-Roma arasında el değiştirmiştir. Lamec Saad, kentin kuruluş tarihinin İ.S. 230 yıllarına, yani Alexander Severus zamanına dayandığını[49] belirtir. 395'te Doğu Roma'nın egemenliğine geçen kent, İslam fethinin gerçekleştiği 639 yılına kadar Sasani-Bizans arasındaki mücadelelere sahne olmuştur.[50] Roma imparatoru Büyük Konstans (II. Constantinus) zamanında kentin etrafı surlarla çevrilmiş (339-349), sürekli saldırılarla zedelenen bugünkü İçkale yeniden onarılarak savunma gücü arttırılmıştır.[51] T.A. Sinclair belki de bu bilgiyi esas alarak, Diyarbakır kentinin M.S. dördüncü yüzyılın ortalarına yakın bir zamanda kurulduğunu söyler.[52] Lord Warkworth'a göre kentin üç yönüne her yönde bir mil uzanan surları imparator Konstantin'in hükümranlığı zamanına tarihlenmektedir.[53] İmparator Konstans bugünkü surun doğu kısmını, yani Dağ Kapısı'ndan Yeni Kapı'ya ve oradan Mardin Kapısı'na kadar uzayan kısmını inşa ettirmiştir. Bu surun batı bölümü bugünkü Gazi Caddesi'nin üstünde yer almaktaydı.

Lord Warkworth'a göre, kent ilk olarak, Dicle'ye doğru inen gizli bir geçit aracılığıyla kente giriş yapan Şapur tarafından 359 yılında uzun bir kuşatma sonrasında düşmüş ve Romalıların onu imparator Jovian tarafından Perslere

---

[45] Balin, *a.g.e.*, 1963, 11.
[46] Beysanoğlu, *Kültürümüzde Diyarbakır*, 1992, 3.
[47] Tekin, *Diyarbakır*, 11; *Meydan Larousse*, "Diyarbakır" Mad., III, İstanbul, 1988, 766.
[48] Beysanoğlu, *Kültürümüzde Diyarbakır*, 3; Mar Yeşva, *Vakayi'nâme*, 30-55.
[49] İlhan Pınar, (derleyen ve çeviren), "Diyarbakır", *19. yüzyıl Anadolu Şehirleri. Manisa, Edirne, Kütahya, Ankara, İstanbul, Trabzon, Antalya, Diyarbakır, Konya, İzmir*, İzmir, 1998, 134.
[50] Şevket Beysanoğlu, "Diyarbakır Tarihine Kısa Bir Bakış", *Kültür ve Sanat*, 28, Ankara, Aralık, 1995, 5; a.y., "Kuruluşundan Günümüze Kadar Diyarbakır Tarihi", *Diyarbakır Müze Şehir*, İstanbul, 1999, 41.; Akbulut, *a.g.e.*, 1998, 20.
[51] Akbulut, *a.g.e.*, 1998, 20.
[52] T.A. Sinclair, Eastern Turkey: On Architectural and Archaeological Survey, Vol.III, The Pindar Pres, London, 1989, 166.
[53] Lord Warkworth, *a.g.e.*, London, 1898, 234.

devredildikten sonra yeniden geri almalarına rağmen, 6. yy.'ın başlarında Kubad tarafından Anastasius'dan tekrar geri alınmıştır.[54] 363 yılında Roma İmparatoru Julyanus Apostatus, Sasanlılar'la yaptığı bir savaşta öldürülünce imparator ilan edilen Muhafız alayı komutanı Joviyanus'un Sasanlı Hükümdarı II. Şahpur'la yaptığı barış anlaşması uyarınca, Diyarbakır ve çevresi Romalılar'a kalmış, Nisibis yani Nusaybin ve birçok kaleler ise Sasanlılar'a bırakılmıştır. Nisibis'in Hıristiyan halkı da, ateşe tapan Partlar idaresinde yaşamak istemediklerinden kırk bin kadarı Diyarbakır'a göç ederek kentin batı kesimine yerleştirilmişlerdir. 367-375 yılları arasında, batı surları yıktırılarak bugünkü Dağkapısı'ndan Urfa Kapısı'na ve oradan Mardin Kapısı'na giden sur kısmı inşa edilmek suretiyle Nisibis halkı da kale içine alınmıştır. Diyarbakır Surları böylece son şeklini almış, zaman zaman onarılmak ve yeni burçlar eklenmek suretiyle esas şekli bozulmadan günümüze kadar ulaşmıştır.[55] T.A. Sinclair bu konuya atıfta bulunarak; "*Kent 354 yılında surlarla çevrilmiştir, ancak 363'te duvarların ötesinde hızlı bir genişlemeye uğramıştır. Pers tehdidi altında, Nusaybin'in yerli halkı, kentin çevresine yerleştirilmek üzere, buraya göç etmelerine izin verilmiş ve çoğunluğu buraya gelmişlerdir…*"[56] saptamasında bulunmaktadır.

Roma İmparatoru I. Theodosius 395 yılında ölünce imparatorluk iki oğlu arasında paylaştırılmıştır. Büyük oğlu Arcadius'a merkezi Bizans olmak üzere doğu, küçük oğlu Honorius'a da merkezi Ravenna olmak üzere batı kısmı düşmüştür.[57] Bizans Devleti Roma'nın yerini alınca Güneydoğu Anadolu Bölgesi de Bizans toprağı haline gelmiştir.[58] Bizanslılar döneminde (M.S. 395-639) kent zaman zaman Akhunlar ve İranlıların saldırılarına uğramış ve birkaç defa el değiştirmişse de bu değişiklikler çok kısa sürmüş ve Bizanslılar M.S. 639 yılında Müslümanların eline geçinceye kadar kente hakim olmuşlardır.[59] Tarihi ve coğrafi bakımdan büyük önem taşıyan Diyarbakır Müslümanlığın Anadolu'ya geçişinde ve yayılmasında da birinci derecede basamak olmuştur.

İran ve Bizans arasında uzun süren savaşlar her iki tarafı da zayıflatmıştır. Bu durumdan faydalanan İslam orduları, Hazreti Ömer'in halifeliği (634-644) sırasında Bizans İmparatoru Heraklius'un (610-641)[60] ordusu, 636 yılında Yermuk Savaşı'nda İslam ordusuna yenilince Suriye Müslümanlarca fethedilmiştir.[61] Bundan sonra Hz. Ömer Mezopotamya'nın alınması için fetih görevini İyaz b. Ganem'e vermiştir.[62] İyâz komutasındaki İslam Ordusu, yol boyunca bulunan kaleleri fethederek Diyarbakır (Amid) Kalesi önüne gelmiştir.[63] Ordunun sol kanadına kumanda eden

---

[54] Warkworth, *a.g.e.,* 1898, 234.
[55] Akbulut, *a.g.e.,* 1998, 21.
[56] Sinclair, *a.g.e.,* 1989, 166.
[57] Beysanoğlu, *a.g.m.*, 1995, 45.
[58] *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., I, İstanbul, 1997, 461.
[59] Tekin, *a.g.e.,* 1971, 11.
[60] Beysanoğlu, *a.g.e.* 1995, 4.
[61] Ahmet Zeki İzgöer, *Diyarbakır Salnameleri (1869-1905)*, 3, İstanbul, 1999, 380-382; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi,* I, Ankara, 2003, 154; a.y., "Kuruluşundan Günümüze Kadar Diyarbakır Tarihi", *Diyarbakır: Müze Şehir*, Yapı Kredi Yayınları, 1271, İstanbul, 1999, 49.
[62] C.F., Lehmann-Haupt, *Armenien. Einst und Jetzt. Reisen und Forschungen*, Berlin, 1910, 378.
[63] Akbulut, *a.g.e.,1998,* 22; Sarı, *a.g.e.*, 1996, 11; Beysanoğlu, *Kültürümüzde Diyarbakır*, 4; Vakîdi, şehrin 7 Camaziyülevvel 17 (m. 27 Mayıs 638) tarihinde alındığını yazar. (*Kitâbü'l-Fütuh*), Mısır 1302, II, 138 v.d.).

Halid bin Velid Amid'i zapt etmiştir.[64] İç Kale'deki Dicle Vadisine çıkan bir su kanalından içeriye girebilen 80 kadar Müslüman fedaisi[65] zorlu bir çatışmadan sonra İç Kale'de bulunan Oğrun Kapı'yı açarak ordunun şehre girişini sağlamışlardır.[66]

M.S. 639 yılında İyaz Bir Ganem, Said Bin Zayd, Muaz Bin Cabal ve Halid Bin Velid gibi devrin en büyük kumandanları tarafından kuşatılan Diyarbakır 5 ay süren zorlu bir mücadeleden sonra alınabilmiştir. Evliya Çelebi Diyarbakır'ın fethinden şu şekilde bahsetmektedir: "Nihayet Diyarbekir, devletten devlete geçip Nuşirevandan sonra Hazret-i Ebubekir'in hilafeti sırasında Hazret-i Halid, yetmiş bir askere baş kumandan olup, ve Diyarbekir'i kayserlerin elinden, kılıç kuvvetiyle fethederken, kafir askerleri korkularından kendilerini iç kaleden aşağıya atıp parça parça oldular. Kale de fetholundu ise de sonradan yine kafirler eline düştü. Nihayet, Kürdistan'da Abbasi mensuplarından Sultan Evhadallah'ın oğlu, Diyarbekir üzerine deniz gibi askerle gelip, yedi ay kuşattı. Kale içine kapanmış olanlar, kıtlık korkusundan aman dileyip kaleyi Sultana yedi şart ile teslim ettiler. *Birinci şart*: Hazreti Ömer ahdi üzere birer altın cizye vireler. *İkinci şart*: Kale içindeki kiliseleri yıkılmaya. *Üçüncü şart*: Papası, patriği, keşişi ve ruhbanları harac vermiyeler. *Dördüncü şart*: Tüccarları, Müslümanlar gibi gümrük öşürü vireler. *Beşinci şart*: Kale içindeki evlerinde oturalar. *Altıncı şart*: Eski mezarlıklarında ölülerini gömmeyip, mezarlıkları bağ ve bahçe olmaya.. *Yedinci şart:* Alaca destarlarına kimse engel olmaya.. Bu yedi şart kabul olunmakla kaleyi teslim edip, hala kale içindekilerin ve şartlar üzere eski sultanlardan fermanları vardır. Bu sultan evlattan evlada Diyarbekir'e sahip olup, ta Sultan Selim (Yavuz) asrında Diyarbekir hakimi (El Melikül-muzaffer) Sultan idi."[67]

Bu kuşatma sırasında şehit düşen Hz. Halid'in oğlu Süleyman[68] ve 25 sahabe bugünkü İçkale'de bulunan Nasıriye Camii'ne, İçkale Camii bitişiğindeki kabristana gömülmüşlerdir.[69] Bu tarihten itibaren şehrin İslâmî dönemi başlamıştır. Hazret-i Osman'ın halifeliği döneminde (644-656) Arap kabileleri bölgedeki şehir ve kalelere daha çok yerleşmeye başlamışlardır. Bir süre sonra Mezopotamya buraya yerleşen kabilelerin adlarına göre, Diyar-Bekr, Diyar-ı Rabia, Diyar-ı Mudar adlarıyla üç amillik (komutanlık) haline getirilmiştir.[70] Amid, Diyar-ı Bekr'in (Bekr b. Vail kabilesinden dolayı)[71] merkezi olmuştur. Diyarbakır, Müslümanlar tarafından zapt edilmiş ilk Anadolu kentidir.

Müslüman Araplar tarafından fethedildikten sonra Osmanlılar çağına kadar kentte birçok devlet hüküm sürmüş bunlardan bir kısmı kenti imar etmiş ve günümüze kadar gelen eserler vermişlerse de, diğer bir kısmı eser bırakmadığı gibi şehri yağmalamış, yakmış ve yıkmışlardır. Osmanlılar çağına kadar kentte hüküm süren devletler sırasıyla şunlardır:

---

[64] Nejat Göyünç, "Onaltıncı Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, VII-12, Nisan 1968, 77.
[65] Tekin, *a.g.e.*, 1971, 11.
[66] Balin, *a.g.e.*, 1963, 12.
[67] Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, 1970, 115-117.
[68] Balin, *a.g.e.*, 1963, 12.
[69] Akbulut, *a.g.e.*, 1998, 22.
[70] Besim Darkot, "Diyarbakır" mad., *İA*, III, İstanbul, 1945, 601.
[71] Sarı, *a.g.e.*, 1996, 11.

661-750 yılları arasında El-Cezire bölgesindeki pek çok kent gibi Diyarbakır da Emevi idaresi altında yaşamıştır.[72] Bundan sonra 750-930 yılları arasında Emeviler gibi Arap asıllı olan Abbasilerin,[73] 930-978 yılları arasında 50 yıllık bir dönemde Arapların en büyük kabilelerinden Rebia'nın Tağlib koluna mensup Hamdâniler'in,[74] 978-984 yılları arasında da Şii Büveyhoğulları'nın yönetimine girmiştir.[75] 984 tarihinden itibaren Diyarbakır Mervaniler'in yönetimine girmiş (984-1085)[76] ve yerel bir beylik olarak güçlü bir duruma gelmiştir. 100 yıl gibi uzun bir süre hüküm süren Mervanoğulları, Diyarbakır'ın yanı sıra Silvan'ı da başkent olarak kullanmışlardır.[77] Nasır-ı Hüsrev'e göre, "*O şehrin beyi ve hakimi, Nasır-üd devle'nin oğludur."*[78]

Diyarbakır, Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey zamanında, Mervanoğlu Nasrüddevle Ahmet'in Tuğrul Bey'e itaatini arz etmesi ile 1085 yılında Büyük Selçuklu hakimiyetini tanımıştır.[79] Bu tarihten 1183 yılına kadar Şam Selçukluları, Büyük Selçuklular, Konya Selçukluları ve Irak Selçukluları'na bağlı olarak bir asra yakın yaşamıştır.[80]

1097 yılında İnaloğullarının (1097-1142) egemenliğine geçmiştir.[81] İnaloğullarına vezirlik yapan Nisanoğulları 1138'den itibaren başlattıkları baskılarını arttırarak 1142 tarihinde yönetimi ele geçirmişlerdir. Bu dönemden itibaren yönetimde etkin olarak Nisanoğulları (1142-1183) dönemi başlamıştır.[82] Eyyubi hükümdarı Selahaddin-i Eyyubi, 1183 tarihinde şehri Nisanoğulları'ndan alarak hizmetlerine karşılık Hasankeyf Artukluları Emiri Artuklu Kara-Arslanoğlu Nurettin Mehmet'e vermiş ve böylece Diyarbakır'da Artukoğulları egemenliği başlamıştır (1183-1232).[83] 1232'de Eyyubiler yönetimi devralmış, ancak 1240'ta II. Gıyaseddin Keyhüsrev yönetimindeki Anadolu Selçuklularının bölgeye egemen oluşuyla Eyyubi dönemi son bulmuştur. Kent, 1240 yılından itibaren Konya Selçukluları idaresinde yaşamış[84], Anadolu Selçuklularının egemenliği 62 yıl (1240-1302) sürmüştür.[85] Bu devirde kentin idaresi Moğolların kontrolü altında yürütülmüştür.[86] Bu arada Diyarbakır'da İlhanlılar, Çobanoğulları ve Celayirliler de hüküm sürmüşlerdir. 1302'de Moğol hükümdarı Gazan Han tarafından şehrin yönetimi Mardin Artukluları'na verilmiştir.[87] Bu egemenlik 92 yıl (1302-1394) devam etmiştir.[88] 1394

---

[72] Beysanoğlu, *a.g.e.*, 2003, 164.
[73] *2000'e Beş Kala Diyarbakır*, 3.
[74] Beysanoğlu, "Kuruluşundan Günümüze Kadar…", 53; Nasuhi Ünal Karaarslan, "Hamdaniler", *TDVİA*, XIII, İstanbul, 1991, 446.
[75] Akbulut, *a.g.e.*, 1998, 22; Beysanoğlu, *Kültürümüzde Diyarbakır*, 1992, 4.
[76] Beysanoğlu, *Kültürümüzde Diyarbakır*, 1992, 4.
[77] Beysanoğlu, "Diyarbakır Tarihine Kısa bir Bakış", *Kültür ve Sanat*, 28, Ankara, 1995, 7.
[78] Nasır-ı Hüsrev, Sefername, (Çev: Abdülvehap Tarzi), 2. Baskı, Ankara, 1967, 12-13.
[79] *2000'e Beş Kala Diyarbakır*, 3.
[80] Balin, *a.g.e.*, 1963, 12.
[81] Beysanoğlu, "Kuruluşundan Günümüze Kadar…", 59; Sevim, *a.g.m.*, 307; İlhan Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", *Genel Türk Tarihi*, IV, Ankara, 2002, 80,120,130; Adnan Çevik, "XII. Yüzyılda Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Bir Türkmen Beyliği Yınaloğulları", *Türkler*, VI, Ankara, 2002, 491-495.
[82] Tekin, *a.g.e.*, 1963, 13.
[83] Sarı, *a.g.e.*, 1996, 12.
[84] Balin, *a.g.e.*, 1963, 12.
[85] Akbulut, *a.g.e.*, 1998, 23.
[86] Nevin, Soyukaya, "Diyarbakır", *Arkitekt*, S. 430, İstanbul, Ekim 1995, 47.
[87] Göyünç, *a.g.e.*,1968, 466.
[88] Akbulut, *a.g.e.*,1998, 23.

yılında bölgeye Timur egemen olmuş, 7 yıl (1394-1401) hüküm sürmüştür.[89] Timur 1401'de Diyarbakır ve yöresini Akkoyunlu Kara Yölük Osman Bey'e vermiştir.[90] Diyarbakır bölgesi 1507 tarihine kadar Akkoyunlu (1401-1507) idaresinde kalmıştır. Akkoyunlu Uzun Hasan, 1469'da devlet merkezini Tebriz'e naklederek[91] burayı başkent yapmıştır.[92] Anadolu'da Akkoyunlu ulusuna bağlı olan boy ve oymakların çoğunu da İran'a götürerek, geniş imparatorluğun çeşitli bölgelerini bunlara ikta eylemiş ve bu suretle Doğu Anadolu'da Türk ırkının zayıflamasına neden olmuştur. Diyarbakır'ın başkent olmaktan çıkması eski önemini kaybettirmiş, gelişmeyi durdurmuştur.[93] 1507'ye kadar süren Akkoyunlu hâkimiyetini Safevi hâkimiyeti izler. Amid, Safevîlerin eline geçerken kentteki Akkoyunlular'dan ve Sünni halktan da binlercesi öldürülmüştür. Şah İsmail cesur ve yetenekli komutanlarından Ustaclu Muhammed Han'ı Diyarbakır valiliğine atamıştır. Safevîler'in yönetimi de 8 yıl sürmüştür.[94]

Lehmann-Haupt 1898-99 yıllarında Diyarbakır bölgesinde kazılar yapmış ve şehrin ilk kez Halife Ömer zamanında Araplar tarafından fethedilip, bu tarihten başlayarak halifelerin idaresinde yaşadığını, sonra sırasıyla, Hamdanoğulları, Mervanoğulları ve Artuklular'ın kentte hüküm sürdüğünü, Anadolu Selçukluları'ndan sonra da Mısır Eyyubileri'nin egemen olduğunu anlatarak Diyarbekir tarihi hakkında bilgi vermiştir.[95]

2.1.3. Osmanlı Dönemi Diyarbakır Tarihi

Osmanlı Devleti Doğu Anadolu ile 15. yy.'dan itibaren ilgilenmeye başlamıştır. Safevî Devleti'nin kurucusu Şah İsmail İran'da kısa bir zamanda olağanüstü kuvvetlenmiş ve Doğu'da Osmanlı Devleti için hem siyasî hem de ideolojik (dinî) tehlike oluşturmaya başlamıştır.[96] Safevîler'in elinde bulunan Diyarbakır, bu devletin Osmanlı sınırındaki en önemli kentlerinden biri konumumdaydı. Dolayısıyla Diyarbakır'ın alınması, doğu sınırları açısından ve özellikle İran'a karşı önemli bir garanti oluşturacağından, kent Osmanlı Devleti için bu dönemde büyük önem taşımaya başlamıştır.[97] Yavuz Sultan Selim daha şehzade olarak Trabzon'da Sancak Beyliği yaparken, bu iki tehlikeyi sezmiş ve başkent İstanbul'u uyararak sultanın tedbir almasını istemiştir. Fakat, II. Bâyezid zamanında tedbir alamamış ve sonuç olarak Şah Kulu isyanı baş göstermiştir. Yavuz Sultan Selim Han da padişah olur olmaz Diyarbakır bölgesini ve Doğu Anadolu'yu ülkesine katmayı düşünmekteydi.[98] Bu nedenlerle Doğu'dan, İran'dan gelen bu iki tehlikeyi önlemek üzere hazırlıklara başlamıştır.[99]

---

[89] Tekin, *a.g.e.*,1963, 14.
[90] Akbulut, *a.g.e.*,1998, 23.
[91] Sarı, *a.g.e.*,1996, 12.
[92] Akbulut, *a.g.e.*,1998, 23.
[93] Sarı, *a.g.e.*, 1996, 13.
[94] Akbulut, *a.g.e.*,1998, 13.
[95] C.F., Lehmann-Haupt, *Armenien. Einst und Jetzt. Reisen und Forschungen*, Berlin, 1910, 378-379, 423.
[96] Sümer, Faruk, *Safevî Devletinin Kuruluş ve Gelişmesinde Anadolu Türklüğünün Rolü*, Ankara 1976, 4. vd.
[97] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* II. Ankara, 1983, 273-274; İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, TTK, Ankara, 1995, 7; a.y., "Osmanlı Hakimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaleti Valileri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* X-1, Elazığ, 2000, 236.
[98] Sarı, *a.g.e.*, 1996, 13.
[99] Altundağ, Şinasi, "Selim I, Yavuz", İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1967, cilt 10, 423-434.

Yavuz Sultan Selim ile Şah İsmail arasında 23 Ağustos 1514'te yapılan Çaldıran Savaşı'nda Şah İsmail yenilgiye uğramıştır.[100] Çaldıran zaferi esnasında ve daha sonra büyük bir kısmı Sünnî olan halk ve mahalli beyler Yavuz Selim tarafını tutmuştur. Bu savaşa Diyarbakır Valisi Ustaclu Muhammed Han da katılmış ancak ordusu perişan olmuş, kendisi de öldürülmüştür. Acı haberi alan Şah İsmail Mısır Sultanıyla kendisine de sıra geleceği gerekçesiyle Selim'e karşı birlik oluşturma girişiminde bulunmuştur.[101] Aslen Bitlisli olup bu bölge halkı üzerinde büyük itibarı olan Şeyh Hüsameddin'in oğlu tarihçi Mevlâna İdris-i Bitlîsi'nin[102] propagandası[103], Selim'in güçlenmesi ve valileri Ustaclu oğlu Mehmed Han'ın Çaldıran savaşında ölmesi Âmid halkına Safevilere karşı ayaklanma cesareti vermiş,[104] bunu fırsat bilen Diyarbakır halkı da Safevi idaresine baş kaldırmıştır.[105]

Safeviler'in kentte kalan yöneticileri yok edilmiş, kadın ve çocuklar kale dışına atılmışlardır. Ayaklanmayı yönetenler İdris-i Bitlîsi'ye[106] haber göndererek, Sultan Selim'e bağlanmak ve Osmanlı birliğine katılmak istediklerini, bu konuda yardımcı olmasını dilemişlerdir.[107]

Yavuz Sultan Selim Tebriz'in 6 Eylül 1514'te fethiyle sonlanan İran Seferi'nden Amasya'ya döndüğü zaman, kendisine durumu ileten İdris-i Bitlîsi'yi bu işle görevlendirmiş,[108] Padişahtan gerekli emirnâmeleri alan İdris-i Bitlîsi, bölgedeki beylerle iletişime geçerek çalışmalarına başlamıştır.[109] İdris-i Bitlîsi'nin faaliyetleri kısa zamanda olumlu yönde sonuçlanmış, bölgedeki emirler Osmanlı Devletine bağlılıklarını bildirmişlerdir.[110] Kürt beylerinin Osmanlı saflarına geçmesinde belirleyici faktör, büyük Kürt devlet adamı ve âlimi İdris-i Bitlisî'nin çabaları olmuştur.[111]

---

[100] Akbulut, *a.g.e.*,1998, 24.

[101] M. Mehdi İlhan, "Diyarbakır Fatihi ve Beylerbeyi Bıyıklı Mehmed Paşa", *Atatürk ve Diyarbakır*, Diyarbakır, 1981, 139.

[102] Bu vazife, Urmiye Gölü'nden Malatya ve Diyarbekir'e kadar uzanan bölgenin ümerâsını, Safevîler'e karşı ayaklandırarak onların Osmanlı hizmetine girmelerini temin etmekten ibaretti; (Yılmazçelik, "Osmanlı Hakimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaleti Valileri", 2000, 236); Nejat Göyünç, "Onaltıncı Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 7-12, Nisan 1968, 77; Molla İdris, çok etkin bir tarikat lideri olan Şeyh Hüsameddin'in oğluydu. İdris, önceleri Uzun Hasan'ın oğlu, Akkoyunlu hükümdarı Yakup'un kâtipliğini yapmış, daha sonra Yavuz Sultan Selim'in hizmetine geçmişti. İran seferi sırasında, Yavuz'un yakın çevresi içinde yer alıyordu. (Martin van Bruinessen-Hendrik Boeschoten, *Evliya Çelebi Diyarbekir'de,* (Çev: Tansel Güney), İstanbul, 2003, 42.)

[103] İlhan, "Diyarbakır Fatihi ve Beylerbeyi …", 139; Koca Hüseyin, *Bedâyi'l-vakayi*, II, Moskova 1961, vr. 450a, İdris'in propagandasını tarihinden nakletmiştir.

[104] İlhan, *a.g.m.*, 1981, 139.

[105] Sarı, *a.g.e.*,1996, 13.

[106] Göyünç, "Onaltıncı Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır", 77.

[107] Tekin, *a.g.e.*, 1971, 15; Sarı, *a.g.e.*, 1996, 13.

[108] Sarı, *a.g.e.*, 1996, 13; Yılmazçelik, *a.g.e.*, 2000, 236.

[109] Akbulut, *a.g.e.*, 1998, 24; Sarı, *a.g.e.*, 1996, 13.

[110] Yılmazçelik, *a.g.e.*, 2000, 236.

[111] Bütün tarihçiler ağırlıklı olarak İdris'in kendi sözlerine (gerek *Selimnâme* adlı eserine, gerekse Ebû'l-Fazl'ın *Zeyl-i Heşt Bihişt*'te aktardıklarına) dayanırlar, dolayısıyla İdris'in etkinliği olduğundan önemli gösterilmiş olabilir. (Martin van Bruinessen-Hendrik Boeschoten, *Evliya Çelebi Diyarbekir'de,* (Çev: Tansel Güney), İstanbul, 2003, 42.)

Amid halkının isyanını, İdris-i Bitlîsi'in etkinliklerini, bölge beylerinin tutumunu öğrenen Şah İsmail de bir takım önlemler almıştır. Ustaclu Muhammed Han'ın kardeşi Kara Han'ı, Urfa hakimi Durmuş Bey ile birlikte Amid'i kuşatıp geri almakla görevlendirmiştir. Mardin, Hasankeyf ve Ergani'de bulunan Safevi kuvvetlerine de Kara Han'a katılma buyruğu verilmiştir. Çapakçur yoluyla Amid'e hareket eden Kara Han'ın ordusu, katılan bu kuvvetlerle birlikte beş bine ulaşmıştır. Amid hemen hemen bir yıl kadar kuşatma altında tutulmuş, birçok saldırılar yapılmıştır. Kent halkı da büyük bir cesaretle savaşmış, saldırıları püskürtmüş, direnmiştir. Kuşatma başarılı olmamışsa da kaldırılmamış ve bu nedenle kentin halkı çok eziyet çekmiştir. Bu sırada Sultan Selim, Dulkadiroğullarına karşı sefere çıkmış olduğundan, Diyarbekir'e fazla yardım edememiştir. Ancak Yiğit Ahmet kumandasındaki küçük bir Osmanlı müfrezesi kuşatma hattını yararak kente girmiştir.[112] Sonunda; İdris-i Bitlîsi'nin başvurusu ve Sultan Selim'in emri üzerine[113] bu sırada Bayburt'ta bulunan[114] Diyarbakır kökenli olan Bıyıklı Mehmed Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu Amid'in yardımına gelmiştir. Bu arada beş sancak beyiyle birlikte Bıyıklı Mehmed Paşa'ya katılması için Rum Beylerbeyi Şadi Paşa'ya emir verilmiştir.[115] Osmanlı kuvvetlerinin yola çıkması üzerine, İdris-i Bitlisî de Doğu Anadolu'da bulunan birçok Kürt beylerini Osmanlı Devleti'nin yardımına koşmak üzere ayaklandırmıştır.[116] Osmanlı kuvvetlerinin yaklaştığı haberini alan Kara Han kuşatmayı bırakıp, halen Safeviler'in elinde bulunan Mardin'e doğru çekilmek zorunda kalmıştır.[117]

Evliya Çelebi Çelebi Diyarbakır fethinden bahisle, "Yavuz Selim Çıldır gazasına giderken bu Diyarbekir adamları yol kesip Müslüman askerlerine, Kemah, Tercan, Bayburt, Hanice kaleleri yollarında pek çok zararlar verdiler. Bu üzüntülü hal Yavuz Selim tarafından duyulunca, derhal Diyarbekir hakimine bur muhabbet mektubu ile dergahı ali kapısı-başısını gönderip:

"*Benim kardeşim, lütfedip idarenizde olan Kürd şerirlerini def' ve zabtedesiz!*" diye rica eder. Hakim mektubu okuyup, manası malumu olunca bir mektup ile adam gönderip:

"*Eğer Şah İsmail'den intikam alabilirsen, benim dahi Diyarbekir'imin iki kere yüzbin tüfekli Kürdümden intikam alasın!*"

Der Sultan Selim: "Lisanülhalk, aklamülhük derler, Diyarbekir hakimi bize icazet vermiş, Diyarbekir'imin Kürdlerinden intikam alasın demiş, olmaya illa hayır.." Deyip, Çıldır gazasına gidip, Allahın yartımı ile Acem Şahı mağlup olunca, Osmanlı askeri muzafferen Erzurum'a girer. Bıyıklı-Mehmed Paşa yüzbin askere serdar-ı muazzam olup, Diyarbekir' kalesini kuşattı. Yetmiş büyük savaş yapıp Dağ kapısı ve Mardin kapısı taraflarında, top darbelerinden duvarın yüzü nice yerden harab oldu. Gaziler hücum etmek niyetinde iken, gördüler ki Mardin tarafından bir kalabalık asker geliyor. Yeni gelen askerin öncülerinden birkaç adam ileri gelip orduya girerek, serdar Bıyıklı-Mehmed Paşaya mektuplar getirdiler. Okununca

---

[112] Yılmazçelik, *a.g.e.,* 2000, 237; M. Halil Yinanç, "Diyarbekir"mad, *İA*, III, 623.
[113] İlhan, *"Diyarbakır Fatihi ve Beylerbeyi …",* 139.
[114] Yılmazçelik, *a.g.e.,* 2000, 237.
[115] Göyünç, *a.g.e.,*1969, 18.
[116] *a.g.e.,* 18; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, Ankara, 1964, 273-274.
[117] Sarı, *a.g.e.,* 1996, 14.

serdar keyfinden oynadı. Ve dedi ki: "Ey gaziler! Çıldır cenginde bize imdada gelen İmadiye hakimi Molla İdris Hazretleri, kırkbin askerle yine imdada geliyormuş. O görünen askerler onlardır hemen gelip ordu-yu hümayunun bir tarafında yerleşsinler.**"**

Diye ferman olundu. O anda Molla İdris'in askeri dahi gelip aman vermeyip metrise girerler. Bu hali, kali içindeki Kürdler görüp "el aman, ey al-i Osman!" diye, Diyarbekir kalesini barış ile içi temiz vezir, Bıyıklı Mehmed Paşa'ya verdiler. Molla İdris İmadi'nin yardımı ile.. Sonra kale içinde bütün Kürdler, Arablar çıkıp hakimleriyle beraber Mardin'e vardılar. Orada da duramadılar.

Bu sevinçli haber Tercan sahrasında Birinci Sultan Selim'e ulaşınca, Bıyıklı-Mehmed Paşaya Diyarbekir'i, Molla İdris'e de İmadiyeyi, muebbed olarak verip ahidnameler yazdı. Onun için müverrihler fetihnamesini (Feth-i Selim Han be-desti Ebüşşevarib Mehmed Paşa bi laneti Molla İdris) (*Bıyıklı-Mehmed Paşa eliyle ve Molla İdris yardımı ile Selim Hanın fethi*) diye yazarlar[118] şeklinde bahsetmektedir.

Bir yılı aşkın zorlu bir savaş ve kuşatmanın bütün acıları unutulmuştur. Halk büyük bir sevinç içindedir. Surlar, Osmanlı bayrak ve sancaklarıyla süslenerek şehrin kapıları açılmıştır.[119] Kara Han'ın çekilmesinden kısa bir süre sonra Bıyıklı Mehmed Paşa kuvvetleriyle Âmid kentinin duvarlarının önünde belirmiş ve şehrin anahtarlarını 10 Eylül 1515 (1 Şaban 921)'de teslim almıştır.[120] Bundan başka Diyarbakır'a ilk Osmanlı valisi (beylerbeyi) olarak atanacak olan Bıyıklı Mehmed Paşa Osmanlı yararına birçok seferlerde hazır bulunacaktır. Tavernier şehir paşasının aynı zamanda imparatorluğun veziri olduğunu söyler.[121]

Diyarbakır, 10 Eylül 1515[122] Pazartesi günü gönüllü olarak Osmanlı-Türk birliğine katılmıştır. Böylece, üçüncü ve son defa olmak üzere Anadolu-Türk birliğine katılmış olan kent günümüze kadar Türk idaresinde yaşamıştır.[123]

Haydar Çelebi *Rüznamesi*'ne göre fetih haberi 14 Ramazan 921/22 Ekim 1515 tarihinde Divan-ı Hümayun'a ulaşmış ve Bıyıklı Mehmed Paşa 278 Ramazan 921/4 Kasım 1515'te Diyarbakır Eyaleti Beylerbeyliğine atanmıştır.[124]

Yavuz Sultan Selim Çaldıran seferinden dönerken Veliaht Kanuni Sultan Süleyman'ın Avusturya cephesinde tehlike olduğunu haber vermesi üzerine Elbistan'dan İstanbul'a dönmüş, bu yüzden fethettiği şehre uğrayamamıştır.[125]

---

[118] Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, 1970, 115-117.
[119] Akbulut, *a.g.e.*, 1996, 24.
[120] İlhan, *"Diyarbakır Fatihi ve Beylerbeyi …",* 140.
[121]Tavernier, *a.g.e.*, Paris, 1678, 146. Bu tarihlerde Silahtar Murtaza Paşa görevdedir. "*Paşa Diyarbakır'da Kale Camii'nin sayfiye döşemesini ve çeşmeleri ve Harem kapısına karşı küçük bir mescit ve Hz. Süleyman'ın türbesine girilecek büyük kapı ile Aynüzzelâl mevkiindeki su mahzenini yaptırmıştır. Kasaba içinde de kıbyeye karşı pınarları bulunmaktadır*", Abdulgani Fahri Bulduk, *Diyarbakır Valileri*, Ankara, Eylül 2007, 56.
[122] Orhan Cezmi Tuncer, *Diyarbakır Camileri* adlı eserinde bu tarihi, 15 Mayıs 1515 olarak vermekte, çoğu araştırmacıların bu tarihi 9 ya da 10 Eylül olarak verdiklerini belirtmektedir.
[123] Remzi Balin, *Diyarbakır*, İstanbul, 1963, 12.
[124] Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, VII, Mart 1986, 25.
[125] Balin, *Diyarbakır*, 1963, 13.

Aslında şu nokta çok önemlidir ki, bu bölge 16. yy.'dan itibaren bir Osmanlı ülkesi olmakla birlikte, yabancı bir kavimden alınmamış, daha önceki sahipleri de hemen hemen 11. yy.'ın ikinci yarısı ortalarından itibaren başka Türk Beylikleri veya devletleri olmuştur.

Diyarbakır kenti kurulduğu günden beri bölgenin önemli idari merkezlerinden biri olmuştur. Büyük merkezleri birbirine bağlayan askeri ve ticari yolların kavşağında bulunması geniş bir hinterlanda sahip ve askeri strateji yönünden önemli bir bölgede oluşu, ona tarihi boyunca bu önemini koruma olanağını sağlamıştır.[126] 20. yy.'ın hemen başında Diyarbakır'ı ziyaret eden Gertrude Lowthian Bell, Ammianus Marcellianus'un Pers kralı Şapur ile Bizanslılar arasında geçen savaşa öykünerek, "Ammianus Marcellinus'un Şapur'a karşı umutsuz direnişte yer aldığı ve Roma dünyasının yangın felaketi için toplanmış Pers ordusunu Amida'nın kulelerinden seyrettiği o günlerden beri, savaşın çığlıkları asla Diyarbekir'den uzak durmamıştır"[127] demekle, Diyarbakır'ın stratejik konumu nedeniyle tarihin her döneminde önemini koruduğunu ve sürekli yabancı kavimlerin saldırılarına maruz kaldığına gönderme yapmaktadır.[128]

Diyarbakır'ın, İran sınırına yakın olması bu şehre ayrı bir önem kazandırmış, Osmanlılar döneminde Diyarbakır önemli bir eyalet merkezi olmuş, İran'a karşı yapılan seferlerde orduların hareket üssü ve kışlası görevini üstlenmiştir.[129] Evliya Çelebi'ye göre, "Selim Han oğlu Sultan Süleyman Han, Bağdad fethine giderken bu Diyarbekir'in su ve havasından hoşlanarak (mamur ola benim Kara Amid'im) diye kışlık verip içinde üç ayda onbin kese akça kestirdi.. Sikkesinde (paranın üzerinde) "Sultan Süleyman bin Selim Han, azze nasruhu duribe fi Kara Amid" yazılıdır. Hala toprakta, tarlalarda o paralardan pek çok vardır. Halis gümüş akçadır. Sonra bu Diyarbekir vilayetini ayrıca yazıp vezirlik ile eyalet eylemiştir."[130]

Diyarbekir, başkentten Irak'a giden yol üzerinde önemli bir güzergah oluşturmaktaydı. Bu yol, İstanbul-Samsun-Amasya-Sivas-Malatya-Harput-Diyarbakır-Musul-Bağdat çizgisinden oluşmaktaydı. İkinci ticaret ve ulaşım yolu ise Suriye'den başlayarak Beyrut ve İskenderun-Halep-Antep-Urfa-Diyarbekir çizgisi izlemekteydi. Diyarbakır'da bu yolların kavşağında önemli bir kent konumundaydı. Bu nedenle Diyarbekir'de devrin çok önemli kişileri Beylerbeyilik yapmıştır. Bunlar arasında sonradan sadrazam olan ünlü vezirler de bulunmaktadır.[131]

Osmanlı Devleti'nin idaresi altına aldığı bölge ve toplumlar üzerinde onların özelliklerine göre, mutlak merkeziyetçi bir yönetim anlayışı gütmeden çeşitli idare

---

[126] *2000'e Beş Kala Diyarbakır*, Diyarbakır, 1995, 8.
[127] Gertrude Lowthian Bell, *Amurath to Amurath*, London, 1911, 323.
[128] Bell, *a.g.e.*,1911, 323.
[129] Mustafa Nuri Paşa, *Netayiçü'l-Vukuat*, C. I-II, hazırlayan Neşet Çağatay, Ankara 1979, 197, 209-210, 214-215; İbrahim Sarı, *Şehrimiz Diyarbakır*, DBB Kültür Yayınları, 2, Prestij Basımevi, İstanbul, 1996, 12.
[130] Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, 1970, 115-117.
[131] M. Halil Yinanç, *"Diyarbekir"*, İslam Ansiklopedisi, Cilt 3; Bayram Kodaman, "Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu**"** *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 25, İstanbul, Mart 1987, 34.

tarzları uyguladığı bilinmektedir. Osmanlı idare sistemi ve idari bölünmesi biçim açısından genelde Eyalet ve Sancak temeli üzerine oturtulmuştur.[132]

Osmanlı Devleti tarafından bölgede ele geçirilen topraklar Amid merkez olmak üzere teşkilatlandırılmıştır. "Diyarbakır Eyaleti" olarak adlandırılan bölge Musul, Van, Erzurum, Mardin, Rakka, Harput'u içermektedir. Beylerbeyiliğine ilk olarak Bıyıklı Mehmet Paşa'nın getirildiği şehir 1515 tarihinden itibaren vezir rütbeli Osmanlı paşaları tarafından yönetilmiştir.[133]

Diyarbekir ve ona öteden beri bağlı sayılan çevresi Osmanlı yönetimine katıldığında (1515-1518) Beylerbeyilik dahilinde iki farklı statüde idari birim oluşturulmuştur: 1- Sancaklar, 2- Hükümetler

Başlarında merkezden atanan sancakbeylerinin bulunduğu sıradan sancakların yanı sıra, az çok otonom Kürt hanedanlarının yönettiği *hükümet ve ocaklık* adı taşıyan iki tür sancak daha bulunmaktadır. Aslında Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun büyük bir kısmı uzun süre bu şekilde dolaylı olarak yönetilmiştir.[134]

16. ve 17. yy.'a ait Diyarbakır Eyaleti idari bölünmesi incelendiğinde görülmektedir ki, ilk dönemlerinde Safevi devletinin etkisiyle bütün Doğu Anadolu Diyarbakır eyaleti içerisinde teşkilatlandırılmış, daha sonraki dönemlerde Erzurum, Van ve Rakka eyaletlerinin oluşturulması ile Diyarbakır eyaletine bağlı olan sancaklardan bir kısmı bu yeni oluşturulan eyaletlere bağlanmıştır.[135]

Osmanlı idaresinde bu bölgede kurulan Diyarbekir Beylerbeyiliği şimdiki Bingöl iline bağlı Kiğı'dan güneyde hemen hemen Bağdad yakınlarında, Orta Fırat üzerindeki Hit'e kadar uzanmaktadır.[136]

16. yüzyılın ilk yarısına kadar Diyarbekir eyaleti kuzeyde Bingöller, doğuda Sasan dağları, Batman suyu, güneyde Sina tepeleri ve çöl, batıda ise Finak'la çevrili bulunuyordu. Şimdiki Elazığ, Tunceli, Bingöl, Siirt, Mardin, Urfa ve Musul bölgelerini içine alıyordu. Bu eyalet Anadolu-Türk birliğine barış yoluyla katılmış olduğundan Kulp, Çermik, Lice, Hazro, Silvan gibi kasabalarla 12 sancak bölgesi yerli kale ve aşiret beylerine babadan oğla geçmek üzere tapulanmıştı. Bu yüzden bu anılan yerlerde aşiret beyleri Padişah adına hakim olduklarından, özel mülkiyet hakkı olmadığından dolayı, buralarda yaşayan köylülerin bugüne değin kendi tapulu toprakları bulunmamaktadır.[137]

Osmanlı yönetimine katıldıktan sonra Diyarbakır kenti Van, Erzurum, Sivas, Rakka, Musul vilayetlerinin çevrelediği geniş bir eyaletin merkezi olmuştur ve bölgedeki 2 Osmanlı Sancağı ve 8 Beylik buraya bağlanarak, Âmid Beylerbeyliği, Osmanlı düzenine göre merkez ve 24 sancak olmak üzere hemen kurulmuştur.

---

[132] Bayram Kodaman, "Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu**"** *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 25, İstanbul, Mart 1987, 34.

[133] Yılmazçelik, "Osmanlı Hakimiyeti Süresince …", 238.

[134] Martin Van Bruinessen-Hendrik Boeschoten, *Evliya Çelebi Diyarbekir'de,* (Çev: Tansel Güney), İstanbul, 2003, 39.

[135] İbrahim Yılmazçelik, "XVIII. Yüzyıl ile XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Eyaletinin İdari Yapısı ve İdari Teşkilatlanması", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVIII-29, Ankara, 1996, 219.

[136] Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Yönetim ve Nüfus", *Türk Kültürü*, 370, Ankara, Şubat 1994, 78.

[137] Balin, *a.g.e.*, 1963, 13.

24 sancaktan oluşan Diyarbakır eyaletinin, 11 tanesi normal (klasik) Osmanlı sancağı, 8 tanesi, idaresi özel bir şekle bağlanmış yurtluk ve ocaklık sancakları, beş tanesi de Çaldıran savaşından sonra Osmanlı idaresine severek geçen Kürt beylerine, idaresi babadan oğula geçmek üzere bırakılan (hükümetler) sancaklardı. Bu şekilde, Eyalet, 11 Osmanlı sancağı ile 8 Kürt beyliği ocaklığı ve 5 hükümetten oluşmaktaydı.[138]

Kanuni döneminde bölgede Van, Urfa gibi yeni eyaletler kurulmuşsa da Diyarbakır eyaleti önemini korumayı sürdürmüştür. Bunda Diyarbakır'ın sınıra yakınlığı nedeniyle bölgeye yapılacak seferlerde merkez üs olarak kullanılmasının yanı sıra, önemli ticaret ve ulaşım yollarının birleştiği bir konum sergilemesinin de payı büyüktür.[139]

Evliya Çelebi Kanuni Sultan Süleyman'ın Diyarbakır vilayetinin bir sayımını yaptırıp burayı vezirlik rütbesinde bir eyalet haline getirdiğinden bahseder ve Diyarbakır'ın tuğlu bir eyalet olarak Osmanlı dönemindeki idari yapısına ilişkin bilgiler sunar. Diyarbakır eyaletinin tamamında üç yüz boy beyiyle birlikte, yasal olarak öldürme yetkisi bulunan dört yüz yerel yöneticiden söz edilebileceğini belirtir[140] ve Diyarbekir hakkında Sultan Süleyman'ın kanunnamesi hükmünü verir: "Diyarbekir iki tuğlu vezirliktir. Padişah tarafından valilerine giden mübarek emirlerde "düstur-ı mükerremim, müşir-i mufahhamım" ıstılahı yazılır. Kanun üzere vezirinin hası, oniki kere yüzbir ve altıyüz altmış (1200660) akçadır. Hepsi onaltı sancak olup, beş sancağı da hükümettir. Ondokuz sancağının onikisi diğer memleketin eyaletindekiler gibi olup, timar ve zeametlidir. Beyi, devlet tarafından tayin ve azlolunur. Ama sekiz sancağı Kürd beylerinindir. Fetih sırasında Bıyıklı-Mehmed Paşanın arız ile o beylere hatt-ı şeriflerle yurdluk ve ocaklık adıyla verilmiştir. Azil ve nasb kabul etmezler. Beylerden birisi ölünce sancağı oğullarına veya akrabasına verilir. Bir sefer olsa zeamet ve timar erbabı alay beyi ve yeniçeri başılarıyla, Diyarbekir vezirinin kolunda sefere eşerler. Ferman olunan hizmete gelmezlerse sancakları başkasına verilir.

Bu sancaklardan başka beş sancak daih mefruzülkalem ve maktuül kadem hükumetler olarak yazılmıştır. Bunların içindeki tüccar ve zeamet hakimleri, mülkiyet üzere tasarruf derler. Mahsulleri ne ise hakimlerine aittir. Bunlara yazılacak padişah emirlerinde (Cenab ……) lakabı kullanılır.

Diyarbekir'in Osmanlı sancakları şunlardır: (Harput, Ergani, Siverek, Nusaybin, Hısn-ı Keyf, Çemişkezek, Siird, Meyyafarkın, Akçakale) dır. Kurbu Nusaybin, Habur, Sencar …, Diyarbekir sancağı paşa tahtıdır. Bu sancakların hakimi hep Osmanlı beyleridir. Yurdluk ve ocaklık sancakları şunlardır: (Sağman, Kulp, Mihraniye, Tercil, Atak, Pertek, Çapakçur, Çermik…) bunlar kanun üzere ocaklık

---

[138] Arslan, *a.g.e.,*1999, 90; İbrahim Sarı, *Şehrimiz Diyarbakır*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları: 2, Prestij Basımevi, İstanbul, 1996, 14; İslam Ansiklopedisi, "Diyarbakır" mad., III, 608; *2000'e Beş Kala Diyarbakır*, Diyarbakır, 1995, 8;

[139] Yılmazçelik, *a.g.m.,* 238; Bayram Kodaman, "Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu", *BTTD*, 25, İstanbul, Mart 1987, 34.

[140] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme,* (Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman), IV, YKY, İstanbul, 2001, 22-24; Bruinessen-Boeschoten, *Evliya Çelebi Diyarbekir'de*, Çev. Tansel Güney, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, 275; Ejder Okumuş, "Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi'nde Diyarbakır", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, C. I, Ankara 2008, 176.

iken, beyleri evlatsız ölünce Osmanlı sancağı olmuşlardır. Amid eyaletindeki hükumetler şunlardır: (Cezire, Eğil, Genç, Palu, Hazo..)"[141]

1570 yılı sonrasındaki Osmanlı-Safevi savaşları Güneydoğu Anadolu'nun siyasi, ekonomik ve idari yapısını etkilemiştir. Bu dönemde Diyarbakır eyaletine bağlı sancakların sayısının 46'ya çıktığı görülmektedir.[142]

Diyarbakır'ın 17. ve 18. yy. tarihi hakkında pek fazla bilgi bulunmamaktadır.[143] Bu dönemlerin tarihi ancak bir kısım genel nitelikteki olaylardan izlenebilmektedir. Kuyucu Murat Paşa'nın, Celâlîleri bastırmasından sonra çıktığı, İran seferi dönüşünde kışı Diyarbekir'de geçirdiği ve baharda tekrar, İran üzerine hareket etmek üzereyken, 6 Ağustos 1611 tarihinde burada vefat ettiği görülmektedir.[144] Yine 1617 yılında Vezir-i azam Halil Paşa kumandasında İran seferine çıkan Osmanlı ordusu, Kırım Hanı'nın kendilerine katılmasını beklemek üzere, Diyarbekir'de kışlamıştır.[145] IV. Murat döneminde ise İran seferi için padişahtan önce Vezir-i azam Mehmet Paşa, Diyarbekir'de kışlamış ve IV. Murat Bağdat seferine (1638) giderken buraya uğramıştır. Bağdat fatihi IV. Murat bu seferden dönerken de (Şubat 1639) tekrar Diyarbekir'e uğramış ve bu defa 70 gün kalmış[146] ve burada hazırlanan 500 kişilik ipekli padişah çadırı savaşlarda kullanılmıştır. Yine Diyarbekir kuyumcularına gümüşten yaptırdığı çok süslü ve zarif kapı ve pencere parmaklık ve kafeslerini Bağdat'taki türbelere taktırmıştır.[147] IV. Murad burada bulunduğu sırada çok nüfuzlu ve müridi oldukça fazla olan Rumiye Şeyhi lakabı ile meşhur Şeyh Mahmud Urmevî'yi idam ettirmiştir.[148]

18.yy.'ın ortalarında, 1766 senesi Mayıs ayında Diyarbakır'ı ziyaret eden Carsten Niebuhr, sultanın ve beylerbeyinin gelirleri hakkında yorumda bulunur. Tıpkı Chesneau'nun doğuluların nüfus konusunda yanıltıcı bilgi verdikleri izlenimini dile getirmesi gibi, Niebuhr da bir Doğu şehrinde sultanın bu şehirden ne kadar gelir elde ettiğini öğrenmenin çok zor bir iş olduğunu belirtir. Haraç ödeyen Hıristiyanların bu konuda oldukça kesin bilgiler verebildiklerini, Diyarbakır'da bu gelirleri padişahtan kiralayan ve kendisine voyvoda denen kişinin, bu iş için padişaha her yıl 55-60.000 kuruş ödüyor olduğunu, onun da zaten bu işi bir başkasına devredip, bu iş için eline yılda 12-14.000 kuruş geçtiğini belirtir.[149]

---

[141] Evliyâ Çelebi, *a.g.e.,* 1970, 117-118.

[142] Mehmet Ali Ünal, "XVI.-XVII. Yüzyıllarda Diyarbakır Eyaletine Tabi Sancakların İdari Statüleri", *X. Türk Tarih Kongresi,* Ankara 22-26 Eylül 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler, V, Ankara, 1994, 2217.

[143] Yılmazçelik, *a.g.m.,* 239.

[144] Cengiz Orhonlu, "Murad Paşa, Kuyucu", *İslâm Ansiklopedisi*, VIII, 653.

[145] Yılmazçelik, *a.g.m.*, 240; Katip Çelebi, *Fezleke*, I, İstanbul, 1287, 383 vd.

[146] Halil Sahillioğlu, "Dördüncü Murad'ın Bağdat Seferi Menzilnâmesi", *Türk Tarih Kurumu Belgeleri*, II-3-4, Ankara 1965, 22-31.

[147] Balin, *a.g.e.,* 1963,14.

[148] Yılmazçelik, *a.g.m.,* 240; Şeyh Mahmud'un idamına üzülen padişah, Kâbi köyünü Şeyhin evlatlarına vakfettiği belirtilmektedir. (Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, IV, İstanbul, 1314, 53,54,55); 17. Yüzyılda da söz konusu Şeyhin evlatlarının vakfına ait olduğu bilinmektedir. 1839 tarihinde Kâbi köyünün gelirlerine kasaba voyvodasının müdahale ettiği ve bunun üzerine gönderilen fermanda bu köyün "Şeyh Mahmut Urmevî" vakfına ait olduğu belirtilerek, bunun önlenmesi istendiği ifade edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Diyarbakır Şer. Sic., No: 607*, 6, 7.

[149] Pınar, *a.g.e.,*1999, 150; Carsten Niebuhr-Ulrich Jasper Seetzen-Richard Lepsius-Heinrich Brugsch; *Reisen im Orient,* (Yay.Haz. Herbert Scurla), Veerlag der Nation, Berlin, 1962, 2. b,176-179.

Osmanlı Padişahı Sultan İbrahim altı çeşit ve her çeşidi dörderden olmak üzere 24 mühürlü güğümler içerisinde çok methedilen hamravat suyunu İstanbul'a götürerek sarayında içmiştir.

19. yüzyıla gelinceye kadar geçen süre içerisinde, Diyarbakır'ın ilk dönemlerdeki kadar olmasa bile yine de önemli bir merkez olduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı devleti, Diyarbakır'a ayrı bir önem vermiş ve buraya atanan valiler kentte pek çok dinî ve sosyal yapılar inşa ettirmişlerdir. 19. yy.'da William Francis Ainsworth, Diyarbakır tarihiyle ilgili olarak Doğu Anadolu'daki Kürtlere karşı seferler düzenlendiğini, Reşit Paşa'ya karşı bir ayaklanmanın olduğunu ancak Paşa'nın bunu bastırdığını söyler.[150]

Sultan Aziz ve Sultan Hamit zamanlarında, 1868-1877 yılları arasında 9,5 yıl Diyarbekir valiliği yapmış olan Hatunoğlu Kurt İsmail Hakkı Paşa kenti ilk defa surlar dışına çıkartmak için 15 dakika kuzeydeki kışlaları, eski hükümet konağını ve küçük minareli Kurt İsmail Paşa camiini yaptırmıştır.[151]

1869-1905 yıllarında hazırlanan salnamelere göre Diyarbakır; bugünkü Diyarbakır kentini de içine alan ve Elazığ, Siirt, Mardin ve Malatya Livalarını kapsayan vilayetin genel adıdır.[152]

Vital Cuinet, 19. yüzyıl sonunda Osmanlı eyaletlerini içeren detaylı incelemelerde bulunmuş ve döneme ait paha biçilmez bilgiler ileten eserinin Diyarbekir eyaletini kapsayan bölümünde, eyaletin 3 sancak, 13 kaza, 54 nahiye ve 3201 köyden oluştuduğu bilgisini vermiştir. Diyarbekir'in merkez sancak olup, diğer iki sancağı da Ergani ve Mardin olarak belirtmektedir. Diyarbekir'in Merkez, Siverek, Direk, Silvan ve Lice olmak üzere beş kazadan oluştuğunu iletir. Diyarbakır'ın 4,853, Siverek'in 4,311, Direk'in 3,444, Silvan'ın 2,471 ve Lice'nin 2,451 olmak üzere Diyarbakır eyaletinin toplam 17.530 km² lik yüzölçümüne sahip olduğunu belirtir. Eyaletin askeri gücünün iki alay, bir atlı birlik, bir hazır kuvvet karargâhı ile Lice'de bulunan bir birlikten oluştuğunu söyler. Diyarbakır'daki yönetim anlayışına da değinen Cuinet, eyaletin doğrudan vali ile ve bu genel vali yönetiminde, vali yardımcısı, kadı, müftü ve kentte yaşayan diğer grupların aynı sayıdaki temsilcileriyle yönetildiğini ifade eder.[153]

Şehir Osmanlı idaresine geçtikten sonra daha da gelişmiş ve ilk Osmanlı Valisi Bıyıklı Mehmet Paşa'dan itibaren 400 sene içersinde 269 vali burada görev alarak çeşitli mimari ve tarihi eserler yaptırmışlardır. Bunlardan onikisi şehrin çeşitli semtlerinde kendi yaptırmış oldukları türbelerde gömülüdürler.[154]

20. yy.'ın hemen başında Diyarbakır'ı ziyaret eden Gertrude Lowthian Bell, "kent sürekli Bizans ve Sasaniler arasında el değiştirmiştir. Constantius kentin etrafını tahkim etmiş ve onu Pers Kralı Şapur'a kaptırmıştır; Anastasius onu tekrar

---

[150] William Francis Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldes, and Armenia*, Vol. I, London, 1842, 292-293.
[151] Balin, *a.g.e.*,1963, 14.
[152] İzgöer, *a.g.e.*,1999, 3, 48-55.
[153] Vital Cuinet, *La Turquie D'asie Geographie Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnée de Chague Province l'Asie-Mineure*, II, Ernest Leroux, Paris, 1891, 341-387.
[154] Balin, *a.g.e.*, 1963, 14.

ele geçirmiş ve onu tekrar Kubad'a kaptırmış ve tekrar geri kazanmıştır; Justinian kale duvarlarını yeniden berkitmiş, ancak o Mezopotamya'yla birlikte Müslüman işgalcilerin eline geçmiştir. Kenti önce Kürt asıllı Mervaniler, sonrasında da Türkmen asıllı Artuklular kendilerine başkent yapmıştır; Timur ünlü surları ateşe tutup parçalamış ve kent sakinlerini de kılıçtan geçirmiştir, ve en sonunda da Türkler kenti M.S. 1515 yılında zapt etmişler ve hala da onu ellerinde tutmaktadırlar. Ancak Kürdistan'ın kanunsuz başkentinde asla huzur ve barış hüküm sürmemiştir. 1895 katliamının etkileri devam etmektedir ve ben Diyarbakır'dayken Kilikya'dan gelen haberler düşmanlığı ve korkuyu yeniden alevlendirdi. Müslüman ve Hıristiyanlar karşı tarafın her an kendilerinin boğazına sarılmak için fırsat kolladığı yönünde yeterince ikna edilmiş. İmparatorluğun farklı kısımlarında daha önce gerçekleşen isyanların hatıraları Pazar yerlerinde anlatılarak tazeliği korunmakta, ve onları dinleyen erkekler evlerine gidip silahlarını ellerine alıp gözden geçirmektedirler. Şayet İstanbul'dan herhangi bir rahatsızlığın işareti gelmiş olsa, Diyarbakır kana bulanacaktı"[155] şeklinde tespitlerde bulunarak kentin 19. yy.'ın içinde bulunduğu kargaşa ortamını bir yabancının izlemiyle gözler önüne serer. Bell, Diyarbakır'ın içinde bulunduğu kargaşa ortamına öykünerek, "Bu öfke içindeki nüfusla, bu anayasal hükümetin umutlarını soruşturmak boşa bir çaba olurdu"[156] demektedir.

20. yy.'ın başında kenti ziyaret eden Carl Preusser de kentte bulunduğu dönemde, siyasal yönden kargaşa yaşandığı için araştırma yapmanın güç olduğunu belirtmektedir.[157]

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Diyarbakır kenti Kafkas cephesi için önemli lojistik merkezi durumundadır. 1916'da Bitlis ve Muş'un Rus işgali altına girmesinin ardından, işgalin Diyarbakır'a ilerlemesini engellemek üzere Mustafa Kemal Atatürk Kolordu Komutanı olarak şehre gönderilmiştir.[158]

Cumhuriyetin ilanının ardından 1924 Anayasası ile birlikte il, ilçe, nahiye, kasaba, köy şeklinde düzenlenen yapılanma sonucu il haline getirilen Diyarbakır, sahip olduğu önemi Cumhuriyet döneminde de sürdürmüştür.[159]

Jules Oppert, "yerleştikten sonra kentin ilgi çeken yerlerini ziyaret etmeye başladık. Doğunun en merak edilen bölgelerinden biri olan kent baştan başa geçildiğinde, buranın tahmin etmemiz gerekenden daha az kayda değer şeyler yaşadığı, bununla birlikte gördüğü tüm dönemlerin izlerini taşıdığı söylenebilir"[160] diyerek tüm tarihi dönemlerin canlı tanıkları olan izlerin Diyarbakır'da görülebileceğini ifade etmektedir.

---

[155] Gertrude Lowthian Bell, *Amurath to Amurath*, London, 1911, 323.
[156] Bell, *a.g.e.*, 1911, 323.
[157] Carl Preusser, *Nordmesopotamische Baudenkmaeler alt-christlicher und islamischer Zeit*, August Pries, Leipzig, 1911, 56.
[158] Akbulut, *a.g.e.*, 26.
[159] Sarı, *a.g.e.*, 1996, 14-15.
[160] Oppert, *a.g.e.*, Paris, 1863, 50.

2.2. Fiziki Yapı

2.2.1. Şehrin Konumu ve Yüzey Şekilleri

Güneydoğu Anadolu'nun önemli kentlerinden biri olan Diyarbakır, 40º 20' enlem; 37º 50' boylamlarında bulunmaktadır.[161] Kent, Toros Dağlarının güneyinde, Yukarı Dicle Havzası'nda, nehrin sağ kıyısında, bir plato-tekne alanları üzerinde, bazalt delerit karakterli bir zeminde; üçüncü zaman sonlarına doğru meydana gelen büyük bir sarsıntıda ortaya çıkan volkanik Karacadağ'ın[162] lavları üzerine[163] Dicle Nehri'ne değin uzanan yaklaşık 60 metre kalınlığında[164] geniş bazalt platosunun Doğu kenarında, Dicle Vadisi'nden 160 m.[165] kadar yükseklikte, nehir eğrisinin tepesinde, hâkim yatay bir yüzey üzerinde etrafı dağlarla çevrili çukur bir alanda yer almaktadır.[166] Dicle ile bu düzlük arasında zemin, doğu ve güneydoğu'ya doğru sarp, kayalık bir sıra takip eder.[167] Söz konusu platoyu güneybatıda "Ben u Sen" denilen az derinlikte bir sel çukuru yarar. Batı ve kuzeyde ise bazaltlı arazide hafif bir eğim vardır. Güneyde ise tatlı bir meyille alçalır. Bu doğal yapı, doğu ve güneydoğuda kayalık bir korniş kenarında kurulmuş olan kenti baştan başa kuşatan surun şeklini de belirlemiştir.[168]

Kuzeyinde Toros Dağları, batısında Karacadağ, güneyinde Mardin tepelerinin çevrelediği Diyarbakır, deniz seviyesinden 650 m. yüksekliktedir.[169] Kent, kuzeyindeki dağlık yaylalar ve güneyindeki step düzlükler arasındaki konumuyla, yerleşmeye elverişli bir geçiş alanı oluşturmaktadır.[170]

Güneydoğu Anadolu Bölgesinin orta kısmında, Elcezire de denilen Mezopotamya'nın kuzey sonunda[171] olan Diyarbakır, kuzeyden Elâzığ, Bingöl, kuzeydoğudan Muş, doğudan Siirt, güneyden Mardin, güneybatıdan Urfa, batıdan Adıyaman ve Malatya, illeri ile çevrilidir.[172] Doğusunda Batman İli'nin Beşiri, Kozluk, Sason, Muş'un Merkez; güneyinde Urfa'nın Siverek, Viranşehir; Adıyaman'ın Gerger, Malatya'nın Pütürge; kuzeyinde Elazığ'ın Sivrice, Maden, Palu; Bingöl'ün Genç ve Solhan ilçeleri yer almaktadır.[173]

---

[161] Orhan Cezmi Tuncer, "Diyarbakır Kenti Kimliği", *I. Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu*, 27-28 Ekim, 2000, Ankara, 2001, 164; Şevket Beysanoğlu bunun 37° 30 ve 38° 43 kuzey enlemleriyle, 40° 37 ve 41° 20 doğu boylamları arasında bulunduğunu söylemektedir. (Bkz. Şevket Beysanoğlu, *Kültürümüzde Diyarbakır*, Ankara, 1992, 1.)

[162] Tekin, *a.g.e.*, 1971, 15.

[163] Tuncer, *a.g.e.*, 1996, 13.

[164] Tekin, *a.g.e.*, 1971, 15.

[165] Tekin ve Beysanoğlu bu sayıyı 100 m. olarak verirler. (Bkz. Tekin, *Diyarbakır*, 15; Beysanoğlu, *Kültürümüzde Diyarbakır*, 2.)

[166] Darkot, a.g.e., 1945, 601; Arslan,a.g.m., 1999, 81; Anonim, *Diyarbakır 2000 Kültür Kılavuzu*, Diyarbakır, 2000, 9; Tekin, *Diyarbakır*, 15; Beysanoğlu, *Kültürümüzde Diyarbakır*, 1.

[167] Beysanoğlu, *a.g.e.*,1.

[168] Arslan, *a.g.m.*, 81.

[169] Darkot, *a.g.e.* 1987, 333.

[170] Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi*, I, Ankara, 1996, 1; Arslan, "Diyarbakır Kentinin Tarihi …", 82.

[171] Akbulut, *a.g.e.*, 11.

[172] Balin, *a.g.e.*, 1963, 1.

[173] Beysanoğlu, *a.g.e.*, 1996, 1.

Diyarbakır'da Dicle, çeşitli kollarıyla bu toprakları sulayan tek nehirdir. Batıda küçük bir alanın suları ise Fırat'a ulaşır.[174] Diyarbakır ilinin büyük bölümü Dicle havzasında yer alır. İlin batısındaki Çüngüş ve Çermik ilçeleri ise Fırat havzasındadır.[175]

Diyarbakır İli Güneydoğu Anadolu'nun orta bölümünde bulunmaktadır. Bölge, genel olarak etrafı az-çok yüksek dağlarla çevrili, ortası hafif çukurlaşmış bir görünümdedir.[176]

Diyarbakır, kuzeyden doğu Toroslar, batıdan Karacadağ ve güneyden Mardin tepeleri ile çevrilmiş çanak bir çukurun ortasında bulunur. Urfa yöresi ile Diyarbakır yaylasını birbirinden ayıran Karacadağ eski ve sönmüş bir yanardağ (volkan) olup 1850 metre yüksekliğinde,[177] 120 km. çapındadır.[178]

2.2.2. Kentleşme

Güneydoğu Anadolu'nun ikinci büyük kenti olan Diyarbakır, Eski ve Yeni Kent olmak üzere iki kesimden oluşur. Eski Diyarbakır surlarla kuşatılmış olup, dört kapılı bu surlar Anadolu'da ayakta kalan benzer yapıların en büyüğü ve en sağlamıdır. Kentin önemli tarihi yapıları bu surlar içindedir. Cumhuriyet döneminde planlı olarak surların dışında kurulan Yeni Kent ise, iki yanı ağaçlandırılmış caddeleri, müstakil evleri, parkları, resmi binaları ve büyük otelleri ile modern bir kent görünümünde olup, Eski Kent ile tezat oluşturmaktadır.

Dağlık Doğu Anadolu ile Mezopotamya düzlükleri arasında bir geçiş kuşağı üstünde bulunduğundan eskiden beri önemli kervan yollarının buluştuğu bir kavşak noktası olan Diyarbakır, günümüzde de Diyarbakır-Elazığ, Diyarbakır-Şanlıurfa, Diyarbakır-Mardin ve Diyarbakır-Bitlis gibi önemli karayollarının güzergâhı üzerinde bulunmaktadır. Bu yönüyle stratejik bir merkez olmasının yanı sıra eski devirlerden itibaren önemli bir ticaret kentidir.[179]

2.3. Sosyal Yapı

Bugün hala kırsal bölgelerde etkilerini gördüğümüz, geleneklerine bağlı bir toplum ve kültür yapısı, Diyarbakır halkını da etkilemiştir.[180] Günümüzde az da olsa bu geleneğin sürdüğü söylenebilir.

1890-1897 yılları arasında Diyarbakır'a gelen Edmund Naumann, büyük taş kapıdan içeri girmiş ve burada gerçek bir Doğu hayatıyla karşı karşıya gelmiştir. Burada kürt kadınlarının, geniş ve renkli giysileri ve kefiyeleriyle oradan oraya hareket halinde olan iri yapılı Arapların, fantastik giysili dervişlerin, Keldanî ve Yakubî din adamlarının, Türkler, Hıristiyanlar ve daha neler hepsinin birbirine karıştığından bahseder.[181]

---

[174] Darkot, *a.g.e.,*10.
[175] "Diyarbakır Coğrafi Yapısı", Erişim: [http://www.msxlabs.org], Erişim Tarihi: 11.12.2006
[176] *Türk Ansiklopedisi.* "Diyarbakır" Mad.. XIII. Ankara, 1996. 383.
[177] Balin, *a.g.e.,* 41.
[178] Akbulut, *a.g.e.,* 11.
[179] "Diyarbakır" maddesi, Erişim: [http://www.gap.gov.tr], Erişim Tarihi: 20.11.2006.
[180] Anonim, *İl İl Büyük Türkiye Ansiklopedisi*, I, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1991, 335.
[181] Pınar, *a.g.e.,* 1999, 156; Dr. Edmund Naumann, *Vom Goldnen Horn zu den Quellen des Euphrat*, Verlag von R. Oldenburg-München-Leipzig, 1893, 288-306.

Yörede üç farklı sınıftan halkın varlığından söz edilmektedir; büyük arazi sahibi olan ağalar zengin kesimi, esnaf ve zanaatkârların oluşturduğu orta tabaka ve işsiz, genelde amelelikle uğraşan, ya da ağaların ve beylerin emrinde çalışan dar gelirli kesim.[182]

Sosyal yapıdaki bu hiyerarşik yapılanmanın mimari tasarımları etkilediği görülmektedir. Böylece mimaride farklı tipte planlar ortaya çıkmıştır. Halkın yaşam şekli, gelenek-görenekleri, dinsel yaşantının yansıması olan bir aile yaşantısı, ev halkının mahremiyetinin oluşmasına neden olmuştur. Tüm bu etkileşimler, mimari yapının oluşmasındaki en büyük unsurlardır. Bu durumu güçlendiren etkenler, sosyal yapılanma, dini yaşam ve aile kurumuna verilen önemle paraleldir. Diyarbakır evleri genelde iki katlı olarak yapılmışlardır. Zemin katlar sokağa kapatılmıştır. Bunun nedeni aile yaşantısında tercih edilen mahremiyettir.

Evliya Çelebi'nin Diyarbakır'da açık alanlardaki sosyal hayattan "*Ahali her gece Şatt sahilinde kandiller, fanus, mum ve meşaleler ile aydınlanıp, Şatt üzerinde nice bin sanatlarla yağ ve bal mumları tahtalar üzerine yerleştirilip bir taraftan bir tarafa çırağlar akıtırlar. Bu suretle karanlık geceleri güya aydınlık gündüz olurdu. Velhasıl, sabaha kadar, akla, kaleme gelmeyen zevk ve Safalar edip, devletin devamına dua ederlerdi*"[183] şeklinde verdiği bilgiden Diyarbakır'da 17. yy.'da kentte değişik etnik kökenden insanların barış ve sulh içinde bir arada yaşayıp eğlendikleri kanısına ulaşılmaktadır.

R.J. Garden da kentin sosyal hayatından bahsederken, Diyarbakır'ın zengin ve elit tabakasının havaların ısınmaya başladığı Mayıs ayı civarında kenti terk ederek köşklerine ya da bağ evlerine çekildiklerini söyler. Orada bulundukları süre zarfında havaların çok bunaltıcı olması nedeniyle çok erken kalkarak, dış mekandaki işlerini sabah 4 ile 9 arasında bitirip, günün geri kalan kısmını kendilerine ayırdıklarından bahseder. Bu süre zarfında içeride okumak, yazmak, yıkanmak, uyumak gibi eylemlerle meşgul olduklarını ifade eder. Onun tespitlerine göre, Temmuz ve Ağustos ayları yılın en bunaltıcı sıcaklarının yaşandığı aylardır.[184]

Seyyahlar sosyal yapıdan bahsederken Diyarbakır halkının özelliklerinden de söz etmişlerdir. Evliya Çelebi Diyarbakır halkından; "*Diyarbekir'in havası gayet latif olduğundan, Hamravat suyunu da içtiklerinden, halkın yüz renkleri kırmızımsıdır. Çoğunlukla orta boylu, kavi bünyeli, gösterişli adamlardır. En kısa ömürleri yetmiş seksene varıncaya kadar iş ve kazançtan el çekmezler. Her an topluluktan ayrılmayıp, yüz yaşlarına girerler.*

Hesapsız mahbub ve gönlün dilediği gençleri vardır ki güzellik ve letafette emsalsiz, güzel manzaralı, peri yüzlü, ay parçası gibi gençlerdir. Doğu ülkesi olmakla, fasih ve beliğ konuşurlar. Her hareketleri, yürüyüşleri insanı hayran eder. Hepsi zarif ve nüktedandırlar.

---

[182] Yaşar Subaşı, *Diyarbakır Sur İçi Çevre Düzenleme ve Planlama Sorunları ve Çözüm Önerileri*, (Fırat Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 1991, 36.
[183] Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, 1970, 143.
[184] Robert Jones Garden, "Diyarbakır", Çev: Hamdi Can Tuncer, *Diyarbakır: Müze Şehir*, Yapı Kredi Yayınları, No:1271, İstanbul, Aralık 1999, 145; a.y., "Description of Diarbekr", *Journal of the Royal Geographical Society*, C. 37, 1867, London, 182-193.

Bu Diyarbekir'de nice yüz fasih ve beliğ şairler vardır ki Fuzuli ve Bağdadlı Ruhi gibidirler. Birçoklarıyla meclis arkadaşlığı yaptık. Doğrusu benzerleri bulunmayan birer fazilet nümuneleridirler" şeklinde söz etmektedir.

Yine kadın ve erkeklerin görünümlerinden, giydikleri kılık-kıyafetlerinden bahisle; Erkekler; "*Samur elbise, zerduva ve samur parçası kürk giyerler. Atlas ve kemha giyerler. Orta halli olanları prangona, saye, çuka ve kontoş giyerler. Aşağı tabaka londure çuka giyerler*." Kadınlar; "*Hepsi beyaz çarşafa bürünüp yüzlerinde kıl örtü ve başlarında sivri altın ve gümüş takkeler giyerler. Ayaklarında elbette çizme giyerler. Temiz, namuslu, altın ve ziynete malik kadınları vardır. Diyarbekir büyüklerinin anlattıklarına göre, şehirlerinde yüzkırk kadar saray ve başka hanedan hamamları vardır. Çünkü hatunları namuslu, örtülü, ve ırk ehli olduklarından çarşı ve pazara çıkmayıp, ev hamamlarına girerler*"[185] demektedir.

Freya Stark, Diyarbakırlılar için "Suriye sınırı çok yakındır: toplu halde yaşama (sürü halinde yaşama), Araplara ait merak ve fantezi, uzun, düşünceli ve güzel Arap eli ve derin anlamlı gözler onlar arasında yaygındır ve Arap dili bile çoğu kez anlaşılır"[186] saptamasını yapmaktadır.

Lord Warkworth sosyal bir olguya değinerek, 1895 yılının Kasım ayında Diyarbakır'da yaşanan üç günlük kıyım hikayesinin oldukça ilginç olduğunu, çünkü bunun Sultan'ın icraatına karşı kent sakinlerinin yer aldığı az ya da çok spontan bir karşı çıkış gibi göründüğünü ifade etmektedir. "Haberler geldiğinde ki onun reform planını onaylamaya karar verdiğine dair, İstanbul'a şayet bir memnuniyet cevabı geri dönmezse, Hıristiyanlar üzerine seri bir öç alma olacağını ifade eden bir mektup gönderildi. Bu hükümetin kargaşayı kendisinin kışkırttığı gerçeğini örtbas etmek için dikkatli bir şekilde hazırlanmış bir plan olmuş olabilir"[187] şeklinde olayın vahametini ortaya koymaktadır.

2.4. Kültürel Yapı

Dünyanın en eski ve en köklü uygarlıkları, Mezopotamya ve Anadolu'da ortaya çıkmıştır. Eski uygarlık merkezlerinin yoğunlaştığı bu iki bölgeyi birbirinden ayıran kesin sınırlar yoktur. Güneydoğu Anadolu yöresi, bu iki yerleşim alanı arasında bir geçiş bölgesi sayılabilir. Diyarbakır da bu geçiş bölgesinde yer almakta olup, tarih boyunca Güneydoğu Anadolu'nun ilim, kültür ve sanat merkezi olmuştur.

Anadolu ve Mezopotamya'da kurulan gelişmiş uygarlıklar, çeşitli toplulukların yerleşme ya da istila amacıyla buralara yönelmelerine neden olmuştur. Yöreye yeni gelen topluluklar, bir yandan yerli halkın kültüründen etkilenirken, bir yandan da bu kültüre kendi öğelerini katmışlardır. Bu kültürel yoğrulma süreci, her yeni gelen toplulukla daha da zenginleşerek yüzyılları içine almıştır. Diyarbakır kültürünün evrimini de bu iki uygarlık bölgesiyle olan komşuluğu belirlemiştir. M.Ö. 8000'lerde başlayan bu kültürel etkileşim süreci, günümüze dek sürmüş ve oldukça renkli bir kültür mozaiğinin oluşmasına yol açmıştır. Bu kültür mozaiğinin içinde tarih boyunca yörede egemen olmuş ulusların kültürel ve dinsel kalıtları canlı bir biçimde yaşamaktadır.[188]

---

[185] Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, 1970, 130.
[186] Freya Stark, *Riding To The Tigris*, London, 1959, 8.
[187] Lord Warkworth, *Notes From a Diary in Asiatic Turkey*, Edward Arnold, London, 1898, 236.
[188] *Yurt Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" Mad., Türkiye, İl İl: Dünü, Bugünü, Yarını, Anadolu Yayıncılık, IV, İstanbul, 1982, 2303-2350.

Diyarbakır kent merkezinde, farklı dönemlere ait kültürel ve sanatsal izlere, bunlara özgü abidevi yapılara rastlamak mümkündür.[189] Bugün surlarda ve diğer yapılarda; Romalılar, Bizanslılar, Mervaniler, Selçuklular, İnaloğulları, Nisanoğulları, Artukoğulları, Eyyübiler, Akkoyunlular ve Osmanlıların izleri bulunmaktadır.[190]

Tarih boyunca birçok fikir ve sanat adamı yetiştirmiş olan Diyarbakır, bilim ve kültür merkezi olma özelliğini her zaman korumuştur. Diyarbakır konumu itibariyle, ilk çağlardan beri, bu yönünü geliştirmiştir. Bir kültür merkezi olması sebebiyle, Ortaçağın getirdiği tüm ekonomik ve kültürel etkileri beraberinde yaşamıştır.

Persler, yörede özellikle din alanında etkili olmuşlardır. Selökidler Dönemi'nde ise Diyarbakır yeni bir kültürle tanışmıştır. Doğu uygarlığının ve Yunan uygarlığının karışımı olan bu kültür, yörede uzun süre etkili olmuş ve Roma uygarlığının yayılmasına elverişli ortamı hazırlamıştır.[191]

İslamiyet'ten önceki Diyarbakır'da bilim, kültür ve sanat hayatını belirten belgeler çok azdır. Mevcut belgelere göre, bu dönemde 4.-5. yüzyıllar arasında daha çok Süryani kültürünün Diyarbakır ve çevresinde egemen olduğu anlaşılmaktadır. İslam öncesi dönemde Amid (Diyarbakır), Meyyafarıkîn (Silvan) ve Eğil'in Süryani kültürünün merkezi olduğu belirtilmektedir.[192]

Araplar 639'da kenti ele geçirince Diyarbakır kültüründe yeni bir evre başlamıştır. Önce Mar-Toma Kilisesi camiye dönüştürülmüş ve Müslümanlık yayılmaya başlamıştır. Başlangıçta yerli halkın dili Süryanice ve Ermenice resmi dil olarak kullanılmıştır. Ancak Halife Abdülmelik döneminde Arapça zorunlu resmi dil olunca Arap-İslam kültürü yörede yaygınlık kazanmıştır. Ayrıca yöreye Bekr bin Vâil ve Taglib gibi Arap kabilelerinin yerleştirilmesi, bu kültürel etkiyi güçlendirmiştir. Yaklaşık 300 yıl süren Arap egemenliğinin ardından, Diyarbakır'a egemen olan Büveyhoğulları Dönemi'nde de bu kültürel yapı güçlülüğünü korumuştur.[193]

Kürtlerin en büyük şubelerinden Hümeydiye Kabilesi'nin bir kolu olan Hârbuhti Oymağı'nın reislerinden Bâd'ın[194] kurduğu Mervâni Devleti'nin (984-1085) Diyarbakır yöresine egemen olması, kültür alanında yeni bir dönem başlatmıştır.[195] Diyarbakır, Mervanîler zamanında Meyyafarıkîn (Silvan) ile birlikte büyük bir kalkınma hareketine sahne olmuştur. Mervanîler idaresinde tıpkı Hamdaniler'in Seyfüddevle döneminde olduğu gibi, Diyarbakır, çok sayıda bilim adamı, şair ve tabiplerin diyarı olmuş, Amid şehri de İslam dünyasının önde gelen

---

[189] Orhan Cezmi Tuncer, "Diyarbakır Anıtları", *Kültür ve Sanat*, 28, Diyarbakır Özel Sayısı, Ankara, Aralık 1995, 12-17.
[190] Halil Değertekin, *Müze Şehri Diyarbakır*, Ankara, 1995, 18-19.
[191] *Yurt Ansiklopedisi*, *a.g.m.*, 1982, 2311.
[192] Arslan, *a.g.m.*, 1999, 85; Şevket Beysanoğlu, "Tarih Boyunca Diyarbakır'ın Bilim, Kültür ve Sanat Hayatına Toplu Bir Bakış", *Yedi İklim*, C. IV, 35, İstanbul, Şubat 1993, 55.
[193] *Yurt Ansiklopedisi*, *a.g.m.*, 1982, 2311.
[194] *İslam Ansiklopedisi, a.g.m.*, III, 610.
[195] *Yurt Ansiklopedisi*, *a.g.m.*, 1982, 2311.

ilim ve edebiyat merkezlerinden biri durumuna gelmiştir.[196] Çok sayıda göçebe kabilenin Diyarbakır yöresine yerleştirilmesiyle, Arap dili ve kültürünün etkisi giderek azalmıştır. Dil ve kültür alanındaki bu değişiklik günümüze değin ulaşmıştır. Diyarbakır'ın başkent olması, Mervâni Devleti'nin kenti bayındır ve zengin kılmasını sağlamıştır.[197]

Doğu ve özellikle Diyarbakır'ın yer aldığı Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Türk Devletleri, genellikle stratejik önemi olan kentlere yönelmiş, buralardaki Türk nüfus ve Türk asıllı yöneticiler aracılığıyla, kentleri denetim altına almışlardır. Kırsal kesimi ve ulaşılması güç bölgeleri ise yerel etnik topluluklara bırakmışlardır. Bu yerleşme siyasetinin iki önemli sonucu olmuştur. Bunlardan biri, merkezi otorite yanında zaman zaman ona başkaldıran yerel egemenliklerin oluşmasıdır. Öbürüyse, yerel etnik öğelerin toplumsal ve kültürel yapılarını korumalarıdır. Diyarbakır kültürünün Türklerden sonraki gelişimini, büyük ölçüde bu iki olgu belirlemiştir.

Türk-İslam kültürünün Diyarbakır yöresinde etkili olması, bir Türk boyu olan İnaloğulları'yla başlar. İnaloğulları, kenti Türk-İslam geleneğine göre bayındır kılarken, geçmiş kültürlerin değişik öğelerinden de yararlanmıştır. Depremde önemli hasar gören Ulu Cami'nin, kilise olduğu dönemlerden kalan Korent biçimi sütun başlıkları, sütunlar, caminin günümüzde "Batı Maksuresi" diye anılan bölümünün yapımında kullanılmıştır.

İnaloğulları'ndan sonra kente egemen olan Nisanoğulları da, aynı geleneği sürdürmüşlerdir.

Selahaddin Eyyubî tarafından fethedildikten sonra yönetimini Hısn-i Keyf Artukluları'na bırakılan Diyarbakır'da, bir Türkmen boyundan gelen Artuklular'ın yönetimi, Diyarbakır için bayındırlık ve zenginlik dönemi olmuştur. Artuklu kültürü, eski Türk geleneğiyle İslam geleneğinin karışmasından oluşmuştur. Artuklular döneminde de (1302-1394) başta Amid ve Silvan olmak üzere, Diyarbakır bölgesinin bilim, kültür ve sanat hayatı gelişmesini sürdürmüştür. Artuklu hükümdarları yaptırdıkları medreseler, köprüler, imaretler, hastaneler ve bunlara yaptıkları zengin vakıflar ile bilim ve kültürün korunmasında ve gelişmesinde etkin olmuşlardır. 1183 tarihinde Diyarbakır şehrinde bazı kaynaklara göre bir milyon kırk bin, bazılarına göre 140 bin ciltlik muazzam bir kütüphanenin bulunması, bilim ve kültür düzeyinin ne kadar yüksek olduğunun güzel bir göstergesidir.[198]

Bu dönemde şöhreti yaygın şair ve bilim adamlarının yetişmesinde Artuklu ve Eyyubî hükümdarlarının büyük payı vardır. Bunların bilim ve sanat adamlarını korumaları, destek olmaları sebebiyle kültür ve sanat hayatı daha da yükselmiş, bu hükümdarlar adına birçok eserler yazılmıştır.

---

[196] Şevket Beysanoğlu, "Tarih Boyunca Diyarbakır'ın Bilim, Kültür ve Sanat Hayatına Toplu Bir Bakış", *Yedi İklim,* IV-35, İstanbul, Şubat 1993, 55; Mükrimin Halil Yinanç, "Diyarbekir" maddesi, *İslâm Ansiklopedisi, a.g.m.,* III, 611; Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi,* I, 218

[197] *Yurt Ansiklopedisi, a.g.m.,* 1982, 2311.

[198] Beysanoğlu, "Tarih Boyunca Diyarbakır'ın Bilim, Kültür ve Sanat Hayatına Toplu Bir Bakış", *Yedi İklim*, C. IV, 35, İstanbul, Şubat 1993, 56; İmâd al-Din al-Kâtip al-İspehanî, *Al-Barak al-Şamî,* 50 a – 60 b.; Ramazan Şeşen, "İmâd al-Din al-Kâtip al-İspehanî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, c. III, 1971, 302 ve dipnotu; 165'te gösterilen kaynaklar; Prof. Dr. Osman Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, 171.

Akkoyunlu hükümdarlarının, bilhassa Diyarbakır'ın Ergani yöresinde dünyaya gelen Uzun Hasan Bey'in (1423-1478), bilim ve sanat adamlarına büyük değer verip, onları koruduğu, Cuma akşamları bilgin ve şairleri sarayına toplayıp, onlarla çeşitli konuları konuşup, tartıştığı, halka karşı da şefkatli ve merhametli olduğu, bundan dolayı da "Sultan-ı âdil" olarak bilindiği belirtilmektedir.[199]

Akkoyunlular döneminde, başkent olmanın sağladığı üstünlük ve Uzun Hasan'ın sanata düşkünlüğü Diyarbakır'ı bir kültür merkezi durumuna getirmiştir. Daha önceki Türk Devletleri Arap uygarlığının etkisinde kalmıştır. Akkoyunlu kültürü ise ağırlıkla İran geleneğinden etkilenmiştir.[200] Akkoyunlular döneminde de Diyarbakır'dan şöhreti yaygın bilim ve sanat adamları yetişmiştir. Bunların başında İbrahim Gülşenî (?-1533), şair Halilî (1407-1485), Albardaklı Şeyh Ahmed (1446-1510?) gelmektedir.[201]

Osmanlı döneminde de bu durum devam etmiştir. Akkoyunlular ve Osmanlılar döneminde de Diyarbakır kalkınmasını sürdürmüş, şehirde birçok cami, medrese, mescit, han, hamam, kervansaray yapılmıştır.

Akkoyunlular, bölgede ekonomik kalkınmanın gelişmesini, ticaret hayatının daha da canlanmasını sağlamışlardır. Bu dönemde Diyarbakır ve Siirt yöresinde üretilen ipek, Mardin ve Hasankeyf havalisinde imal edilen sof ve aba gibi malların İstanbul ve Avrupa'ya ihraç edildikleri bazı eserlerde kayıtlıdır.[202]

Diyarbakır'da çini yapımının da var olduğu ve Akkoyunlular döneminde en üst düzeye çıktığı mevcut kalıntılardan anlaşılmaktadır. Safa ve Nebi camileriyle, bir Osmanlı eseri olan Ali Paşa Camii'ndeki çiniler, buna örnek olarak gösterilebilir.[203]

16. ve 17. Yüzyıllar, Diyarbakır'ın her alanda hızla kalkınmakta olduğu bir dönemdir. Hat sanatının ustalarından kazasker ve nakibüleşraf Kasım Gubarî ile Klasik Türk müziğinde müstesna yerleri bulunan ünlü bestekârlar bu dönemde yetişmişlerdir. Bu kalkınmayı, halk kültürünün önemli bir dalını oluşturan el sanatlarında, endüstride ve ticaret hayatında da görmekteyiz.

El sanatları arasında Diyarbakır kuyumculuğunun özel bir yeri ve yaygın bir ünü vardı. Vezir Hasan Paşa'nın yaptırdığı han ve kapalı çarşıya dünyanın dört bucağından gelen cevahir tüccarları getirdikleri ham taşları burada satarak Diyarbakırlı ustaların yaptıkları broşlar, gerdanlıklar, hasır bilezikler, süslü avizeler v.b. satın alarak giderlerdi. Mevlana hazretlerinin Konya'daki Türbesi'nin gümüşten yapılmış gayet süslü olan ikinci kapısı, Hasan Paşa tarafından bu kuyumculara yaptırılarak armağan edilmiştir. Padişah IV. Murat, Bağdad'ı aldığında "Emâkin-i mübareke" tezyinatını Diyarbakır kuyumcularına ısmarlamıştır.[204]

---

[199] Beysanoğlu, *a.g.e.,* 1993, 16-20.
[200] *Yurt Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" Mad., IV, İstanbul, 1982, 2311.
[201] Beysanoğlu, *a.g.e.,* 1993, 57.
[202] *a.g.e.,* 1993, 58.
[203] *a.g.e.,* 1993,79.
[204] *a.g.e.,* 1993, 37-39.

Diyarbakır'ın pek çok olan dokuma tezgahlarında kutni, gazelye, mantin denilen ipekli kumaşlar, türkülere konu olan puşular; pamuklu çitari, manusa ile çeşitli bezler dokunurdu. Diyarbakır'ın halı, kilim, cicim, şal, keçe ve renkli sahtiyanları meşhurdu. Şişe ve Ergani bakırından türlü eşya yapılırdı. "Diyarbekir kirbası" denilen pamuklu çadır bezi, kalite itibariyle eşsizdir. Askerî ihtiyaçlar fazlası ancak özel müsaade ile yurt dışına ihraç edilebilirdi.[205] Şehirde dokunup iki yılda işlenerek IV. Murad'a armağan edilen ipekli otağ dillere destan olmuştu.

18. yüzyılın ilk yarısına kadar gelişmesini sürdüren bu kalkınma hareketleri, önce duraklamış ve 19. yüzyıl başlarından itibaren gerilemeye başlamıştır.[206]

Diyarbakır'da Osmanlı döneminin başlangıcında, Yavuz Sultan Selim döneminde, Anadolu'daki Şii egemenliğini kırmak için Türkmenlerle yoğun bir çatışmaya girişilmiş ve bunda başarılı olabilmek için Kürt beylerinden yararlanılmıştır. Kürt beylere "yurtluk", "ocaklık" adıyla topraklar vererek merkeze bağlı küçük beylikler oluşturulmuştur. Bu dolaylı egemenlik biçiminin kültür alanına yansıyan sonuçları oldukça önemlidir. Diyarbakır'daki Osmanlı Dönemi mimari yapıtları bu sonuçları belgelemektedir. Bunlarda, Osmanlı mimarisinin özgün çizgileri yerel mimari içinde eriyip gitmiştir. Bunda, yerli gereç kullanımı kadar yörenin, geçmişi yüzyıllar öncesine dayanan geleneğinin de etkisi vardır.

Yaklaşık üç yüzyıl süren bu toplumsal yapı, 1819'da yurtluk ve ocaklıkların kaldırılmasıyla sona erdirilmek istenmiştir. Osmanlı Devleti'nin idari merkeziyetçiliği sağlama amacını güden bu kararı beylerin tepkisine ve sık sık yenilenen ayaklanmalara yol açmış, beylerin direnişini kırıcı önlemler de, tarikat şeyhlerinin güçlenmesine neden olmuştur. II Abdülhamid'in kurdurduğu Hamidiye Alayları, aşiret yapılarını güçlendirmiş ve mezhep çatışmalarını kızıştırmıştır. Kırsal kesimde aşiret ve tarikat etkisinde gelişen kültüre karşılık, kent merkezinde farklı bir süreç yaşanmıştır. Diyarbakır'ın sürgün yeri olarak seçilmesi sonucu, II Abdülhamid yönetimine karşı çıkan çok sayıda aydın burada toplanmştır. Bunların yaydıkları özgürlük, eşitlik düşünceleri kent halkı arasında da ilgi görmüştür. Ancak sürgünlerin asıl etkisi, öğrenciler arasında ve aydın kesimde olmuştur. Diyarbakır Mülki İdadisi'nde, millet, meşrutiyet, hürriyet gibi kavramları tartışan, aralarında Ziya Gökalp'in de bulunduğu bir öğrenci çevresi oluşmuştur. Bu çevre, İttihat ve Terakki'nin Diyarbakır'da örgütlenmesine elverişli ortamı yaratmıştır. Ziya Gökalp, Meşrutiyet için mücadele yanında, Diyarbakır'ın etnik ve toplumsal yapısıyla da ilgilenmiş, aşiretlerin iskânı konusunda öncülük etmiştir. Meşrutiyet'ten I. Dünya Savaşı'na değin geçen dönem, Diyarbakır Kenti'nin kültürel yaşamı açısından önemlidir.

Osmanlı döneminde, şehirde Türkçe konuşan ve yazan okullar açılmamış, Timarlı sipahiler olmadığından bütün bu görevleri yerli aşiret beyleri kendi adamlarına yaptırmışlardır. Bundan dolayı Türk dili buralarda yayılmamış hatta bazı Türk ve Müslümanlar bile Osmanlı kılıcından kurtulmak için kendilerini kürt ve zaza olarak göstermeye başlamışlardır. Bu yüzden yazısı ve edebiyatı olmayan kurmanç ve zaza lehçeleri, ana dilleri Türkçe olan köylü ve göçebelerle bir kısım yerli beyler tarafından kullanılmıştır.[207]

---

[205] *a.g.e.*, 1993, 674-677.
[206] *a.g.e.*, 1993, 385.
[207] Balin, *a.g.e.*, 1963, 13.

2.5. Dini ve Etnik Yapı

Diyarbakır, çok eski zamanlardan beri birçok kültürün ve medeniyetin bir arada bulunduğu Anadolu'nun en eski yerleşim birimlerinden biri olmuştur. Bu özelliğinden dolayı dini ve etnik bakımdan da kozmopolit bir yapı göstermiştir. Bu özellik, günümüzde de kısmen sürmektedir.[208]

İslamiyet'le tanışmadan önce Diyarbakır'ın halkı üç dine mensup bulunmaktadır. Bunlar; Şemsîler (Güneşe tapanlar), Yahudiler ve Hıristiyanlardır.[209]

Hıristiyanlık, miladın birinci yüzyılı ortalarında Osrhoen Kralı V. Abgar zamanında Urfa'ya yayılınca, Hazreti İsa'nın 70 şagirdinden birisi olan Adey'in öncülüğünde Diyarbakır'a da ulaşmış, Adey'in ölümünden sonra öğrencisi Agey vasıtasıyla da Harput, Eğil, Lice, Silvan taraflarına ve Mardin yakınına kadar yayılmıştır.[210] Hıristiyanlık, Roma döneminde Diyarbakır ve çevresine yayılmaya başlamıştır. 313 Milano Fermanı ile Roma İmparatorluğunun resmi dini haline gelmiş ve böylece devlet desteğini de arkasına alarak imparatorluk sınırları içinde kolayca yayılmıştır.[211]

Hıristiyanlık dini, İslam öncesi dönemde önemli bir konumdayken, İslamiyet'in yayılması ile birlikte eski önemini koruyamamıştır. Günümüzde kent merkezinde Hıristiyanlık dinine mensup az sayıda insan yaşamaktadır. Kültürlerini koruyarak, dini inançlarını ibadethanelerinde yaşayan Hıristiyanlar, Diyarbakır'ın önemli kültürel ve dinsel çeşitliliğinin bir göstergesidir.

Hıristiyanlar kendi içlerinde beş mezhebe ayrılmışlardır. Bu mezhepler; Gregoryen (Ermeni), Yakubî (Süryan-i kadîm), Ortodoks (Rum), Melkit/Meliki (Rum kayseri mezhebinde/Ortodoks-Süryani), ve Asurî (Nasturi)'dır.[212]

Süryani kültürünün özellikle 4.-5. Yüzyıllar arasında Diyarbakır ve çevresinde egemen olduğu tahmin edilmektedir. Süryaniler, Arami kökenli ilk Hıristiyan topluluk olup, M.S. 38'de Hz. İsa'nın Havarilerinden Aziz Petrus ve Thomas'ın telkinlerinden etkilenerek bu dini benimseyip putlara tapan soydaşlarından ayrılmışlardır. "Süryani", Suriyeli anlamında olup, Hıristiyanlığı kabul eden ilk topluluklardan sayıldıkları için bu mezhebe mensup olanlara "Süryani-i Kadim" (Eski Süryanîler) de denilmektedir. Türkiye Süryanileri; Süryani-i Kadim, Katolik Süryaniler ve Protestan Süryaniler olmak üzere üç gruba ayrılmaktadırlar. Süryani-i Kadim patrikliği, önce Diyarbakır'ı sürekli merkez olarak seçmiş, patrikler Diyarbakır ya da Mardin'de bulunan Deyrüzzafaran'da oturmuşlardır.[213]

518 yılında Bizans Kilisesi, o tarihe değin en yüksek dinsel kurum sayılan Antakya Kilisesi'nden ayrılmış ve Rum Ortodoks Kilisesi adını almıştır. Süryaniler

---

[208] Şevket Beysanoğlu, "Süryaniler", *Diyarbakır:Müze Şehir*, İstanbul, 1999, 362.
[209] Beysanoğlu, *a.g.m.*, 1999, 362.
[210] Beysanoğlu, "Tarih Boyunca Diyarbakır'ın Bilim, Kültür ve Sanat Hayatına Toplu Bir Bakış", *Yedi İklim*, IV-35, İstanbul, Şubat 1993, 55.
[211] Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi*, I, Ankara, 2003, 130; Bruinessen-Boeschoten, *a.g.e.*, 65.
[212] Beysanoğlu, *a.g.e.*, 1993, 347-349.
[213] Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi*, 65.

ve onların dinsel merkezi Antakya Kilisesi'ne de Bizans Devleti baskı yapmıştır. Süryani-Bizans çatışması, Diyarbakır yöresinde de yoğun biçimde yaşanmıştır.[214]

İslam öncesi dönemde Süryani kültürünün merkezlerinin Diyarbakır, Silvan ve Eğil olduğu belirtilmektedir.[215] İslam döneminde de varlıklarını sürdüren Süryanilerin günümüzde Diyarbakır kent merkezindeki sayıları oldukça azaldığı, ilçe ve köylerde ise Süryanîler'den hiç kimsenin kalmadığı bilinmektedir.[216]

Diyarbakır'da Yahudi varlığının yüzyıllar öncesine gittiği belirtilmektedir. Gezgin Haham Yakov'a göre Yahudi cemaati 17.yy'dan itibaren Diyarbakır'da mevcuttu. Diğer gezginler de özellikle 19. yy'ın değişik dönemlerinde Diyarbakır'da yaşayan Yahudi nüfus hakkında ayrıntılı bilgiler vermektedirler. Bölgede yaşamış olan Yahudilerin ataları Hazreti Süleyman'ın ölümünden sonra güneyde Yehuda ve kuzeyde İsrael olarak iki krallığa bölünmüştür. İsrael krallığına ait Samiriye şehrinden tehcir edilen Yahudilere Babil döneminde Kral Nabukodonosor'un kuzeydeki Yehuda krallığını fethetmesi dolayısıyla buradan ayrılan Yahudilerin eklenmesiyle oluşan Yahudi toplulukları önce Asur ülkesine daha sonra da Diyarbakır bölgesine yerleşmişlerdir.[217] Araştırmacıların belirttiğine göre Diyarbakır Yahudileri ile ilgili kaynaklar yetersizdir. Ancak bölgeye gelen Yahudi gezginler bu dinî topluluğun kentteki varlığı ve sayısı hakkında çeşitli bilgiler vermişlerdir.[218] Birinci Dünya Savaşı sırasında Yahudilerin büyük çoğunluğu Kudüs, Filistin, Bağdat, Musul gibi kentlere göç etmiştir.[219]

İslam dini, 639'da Halife Ömer dönemiyle birlikte Diyarbakır ve çevresinde yeni hâkim güç konumundadır. Bu dönemi takip eden Emevi ve Abbasi devletlerinin ardından Diyarbakır, günümüze kadar çok sayıda İslam devletinin idaresi altında yaşamış ve bu yeni din, kentteki diğer inanç grupları arasında birinci sırayı almıştır. Bunun yanı sıra, daha önceki dönemde etkin durumda olan din ve mezhep grupları da yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Bu inançlar Yezidilik[220], Kıptîlik, Keldanîlik, Nasturîlik, Süryanîlik, Katolik, Ortodoksluk, Protestanlık ve Şemsîliktir.[221]

Diyarbakır'da yönetici gücü de simgeleyen özelliğiyle önemli bir konuma sahip olan İslâm, etnik dinsel azınlıklarla hep iyi ilişkiler içinde olmayı tercih etmiştir. Bu grupların düşmanlara karşı birlikte hareket etmek ve mevcut ibadet

---

[214] *Yurt Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" Mad., Türkiye, İl İl: Dünü, Bugünü, Yarını, Anadolu Yayıncılık, IV, İstanbul, 1982, 2311.
[215] Arslan, *a.g.m.,* 1999, 85.
[216] Beysanoğlu, *a.g.e.,*1999, 365.
[217] Rıfat N. Bali, "Diyarbakır Yahudileri", *Diyarbakır:Müze Şehir*, İstanbul, 1999, 367.
[218] Ayrıntılı bilgi için bkz. Rıfat N. Bali, *a.g.m.,* 368-371.
[219] Bali, *a.g.m.,* 368-379.
[220] Yezidilik'in Putperestlik, Zerdüştlük, Maniheizm, Nasturilik, Yahudilik, Rafizilik, Sabiîlik gibi inançlardan derlenen bir inanç olduğu ileri sürülmektedir… İranlı ve Asurlu unsurların karışımından oluşan bu inanç; Kuzey Irak, İran ve Suriye'nin yanı sıra Türkiye'de Mardin, Urfa, Siirt ve Diyarbakır'da yaşamaktadır. Şevket, Beysanoğlu, "Yezidilik ve Yezidiler", *Diyarbakır:Müze Şehir,* İstanbul, 1999, 391-400.
[221] İbrahim Yılmazçelik, "Osmanlı Hakimiyeti Süresince Diyarbakır Şehrinde Mahallelerin Tarihi ve Fiziki Gelişim Seyri", *Diyarbakır:Müze Şehir*, İstanbul, 1999, 206; Orhan Cezmi Tuncer, "Diyarbakır Camileri", *Diyarbakır:Müze Şehir*, İstanbul, 1999, 211.

yerlerinden başka ibadethaneler inşa etmemek şartıyla gözetileceğini belirten bir uzlaşma anlayışı takip edilmiştir.[222]

Diyarbakır'da zengin bir mozaik oluşturan bu dini hayat, Türk, Acem, Arap, Ermeni, Kürt, Rum, Süryani, gibi farklı etnik gruplar arasında yaşanmakta olup, gerek kırsal kesim, gerekse kent yapısı heterojen bir yapı göstermektedir. Farklı dinlere mensup, etnik kökenleri de farklı insanların yanı sıra göçebe ve yerleşik yaşam sürdürenlerin Diyarbakır'da yaşamlarını bir arada paylaştıkları ileri sürülmektedir.[223]

13.-15. Yüzyıllar arasında etnik yapısının karmaşıklığıyla dikkat çeken Diyarbakır'da göçebelik ve kabile hayatı yerleşik yaşamdan daha yaygındır. Kentteki etnik gruplar içinde sadece Ermeniler köy ve kasabalarda yerleşik olarak yaşamaktadırlar. Kentte ise Türk siyasi egemenliği hâkim durumdadır.[224]

Evliya Çelebi köylerde Ermeni nüfusun çoğunluk oluşturduğunu belirtmektedir. Şehirlerde az bir grup oluşturan bu etnik topluluğun daha çok zanaatla ilgilendiği söylenmektedir.[225]

Mervanî yönetimi öncesinde kentte Süryani ve Ermeniler'in çoğunluğu oluşturduğu belirtilmektedir. Ancak bölgenin Mervani idaresi altına girmesiyle birlikte Kürt kabilelerinin yayılma hareketleri sonucu etnik yapı değişime uğramıştır. Ancak bu durumda bile Arap kültürü baskın etkisini sürdürebilmiştir.[226]

Türk yönetimlerin Diyarbakır ve çevresindeki genel politikaları, stratejik yerleşimleri ellerinde tutarak, kırsal ya da ulaşılması güç alanların yerel etnik gruplara bırakılması şeklinde olmuştur. Buna karşılık bu grupların yönetime bağlı olmayı kabul etmelerinin yeterli görüldüğü anlaşılmaktadır.[227]

Anadolu'nun Türk-İslâm yapısı kazanmaya başladığı dönemlerden itibaren bölge nüfusu içerisinde önemli bir paya sahip olan aşiretler, Selçuklu döneminden başlayarak Urfa ve Mardin ile birlikte Diyarbakır ve çevresine de yoğun olarak yerleştirilmiştir. Bu durum Osmanlı Devleti zamanında da devam etmiştir.[228]

Anadolu Selçukluları Dönemi'nde Diyarbakır ve yöresindeki Türkmen nüfusu oldukça artmıştır.[229] Cahen, Türkmen ve Oğuz topluluklarının Anadolu'ya

---

[222] Gülsen Baş, *Diyarbakır'daki İslam Dönemi Mimarisinde Süsleme*, (YYÜ., Sos. Bil. Enst., Basılmamış Doktora Tezi), Van, 2006,18; Arslan, "Diyarbakır Kentinin …", *Diyarbakır:Müze Şehir*, İstanbul, 1999, 85.

[223] Bruinesse- Boeschoten, *a.g.e.*, 2003, 63.

[224] *a.g.e.*, 2003, 63.

[225] Hrant D.Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi*, İstanbul, 1964, 35; Bruinesse-Boeschoten, *a.g.e.*,2003, 63.

[226] Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleriyle …*, I, 2003, 220.

[227] Arslan, *a.g.e.,1999*, 89.

[228] Yılmazçelik,"Osmanlı Hakimiyeti Süresince …",*Diyarbakır:Müze Şehir*,İstanbul, 1999, 494; Nejat Göyünç, "Onaltıncı Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır", *BTTD*, 7-12, İstanbul, Nisan 1968, 77.

[229] *Yurt Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" Mad., Türkiye, İl İl: Dünü, Bugünü, Yarını, Anadolu Yayıncılık, IV, İstanbul, 1982, 2311.

göç etmelerinin ardından özellikle Diyarbakır'da nüfus yoğunluğu açısından en güçlü etkin kitle olduklarını belirtmektedir.[230]

Akkoyunlular döneminde, başkent olmanın sağladığı üstünlük ve Uzun Hasan'ın sanata düşkünlüğü Diyarbakır'ı önemli bir merkez durumuna getirmiştir. Daha önceki Türk Devletleri Arap uygarlığının etkisinde kalırken Akkoyunlu'lular ise ağırlıkla İran'dan etkilenmişlerdir. Bu dönemde, Şah İsmail'in dedesi Şii önderi Şeyh Cüneyd, Şiilik'i yaymak ve şeyhliğini şahlığa dönüştürmek üzere Anadolu'ya gelerek üç yıl Diyarbakır'da kalmıştır. Bu süre içinde çok sayıda yandaş kazanmış ve özellikle Türkmenler arasında etkili olmuştur.[231]

Yavuz Sultan Selim'in 1515'te Diyarbakır ve çevresini Osmanlı topraklarına katması, yöre açısından yeni bir dönemi başlatmıştır. Günümüze değin ayakta kalan etnik ve toplumsal yapı, bu dönemde biçimlenmiştir. Yavuz, Anadolu'daki Şii egemenliğini kırmak için Türkmenlerle yoğun bir çatışmaya girmiş, bu çatışmada Kürt beylerinden yararlanmıştır. Böylece, Türkleşmeyi sağlayacak Türkmenler bölgeden uzaklaştırılmıştır.

Osmanlı döneminde devletin dayandığı ana unsur Türkler olmakla birlikte farklı etnik gruplar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ancak bu gruplar Türk nüfusa oranla hiçbir zaman çoğunluk oluşturacak noktaya ulaşamamıştır. Bu farklı dini ve etnik toplulukların bazen ayrı mahallelerde, bazen de karışık olarak bir arada yaşadıkları bilinmektedir.[232]

Doğu-Batı ve Kuzey-Güney ticaret yollarının en önemli kavşak noktalarının birinde bulunan Diyarbakır, söz konusu yönler arasındaki kültürel değişimde önemli bir rol üstlenmiştir. Tarihten günümüze, bünyesinde barındırdığı farklı dini-etnik alt gruplarla zengin kültürel birikim oluşturmuştur. Süryaniler, Keldaniler, Ermeniler, Kürtler, Araplar ve Türkler, bir bütün olarak, Diyarbakır'ın zengin sosyal dokusunun farklı görünümlerini yansıtmışlardır. Ancak, günümüzde, bu sosyal dokunun ve kültürel zenginliğin giderek zayıflamaya başladığı ileri sürülebilir.

2.6. Ekonomik Yapı

Geniş bölgeleri birbirine bağlayan ana yolların kavşağında bulunması, bir zamanlar Van, Erzurum, Sivas, Rakka ve Musul illerinin çevirdiği büyük bir eyaletin merkezi oluşu; daha ilk çağlardan beri müstahkem-şehir ve ticaret mevkii rolünü oynayan şehre geniş ekonomik olanakları sağlamış bulunmaktadır.

Kent, milattan önceki dönemlerde yerel yönetimler için çok işlevli stratejik bir öneme sahiptir.[233] Diyarbakır bu dönemde tarım kültürü ve teknolojisinin en gelişmiş bölgesi olan Metopotamya'nın hububat depolama, dağıtım ve diğer ticari eylemlerin gerçekleştirildiği merkez konumundadır.[234]

---

[230] Claude Cahen, *İslamiyet. Doğuşundan Osmanlı Devleti'nin Kuruluşuna Kadar*, (Çev. Esat Mermi Esendor), İstanbul, 2000, 274.
[231] *Yurt Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" Mad., IV, İstanbul, 1982, 2311.
[232] Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Ankara, 1995, 44-45, 262-263; Göyünç, "Kanuni Devri Başlarında Güney Doğu Anadolu", *Tarih Dergisi*, 23, İstanbul, 1969, 69.
[233] Arslan, *a.g.e.*, 1999, 82.
[234] *a.g.e.*, 1999, 83.

Ana yollar üzerinde müstahkem şehir ve ticaret merkezi olma özelliğini ilk çağlarda kazanan kent, Roma dönemine kadar olan sürede ticaret yollarını denetleme, gümrük kapısı, bir savunma üssü, hububat stoklama ve dağıtma merkezi, kervanlar için barınak ve ticaret işlevlerini üstlenmiştir. Bu işlevlerden ekonomik olanları kentin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Bunun yanında askeri üs işlevi zaman zaman kentin tahrip edilmesine, artan gereksinimler iç kale alanını genişleterek, surların sık sık onarımına neden olmuştur.

Hıristiyanlığın resmi din olarak kabul edilmesiyle birlikte kent, Roma İmparatorluğu'nun büyük bir eyaletinin merkezi olmuş ve garnizon görevini gören bir üs olma konumuna gelmiştir. Kent, bu çağda da ticari yönden hareketliliğini sürdürmüştür.

12. yüzyılda yaşamış olan coğrafyacı İdrisî, Artuklu döneminde Diyarbakır'ın tüccarlarıyla ünlü bir ticaret merkezi olduğunu belirterek, kentteki halı dokumacılığı ve ticareti ile ipek başta olmak üzere kumaş üretimindeki uzmanlaşmadan söz etmektedir. İdrisi bunun yanı sıra çevrede bol miktarda bulunan bakırın da ustaca işlenerek ticareti yapılan mallar içinde önemli bir yeri olduğunu belirtmektedir. Artuklu döneminde, kentin küçük bir sanayi üretim işlevine sahip olduğu ve bu üretimini etki alanları içinde pazarladığı bilinmektedir.[235]

Diyarbakır'ın çoğunlukla yönetim merkezi olarak kullanılması, hanedanların ya da ikinci derecedeki mensuplarının burada oturması kente önemli bir ekonomik üstünlük sağlamıştır. Akkoyunlu döneminde 70 yıl yönetim merkezi olarak kullanılan Diyarbakır'da ekonomik gelişme süreci hız kazanmıştır.[236]

Osmanlı döneminde büyük bir eyaletin merkezi konumunda olan Diyarbakır'ın doğuda Van-İran, güneydoğuda Mardin-Musul-Bağdat, güneybatıda Siverek-Urfa-Halep, kuzeybatıda Malatya-Sivas karayollarının merkezi durumundaki konumu, buraya ticari bir önem ve ekonomik bir güç kazandırmıştır.[237]

16. yy.'da Diyarbakır, nüfus oranına göre Bursa ve Kayseri'den sonra Anadolu'nun üçüncü büyük şehri konumundadır. Nüfustaki bu büyüme kentte ekonominin canlanmasına neden olmuştur.[238] Bu dönemde ticaretin, tarım hayvancılık ve sanayiye oranla ekonomide daha fazla yer kapladığı ve gerek hacim gerek çeşit olarak artarak zenginleştiği gözlenmektedir. Bunun yanında halkın büyük bir çoğunluğu tarım ve hayvancılığın yanında çeşitli ham maddelerin işlenmesine dayalı endüstri kolları ile uğraşmaktadır.[239] Kentte buna bağlı olarak darphane, kirişhane, macunhane, boyahane, tabakhane, başhane, şemihane gibi önemli tesislerin bulunduğu ve özellikle pamuk üretiminin yoğun olduğu görülmektedir.[240] Şehir içinden geçen kervanlar ve tüccarlar ticareti canlı tutan kesimlerdir.[241]

---

[235] Arslan, *a.g.m.*, 1999, 87.
[236] Bruinesse- Boeschoten, *a.g.e* ., 89.
[237] *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., IX, İstanbul, 1994, 467.
[238] Fatma Acun, "16. Yüzyılda Diyarbakır Şehrindeki Ekonomik Faaliyetler", *I. Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu, 27-28 Ekim 2000 Ankara*, Bildiriler, Ankara, 2001, 202.
[239] Acun, *a.g.m.*, 2001, 218.
[240] İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Ankara, 1995, 13.
y.,"Osmanlı Hakimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaletinin İktisadi ve Sosyal Durumu", *Diyarbakır:Müze Şehir*, İstanbul, 1999, 472.
[241] Acun, *a.g.m.*, 2001, 218.

16. yy. ortalarında kenti ziyaret eden M.D. Aramon, topraklarının verimliliğinden, tarım ve hayvancılığın yaygın uğraşlar olduğundan, el sanatları ve ürünlerinin zenginlik ve çeşitliliği ile birlikte, büyük çarşıların varlığından söz etmektedir.[242]

19. yy.'ın ilk yarısında, Diyarbakır ve çevresindeki halkın büyük bir çoğunluğunun köylerde yaşamakta ve tarım ve hayvancılıkla geçinmekte olduğu belirtilmektedir.[243]

Diyarbakır, sadece ana ticaret yollarının güzergahları üzerinden geçen kervanların uğradığı bir şehir değil, aynı zamanda doğudan gelen ve Van'ın güneyinden Osmanlı topraklarına giren bütün kervanların gümrük vergilerini ödemek zorunda oldukları bir gümrük merkezi konumundadır.[244] Uluslar arası transit ticaretin yanı sıra, bölgeler arası ve bölge içinde yapılan ticaretin de önemi büyüktür. Diyarbakır kale kapılarından geçerek şehre satılmak için getirilen mallar ve bunlardan alınan kapı vergileri denilen gelirlerin de ekonomiye etkileri söz konusudur.[245]

Diyarbakır uzun yıllar Halep yolu üzerinde önemli bir durak yeri olmuştur. Tebriz'den yola çıkan kervanlar Muradiye, Bitlis, Diyarbakır ve Birecik'ten geçerek Halep'e ulaşmaktaydı. Ancak 17. yy'dan itibaren İzmir büyük bir ticaret merkezi haline gelmiş ve Halep'in önemli konumu değişmeye başlamıştır. Bu durum Diyarbakır'ın kervan yollarının uzağında kalmasına neden olmuştur.[246]

17. yy. sonrasında Osmanlı-İran mücadeleleri ve celali isyanları ve uluslar arası ticaret yollarının değişmesi gibi etkenler Diyarbakır'da ticaret etkinlikleri azaltarak ekonomi hacminin küçülmesine neden olmuştur.[247] Yavaşlayan ekonomik hayat, bölgeler arası ve bölge içi ticaretin canlandırılması yoluyla yeniden güçlendirilmeye çalışılmıştır. Bununla beraber uluslar arası ticaret yollarından Diyarbakır-Bağdat yolunun işlevini ve canlılığını sürdürdüğü bilinmektedir.[248]

---

[242] Arslan, *a.g.m.*, 1999, 90.
[243] M. Alaaddin Yalçınkaya, "Batılı Seyyahlara Göre Diyarbakır'ın Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Durumu (1800–1850)" *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, C. I, Ankara 2008, 203.
[244] Acun, *a.g.m.*, 2001, 204.
[245] Acun, *a.g.m.*, 2001, 207.
[246] Bruinesse- Boeschoten, *a.g.e.*, 76.
[247] Acun, *a.g.m.*, 2001, 205; Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Ankara, 1995, 287-288; a.y.,"Osmanlı Hakimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaletinin İktisadi ve Sosyal Durumu", *Diyarbakır:Müze Şehir*, İstanbul, 1999, 473.
[248] Acun, *a.g.m.*, 2001, 218.

3. SEYAHATNAMELERDE DİYARBAKIR

Günümüzde modern ve teknolojik iletişimin gelişmesi dünyayı neredeyse bir köy boyutuna indirgemiş ve en ücra bölgedeki bir olaydan anında haberdar olunabilme olanağını tanımıştır. Geçmişte ise bu iletişim ve haberleşmeyi dünyanın değişik yerlerini ziyaret edip bilgi, belge ve izlenimlerini seyahatnamelerinde aktaran gezginler sağlamışlardır. Bu misyonlarından dolayı, uzun bir dönem gezginlerin bir diğer adının günümüzdeki medya kavramının da kökeni olan ve haber getiren/bilinmeyeni bildiren anlamında 'medyum' olduğu, ayrıca gezginin tanık olduğu olay ya da nesnenin ya da aktardığı şeyin "*o anda sadece onun tarafından görülmüş, gözlenmiş ve kaydedilmiş tek ve biricik şey*" [1] olduğu belirtilmektedir

Anadolu'nun Osmanlı dönemindeki yerleşim yerlerine ve insanların yaşam alışkanlıklarına dair eldeki kaynakların sınırlı olduğu varsa bile şu an için gün yüzüne çıkmadığı çoğu yazar ve araştırmacının görüş birliği içinde olduğu bir konudur. Pınar, "*dikkatle okumak kaydıyla Seyahatnamelerin bu eksikliğin giderilmesinde en önemli kaynaklar*"[2] olduğunu ileri sürmektedir.

Gezginlerin seyahatnamelerinden Diyarbakır'a ilişkin; kentin konumu, tarihi ve kültürel varlıkları, toplumsal, ekonomik ve kültür değerleriyle ilgili önemli bilgiler edinilebilmektedir. Bu bölümde Osmanlı döneminde Diyarbakır'a gelen seyyahların Diyarbakır ve kent dokusu ile ilgili izlenimlerinden genel hatlarıyla bir derleme sunulacaktır. Bu bağlamda, Diyarbakır'ı ziyaret etmiş ve izlenimlerini eserleri yoluyla aktarmış olan seyyahların verdikleri bilgiler kronolojik sıraya uygun olarak verilmeye çalışılacaktır.

3.1. Seyahatnamelerde Diyarbakır'ın Osmanlı Öncesi

Diyarbakır'ı ziyaret edip, kent hakkında gözlem ve incelemelerini seyahatnamelerinde aktaran seyyahlar, kentte Osmanlı öncesinde yapılan, ancak Osmanlı döneminde de işlem gören yapılarından da bahsetmişlerdir. Bunlardan en önemlileri kenti çepeçevre saran muazzam surlar ile Ulu Cami'dir.

Diyarbakır tarihin hemen her döneminde yabancı devlet ve kavimlerin saldırılarına uğramıştır. 639 yılında Arapların fethiyle birlikte, İslam devletlerinin yönetimine giren kent bu tarihten başlayarak Arap-Bizans mücadelelerine sahne olmuştur. Yine, 966 yılında imparator Nikephoros Phokas idaresindeki büyük bir Bizans ordusu tarafından kuşatılmış ancak bütün hücumlar başarıyla püskürtülmüştür. Saldırılara karşı elde edilen bu başarılarda kentin etrafını kuşatan siyah bazalttan yapılmış son derecede sağlam olan, yüksek ve muhteşem surların büyük bir payı olduğu açıktır. N. Göğünç, 10.yy'ın ilk yarısında Diyarbakır'ı ziyaret eden İbn Havkal'ın "*onun burç ve bârûlarının bazen müdafilere bile ihtiyaç göstermediğini*"[3] söylediğini aktarır. Lamec Saad, İ.S. 349 yılında Kral Konstantin

---

[1] İlhan Pınar, "Gezginlerin Gözüyle Diyarbakır (1701-1924)" *Diyarbakır: Müze Şehir*, İstanbul, Aralık 1999, 147.

[2] Pınar, *a.g.e.*, 1999, 148.

[3] Nejat Göğünç, "Onaltıncı Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S: 7-12, Nisan 1968, 77; *Diyarbekir, Tarihi, Kitabeleri, Yıllığı*, Diyarbekir 1936.

tarafından inşa ettirilen sağlam bir kalenin Dicle hattını güven altına almak için yaptırıldığından[4] bahsetmektedir.

Kaynaklar tarandığında geçmiş dönemlerde Diyarbakır'ı uzaktan gören birinin ilk tanık olduğu şeyin de kentin kara taştan yapılmış muazzam surları olduğu dikkati çekmektedir. Doğal olarak Diyarbakır'ı ziyaret için gelen gezginlerin de kent hakkında verdikleri ilk bilgiler ilk izlenimlerini oluşturan surlar olmuştur. 1046 yılında Nasır-ı Hüsrev, 1555'de M. D. Aramon, 1654'de Evliya Çelebi, 1612 yılında Polonyalı Simeon, 1630 yılında Jean Baptiste Tavernier, Mayıs 1766'da Carsten Niebuhr ve 1815 yılında J.S. Buckingham Diyarbakır'ı ziyaret etmiş ve Diyarbakır kalesi hakkında da oldukça önemli bilgiler vermişlerdir.

11.yy'da yaşamış olan ve 1046 yılında Diyarbakır'ı ziyaret ettiğini öğrendiğimiz İranlı şair ve bilgin Nasır-ı Hüsrev seyahat izlenimlerini içeren *Sefername* adlı eserinde, Amid'i "*yekpare taştan yapılmış bir lâhte*" benzetmektedir. R. Arslan bunun kenti anlatan ilk belge olduğunu ileri sürer.[5] Aslına sadık kalarak yazarın ağzından vermeyi uygun gördüğümüz Diyarbakır'a ait bilgiler şu şekildedir: "*Şehir, yekpare bir kayanın üstüne kurulmuştur. Uzunluğu iki bin adımdır, enliliği de aynıdır. Çevresine kara taştan bir kale duvarı yapılmıştır. Yüz batmandan bin batman, hatta daha da ağır koca taşları o kadar muntazam kesmişlerdi ki kireç ve harç koymaksızın bu taşları birbiri üstüne istif etmek suretiyle kaleyi yapmışlardı. Hisarın yüksekliği yirmi, enliliği de on kulaçtır. Her yüz arşında, yarım dairesi seksen arşın tutan bir burç yapılmıştır, mazgalı da aynı taştandır. Şehrin içinden kalenin üstüne çıkmak için birçok yerlerde taş merdivenler vardır. Her burcun üstüne bir savaş yeri yapılmıştır."*[6] Gezginin sözlerini "*Ben, dünyanın dört bucağında Arap, Acem, Hint ve Türk memleketlerinde birçok şehirler ve kaleler gördüm, fakat yeryüzünde hiçbir ülkede Amid şehrinin kalesine benzer bir kale ne gördüm, ne de bir başka yerde bunun gibi bir kale gördüm diyeni duydum"*[7] şeklinde sürdürmesi Diyarbakır surlarının kudret ve heybetinin insan üzerinde bıraktığı etkiyi anlatması açısından da önem arz etmektedir.

16. yüzyılın ortalarında, 15 Eylül 1555'de şehri ziyaret eden Aramon elçisi Jean Chesneau, 1608-1619 yılları arasında Trakya ve Anadolu'da seyahat edip, 1612'de Diyarbakır'a gelen Polonyalı Simeon, 1630 yılında Jean Baptiste Tavernier, 17. yy. ortalarında Evliya Çelebi, 18. yy.'ın hemen başında, 12-17 Ekim 1701 tarihlerinde Diyarbakır'da bulunan gezgin Paul Lucas, 18. yy.'ın ortalarında, 1766 senesi Mayıs'ında Diyarbakır'ı ziyaret eden Carsten Niebuhr, 18. yy'da Diyarbakır'a gelen bir başka gezgin olan yazar İnciciyan, 1815-16 yılında J. S. Buckingham, 19. yy'ın ilk yarısında (1835, 1836 ve 1837) Diyarbakır'a gelen seyyah R.A. Chesney, 1835-1839 yılları arasındaki zaman dilimindeki Anadolu izlenimlerini anlatan Helmut Von Moltke, 19. yy'ın ilk yarısında Anadolu'yu baştan başa dolaşan William Francis Ainsworth, ilki mühendis olarak çalışmak için 1835 sonbaharı olmak üzere değişik tarihlerde birkaç kez Anadolu'ya gelen ve 7 Ekim 1847'de Diyarbakır'a

---

[4] İlhan Pınar, (derleyen ve çeviren), "Diyarbakır", *19. yüzyıl Anadolu Şehirleri. Manisa, Edirne, Kütahya, Ankara, İstanbul, Trabzon, Antalya, Diyarbakır, Konya, İzmir*, İzmir, 1998, 134.

[5] Göğünç, *a.g.m.*, 1968, 77; Nâsır bin Husrev, *Sefer-nâme*, neşr eden: Muhammed Dabirsiyâki, Tahran 1335/1957, 9-10.

[6] Nasır-ı Hüsrev, Sefername, (Çev: Abdülvehap Tarzi), 2. Baskı, Ankara, 1967, 12-13; Rıfkı Arslan, "Diyarbakır Kentinin Tarihi ve Bugünkü Konumu, *Diyarbakır: Müze Şehir*, İstanbul, 1999, 86.

[7] Nasır-ı Hüsrev, *a.g.e.*, Ankara, 1967, 12-13; Göğünç, *a.g.m.*, 1968, 77; Arslan, *a.g.m.*, 1999, 86.

uğrayan 19. yy. seyyahlarından Xavier Hommaire De Hell, 1856-57 yıllarında Diyarbakır gelen Robert Jones Garden, 2 Aralık 1880'de İstanbul'a gelmesiyle Anadolu'daki 30 yıllık (16 yılı karantina doktoru olarak) görev ve yaşam serüveni başlayan Alman Dr. Lamec Saad, 19.yy. gezginlerinden Henry Barkley, 1881 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden Amand von Schweiger-Lerchenfeld, Lord Warkworth, Paleontolog ve Jeolog Edmund Naumann, 19.yy.'ın sonlarında Diyarbakır'ı ziyaret eden Le Comte de Cholet, İran, Kafkasya ve Anadolu'yu gezen Charles Wilson, Gertrude Lowthian Bell ve T.A. Sinclair olmak üzere bütün bu seyyahlar Diyarbakır surlarından hayranlıkla bahsetmişler ve bu surların yeryüzünde bulunan ender kale yapılarından ve Türklerin de bugüne kadar yaptıkları ve korudukları en üstün yapı olduğundan bahsederler. Bu seyyahların surlarla, ikinci sur ve sur kapılarıyla ilgili ayrıntılı gözlemleri, duygu ve düşünceleri 'kent dokusu' bölümünde surlarla ilgili başlık altında ayrıntılarıyla verilecektir.

Bu seyyahların hemen hemen tamamına yakın bir bölümü yine Diyarbakır'ın Osmanlı dönemi öncesine ait bir yapı olan Ulu cami hakkında da övgü dolu sözler sarf etmişlerdir.

3.2. Seyahatnamelerde Diyarbakır'ın Osmanlı Dönemi

16. yüzyılın ortalarında, 15 Eylül 1555'de şehri ziyaret eden Aramon elçisi Jean Chesneau, 1608-1619 yılları arasında Trakya ve Anadolu'da seyahat edip, 1612'de Diyarbakır'a gelen Polonyalı Simeon, 1630 yılında Jean Baptiste Tavernier, Çelebi Evliya Çelebi Diyarbakır'ın 17. yy. ortalarındaki durumu hakkında çor ayrıntılı bilgiler vermektedir. Sarayda kuyumcubaşı olan Derviş Mehmet Zıllî'nin oğlu olan[8] Osmanlı Devleti'nin en önemli ve en hassas dönemlerinden 17. yy.'da yaşayan Büyük Türk seyyahı Evliya Çelebi (1611-1682), Diyarbakır'a Nisan ve Mayıs 1655'te gelmiş ve birkaç hafta kalmıştır. Diyarbakır bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük şehirlerinden biri olma özelliğini sürdürmektedir. Evliya Çelebi, Diyarbakır'dan *Seyahatname*'nin dördüncü cildinde bahsetmekte ve kentin canlı bir panoramasını sunmaktadır. Seyyah bilgi ve gözlemlerini aktardığı seyahatnamesini yorumlar katarak kaleme almıştır. Sunduğu veriler imparatorluğun yükseliş devrinin sona erdiği, ancak gerilemenin henüz başlamadığı bir dönemde, Diyarbakır kentinin ve vilayetinin siyasal, ekonomik ve toplumsal yaşamı üzerine çok ilginç saptamalar içermektedir.[9] 18. yy.'ın hemen başında, 12-17 Ekim 1701 tarihlerinde Diyarbakır'da bulunan gezgin Paul Lucas, 18. yy.'ın ortalarında, 1766 senesi Mayıs'ında Diyarbakır'ı ziyaret eden Carsten Niebuhr, 18. yy'da Diyarbakır'a gelen bir başka gezgin olan yazar İnciciyan, 1815-16 yılında J. S. Buckingham, 19. yy'ın ilk yarısında (1835, 1836 ve 1837) Diyarbakır'a gelen seyyah R.A. Chesney, 1835-1839 yılları arasındaki zaman dilimindeki Anadolu izlenimlerini anlatan Helmut Von Moltke, 19. yy'ın ilk yarısında Anadolu'yu baştan başa dolaşan William Francis Ainsworth, ilki mühendis olarak çalışmak için 1835 sonbaharı olmak üzere değişik tarihlerde birkaç kez Anadolu'ya gelen ve 7 Ekim 1847'de Diyarbakır'a uğrayan 19. yy. seyyahlarından Xavier Hommaire De Hell, 1856-57 yıllarında Diyarbakır gelen Robert Jones Garden, 2 Aralık 1880'de İstanbul'a gelmesiyle Anadolu'daki 30 yıllık (16 yılı karantina doktoru olarak) görev ve yaşam serüveni

[8] Ejder Okumuş, "Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi'nde Diyarbakır", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, C. I, Ankara 2008, 173.

[9] Bruinessen, Martin Van, Hendrik Boeschoten, *Evliya Çelebi Diyarbekir'de*, (Çev. Tansel Güney), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, 17.

başlayan Alman Dr. Lamec Saad, 19.yy. gezginlerinden Henry Barkley, 1881 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden Amand von Schweiger-Lerchenfeld, Lord Warkworth, Paleontolog ve Jeolog Edmund Naumann, 19.yy.'ın sonlarında Diyarbakır'ı ziyaret eden Le Comte de Cholet, İran, Kafkasya ve Anadolu'yu gezen Charles Wilson, Gertrude Lowthian Bell ve T.A. Sinclair olmak üzere yine bütün bu seyyahlar Diyarbakır'ın Osmanlı dönemiyle ilgili ayrıntılı bilgiler vermektedirler.

Seyyahlar bu dönem Diyarbakır'ından bahsederken kentin görünümünden başlayıp, kent dokusu ve kent bileşenleriyle ilgili çoğu zaman sığ, ancak bazen de oldukça ayrıntılı bilgiler vermişler, bu dönem hakkında bazen karanlıkta kalan noktaların aydınlatılmasını sağlamışlardır. Çünkü malum olduğu üzere, Osmanlı döneminde kent dokusu, kent mimarisi, kent bileşenleri ve mimari yapılar hakkında çok fazla bilgi ve belge bulunmamakta, eldeki kaynaklar çoğu zaman bu dönemi aydınlatmakta yetersiz kalmaktadır. Seyyahlar verdikleri bilgilerle kimi zaman bu açığı bir dereceye kadar doldurabilmektedirler.

T.A. Sinclair'a göre, Şehir Osmanlının eline geçtikten sonra, askeri yöneticilerin bir başarısı olarak her biri kentin yapı koleksiyonuna yeni camiler ve medreseler ekleyerek katkıda bulunmuşlardır.[10]

Seyyahların Osmanlı döneminde Diyarbakır kentiyle ilgili verdikleri bilgiler ilgili bölümlerde ayrıntılarıyla ele alınacaktır.

Çalışmamızda kullandığımız pek çok seyyah vardır. Bunlardan bazılarını kısaca tanıtmak istiyoruz.

Nasır-ı Hüsrev (1003-1088): Hakim ve şair olan Nasır-ı Hüsrev, İran edebiyatının 11. yüzyılda yetiştirdiği en yüksek şahsiyetlerden biridir. Doğu şair ve ediplerinin çoğunun hayatlarının bilinmediği gibi, Hasır-ı Hüsrev hakkında bilinenler de bulanık ve çoğu zaman da efsanelerle yoğrulmuştur. Nasır-ı Hüsrev'in hayatını anlamanın en doğru yolunun eserlerini incelemek olduğu belirtilmektedir. "Sefername" nin başında kendisinin de söylediği gibi adı, Ebu-Muineddin Nasır-ı Kubadyaniyy-ül-Mervzi'dir. Doğum tarihini de bir beyitte kendisi 1003 olarak belirtir. Kubadyan'lı olmakla birlikte ömrü Belh'te geçmiştir. Nasır-ı Husrev, şiirlerinin çoğunda kendisini, Belh o zamanlar Horasan ülkesinden sayıldığı için, Horasan'lı olarak kabul eder. Ortaçağların Horasan ülkesi, Mavera-ül-nehr'e kadar uzanır, Afganistan'ın kuzey ve batısı da bu ülkeden sayılırdı.

Nasır-ı Husrev'in zamanındaki bilgileri en yüksek derecede öğrendiği, Yunan filozoflarını takip ettiği ve bu nedenle "hakim" adıyla anıldığı anlaşılmaktadır. Astroloji, tıp ve müzik konusunda bilgiliydi. Ancak özellikle matematik ve hendesede engin bir bilgisi vardı. İslam dininden başka Zertüştilik, Hıristiyanlık vb. gibi dinlerden bahsetmekle beraber bu konulardaki bilgisinin eksik olduğu, ancak özellikle fıkıh, tefsir, hadis gibi İslami bilgilerle Arapça konusundaki derin ve geniş bilgisinin "Vech-i din" vb. gibi eserlerinden açıkça anlaşılmaktadır.

Nasır-ı Hüsrev'in, 43 yaşındayken başlayan seyahatinin hayatını seyahatten önceki alelade hayatı ve seyahatten sonraki maneviyat ve ilahi aşkla dolu hayatı

[10] T.A. Sinclair, Eastern Turkey: On Architectural and Archaeological Survey, Vol.III, The Pindar Pres, London, 1989, 167.

olmak üzere ikiye ayırdığı ifade edilmektedir. Nasır-ı Hüsrev'in, ünlü seyahatinden önce de Sind'e, Moltan'a, Hindistan'ın kuzey taraflarıyla Afganistan'ın birçok yerlerini gördüğü ifade edilmektedir. Seyahatinde her gittiği yeri bir araştırmacı kimliğiyle incelediği, gördüklerini teker teker yanında bulundurduğu anı defterine kaydettiği, hatta yapıların uzunluğunu, enliliğini, yüksekliğini, kentlerin surlarını, kale kapılarını, mazgalları bile göz ardı etmediği söylenir.

Seyyahın başlıca eserleri; Sefername, Divan, Zad-ül-müsafirin, Ruşenayiname, Saadetname, Vech-i din, Han-ül-ihvan'dır.[11]

Jean-Babtiste TAVERNİER (1605-1689): 17. yüzyılın Marco Polo'su sayılan ünlü Fransız seyyahı J.B. Tavernier, Doğu ülkelerine yaptığı seyahatlerde gördüklerini, edindiği bilgi ve izlenimlerini yazdırmak suretiyle, kitap haline getirmiş; büyük bir ilgi gören eseri *Les six voyages de J. –B. Tavernier en Turquie, en Perse et aux Indes* (Paris, 1677; 1681-2, 1810, 1876) 1677'den bu yana birkaç kez basılmış; ünlü düşünür Montesquieu, *İran Mektupları*'nı yazarken bu eserden yararlanmıştır.

Tavernier, Anvers'den gelip Paris'te yerleşmiş bir harita satıcısının oğlu olarak bu şehirde doğmuş; babasının dükkanında konuşulanlar, onun ruhunda dünyayı gezme arzu ve isteği uyandırmış; onbeş yaşlarında iken baba ocağını terk ederek, önce Avrupa'yı bir uçtan bir uca dolaşmış; bu arada 4,5 yıl Macar Kral Naibi'nin hizmetinde bulunmuştur.

Ratisbon'da iken, Kardinal Joseph du Tramblay'den, Filistin'i ziyaret daveti alan Tavernier, teklifi tereddütsüz kabul edip Viyana-Yanık-Budin-Belgrad-Sofya-Filibe-Edirne yolu ile İstanbul'a gelmiş; ancak refakat ettiği kişilerin Kudüs yolculuğuna katılmayıp, İran'a gitmek üzere, Osmanlı başkentinde onbir ay uygun bir kervanın hareketini beklemiş; bu arada, şehri gezmiş; anıtlarını görmüş, Topkapı Sarayı Haremi hakkında biri Fransız diğeri İtalyan olan iki saray hizmetlisinden edindiği bilgilerle *Nouvelle raliton de l'interieur du Serail du Grand Seigneur* (Paris, 1675) adlı eserini oluşturmuştur. Bu eser, Almanca ve İtalyancaya çevrilmiştir. (İtalyanca çevirisi G. Livetti tarafından 1682'de yapılmış ve Roma'da yayınlanmıştır).

Tavernier'nin 1632'de yaptığı ilk İran seyahatinde Bolu-Amasya-Erzurum-Erivan yolunu izlediği, İran'da yün, kumaş ve mücevher ticaretiyle büyük bir servet kazandığı ve bir ara Fransa'ya döndüğü bilinmektedir. 1638'de gerçekleştirdiği ikinci seyahatinde ise, Marsilya'dan deniz yolu ile İskenderun'a gelmiş, bunun ardından Antakya-Halep üzerinden çöl yolunu tutup Fırat'ı izleyerek Necef ve Basra'ya ulaşmış, oradan bir sandalla Bendr-i Rig'e geçip Kazerun-Şiraz yolu ile Livorno'dan gemi ile İskenderun'a gelip Halep-Telbaşer-Birecik-Urfa-Mardin-Nusaybin-Musul-Şehrizo-Sinendic-Hamedan yolu ile İsfahan'a ulaşmıştır. 1649'a kadar süren bu üçüncü yolculuktan sonra üç kez (1652-56, 1657-62, 1663-68) daha Doğu'ya giden Tavernier, Hind ve Endonezya'yı dolaşmış; örneğin 1652'de Hindistan'ın bugünkü Deken Krallığı'nı ziyaret etmiş; 1668'de büyük bir servet sahibi olarak Fransa'ya dönmüş; 1669'da XIV. Louis tarafından kendisine asalet payesi verilmiş; 1670'de de İsviçre'nin Vaud kantonunda, Lausanne'ın 21 km.

[11] Nasır-I Hüsrev, *Sefernâme*, (Çeviri: Abdülvehab Tarzî), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1967, I-XXX, Önsöz'den özetle.

güney-batısında bulunan, Aubonne kasabası baronluğunu satın almıştır. Harcamalarının artması onu sıkıntıya soktuğundan, maddi durumunu düzeltmek için sahip olduğu malı bir gemiye yükleyip, yeğenine teslim etmiş; ancak yeğeni, ona ihanet edip, malları satarak İsfahan'a yerleşmiştir. Tavernier borçlarını ödemek için Aubonne baronluğunu satmaya mecbur olmuştur. Fransa'da Protestanlara haklar sunan Nantes Fermanı'nın XIV. Louis tarafından yürürlükten kaldırılması (1685) üzerine ülkeyi terk etmeye mecbur kalan Tavernier, ileri yaşına rağmen, Brandenburg prensinin Hind Şirketi Müdürlüğü teklifini kabul etmiş; fakat, yol hazırlıkları sırasında, Fransa'dan ayrıldığından itibaren sığındığı mezhebdaşı Henri Moor'un Kopenhag'daki evinde ölmüştür (1689).

Tavernier'in kırk yıla yakın bir zamanda Türkiye, İran, Hind ve Endonezya'ya yaptığı altı seyahatta, bu ülkelerin din, adet, idare, ticaret, para, tartı, vs.si hakkında saptama ve gözlemlerini toplayan eseri *Les six voyages*… Fransızcadaki değişik baskıları yanında Almanca ve İtalyancaya çevrilmiştir.[12]

Evliya Çelebi (1611-1682): Evliya Çelebi'nin hayatı hakkında bilinenler, *Seyahatname*'nin çeşitli yerlerinde yer alan kendi açıklamalarından ibarettir. Dolayısıyla hakkında çok detaylı bir bilgi bulunmamaktadır.

Evliya Çelebi, 1020/1611 yılında İstanbul'da doğmuştur. Babası Derviş Muhammed Zıllî sarayda kuyumcubaşıydı. Annesi, parlak kariyerine Evliya Çelebi'nin çok şey borçlu olduğu Abaza Melek Ahmed Paşa'nın yakın akrabasıydı. Evliya Çelebi, benzer ayrıcalıklı ailelerin çocukları gibi iyi bir eğitim görmüştür. Sıbyan mektebinde okuduktan sonra, Hamid Efendi Medresesi'nde yedi yıl İslami ilimler öğrenime almıştır. Medresede, geceleri eve gitmeyen hücrenişin öğrencilerindendi. Aynı dönemde ve daha sonraları, Sadizade Darülkurrası'nda Mehmed Efendi diye birinden yıllarca –kendi ifadesine göre on bir yıl- tecvit dersi almıştır. Bu arada, babasından gümüş işleme, oymacılık ve benzer zanaatları öğrenmiştir. İyi bir hafız olması, güzel sesi ve musiki yeteneği sayesinde, giderek genişleyen bir çevrede isim yapmıştır. 1045/1636 Kadir Gecesi'nde Ayasofya'da Kuran okumak üzere seçilen hafızlardan biri olmuş, sesi padişah IV. Murad'ın dikkatini çekmiştir. Padişahın kızıyla evlenen Melek Ahmed Paşa sayesinde saraya alınmış, öğrenimini Enderun'da tamamlamıştır. Enderun'da, kültürlü elit mensuplarının bilmesi gereken alanlarda öğrenim görmüş, hat, (ünlü saray müzisyeni Derviş Ömer Gülşeni'den) musiki, ayrıca ilm-i nahiv ve kafiye dersleri almıştır. Sarayda dört yıl kalmış, sipahi zümresine katılmak üzere çerağ edilmiştir. Kısa bir süre sonra, 1050/1640 yılında, yıllar sürecek seyahatlerinin ilki gerçekleştirmiştir. Ömrü boyunca, Osmanlı İmparatorluğu'nun dört bir tarafını gezmiş, ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun rakibi büyük ülkeleri, Avusturya ve Safavi imparatorluklarının topraklarını da dolaşmış, daha sonra kabaca kronolojik bir sırayla gördüklerini *Seyahatname*'de yazıya dökmüştür.

Dördüncü cilt, neredeyse bütünüyle, Evliya Çelebi'nin 1655 ve 1656 yıllarında gezdiği Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesi ile ilgilidir. Bu cilt, Diyarbekir ve Van Vilayetlerinin askeri ve idari organizasyonu konusunda son derece zengin detaylar içerir.

---

[12] J. B. Tavernier, *XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat*, (Çev:Ertuğrul Gültekin), İstanbul, 1980, 7-8.

Evliya Çelebi, Nisan ve Mayıs 1655'te o sırada Osmanlı İmparatorluğu'nun hala büyük kentlerinden biri olan Diyarbekir'de birkaç hafta geçirmiştir. Evliya Çelebi , Seyahatname'de kentin canlı bir panoramasını sunmaktadır. Seyyahın yazdıkları, imparatorluğun yükseliş döneminin bittiği, ancak gerilemenin de henüz başlamadığı duraklama döneminde, Diyarbakır kentinin ve vilayetinin toplumsal, siyasal ve ekonomik yaşantısı üzerine çok ilginç içgörüler kazandırmaktadır.[13]

Helmuth Karl Bernhard von MOLTKE (d. 26 Ekim 1800 – ö. 24 Nisan 1891): Prusyalı (Alman) bir generaldir. Osmanlı padişahı II. Mahmut tarafından Osmanlı ordusunu yenileştirmekle görevlendirilmiştir.

Feldmareşal Helmuth von Moltke 1800 yılında Almanya'da doğdu; eski bir aristokrat soyundandı. 1836-1839 yılları arasında yalnız gezi için geldiği Türkiye'de askeri uzman ve danışman olarak kaldı. Başta İstanbul ve Boğaz olmak üzere birçok yerin haritasını yaptı. Osmanlı İmparatorluğu'nun birçok yerini gezdi, doğu illerinde küçük askerî hareketlere katıldı; Mısır ordusuyla Nizip'te yapılan ve bozgunla sonuçlanan savaşta aktif rol aldı, ama bütün çabalarına rağmen acı sonucu önleyemedi. 1858-1888 yılları arasında Prusya devleti Genelkurmay Başkanlığı'na atadı. 1870 Prusya-Fransa Savaşı'nın kazanılmasında çok önemli rolü olan Moltke, 1891'de Berlin'de öldü.

Kopenhag Askeri Okulu'nda okudu, Danimarka ordusunda hizmet gördü. 1828'de Prusya ordusuna geçti. Clausewitz'in etkisi altında kalarak askeri tarihe merak sardı. 1838'de Genelkurmaya girdi. 1835-1839 arasında Osmanlı ordusunda öğretmenlik ve müşavirlik yaptı. Osmanlı başkumandanı Hafız Osman Paşa maiyetinde müşavir olarak Nizip Muharebesi'ne katıldı. Berlin'e dönünce önce Magdeburg'daki 4. kolordu kurmay başkanlığına, sonra veliaht Friedrich Wilhelm'in yaverliğine atandı. Friedrich Wilhelm kral olunca, Moltke'yi genelkurmay başkanlığına getirdi. (1857)

1866 ve 1870 savaşlarında Avusturya ve Fransa'ya karşı harekatı yönetti ve büyük saygınlık kazandı.Alman İmparatorluğu'nun kuruluşundan sonra, 1871'de kont, 1872'de Yüksek Meclis üyesi oldu. 1870'in konfederasyon ordusunu gerçek bir Alman ordusu haline getirdi. Kumandası altında bu orduya Prusya askeri geleneğini aşıladı. 1888'e kadar tam otuz bir yıl genelkurmayı yönetti.

Moltke, alışılagelmiş komutan tiplerinden fazla, bir bilgine benzerdi; çok az konuşur, gözlemlerinde yanılmaz ve bunları güzel ve arı bir Almancayla dile getirirdi.

Aslında "Türkiye'deki Olaylar ve Durum Üzerinde Mektuplar" (*Briefe über die Zustände und Begebenheiten in der Türkei 1835-39*, Birinci Baskı: 1841; gözden geçirilmiş genişletilmiş yeni baskı, Max Horst'un önsözüyle: *Briefe aus der Türkei* [Türkiye'den Mektuplar], Albert Langen-Georg Müller Yayınevi, Münih 1938) adını taşıyan *Moltke'nin Türkiye Mektupları* (Münih, 1938) Türkçe'ye çevrildi (çev. Hayrullah Örs, İstanbul, Remzi Kitabevi Yayınları, 1999). Moltke'nin aile ve dostlarına Türkiye'den yolladığı mektupların hemen hemen hiç düzeltme yapılmadan bir araya toplanmasıyla meydana gelmiştir. 19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu ile

[13] Bruinessen-Boeschoten, *a.g.e.,* İstanbul, 1997, 17, 25-27.

ilgili, gözleme dayanılarak yazılmış en doğru ve mümkün olabildiği kadar tarafsız bir eserdir.[14]

İgnace Xavier-Morand Hommaire de HELL (1812-1848): Seyyah ve jeolog olan Xavier Hommaire de Hell, 24 Kasım 1812 yılında Fransa'nın Yukarı Ren (Haut-Rhin) de Altkirch kasabasında dünyaya gelmiştir. Altkirch ve Dijon'da yaptığı ilköğretimin ardından eğitimini Saint-Etienne Madencilik okulunda 1833'de tamamlayan Hell, 1835'e kadar Lyon-Akdeniz demiryolu hattını inceleme görevinde bulunmuştur. İş olanaklarını araştırmak ve yaşam standardını yükseltmek niyetiyle İstanbul'a gelmiş ve değişik projelerde yer almıştır. Doğu'ya doğru olan ilk seyahatine 1838'de çıkmış, eşi ile birlikte beş yıl süresince Güney Rusya, Karadeniz ve Hazar Denizi kıyılarında incelemelerde bulunmuştur. İkinci seyahatine 1846 yılında ressam arkadaşı Jules Laurens (1825-1901) ile beraber çıkmıştır. Bu gezisi sırasında Anadolu ve İran'da gezdiği antik kentlerde incelemelerde bulunarak eserinde söz etmiştir. Hell seyahatinin sonuna doğru hastalanarak 1848 yılında İran'ın İsfahan kentinde ölmüştür.

7 Ekim 1847 günü Diyarbakır'a ulaşan Hell Keldani mezhebindeki bir ihtiyara ait güzel bir evde konaklar. Valinin evinin hemen yanında bulunan eski bir kilise olduğu söylenen ve cephanelik olarak kullanılan çifte kubbeli eski bir yapıya büyük bir ilgi duyar. Hell'e göre burası aslında Araplardan kalma bir cami olmalıdır. De Hell ve yanındakiler, 16 Ekim günü Diyarbakır'dan ayrılırlar.[15]

Gertrude Margaret Lowthian Bell (14 Temmuz 1868-12 Temmuz 1926) İngiltere'nin Durham County kentinde ayrıcalıklı bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen ünlü İngiliz seyyah ve casusudur. Bell'in babası ünlü bir aileden gelen Thomas Hugh Bell'dir. Gertrude Bell, henüz 3 yaşındayken annesi vefat etmiştir. İlk ve orta öğrenimini Londra'daki çeşitli okullarda tamamlayan Bell, tarih okumak için Oxford Üniversitesi'ne gitmeye karar vermiş, burada başarılı bir eğitim dönemi geçirerek okuldan birincilikle mezun olmayı başaran ilk kadın olmuştur.

Okuldan mezun olduktan sonra seyahat etmeye karar veren Bell, Avrupa ve daha sonra da Ortadoğu'ya çok sayıda seyahatlerde bulunmuştur. İlerleyen yıllarda dağcılık ve dünya turlarıyla da ilgilenmeye başlayan Bell, 1897-1898 ve 1902-1903 olmak üzere iki kez dünya turuna çıkmıştır. 1899 yılında Kudüs'e yaptığı ziyaretten sonra Araplara karşı büyük bir sevgi ve ilgi duymaya başlamış, Arap çöllerinde seyahatler yapmış ve batılılara çöl hayatını anlatan yazılar yazmıştır. Araplar ona "Çölün Kızı" ve "Irak'ın Taçsız Kraliçesi" isimlerini vermişlerdir.

Bell, 1907 yılı Mart ayında arkadaşı arkeolog William Ramsay ile birlikte Anadolu'ya gelmiş, bu süre içinde Diyarbakır'a da ziyaret etmiş ve bir süre sonra İngiltere'ye dönmüştür. Daha sonra Ocak 1909 yılında Mezopotamya'ya bir gezi düzenleyen Bell, bu sırada Geç Hitit dönemine ait olan Kargamış'da önemli keşif ve incelemelerde bulunmuş ve bu bölgede kısa süreli kazılar yapmıştır. Sonra Irak'taki ünlü antik şehir Babil'e gitmiştir.

---

[14] Erişim: [http://de.wikipedia.org/wiki/Helmuth_Karl_Bernhard_von_Moltke, http://tr.wikipedia.org/wiki/Helmuth_Karl_Bernhard_von_Moltke ve http://www.netkitap.com/kitap-moltkenin-turkiye-mektuplari-helmuth-von-moltke-remzi-kitabevi.htm], Erişim Tarihi: 25.11.2010.

[15] Semavi Eyice, "Xavier Hommaire de Hell ve Ressam Laurens", Belleten, C. XXVII, Sayı: 105-108, Ankara, 1963, 59-105.

Sonraki yıllarda Orta Doğu'da İngiltere'nin çıkarları için çeşitli faaliyetlerde bulunmaya başlayan Bell, Orta Doğu'da İngilizlerin şimdi bile aktif oldukları Orta Doğu politikasının kurucusu ve planlayıcılarından biri olmuş, Mezopotamya bölgesindeki Arap kabileleri Türklere karşı kışkırtan faaliyetlerde bulunmuştur. Ayrıca 1919 yılındaki Paris Konferansı'na delege olarak katılmış ve Irak devletinin sınırlarının belirlenmesi için çalışmıştır.

Hiç evlenmemiş olan ve yalnızca bir kez nişanlanan Bell, nişanlısını Çanakkale Savaşları sırasında kaybetmiş, yalnızlık duygusu ve sağlığının da bozulması nedeniyle bunalıma giren Bell, 12 Temmuz 1926 yılında yüksek dozda uyku hapı alarak intihar ederek, Bağdat'a gömülmüştür. Geride özellikle tarihi eserleri ve gezilerini anlatan çok sayıda yayın bırakmıştır. *Amurath to Amurath* bunların en bilinenlerinden biridir.[16]

[16] *Gertrude Bell Archieve*, Erişim: [http://www.gerty.ncl.ac.uk/]; [http://en.wikipedia.org/wiki/Gertrude_Bell], Erişim Tarihi: 17.10.2010.

4. SEYAHATNAMELERDEKİ OSMANLI YAPILARI

4.1. SEYAHATNAMELERDE ADI GEÇEN OSMANLI YAPILARI

4.1.1. KALELER

Eski Diyarbakır'ı (Suriçi) tamamen çevreleyen surlar, şehrin batısında bulunan eski yanardağ Karacadağ'dan akan kalın tabakaya uygun olarak kalkan balığı şeklinde, 5 km. uzunluğunda, 12 metre yüksekliğinde, 3-5 metre genişliğinde, 82 adet burç ile Dış Kale ve İç Kale olmak üzere iki kısımdan meydana gelmektedir (Res.1).

4.1.1.1. Dış Kale

Tarihçesi

M.S. 349 yılında Roma İmparatoru Constantius'un yaptırdığı Dış Kale bölgeye Nisibis Hıristiyan halkının gelmesiyle 375'te II. Valentinaus tarafından genişlettirilmiştir. Daha sonra 1 Ekim 1232 de Eyyubi Hükümdarı Melik Kamil bu suru tamamen yıktırmıştır. Bugünkü şeklini Büyük imparator Justinianus tarafından yaptırılan onarımla almıştır. Daha sonra şehre hakim olan diğer devletler tarafından da onarılan ve bazı eklerle takviye edilen surlar günümüze kadar gelebilmiştir (Res.2-5). Dış Kale ile iç Kale surlarında Romalılardan Osmanlılar kadar çeşitli devletlere ait yazıtlar (kitabeler) bulunmaktadır. Bunları şöyle sıralanabilir: Latince: Romalılar, 367 375 yılları arası, Yunanca: Bizanslılar, 440-528 yılları arası. Arapça yazıtlar: Abbasîler 909, Mervaniler 995-1035, Büyük Selçuklular 1088-1092, Şam Selçukluları 1093, İnallılar 1141, Nisanoğulları 1154-1183, Artuklular 1188-1208, Eyyübüler 1236-1237, Akkoyunlular 1149-1479. Farsça yazıtlar: Osmanlılar Dönemi 1525–1527 arası tarihlerini taşımaktadır.

Seyahatnamelerdeki Tasviri

Diyarbakır'da kalenin, dolayısıyla da kentin biçimini doğal yapı sınırlamıştır. Nasır-ı Hüsrev'e göre, "*Şehrin, çevresine kara taştan bir kale duvarı yapılmıştır. Yüz batmandan bin batman, hatta daha da ağır koca taşları o kadar muntazam kesmişlerdi ki kireç ve harç koymaksızın bu taşları birbiri üstüne istif etmek suretiyle kaleyi yapmışlardı. Hisarın yüksekliği yirmi, enliliği de on kulaçtır. Her yüz arşında, yarım dairesi seksen arşın tutan bir burç yapılmıştır, mazgalı da aynı taştandır. Şehrin içinden kalenin üstüne çıkmak için birçok yerlerde taş merdivenler vardır. Her burcun üstüne bir savaş yeri yapılmıştır."*

Nasır-ı Hüsrev'e sözlerini "*Ben, dünyanın dört bucağında Arap, Acem, Hint ve Türk memleketlerinde birçok şehirler ve kaleler gördüm, fakat yeryüzünde hiçbir ülkede Amid şehrinin kalesine benzer bir kale ne gördüm, ne de bir başka yerde bunun gibi bir kale gördüm diyeni duydum"*[1] şeklinde sürdürmesi Diyarbakır surlarının kudret ve heybetinin insan üzerinde bıraktığı etkiyi anlatması açısından da önem arz etmektedir.

[1] Nasır-ı Hüsrev, *Sefername*, (Çev: Abdülvehap Tarzi), 2. Baskı, Ankara, 1967, 12-13.

16. yüzyılın ortalarında, 15 Eylül 1555'de şehri ziyaret eden Aramon elçisi Jean Chesneau[2] ve maiyetindekilerin anılarını anlatan seyahatnamede; Mezopotamya'nın en önemli şehri olan Kara Hamit'in, merkezi Urfa olan 5. Beylerbeyliği Diyarbakır'ın içinde yer aldığı, yüksek duvarlarla çevrili şehrin etrafının iyi kesilmiş taşlarla örülü olup 4 veya 5 mil uzunluğunda olduğundan,[3] bahsedilmektedir.

1608-1619 yılları arasında Trakya ve Anadolu'da seyahat edip, 1612'de Diyarbakır'a gelen Polonyalı Simeon'a göre, kral ve patriklerin payitaht şehri olan kente yaklaşınca Tigran binası şeklinde tanımladığı güzel bir sur gözüne ilişmiştir.[4] Polonyalı Simeon Diyarbakır surlarından bahsederken "*iri taşlarla yapılmış ve muazzam kuleleri ile çok sağlam olan surun yanında büyük Fırat nehri akar*"[5] demektedir. Bu şekilde surların durumunu belirtirken aynı zamanda kentin konumundan da bahsetmiş olmaktadır.

Tavernier 1630 yılında, kentin sur ve kapılarından bahisle Diyarbakır'ın çift sur duvarlarına sahip olduğunu ve 72 burcunun bulunduğunu belirterek, "*dış surda yetmişiki kule görülmekte ve bunların, Hazreti İsa'nın yetmiş iki öğretisi anısına dikildikleri söylenir. Şehrin sadece üç kapısı var. Batıya bakan kapısında Konstantin'den söz eden Grek ve Latince bir yazıt yer alıyor*"[6] demektedir.

Diyarbakır surları yöreye özgü ve çok dayanıklı bir malzeme olan siyah bazalt taştan yapılmıştır. Evliya Çelebi kale ve surlarından "süslü kale, siyah taş ile yapıldığından adına (Kara Amid) derler. Hendese bilgini usta, kaleyi dörtlüden kuzeye doğru uzunca yapıp, bütün kule ve beden dışları birbirine bakar. Muhasara sırasında birbirini korur. Sert taştan yapıldığı gibi, bulunduğu yeri de yalçın kaya olduğundan düşman kuşatsa, hiçbir tarafından lagım ve metrisi sürüp muvaffak olması imkansızdır. Meğer bir sene kuşatılarak, kale içinde kıtlık olup kaledekiler kaleyi teslim ederler. Kalenin doğusu cehennem deresi olmakla hendek lazım değildir. Ama kuzey, güney, batı tarafları hendekli ve dört köşeliklerinde Ye'cüc duvarı gibi burçları vardır ki, güya her biri bir gök kulesidir. Fakat diğer kaleler gibi üçer, dörder kat değildir. Ancak bir kat sağlam duvardır"[7] şeklinde kalenin özelliklerinden övgüyle bahsetmektedir.

18.yy.'ın hemen başında, 12-17 Ekim 1701 tarihlerinde Diyarbakır'da bulunan gezgin Paul Lucas, Diyarbakır surlarının birçok kule aracılığıyla korunmasına ve uzaktan bakılınca çok güzel görünmesine rağmen, bazı kısımlarının

---

[2] Nejat Göğünç, "Onaltıncı Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S: 7-12, Nisan 1968, 79; *Diyarbekir, Tarihi, Kitabeleri, Yıllığı*, Diyarbekir 1936. 79; Jean Chesneau, Le voyage de Monsieur d'Aramon, notlarla neşr eden: Ch. Scheffer, Paris 1887, 92-93.

[3] Canan Parla, *Türk İslam Şehri Olarak Diyarbakır*, (Hacettepe Üniversitesi Sos. Bil. Enst. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, Eylül 1990, 8; Jean Chesneau, *Le voyage de Monsieur d'Aramon, Ambassadeur pour le Roy en Levant*, Ernest Leroux, Paris, 1887, 92-93.

[4] Hrand D. Andresyan, *Polonyalı Simeon Seyahatnâmesi (1608-1619)*, Baha Matbaası, İstanbul 1964, 98.

[5] Andreasyan, *a.g.e.*, 1964, 100-101.

[6] Jean Babtiste Tavernier, *Les Six Voyages de Jean Babtiste Tavernier en Turkue, en Perse et aux Indes*, Paris, 1678. 146; Andreasyan, *a.g.e.*, 1964, 179; Parla, *a.g.t.*, Ankara, 1990, 10; Rıfkı Arslan, "Diyarbakır Kentinin Tarihi ve Bugünkü Konumu", Diyarbakır: Müze Şehir, İstanbul, 1999, 91.

[7] Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, Zuhuri Danışman Yayını, VI, İstanbul, 1970, 120.

yıkılması ve üzerinde yer yer açılan gedikler şehre ve hatta kaleye girebilme olanağını sağladığını belirtir. Seyyah, hiç durmadan yürüyerek iki saatte katedilebilecek olan surları büyük bir rahatlıkla gezdiğini ve gördüğü manzaradan çok hoşlandığını dile getirir. Surlarda ve kalede çeşitli çaplarda küçük topların bulunduğunu ifade eder.[8]

18.yy.'ın ortalarında, 1766 senesi Mayıs'ında Diyarbakır'ı ziyaret eden Carsten Niebuhr, surlarda değişik kulelerin yer aldığını ve her birinin top yerleştirilebilecek nitelikte olduğunu olduğunu aktarır.[9]

18. yy'da Diyarbakır'a gelen bir başka gezgin olan yazar İnciciyan, 1804'te basılan Ermenice kaleme alınmış *Coğrafya* adlı kitabında, Diyarbakır surlarını ayrıntılı biçimde betimler. İki arabanın yan yana geçebileceği kadar kalın olan surların muazzam kara taşlardan inşa edildiğini, 12'si çok yüksek olan 72 kulenin, uçurum tarafı hariç olmak üzere, suru dış taraftan yarım daire şeklinde çevirmiş olduğundan bahseder. Her bir kulenin iki katlı olduğunu alt katların buğday ambarı olarak kullanıldığını ve binlerce kile hububat barındırdığını, üst katlarda ise savaş anlarında askerlerin ikamet ettiğini söyler. Surlar hakkındaki kanısını '*Böylelikle şehir dıştan korkunç bir manzara arz eder*' şeklinde dile getirir. Surlar üzerinde yer alan figür ve yazıtlardan da söz ederek, sur üzerinde, yer yer, başları taçlı aslan şekilleri ve kitabelerin göze çarptığını, eskiden pek çok ve çoğu Yunanca olduğunu ancak o gün itibariyle bir kısmının kaldırılıp yerlerine kufî harflerle yazılı başka kitabelerin konulduğunu dile getirir. Bu da bize İslam öncesi döneme ait çoğu kitabenin İslam döneminde Arapça kufî harflerle yazılmış yeni kitabelere bıraktığının kanıtı olarak sunulmaktadır.[10]

Bir başka gezgin J. S. Buckingham 1815-16 yılında surların görkeminden ve ana kapılardan söz etmektedir.[11] Buckingham'ın verdiği "… *Diyarbekir etrafı surlarla çevrilmiş ve hakim bir tepe üzerine oturmuş, camileri ve minareleri ile ihtişamlı bir görüntü veren mevki itibariyle güçlü bir şekilde müdafaa edildiği belli olan bir şehirdir. Amid'in üzerine yerleştiği alan her tarafı ile verimli ve üretkendir. Dicle'den geçerken, kasabanın eteğine oturduğu tepenin eteğinde ziraî bir refah ve dahilî bir uygunluk görülür*…"[12] şeklindeki bilgilerin kalenin yanı sıra kentin ticari önemini de yansıttığı görülmektedir.

Buckingham'a göre, şehir surları yuvarlak ve kare biçiminde burçlara sahip olup, bunlar düzensiz aralıklarla sıralanmaktadırlar, kesme taşlarla sağlam ve yüksek bir biçimde inşa edilmişlerdir ve son derece dayanıklı bir görünüm sunarlar; ancak bunların en güvenli (iyi) tahkim edilmiş olanı kuzeyde yer alanıdır ki burada kare biçimli burçlar çok sık (kalın) bir biçimde yerleştirilmiştir, ve üzerine konuşlandırılmış ve saklı mazgalların içinden doğrultulmuş uzun bir silah bataryası mevcuttur.[13]

---

[8] Paul Lucas, *Reise nach der Levante 1701/04. Armenien, Persien, Türckey und Griechenland,* Hamburg, 1708, 72.
[9] *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., IX, İstanbul, 1994, 468.
[10] Andreasyan, *a.g.e.*, 1964, 180; İnciciyan, *Coğrafya*, I, 1804, 211-213.
[11] Arslan, *a.g.m*., 1999, 91.
[12] J.S. Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, London, 1827, 218-219; Yılmazçelik, *a.g.m*., 472; Albert-Louis Gabriel, *Voyage Archéologiques dans la Turquie Orientale*, Paris, 1940, 208-209-210.
[13] Buckingham, *a.g.e.*, 1827, 211.

19. yy'ın ilk yarısında (1835, 1836 ve 1837) Diyarbakır'a gelen seyyah R.A. Chesney, volkanik taşlardan yapılmış yüksek surların iyi inşa edildiğini ve son derece sağlam olduğunu belirtir. Nehire en az iki yüz yarda uzaklıkta bulunan surlar iç kaleden bakılınca kuzeybatı taraflarına doğru gemi şeklini almakta ve üzerinde de yetmişiki adet kule bulunmaktadır. Surların çevresinin uzunluğunu yaklaşık 5 mil olarak verir. Surlar; yüksek, son derece iyi inşa edilmiş, ve yetmiş iki burçla korunmuş halde hayli güçlüdürler. Surlar çevresi yaklaşık beş mil olan bir alanı kaplar.[14]

1835-1839 yılları arasındaki zaman dilimindeki Anadolu izlenimlerini anlatan Helmut Von Moltke; Diyarbekir'in surlarında 30-40 adım yüksekliğinde, üç katlı ve yüksek seksen kulenin yer aldığını söyledikten sonra bunların büyük bir ihtimalle Bizans imparatoru Justinianus tarafından onarıldığını ifade eder.[15]

19. yy'ın ilk yarısında Anadolu'yu baştan başa dolaşan William Francis Ainsworth, surlara dikkat çekerek bu dayanıklı surların Türklerin şimdiye kadar yaptığı her şeyden üstün olduğunu belirtir.[16]

19. yy. başlarında Ebubekir Feyzi'nin *Hulasa-i Ahvali'l-Buldan*'da verdiği bilgiye göre, Dicle'nin batı kenarında ve nehre hâkim düz bir sahranın ortasında yer alan kale derin hendek ve yetmiş iki burç ve dört kapıdan oluşmaktadır. Mardin Kapısı'nın sağ tarafında Sahabeyn adında iki kale misali büyük burç bulunup bu burçların ortasında dört köşe mermere birer aslan nakşolunmuştur. Aslanların gözlerinin isabet eylediği yerde bir definenin gizlenmiş olduğu söylendiğinden bazı define tutkunları, aslanların baktığı zannedilen yerleri kazarak adeta her yeri köstebek deliklerine çevirmişlerdir. Kalenin kapılarından Dağ Kapısı İstan-bul, Rum Kapısı Urfa, Mardin Kapısı Bağdat ve Su Kapısı (Yeni Kapı) Dicle tarafına açılmaktadır. Su Kapısı'ndan Dicle'ye yokuş aşağı inilir.[17]

19. yy. seyyahlarından Xavier Hommaire De Hell ilki mühendis olarak çalışmak için 1835 sonbaharı olmak üzere değişik tarihlerde birkaç kez Anadolu'ya gelmiş ve 7 Ekim 1847'de Diyarbakır'a ulaşmıştır.[18] S. Eyice, Hell'in Anadolu içindeki seyahatlerinde eski eserler üzerinde pek durmayıp daha çok coğrafi tespitlerde bulunmayı tercih ettiğini belirtir. Ancak Diyarbakır Hell'in eski eserlerinden en fazla bahsettiği yerlerden biri durumundadır. Hell, Diyarbakır surları ve kapılarından bahsetmektedir.[19] De Hell surlar ve kapılar konusunda diğer seyyahlarla aynı gözlemlerde bulunmakta ve surların kara bir taşla inşa edildiğini ve dört adet kapısının bulunduğunu yinelemektedir.

---

[14] R.A. Chesney, *The Expedition for the Survey of The Rivers Euphrates and Tigris*, Vol.I, London, 1850, 14.

[15] Helmut von Moltke, *Zustaende und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839*, Ernst Siegfried Mitler und Sohn, Berlin, 1877, 233.

[16] William Francis Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldes, and Armenia*, Vol. I, London, 1842, 292-293.

[17] Üçler Bulduk, "Hülasa-i Ahvali'l-Buldan'a Göre 19. Yüzyılda Diyarbakır Şehri", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, C. I, Ankara 2008, 189.

[18] Semavi Eyice, "X. Hommaire de Hell ve Ressam Jules Laurens, Müşterek Türkiye seyahatnamelerinin Değerlendirilmesi yolunda bir araştırma", Belleten, XVII-105, (Ocak 1963)'den ayrı basım, TTK Basımevi, Ankara, 1963, 69.

[19] Eyice, *a.g.m.*, 1963, 76.

1856-57 yıllarında Diyarbakır gelen Robert Jones Garden'a göre kent, "*dikdörtgen ve silindir biçimli kulelerle tahkim edilmiş surlarla çevrilidir. Bu kuleler değişik büyüklükte ve yüksekliktedirler. Bazıları aslan, güneş vb. figürleriyle yüksek kabartma (rölyef) biçiminde süslenmişlerdir; bu kabartmalarda, ayrıca celi kufi kitabeler de bulunmaktadır. Bu kitabelerin çoğu, zamanın hışmına uğrayıp siliniyor: ancak yerli halkın bağnazlığı bunların birer suretinin çıkarılmasını maalesef engelliyor. Bir terreplein (istihkamda topların konulduğu üst zemin) surların etrafını çevirir: sonra alçak bir duvar ve bu duvarın dışında, arazi yapısının uygun olduğu yerde de hendek vardır. Doğu'daki, yani nehir kıyısındaki surlar diğerlerinden daha alçaktır; dayanıklılıklarını artırmak amacıyla yüzeyleri dikine kesilen sarp kaya silsilesinin kenarının üzerinde inşa edilmişlerdir. Surlar burada başka yerlerdekine nazaran çok daha iyi durumdadır. Ancak birçok yerde bakımsızlıktan harap olmaya yüz tutmuştur; birkaç sene içinde ya çökecekler ya da ciddi bir tamirata muhtaç duruma gelecekler. Zaten açıkça görüldüğü gibi, birçok noktada, özellikle de nehir kıyısında temel taşının parçalandığı ve taşların yıkıldığı yerde tamiratlar yapılmış. İç tarafta bu surlar harabe halindedir. Eski binaların parçalanmış kısımlarının ve özellikle de, yuvarlak uçlarına birçok yerde rastlanan sütun gövdesi parçalarının malzeme olarak kullanılması sayesinde, bu sur ve kulelerin değişik dönemlerde inşa edildiği anlaşılıyor. Kuzeydeki yarım dairesel kulenin inşasında neredeyse tamamen sütun parçaları kullanılmış. Bu sütunların inşasında kullanılan siyah volkanik taşlar, daha açık renkli diğer malzemelerle güçlü bir kontrast yaratıyor. Kulelerin arasında, savunma amacının yanı sıra, surların dayanıklılığını arttırmak için payanda görevi de gören daha küçük, dikdörtgen kuleler yer alır. Surların çok eski olduğu, inşaatında kullanılan taşların dış yüzeylerinin yıpranmış görünümünden anlaşılabilir. Bunlardan bazıları, eskiden surların dayanıklılığını arttırmak amacıyla payanda işlevi görüyordu. Bu payandalar dışta 1,5-2 m. genişliğindedirler ve meyilli bir biçimde yerden 1 ila 1,5 m. yüksekliğe ulaşırlar." Garden bu şekilde oldukça ayrıntılı bir şekilde surlar hakkında bilgi vermektedir. Garden'a göre, "dışarıda, uçurum kenarında ya da arazinin meyilli olduğu yerlerdeki surlar, diğerlerine, yani düz arazide inşa edilenlere göre daha alçaktır." Seyyah daha sonra çok ayrıntılı biçimde surların üzerinde yer alan burçları, mazgalları, kitabeleri, figürleri, taş gülleleri ve demir topları tasvir eder. Garden, surların Rumkapı ile Mardinkapı arasında hilal biçiminde bir kavis yaptıklarını belirtir. Mardinkapı'nın farklı inşa edildiğini buna doğuda kendisine yakın tek bir yan kule olmasının neden olduğunu dile getirir. "Öte yandan, ardında zeminin nehre doğru meyil yaparak baş aşağı indiği, yüksek ve sağlam yapılı bir duvar sayesinde girişinin dışarıdan görülmesi engellenmiştir. Yenikapı, çıkıntılı bir yan kule ve uçurumun kenarı boyunca yapılmış bir duvarla korunmuştur; bu tarafın savunması eskiden şimdi harap haldeki bir dış geçit ve kuleyle daha da güçlendirilmişti. Nehre iniş çok dik ve dolambaçlıdır…*" Garden bundan sonra kapılarla ilgili ilginç bir uygulamaya değinir: "*Kapılar her gece gün batımında kilitlenir ve anahtarlar saraya götürülürdü. Bu kural o kadar sıkıydı ki, bu saatten sonra hiçbir gezgin, konsolosları aracılığıyla Paşadan izin almadan kente kabul edilmezdi.*"[20]

2 Aralık 1880'de İstanbul'a gelmesiyle Anadolu'daki 30 yıllık (16 yılı karantina doktoru olarak) görev ve yaşam serüveni başlayan Alman Dr. Lamec Saad, şehrin 12. yüzyılda yapılan otuz-kırk metre yüksekliğindeki surlarla ve elli-altmış

[20] Robert Jones Garden, "Diyarbakır", (Çev: Hamdi Can Tuncer), *Diyarbakır: Müze Şehir*, Yapı Kredi Yayınları, No:1271, İstanbul, Aralık 1999, 139-140; a.y., "Description of Diarbekr", *Journal of the Royal Geographical Society*, C. 37, 1867, London, 182-193.

ayak yüksekliği ve on beş-yirmi ayak genişliği olan kulelerle çevrili olduğunu söylemektedir. Surların bazı kısımlarının 4. yy.'dan kaldığını ve üzerinde Arapça, Latince ve Eski Yunanca yazılar bulunduğunu iletmektedir. Dr. Lamec Saad Diyarbakır'ın şehir surlarının yüksekliğinin gerekli hava cereyanına engel olduğu[21] görüşündedir.

19.yy. gezginlerinden Henry Barkley surlardan "*devasa taş duvarlar*" şeklinde söz ederek bunların yirmişer metre aralıklarla eski tip kuleler barındırdığını ve yüksek olmasından dolayı kentte sadece minarelerin gözüktüğünü, çok hızlı çürüdükleri kanısını dile getirip nehir tarafında daha sonra gördüğü bazı kısımların 50 m. civarında boşluklar yaratacak şekilde bozulmasını bu düşüncesine kanıt gösterir. Seyyah ayrıca surların kentin gelişimini engellediğini belirtir.[22]

1881 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden Amand von Schweiger-Lerchenfeld, Kürdistan'ın idari ve politik merkezi olarak tanımladığı Diyarbakır'ın surlarından, "nehrin kıyısındaki oldukça yüksek bir yerde ne zaman yapıldığı hakkında bilgi olmayan siyah bazalt taşından surlar yükselmekte, geçmişin ve sağlamlığın bir sembolü olarak dimdik durmaktadır"[23] şeklinde bahsetmektedir.

Lord Warkworth kent dokusu hakkında önemli bir tespitte bulunup kentin Romalılar dönemindeki görünümünü muhafaza ettiğini, surların ve onu çevreleyen hendeğin İmparator Konstantius döneminde inşa edildiğini ifade eder. ve daha sonra genişletildiğini, kare ve yuvarlak burçlarının bulunduğunu dile getirmektedir. Lord Warkworth'a göre "siyah (abanoz) oyulmuş (hakkedilmiş) bir kütle gibi görünen duvarların uçsuz bucaksız (muazzam) çevresi ve burçları çok uzaklardan görünmektedir. Lord Warkworth'a göre, kentin Roma döneminden sonraki sahipleri surların masif burçlarının yüzüne kendi izlerini bıraktıkları, kimi yuvarlak kimi kare biçiminde olan, hanedanlarına ait oymaların ve Yunan, kufi ve Arapça yazıtların belgelediği üzere varlıklarının kanıtını bırakmaktan hoşnut olmuşlardır. Lord Warkworth kalenin burçlarından bahsederken de, öncekinin özellikle yüzünün ovaya ve Karacadağ'a dönük olan batı tarafında, sonrakinin ise Muş ve Harput'a doğru bakan kuzey yüzünde ortaya konmuş olduğunu ifade etmektedir. Tavernier'nin uzmanlığını alıntılayan Buckingham'a göre, surların üzerinde yer alan burçların tamamı İsa'nın havarilerine ithafen yetmiş iki tanedirler.[24]

Paleontolog ve Jeolog Edmund Naumann, 1890-1897 yılları arasında Türkiye'ye birçok araştırma gezisi gerçekleştirmiş, 1890 yılı Eylül ayında da Diyarbakır'a gelmiştir. Seyyah sur dibi yaşantısı ile ilgili izlenimlerini "*surların altında çok renkli bir hayatın olduğu, burada çingeneler ve basit giyimli, karayağız Kürtlerin konakladığı ve bir ağaca bağlanmış olan hamakta bir bebek uyutulmaya çalışıldığı"* şeklinde iletilmektedir.[25]

---

[21] Pınar, *a.g.e.*, 1998, 135.
[22] Henry C. Barkley, *Anadolu ve Ermenistan'a Yolculuk*, İstanbul, 2007, 200-201; a.y., *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, John Murray, London, 1891, 271-277.
[23] İlhan Pınar, "Gezginlerin Gözüyle Diyarbakır (1701-1924)", *Diyarbakır: Müze Şehir*, Yapı Kredi Yayınları, No:1271, İstanbul, Aralık 1999, 151.; Amand von Schweiger-Lerchenfeld, *Der Orient*, A. Hartleben's Verlag, Wien-Pest-Leipzig, 1882, 322-324.
[24] Lord Warkworth, *Notes From a Diary in Asiatic Turkey*, Edward Arnold, London, 1898, 232-233.
[25] Pınar, *a.g.e.*, 1999, 156; Dr. Edmund Naumann, *Vom Goldnen Horn zu den Quellen des Euphrat*, Verlag von R. Oldenburg-München-Leipzig, 1893, 288-306.

19.yy.'ın sonlarında Diyarbakır'ı ziyaret eden Le Comte de Cholet, yuvarlak ve kare burçları olan siperlikli ve mazgallı korkulukları barındıran surlarda Roma, Pers ve Arab izlerinin bulunduğunu ifade eder. "*Genel anlamda, Anadolu'daki bütün büyük kentlerle benzerlik teşkil etmekle birlikte Diyarbakır, kendisini inşa eden milletlerin yazıtlarıyla olduğu gibi, açık bir şekilde ayırt edici özellikler taşıyan ve şaşılacak bir şekilde muhafaza edilmiş, harika bir kalesiyle diğer illerden ayrıcalık taşır. Romalılar, Persler ve Araplar sırasıyla çalışmış ve orada kentin üzerinde kurulu olduğu çıkıntının dik yamaçlarına her açıdan hakim, kimisi kare şeklinde, kimisi yuvarlak görkemli kulelerin yanında, mazgallı, kalın ve yüksek bir sur inşa etmişler. Peş peşe gelen kuşatma ve zamanın haksızlıklarına rağmen, bu tarihi hisar, hal günümüzde olağanüstü bir koruma durumundadır.*"[26]

İran, Kafkasya ve Anadolu'yu gezen Charles Wilson'ın, eski Amida'nın Konstantius tarafından genişletilmiş ve tahkim edilmiş olduğu söylediği ifade edilmektedir. Wilson'ın, kentin dört kapısının bulunduğunu, kuzeydeki Dağ Kapı'da Yunanca ve kûfî kitabelerle bazı kabartmaların yer aldığını, Urfa Kapı'da 559 H./1163-64 M. tarihli Arapça bir kitabeye rastladığı belirtilir.[27]

Gertrude Lowthian Bell, surların üzerinde bir gün geçirdiğini ve Diyarbakır Surlarının ortaçağ tahkimat yapıları arasında en az onlar kadar iyi olduğunu söyler. Surlar güney ve güney-doğu yönde Dicle'nin hayli yükseğinde uzanmaktadır. Kuzeye doğru surlar nehrin eğimine uymak için daire biçiminde kavis yapmaktadırlar. Bell, surların üzerinde sayısız İslamî yazıtlar bulunduğu halde onların antik temeller üzerine kurulduklarına inandığını belirtmektedir. Kuzey yöndeki surlar yuvarlak kuleleriyle mükemmel bir şekilde korunmuştur; hatta kulelerin içindeki kubbeli odalara ve yuvarlak kulelere geçit veren merdivenler bile bozulmamıştır. Kulelerin içindeki kemerler ve kubbeler tuğladandır. Bell, şehrin kaynak sularının acı olup, Urfa Kapısı ile Dağ Kapısı arasından küçük bir kemerle kente su getirildiğini anlatır.[28]

T.A. Sinclair'a göre, Diyarbakır surları 5,5 km. uzunluğunda, ve söylendiğine göre var olan ortaçağ şehir-surlarının içinde en uzun olanıdır. O değişik şekillerde büyük burçlarla sağlam bir şekilde tahkim edilmiştir ve her yeri yöreye özgü siyah bazalt taşla kaplıdır. Harput kapısının (Dağ Kapısı) batısı ile Mardin kapısının doğusu hariç, çoğunlukla el değmemiştir (bozulmamıştır).[29]

Bugünkü Durumu

5 km.lik uzunluğuyla Çin Seddi'nden sonra dünyada ikinci sırayı alan Diyarbakır Kalesi, Anadolu'nun dünyaca ünlü kalelerinden biri durumundadır. Çeşitli dönemlerde gördüğü onarımlar sayesinde gününüze oldukça sağlam bir şekilde ulaşmıştır. Osmanlı öncesinde kurulan surlar, İçkale'de, antik dönemde

---

[26] Le Comte de Cholet, *Voyage en Turquie D'Asie, Armenie, Kürdistan et Mesopotamie*, Librairie Plon, Paris, 1892, 252-253.

[27] Parla, *a.g.t.*, 16; Charles Wilson, *Handbook For Travels in Asia Minor, Transcaucasia, Persia,* John Murray, London, 1895, 265-301.

[28] Gertrude Lowthian Bell, *Amurath to Amurath*, London, 1911, 324.

[29] T.A. Sinclair, Eastern Turkey: On Architectural and Archaeological Survey, Vol.III, The Pindar Pres, London, 1989, 167.

kurulan çekirdek kentin (Res.14) güneyinde suriçi denilen bölgede gelişim gösteren Diyarbakır kentini çepeçevre kuşatmaktadır.

İkinci Sur

Nasır-ı Hüsrev'e göre, "*Surun dışında ikinci bir sur daha vardır, o da aynı taştan yapılmıştır, yüksekliği on arşındır.*"[30]

Seyyah sözlerine; "*Bütün kale bedenlerinin üstünde mazgallar var. Mazgalın içinde tamamıyla silahlı bir adamın geçebileceği, durabileceği kolayca savaşabileceği bir geçit yapılmıştır. Bu dış kalenin de iç kalenin kapılarına karşın demir kapıları vardır. İlk kale kapısından girildi mi ikinci kalenin kapısına varabilmek için bir müddet iki kale arasındaki aralıktan geçmek gerekir. Bu yolun genişliği on beş arşındır*"[31] şeklinde devam etmektedir.

18.yy.'ın hemen başında, 12-17 Ekim 1701 tarihlerinde Diyarbakır'da bulunan gezgin Paul Lucas, kentin kayaların üzerine yapılmış olduğunu ve top atışıyla bile ulaşılamayacak şekilde olan çift surla çevrelendiğinden bahseder.[32]

Charles Wilson'ın da kentin nehre bakan ve sarp kayalıklarla çevrili doğu bölümü dışında ikinci bir sur ve hendek ile çevrili olduğunu ifade edilmektedir.[33]

Anadolu'da sur kapıları isimlerini, genellikle açıldıkları yönde bulunan şehirlerden almaktadır.[34] Diyarbakır'da da aynı eğilim söz konusudur. Dış kalenin dışarıya açılan dört kapısı bulunmakta; Kuzeydekine, Dağkapı (Harput) (Res.6-7); Doğudakine, Yenikapı (Şatt veya Dicle); Batıdakine, Urfakapı (Rum) (Res.8-12); Güneydekine, Mardinkapı (Tell) (Res.13) adı verilmektedir . Nasır-ı Hüsrev bu durumu "*Bu şehrin dört yanında dünyanın dört cihetine açılmış dört kapısı vardır, kapıların hiçbirinde tahta yoktur, hepsi demirdendir. Doğudakine Dicle Kapısı (şimdiki Yenikapı); batıdakine Rum Kapısı (şimdiki Urfakapı); kuzeydekine Ermenkapısı (şimdiki Dağkapı); Güneydekine Tellkapısı (şimdiki Mardinkapı) derler.*"[35]şeklinde dile getirmektedir. Evliya Çelebi sur kapılarından "*dört adet demir kapısı var! Kuzey tarafa açılan (Dağ kapısı) var. Şerbeteyn, Eğil, Ergani, Çermik, Harput ve Palu'ya gidenler, bu kapıdan gider. Batıya açılan (Rum kapısı) var. Mezarlığa ve kara dağlara gidenler hep buradan geçerler. Kıble tarafına açık (Mardin kapısı) doğuya bakan (Yeni Kapı) var. Bundan başka aşağı Şatt nehri kenarına köprüden geçip, oradan Meyyafarkın kalesine, Batman köprüsünü geçip bir konakta Hazo kalesine varılır.*"[36] şeklinde söz etmektedir. Yine 17. yy. seyyahlarından Boullaye Le Gouz, kentin dört ana kapısının bulunup kuzeydekinin Dağ kapısı olarak anıldığını ve kentte bir paşanın ikamet ettiğini[37] belirtir. 17. yy'da

---

[30] Nasır-ı Hüsrev, Sefername, (Çev: Abdülvehap Tarzi), 2. Baskı, Ankara, 1967, 12-13; Rıfkı Arslan, "Diyarbakır Kentinin Tarihi ve Bugünkü Konumu, *Diyarbakır: Müze Şehir*, İstanbul, 1999, 86.

[31] Nasır-ı Hüsrev, *a.g.e.*, 1967, 12-13; Rıfkı Arslan, *a.g.e.*, 1999, 86.

[32] Lucas, *a.g.e.*, 1708, 72.

[33] Parla, *a.g.t.*, 16; Charles Wilson, *Handbook For Travels in Asia Minor, Transcaucasia, Persia*, John Murray, London, 1895, 265-301.

[34] Osman Eravşar, "*Ortaçağ Anadolu Kentleri*", *Türkler Ansiklopedisi*, VII, Ankara, 1999, 337.

[35] Nasır-ı Hüsrev, *a.g.e.*, 1967, 12-13; Arslan, *a.g.e.*, 1999, 86.

[36] Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, 1970, 121.

[37] Boullaye Le Gouz, *Les Voyages et Observations du Sieur de la Boullaye Le Gouz*, Marchand Librairie, Paris, 1657, 342.

yaşamış diğer bir seyyah olan Katip Çelebi anılarında Diyarbakır kentinin Mardin, Dağ, Şad ve Rum Kapı adlarında dört kapısı olduğunu ifade eder.[38] 18.yy.'ın ortalarında, 1766 senesi Mayıs'ında Diyarbakır'ı ziyaret eden Carsten Niebuhr, Diyarbakır kentinin surlarında Yengi, Rum, Mardin ve Dağ kapısı adıyla anılan dört kapısının bulunduğunu aktarır.[39]

18. yy'da Diyarbakır'a gelen bir başka gezgin olan yazar İnciciyan, 1804'te basılan Ermenice kaleme alınmış *Coğrafya* adlı kitabında, sura açılan dört kapının adlarını vererek, cenup tarafındakinin Mardin-kapısı, garptakinin Rum-kapısı, şimaldekinin *Cihannüma*'da Erzurum olarak yazılı Dağ-kapısı, şarktakinin de yine *Cihannüma*'da Şat denilen Yeni-kapı adlarını taşıdığını söyler. Eski bir söylentiye göre adı geçen dört kapının dört İncilci'nin adına yapılmış olduğunu dillendirerek, İncilci Marcus'un sembolü olan bir öküz başının Rum-kapısı üzerinde bulunmasının bu inanışı güçlendirdiğini vurgular.[40] Tavernier 1630 yılında surların üzerinde üç kapının yer aldığını belirtir.[41] Hrant D. Andreasyan, Tavernier'in eserinde yalnız ilk üç kapıdan söz edildiğinden Yeni-kapının daha sonra açılmış olabileceği kanısına varmıştır.

Buckingham'a göre, kente açılan dört kapı bulunmaktadır, ve bunlar açıldıkları yönlere ya da oralardan kente doğru olan yönlere uygun biçimde adlar almışlardır. Güney-batı yönde olan ilk kapı, Bab el Mardin, ya da Mardin Kapısı, batıda yer alan ikincisi, Bab el Rum, ya da Rum Kapısı, kuzeyde olan üçüncüsü Bab el Cebel, ya da Dağ Kapısı, ve doğuda bulunan dördüncüsü Bab el Cedid yada Yeni Kapı olarak adlandırılır. İlki Mardin'e, ikincisi Küçük Asya'ya, veya Rumeli'ye, üçüncüsü Ermenistan ve Kürdistan dağlarına ve yeni olan dördüncüsü nehire açılır.[42]

1852-1855 yıllarında doğuya seyahat eden Julius Heinrich Petermann'ın, kentin dört kapısının bulunduğunu söylediği[43] ifade edilir.

1856-57 yıllarında gelen R.J. Garden, surlar boyunca farklı yerlerde, o gün itibariyle oldukça iyi ve bakımlı bir durumda bulunan küçük kapılar konumlandırıldığından bahseder.[44] Bundan sonra kentin çok gösterişli dört kapısının bulunduğundan bahisle kapıların adlarını, Kuzeyde Dağkapı, batıda Rumkapı, güneyde Mardinkapı, doğuda ise Yenikapı olarak sıralar. Ayrıca kaleden nehre doğru giderken doğu tarafında, o gün itibariyle kapalı bulunan ve kullanılmayan beşinci bir kapı olduğu bilgisini verir. Özellikle "Diyarbakır'ın batısında, Halep yoluna açılan Rumkapı'nın (Urfa kapısı) kulelerinin ve surlarının çok yüksek, dayanıklı ve görülmeye değer olduğunu"[45] ifade ederek surların mazgallarından, geçidinden, taşa oyulan figürlerinden, kitabelerin üzerindeki tarihlerden oldukça ayrıntılı bir şekilde

---

[38] Katip Çelebi, *Kitap-ı Cihannüma*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt: 1, Tıpkıbasım, Ankara, 2009, 436-437.
[39] *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., IX, İstanbul, 1994, 468.
[40] Andreasyan, *a.g.e.*, 1964, 180; İnciciyan, *Coğrafya*, I, 1804, 211-213.
[41] Jean Baptiste Tavernier, *Les six Voyages de Jean Baptiste Tavernier*, I, Paris, 1679, 301-302; Andreasyan, *a.g.e.*, 1964, 179; Parla, *a.g.t.*, Ankara, 1990, 10; Arslan, *a.g.m.*, 1999, 91.
[42] J.S. Buckingham, *Travels in Mesopotamia and Asia Minor*, London, 1827, 211.
[43] Petermann, *Reisen im Orient, 1852-1855*, 2 Cilt, Verlag von Veit and Comp., Leipzig, 1865, 26-30.
[44] Garden, *a.g.e.*, 139; a.y., "Description of Diarbekr", *Journal of the Royal Geographical Society*, C. 37, London, 1867, 182-193.
[45] Garden, *a.g.e.*, 1999, 140; a.y., "Description of Diarbekr", *Journal of the Royal Geographical Society*, C. 37, London, 1867, 182-193.

bilgi vermeye devam eder. Garden'ın kapıyı tasviri oldukça ilginçtir. Kapıyla ilgili olarak, "hiç ahşap malzeme kullanılmadan, tamamen demirden yapılmış dış kapının yatay ve dikey kol demirleri geniş başlı cıvatalarla kalın levhalara perçinlenmiştir. Bu kol demirlerinin arası, aynı madenden yapılmış çeşitli armalarla süslenmiştir. Tıpkı asma kilitler gibi, kapandığı zaman kapının sağlamlığını arttıran bu kol demirleri muazzamdır" şeklindeki saptamaları günümüzde Urfa kapısının sadece bir kemerden oluştuğu kapı kanatlarının olmadığı göz önüne alındığında oldukça ilginçtir. Yine Garden'a göre Rumkapı geçidinin içinde yan tarafta kapıcıların gecelemesi için odalar ya da oyuklar yapılmıştır. Bundan sonra Garden geçidi tasvir eder. "Geçidin tavanı kemerlidir ve diğerlerine göre daha büyük olan kırmızı tuğlalarla yapılmıştır. İç kapı ahşaptır ve demir çubuklarla sağlamlaştırılmıştır."[46] Garden'a göre, "kuzey ve batı kapılarının dışında, yanları taş duvarla örülü ve içeriye doğru biraz meyilli, kentin buz çukurları vardır… Genellikle 1,2 ila 1,5 m. derinliğindeki çukurlara, aşağıya inen küçük basamaklarla erişilir."[47]

1890-1897 yılları arasında Diyarbakır'a gelen Edmund Naumann'ın kentte dört kapı bulunduğunu ve bunların Dağkapı, Yenikapı, Mardinkapı ve Rumkapı olduğunu belirttiği ifade edilir.[48]

Gertrude Lowthian Bell, surların devamını dört büyük kapı (geçit) kesintiye uğrattığını belirtir. Mardin Kapısı teraslı bahçelere açılmaktadır. Kuzey-batı ve kuzeye Halep ya da Dağkapı ve Harpit Kapı verimli ovalara açılır, ve Yeni Kapı kayalık bir uçurum üzerinde yer alır. Bell, şehrin kaynak sularının acı olup, Urfa Kapısı ile Dağ Kapısı arasından küçük bir kemerle kente su getirildiğini anlatır.[49] Urfa Kapı ile Mardin Kapı arasında diğerlerinden daha büyük ancak tarih olarak daha geç olan iki büyük yuvarlak burç yer almaktadır. Mardin kapısının güneyine doğru surlar aniden kesintiye uğramaktadır.

Kentin kapılarının Osmanlı döneminde her gece gün batımında kilitlendiğini ve anahtarların saraya götürüldüğü ifade edilmektedir. Bu kuralın çok sıkı uygulandığı, gün batımından sonra hiçbir gezginin, konsolosları aracılığıyla Paşadan izin almadan kente kabul edilmediği bildirilmektedir.[50] Dr. Lamec Saad, kentin kapılarından, "Diyarbakır'da, Yeni Kapı, Mardin Kapısı, Rum Kapısı ve Dağ Kapısı olmak üzere dört kapı vardır" dedikten sonra sur kapılarıyla ilgili bir uygulamaya değinerek, "Mardin ve Dağ kapıları gece açık bırakılırken, Rum kapısı ve Yeni Kapı kilitlenmektedir"[51] ifadelerini kullanır. İnciciyan da şehrin ancak namaz vaktinde ele geçirileceğine ilişkin bir inanış nedeniyle, şehir kapılarının Cuma günleri gündüz vakti de namaz saatlerinde kapatıldığını[52] belirtir.

1881 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden Amand von Schweiger-Lerchenfeld, Kürdistan'ın idari ve politik merkezi olarak tanımladığı kente kuzey yani Dağkapısı yönünden girildiğinde şehir strüktürü hakkında çok iyi bir izlenim elde

---

[46] Garden, *a.g.e.,* 1999, 140; a.y., *a.g.m.,* 1867, 182-193.
[47] Garden, *a.g.e.*, 1999, 141; a.y., "Description of Diarbekr", *Journal of the Royal Geographical Society*, C. 37, 1867, London, 182-193.
[48] Pınar, *a.g.e.* 1999, 158.
[49] Bell, *a.g.e.,* 1911, 324.
[50] Garden, *a.g.e.,* 1999, 140.
[51] İlhan Pınar, (derleyen ve çeviren), "Diyarbakır", *19. yüzyıl Anadolu Şehirleri. Manisa, Edirne, Kütahya, Ankara, İstanbul, Trabzon, Antalya, Diyarbakır, Konya, İzmir*, İzmir, 1998, 134.
[52] Andreasyan, *a.g.e*, 1964, 181; İnciciyan, *a.g.e.*, 1804, 211-213.

edilemediğini, güney yani Mardinkapı yönünden girildiğinde ise daha iyi fikir edinilebildiğini belirtmektedir.[53]

4.1.1.2. İç Kale

Tarihçesi

Ne zaman yapıldığı tam olarak bilinmeyen Diyarbakır Kalesi 5000 yıllık bir geçmişe sahiptir. Bölgenin ilk yerli halkı olan Huriler (M.Ö. 4000-3000) tarafından inşa edildiği tahmin edilmektedir. İçkale'de yine surla çevrili Virantepe denilen yer kentin ilk kurulduğu yer olarak bilinmektedir (Res.14). İçkale'de 13.yy'ın başlarına tarihlenen, Artuklu hükümdarı Melik Salih Nasıreddin Mahmud dönemine ait (1200-1222), bir Artuklu sarayının (1203) temelleri, hamam kalıntıları ve havuzlar,[54] Hz. Süleyman Camisi ve Nasıriye Camisi de denen Kale Camisi (1160) ve eski bir kilise Osmanlıya önceki dönemden miras kalmıştır. İçkale'de ayrıca bir de Artuklu kemeri yer almaktadır. Saraya açılan merdivenli yolun kapısı bugün iki ağacın gövdeleri arasında kalmıştır (Res.15).

İç Kaleyi saran ve şimdiki Artuklu Kemerinden geçen ilk surlar daha sonra yıkılmış, kent 1515 yılında Osmanlı egemenliğine girdikten on yıl sonra, Diyarbakır'ın 2. Valisi Hüsrev Paşa, Kanunî Sultan Süleyman'ın isteği üzerine devlet eliyle, bugünkü kalenin kuzey-doğu köşesinde yer alan İç Kalenin "Yeni Kale" denilen surlarını (1524-1525) yaptırmıştır.[55] Genişletmeye dair kitabesi İçkale de Saray Kapı üzerinde bulunmaktadır. Bu şekilde Beylerbeyinin ve diğer yöneticilerin saray ve köşklerinin yer aldığı İçkale iki kapılı ve 16 burçlu bir surla genişletilerek[56] şehirden ayrılmış ve buraya "Saray ve Küpeli kapıları" olmak üzere iki kapı eklenmiştir (Res.16-17). Bu şekliyle İçkale'nin kapladığı alan iki misli daha arttırılmıştır.[57] İçkale'nin dört kapısı bulunmaktadır. Fetih ve Oğrun Kapıları dışa, Saray ve Küpeli kapıları da kente açılmaktadır. Romalılar tarafından şimdiki şehir surlarının yapılması ile özel bir önem kazanmış olan İçkale, her devirde yönetim merkezi olmuştur.

Seyahatnamelerdeki Tasviri

T.A. Sinclair'a göre, kentin çekirdeği, kuzey-doğu köşedeki Osmanlı kalesi tarafından çevrelenen alan olmalıdır. Bu alan nehre dönük olduğu için uçurumla korunmuştur ve kent belki de kuzey-doğu çeyrek üzerinden genişlemiştir.[58]

Simon ve Tavernier'nin ikisi de, İç kale'den kentin şehirden ayrılmış kuzey kısmı şeklinde bahsederek açılan bir kanalla Dicle Nehrinden kente su getirildiğini söylerler.[59]

---

[53] Pınar, *a.g.e.*, 1999, 151; Amand von Schweiger-Lerchenfeld, *Der Orient,* A. Hartleben's Verlag, Wien-Pest-Leipzig, 1882, 322-324.
[54] *Türk Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., XIII, Ankara, 1966, 378.
[55] *Türk Ansiklopedisi, a.g.m.,* 1966, 385.
[56] N. Soyukara ve R. Arslan bu tarihi 1526 olarak verirler. Soyukara, "*a.g.m.,* 32; Rıfkı Arslan, "Diyarbakır Kentinin Tarihi ve Bugünkü Konumu", Diyarbakır: Müze Şehir, İstanbul, 1999, 81, 90.
[57] Bedri Günkut, *Diyarbekir Tarihi*, Diyarbakır Halkevi Yayını, Diyarbakır, 1937, 116
[58] Sinclair, *a.g.e.,* 1989, 166.
[59] Arslan, *a.g.m.*, 1999, 91.

Evliya Çelebi, kentin doğu köşesinin Paşa Sarayı olduğunu belirtir ve surun bu kısmı hariç onbirbin adım, iç kalenin ise dörtbin adım geldiğini söyler. İç kalede her gelen idarecinin değişik dönemlerde bir hücre, hamam ve havuz yaptırdığı Dicle'ye hakim konumda ve çok süslü bir sarayın yer aldığını belirtir.[60] 17. yy'da yaşamış bir seyyah olan Katip Çelebi Diyarbakır'da iç kalenin şehrin engebeli yüksek kısmında yer aldığını ve içinde Sultan Sarayı'nı barındırdığını[61] belirtir.

18.yy.'ın ortalarında, 1766 senesi Mayıs'ında Diyarbakır'ı ziyaret eden Carsten Niebuhr, İçkale'de, bir zamanlar sarayın olduğu tepede o gün itibariyle bataryanın yer aldığını, iç kalenin de surlarla aynı malzemeden (kara bir kayalıkla) yapıldığını aktarır.[62]

18. yy'da Diyarbakır'a gelen bir başka gezgin olan yazar İnciciyan, 1804'te basılan Ermenice kaleme alınmış *Coğrafya* adlı kitabında, iç kaleden bahisle kuzeydoğu tarafta, Yeni-kapı ve Dağ-kapısı arasında şehre bitişik ve ayrı bir surla çevrili vaziyette ve ikisi dış tarafta, ikisi de şehre açılan dört kapısı olan bir kale bulunduğu söyler. İnciciyan, (iç) kalede Altın Saray ve Sultan Sarayı olmak üzere iki konağın bulunduğunu, bunlardan Altın Saray'da, şadırvanın yanında yaldız kafesli bir köşk yer aldığını belirtir. Altın Saray'ın yönetim binası olduğu anlaşılmaktadır. İnciciyan bize iki resmi törenden bahsetmektedir. Birincisi, kente yeni bir paşa tayin olduğunda bu köşkün içinde, tayini takip eden ilk Cuma günü, paşa Cuma namazından sonra divan kurarak şehrin ümerasının şahitliğinde paşalığına dair çıkartılan padişah fermanını okumakta ve akşama kadar orada kalarak ziyaretçileri kabul edip onlarla görüş alışverişinde bulunmaktadır. İkincisi ise, Virankale denilen bir tepeden bayram ve tören günlerinde top atılmasıdır. İç kaledeki ikinci konak olan Sultan Sarayı'nda ise Paşa ailesi oturmaktadır. Sarayın altında bulunan ve geçidi kapatan, içten ve dıştan mühürlü olan demirden bir kapı mevcuttur. Bunlardan başka kalenin en son ucunda Paşanın kendi ikametine özgü bir konak daha olup, kentin alınması sırasında, savunma endişesi ile yıktırılan eski kalenin kalıntıları ile bunların içinde eski zamanlara ait kilise harabeleri görülmektedir. İnciciyan iç kalenin içinde yerleşildiğini, Müslüman ve Ermeni evleri ile çan kulesi gibi dört köşe şeklinde minareli bir caminin, meydanların ve hamamın yer aldığını anlatır. Ayrıca, Paşa konağının kapısı üzerinde kûfî harflerle bir yazıt bulunduğunu, bunun yanında duran Yunanca yazıtın çok zaman önce kaldırılmış olduğunu[63] belirtir.

Buckingham İç Kale'den bahisle, bunun Dağkapı ve Yeni Kapı arasında yer aldığını, bir başka ifadeyle kentin kuzey-doğu köşesinde bulunduğunu ve burada yüksek bir tepe üzerinde kurulduğunu, surlarla sınırlandırıldığını, aşağıdaki Dicle Nehri'ne tepeden baktığını ve irtifasıyla (yükseltisiyle) tüm kente hükmettiğini belirtir. Seyyaha göre, buradaki hükmeden pozisyonundan zevk alan İç Kale, şimdi terk edilmiş ve tamamen harabe halindedir. Onun merkezindeki düzlüğe inerken bile çok zorlandık, düşen parçalar ve çöp yığınının üzerine çıkmak zorunda olduğumuz için; ve en üste ulaştığımızda, terk edilmişliği (ıssızlığı, yalnızlığı) öylesine tamam bulduk ki orada bırakılmış, yerine yerleştirilmemiş birkaç top, şimdi toprağın üstünde yarıdan fazlası yanmış halde duruyordu ve etraflarını uzun otlar sarmıştı. İç Kale'nin şekli hemen hemen daireseldir; ve çapı (eni) en azından ikiyüz metrelik bir

[60] Evliyâ Çelebi, *a.g.e.,* 1970, 121.
[61] Katip Çelebi, *a.g.e.,* 2009, 436-437.
[62] *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., IX, İstanbul, 1994, 468.
[63] Andreasyan, *a.g.e,* 1964, 181; İnciciyan, *a.g.e.,* 1804, 211-213.

alanı kaplamaktadır. İç Kale'nin harabelerinin içinde, görkemli olmaktan ziyade ferah bir yapı olan Paşa'nın sarayı bulunmaktadır. Ona bitişik geniş ahırlar ve bir Meydan yada açık alan ki burada atlar temiz havaya çıkarılır ve bazen de biniciler cirit antrenmanları yaparlar. Ahır olarak kullanılan yerlerden biri, tuğladan çok güzel inşa edilmiş kubbeleri ve sütun ve pilastırlar içeren güzel bir kapısı ile sevimli ve asil bir büyük yapının harabesi durumundadır ki burası çok büyük bir ihtimalle eski bir Hıristiyan binasının kalıntılarıdır (Büyük ihtimalle Saint-Geoge kilisesinden bahsediyor). İç Kale'nin daha alçak kısmında, önceki ikisi kapatıldığı için, şimdi gerçekten tek kalan giriş kapılarından birine yakın, yerde bakımsız olarak duran değişik çaplarda pirinçten yapılmış bir kısım top, birkaç bomba, pirinç havan ve demirden yapılmış eski bir zırh gördük.[64]

Chesney, İç Kale sarp ve yalçın bir volkanik kaya kütlesi üzerindedir ki ona kentin surları iştirak eder, demektedir.[65]

1835-1839 yılları arasındaki zaman dilimindeki Anadolu izlenimlerini anlatan Helmut Von Moltke; kuzey kısımdaki İç Kale'de bir "Akropol"ün[66] yer aldığını belirtmektedir.

Ebubekir Feyzi'nin *Hulasa-i Ahvali'l-Buldan*'da verdiği bilgiye göre, İç kale, Su Kapısı ile Dağ Kapısı arasında, Dicle'ye nazır olup, set başında burç, zindan ve sarnıç bulunmaktadır. Burası top ve cephaneleriyle korunaklı bir serhat oluşturmaktadır. Feyzi, bu korunaklı iç kalede beş yüz kadar ev, camiler, hamam ve paşa sarayının bulunduğunu yazar. Kale içinde Halid b.Velid türbesinin olduğunu bildiren Ebubekir Feyzi, tıpkı Evliya Çelebi gibi, Halid b. Velid'in Humus'ta medfun olduğunu dolayısıyla burada o kişinin ancak makamının bulunabileceğini not eder.[67]

19. yy'ın ortalarında Diyarbakır'ı ziyaret eden William Duckett, İç Kale'nin kentin kuzeyindeki yükselti üzerinde yer aldığını ve Paşa'nın da burada ikamet ettiğini belirtir.[68]

19. yy. seyyahlarından Xavier Hommaire De Hell ilki mühendis olarak çalışmak için 1835 sonbaharı olmak üzere değişik tarihlerde birkaç kez Anadolu'ya gelmiştir. Hell 7 Ekim 1847'de Diyarbakır'a ulaşmıştır. S. Eyice Hell'in, içkalede yığma bir tepenin üzerinde yer alan bir yapı kalıntısından bahsettiğini bunun 1961'de yapılan kazıda döşemesi ortaya çıkarılan saray olabileceğini ifade eder.[69] Bu tanımlamaya göre bu saray, O. Aslanapa'nın kazısını gerçekleştirdiği Artuklu Sarayı olmalıdır.

R.J. Garden, 19. yy.'ın ikinci yarısında 1867'de İç Kale hakkındaki izlenimlerini, "kuzeydoğu yönündedir ve kentle bağlantıyı sağlayan iki kapısı vardır. İçinde alçak, sıradan görünümlü, harap durumdaki bir bina olan ve avlularında iki büyük çınar ağacının yer aldığı saray bulunur. Sarayın giriş yolunun her iki tarafında,

---

[64] J.S. Buckingham, *Travels in Mesopotamia and Asia Minor*, London, 1827, 211-212.
[65] R.A. Chesney, *The Expedition for the Survey of The Rivers Euphrates and Tigris*, Vol.I, London, 1850, 14.
[66] Helmut Von Moltke, *Zustaende und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839*, Ernst Siegfried Mitler und Sohn, Berlin, 1877, 233.
[67] Evliya Çelebi 2001 IV, 26; Bulduk, *a.g.m.*, I, Ankara 2008, 189-190.
[68] William Duckett, *La Turquie Pittoresque*, Victor Lecou, Paris, 1855, 261.
[69] Eyice, *a.g.m.*, 1963, 76.

kabartma hayvan figürleri yer alır. Sarayın hemen karşısında, üzerinde, ülkenin eski Müslüman hükümdarları Sahiblerinin şatolarının bulunduğu, ancak geriye temel duvarlarından başka bir şey kalmamış olan büyük bir tepecik vardır."[70]

Seyyah R.J. Garden bize İçkale'nin bir panoramasını "İçkale'nin içinde alçak, sıradan görünümlü, harap durumdaki bir bina olan ve avlularında iki büyük çınar ağacının yer aldığı saray bulunmaktadır. Sarayın giriş yolunun her iki tarafında, kabartma hayvan figürleri vardır. Bunun karşısında da üzerinde Artuklu Sarayı'nın temellerinin olduğu Virantepe yer almaktadır. Sarayın bitişiğinde, volkanik taştan yapılmış dikdörtgen şeklindeki yüksek bir kule ve onun bitişiğinde de küçük bir cami vardır. Bu kulenin, daha önce bir kilisenin çan kulesi olduğu sanılmaktadır. Cami avlusunun içinde ve dışında bazı eski paşaların ve aile fertlerinin mezarları yer almaktadır. Çan kulesinin tepesinden şehrin tamamı görülmektedir"[71] şeklinde ayrıntılı bir biçimde sunmaktadır.

Ayrıca Garden'in bildirdiğine göre; Diyarbakır'ın cami, medrese, han, hamam ve mektep hükümet daireleri gibi yapıları 19. yy.'ın ikinci yarısında genellikle surun içinde yer almaktaydı. H. 1290 (1873) H. 1292 (1875) Diyarbakır Vilayet Salnamesi kayıtları da bu dönemde, 1 vilayet konağı, 1 harem dairesi, 1 liva hükümet konağı (eski hükümet konağı), 1 kışla-ı hümayun, 1 mahpushane, 1 ıslahhane, 4 mektep, 1 mekteb-i rüşdi, bulunduğunu[72] doğrulamaktadır.

Dr. Lamec Saad, İç Kale'den, "ikili duvarlardan kalıntılar ve on altı kuleli kaleden sadece yıkıntılar kalmış. Burada, eski zamanların hükümet konağı (şimdi yenisi inşa edildi), hemen yanında küçük bir kışla ve şehir hapishanesi bulunmaktadır"[73] ifadelerini kullanır.

1881 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden Amand von Schweiger-Lerchenfeld, şehrin paşası ve komutanının şehir dışındaki sade birer konakta oturmakta olduklarını, ayrıca Askerler için de düzenli bir kışlanın mevcut olduğunu[74] belirtmektedir. Burada seyyah doğrudan İç Kale'nin adını vermez ancak yönetim birimlerinin İç Kale'de olduğu ve kentin paşasının da burada ikamet ettiği bilgisinden yola çıkılarak seyyahın İç Kale'yi kastettiği anlaşılmaktadır.

Lord Warkworth'a göre İç kale'de uçurumun (kayalığın) kenarında nehire bakan, kervansarayın pencerelerinden görülebilen büyük bir medrese ya da kolej bulunmaktadır.[75]

1890-1897 yılları arasında Diyarbakır'a gelen Edmund Naumann, Dağkapının Ergani yönünden şehre girişi sağladığını, Dağkapı'dan Yenikapı'ya gitmek için yakınında eski saray, hükümet konağı, jandarma karargahı ve cephanelik olan büyük kalenin yanından geçmek gerektiğini ifade etmektedir. Seyyah buradaki yeni binalardan kuzeye doğru baktığında, sur kalıntıları bulunan kalenin zirvesinde

---

[70] Garden, *a.g.e.*, 1999, 141; a.y., *a.g.m.*, 1867, 182-193.
[71] *a.g.e.*, 1999, 141-142.
[72] *a.g.e.*, 1999, 139.
[73] İlhan Pınar, *a.g.e.*, 1998, 134.
[74] Pınar, *a.g.e.*, 1999, 151; Amand von Schweiger-Lerchenfeld, *Der Orient*, A. Hartleben's Verlag, Wien-Pest-Leipzig, 1882, 322-324.
[75] Lord Warkworth, *Notes From a Diary in Asiatic Turkey*, Edward Arnold, London, 1898, 234.

birkaç kara deliğin dikkatini çektiğini ve bunların ne olduğunu sorduğunda, burada çok derinlere giden dehlizlerin ağızlarının bulunduğu ve bunların büyük bir kısmının su dolu olduğunun ifade edildiğini aktarmaktadır.[76]

İran, Kafkasya ve Anadolu'yu gezen Charles Wilson'ın, İç Kale'de bir sarayın yer aldığından bahsettiği ifade edilmektedir.[77]

Gertrude Lowthian Bell, kentin ilk yerleşim yeri hakkında da bilgiler vererek, nehrin yukarısında, şehrin kuzeydoğu köşesinde konumlandığını, onu çevreleyen duvarlar tarafından kapatılan alanın çoğunun modern yapılarla dolu olduğunu ve İç Kale'deki tepenin üzerinde yer alan kalenin de ilk İslâm emirlerine ait olduğunu, ifade eder.[78]

Lord Warkworth, İç Kale'de bir sarayın bulunduğundan bahsetmektedir.[79]

T.A. Sinclair'a göre, İç kalenin şu an çok iyi korunmuş olan surları (duvarları) Osmanlı yapısıdır. İçeride yanlarında sur kalıntılarıyla büyük bir höyük, ve bunun hemen güneyinde, şimdiki yolun kapısı olmayan bir kemer aracılığıyla buradan geçilerek devam ettiği, duvarın bir uzantısı yer almaktadır. Artuklu kalesi, en azından zamanında, şimdiki çevrilmiş olan yerden daha küçük bir alanı kaplamaktaydı. Höyük beş köşeli bir duvarla tahkim edilmiştir. O zamanlar duvar güney-doğuya doğru uzanmaktaydı. Yolun üzerindeki kemer (a) 1206/7 tarihini taşımaktadır ve evin kısımları gibi korunmuş iki kalın burçtan (b) sonra doğuya doğru yönelmektedir. İki burcun dışında, kendisi kale duvarları tarafından korunmayan ve burçların ve duvarların savunması için güçlük yaratan, "Kale Cami" (c: 1160 yılında yapılmış) vardır… İç kalenin erken biçimi belki de Emevi ya da Abbasi işgali dönemine tarihlendirilmektedir.[80]

Artuklu iç kale duvarının içindeki alan hala daha, jandarma, karargah, mahkeme ve hapishane olmak üzere, kamu binalarını kapsamaktadır. Resmi olarak o sınırların dışındadır, ancak bir kimse sık sık mahkemenin ve içerisinde şehir duvarlarının dışından dahi görülebilen ilginç saray binasının (f) içine girebilir.[81]

Bugünkü Durumu

Diyarbakır İçkale'si de günümüze oldukça iyi bir durumda ulaşmıştır. Dış kalenin çevrelediği kentten, yarım daire biçiminde bir duvarla ayrılan kuzeydoğu köşesinde yer alan İç kalenin dört kapısından Fetih ve Oğrun kapıları dışa, Saray ve Küpeli kapıları ise kente açılmaktadır. İç kalede halen daha önceki dönemlere ait bir sarayın temelleri, hamam kalıntıları ve havuzlar,[82] bir cami ve eski bir kilise, bir kemer ile Osmanlı döneminden 19. yüzyıla ait kamu yapıları ve bir çeşme yer almaktadır. Kilise onarılmakta, kamu yapılarından bazıları kullanılmakta, bazıları ise işlevlerini yitirmiş durumda bulunmaktadır.

---

[76] Pınar, *a.g.e.* 1999, 158.
[77] Parla, *a.g.t.*, 16; Charles Wilson, *Handbook For Travels in Asia Minor, Transcaucasia, Persia*, John Murray, London, 1895, 265-301.
[78] Bell, *a.g.e.*, 1911, 324.
[79] Warkworth, *a.g.e.*, 1898, 234.
[80] Sinclair, *a.g.e.*, 1989, 190.
[81] *a.g.e.*, 1989, 190.
[82] *Türk Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., XIII, Ankara, 1966, 378.

Diyarbakır'a gelen seyyahlar İçkale'nin dışa açılmasını sağlayan kapılar hakkında da gözlemlerini aktarmış ve yorumlarda bulunmuşlardır. Evliya Çelebi "*bir kapı da paşanın olduğu iç kale sarayında olup doğuya, Şatt nehrine açılır. "Uğrun Kapı"dır. Büyük kapı değildir. Bu demir kapılarla örtülü sağlam surun etrafı, bu hakirin adımı ile tam onbirbin adımdır. Ama doğu taraf köşesi paşa sarayı olup gayya kuyusu, uçurum olmakla adımlamak mümkün olmadı. Ancak Dağ kapısından, Mardin kapısına varıncaya kadar bu kalenin içi ikibin adımdır. Buna göre yalçın kaya üzerinde adımlamadığımız duvarın uzunluğu ikibin adım hesap edip, Kara Amid kalesinin etrafı dörtbir adımdır*" demektedir.

"*Bu kalenin Şatt nehrine bakan tarafında kuzeye dönük köşedeki sert kayası, öyle bir çeşit kayadır ki, ona demir tesir etmez. Asla ateş tesiriyle kireç haline gelmez. Garib, acaib bir madendir ki anlatılmasında dil kısadır.*

İç kale tam dörtbir adımdır. İçinde yüzelli adet odalı , birkaç divanhaneli bir büyük saray vardır. Her gelen vezirler ve vükela buraya birer oda ve hamam, havuz, şadırvan yapmakla kat kat süslü bir saray olmuştur. Bütün pencereleri, balkonları Şattülarab'a, sahraya ve (Karatepe) adlı vadilere bakan manzaralı bir yerdir. Sarayın bir eski divanhanesi var. Eski sultanlar binasıdır. Burada olan eski tarz bukalemun nakışları, meğer Kahire'deki Sultan Kalavun divanhanesinde ola.,

Kale içinde oturmaları şarttır. Bu sarayın yapıcısı Birinci Selim veziri Bıyıklı-Mehmed Paşadır. Hayli geniş bir büyük saraydır. Daima bekçileri hazır olup beklerler. Bu iç kaledeki değirmenlerin suları, Allahın kudreti eserlerinden olarak, yine bu iç kale içindeki kayadan çıkıp değirmenler döndürerek, paşa sarayından geçip kale duvarında bir demir kafes pencereden çıkarak Kız Kayası dibinden aşağı akar. Taştan taşa kendini vurup selsebil gibi akarak Şatt nehrine dökülür. Doğrusu halis, berrak sudur."[83]

18.yy.'ın ortalarında, 1766 senesi Mayıs'ında Diyarbakır'ı ziyaret eden Carsten Niebuhr, iç kalenin üç kapısından Demir ve Oğrun kapısının örüldüğünü ve şehre tek bir kapı aracılığı ile girilip çıkıldığından bahseder.[84]

18. yy'da Diyarbakır'a gelen bir başka gezgin olan yazar İnciciyan, 1804'te basılan Ermenice kaleme alınmış *Coğrafya* adlı kitabında, iç kale kapılarının adından bahsederek Ermeni Mezarlığı tarafına açılanın Oğrun-kapısı, değirmenlere açılanın Fettah-kapısı olduğunu, kalenin şehre açılan diğer iki kapısının ise Aşağı ve Yukarı kale kapısı adını taşıdığını belirtir. Buradaki kubbeli cephaneliğin ise Bell'e Hıristiyan Kilisesi olduğu söylenmiştir (büyük ihtimalle Saint-George Kilisesi), ancak Bağdat'taki cephaneliği gezme konusundaki teşebbüslerinin başarısız olduğunu hatırladığı için, Diyarbakır İçkalesi'nde bulunan cephaneliğe girmek için izin almaz. Bell, kuzeydeki surda yer alan bir arka kapının, kükürtlü bir kaynak fışkıran bir kayanın altından geçerek aşağı doğru nehre indiğini belirtir.[85]

---

[83] Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, 1970, 121-122.
[84] *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., IX, İstanbul, 1994, 468.
[85] Andreasyan, *a.g.e*, 1964, 181; İnciciyan, *a.g.e.*, 1804, 211-213.

4.1.2. KÜLLİYELER

4.1.2.1. (Hadım) Ali Paşa Külliyesi

Tarihçesi

Külliyenin genel düzenine baktığımızda; yapı topluluğu içinde yer alan caminin çekirdeği oluşturduğunu diğer yapıların onun çevresine yerleştirildiği gözlenmektedir. (Hadım) Ali Paşa Cami'nin (1534-1537) doğusunda şafilere ait bir mescit, batısında medrese (1534-1537), kuzeydoğusunda zikir yeri olarak isimlendirilen bir mekân[86] ve ayrıca hamam yer almaktadır.[87] Bu görünümüyle külliye bir bütünlük içerisindedir (Res.18-19).

Tuhfetü'l-Mi'marîn'de Mimar Sinan'ın yapıtları arasında sayılan Diyarbakır'da Ali Paşa cami ve medresesinin yakınında yer alan hamamın adı tezkerelerde geçmemektedir. Ancak kaynaklarda hamamın da 1534 yılında diğer yapılarla birlikte inşa edildiği belirtilmektedir.[88] Günümüzde oldukça harap bir durumda bulunan bu hamamın[89] da cami ve medrese ile birlikte Mimar Sinan tarafından yapıldığı ifade edilmektedir.[90] 1534-1537 yılları arasında bu görevde bulunan Ali Paşa'nın yaptırdığı külliyede, tek kubbeli, önünde kubbeli son cemaat yeri bulanan Ali Paşa Camisi'nin doğusunda 1769/1770 yıllarında yapılar bütünlüğüne eklenen Şafiîler Camisi, yakınında beşik tonozlu tek bir hacimden oluşan Zikir Yeri denen bir yapı, batısında ise medresesi yer almaktadır. Bu nitelikleriyle derli toplu bir görünüm sunmaktadır. Bütünlük içinde olmasından dolayı Mimar Sinan'ın yalnız cami ve medreseye değil yapılar topluluğunun tümüne biçim vermiş olabileceği konusu akla getirmektedir.

Seyahatnamelerdeki Tasviri

T.A. Sinclair yapıyı Osmanlı kompleksi olarak adlandırmaktadır. Seyyaha göre, Külliyenin cami ve medresesi yapı topluluğunun batısına, Diyarbakır valisi Hadım Ali Paşa (1543-47) tarafından yaptırılmıştır: Minare yapının doğusuna ve biraz uzağına yapılmasına rağmen cami için orijinal yapılmıştır. Şafiiler kısmı (1769-70) kuzey-doğusunda yer alan minareye birleşik olmak üzere konumlandırılmıştır. Yine Şafiiler kısmının ötesinde, kuzey-batısında, Zikir yeri olarak bilinen tek odalı, dikdörtgen biçimli yapı ve bir hamam bulunmaktadır.[91]

Bugünkü Durumu

Ali Paşa Külliyesi, Mardin Kapı ile Urfa Kapı arasında, surlara yakın bir yerde konumlandırılmıştır. Külliye Cami+medrese+hamam+Şafiler Mescidi+zikir yeri düzenindedir. Ali Paşa Külliyesi'ndeki yapılardan günümüze cami, medrese ve

---

[86] Gülsen Baş, *Diyarbakır'daki İslam Dönemi Mimarisinde Süsleme*, (YYÜ., Sos. Bil. Enst., Basılmamış Doktora Tezi), Van, 2006,112.
[87] *2000'e Beş Kala Diyarbakır*, 1995, 142.
[88] Günkut, Diyarbakır Tarihi, 124; Sözen, *a.g.e.*, 1971, 211.
[89] Sarı, *a.g.e.*, 1996, 36.
[90] Erişim: [http://www.msxlabs.org], Erişim Tarihi: 11.12.2006.
[91] Sinclair, *a.g.e.*, London, 1989, 185.

Şafiiler bölümü gördüğü onarımların da desteğiyle oldukça iyi durumda ulaşmıştır. Oldukça onarım gören yapı grubunda en harap durumda olan yapı hamamdır.[92]

4.1.2.1.1. Camii

Tarihçesi

Diyarbakır'da 1534-1537 yılları arasında görev yapan Diyarbakır Valisi Yanyalı Hadım Ali Paşa[93] tarafından yaptırılmıştır.[94] Yazıtı olmadığı için, yapım tarihi kesin olarak bilinememektedir. Hadım Ali Paşa'nın valilik yaptığı dönem olan 1534-1537 tarihleri arasında inşa edildiği kabul edilmektedir.[95] Tuhfetü'l Mimari'de Mimar Sinan'ın eseri olarak geçmektedir.[96] 1658 yılında Silahtar Murtaza Paşa tarafından onarım görmüştür.[97]

Seyahatnamelerdeki Tasviri

Evliya Çelebi Ali Paşa Camisi'nden "*vüzerâlarındandır. Sarılı nâm mahalle içinde vâki'dir*"[98] ve "*Saroh mahallesindedir*"[99] şeklinde bahsetmektedir.

T.A. Sinclair'a göre, küçük dikdörtgen, kubbeli bir yapıdır. Payanda kemerleri (kör kemerler arasında) zeminden aşağı kadar inen üçgen çapraz-bölümlerin izdüşümlerinde desteklenmiştir. Yapının, siyah-beyaz taşla oluşturulmuş beş kubbeli son cemaat yeri bulunmaktadır.[100]

Bugünkü Durumu

Ali Paşa Camii, siyah-beyaz kesme taştan tek kubbeli olarak yapılmıştır.[101] (Res.20, Çiz.1). Cami içten kubbe, dıştan kiremit kaplamalıdır. Yapının kuzey cephesinde son cemaat yeri revakları bulunmakta olup, camii girişi bu kısmın merkezine yerleştirilmiştir (Res.21). Bu girişin arkasında güney tarafında (kıble yönünde) ana kütle bulunmaktadır (Res.22). Caminin kuzey cephesinde revak kemerlerinin devamındaki duvarlar cepheden dışarı taşıntı yapmaktadır (Res.23).

---

[92] Sözen, *a.g.e*, 1971, 211; Sarı, *a.g.e.,* 1996, 36; Günkut, *Diyarbakır Tarihi*, 1937, 124.; Erişim: [http://www.msxlabs.org], Erişim Tarihi: 11.12.2006.

[93] Tuncer, Ali Paşa'nın Diyarbakır'ın altıncı Osmanlı valisi olduğunu, bundan 68 yıl sonra kentte görev yapan Ali Paşa'nın "Zincirkıran" ünvanını taşıdığını söylemektedir. Hadım Ali Paşa'nın Kanuni döneminde Amid ve Budin'de Beylerbeyilik yaptığı belirtilmektedir. (Tuncer, *Diyarbakır Camileri*, Diyarbakır, 1996, 134, d.n. 4).

[94] Sözen, *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, İstanbul, 1975, 165; Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Ankara, 1995, 64; a.y., "Osmanlı Hakimiyeti Süresinde Diyarbakır Eyaleti Valileri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, X-1, Elazığ, 2000, 240; Tuncer, "Diyarbakır Camileri", *Diyarbakır: Müze Şehir*, İstanbul, 1999, 219; a.y., *Diyarbakır Camileri*, Diyarbakır, 1996, 134; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi*, II, Diyarbakır, 1998, 577; Akbulut, *a.g.e.,* 79.

[95] Beysanoğlu, *a.g.e.,* 2003, 576.

[96] Sözen, *a.g.e.,* 1971, 76.

[97] Beysanoğlu, , *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, İstanbul, 1963, 195.

[98] Dağlı-Kahraman, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, İstanbul, 2001, 26.

[99] Evliyâ Çelebi, *a.g.e.,* 1970, 123.

[100] Sinclair, *a.g.e.,* 1989, 185.

[101] *2000'e Beş Kala Diyarbakır*, 142; Akbulut, *a.g.e.,1998*, 79.

Son cemaat yerinin üzerinde aynı büyüklükte beş kubbe yer almakta, her bir kubbenin önüne denk gelen yerde birer kemer bulunmaktadır.

Yapının kuzey ve güney yönde birbirine simetrik olmak üzere ikişer adet, doğu batı cephelerinde ise üçer adet pencere bulunmaktadır. Kubbe kasnağında da dört ana yönde birer pencere bulunurken, kuzey yönü hariç olmak üzere, diğer üç yönde kubbeyi taşıyan kemerlerin alt kısmında birer pencereye daha yer verilmiştir. Son cemaat yerinin bulunduğu kuzey cephe siyah-beyaz taşların almaşık olarak örüldüğü iki renkli bir görünüme sahipken, diğer üç cephe sadece siyah bazalt taşıyla oluşturulmuştur.

Kıble duvarının ortasında, giriş ekseninin tam karşısında bulunan ve harim duvarından taşıntı yapan mihrabı dikdörtgen formdadır (Res.24). Yarım sekizgen planlı olan beş kenarlı hücre nişinin iki yanında sütünceler bulunmaktadır. Mukarnas kavsarasını üç dilimli bir kemer örtmektedir. Mihrabın sağında yer alan süslü minberi ahşaptan yapılmıştır (Res.25).

Caminin duvarlarında mavi, laciverd ve beyaz renklerin kullanıldığı çiniler yer almaktadır (Res.26). Kare kaideli ve silindirik gövdeli minaresi yapının kuzeydoğusunda camiden bağımsız olarak yükselmektedir. 1769-1770 yılları arasında bir hayırsever tarafından camiye Şafiiler bölümü eklenmiştir. Avlusunda şadırvanı yer almaktadır (Res.27).

4.1.2.1.2. Medrese

Tarihçesi

Mardin Kapı ile Urfa Kapı arasında, surlara yakın yerde, Ali Paşa Camisi'nin batısında yer almaktadır (Res.28). (Hadım) Ali Paşa tarafından 1534-1537 yılları arasında yapılmıştır.[102] Tuhfetü'l Mimari'de Mimar Sinan'ın eseri olarak geçmektedir. Sinan konusundaki diğer yazmalarda bu durum belirtilmemiştir.[103]

Seyahatnamelerdeki Tasviri

Evliya Çelebi seyahatnamesinde Saroli-zade Medresesi olarak geçmektedir. Seyyah, Ali Paşa Camisi'nden Saroli mahallesinde dediğine göre sözünü ettiği medrese de Ali Paşa Medresesi olmalıdır. Bu medreseden "*burada fıkıh ilmi okunduğundan halifeleri gayet fakihlerdir*"[104] şeklinde bahsetmektedir.

T.A. Sinclair'a göre, dikdörtgen avlulu (kuzey-güney doğrultulu, girişi kuzeyden; doğu ve batı yönde hücreleri (batıdakiler kubbe gibi tonozlu (aynalı tonoz), doğudakiler beşik-tonozlu) avlunun önünde fazla derin olmayan bir sıra halinde uzanırlar. Derslikle birlikte cami (piramidal kubbeli) avluya doğrudan açılmayan beş köşeli bir mekandır. Avlu kuzey-güney doğrultulu bir duvarla erkek ve kadınları ayırmak için bölünmüştür.[105]

---

[102] Beysanoğlu, *a.g.e.,* 1996, 562.
[103] Rıfkı M. Meriç, Mimar Sinan Hayatı, Eseri, Ankara 1965, 27.
[104] Evliyâ Çelebi, *a.g.e.,* 1970, 125-126.
[105] Sinclair, *a.g.e.,* 1989, 185.

Bugünkü Durumu

Yapılar topluluğu içinde yer alan medrese, dikdörtgen avlunun doğu ve batısına sıralanan tek katlı, önü eyvanlı 5'er oda ile avlunun güneyini çevreleyen yarım sekizgen planlı ve bir açık eyvanlı dershaneden oluşmaktadır[106] (Çiz.2). Ana dershane avluya geniş bir sivri kemerle açılmaktadır. Beşik tonozla örtülü bu alan güney yönünde yarım sekizgen biçimde çıkıntı yapmaktadır (Res.29). Mihrap çok yalın dikdörtgen niş içine alınmıştır.Yapı kesme taş ve tuğladan, tek katlı olarak yapılmıştır. Doğu cephesi Ali Paşa Camisi'ne, batı cephesi etrafında yer alan evlere, güney cephesi ise ana caddeye ve surlara açılmaktadır (Res.28). Kuzey-güney doğrultulu boylamasına uzun bir dikdörtgen avluya sahiptir. Bütün birimler bu avlunun etrafına dizilmiştir. Ali Paşa Medresesi'nde sütun veya ayaklara dayanan geleneksel bir revak sistemi yerine, medrese odalarının önüne beşik tonozla örtülü, yüzleri avluya dönük, ilk anda revak gibi algılanan ancak birbirinden bağımsız eyvanların yerleştirilmesi şeklinde bir düzenle karşılaşılmaktadır (Res.30-31). Eyvanların avluya dönük yüzleri üç sıra tuğla bir sıra kesme taş kullanılarak hareketlendirilmiş, en üst kısmı da taştan, bezemesiz bir silme ile sonlandırılmıştır (Res.32).

4.1.2.1.3. Şafiiler Bölümü

Tarihçesi

Ali Paşa Camisi'nin doğusuna ve minaresine bitişik olarak Miladi 1769 tarihinde bir hayırsever tarafından yaptırılmıştır (Res.33). Son yıllarda iyi bir onarım geçirmiştir.

Seyahatnamelerdeki Tasviri

T.A. Sinclair'a göre, güney koridor doğuya doğru biraz uzatıldığı için tam dikdörtgen olmayan giriş mekanını iki sütun üzerindeki sıra kemerler bölmektedir. Önünde son cemaat yeri ile onun batı ucunda minare (sekiz köşeli kaide üzerinde, silindirik gövdeli) bulunmaktadır.[107]

Bugünkü Durumu

Cami enine plan şeması göstermektedir **(**Çiz.3). Harim kısmı enine genişleyen bir mekana sahiptir. Bu enine mekanı, ortada iki sütuna dayanan üç kemer bölmektedir. İki neften oluşan camide nefler güney-kuzey istikametinde ard arda gelmektedir. Nefler arasında iki sütün ayağı ve yan duvarlar ile taşınan üç kemer bulunmaktadır (Res.34). Zeminin bazalt kaplama olduğu bu kısımda kemerler dışında sıva kullanılmıştır. Kuzey cephesinde bütün yapı boyunca devam etmeyen, köşede L şeklinde bir ayak, ortada basit başlıklara oturan iki sütunun şekillendirdiği son cemaat yeri bulunmaktadır (Res.35). Son cemaat yeri duvarının ortasında, üstünde yapının yazıtı bulunmakta olan basık kemerli ana kapı ile sol kısmında bir son cemaat yeri mihrabiyesi yer almaktadır (Res.36). Son cemaat yerinin batı kısmı, minareyle bağlantı sağlayan bir kapı bırakılarak kapatılmıştır. Bu minare Ali Paşa Camisi'ne aittir (Res.37).

---

[106] *2000'e Beş Kala Diyarbakır*, 159; Akbulut, *a.g.e.*, 84.
[107] Sinclair, *a.g.e.*, 1989, 185.

4.1.3. CAMİLER

4.1.3.1. Fatih Paşa Camii

Tarihçesi

Kurşunlu ve Bıyıklı Mehmet Paşa Camii adlarıyla da anılan yapının inşa edildiği tarih tam olarak belli olmamakla birlikte, 1516-1520 (h.922-927) tarihleri arasında Diyarbakır'ın ilk Osmanlı Valisi Bıyıklı Mehmet Paşa tarafından[108] yaptırıldığı bilinmekte,[109] vakıf belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla da 1518 (924) tarihinden sonra tamamlandığı belirtilmektedir.[110]

Seyahatnamelerdeki Tasviri

Evliya Çelebi camiden; "*Nazif Paşa meydanındadır. Yavuz Selim Han vezirlerinden Bıyıklı-Mehmed Paşanın hayrıdır. Adı geçen paşa da bu aydınlık camiin alanında yatar. Kurşunlu, sanatlı, aydınlık bir camidir*"[111] şeklinde bahsetmektedir.

Buckingham seyahatnamesinde İç kale hamamına gittiğinden, hamamdan ayrıldıktan sonra, rehberinin Müslüman olmasından ve kendisini de aynı inancı taşıdığını sanmasından dolayı akşam ibadetini yapmak üzere güzel kubbe ve çatısının tamamen kurşun tabakasıyla kaplanmış olmasından dolayı Kurşunlu Cami (?) (Jamah Kirkashoon) şeklinde adlandırılan bir camiye gittiklerini anlatır. Bu caminin avlusu geniş ve ferahtır ve ön cephesi büyük ve güzeldir. Camiye sekiz sütunlu bir revak sistemiyle girilir ki onların tek parça görünümü bir kompozisyon gibi görünür (bir bütün olarak algılanır, halbuki sütun başlığıyla kaidesi arasındaki gövde kısmının her biri yekpare taştandır. Kubbe ve büyük yapıdan yükselen heybetli minare de oldukça güzeldir ve yapının bütününe büyük bir güç ve ihtişam vermektedir. Yapının iç mekanı, çoğu Müslüman tapınaklarında olduğu gibi tamamen mükemmel bir şekilde sade tutulmuştur ve sadece Mekke'yi işaret eden bir niş, bir minber ve lambalar ile ibadet eden için döşemenin üzerine serilen halılar bulunmaktadır.[112]

---

[108] Beysanoğlu'nun verdiği bilgilere göre; "Bıyıklı Mehmet Paşa, Diyarbakır'ı 921 (1515) tarihinde Osmanlı hâkimiyetine katmış ve ilk vali olarak atanmıştır. Diyarbakır'ı fethetmesinden dolayı Fatih Paşa adıyla da anılmaktadır. Caminin güneydoğusundaki mezartaşında 928 (1521) yılında vefat ettiği yazılıdır." Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, II, Ankara 2003, 516-535, 544-555.

[109] Kazım Baykal, "Fatih Paşa Camii ve Minareler", *Karacadağ*, I-5, Diyarbakır, 1938, 11; Louis Albert Gabriel, *Voyage Archéologiques dans la Turquie Orientale*, Paris 1940, 199; Nejat Göyünç, "Kanuni Devri Başlarında Güney Doğu Anadolu", *Tarih Dergisi*, 23, İstanbul, 1969, 64; Sözen, *a.g.e*, 1971, 65; a.y., *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, İstanbul, 1975, 67; M.Mehdi İlhan, "Diyarbakır Fatihi ve Beylerbeyi Bıyıklı Mehmet Paşa", *Atatürk ve Diyarbakır*, Diyarbakır, 1981, 137-143; Tuncer, *a.g.e.*, 1996, 107; a.y., "Diyarbakır Camileri", *Diyarbakır: Müze Şehir*, İstanbul, 1999, 218; İbrahim Yılmazçelik, "Osmanlı Hakimiyeti Süresinde Diyarbakır Eyaleti Valileri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, X-1, Elazığ, 2000, 240; a.y., *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Ankara, 1995, 56.

[110] Alpay Bizbirlik, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar*, Ankara 2002, 20.

[111] Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, 1970, 125; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme,* (Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman), IV, YKY, İstanbul, 2001, 26.

[112] J.S. Buckingham, *Travels in Mesopotamia and Asia Minor*, London, 1827, 216.

T.A. Sinclair'a göre, 1518-1520 yılları arasında 1515 yılında senti Osmanlılar adına zapt eden komutan Bıyıklı Mehmet Paşa tarafından yaptırılmıştır. Onun şimdi yıkılan türbesi caminin arkasında inşa edilmiştir; son cemaat yerinin doğusundaki türbe daha geç tarihlidir. Caminin tasarımı 26 yıl sonra en ünlü Osmanlı mimarı Mimar Sinan tarafından onun yeniden kullanımını umar. Güzel bir son cemaat yeri ve mihrab.[113]

T.A. Sinclair'a göre, *Caminin tasarımı*: Kare biçimli ağır payandalar pandantifli kubbeyi destekler, kare-haç planlı kilisede olduğu gibi. Mekandaki kubbenin altında kemerlerin dayandığı payandalar ve yarım kubbeler kare biçimi parçalarlar ki Diyarbakır için olağandışıdır. Bu dört boşluğun kademeli düşük yüksekliği boşluklar arasında bir hiyerarşi oluşturur ki bunların içinde kubbe altı dominanttır. Köşelerdeki küçük kubbelerle örtülmüş kare mekanlar yarı gizlenmişlerdir. Kare planlı ibadet mekanının her iki yanında sadece son cemaat yerinden giriş verilen iki tane kanat (ek) oda vardır; son cemaat yeri de ibadet mekanının doğu ve batı yönünde bu odaları kavrayacak şekilde uzatılmıştır.[114]

Bugünkü Durumu

Cami merkezi plan şeması sergilemektedir (Çiz.4). Ortada dört kare ayağın taşıdığı pandantifli ana kubbe, dört yönde yarım kubbelerle genişletilmiştir. Bu yarım kubbeler de duvarlara ve kemerlere birer büyük, sonra da daha küçük eksedralarla bağlanmıştır. Girişte yedi kubbeli son cemaat yeri revakı bulunmaktadır. Son cemaat yeri yedi kubbe ile enine genişlemiş ve bu özellik yapının daha büyük ve görkemli görünmesine olanak sağlamıştır. Son cemaat yerinin avluya bakan, kuzey yüzü siyah-beyaz taşlarla almaşık örgülüdür. Her kemer arasına, Diyarbakır'da yaygın olarak kullanıldığı üzere ardışık olarak, damlalı ve rozetli kabartma süslemeler yerleştirilmiştir. Son cemaat yerinin sekiz adet olan sütun ve başlıkları beyaz mermerdendir (Res.38). Harimin kuzey dış yüzü sıva ile kaplanmış ve boyanmıştır. Revakın kenar kubbelerinin arkasına cami iç mekânına bir kapı ile açılan birer mekâna yer verilmiştir. Bu mekânlar da küçük birer kubbe ile kapatılmıştır.

Fatih Paşa Camii'nin taçkapısı yapının kuzey cephesinde bulunan son cemaat yerinin ortasında yer alır (Res.39). Sivri kemerli olan eyvan türündeki taçkapı dışa taşıntılı biçimde yapılmıştır. Taçkapının iki yanında sütünceler yer almaktadır. Sütuncelerin başlıkları geometrik ve bitkisel karakterli motiflerle süslenmiştir. Asıl giriş kapısı basık kemerlidir. Taçkapının sağ ve solunda, harime açılan birer pencere ve almaşık taş örgülü küçük mihraplar yer almaktadır (Res.40).

Fatih Paşa Camii'nin taş mihrabı kıble duvarından dışa taşıntılıdır. Tamamı düzgün kesme kireç taşından inşa edilmiştir. Mihrap, kabartma ve oyma tekniğiyle genelde geometrik süslemelerle bezenmiştir. Yarım altıgen şeklindeki hücresindeki 10 sıralı mukarnas dizisini 3 dilimli bir kemer örtmektedir (Res.41).

Yapının mermer minberinin köşk bölümü, korkuluk ve özellikle mermer kapı kanatları bezemeli olup, görkemli bir görünüme sahiptir (Res.42). Yapının iç mekanı oldukça ferah olup, kalem işi süslemeler bulunmaktadır (Res.43-44).

---

[113] Sinclair, *a.g.e.*, 1989, 182.
[114] *a.g.e.*, 1989, 182.

Kuzeybatıda yükselen minaresi 2003 yılında aslına uygun olarak yeniden yapılmak üzere Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından kaidesine kadar sökülmüştür (Res.45). Kuzeybatısında yapıya bitişik bir türbe yapısı, kuzeydoğusunda ise camiden bağımsız olarak düzenlenen Özdemiroğlu Osman Paşa Türbesi yer almaktadır. Doğusunda bulunan şafiler bölümü adlı bağımsız yapı, camiyi çevreleyen bugünkü avlu duvarının dışında kalmıştır.

Diyarbakır'daki yapıların en boyutlu ve özenlisi olduğu kabul edilmektedir.[115] Caminin avlusuna giriş için kullanılan dış kapı üzerinde bir yapım yazıtı olduğu belirtilmekteyse de, 1819 yılında Diyarbakır'da çıkan ayaklanmalar esnasında, iç kaleden atılan topların isabet etmesiyle yıkılan bu kapı[116] ve üzerindeki yazıt hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır.[117]

24 Aralık 1521 (H.928) yılında Salı günü vefat eden Mehmet Paşa caminin doğusundaki hazirede gömülü[118] olduğu belirtilmektedir.

4.1.3.2. Fatih Paşa Şafiler Mescidi

Tarihçesi

Yapım tarihini verecek bir belge yoktur. Yapının mimari özelliği, Fatih Paşa Camisi ile ilişkisi ve benzerlikleri göz önüne alınarak 16. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenebilir.

Seyahatnamelerdeki Tasviri

T.A. Sinclair'a göre, Fatih Paşa Camii Şafiler kısmı ve medrese, cami avlusunun kuzey-doğusunda bulunmaktadır. Medrese, küçük bir ikincil avlunun uzak tarafındaki Şafiler kısmının kuzeyindedir. Dikdörtgen biçimli ve olağandışı uzun olan Şafiler kısmı çatısızdır. Düz damı desteklemek için iki sütunla taşınan doğu-batı doğrultulu kemerlere ve sütunlarla taşınan ahşaptan bir son cemaat yerine sahiptir (şimdi yıkılmış olan). Camiden çok daha geç tarihli olabilir.[119]

Bugünkü Durumu

Fatih Paşa Cami avlusunun dışında yer almaktadır. Caminin doğusunda karşılıklı olan iki yapıdan güneyde bulunanıdır. Enine planlı yapı iki sahından oluşmakta, dikdörtgen bir form arz etmektedir (Çiz.5). Sade bir görüntüye sahiptir (Res.46-47). Karşısında bulunan ve plan özelliği bakımından Muslihiddin Lâri Medresesi ile benzeştiğinden dolayı medrese olması muhtemel yapıyla bütünlük içerisindedir (Res.48).

Günümüzde Fatih Paşa Kadın ve Çocuk Eğitim Merkezi olarak hizmet vermektedir.

---

[115] Tuncer, "Diyarbakır Camileri", *Diyarbakır: Müze Şehir*, İstanbul, 1999, 217.
[116] Beysanoğlu, *Bütün cepheleri ile Diyarbakır*, İstanbul, 1963, 193; Beysanoğlu, *a.g.e.,* 2003, 549.
[117] Tuncer, *a.g.e.,*1996, 107; Baş, *a.g.t.,* 2006, 98
[118] Beysanoğlu, *a.g.e.,* 2003, 554.
[119] Sinclair, *a.g.e.,* 1989, 183.

4.1.3.3. Sinoğlu Camii

Tarihçesi

İbn-i Sin Camii adıyla da anılan cami 16. Yüzyılın ilk yarısında 1518-1540 tarihleri arasında inşa edilmiştir. 1863 tarihine kadar cami olarak kullanıldığı, bu tarihten sonra on yıl kadar *Sübyan Mektebi* olarak hizmet verdiği, sonradan tekrar cami haline getirildiği belirtilmektedir.[120]

Seyahatnamelerdeki Tasviri

Evliya Çelebi seyahatnamesinde "Şemsi Efendi Camii" diye bahsettiği camiden; "Sin oğlu camii" adıyla meşhurdur. Bu ad ile şöhret bulmasının sebebi odur ki, bu camii yaptıran Şemsi Efendi merhum, ana rahminde iken, değerli babası, gazaya gider. Karısı hamile olduğundan "*ilahi, bu ehlimin karnındaki evladımı sana emanet eyledim*" diyerek gazaya gider. Fetihten sonra gelir görür ki karısı ölmüş.. Mahalle ahalisinden karısının mezarını sorup:

"Biz gazaya gittiğimiz vakit, ehlimizin (karımızın) karnındaki evladı, tam itikad ile o kadir ve Kayyum'a (Cenab-ı Hakka) emanet vermiştik. Elbette o evlat, yer ve gök afetlerinden muhafazalıdır."

Diye mezarlığa varıp karısının mezarına selam verir. Hemen mezarın içinden masum bir ses:

"Ve aleyküm selam ya din uğruna cihad yapan babam!"

Der. Bundan, orada hazır olanlar şaşırıp, mezarın kapısını açarlar. Görürler ki, üç yaşına basmış, yüzü ayın ondördü gibi parlak bir erkek çocuğu, ölü anasının sağ tarafında yatıyor. Anasının sağ tarafındaki memesi asla çürümeyip, o masum validesinin memeciğini şır şır emiyor. Cenab-ı Hak kadirdir. Karanlık gecede, kara taş üzerindeki kara karıncaya kadar rızk ve nafaka yetiştirir. Evladını can ve yürekten Rabbülizzeye (Allaha) emanet verenin emaneti fena bulur mu? (İnnallahe ala külli şey'in kadir)" şeklinde bahseder.

"Sonra babası sine gerip (göğsünü gerip) evladını kucaklayarak mezarı örter. O masum çocuk gayet güzel olmakla (Şems) derler. Halkın dilinde, mezardan çıktığı için (*Sin oğlu*) derler. Sonra bu Şemsi Efendi Diyarbekir içinde kutubluğa kadar yükselip kerametler gösterir. Mevcut parası ile bu nurlu camii yaptığından camiye de (*Sin oğlu camii*) derler. Ruhaniyetli bir latif camidir."[121]

Evliya Çelebi'nin de aktardığı bilgileri söylentilere dayanarak verdiği ve yapıyı inşa ettirdiği söylenen Şemsi Efendi konusunda Evliya Çelebi dışında bir bilgiye rastlanmadığı[122] edinilen bilgiler arasındadır.

---

[120] Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi,* 1996, 586.
[121] Evliyâ Çelebi, *a.g.e.,* 1970, 125.
[122] Sözen, *a.g.e.*, 1971, 25.

Bugünkü Durumu

Zaman zaman onarım gören ve günümüzde de yine ibadet amacıyla kullanılan cami, fevkâni bir yapı olup altta dükkanlar bulunmaktadır (Res.49). Üstteki cami kısmının, Defterdar Camisi planını anımsattığı ancak çok elden geçtiği için ilk şekli konusunda kesin yargıya varmanın mümkün olamayacağı[123] dile getirilmektedir (Res.50-52). Minaresizdir.

4.1.3.4. İskender Paşa Camii

Tarihçesi

Ulu Cami'nin kuzeybatısına düşmektedir.[124] Herhangi bir inşa kitabesine rastlanmayan[125] yapının, Diyarbakır'da 1551-1565 yılları arasında 14 yıl Valilik yapan İskender Paşa[126] tarafından 1551 (H.958) yılında yaptırıldığı ifade edilir.[127] Yapının H.973/M. 1565 tarihli bir vakfiyesinin bulunduğu belirtilmektedir.[128] Vakfiyesinde yapının İskender Paşa'nın Van'da bulunduğu sırada tamamlandığından bahsedildiği ifade edilmektedir.[129] Tuhfetü'l Mimari'de Sinan'ın eseri olarak geçmektedir.[130]

Seyahatnamelerdeki Tasviri

Evliya Çelebi İskender Paşa Camisi'nden "*Hanın vüzerâlarındandır. Ammâ latîf ü musanna' kurşumlu ve bir minâre-i mevzûnlu ve evkâfı kavî ve mürtezikaları firâvân câmi'-i âbâdândır*"[131] bir başka ifadeyle; "*Latif, sanatlı, kurşunlu, bir minareli, evkafı kavi, ulufe alanları çok bir mamur camidir*"[132] şeklinde bahsetmektedir.

T.A. Sinclair'a göre, Cami 1551'de kentin valisi tarafından yapılmıştır. Kubbeli, kare biçimli bir yapıdır. Payanda kemerleri kısmen pencerelerin üst kısımlarına kadar aşağı doğru inen üçgen çapraz-bölümlerin izdüşümlerinde desteklenmiştir. Süslü bir mihrabı, girişin iki yanında nişleri vardır. Kubbeli son cemaat yeri kare planlı ibadet mekanının önünde her iki yana doğru uzanmaktadır. Çıkıntılı son cemaat yeri tarafından biçimlendirilmiş köşelerin arkasına gelen yere küçük dikdörtgen odalar eklenmiştir. Duvarların kalınlığından yararlanılarak

---

[123] Sözen, *a.g.e.*, 1971, 26.
[124] Tuncer, *a.g.e.*, 1996, 140.
[125] Sözen, *a.g.e.*, 1971, 81.
[126] İskender Paşa Diyarbakır'ın on ikinci valisidir. Karaman'da Hüsrev Paşa'nın yanında yetiştiği ve 1521'de birlikte bölgeye geldikleri belirtilmektedir. Van, Erzurum, Diyarbakır, Bağdat ve Mısır Beylerbeyliğinde bulunmuştur. (Tuncer, *Diyarbakır Camileri*, Diyarbakır, 1996, 143).
[127] Akbulut, *a.g.e.,1998*, 78.
[128] Sözen, *a.g.e*, 1971, 81; Yılmazçelik, "Osmanlı Hakimiyeti Süresinde Diyarbakır Eyaleti Valileri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, X-1, Elazığ, 2000, 240; Tuncer, "Diyarbakır Camileri", *Diyarbakır: Müze Şehir*, İstanbul, 1999, 221; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi*, II, Diyarbakır, 1998, 593.
[129] İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Ankara, 1995, 60; Sarı, *a.g.e.*, 1996, 29.
[130] Nusret Çam, "Mimar Sinan'ın Eserlerinde Mahalli Unsurlar", *VI. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Sempozyumu, Bildiriler*, Kayseri, 2002, 243.
[131] Dağlı-Kahraman, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, İstanbul, 2001, 26.
[132] Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, 1970, 123.

oluşturulmuş bu ince dikdörtgen odalara sadece ibadet mekanında giriş vardır.[133]şeklinde bahsetmektedir.

Bugünkü Durumu

Yapı, tek kubbeli olarak tasarlanmış olup, eğimli beton çatıyla örtülüdür. (Çiz.6). Doğu-batı yönde dikdörtgen olarak genişleyen avlunun güneyine konumlandırılmıştır. Avluya kuzey yöndeki bir kapı geçit vermektedir. Girişin sağında sekizgen formlu bir şadırvan yer almaktadır. Caminin girişinde düz siyah taşlardan yapılan son cemaat revakı bulunmaktadır. Kare mekanlı harimin ana kitlesine göre dışarı taşıntı yaparak geniş bir cephe oluşturan son cemaat yeri, bu özelliği ile Diyarbakır Fatih Paşa ve Behram Paşa camilerinin son cemaat yerleriyle benzerlik taşımaktadır. Yapının beden duvarları iki renkli siyah-beyaz düzgün kesme taş malzeme ile son cemaat yeri ise sadece siyah taş malzeme kullanılarak inşa edilmiştir (Res.53).

İskender Paşa Camii'nde ana mekâna, son cemaat yerinin ortasında bulunan duvardan taşıntılı sivri kemerli eyvan türü bir kapıyla geçilmektedir. Kapının sivri kemerinin oturduğu iç köşede ve çıkıntı yapan dış köşelerde zikzak süslemeli dört adet sütünce yer almaktadır. Kapı dikdörtgen açıklıklı olup, iç yanlarında mahfile çıkışı sağlayan birer kapı ve yarım yuvarlak niş şeklinde mukarnas kavsaralı mihrabiyeler bulunmaktadır. Kapının sağında ve solunda harime açılan sivri kemer alınlıklı ikişer pencere, mukarnas kavsaralı birer mihrabiye ve hücrelere geçişi sağlayan birer kapı yer almaktadır. Kapının üzerindeki boşlukta herhangi bir yazıt bulunmamaktadır (Res.54).

Harim kısmı kare mekanlıdır (Res.55). İç mekanda doğu ve batı duvarları birbirinin simetriği olup, her ikisinde de üçer pencere bulunmaktadır. Yapıdaki pencereler dikdörtgen formlu olup sivri kemerli bir niş içine alınmışlardır ve yanlarında da birer sütunceye yer verilmiştir. Doğu ve batı duvarlarında kuzey yönüne yakın hücrelere açılan birer kapı vardır.

Caminin taştan yapılan mihrabı, dışta mukarnas şeridi, içerdeki nişin köşelerine konan sütunları ve üstündeki mukarnas dolgusuyla Osmanlı dönemi mihrablarının genel formunu yansıtmaktadır (Res.56). Yarım sekizgen planlı mihrap girintisini 10 sıralı mukarnas dizisinden sonra üstte 3 dilimli bir kemer örtmektedir.

İskender Paşa Camii'nin minberi ahşaptandır. Günümüzde boyanarak orijinal özelliğini kaybetmiştir (Res.56).

Yapının siyah bazalt taşından olan minaresi kuzeydoğuda yer alan mekânın doğusunda yükselmektedir. Kare kaideli, silindirik gövdeli ve tek şerefelidir (Res.57).

Önünde şadırvanı, doğusunda türbe bulunmaktadır[134] (Res.58). Türbede aynı aileden Şair Yusuf Raif Efendi ile diğer bazı kişilerin yattıkları üzerindeki yazıttan öğrenilmektedir.

---

[133] Sinclair, *a.g.e.*, 1989, 187.
[134] Beysanoğlu, *a.g.e.*, 1996, 569.

4.1.3.5. Behram Paşa Camii

Tarihçesi

Yapı kapısı üzerinde bulunan yazıtına göre Diyarbakır'ın 13. Osmanlı valisi Behram Paşa tarafından 1564-1572 (H.972-980) tarihleri arasında yaptırılmış bir Osmanlı dönemi eseridir. Tuhfetü'l Mimari'de Sinan'ın eseri olarak geçmektedir.[135]

Seyahatnamelerdeki Tasviri

Evliya Çelebi Behram Paşa Camisi'nden "*Han vüzerâlarından. Kurşumlu câmi'dir*"[136] yani "*Kurşunlu camidir*"[137] şeklinde bahsetmektedir.

Ebubekir Feyzi *Hulasa-i Ahvali'l-Buldan*'da Behram Paşa Camii ile ilgili olarak, yapının tek kubbeli olduğunu, medrese ve imaretinin bulunduğunu belirtmektedir. Camide, tekbir alırken ölen bir adamın cesedinin hala bir örtü ile örtülerek korunduğunu söylediği ifade edilir.[138]

T.A. Sinclair'a göre, Duvarların kare kaidesinin etrafında mükemmel bir tuğla döşeli kuşak vardır. Kapının üzerinde güzel bir oyma bulunmaktadır, pencerelerin etrafı ve mihrabın etrafı kemeraltıdır. Kuzey cephedeki kemeraltları, kapının doğu ve batısı, kapının her iki yanındakine direkt olarak merdivenlerle ulaşılır. Son cemaat yerinin doğuda bulunan bölümü camide kadınların ibadet edebileceği yegane yerdir; batıda bulunan bölüm ise geç kalan erkekler içindir. Yapının *Son cemaat yeri* çift kısımdır. İçteki kısım 5 bölümlü olup, ibadet mekanının doğu ve batısına biraz taşmaktadır. Dıştaki içtekini sarmaktadır. öndeki 9 bölüm bölümlü olup, kare minare kaidesi onun doğu ucuna bitişiktir. *İç mekan*: Tonoz bingi ve kör kemer tipi: Tonozlar bir kürenin bölümleridir. Kubbe, kemerlerin sivri uçlarının hemen üstündeki bir galeriden başlamaktadır. Galeri tarafından gerek duyulan kubbe tabanının ekstra genişliğini desteklemek için kare duvarlar özellikle kalın tutulmuştur (üç m. den fazla). Bununla birlikte, birkaç mazgal şeklinde pencere boşluğu duvarları böler ve bu kalınlıktan yararlanarak yapılmış köşe-odaları vardır. Bundan başka revakların bulunduğu yerdeki mekanlar (kuzey cephe) ve yine mihrabın yanında, doğu ve batı duvarların her iki yanında üç uzun mazgal biçiminde pencere boşluğu bulunmaktadır. Her biri kendi mihrab nişine sahiptir. Zemin kattaki büyük pencereler iç mekanı aydınlatmakta ve tuğla döşeme durgun çok uzun bir iç mekanda çok gerek duyulan aşağı doğru çekilmeyi sağlamaktadır.[139]

Bugünkü Durumu

Tek kubbeli bir yapı olan Behram Paşa Camisi'nde kubbe içteki sekiz destek üzerine oturmaktadır (Çiz.7). Kuzeyde yer alan son cemaat yerinin çift revaklı bir

---

[135] Sözen, *a.g.e.*,1971,86; a.y., *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, İstanbul, 1975, 186; Yılmazçelik, "Osmanlı Hakimiyeti Süresinde Diyarbakır Eyaleti Valileri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, X-1, Elazığ, 2000, 240; a.y., *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Ankara, 1995, 59; *2000'e Beş Kala Diyarbakır*, Diyarbakır Valiliği, Diyarbakır, 1995, 143; Akbulut, *a.g.e.*, 1998, 78.

[136] Dağlı-Kahraman, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, İstanbul, 2001, 26.

[137] Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, 1970, 123.

[138] Bulduk, *a.g.m.*, 2008, 191.

[139] Sinclair, *a.g.e.*, 1989, 181.

düzenlemeye sahip olmasıyla, Diyarbakır camileri arasında iki bölümlü son cemaat yerine sahip tek örnek olarak belirmektedir. Sakıflı son cemaat yeri, aynı üslupta yapılmış önündeki şadırvanı ile sütunlu bir saray girişini anımsatmaktadır.[140] İç revak beş kubbeden meydana gelmektedir. Bu revakı üç yönden çeviren dış revak düz sakıflıdır. Son cemaat yeri dışarı taşıntı yaparak geniş bir cephe oluşturmaktadır. Yapının asıl son cemaat yeri beş gözlü olup, altı mermer sütuna oturan sivri kemerlerin taşıdığı beş kubbeyle örtülüdür. Mermer sütunların kare altlıkları ve başlıkları sadedir. Orta kubbe sekizgen kasnağa oturmaktadır, diğer kubbeler kasnaksızdır (Res.59). Ahşap tavanlı, avluya akıntılı, kurşun kaplı 2. revak, önde sekiz beyaz, tek parçalı kolona oturur. Yanlarını L planlı ayaklar destekler. Eksene gelen iki kolon, siyah-beyaz almaşık yığma olup şadırvanında da yinelenir.[141] Kubbelerin içi zengin kalem işi süslemeleriyle tezyin edilmiştir (Res.60). Yapı düzgün kesme taş malzeme ile inşa edilmiştir. Behram Paşa Camii, Diyarbakır'da yapılan Osmanlı eserleri içerisinde en muhteşem olanıdır.

Camii avlunun güneyinde yer almaktadır. Kuzey yöndeki avlu giriş kapısı ve camiye giriş kapısı ekseninde altıgen planlı piramidal külahlı bir şadırvan yer almaktadır (Res.61).

Harimin revaklara açılan kuzey cephesi simetrik bir düzenleme göstermektedir. Ortadaki taç kapının iki yanında ikişer pencere yer almaktadır. Pencerelerin arasına her iki tarafta birer mihrabiye yerleştirilmiştir (Res.62).

Taçkapı cepheden çıkıntı yapmaktadır (Res.63). Kapı nişinin iç yüzeyleri kavsaraya kadar 13 yatay sıralı siyah-beyaz taşlarla almaşık olarak örülmüştür. Yan yüzeylerdeki iki mihrabiye nişi birbirinin ikizidir. Yarım daire planlı nişleri örten yedi sıralı mukarnas kavsaralar üst kesimde üç dilimli kemerle örtülmüştür. Kavsaralar yedi sıralı düzenlenmiştir. Kapı yüzeyine yerleştirilen mukarnas kavsaralı niş üst kesimde beş dilimli kemerle örtülmektedir. Taçkapı nişinin dış köşeliklerinde birer gömme sütünce yerleştirilmiştir. Zeminden belli bir yükseklikte başlayan sütuncelerin çokgen gövdeleri oldukça sade olup, başlıkları ise mukarnaslı olarak tezyin edilmiştir. Harime giriş ana kapısı ahşap kanatlıdır.

Kare planlı harimin doğu ve batı yönlerde üçer eyvan ve eksenlerinde de birer pencere bulunmaktadır. Her yan eyvanın güney duvarında eşdeş ve mukarnas örgülü birer mihrabiyeye yer verilmiştir (Res.64).

Behram Paşa Camii'nin bezemeli mihrabı, Fatih Paşa Camii mihrabının bir tekrarıdır. Kıble duvarından taşıntı yapan mihrap dikdörtgen bir form sunmaktadır. Hücrenin yarım sekizgen girintisini on sıralı mukarnas dizini ve üç dilimli kemer örtmektedir. İki yanda sütunceler bulunmaktadır (Res.65). Harimde ana mihrap dışında, üçü sağda, üçü solda olmak üzere, beş köşeli nişleri çinilerle süslü olan altı mihrap daha bulunmaktadır.

Behram Paşa Camii'nin mihrabın sağında bulunan ve siyah, beyaz ve pembe renkleri içeren minberi taştandır. Minber, kapı, gövde ve taht bölümlerinden meydana gelmektedir (Res.66).

---

[140] Mustafa Diğler, "Mimarbaşı Koca Sinan ve Diyarbakır Behram Paşa Cami", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e*, Ankara, 2008, 581.
[141] Diğler, *a.g.m.*, 2008, 581.

Caminin bütün duvar yüzeyleri çinilerle kaplıdır[142](Res.67).Çini süslemelerde ortada bulunan geniş bölüm alt ve üstten ince sularla sınırlandırılmıştır (Res.68).

Yapının doğu ve batı cephesi birbirinin simetriğidir. Harim ana mekanı eyvanlarından açılan üç dikdörtgen pencere ve küçük odalardan kuzey tarafta olanlarından açılan bir dikdörtgen pencere bulunmaktadır. Eyvanlardan açılan pencere kenarlarında sütuncelere yer verilmiştir. Güney cephede ise eyvanlarda açılan iki adet ve küçük odalardan güneyde olanlardan açılan iki adet pencereyle altta toplam dört adet pencere bulunmaktadır.

Kuzeybatısında kare kaideli, silindirik gövdeli ve tek şerefeli minaresi yükselmektedir (Res.69).

4.1.3.6. Melek Ahmed Paşa Camii

Tarihçesi

Diyarbakır Osmanlı Valilerinden Melek Ahmet Paşa[143] tarafından 1587-1591 yılları arasında yaptırılmıştır. Tuhfetü'l Mimari'de Sinan'ın eseri olarak geçmektedir.[144]

Seyahatnamelerdeki Tasviri

Evliya Çelebi Melek Ahmet Paşa Camisi'nden, "*Kurddür. Hayır sahibi bir yiğit vezir imiş.. Ama bizim Melek-Ahmed Paşa gibi namlı değil imiş.. Bu nurlu cami, Rum kapısı tarafındadır*"[145] şeklinde bahsetmektedir.

T.A. Sinclair de yapının tarihini 1591 olarak vermektedir. Cadde üstündeki süslü bir taçkapıdan girilen bir geçitle caminin altından bahçeye, buradan da merdivenler aracılığıyla asıl giriş kapısına ulaşılmaktadır. İbadet mekanından biraz uzakta bahçede yer alan minarenin kaidesi mavi çini bir desen ve kompleks bir taş oyma işçiliğine sahiptir, aynısı Safa Camii'nde bulunmaktadır. Doğu-batı doğrultulu dikdörtgen biçimli ibadet mekanı caminin boyutlarına oranlı büyük bir hacme sahiptir. Mihrab son derece seçkin bir biçimde çinilerle süslenmiştir ve yerden yaklaşık üç ayak yüksekliğinde ince bir kuşak içindeki desenlerden biriyle devam eden çiniler vardır, diğerleri kuzey tarafta başlayan merdivenlerde yer almaktadırlar.

---

[142] *2000'e Beş Kala Diyarbakır*, Diyarbakır Valiliği, Diyarbakır, 1995, 143; Akbulut, *a.g.e.,*1998, 78.

[143] Tuncer, Melek Ahmet Paşa'nın kimliğinin kesin olarak belirlenemediğini ifade etmektedir. 60. Osmanlı valisi Silahdar Melek Ahmet Paşa 1638-1640 yılları arasında Diyarbakır'da görev yapmıştır. Bu tarihler ona göre Tuhfetü'l Mimarin'de Sinan'a ait yapılar arasında geçen Melek Ahmet Paşa Camii için geç bir tarihtir. Yapıyı Diyarbakır'da görev yapan zengin ve hayır sahibi bir memurun yaptırdığı düşünülmektedir. Bu kişinin Silahdar ünvanı ile anılması da önemli konumunu kanıtlamaktadır. Evliya Çelebi'nin Diyarbakır'lı olduğunu söylediği Melek Ahmet Paşa bu tarihlerde yönetimde bu ismi taşıyan herhangi bir kişi bulunmaması nedeniyle yerli ve etki gücü büyük bir isim olduğunu düşündürdüğü kanısı dile getirilmektedir. (O.C.Tuncer, *Diyarbakır Camileri*, Diyarbakır, 1996, 162, d.n. 9.)

[144] Sözen, *a.g.e.,* 1971, 95; Yılmazçelik, "Osmanlı Hakimiyeti Süresinde Diyarbakır Eyaleti Valileri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, X-1, Elazığ, 2000, 240; a.y., *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Ankara, 1995, 65; Tuncer, "Diyarbakır Camileri", *Diyarbakır: Müze Şehir*, İstanbul, 1999, 224.

[145] Evliyâ Çelebi, *a.g.e.,*1970, 123.

Kubbe, merkezde payanda kemerleriyle desteklenmiş sekizgen bir kasnak üzerinde bulunmaktadır. Kubbenin doğu ve batısı iki kat halinde üçer odayla genişletilmiştir. Üstteki katlar özel mertebedeki müminler için ayrılmış yerler gibi görünmektedir. Üst katta dıştaki iki oda kubbelidir, ortadakiler yarım kubbe ile biten bir tonozla örtülüdür. Daha küçük taraflar vasat kimseleri kabul ederler ki sekizgenin kenarları burada başlar ve mekan ve kubbenin içinde ve altında devam eder. Hücre biçimli daha alçak kat dikkati üsttekine çeker. Sonuç olarak, camide uzunlamasına (boylamsal) vurgu ve ekonomik genişlik olarak duyumsanmaktadır.[146]

Bugünkü Durumu

Melek Ahmet Paşa Camisi fevkani karakterde bir yapıdır. Alt katta depo ve dükkan olarak kullanılan bölümler bulunmakta, üstte bulunan ibadet mekanına merdivenlerle ulaşılmaktadır. Cami enlemesine dikdörtgen bir alanı kaplamaktadır (Çiz.8). Caminin ibadet mekanı dikdörtgen planlı olup, ortadaki dört payenin üzerine tromplu sekizgen bir kasnak üzerine oturtulmuş kubbe ile üzeri örtülmüştür. Sekizgen kasnağı siyah-beyaz taş sıralarıyla örülmüştür. Kubbe kurşunla kaplanmıştır.

Caminin mihrabının da yer aldığı güney yüzü altta dükkanların da yer aldığı caddeye dönüktür (Res.70). Diyarbakır'daki diğer camilerden farklı olarak cadde üzerinde yer alan büyük bir portal caminin altında bulunan ve avluya geçit veren bir hole açılmakta buradan önce kuzey kısmındaki avluya, sonra da merdivenlerle camiye ulaşılmaktadır. Batı bölümünün altından da ana caddeye açılan bir sokak geçmektedir. Güney ve kuzey cepheleri siyah-beyaz taş sıralarından, doğu ve batı cepheleri yalnızca siyah taşlardan oluşturulmuştur.

Melek Ahmet Paşa Camii'nin güney yönde cadde üzerinde yer alan taçkapısı dikdörtgen prizmal formda olup cepheden dışarı taşıntı yapmaktadır. Kapı nişini üstte onbir sıralı bir mukarnas dizisi takip etmekte ve bunu da üç dilimli bir kemer örtmektedir. Taçkapının sağ ve solunda iki küçük niş bulunmaktadır. Taçkapı nişinin iç kenarlarında gövde ve başlıkları tamamen bezeli sütunceler bulunmaktadır (Res.71).

Güneyde bulunan bu taçkapıyla bir hole girilmekte ve buradan avluya geçilmektedir. Avlu kuzey-güney doğrultuludur (Res.72). Caminin altındaki holden avluya ulaşınca hemen sol tarafta bir hazire yer almakta onun yanında ikinci katta bulunan camiye ulaşımı sağlayan çıkış merdivenleri ve bu merdivenlere bitişik olarak da minare kaidesinin doğu yüzü yer almaktadır. Buna bitişik bir merdivenle caminin girişine ulaşılmakta ve basit kemerli bir kapı vasıtasıyla da harime girilmektedir. Burada Diyarbakır camilerinde görüldüğü gibi zengin bezemeli bir son cemaat yeri bulunmamaktadır (Res.73).

Caminin güney ve kuzey cepheleri siyah-beyaz taş sıralarından, doğu ve batı cepheleri yalnızca siyah taşlardan oluşturulmuştur.[147] Cephelerde dikdörtgen formlu ve sivri kemerli pencereler kullanılmıştır. Ayrıca kuzey ve güney cephelerde ortada birbirlerinin simetriği iki adet yuvarlak formlu pencereye yer verilmiştir (Res.70, 73).

---

[146] Sinclair, *a.g.e.*,1989, 183-184.
[147] *2000'e Beş Kala Diyarbakır*, 1995, 144.

Caminin ibadet mekanı dikdörtgen planlı olup üzeri kubbe ile örtülmüştür. Kasnağı siyah-beyaz taş sıralarıyla örülmüş, kurşunla kaplanmıştır. Kubbe kasnağında dört tane sivri kemerli pencere bulunmaktadır. İç mekan yoğun bir şekilde çinilerle kaplanmıştır (Res.74).

Melek Ahmed Paşa Camii'nin mihrabı dışa taşıntılı değildir. Mihrabın tamamı beyaz zemin üzerine firuze, lacivert, beyaz ve sarı renklerdeki çinilerle kaplıdır. Bu yönüyle Diyarbakır'daki tek örnektir. Dikdörtgen biçimindeki mihrabın yarım sekizgen planlı hücre nişi iki yanda altıgen gövdeli birer sütunceyle sınırlandırılmıştır. Dokuz sıralı mukarnas dizisini onbeş dilimli bir kemer örtmektedir (Res.75). Minberi ahşaptandır (Res.76).

Kuzeyde iki renkli düzgün kesme taşla inşa edilen kare kaideli, silindirik gövdeli minaresi yükselmektedir (Res.77).

4.1.3.7. Aziziye Camii

Tarihçesi

Kesin bir belge olmamakla birlikte Aziziye Camii'nin 1591-1620 m. (1000-1030 h.) yılları arasında Şeyh Aziz Mahmut Urmevi zamanında yaptırıldığı ve bu adı aldığı söylenmektedir.[148] Cami, 1818'de, 1839'da ve 1840 tarihlerinde onarım görmüştür.[149] Yapıyı ilk kez tanıtan O.C. Tuncer'in verdiği bilgiler doğrultusunda,[150] yapının yıllarca yıkık ve kapalı kalması unutulmuş olmasına yol açmıştır. Pek çok denemelere karşın yapı ancak onarılırken görülebilmiştir. Son dönemlerde Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onarılmıştır.[151]

Seyahatnamelerdeki Tasviri

Evliya Çelebi yapıdan "*Rûmiye şeyhi Azîz Efendi câmi'i*" olarak ve özelliklerinden de, "*Yeni yapılmış bir güzel camidir. Behramiye camii yakınındadır. Bu azizin camiinde olan tevhid ve tezkiri işiten yaran ve kardeşleri mest ve hayran, şaşkın ve perişan eder*"[152] şeklinde söz etmektedir.

Bugünkü Durumu

Yapının harim kısmı oldukça sade tutulmuştur. Kuzey-güney doğrultusunda uzanan, siyah bazalt taşından yapılmış kemerler, yığma kare kesitli ayaklara oturmaktadırlar (Çiz.9). Bu şekilde bölünen iç mekanda dikine beş sahın oluşmaktadır (Res.78). Yapının ana duvarları bazalt taşından örülmüştür. Ancak kıble duvarı alttan, 4. sıradan başlamak üzere beyaz taşla almaşık olarak örülmüştür. Mihrap da bu görüntüyle uyum içindedir (Res.79). Yapının üstü ahşap kirişli olup, toprak damla örtülmüştür. Yapıda minare bulunmamaktadır. Yazıtı da yoktur. Daha çok mahalle mescidi görünümünde olup günümüzde ibadet amacına hizmet etmeyi sürdürmektedir. Caminin avlusu yapının kuzey tarafında bulunmaktadır (Res.80-81).

---

[148] Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakır'da Gömülü Meşhur Adamlar*, Ankara, 1985, sayfa 95'ten Özetle.
[149] Yılmazçelik, *a.g.e.*, 1995, 63.
[150] Tuncer, *a.g.e.*, 1996, 641.
[151] Yılmazçelik, *a.g.e.*, 1995, 63.
[152] Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, 1970, 124.

Kuzey kapısından ince bir yolla mescide ilerlerken avluyu pek çok mezar ve güzel şahideler doldurduğu gözlenmektedir.

4.1.3.8. Nasuh Paşa Camii

Tarihçesi

Osmanlı valilerinden Nasuh Paşa[153] tarafından eşi Servinaz Hanım adına 1606-1611 (H.1015-1020) yılları arasında yaptırılmıştır.[154]

Seyahatnamelerdeki Tasviri

T.A. Sinclair'a göre, küçük bir Osmanlı camisidir. Esas olarak 1606 ile 1611 yılları arasındaki bir zamanda inşa edilmiştir. Bir kareye pandantifler üzerinde basık bir kubbe ve alçak sütunlar yerleştirilmiştir. Sütunların etrafındaki sekiz boşluk kubbeyle örtülmüştür. Minaresi 1819 yılındaki yerel bir isyan esnasında bir top mermisiyle yıkılmıştır.[155]

Bugünkü Durumu

Cami doğudaki minare, son cemaat yeri, avlu ve batıdaki harimden oluşmaktadır. Kare bir alanı kaplayan cami dokuz bölümlü düzenlenmiştir (Çiz.10). İç mekânda ortadaki dört sütun ile dokuz bölüme ayrılan harim ortada kubbe diğer bölümlerde çapraz tonozla örtülmüştür(Res.84-85). Cami iki renkli düzgün kesme taş ile inşa edilmiştir (Res.82). Kare kaideli, silindirik gövdeli, tek şerefeli minaresi caminin güneydoğu köşesindedir (Res.83). Yapının kuzeyinde büyük boyutlu kare bir avlusu bulunmaktadır.

4.1.3.9. Arap Şeyh Camii

Tarihçesi

1644 (h. 1054) ve 1650 (h. 1061) yıllarında birer sene Diyarbakır'da Vali olarak bulunan Kara Mustafa Paşa tarafından yaptırılmıştır. Kesin yapılış tarihini gösteren bir yazıt veya belge bulunmamaktadır. Ancak 1644-45 veya 1650-51 tarihlerinden birinde yaptırıldığı söylenebilmektedir.[156]

Seyahatnamelerdeki Tasviri

T.A. Sinclair'a göre, Yeni kapı yakınındadır. 1644 ile 1650 olmak üzere iki farklı yılda Diyarbakır eyaletinin valiliğini yapan Kara Mustafa Paşa yaptırmıştır. İbadet mekanını (iki ayaklı) iki sıra halinde altı kubbe örtmektedir. Kuzeye doğru olan koridorun batı yönüne, büyük ihtimalle caminin yapılmasından hemen sonra,

---

[153] Arnavut kökenli olan Nasuh Paşa'nın Zile Voyvodalığı'nın ardından Halep, Sivas ve Diyarbakır Beylerbeyiliği yaptığı belirtilmektedir. (Tuncer, *Diyarbakır Camileri*, Diyarbakır, 1996, 174).

[154] Sözen, *a.g.e*, 1971, 103; Tuncer, *a.g.e.*, 1996, 174; Beysanoğlu, Şevket, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır Belediyesi Diyarbakır'ı Tanıtma Yayınları: 1, Cilt 2, Ankara, 1996, 629; Sarı, *a.g.e*, 1996, 30; Yılmazçelik, "Osmanlı Hakimiyeti Süresinde Diyarbakır Eyaleti Valileri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, X-1, Elazığ, 2000, 240;

[155] Sinclair, *a.g.e.*, 1989, 189-190.

[156] Tuncer, *a.g.e.*, 1996, 162.

sonradan bir oda eklenmiştir. Batı cephesinin üzerinde bulunan bir kemer yapıya erişim sağlamaktadır. Bu odaya bitişik üç kubbeli bir son cemaat yerine de bir uzantı bulunmaktadır. Avludaki şadırvan aslında ayaklar üzerine betondan bir çatı eklenmesi suretiyle türbeden dönüştürülmüştür. Sekizgen türbenin yanları açıktır: Kemerler sütunların üzerinde yer alır. Kubbe, beton çatının üzerini örter. Tarih vermek zordur: Türbenin yaşadığı tarih bilinmeyen "*Arap Şeyh*" adlı birine ait olduğu söylenmektedir.[157]

Bugünkü Durumu

Arap Şeyh Camisi'nde çok kubbeli cami modeli kullanılmıştır. Doğu-batı doğrultusunda enine dikdörtgen planlı olarak yapılmıştır. İbadet kısmı iki sahınlı olarak düzenlenmiş olup, altı kubbeyle örtülmüştür. Bu form, Erken Osmanlı Dönemi'nde yaygın olarak uygulanan bir yapı tipidir (Çiz.11). Osmanlıların çok kubbeli camii örneğinin ilklerindendir. Son cemaat yeri yapının kuzey yönünde yer almaktadır. Son cemaat yerinin yanları duvarla kapatılmıştır (Res.86). Tamamen siyah bazalt taşlardan oluşturulmuştur. Yan kısımları duvarlarla kapatılmış, ön kısmı ise iki sütuna dayanan üç kemerle dışarı açılmıştır. Yapının minaresi bulunmamaktadır. (Res.87-91).

4.1.3.10. Kurt İsmail Paşa Camii

Tarihçesi

Osmanlı dönemi Diyarbakır Valilerinin 221'cisi olan Karslı Hatunoğlu Kurt İsmail Hakkı Paşa'nın Diyarbakır'da valilik yaptığı 1869-1875 yıllarında yaptırılmıştır. Kurt İsmail Paşa bu camiyi kardeşi Meded Bey adına yaptırdığı için *Meded Bey Camii*,[158] kentin surları dışında Askeri yapıların içinde yer aldığından dolayı *Kışla Camii* olarak da bilinmektedir. Diyarbakır'da sur dışında yapılmış ilk cami olma özelliğini taşımaktadır.

Seyahatnamelerdeki Tasviri

T.A. Sinclair'a göre, Geç Osmanlı dönemi camisidir. Kentin surlarından 1 km. uzaklaşıldığında ana yoldan görülebilmektedir. Şu anda askeri alanın içinde kalmıştır. 1869 ile 1879 yılları arasında Diyarbakır eyaletinin valisi olan Kurt İsmail Paşa tarafından kentin surların dışında yayılması umuduyla camiyi burada inşa ettirilmiştir. Cami, sekizgen planlıdır. Minaresi kapının hemen sağındaki köşeden yükselmektedir. Yapı ikişer sütunlu sekiz çift halindeki bir revak sistemiyle çevrelenmiştir. Her çift sütunun arasında küçük kemerler yer almaktadır.[159]

Bugünkü Durumu

Tek katlı kagir bir yapıdır.[160] Caminin planını sekizgen bir ana mekan ile onu yine sekizgen olarak çepeçevre çeviren bir revak sistemi oluşturmaktadır.[161]

---

[157] Sinclair, *a.g.e.*, 1989, 190.
[158] Sözen, *a.g.e.*, 1971, 715.
[159] Sinclair, *a.g.e.*,1989, 195.
[160] Tuncer, *a.g.e.*, 1996, 180.
[161] *2000'e Beş Kala Diyarbakır*, 140; Akbulut, *a.g.e.*, 1998, 79; Beysanoğlu, *a.g.e.*, 2003, 716.

Sütunların araları sekiz geniş, sekiz dar olmak üzere on altı kemerle bağlanmıştır. Üstü eğimli bir çatıyla örtülüdür (Res.92-93). Kuzeydeki giriş dışında diğer altı kenara basık kemerli, içerden dışarıya doğru daralan pencereler açılmıştır. Tam güneye rastlayan kenarda mihrap bulunduğundan pencere açılmamıştır. Girişin hemen sağındaki tek şerefeli silindirik gövdeli minareye, girişin soluna rastlayan ilk pencerenin içinden çıkılmaktadır[162] (Res.94-95). 1922 yılında Elcezire Cephesi Komutanı Cevat Paşa tarafından esaslı bir şekilde onartılmıştır.[163]

4.1.4. MESCİTLER

4.1.4.1. Molla Bahaddin Mescidi

Tarihçesi

Yapım tarihi ve kimin tarafından yaptırıldığı kesin olarak bilinmemekle beraber, 16. yy.'dan kalma bir Osmanlı eseri olduğu söylenebilmektedir. Son yıllarda halk tarafından yeniden restore edilmiş, ibadete açık ve işlek bir mescittir.[164]

Seyahatnamelerdeki Tasviri

T.A. Sinclair'a göre, 16. yüzyıla aittir. Uzun basit bir oda, sadece son cemaat yerinde bulunan pencerelerden oluşmaktadır. Son cemaat yeri kısmen duvarla çevrilmiştir.[165]

Bugünkü Durumu

Basit görünümlü bir yapı olan mescit, kesme taş ve moloz taştan yapılmıştır. İbadet mekanı kuzeyden güneye doğru daralmakta olup üzeri düz bir çatı ile örtülmüştür (Çiz.12). Önündeki avlu ve mescit evler arasında sıkışmıştır (Res.96). Son cemaat yeri bir sütundan çıkan ve duvarlara dayanan sivri kemerlerle iki bölümlüdür (Res.97). Kuzeyden güneye doğru genişleyen avluda, sağ kasımda helalar ve havuz yer almaktadır[166] (Res.98-99).

4.1.4.2. Kavvas-ı Sağîr Mescidi

Tarihçesi

Kemaleddin ve Cemaleddin adlı kardeşler tarafından yaptırıldığı bilinmektedir. 16. yy.'a ait bir Osmanlı dönemi eseridir.[167]

---

[162] Sözen, *a.g.e.*, 1971, 112.
[163] Beysanoğlu, *a.g.e.*, 2003, 716.
[164] Beysanoğlu, *a.g.e.*,1996, 651.
[165] Sinclair, *a.g.e.*, 1989, 193.
[166] Sözen, *a.g.e.*, 1971, 128.
[167] Vakfı ve mütevellisi bulunan bu yapının, mimarisinden kesin bir tarihlendirme yapmanın mümkün olmamasıyla birlikte, kayıtlarda 16.yy'dan kalma, bir Osmanlılar Devri eseri olduğunun söylendiği belirtilmektedir. Bkz. Sözen, *a.g.e.*, 1971, 125.

Seyahatnamelerdeki Tasviri

T.A. Sinclair'a göre, 16. yüzyıl Osmanlı yapısıdır. Tek odalı ibadet mekanı ve son cemaat yerinden oluşan yapı, düz damlı ve avluludur. İbadet mekanının çatısı kuzey-güney yönlü iki kemerle taşınmaktadır. Bununla birlikte, ibadet mekanının kuzey-güney çizgileri, bitişik olduğu sokağın biçimine uyduğundan dolayı, yamuktur.[168]

Bugünkü Durumu

Enine dikdörtgen bir plan şeması sergileyen yapı dikine iki kemerle bölünmüştür (Çiz.13). İç mekan, kuzey-güney yönünde iki geniş sivri kemerle üç kısma ayrılmış, kemerler iki tarafta duvardan taşkın ayaklara oturtulmuştur. Kemerler sütun ve ayaklara dayanmadığından iç mekan bölünmemiştir. Son cemaat yeri, siyah taştan bir sütuna dayanan, iki sivri kemerle avluya açılmakta, ayrıca kemerler iki tarafta duvar ayaklarına dayanmaktadırlar (Res.100-101). Avlu zemininden biraz yükseltilmiş bulunan son cemaat yerinin üstü kavak ağaçlarıyla örtülmüştür. Mescidin üstü ise düz damla örtülüdür.Avlu giriş kapısı üzerinde kitabe yer almaktadır. (Res.102-103).

4.1.5. MEDRESELER

4.1.5.1. Hüsrev Paşa Medresesi

Tarihçesi

Yapının inşa tarihini kesin olarak aydınlatacak herhangi bir kaynak günümüze ulaşmamıştır. Bununla birlikte, Diyarbakır'ın ikinci Osmanlı Valisi Hüsrev Paşa'nın[169], Diyarbakır'da valilik yaptığı 1521-1528 (H.928-935) yıllarına tarihlendirilmektedir.[170] Mardinkapı semtinde yer alan medresenin bir özelliği camii ile iç içe oluşudur. Başlangıçta medrese olarak inşa edilen yapı, Hüsreviyye Medresesi adını taşımaktadır.[171] Medrese iken de yapının mescit bölümü devamlı ibadet yeri olarak kullanılmış[172], bunun sonucunda da 18.yy.'da camiye çevrilmiştir.[173] 1540 tarihli tapu tahrir defterindeki kayıtlar da bunu

---

[168] Sinclair, *a.g.e.,* 1989, 193.

[169] Tuncer'den öğrendiğimize göre, Diyarbakır'ın ikinci Osmanlı valisi olan Hüsrev Paşa "Divane Hüsrev Paşa" olarak bilinmektedir. Karaman Beylerbeyliği'nden Diyarbakır valiliğine atanmıştır. Boşnak asıllı olup, Lala Mustafa Paşa'nın kardeşi olduğu belirtilen Hüsrev Paşa Yavuz'un Mercidabık Seferi sonrasında Mısır'da görevlendirilmiştir. Kanuni'nin Irakeyn Seferi sonrasında ise Suriye, Van ve Rumeli Beylerbeyiliğinde bulunmuştur. Ayrıca Kanuni'nin Budin Seferi esnasında vezirliğe atanmıştır. (Tuncer, *Diyarbakır Camileri*, Diyarbakır, 1996, 125, d.n.3).

[170] Gabriel, *Voyage Archéologiques dans la Turquie Orientale*, Paris 1940, 200; Sözen, *a.g.e.,* 1971, 70; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi*, II, Ankara, 1987, 569; *2000'e Beş Kala Diyarbakır*, Diyarbakır Valiliği, Diyarbakır, 1995, 140; Tuncer, *Diyarbakır Camileri*, Diyarbakır, 1996, 122; Yılmazçelik, "Osmanlı Hakimiyeti Süresinde Diyarbakır Eyaleti Valileri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, X-1, Elazığ, 2000, 240; Akbulut, *a.g.e.,* 1998, 79; Sarı, *a.g.e.*, 1996, 29; Adil Tekin, Diyarbakır, İstanbul, 1971, 52.

[171] Akbulut, *a.g.e.,* 1998, 79.

[172] Beysanoğlu, *a.g.e.,* 1996, 545.

[173] Sözen, *a.g.e.*, 1971, 70; Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Ankara, 1995, 59; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, II, Ankara, 1996, 545.

doğrulamaktadır.[174] Bu değişimin 1728'de (h.1141) gerçekleştiğini, bu tarihte yapıya eklenen minare[175] üzerindeki yazıt belgelemektedir. Yapı 1991-1992 yıllarında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onarılmıştır.[176] (Res.99).

Seyahatnamelerdeki Tasviri

Evliya Çelebi seyahatnamesinde, Hüsrev Paşa Camii'nin, Mardin Kapısı yakınında kalabalık cemaate sahip, gayet sanatlı ve şirin, ancak kurşunsuz bir ibadet yeri olduğunu belirtmektedir. Husreviye Medresesi'nden de "*bu ilim yerinde, kelam ilmi okunur. Onun için talebeleri gayet düzgün konuşurlar*"[177] şeklinde bahsetmektedir.

T.A. Sinclair'a göre, aslında bir medrese olan yapı, Eyaletin ikinci Osmanlı valisi Hüsrev Paşa tarafından kurulmuş ve 1521 ile 1528 yılları arasında yaptırılmıştır. Avlu üç yönde revaklarla çevrilmiştir ve avlunun dördüncü kenarı küçük bir camiyle doldurulmuştur. Doğu ve batıdaki revakların arkasında (giriş tarafında değil) hücreler sıralanmıştır. İbadet mekanı güneyde dışa doğru taşıntılı kubbe gibi tonozla çokgen bir izdüşüme sahiptir. Bu ve dikdörtgen alanın ortasındaki kubbe aynı genişliğe sahip olacak şekilde tasarlanmıştır. Dikdörtgenin geriye kalan bölümleri beşik tonozludur. Bütün yapı, minare hariç, siyah-beyaz taşların alterne kullanımıyla oluşturulmuştur. Minare, giriş kapısının batısında, dıştaki duvarın kuzeyine eklenmiştir. Dikdörtgen biçiminde bir kaide üzerine, üzerinde sadece dört beyaz taştan süsleme kuşağı bulunan yuvarlak bir gövdeye sahiptir. Minare, 1728 tarihi taşır.[178]

Bugünkü Durumu

Medrese, ibadet mekanına sahip olan açık avlulu, revaklı ve tek katlı bir plan kurgusu sergilemektedir (Res.104). Yapının ortasında yer alan avlu, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen bir alanı kaplamaktadır. Kuzey cephedeki, sivri kemerli bir nişin içine açılmış olan yayvan kemerli bir taçkapıdan geçilerek girilen dikdörtgen avlunun çevresini kuzey, doğu ve batı olmak üzere üç yönden kare biçimli on ayağa dayanan, sivri kemerli revaklar çevirmektedir[179] (Res.105). Sivri kemerli revakların on iki bölümünün üstleri kubbelerle örtülüdür.[180] Revakların arkasında sağda ve solda (doğu ve batıda) her biri birer pencereden ışık alan kare biçimli ve kubbeyle örtülü beşer adet olmak üzere toplamda on medrese odası sıralanmaktadır.[181] (Res.106-107). Kıble tarafının en ucunda yer alan birer hücre ise dikdörtgen planlıdır ve üstleri beşik tonozla örtülüdür. orta avlunun etrafını, tam güneyde bulunan dershane kısmı hariç olmak üzere ayaklara dayanan sivri kemerli revaklar çevirmekte, arkalarında medrese odaları yer almaktadır. Ana dershaneye doğrudan giriş sağlanmıştır (Res.108-109). Medrese uzun süre eğitim hizmetlerinde

---

[174] Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, II, Ankara, 1996, 545.
[175] Minare yapıya h.1141 (m.1728-1729) tarihinde eklenmiştir; Tekin, Diyarbakır, İstanbul, 1971, 52; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, II, Ankara, 1996, 545.
[176] Beysanoğlu, *a.g.e.*, 1996, 545.
[177] Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, 1970, 123, 125; Dağlı-Kahraman, *a.g.e.*, 2001, 26.
[178] Sinclair, *a.g.e.*, 1989, 188.
[179] *2000'e Beş Kala Diyarbakır*, 1995, 140.
[180] Semavi Eyice, "Hüsrev Paşa Camii", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, XIX, İstanbul 1999, 45.
[181] Akbulut, *a.g.e.*, 1998, 79; Eyice, *a.g.m.*, 1999, 45.

kullanılmıştır. Vakfiyesinde birçok gelirleri anlatılmaktadır. Deva, (deve) hamamı bunun en başta gelenlerindendir.[182]

Kuzey-güney doğrultusunda kareye yakın dikdörtgen bir alanı kaplayan yapıda cami olarak kullanılan ve yapının güneyinde yer alan bölüm ters (T) planı göstermektedir (Çiz.14). Dikdörtgen şeklindeki yapının güney kısmında bulunmaktadır. Ortadaki kubbeli mekan yanlara beşik tonozlarla açılmakta ve mihrap kısmı güneye beşgen biçiminde açılarak ters T planı oluşturmaktadır. Mihrap kıble duvarının ortasında bulunmakta ve harim girişiyle aynı eksende olup, yarım sekizgen çıkıntıda yer almaktadır. Mihrap sadece kesme beyaz taşlar kullanılarak oluşturulmuş, oyma ve kabartma tekniğinde geometrik geçmelerle bezenmiştir. Mihrap nişi beş kenarlı yarım sekizgen planlı olup, 8 sıralı mukarnas dizisi 3 dilimli kemerle örtülmüştür. Mihrabın yanlarında yer alan basık kemerli ve almaşık örgülü dikdörtgen biçimli ikişer adet pencere ile de bu bölümün aydınlanması sağlanmaktadır. Mihrabın doğu penceresinin üzerinde celi sü1üs tarzında yazılmış onarım kitabesi bulunmaktadır. Dışa taşıntı yapan mescid bölümünün doğu ve batısında dikdörtgen biçimli üçer pencere bulunmakta, bunlardan ikisi mescid bölümüne diğerleri medrese odalarına bakmaktadırlar. Caminin küçük ölçülerdeki minberi ahşaptandır. İç mekanın duvarları çinilerle süslenmiştir.

Yapı, bir sıra siyah bir sıra beyaz kesme taştan inşa edilmiştir.[183] Yapıya sonradan eklenen minare kuzeydeki avlu giriş kapısının batısında yapıdan bağımsız olarak yükselmektedir. Kare kaideli ve silindirik gövdelidir. Yapı 1991-1992 yıllarında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onarılmıştır. Güney ve batısı haziresidir.[184]

4.1.5.2. Muslihiddin Lâri Medresesi

Tarihçesi

Kaynaklarda ve halk arasında *İpariye* ya da *Parlı Medresesi* olarak da bilinen medresenin diğer bir adı da *Şeyh Safa Medresesi*'dir. Muslihiddin Lari adındaki bilgin bu medresede ders verdiği için *Muslihiddin Lari Medresesi* olarak bilinmektedir.[185]

Yapı, Safa Camii'nin güneyinde, cami avlusu içindedir. Yapım tarihi kesin olarak bilinmemekte, üzerinde tarihini verecek bir yazıt da bulunmamaktadır. "Mir'atül Edvar" ve "Mirkat-ül Ahbar" isimli eserlerin yazarı ve 16. yy.'ın ünlü bilgin ve tarihçisi Muslihiddin Lari'nin bu medrese ile Hüsrev Paşa Medresesi'nde ders verdiği, ayrıca Diyarbakır Müftüsü olarak görev yaptığı bilinmektedir. Bu nedenle yapımının en geç 16. yy.'ın ortaları veya üçüncü çeyreğine doğru bitmiş olabileceği tahmin edilmektedir. Uzun Hasan döneminde yapıldığı kabul edilmektedir. Medresenin hemen girişinde, yazıları oldukça silinmiş olan bir mezar taşından Muslihiddin Lari'nin ders verdiği bu medreseye gömüldüğünün anlaşıldığı belirtilmektedir.[186]

---

[182] Sarı, *a.g.e.,* 1996, 29.
[183] Akbulut, *a.g.e.,* 1998, 79; Beysanoğlu, *a.g.e.,* 1996, 545.
[184] Tuncer, *Diyarbakır Camileri*, Diyarbakır, 1996, 118.
[185] Sözen, *a.g.e.*,1971, 151; Sarı, *a.g.e.,* 1996, 34.
[186] Sözen, *a.g.e.*,1971, 152; Akbulut, a.g.e.,1998, 85.

Seyahatnamelerdeki Tasviri

T.A. Sinclair'a göre, ("*İbariye*" ya da "*Parlı Medrese*" olarak da bilinmektedir.) Girişteki mezar taşı 1572 yılında ölen, Diyarbakır'ın müftüsü ya da bilginine aittir. Bu kişinin hem medreseyi inşa ettirip, hem de orada ders vermesi mümkündür. Uzun, dikdörtgen yapı, merkezde bulunan duvarla çevrilmiş olan yüksek bir eyvan, her iki yanda iki hücre ve onların yanında eyvanla aynı genişlikte iki odayla sona ermektedir. Tonozlu kemer sistemi hücrelere ve dipteki odalara geçiş sağlamaktadır.[187]

Bugünkü Durumu

Lari Medresesi, tek katlı bir yapıdır. Burada Osmanlı mimarisinde yaygın olan medrese şemasının dışına çıkılarak ince uzun enine bir dikdörtgen hat üzerine birimlerin yerleştirilmesi şeklinde bir plan şeması uygulanmıştır (Çiz.15). Medrese planının en ortasında yapının dershanesi bulunmakta bunun iki yanında ise medrese odaları yer almaktadır. Beşik tonozla örtülü ve güney duvarında bir mihrabı bulunan, aynı zamanda ibadet amacına da hizmet veren büyük dershane bölümünün önünde geniş bir kemer bulunmakta, bu kısımda revak görülmemektedir. Revakların, bu kısmın ikisi sağda ikisi solda bulunan ve beşik tonozlarla örtülü olan medrese odalarının önüne yerleştirildiği görülmektedir (Res.110). Ortada bulunan büyük dershane kısmının iki yanındaki ikişer odanın yanlarında, yapıyı doğu ve batı yönde sınırlayan uzun beşik tonozlu birer oda yer almakta, bu odaların giriş kapıları da büyük dershaneyle kesilen ve ikiye bölünen, diğer iki odanın önünde yer alan bu revaklı bölüme açılmaktadır. Revaklar da tıpkı odalar gibi beşik tonozla örtülü olup, ortada bir ayağa dayanan iki sivri kemerle ön cepheye açılmaktadır. İki yanda yer alan bu revaklardan, kemerli bir geçitle büyük dershane kısmına ulaşılmaktadır (Res.111). Yapının örtü kısımları hariç tamamında kesme taş kullanılmıştır. Tonoz şeklindeki üst örtülerinde tuğla malzemeden de yararlanılmıştır. Günümüzde bakıma muhtaç durumdadır.

4.1.6. Türbeler

4.1.6.1. İskender Paşa Türbesi

Tarihçesi

Kesin yapım tarihi bilinmemektedir. Yapının mescit olarak kullanılan bölümünde bir kitabesi bulunmakta, ancak içinde herhangi bir ibare yer almamaktadır. Ancak yaptıran kişinin yaşamı ve caminin vakfiyesinin düzenleniş tarihi göz önüne alınarak, 1565 (h. 973) yılından önce yapılmış olduğu tahmin edilmektedir.[188]

Seyahatnamelerdeki Tasviri

T.A. Sinclair'a göre, türbe caminin güneybatısına bitişiktir. Kubbeli karenin doğu ve batı yönde az çok uzatılması ile şekillenen sekiz kenarlı bir mezar odası ve kuzey yöne eklenmiş kare biçimli kubbeli bir mescit kısmından oluşmaktadır. Kubbe

[187] Sinclair, *a.g.e.*, 1989, 187.
[188] Sözen, *a.g.e.*,1971, 177.

kare bir temel üzerine onaltı kenarlı bir kasnak üzerine oturmuştur. Her iki yana olan genişlemeler kareye katılmak için açılar bırakılmak suretiyle yapılmış olup, aslında kare kadar geniş değildir, yapı dengelidir. Genişleyen kısımlar, yarım kubbeler hariç, beş kenarlı eğik üst örtüye sahiptir. Adının İskender Paşa Türbesi olmasına rağmen, bu türbenin camiden çok daha sonra, belki de 18. yy.'da yapılmış olması muhtemeldir.[189]

Bugünkü Durumu

Yapı iki bölümden oluşmaktadır (Res.112). Kuzeyde bulunan bezeli bir mihrabı ve dilimli kemerlerle örtülü pencereleri olan, tek kubbeli mescit ile güneyde bulunan türbe planı tamamlamaktadır. Türbeye giriş, kuzey-doğu kısmında yer alan bir kapıdan sağlanmıştır (Res.113). Yapının tamamı siyah-beyaz taşların yatay yerleştirilmesiyle oluşturulmuştur. Türbenin içinde, kapıdaki yazıttan, İskender Paşa'nın torunu Şeyh Yusuf Raif Bey'e ait olduğu anlaşılan bir sanduka ile iki mezar yapısı bulunmaktadır. Sanduka güney yönde bulunan mihrabı ortalayacak şekilde ve ona oldukça yakın bir şekilde konumlandırılmıştır. Diğer iki mezar ise sandukanın doğusunda ve ona çok yakın olacak şekilde ve birbirine paralel olarak yerleştirilmiştir (Res. 114-115).

4.1.6.2. Özdemiroğlu Osman Paşa Türbesi

Tarihçesi

Türbe kitabesine göre Diyarbakır'da 1571-1575 (H.979-983) yılları arasında dört yıl Valilik yapan Özdemiroğlu Osman Paşa adına 1585 (H.993) yılında yaptırılmıştır. Tuhfetü'l Mimari'de Sinan'ın eseri olarak geçmektedir. Ancak Sinan'a ait yazmalarda bu kaydın bulunmadığı ifade edilmektedir.[190]

Seyahatnamelerdeki Tasviri

T.A. Sinclair'a göre, Fatih Paşa Camii'nin son cemaat yerinin doğu ucunda bulunmaktadır. Sekiz kenarlı ve kubbeli türbe odasının önünde, kuzeyde kubbeli kare bir giriş odası bulunur. Eyaleti yöneten Paşa, 1571'den 1575'e kadar Diyarbakır'da görev yapmıştır. Türbenin tarihi 1585'tir.[191]

Bugünkü Durumu

Fatih Paşa Camisi'nin kuzeydoğusunda yer alan yapı iki bölümlü olarak düzenlenmiştir. Türbe mekânı içten ve dıştan sekizgen planlı olup, kuzeyde kare planlı ve kubbeyle örtülü bir giriş bölümü yer almaktadır (Çiz.16). Siyah-beyaz olmak üzere yatay şekilde yerleştirilmiş iki renkli taşlar cepheyi oldukça hareketli bir görünüme kavuşturmuştur. Hem kare şeklindeki giriş bölümü, hem de sekizgen formlu türbe kısmı kubbe ile örtülmüş, kubbeler de kurşunla kaplanmıştır (Res. 116-118).

---

[189] Sinclair, *a.g.e.*,1989, 187.
[190] Sözen, *a.g.e.*,1971, 180; a.y., *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, 217; Meriç, *a.g.e.*, 1965, 27.
[191] Sinclair, *a.g.e.*, 1989, 183.

4.1.6.3. Şeyh Abdülcelil (Müslihiddin Lari) Türbesi

Tarihçesi

Muslihiddin Lâri, 16. yy.'ın tanınmış bilim adamlarındandır. İran'ın Lâr kentinde doğmuş, bu nedenle kendisine, Lârî-i Âcemî de denilmiştir. Lârî'nin çağının büyük bilginlerinden özellikle Mîr Kemâleddin Hüseyin ve Mîr Gıyas'tan ders aldığı, sonra İstanbul'a gelerek tanınmış bazı Osmanlı bilginleriyle, bu arada Ebusuud Efendiyle ilişki kurduğu, din bilimlerinde ve tasavvufla ilgili konularda geniş ve derin bilgiye sahip olduğunu gösterdiği bilinmektedir. 1561'de Diyarbakır Valiliğine atanan İskender Paşa'nın davetini kabul ederek Diyarbakır'a gelip yerleşen Lârî'ye Hüsrev Paşa Medresesi müderrisliği ile Diyarbakır müftülüğü görevleri verilmiştir. 1571'de ölen Muslihiddin Lârî'nin mezarı Safa Camii avlusundadır.[192]

Seyahatnamelerdeki Tasviri

Evliya Çelebi seyahatnamesinde bu türbenin adı "*Molla Uzeyir Mushihüddin Lari ziyaret yeri*" olarak geçmektedir. Evliya Çelebi türbeden ,"*Hindistan'daki Lar şehrinde dünyaya gelmiş, bir dünya seyyahı, Fadıl bir kimse idi. Ruma gelince padişah musahibi olup, hayli şöhret ve itibar bulmuş ve Ebussuud derecesinde bir zat olmuştu. Diyarbekir'de Husreviye medresesinde seccadeye oturmuştu. Burada secdeyi tamam ederek beka diyarına göçünce, Şeyh-i Rumi yakınında gömülmüştür*"[193] şeklinde bahsetmektedir.

T.A. Sinclair'a göre, Türbe Safa camisinin avlusundadır. "*Şeyh Abdülcelil Türbesi*" olarak da bilinmektedir. Yapım tarihi belli değildir. Sekizgen gövdeli, basık, kubbeli, basık tuğla çatılı bir yapıdır. İçeride mezar taşı bulunmaktadır. Kitabenin sadece okunabilen bölümünde "*Şeyh Abdülcelil*" yazısı okunmaktadır.[194]

Bugünkü Durumu

Lari'nin gömülü olduğu türbe sekizgen planlıdır (Çiz.17). Yapıda malzeme olarak tamamen siyah kesme bazalt taş kullanılmıştır. Yapı çift örtü sistemine sahiptir. İçten kubbe, dıştan ise piramidal bir çatıyla örtülmüştür. Sekizgen gövde bir silmeyle sonlanmakta ve sonra piramidal örtüye geçilmektedir. Çatının üzeri kiremit ile kaplanmıştır. Türbeye güney yöndeki basık kemerli bir kapı ile geçilmektedir (Res. 119-120). İçerinin aydınlanması doğu ve batı cephelerinde açılan dikdörtgen formlu birer pencereyle gerçekleştirilmektedir. Güney duvarında bir mihrap, onun sağ ve solunda da birer niş yer almaktadır.

4.1.6.4. Zincirkıran Türbesi

Tarihçesi

Yapının kesin inşa tarihini belirten herhangi bir kaynak bulunamamıştır. Ayrıca kim tarafından yaptırıldığı ve Zincirkıran adının nereden geldiği

[192] Beysanoğlu, *a.g.e.,* 1996, 658-659.
[193] Evliyâ Çelebi, *a.g.e.,* 1970, 146-147.
[194] Sinclair, *a.g.e.,* 1989, 187.

aydınlatılamamıştır. Gerçi, 1599 yılında Diyarbakır'da Zincirkıran Ali Paşa adlı bir Valinin beş ay süresince görev yaptığını kaynaklar bildirmektedir. Ancak türbe ile ilgisi saptanamamıştır.

Seyahatnamelerdeki Tasviri

T.A. Sinclair'a göre, Nasuh Paşa Camii'nin güneyindedir. Kalın sekizgen, oldukça kibar piramidal bir çatı ve kubbeden oluşmaktadır. Siyah-beyaz dönüşümlü taş örgüsü kubbe kasnağı seviyesinde sadece siyaha dönüşmektedir. Türbenin içinde tabutlar bulunmaktadır. Bunların kime ait oldukları ise bilinmemektedir.[195]

Bugünkü Durumu

Zincirkıran Türbesi, gerek içten gerekse dıştan sekizgen bir plana sahiptir (Çiz.18). Yapının kuzey cephesinin ortasında yer alan dikdörtgen kapısı dörtgen planlı bir niş içine alınmıştır. Sekizgen bir platformun ortasında yer alan türbenin pencerelerinin de oturduğu alttan iki sırası sadece siyah bazalt taşıyla oluşturulmuş ondan sonra türbenin beden duvarları siyah-beyaz olmak üzere iki renkli düzgün kesme taşların yatay bir şekilde almaşık olarak örülmesiyle oluşturulmuştur (Res.121). Bu yönüyle de oldukça hareketli bir mimari görünüm kazanmıştır. Gövdede iki renkli taş sıralarıyla silmeli kısma ulaşılmıştır. Burada beyaz taşlardan oluklu bir silme yer almış ve bir sıra siyah taş cepheyi dolandıktan sonra taştan piramidal çatıya geçilmiştir. Çift örtü sistemine sahip olan türbe, içten kubbe, dıştan piramidal bir külahla örtülmüştür Türbenin içerisinde ayrıca bazı sandukalar bulunmaktadır. Fakat yapının tarihini ve yatanın kişiliğini verecek bir yazıt bulunmamaktadır[196]

4.1.6.5. Sarı Saltuk (Gülşeni) Türbesi

Tarihçesi

Türbenin kesin inşa tarihini belirten bir kaynak bulunamamıştır. O.C. Tuncer yapının mimari özelliklerinden hareketle Kanuni döneminde yapıldığını ileri sürer.[197]

Seyahatnamelerdeki Tasviri

T.A. Sinclair'a göre, türbe sekiz kenarlıdır. Cephelerde, pencereler yerine bir takım Kufi yazı karakteriyle yazılmış panolar barındırmaktadır. Geniş sekizgen bir gövdeye sahiptir ve içten kubbe dıştan hafif eğimli piramidal külahla örtülüdür. İçerde mezar taşı bulunmakta, ancak altında kimin yattığı bilinmemektedir. Tarih vermek zordur.[198]

Bugünkü Durumu

Sarı Saltuk Mescidi'nin doğu cephesine bitişik bir konumdadır. Tek katlı olan türbe, içten ve dıştan sekizgen bir plan arz etmektedir (Çiz.19). Türbenin iç

[195] Sinclair, *a.g.e.,* 1989, 190.
[196] Sözen, *a.g.e.,*1971, 172; Beysanoğlu, *a.g.e.,*1996, 662.
[197] Tuncer, *Anadolu Kümbetleri*, 1991, 151.
[198] Sinclair, *a.g.e.,* 1989, 185.

mekanında içinde kimin yattığına dair bir yazıt bulunmayan bir sanduka yer almaktadır. Güney cephede de bir mihrap nişi bulunmaktadır. Beden duvarları tamamen siyah kesme taşla oluşturulmuştur. Tamamen siyah taşla oluşturulan dış cepheye bazı unsurlar hareket kazandırmaktadır (Res. 122-123).

4.1.6.6. Sahabeler Türbesi

Tarihçesi

Yapı, İç Kale'de yer almaktadır. Hz. Süleyman Cami ya da Nasıriye Cami olarak da bilinen Kale Camii'nin batı duvarına bitişik durumdadır. Halk arasındaki inanışa göre ilk yapımı 639 yılına kadar giden türbe bugünkü şeklini 1631-1633 (h.1041-1043) yıllarında Diyarbakır'da Valilik yapan Silahdar Murtaza Paşa'nın sayesinde kazanmıştır.[199]

Seyahatnamelerdeki Tasviri

Evliya Çelebi seyahatnamesinde ziyaret yerlerinden bahsederken, İçkale'de Kale Camisine bitişik olan Sahabeler Türbesi'nden, "*İç kalede paşa sarayı yakınında Hazret-i Halid camiinde zevk sahiblerinin piri, şevk erbabının Şeyhi Gazi (Halid bin Velid oğlu Şehid).. Hazret-i Halid, pençesiyle Diyarbekir'i kayserler elinden almak için çabalayıp, sonunda alıp müstakil hakim iken, bu oğlu vefat edip, iç kaledeki camiye gömülmüştür. Hala herkesin ziyaret ettiği yerdir. Hakir, saadetli makamına yüz sürerek şu beyti duvarına yazdım:*

Ecel suhanı (törpü) hakkeyler Hadidi
Dahi Halid Velid bin-i Velidi"[200] şeklinde bahsetmektedir.

T.A. Sinclair'a göre, avlu içindeki türbe Kale Camii'nin duvarına bitişiktir. Burası "Sahabeler Türbesi" olarak bilinmektedir: "Sahaba (Arapça "sahip"in çoğulu) "Peygamberin arkadaşı", onu çok yakından tanıyan kişiler anlamında kullanılmaktadır. Bundan kavramsal olarak, kentin zapt edilmesi esnasında ölenlerin buraya gömülmüş oldukları sonucu çıkmaktadır. Batı ve güneye doğru açık-kenarlı olan bir yapının üzerinin eğimli bir çatıyla kapatılmış olan ev-benzeri bir düzenleme içermektedir. Kitabesinden dolayı, Vali Silahtar Mustafa Paşa (1631-33) dönemine tarihlendirildiği söylenmektedir, ancak çok daha geç bir tarihe ait olabilir. Aslında çatı, önceki caminin bir bölümü olabilecek olan şeyi gizlemektedir; görünmeyen duvarlar üzerine kurulmuş ve sadece şimdiki caminin ibadet mekanının içinden erişilebilir olan bir kubbe ile onun kuzeyinde bir yarım kubbeden oluşmaktadır. Bazılarının Mustafa Paşa'nın akrabalarına ait olduğu kesin olan mezar taşlarının kalabalığı, türbenin güney tarafının avlu duvarlarıyla kısmen biçimlendirilmiş olmasına rağmen,[201] batı ve güney yöndeki demir parmaklıklardan görülebilmektedir.

---

[199] Sözen, *a.g.e.*,1971, 185.
[200] Evliyâ Çelebi, *a.g.e.,* 1970, 144.
[201] Sinclair, *a.g.e.,* 1989, 192.

Bugünkü Durumu

Yapı kare bir plan şeması sergilemektedir (Çiz.20). Sahabeler Türbesi'nin dışarıdan girişi, kuzey cephesinin sağ yanındadır. Üç geniş basamakla kapı sahanlığına ulaşılmaktadır. Kapı yuvarlak kemerli derin bir niş içine alınmıştır. Düz silmeli kapının alınlığında dört satır halinde, Silahtar Murtaza Paşa'nın yaptırdığını gösteren kitabe bulunmaktadır.[202] Kapı kanatları ahşaptandır. Türbe, içinin boş yer bırakılmamacasına çeşitli kişilerin ve Murtaza Paşa'nın yakınlarının mezar taşlarıyla doldurulmasından dolayı, dışarıdan girilen bu kapı açılamaz duruma getirilmiş olup kullanım dışı kalmıştır.

Sahabeler Türbe'sinin, batı ve güney cepheleri ortada bir ayağa oturan ikişer hafif sivri kemerle dışarı açılmaktadır. Bu kemerlerin içi yeşil demir şebekelerle kapatılmıştır. Türbenin batı cephesinde bulunan iki hafif sivri geniş kemerden sağ tarafta bulunanın sol alt tarafı kapı olarak bırakılmıştır. Bu kapıya dört merdiven basamağıyla ulaşılmaktadır. Günümüzde türbeye giriş bu kapıdan sağlanmaktadır (Res. 124-126).

Türbenin iç mekânı Murtaza Paşa ve çocuklarına ait mezar taşları ile doludur(Res. 127-128). Türbe yapılan değişiklikler sonunda, Kale Camii'nin batı duvarına yerleştirilmiştir. Beden duvarları tamamen siyah kesme taşlardan oluşturulmuştur.

4.1.7. HANLAR

4.1.7.1. Deliller Hanı

Tarihçesi

Mardin Kapısı'ndan girilince hemen sağda yer alan büyük bir yapıdır. Diyarbakır'ın ikinci Osmanlı Valisi Hüsrev Paşa tarafından 1527-1528 (h. 934) yılında yaptırılmıştır. *Hüsrev Paşa Hanı* ya da "*Kervansaray*"[203] olarak da bilinen yapıya Hicaz'a gidecek olan hacıları götürecek rehberlerin (delillerin) bu handa kalmalarından ötürü Deliller Hanı denilmiştir.[204] Hanın karşısındaki geniş alana da *Hacılar Harabesi* denilmekteydi.[205]

Deliller Hanı'nın 20 Haziran 1603 tarihli bir vakfiyede "Mardin kapısı Menzil Han" şeklinde geçtiği ifade edilmektedir. Söz konusu handa 19. yy.'da Hacı adayları ve delillerin yanı sıra, 1817 tarihinden itibaren askerlerin de kaldığı bildirilmektedir. II. Mahmud ve bunu izleyen Tanzimat döneminde Deliller Hanı'nda büyük ölçüde askerlerin kaldığı ve hanın depolarına askeri malzemeler konulduğu

---

[202] Sözen, *a.g.e.*, 1971, 185.
[203] Akbulut, *a.g.e.*, 1998, 58.
[204] Sözen, *a.g.e.*,1971, 193; a.y., *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, 1975, 121; İdris Köprülü, "Diyarbakır Deliller Hanı'nın Otel Olarak Düzenlenmesi", *II. Vakıf Haftası*, Ankara, 1987, 72; Bozkurt Ersoy, "Diyarbakır Deliller Hanı", *Kültür ve Sanat*, 28, Diyarbakır Özel Sayısı, Ankara, Aralık 1995, 22: Mücahit Yıldırım, *Diyarbakır Hasan Paşa Hanı Koruma ve Değerlendirilmesi*, Y.T.Ü. (Sos. Bil. Enst. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul, 1996, 34; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi*, II, Diyarbakır, 1998, 571; *2000'e Beş Kala Diyarbakır*, 161; Ara Altun, "Deliller Hanı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, IX, İstanbul 1994, 140.
[205] Altun, *a.g.m.*,, 1994, 140.

belirtilmektedir. Temmuz 1841 tarihinde Kerim Paşa Livası'nın 2. Alayı'nın eşyalarının da Deliller Hanı yüklüğünde bulunduğu bilgisi verilmektedir. Handa 1842 tarihinde önemli sayıda asker kaldığının yine kaynaklardan öğrenildiği söylenmektedir. Deliller Hanı'nın, 1891 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden Arifî Paşa'nın verdiği bilgilere göre bu dönemde de kentin en önemli hanları arasında yer aldığının anlaşıldığı düşüncesine varılmaktadır.[206]

Seyahatnamelerdeki Tasviri

Evliya Çelebi seyahatnamesinde, yaptıranların hakir Evliya'ca bilinmeyen Mardin kapısı yakınındaki (Bezirgan hanı) Deliller Hanı'nın mamur olup, hanlar içinde bir gül olduğunu, bekar odalarının da gereğinden çok sayıda olduğunu belirtmektedir.[207]

T.A. Sinclair, yapıdan Büyük Osmanlı kervansarayı olarak bahsetmektedir. 1527'de yakınındaki medrese ile birlikte Hüsrev Paşa tarafından yaptırılmıştır. Hasan Paşa Hanı'nın aksine, kervansaray tamamen seyahat eden tüccarlar ve onların mallarına ayrılmıştır. "Delil" kelimesi Mekke'ye giden, dönüşlerinde "Hacı" ünvanını alacak olan, diğer bir deyişle hac yolculuklarını tamamlayacak olan, hacı adaylarının rehberi anlamına gelmektedir. Seyyaha göre, burada "Deliller" (rehberler) kalırlardı. Handaki ücretlerin çok yüksek olmasından dolayı bazı tüccarların bu handa kalmaktan kaçındıklarını ve kentin dışındaki bir handa kaldıklarına yönelik kanıtlar bulunduğunu belirtmektedir.[208]

Seyyah, hanın mimari yapısından bahsederek şu bilgileri vermektedir. "*Avluyu çevreleyen odalar her biri revakların arkasında kalmak üzere iki kat üzerine yapılmışlardır. Büyük bir ahır, avlunun kısa yüzünün, güney yönüne uzanır. Cadde yüzünde bir dükkan sırası avlu revaklarına kapalı olan odaların ve ahırın önünde sıralanır. Üst kattaki odalar bu dükkanların üzerinde yer alırlar. Avluya caddeden olan giriş, kapıcı odası şeklinde ele alınmıştır. Eğimli bir çatı üzerinde kısa bir yol yapılarak, giriş kısmı da caddeye bakan cephenin bazalt ve kireç taşıyla almaşık olarak örülmüş yegane bölümünü kapsar. Avlunun içinde girişteki geçit, karşıt yönde revakları kesen ve dıştaki duvarın karşısında sona eren derin bir mahzenle dengelenmiştir. Mahzenin üstündeki üst katın bir bölümü ve girişin karşısındaki merdivenler, avlunun siyah-beyaz olarak örülmüş yegane bölümüdür. Burada ayrıca iki tane kufi pano yer almaktadır. Girişteki geçidi dengeleme çabası yanıltıcı bir etki bırakmaktadır; diğer hanların planında kemerli geçidin karşısı ahıra geçit verir, burada ise ahırın kapısı gizlenmiştir.*"[209] (Res.129-130). (Res.136).

Bugünkü Durumu

Geniş bir alana yayılan han açık ve kapalı avlulu olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Kare planlı, iki katlı ve avlulu bir yapıdır (Çiz.21). Binada yapı malzemesi olarak siyah ve beyaz kesme taş, moloz taş ve tuğla kullanılmıştır.[210]

---

[206] Yılmazçelik, *a.g.e.*,1999, 475.
[207] Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, 1970, 129.
[208] Sinclair, *a.g.e.*, 1989, 188.
[209] Sinclair, *a.g.e.*, 1989, 188.
[210] Altun, *a.g.m.*, 1994, 141.

Giriş cephesi düzgün kesme taş, diğer cepheler kaba yonu taşla inşa edilmiştir.[211] Hanın doğuya bakan giriş cephesinin ortasında siyah-beyaz taş sıralarıyla hareketlendirilmiş, cepheden taşıntılı bir taçkapı bulunmaktadır (Res.131-132). Basık kemerli kapı aracılığıyla yanlara doğru genişleyen bir hole girilmekte ve bu mekan şadırvanlı bir orta avluya açılmaktadır. Avlunun etrafını düzgün kesme taştan yapılmış, kalın ayaklara dayanan iki katlı revaklar çevirmekte ve her bir revakın ardında birer han odası yer almaktadır. Hanı'nın önündeki caddeye bakan kısımlarında alt katta boydan boya dükkanlar yer almaktadır. Ahır bölümü hanın güneyine yerleştirilmiştir. Hanın diğer bölümlerinin iki katlı olmasına karşın, burası tek katlı olarak düzenlenmiştir. Dükkanlar ahır bölümünün önünde de sıralanmıştır. Hanın ahır ve depo olarak kullanılan bu kısmına güney tarafta bulunan revak arkasındaki bir dükkân geçit vermektedir. Ahır bölümünde, beş ayak sırasını girişe paralel kemerler birbirine bağlamakta ve bu şekilde mekan altı nefe bölünmektedir. Doğu-batı yönünde uzanan kemerlerin aralarındaki nefler, boydan boya beşik tonozlarla örtülmüştür[212] (Res.133-135). Giriş holünün ve tam karşısında bulunan benzerinin iki tarafında bulunan ve sivri kemerli birer açıklığın içinde yer alan merdivenlerle bir müddet devam ettikten sonra sağlı ve sollu dönerek devam eden merdivenlerle ikinci kata ulaşılmaktadır. İkinci katta kalın ayakların taşıdığı revakların arkasında han odaları sıralanmıştır. Bu odaları revaklara derin kapılar bağlamaktadır.

Deliller Hanı 1950'li yıllarda geniş çaplı bir onarım görmüştür. 1982 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün kararı ile restore edilerek turistik amaçlı kullanılmaya başlamıştır.[213] Bugün *Kervansaray Oteli* adı altında hizmet görmektedir.[214]

4.1.7.2. Hasan Paşa Hanı

Tarihçesi

Hanın yapımına, Diyarbakır Valiliğine 1571 (H.978) yılında atanan Sokullu Mehmet Paşa'nın oğlu Vezir Hasan Paşa tarafından başlanmış, Vali Hasan Paşa'nın başka yerde görevlendirilmesi sonucu bir sonraki Diyarbakır Valisi Özdemiroğlu Osman Paşa tarafından tamamlatılmıştır. Hasan Paşa Hanı'nın yapılma nedeni olarak da Paşa'nın Kuyumcular ve Ketenciler adlı iki çarşıyı da yeterli görmeyip bu işler için bir han yaptırmayı tasarlaması gösterilmektedir. Kısa bir süre sonra hanın inşasına başlandığı ancak Hasan Paşa bu sırada başka bir göreve atandığı için inşaatın tamamlatılması vekil bıraktığı kişiler ve bunlara yardımcı olan yeni Diyarbakır valisi Özdemiroğlu Osman Paşa'nın desteğiyle olduğu[215] ifade edilmektedir.

Hasan Paşa Hanı'nın 18. yy. ile 19. yy.'ın ilk yarısında da Diyarbakır'ın en önemli hanlarından birisi olduğu görülmektedir. Buckingham'ın 1815 yılı için verdiği bilgiler arasında hububat piyasasının burada toplandığı hakkındaki kaydı, 19.

---

[211] Baş, *a.g.t.*, 2006, 190.
[212] Altun, *a.g.m.*, 1994, 141.
[213] Köprülü, *a.g.m.*, 1987, 72.
[214] *2000'e Beş Kala Diyarbakır*, 1995, 161.
[215] Beysanoğlu, *a.g.e.*, 2003, 618; *2000'e Beş Kala Diyarbakır*, Diyarbakır, 1995, 66-67.

yy.'da da bu hanın büyük bir öneme sahip olduğunu göstermektedir.[216] 3 Ekim 1792 tarihinde Diyarbakır valilerinden Abdi Paşa'nın kethüdası Nuh Beğ zimmetinde olan 54 bin kuruşu ödemediğinden bütün mallarının bu handa saklandığı ifade edilmektedir. 25 Aralık 1802 tarihli bir fermandan Diyarbakır'da eceliyle vefat eden Diyarbakır valisi Zühtü İsmail Paşa'nın eşyalarının yine Hasan Paşa Hanı'nda toplandığı söylenmektedir. 5 Ağustos 1843 tarihli bir arzda da büyük ihtimalle 1833 yılında Diyarbakır'da meydana gelen yangın sırasında Fransız rahiplerinden birinin eşyalarının kurtarılarak burada muhafaza edildiği belirtilmektedir. Bütün bu veriler, Hasan Paşa Hanı'nın incelenen dönemdeki önemini ortaya koyduğu gibi Diyarbakır'a dışarıdan gelip bu handa vefat eden tüccarların tereke kayıtlarının da Hasan Paşa Hanı'nın önemli bir tüccar hanı olduğunun göstergesi olmaktadır.

Hasan Paşa Hanı'nın 1833 yılından itibaren askere kışla olarak hizmet verdiği bilgisine yine belgeler vasıtasıyla ulaşılabilmektedir. İ. Yılmazçelik'in bildirdiği Temmuz 1724 tarihli bir hüccetten "Şehit Mehmed Paşa evkâfından" olduğu saptanan hanın 19. yy.'da gelirlerinin yarısının Ragıbiyye Medresesi'ne aktarıldığı bildirilmektedir. Diyarbakır ulemasından Küçük Ahmed ve Hacı Mehmed Ragıb Efendi 1840 tarihli arzlarında, söz konusu hanın gelirinin yarısının Ragibiyye Medresesi'ne ait olduğunu ancak 1833 yılından beri askere kışla olarak hizmet verdiği belirterek, 7 senelik gelirin yarısı olan 3000 kuruşun ödenmesini ve hanın askerden tahliyesini istedikleri ifade edilmektedir. Bununla birlikte 11 Nisan 1842 ve 7 Eylül 1842 tarihli Vilayet Masraf Defteri'nden, Hasan Paşa Hanı'ndaki askerlerin buradan tahliye edilmeyip burada kalmaya devam ettikleri belirtilmektedir.[217]

Seyahatnamelerdeki Tasviri

1612'de Diyarbakır'a gelen ve kentte Hasan Paşa Hanı'nda kalan Simeon *Seyahatname*'sinde hanın büyüklüğünden ve süslemelerinden söz ederek gözlemlerini *"Şehre girdikten sonra Hasanpaşa Hanı'na indim. Muazzam kargir bir bina olan bu hanın 500 beygiri barındırabilen yer altında iki büyük ahırı, rengarenk demir bir parmaklıkla çevrilmiş çok güzel bir havuzu, üç kat üzerinde birçok kargir odaları vardı[218]"* şeklinde aktarır.

Evliya Çelebi seyahatnamesinde Hasan Paşa Hanı'ndan, Diyarbakır'ın birçok hanlarının içinde, kale gibi gayet sağlam ve müstahkem[219] bir yapı olarak bahseder.

18.yy.'ın ortalarında, 1766 senesi Mayıs'ında Diyarbakır'ı ziyaret eden Carsten Niebuhr, büyük hanın (Hasan Paşa Hanı) kubbelerinin kurşunla kaplı olduğunu aktarır.[220]

1815-16 yılında Buckingham'a göre kentteki hanlar içinde Hasan Paşa Hanı özellikle iyidir ve Urfa'daki hanların hepsinden daha üstündür. Seyyah hanı tasvir ederken, alt katında, genellikle mısır çarşısı bulunduğunu, avlusunda yer alan ve onu çevreleyen, genellikle mal ve eşya ile dolu olan dükkanlar bulunduğunu söyler. Üst kattaki bölümler zenaat ve imalat yerleri barındırır. Bu ifadeyle hanın iki katlı

[216] J.S. Buckingham, *Travels in Mesopotamia and Asia Minor*, London, 1827, 214.
[217] Yılmazçelik, *a.g.e.*, 1999, 475.
[218] Hrand D. Andresyan, *Polonyalı Simeon Seyahatnâmesi (1608-1619)*, İstanbul 1964, 98-99.
[219] Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, 1970, 129.
[220] *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., IX, İstanbul, 1994, 468.

olduğunu belirtmektedir. Etraftaki odalar burada kalan seyyahların konaklamalarına içindir ve handa haremler ya da burada geçici bir süre kalacak olan aileler için mutfaklı, ocaklı ve diğer her türlü ihtiyaçları rahatlıkla karşılamak için gerekli olan şeyleri barındıran bir kat daha bulunmaktadır.[221]

1856-57 yıllarında Diyarbakır'a gelen R.J. Garden Hasan Paşa Hanı'nı "*Ulu Cami'nin doğusunda, ama yakınında, Hasan Paşa Hanı (ya da Kervansarayı) denen büyük bir bina bulunmaktadır. Siyah ve beyaz taş katmanlarından oluşan yapısı hoş bir etki yaratır*"[222] şeklinde tasvir etmektedir.

1890-1897 yılları arasında Diyarbakır'a gelen Edmund Naumann, Hasan Paşa Hanı'nı şehri Dağkapı'dan güneydeki Mardinkapı'ya bağlayan anayol üzerinde sol tarafta bulunan görkemli bir kervansaray olarak nitelemekte, müştemilatı ve boyutlarının göz önüne alındığında büyük saray olarak adlandırılması gerektiğini ifade etmektedir.[223]

T.A. Sinclair'a göre, han 1575 yılında bitirilmiştir. "*Bir avlu etrafında iki katlı yapılmış, büyük, etkileyici bir kervansaraydır. Ancak ahır bölümü yoktur. Batıda (cadde yönünde), güneyde ve doğuda üç geniş girişi vardır. Üst kat pencereleri büyüktür. Tüccarlar ve onların eşyalarının sadece bir gecelik konaklamasından öte kısmen dükkanlar ve depolar kapsaması niyetiyle yapılmış olmalıdır. Bununla beraber handa seyyahların burada kaldıkları ve atların ahırda durdukları bilinmektedir. Karşı cepheyle büyük bir simetri içinde olan batı cephesi, pencere sütunları ve kemerleriyle Deliller Hanı'ndan daha büyük bir etki yaratmak üzere tasarlanmışlardır. Hanın cepheleri, hem içeride hem de dışarıda genelde çok daha fazla süslenmişlerdir. İç kısımda, ayaklar yerine sütunlar revak kemerlerini desteklemektedirler ve avlunun ortasında sütunlu bir şadırvan bulunmaktadır. Derin giriş verandası dıştaki köşelerde sütunlara ve balpeteği biçiminde, içe doğru dönen ve üste ulaşmadan önce içteki yüzlerin içinden geçen, bordürlere sahiptir. Kapının yan yüzlerinde nişler ve üzerlerinde bezemeli panolar yer almaktadır.*"[224] (Res.137-141).

Bugünkü Durumu

Hasan Paşa Hanı dikdörtgen bir alanı kaplamaktadır. Yapı iki katlı olarak düzenlenmiştir (Çiz.22). Avlu dikdörtgen bir form sunmaktadır. Revakların gerisinde, kalmak ve eşyaların depolanması için düzenlenen odalara yer verilmiştir. Batı, güney ve doğuda bulunan birer kapı yapıya geçit sağlamaktadır. Batı yönde bulunan girişi Gazi Caddesi'ne, diğer girişleri ise hana bu yönlerden bitişik olan kapalı çarşılara açılmaktadır. Batı cephesinin altında beşik tonozlu dükkanlar yer almaktadır. Cephelerde siyah-beyaz iki renkli taşlar yatay olarak dizilmişlerdir. Bu durum zaten dikdörtgen biçimde olan yapının olduğundan da uzun görünmesine yol açmıştır. Cepheler yukarıda taş konsollar üzerine oturan bir silmeyle sonlanmaktadır (Res.138-139). Hanın ortasına baldaken tarzında bir şadırvan yerleştirilmiştir. Şadırvan altı sütuna dayanan sivri kemerlerle oluşturulmuş, kubbeyle örtülmüştür. Diyarbakır'ın ticaret merkezinde yer alan Han son dönemlerde restore edilerek

[221] J.S. Buckingham, *a.g.e.*, 1827, 214-215.
[222] Garden, *a.g.e.*, 1999, 142; a.y., *a.g.m.*, 1867, 182-193.
[223] Pınar, *a.g.e.*, 1999, 159.
[224] Sinclair, *a.g.e.*, 1989, 189.

halkın hizmetine sunulmuştur. Altta yer alan dükkanlar ve odalar işyeri ve alışveriş merkezi olarak, avlusu ise kafe ve dinlenme yeri olarak hizmet görmektedir (Res.140-144).

4.1.7.3. Çifte Han

Tarihçesi

Yapım tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber eldeki belgelerden 16. yy.'dan kalma Osmanlı Devri eseri olduğu anlaşılmaktadır.[225] Eskiden borsanın tamamı, daha sonrada bir bölümü burada bulunmaktaydı. Bugün ise Eski Borsa kısmı otel olarak (Hotel Okan) kullanılmaktadır. Han, ikişer katlı iki yapıdan oluşmaktaydı. *Çifte Han* adı buradan gelmektedir. 18. yy.'da Diyarbakır'a gelen yazar İnciciyan, 1804 yılında Ermenice olarak basılan Coğrafya kitabında, Çifte Hanı, Diyarbakır'ın en büyük hanlarından biri olarak göstermektedir.[226] 1810 tarihli bir vakfiyede yukarıda otuz oda, bir kahvehane, üç adet terzi dükkânı, tuvalet, ahır, su kuyusu ve dükkânlardan oluştuğu açıklanmaktadır.[227] Borsa Hanı olarak da bilinen Çifte Han'ın[228] 1842 yılında 4872 kuruş sarf edilerek tamir edildiği ve askerin ikametine tahsis olunduğu[229] bildirilmektedir.

Seyahatnamelerdeki Tasviri

18. yy'da Diyarbakır'a gelen bir gezgin olan yazar İnciciyan, 1804'te basılan Ermenice kaleme alınmış *Coğrafya* adlı kitabında, Borsa Hanı olarak da bilinen Çifte Hanı, Diyarbakır'ın en büyük hanlarından biri olarak tasvir eder.[230]

T.A. Sinclair'a göre, Çifte Han, Hasan Paşa Hanı'nın güneyinde, caddeden biraz içeride bulunmaktadır ve 16. yy.'a ait olduğu bellidir. "*Orijinal hali bugün hala ayakta olanın batı yüzündeki bir girişin geçit sağladığı iki avluludur ("Çifte"= "double"). Ancak ikincisi önceden batıya doğru olan bir caddenin genişletilmesi sırasında yıkılmıştır. Odalar ve revaklar (iki kattada) depo olarak kullanılmaktadır. Bununla beraber doğu duvarı tamamen çıplaktır.*" Yapı, az süsleme ya da çeşitliliğe sahiptir.[231]

Bugünkü Durumu

Çifte Han, doğu-batı doğrultusunda uzanmaktadır. Yapının tamamı Diyarbakır'ın yaygın malzemesi olan siyah kesme bazalt taşından yapılmıştır. İki yapıdan oluşan handan biri Cumhuriyet dönemi ile birlikte, yol çalışması sırasında 1940'lı yıllarda yıktırılarak kısmen genişletilen yola katılmıştır. Bu nedenle yapı günümüze tek bölüm olarak gelebilmiştir (Çiz.23). Geri kalan kısmında da dükkanlar yapılmıştır.[232] Hanın giriş kısmı geniş kemerli derinliği fazla olmayan bir niş içine

---

[225] Sarı, *a.g.e.,* 1996, 35; Beysanoğlu, *a.g.e.,* 2003, 681.
[226] Beysanoğlu, *a.g.e.,* 1996, 681.
[227] Mine Baran, "Osmanlı Dönemi Diyarbakır Hanları'ndan Mimari ve Yöresel Üslup", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, Cilt II, Ankara 2008, 563.
[228] Andreasyan, *a.g.e.,* 1964, 216; Beysanoğlu, *a.g.e.,* 1996, 216.
[229] Yılmazçelik, *a.g.e.,*1999, 475.
[230] Beysanoğlu, *a.g.e.,* 1996, 216.
[231] Sinclair, *a.g.e.,* 1989, 189.
[232] Beysanoğlu, *a.g.e.,* 1996, 657.

yerleştirilmiştir. İkinci kat buradan dışarı çıkıntı yapmıştır. Siyah kesme taşlarla döşeli avlunun üç tarafında bu sütunlara dayanan basık revaklar yer aldığı halde, batıya bakan cephesinde revaklar yapılmamıştır. Revaklar her iki katta da aynı biçimde tekrarlanmıştır. Revak araları geniş hafif sivri kemerler şeklindedir. Revakların arkasında da han odaları yer almaktadır. Bu odalar dışarıya üstü düz hatıllı bir kapı ve bir pencereyle açılmaktadır. Hanın doğu cephesi düz duvar halindedir. Güney cephesi de etrafında yer alan yapılarla kapatılmıştır. Hanın bitişiğindeki yıkılmış kısma geçişin bugün de ayakta olan geniş sivri bir kemerle sağlandığı ifade edilmektedir [233] (Res.148-150).

1842 tarihinde 4872 kuruş sarf edilerek tamir edilmiş ve askerin ikametine tahsis olunmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısında da önemini koruyan Çifte Han günümüzde ise bu özelliğini kaybetmiştir.[234]

Birçok yeri yıkılan ve eski halinden pek çok şey kaybeden Çifte Han bugün otel ve depo olarak kullanılmaktadır (Res.151-152).

4.1.8. HAMAMLAR

4.1.8.1. Çardaklı Hamamı

Tarihçesi

Hüsrev Paşa Camisi 1521-1528 m. (928-935 h.) yılları arasında yapıldığına göre, bu yapının da en geç 16. yy'ın ilk yarısında yaptırılmış olduğu tahmin edilmektedir.[235] Yapının yazıtı olmadığından yapılış tarihi ve mimarı kesin olarak bilinememektedir. Ancak hamamın 14 Ocak 1842'de, Hüsrev Paşa Vakfı'na ait olduğu ve 1930 yıllarında Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nce satıldığı bilinmektedir. Buna göre hamamın 1520-1540 tarihleri arasında inşa edildiği söylenebilmektedir.[236] Bican Beg Hamamı, Mahmut Beg Hamamı, Hamam-ı Cedid adlı hamamlardan biri olabileceği ve sonradan ad değiştirdiği de düşünülmektedir.[237]

Seyahatnamelerdeki Tasviri

Evliya Çelebi Çardaklı hamamından: "*Yaptıranını bilmiyorum. Ama, temiz aydınlık bir hamamdır*"[238] şeklinde bahseder.

---

[233] Sözen, *a.g.e.*,1971, 201.
[234] "Diyarbakır Hanları", Erişim: [http://www.diyarbakir.gov.tr/hanlar.asp], Erişim Tarihi: 28.02.2007.
[235] Bedri Günkut, *Diyarbekir Tarihi*, Diyarbakır, 1937, 122; Sözen, *a.g.e.,* 1971, 211-212.
[236] Emine Dağtekin, "Osmanlı Döneminden Günümüze Ulaşan Geleneksel Diyarbakır Hamam Mimarisi", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, II, Ankara, 2008, 550; Şevket, Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır Belediyesi Diyarbakır'ı Tanıtma Yayınları: 1, Cilt 2, Ankara, 1996, 551.
[237] Beysanoğlu, *a.g.e.*, 2003, 575.
[238] Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, 1970, 131.

Bugünkü Durumu

Dikdörtgen bir alan üzerine kurulmuş olan hamam yıldızvari sıcaklıklı plan tipindedir (Res.153). Hamam, dikdörtgen planlı bir soğukluk, bunu takiben yine iki bölümden oluşmuş dikdörtgen planlı (Çiz.24) ılıklık, helâ, sofa, on iki köşeli yıldızvari plan tipine uygun köşelerde halvet ve halvet aralarında eyvanlardan oluşan sıcaklık, su deposu ve külhanın birbirine uzunlamasına bitişmesi suretiyle oluşmuş bölümleri içermektedir. Taşıyıcı olarak sağlam olan hamam, ferah ve aydınlıktır. Mimari elemanların bir kısmı (göbek taşı, seki, havuz, fener) ve duvar sıva ve boyaları özgünlüğünü kaybetmiştir.[239]

Yapıya giriş ard arda iki kapı ile sağlanmaktadır. İlk kapı ile küçük bir antreye (Res.154) daha sonra ikinci bir kapı ile soyunmalık kısmına ulaşılır. Soyunmalık bölümü simetrik bir durum arz edip, karşılıklı iki eyvanı vardır. Doğu-batı istikametlerinde bulunan bu eyvanlar iki katlıdır. Soyunma yerinin üstü pandantif geçişli kubbeyle örtülmüştür. Pandantifler ikinci kat eyvanlarına kadar inmektedir. Bu bölüm sekizgen kasnağa oturan kubbeye açılan mazgal pencere ve aydınlık feneri ile aydınlatılmaktadır (Res.155-156).

Üç kısımdan oluşan ılıklık bölümüne sivri sağır kemer içine oturtulmuş bir kapı ile girilmektedir. Bölümlerden ikisinin üst örtüsü beşik tonoz, diğerinin ki ise kubbedir.

Sıcaklığa soğukluk bölümündeki batı köşede yer alan bölümden bir kapı ile geçilmektedir. Sıcaklığın ortasında dairevi formda bir göbek taşı bulunmaktadır. Yıldızvari sıcaklıklı plan tipinde olan hamamın 6 eyvan ve 6 hücresi bulunmaktadır. Eyvanların üst örtüsü beşik tonoz, hücrelerinin ki ise kubbedir. Orta mekan ise pandantiflerle geçilen kubbe ile örtülüdür. Hücreler beşgen formda inşa edilmişlerdir. Eyvanlar ve halvetlerde kurnalardan bir metre yükseklikte küçük nişler açılmıştır.[240] Çardaklı Hamamı'nın dış duvarları bazalt moloz taşlardan yapılmış olup dış dekorasyona önem verilmemiştir.

4.1.8.2. Deva (Deve) Hamamı

Tarihçesi

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan ayni tarihli tapu tahrir defterindeki kayıttan (Defter No. 200, Vakıflar bölümü) bu hamamın, 1540 yılında *Hamam-ı Kebir* (Büyük Hamam) adını taşıdığı ve Hüsrev Paşa vakfından olup yılda 63 bin akçe gelir sağladığı öğrenilmektedir. Büyüklüğünden veya şifalı olduğundan sonradan adı *Deva Hamamı* olmuştur. Halk arasında *Deve Hamamı* da denmektedir.[241] Yapılış tarihinin 16. yüzyılın ilk yarısı olduğu ve büyük bir ihtimalle

---

[239] Dağtekin, *a.g.e.*, 2008, 551.
[240] Beysanoğlu, *a.g.e.*, 1996, 551-552.
[241] Sarı, *a.g.e.*, 1996, 36; Sözen, *a.g.e.*, 1971, 212; Günümüze kadar gelen bir söylentiye göre, "*hamam o kadar büyüktür ki, günün birinde hamama giren bir deve içinde kaybolmuş, ancak uzun aramalardan sonra bulunabilmiş, bu sebeble ona Deve Hamamı demişler*" bkz. Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1996, 550; Dağtekin, *a.g.e.*, 2008, 551.

1520-1540 tarihleri arasında yaptırıldığı ifade edilmektedir.[242] Kentin en büyük hamamıdır. Bugün kullanılmayan hamam özel mülkiyete ait ve kapalı durumdadır.

1815-16 yılında Buckingham kentte yirminin üzerinde hamam bulunduğunu, Bunların içinde, Deva (Deve) Hamamı'nın en önemlilerinden olduğunu, adını banisinden aldığını ifade etmektedir.[243]

Seyahatnamelerdeki Tasviri

1815-16 yılında Buckingham kentte yirminin üzerinde hamam bulunduğunu, Bunların içinde, Deve (Deva) Hamamı'nın en önemlilerinden olduğunu ifade etmektedir. "*Deve Hamamı adını tuhaf özelliğinden alır ki, devenin en büyük olması itibariyle bu ismi taşıyan hamamın iç bölümleri de kentteki hamamların hepsinin en ferahıdır.*"[244]

Bugünkü Durumu

Hamamın caddeye bakan yüzünde küçük dükkanlar sıralanmıştır. Hamamın ana girişi kapatılmış olup sokak içindeki giriş kullanılmaktadır. Giriş bölümündeki sahanlığın sağında soyunmalık, ılıklık ve yıkanma yerine açılan ayrı bir kısım bulunmaktadır. Bütün bu bölümlerin üst örtüleri çapraz tonozdur. Bu çapraz tonozlarda aydınlık feneri kullanılmıştır[245] (Res.157-158).

Haçvari, dört eyvanlı ve köşe halvetli (hücreli) plan tipine uygun olarak yapılan hamamın, soyunmalık bölümünde 21 parça taşın birleştirilmesi ile oluşturulmuş güzel bir havuz bulunmaktadır. Soyunmalık kısmının üzeri sekizgen bir kasnağa oturan kubbe ile örtülüdür. Kubbenin ortasında sivri kemerli sekiz pencereye sahip aydınlık feneri bulunmaktadır. Ayrıca kubbe kasnağında dört sivri kemerli pencere mekanı aydınlatmak amacıyla kullanılmıştır (Res.159).

İçten, soyunmalık kısmına açılan kapının ortasında «tüteklik» adı verilen bir baca yer almakta ve buharın soyunmalık bölümüne gelmesini önlemektedir. Bu bölümden ılıklık bölümüne geçilmektedir. İç kapılar basık kemerlidir. Ilıklık kısmının üst örtüsü beşik tonozludur. Beşik tonozun üzerinde aydınlık feneri bulunmaktadır.

Sıcaklık bölümü kubbe ile örtülüdür. Bu kısımda eyvanlar orta bölüme açılmaktadır. Üstü beşik tonozlu ve aydınlık fenerlidir (Res.160). Hamam köşe odalarının (halvetlerin) üstü, pandantiflerle geçişi sağlanan kubbe olup aydınlık feneri vardır. Yıkanma yerinin ortasında, eskiden mermer şu an beton olan bir göbek taşı bulunmaktadır.[246]

---

[242] Beysanoğlu, *a.g.e.*, 2003, 574.
[243] J.S. Buckingham, *Travels in Mesopotamia and Asia Minor*, London, 1827, 214.
[244] Buckingham, *a.g.e.*, 1827, 214.
[245] Beysanoğlu, *a.g.e.*, 1996, 550-551.
[246] Beysanoğlu, *a.g.e.*,1996, 550.

4.1.8.3. (Behram) Paşa Hamamı

Tarihçesi

Behram Paşa vakfından[247] olan, eski adı "Behram Paşa Hamamı" olup, halk arasında "Paşa Hamamı" olarak bilinen hamamın inşa kitabesi bulunmamaktadır.[248] Ancak M. Sözen caminin inşa tarihini göz önüne alarak hamamın en geç 16. yüzyılın üçüncü çeyreği içinde yapılmış olduğunu ileri sürmektedir.[249] Şubat ortaları 1569 tarihli vakfiyeden, Behram Paşa'nın Diyarbakır'da Şeyh Matar Camii yakınlarındaki bu hamamı cami, mescit ve medrese ile birlikte inşa ettiği anlaşılmaktadır. Hamam, 1564-1567 tarihleri arasında yaptırılmıştır.[250]

Seyahatnamelerdeki Tasviri

Evliya Çelebi, hayranlıkla konusunu ettiği Diyarbakır Hamamları'ndan biri olan (Behram) Paşa Hamamı için; "*Bunun yapıcısı olan şanlı paşa, aslen Gazeli olmakla, Arabistan'da gördüğü gibi bir sanatlı hamam yaptırmak için, Gazze ve Kudüs'ten büyük ustalar, işçiler, mermer yontucuları getirip, nice yüz deve yükü çeşitli mermerler getirip bu hamama döşemişti. Doğrusu görülecek bir hamamdır. Benzeri meğer Şam'da Defterdar hamamı ola.. Yahut Mısır'da Mengulot? Şehrinde Osman Bey hamamı ola..*"[251] demektedir.

Buckingham, 19. yy.'ın başında, kentte yirminin üzerinde hamam bulunduğunu, Bunların içinde, (Behram) Paşa Hamamı'nın en önemlilerinden olduğunu, adını banisinden aldığını ifade etmektedir.[252]

Bugünkü Durumu

Kuzey-güney doğrultusunda uzanan ve dikdörtgen bir alan üzerine inşa edilen yapı haçvari, dört eyvanlı ve köşe halvetli plan tipindedir (Çiz.25).

Yapının iki ayrı giriş kapısı bulunmaktadır. Güney duvarına açılmış iki kanatlı kapı ile (erkekler girişi) avlu bölümüne girilir. Avlunun solunda iki küçük oda bulunmaktadır. Avlunun batısında bulunan bir başka kapı da (kadınlar girişi) soğukluk bölümüne açılmaktadır. Oldukça geniş olan kare planlı soğukluk kısmının etrafında sonradan yapılmış iki kat halinde sıralanmış ahşap soyunma kabinleri ve dinlenme yerleri bulunmaktadır. Soğukluk kısmının ortasında kare formlu bir havuz vardır. Bu bölümün üzeri sekizgen bir kasnağa oturan kubbe ile örtülmüştür (Res.161-162). Kubbeye geçişler pandantiflerle sağlanmıştır. Kubbenin ortasında sekizgen planlı aydınlık feneri bulunmaktadır (Res.163).

---

[247] Sarı, *a.g.e.*,1996, 36.
[248] Beysanoğlu, *a.g.e.,* 1996, 580.
[249] Sözen, *a.g.e.*,1971, 211.
[250] Dağtekin, *a.g.e.,* 2008, 552; Beysanoğlu, *a.g.e.,* 2003, 604.
[251] Evliyâ Çelebi, *a.g.e.,* 1970, 131.
[252] Buckingham, *a.g.e.,* 1827, 214.

Ilıklığa giriş kapısı, soyunmalık bölümüne açılan kapının karşısında bulunmaktadır (Res.164). Dikdörtgen planlı ve tonoz örtülüdür. Burası halvet ve soğukluk yerine oranla çok küçüktür.

Sıcaklık bölümü haçvari, dört eyvanlı ve köşe halvetli plan tipindedir. Tonozlarla örtülü eyvanlara sivri kemerli kapılarla girilmektedir. Köşe halvetleri basık kemerli kapılarla sofaya açılmaktadır. Halvetlerin üst örtüsü pandantif geçişli kubbedir. Kubbede ışıklıklar yer almaktadır (Res.165-166).

4.1.8.4. Melek Ahmed Paşa Hamamı

Tarihçesi

Melek Ahmet Paşa tarafından yaptırılmıştır.[253] Bulunduğu yörede hamam olmadığı için ilk önce hamam, sonra cami, konak ve diğer yapılar tamamlanmıştır. Yapımına 1564 m. (972 h.) yılında başlanmış, 1567 m. (975 h.) yılında bitirilmiştir. Genişletilen Melek Ahmet Paşa Caddesi üzerinde gösterişli bir yapıdır.[254] Melek Ahmed Paşa, hamamı ve bu cadde üzerinde yaptırdığı dükkanları camiye vakfetmiştir.

Seyahatnamelerdeki Tasviri

Evliya Çelebi hamamdan, "*Melek Paşa Hamamı, gönül açıcı latif bir aydınlık hamamdır*"[255] şeklinde bahseder.

Bugünkü Durumu

Melik Paşa Külliyesi'nin ilk yapısı olan hamamdan günümüze sadece soğukluk kısmı sağlam olarak gelebilmiştir. Diğer bölümleri örtü sistemiyle birlikte yıkık bir durumdadır (Res.167-168).

Hamam çift girişlidir. Erkekler için olan giriş cadde yönündedir. Bu kapı soğukluğun kuzeyinde bulunmakta, köşelerinde sütunceler yer almaktadır. Oldukça özenli olan kapının sağında ve solunda kemer ayakları altında olduğu anlaşılan dört köşeli ince burmalı sütunce başlığı görülmektedir. İşçiliği güzel ve dikkat çekici olan taş başlıklar geometrik motiflerle süslüdür. Kadınlar girişi olarak kullanılan diğer kapı ise sokak tarafındadır.

Hamam sadece soğukluk bölümü ile günümüze ulaşmıştır. Kare planlı soğukluğu örten kubbeye geçişler, yanlarda dört sivri kemerin taşıdığı tromplar vasıtası ile sağlanmıştır. Kubbenin tepesinde sekizgen bir fener yer alır (Res.171-172). Soğukluk cephede özgün olmakla birlikte, içerde yatayda iki bölüme ayrılmıştır.[256]

---

[253] Sarı, *a.g.e.,* 1996, 36.
[254] Sözen, *a.g.e.,*1971, 211; Günkut, *a.g.e.,* 1937, 123; Usman Eti, "Diyarbakırlı Melek Ahmet Paşa ve Eserleri", *Karacadağ*, I-2, Diyarbakır 1938, 10-11.
[255] Evliyâ Çelebi, *a.g.e.,* 1970, 131.
[256] Dağtekin, *a.g.e.,* 2008, 553.

Hamam bugün sahibi tarafından kiraya verilerek, zücaciye dükkanı olarak kullanılmaktadır (Res.169-170). Hamamın caddeye ve sokağa bakan cepheleri küçük dükkanlar ile çevrilmiştir.

4.1.8.5. Kadı Hamamı

Tarihçesi

4 Eylül 1727 tarihli vakfiyede adına rastlanmaktadır. Hamamın, *Kadı* adını ne zaman aldığı ve yapım tarihi tam olarak bilinmemektedir. Safa Camii yakınında olan, Cami'nin Doğu kapısına bakan sokaktan girilen hamamın tüm mekânları günümüze ulaşmıştır. Yapım tarihi kesinlikle belli değildir.[257]

Seyahatnamelerdeki Tasviri

Evliya Çelebi hamamdan, "*Evvela su ve havası ve binası latif ve temiz, Taşpazarında İpariye Hamamı, sonra Eşrik hamamı.. Bu da güzel havalı hamamdır. Hele bu şehir içinde böyle hamam yoktur. Ama halk dilinde yanlış olarak Eşek hamamı derler. Doğru adı Esbek hamamıdır*"[258] şeklinde söz etmektedir.

Buckingham' göre, Eşek Hamamı'nın ucuzluğu dışında önerilebilecek çok bir özelliği yoktur. Öyle ki oradaki söyleyişe göre, kentteki bütün yoksul kişiler için uğranılabilecek bir yerde konumlanmış olmasına rağmen, eşek-sahipleri ve eşekler dışında buraya kimse uğramamaktadır.[259]

Bugünkü Durumu

Yapıya batı tarafındaki sokak yönünden girilmektedir. Giriş kapısı sokaktan içeri doğru giren bir nişin kuzey duvarında yapılmıştır. Demirden yapılmış olan giriş kapısı hamamın soğukluk bölümüne açılmaktadır (Res.173).

Kadı Hamamı kare bir alan üzerine inşa edilmiş olup, dört eyvanlı ve köşe halvetli plan tipindedir (Çiz.26). Hamamın güney yönüne açılmış tek kanatlı bir kapıyla, kare planlı kubbe ile örtülü soğukluk kısmına geçilir. Soğukluğun ortasında dairevi formda bir havuz bulunmaktadır. Duvar diplerinde bu bölümün dört tarafını dolanan sekiler ile altlarında ayakkabıların konulması için yapılmış küçük nişçikler bulunmaktadır. Girişin tam karşısında külhana açılan kapı bulunmaktadır. Soğukluk bölümünün üst örtüsü sekizgen kaide üzerine oturtulmuş kubbe olup kubbeye geçiş tromplarla sağlanmıştır. Kubbe horasan harçlı sıva ile sıvanmıştır.

Soğukluk bölümünün güney doğu köşesinde bulunan bir kapı ile iki bölüm halindeki Ilıklık bölümüne geçilir. (Res.177-178). Ilıklık birbirine bağlı kare planlı iki mekandan oluşmuştur (Res.174). Bu bölümün zemin döşemesi bazalt taştandır. Soğukluk bölümünde olduğu gibi bu ılıklık kısmında da sekiler bulunmaktadır. Bu bölümlerin üzeri iki kubbe ile örtülmüştür.

---

[257] Sözen, *a.g.e.*,1971, 212.
[258] Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*,1970, 130-131.
[259] Buckingham, *a.g.e.*, 1827, 214.

Sıcaklık bölümü haçvari, dört eyvanlı ve köşe halvetli plan tipindedir. Sıcaklığın ortasında kare formunda göbek taşı yer almaktadır. Köşe halvetleri kare planlı olup kubbe ile örtülüdür. Yıkanma mekânlarında ikişer üçer kurna bulunmaktadır(Res.175-176). Eyvanlara giriş kemerlidir. Örtüsü kubbedir. Kubbelerde bulunan ışıklıklarla mekânlar doğal olarak aydınlanmaktadır. Döşemesi moloz ve bazalt taşındandır.[260]

Hamam oldukça yalın olup, süsleme unsuruna rastlanmamaktadır. Günümüzde kullanılmayan Kadı Hamamı Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından restore edilmektedir.

4.1.8.6. Vahap Ağa Hamamı

Tarihçesi

Mimarı ve yapılış tarihi bilinmeyen hamamın esas adı *Abdulvehap Ağa Hamamı*'dır.[261] Dağ Kapısı'na giden yolun solunda, Gazi Caddesi üzerinde bulunan yapı bütün ayrıntılarıyla ayaktadır.[262] 16. veya 17. yy'dan kalma bir eser olduğu söylenmekte,[263] plan tipi de bunu doğrulayan bir görünüm sunmaktadır.[264] 1 Eylül 1802 tarihli vakıf hüccetinden Safa Camii'nin evkafına dahil olduğu belirtilmektedir.[265]

Seyahatnamelerdeki Tasviri

Buckingham, yapıdan kentteki yirminin üzerinde olan hamamların içinde, Vahap Ağa Hamamı'nın en önemlilerinden olup, adını banisinden aldığını ifade etmektedir.[266]

Bugünkü Durumu

Doğu-batı doğrultusunda uzanan hamamın yapılışında, dışta çoğunlukla moloz taş, portal yakınlarındaki bölümlerde kesme taş kullanılmıştır. Yapının caddeye bakan yüzüne bir sıra dükkan yapılmıştır. Soyunma yeri betonarme olarak caddeye bakan kısma, dükkanlara açılmıştır. Dıştan, soyunma yerinin aydınlık feneri kubbesi görülmektedir (Res.179-180).

Kare planlı soğuklukta, yanlarda dört sivri kemer ile köşelerde trompların yer aldığı kubbe sekizgen kasnak üzerine oturtulmuştur. Kasnağın dört yanında sivri kemerli birer pencere vardır. Kubbenin ortasında sekizgen planlı bir fener yer almaktadır. Fenerin her yüzünde sivri kemerli birer pencere bulunmaktadır. Soğukluk günümüzde özgün işlevi dışında giyim mağazası olarak kullanılmaktadır.

---

[260] Dağtekin, *a.g.e.*, 2008, 554.
[261] *a.g.e.*, 2008, 554.
[262] Sözen, *a.g.e.*,1971, 212; Sarı, *a.g.e.*, 1996, 36.
[263] Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 2003, 673.
[264] Beysanoğlu, *a.g.e.*, 1996, 651.
[265] Dağtekin, *a.g.e.*, 2008, 554; Beysanoğlu, *a.g.e.*, 2003, 673.
[266] Buckingham, *a.g.e.*, 1827, 214.

Ilıklık iki adettir. Birincisi bir koridor şeklinde soğukluğa paralel olarak uzanmaktadır. Bu bölüm üç kubbe ile örtülüdür. Güneydeki kubbeli bölümden birinci ılıklığa, oradan da dik bir eksen üzerinde yan yana üç kubbe ile örtülü ikinci ılıklığa girilir.

İkinci ılıklığın en batısındaki kubbenin bulunduğu yerden geçilerek köşe bir odaya, oradan da sıcaklık sofasına girilir. Sıcaklığı haçvari dört eyvan ve köşe halvet hücreli plan tipindedir. Kubbeye geçiş pandantiflerle sağlanmaktadır. Eyvanlar elips biçimli birer kubbeyle örtülüdür. Kubbelerde dairevî ışıklıklar bulunmaktadır.[267]

Halvetin ortasında mermerden küçük bir havuz yer almaktadır. Yıkanma odalarının köşelerindeki yuvarlak kemerli bir girişle geçiş sağlanmıştır. Odalara küçük nişler açılmaktadır.[268]

4.1.9. Kamu Yapıları

4.1.9.1. Hükümet Binası

Tarihçesi

İçkale'nin doğu tarafındaki yapının kuzeyinde Kolordu Binası ile batısında İçkale'deki resmi binaların çevrelediği avlu yer almakta, doğusunda ise Dicle vadisi uzanmaktadır. Hükümet binası olarak 1887'ye kadar şehir içinde kiralanan binalar kullanıldığı, 1889 yılında İç Kale'deki yeni hükümet konağının yapımının tamamlanması üzerine hükümet dairelerinin yeni konağa taşındığı anlaşılmaktadır.[269] Hükümet konağının yapımına Sırrı Paşa'nın ilk valiliği zamanında başlanmış[270] Hacı Hasan Paşa zamanında, 1888 tarihinde bitirilmiştir.[271]

Seyahatnamelerdeki Tasviri

Jules Oppert, 1881-1884 yıllarında Diyarbakır'a gerçekleştirdiği seyahatinde Hükümet Binası'ndan, "*Diyarbakır sarayı taşranın büyük bir hükümetine yakışır nitelikte değil, her açıdan kentin diğer binalarına benzer*"[272] demektedir. 1890-1897 yılları arasında Diyarbakır'a gelen Edmund Naumann, kente Dağkapı'nın Ergani yönünden girdiğini, buradan Yenikapı'ya ulaşmak için yakınında hükümet konağı, olan büyük kalenin yanından geçmek gerektiğini ifade etmektedir.[273]

---

[267] Dağtekin, *a.g.e.,* 2008, 554.
[268] Beysanoğlu, *a.g.e.,* 1996, 652.
[269] Dağ Kapısı'nda bekleyen iki arabanın memurları sur dışındaki hükümet konağına sabah akşam görevlerine götürüp getirdiği, bu durumun Kurt İsmail Paşadan sonra da bir süre devam ettiği bildirilmektedi. Vali Mehmet İzzet Paşa zamanında halkın şikayetleri ve bu konudaki başvuruları üzerine (1297 1879)'de şehre taşındığı anlaşılmaktadır. Basri Konyar, *Diyarbakır Yıllığı*, III, Ankara, 1936, 186-187.
[270] 1286-1287 tarihli Diyarbakır Vilayeti salnamelerinde idare binaları olarak biri vilayet konağı ve harem dairesi, diğeri liva hükümet konağı olmak üzere iki hükümet konağı bulunmaktadır. *Diyarbakır salnameleri*, H. 1287 (1870), 123.
[271] Günkut, *a.g.e.*, 1937, 128.
[272] Jules Oppert, *Expédition Scientifique en Mésopotamie exécutée par ordre du Gouvernement de 1851 a 1854*, I, Imprimerie Impériale, Paris, 1863, 55.
[273] Pınar, *a.g.e.* 1999, 158.

Bugünkü Durumu

Yapı, iki katlı olup kuzey-güney doğrultulu dikdörtgen bir plan şeması sergilemektedir (Çiz.27). Binanın batı cephesinin uzun olan bölümü içte kalmakta, kuzey ve güney uçları dışa taşmaktadır. Bu şekilde yapının planı, yanlardan kanatlı plan tipini arz etmektedir.

Hükümet Binası'nın girişi batı cephesinin ortasındadır. Girişe altı basamaklı bir merdivenle ulaşılmaktadır. Bu cephede her iki katta da altışar adet revak bulunmaktadır. Giriş kapısı ve onun üzerine denk gelen açıklık geniş yuvarlak ve basık kemerli, her iki katta sağ ve solda bulunan üçer açıklık ise sivri kemerlidir. Bugün binada herhangi bir kapı ya da pencere kanadı vs. bulunmamaktadır. Bina tamamen karkas durumdadır.

Binanın kuzey ve güney cepheleri simetrik olarak düzenlenmiştir. Bu cephelerin alt katında, ortada mazgal niteliğinde küçük dikdörtgen bir pencere bulunmakta, yanlarında ise yan kanatlardakilerle eş 3'er yuvarlak kemerli pencere yer almaktadır. İkinci katta, alt katta cephenin tam ortasına gelecek şekilde diğerlerinden oldukça büyük bir pencere ile onun sağ ve solunda alttakilerle aynı hizaya gelecek şekilde konumlandırılmış 6 yuvarlak kemerli pencere yer almaktadır. İkinci katta ortadaki büyük pencerenin üst seviyesi diğer altı pencereyle aynı hizadadır, ancak alt kısmı onların epeyce aşağısına kadar inmektedir. Alt kattaki pencerelerden ortadaki küçüğün sağına denk gelen hariç diğerleri demir şebekelidir (Res.181-182).

Batı cephesinde dışa taşıntı yapan yan kanatlar simetriktir. Her iki kanatta da altta ve üstte 2'şer olmak üzere toplam 4'er yuvarlak kemerli pencere bulunmaktadır. Pencereler boyut olarak birbirinin aynıdır. Alt kattakiler demir şebekelidir (Res.183).

Dicle'ye bakan doğu cephesi batı cephesinden farklı düzenlenmiş, cephenin ortasında bir çıkmaya yer verilmiştir. Bu çıkmanın alt katı üç yönde geniş sivri kemerli olacak şekilde bir sundurma görünümündedir. Üst katında ise her bir kemerin üzerine 2'şer pencere gelecek şekilde düzenlenmiştir. Cephenin sol tarafında alt ve üst kattaki pencereler farklı görünüm ve sayıdadır. Alt katta, çıkmanın sağında, diğer pencerelerle eşit 4 pencereden sonra daha büyük bir pencere ve yine diğerleriyle aynı görünümde 2 adet olmak üzere 7 pencereye yer verilmiştir. Üst katta ise, alttaki 4 pencereyle aynı boyutta 4 adet pencereden sonra alttaki büyük pencereyle denk iki adet olmak üzere toplam 6 pencere bulunmaktadır. Bu cephenin üst katta sağ ve sol en uç kısımlarında yer alan pencerelerinde iki adet küçük balkon yer almaktadır (Res.184).

Yapının iç mekanında, girişten sonra kuzey-güney doğrultusunda uzanan geniş bir hol ve hole açılan yan yana dizili dikdörtgen biçiminde dokuz oda bulunmaktadır. Odalara girişler yuvarlak kemerli kapılarla sağlanmıştır. Yapının her iki katı plan kuruluşu bakımından simetriktir. İkinci kata çıkış iki yönlü merdivenlerle sağlanmaktadır. Merdivenler yirmi basamaklıdır.

İkinci katta merdivenlerin solunda kalan oda yani dışa çıkıntının olduğu kısma gelen odada yan yana dizilmiş üç açıklık kuzey cepheye, iki açıklık da batı cepheye açılmıştır.

Yapıda süsleme unsuruna rastlanmamaktadır. Yalnız revak sistemi yapıya heybetli bir görünüm katmakta, ayrıca pencerelerin düzenlenişi cephelere hareketlilik kazandırmaktadır. Ayrıca oda kapılarının pencerelerle aynı sistemde yapılmış olması iç ve dış mekan arasında bütünlük sağlamaktadır.

Hükümet Binası'nın dış cephelerinde siyah kesme bazalt taş kullanılmıştır. İç kısımda ise pencerelerin yuvarlak kemerlerinin etrafında tuğla kullanıldığı görülmektedir (Res.185-186).

4.1.9.2. Jandarma Kışlası (Süvari Alay Birliği)

Tarihçesi

İçkale'ye Saray Kapısı'ndan girildikten sonra surların sol tarafında, İçkale'nin batısında bulunmaktadır. Yapı Artuklu kemerinden girince hemen başlamakta, diğer ucu Adliye Binası'nın bitimine kadar uzanmaktadır. Kuzeyinde Hapishane, güneyinde sur duvarına bitişik olarak yapılmış iki yapı, Vakıflar Müdürlüğü ve Defterdarlık Binası yer almaktadır.

Yapının inşaatına Diyarbakır valilerinden Hacı Hasan Paşa'nın 1887-1891 tarihleri arasındaki valiliği döneminde başlanmış ve bitirilmiştir. Vali, Kışlanın yapımı tamamlandıktan sonra üzerine zabıta dairesi inşa ettirmiştir. Yapı uzun bir süre Jandarma İstihbarat Binası olarak kullanıldıktan sonra Kültür ve Turizm Müdürlüğü'ne devredilmiştir.[274]

Seyahatnamelerdeki Tasviri

Edmund Naumann, 19. yy.'ın sonunda, 1890-1897 yılları arasında Diyarbakır'a Dağkapıdan girerek, Yenikapı'ya gitmek istemiş, buraya giden yolun kalenin yanından geçtiğini, kalede de yola yakın konumlandırılmış jandarma karargahı olan yapının yer aldığını belirtmiştir.[275]

Bugünkü Durumu

Jandarma Kışlası, kuzey-güney doğrultulu keskin dikdörtgen planlı bir yapıdır. Alt ve üst katlar simetrik yapıdadır (Çiz.28). Eğimli bir araziye yapıldığından kot farkından dolayı batıdan tek katlı, diğer cephelerden iki katlı bir görünüm sunmaktadır. Yapının batı cephedeki alt katın bitimi duvara denk gelmekte ve bu kat bodrum katı görünümü vermektedir. Diğer üç cephe iki katlı olarak açıkça görülmektedir.

---

[274] Özden G. Baydaş, Diyarbakır ve Mardin'deki Tarihi Kamu Yapıları, (YYÜ, Sos. Bil. Enst., Basılmamış Doktora Tezi), Van, 2007, 100.
[275] Pınar, *a.g.e.* 1999, 158.

Yapının dört cephesinde de giriş kapısı bulunmaktadır. Ana giriş kapısı doğu cephenin ortasındadır. Burada ikinci katta her üç yönde de dikdörtgen biçiminde büyük pencereleri olan bir oda iki kalın dikdörtgen ayak üzerinde yükselmiştir. Ana giriş kapısına odanın altındaki bu boşluktan geçilerek ulaşılmaktadır. Basık kemerli geniş kapının iki yanında yuvarlak biçimli ve beyaz renkli birer sütunce yer almaktadır. Doğu cephesinin sağ kanadında alt katta giriş kapısından itibaren dikdörtgen formlu, yuvarlak kemerli ve demir şebekeli 4 pencere yer almakta, ondan sonra zemin hizasında bir kapı açıklığı bulunmakta, bunun yanında yine aynı formda bir pencere yer almakta, daha sonra iki pencere sığacak kadar bir mesafede duvar yüzeyi devam ettikten sonra yine diğeriyle aynı hizada ve boyutta bir kapı açıklığı ile cephe sona ermektedir. İkinci katta ise, yuvarlak kemer formlu 7 adet pencere açıklığı bulunmaktadır. Doğu cephesinin sol kanadının alt katında ana giriş kapısı yönünden başlayarak yine diğer kanatla simetrik 4 pencere ve yine bir kapı açıklığı bulunmakta, bundan sonra diğer kanadın aksine duvar yüzeyi 3 pencere açıklığıyla sonlanmaktadır. İkinci kat diğer tarafın simetriğidir (Res.187-188).

Batı cephesinde arazi meyilli olduğundan birinci kat cephesi duvara denk gelmektedir. İkinci katta biri kapı olarak kullanılan on iki pencere açıklığı yer almaktadır. Bunlardan bazıları diğer cephelerdekilerle aynı boyutta, kimisi ise dikdörtgen biçimindedir (Res.189).

Kuzey ve güney cepheler de simetrik olarak yapılmıştır. Birinci katları merdivenle kapatılmıştır. İkinci katlarına ise güneydekinde 22, kuzeydekinde ise 17 basamaklı merdivenlerin geçit verdiği birer kapıyla ulaşılmakta ve birer pencere yer almaktadır (Res.190).

İç mekan her iki katta da kuzey-güney doğrultusunda, ortada yer alan ayakların taşıdığı kemer sırası ile iki bölüme ayrılmıştır. Her iki katta girişin yanlarında ortadaki ayakların belirlemiş olduğu iki sıra halinde altışar kare bölüm planın ana şemasını belirlemektedir.

Yapının birinci katı enine üç bölümden oluşmaktadır. Doğu cephedeki ana giriş kapısından girildikten sonra kare şeklinde bir orta bölüm, bunun sağ ve solunda ise keskin dikdörtgen şeklinde iki mekan bulunmaktadır. Orta bölümde girişte bir hol ile bunun iki yanında bulunan kare şeklinde iki oda yer almaktadır. Giriş holünü ortada dikine kesen çok ince bir koridor sağ ve sol kanada geçişi sağlamaktadır. Koridorun batı kanadında eyvan şeklinde üç bölüm vardır. İkinci kata buradan tek yönlü bir merdivenle ulaşılmaktadır (Res.191-192).

Orta bölümün sağ ve sol kanadındaki mekanlar simetrik olarak yapılmıştır. Her iki mekan dikdörtgen şeklindeki ayaklar üzerine oturan kemerlerle doğu-batı yönünde ikiye ayrılmıştır.

Alt katta, batı duvarında boydan boya sıralanmış üst kısmı üçgen şeklinde olan küçük nişler vardır. Nişlerin üst kısmında birinci kattakine oranla daha küçük yapılmış düz atkılı dikdörtgen pencereler bulunmaktadır. Üst katta batı duvarında nişler yerine büyük pencereler sıralanmaktadır.

Yapıda süsleme unsuruna rastlanmamaktadır. Yapının doğu cephesindeki ana giriş kapısı üzerinde yapım kitabesi bulunmakta ise de kitabelik kısmı oldukça yıpranmıştır.

Jandarma Kışlası kesme taşlardan yapılmıştır. İç mekanda pencerelerin yuvarlak kemerlerinin etrafında tuğla malzeme kullanılmıştır. Girişin önünden başlayarak yukarı çıkış merdivenlerinin bulunduğu mekânın zemini kesme taşlarla döşenmiştir.

4.1.9.3. Cephanelik (Muhakemat Müdürlüğü) Binası

Tarihçesi

İçkale'de Saray Kapı'dan girildikten sonra sağ tarafta yer alan binalardan ortadaki olup doğusunda yer alan Atatürk Müzesi'nden biraz geridedir. Plan ve mimari özellikleri bakımından Atatürk Müzesi'ne benzemektedir. I. Meşrutiyetin ilanıyla başlayan yeni imar faaliyetlerini kapsayan girişimlerden biridir. Atatürk Müzesi ile aynı tarihlerde inşa edilmiştir. Kaynaklarda buranın Ziraat Bankası Dairesi olarak inşa edildiği geçmektedir. Bu binanın yanındaki bina ile birlikte Maarif Dairesi olarak yapıldığı belirtilmektedir.[276] Bugün kayıtlarda cephanelik olarak geçen yapı 1900'lü yılların başında inşa edilmiştir.[277]

Seyahatnamelerdeki Tasviri

Naumann, kente Ergani yönünden gelindiğinde, kente Dağkapı'dan girildiğini ve Yenikapı'ya ilerlerken büyük İçkale'nin yanından geçmek zorunda kalındığını ve kalenin yakınında da cephanelik binasının bulunduğunu kaydetmiştir.[278]

Bugünkü Durumu

Cephanelik Binası, bodrum ile beraber üç katlı olup kare planlıdır (Çiz.29). Bodrum kat zeminden aşağıda bulunmaktadır. İç mekanda birimler girişten sonra ortada yer alan koridorun etrafında sıralanmış ve kare bir plan oluşturulmuştur. Yapının ikinci katı sonradan ilave edilmiştir. Bu durum hem malzeme kullanımında, hem de katlarda yapılan pencere formlarındaki değişikliklerde ilk etapta dikkati çekmektedir. Zemin ve birinci katta taş malzeme kullanılmışken, bu katta malzeme olarak tuğla kullanılmıştır. Diğer katlardaki pencereler basık kemerli iken, ikinci katta yer alanlar düz atkılıdır.

Güney cephe kuzeydekinin simetriğidir. Yalnız zemin katın ortasında basık bir giriş kapısı bulunmaktadır. Bunun üzerine birinci katın ortasına denk gelen yerde kuzeydeki giriş kapısının yerinde diğerlerinden daha büyük boyutlu bir pencere yer almaktadır. Cephedeki diğer öğeler tıpkı kuzey cephedeki gibi yerleştirilmiştir. Yalnız bu cephe zeminden ikinci kata kadar düzgün olmayan taşla, ikinci kat ise tuğla ile örülmüş olup gayet sade görünüşlüdür (Res.193).

---

[276] Günkut, *a.g.e.*, 1937, 130.

[277] Baydaş, *a.g.t.*, 2007, 120; 1812 tarihinde Diyarbakır valisi İbrahim Paşa'nın, Diyarbakır kalesinden barut, kılıç, tüfenk, gülle gibi mühümmatın bulunmadığını belirterek sağlanmasını istediği, bunun üzerine Yozgat'ta bulunan 150 kantar siyah barut, Nisan 1814'te Maden-i Hümayun kazalarından Hasan Çelebi üzerinden Diyarbakır'a gönderilerek, İç kalede bulunan cephaneliğe konulduğu ifade edilmektedir.

[278] Pınar, *a.g.e.* 1999, 158.

Yapının girişi kuzey cephededir. Cephe üç katlı olarak düzenlenmiştir. Zemin kat birinci kata, giriş kapısının altına denk gelen seviyeye kadar siyah bazalt kesme taşla örülmüştür. Zemin katta, giriş kapısının sağ ve sol kanadının ortasında birer küçük yarım pencere bulunmaktadır. Bu pencereler basık kemerli olup, bodrum katını aydınlatmaktadır (Res.194).

Birinci kat düzgün olmayan taşlarla oluşturulmuştur. Bu katta ana giriş kapısı ve 2 adet pencere bulunmaktadır. Giriş kapısına 4 basamaklı bir merdiven sırasıyla ulaşılmaktadır. Kapı yuvarlak kemerli olup tek sıra halinde düzgün siyah kesme taşların üst üste konulmasıyla oluşturulmuştur. Siyah taşların araları beyaz harçla derzlenmiştir. Bu taşların kenarını yuvarlak formlu ince bir silme dolanmaktadır. Kapının her iki yanında basık kemerli birer pencere bulunmaktadır. Pencerelerin kenarlarında da düzgün siyah kesme bazalt taşı kullanılmış taş araları beyaz harçla derzlenmiştir.

Giriş cephesinin iki köşesi üst kata kadar pilastırlarla belirtilmiştir. Her iki kat arasını bir taş silme belirlemektedir. Giriş cephesinin ikinci katında ortadaki daha büyük olan düz atkılı üç pencere bulunmaktadır.

Doğu cephede bodrum katında üç yarım pencere yer almaktadır. Bu cephede birinci katta bir büyük bir de küçük pencere bulunmaktadır. Büyük pencerenin üst kısmı yuvarlak olup lento ile örtülmüştür. İkinci katı güney cephedeki gibi düzenlenmiştir (Res.195).

Batı cephesinin bodrum katında basık kemerli ve küçük üç pencere yer almaktadır. Birinci katta aynı ebatta yapılmış basık kemerli üç pencere görülmektedir. Bunların aslında dört tane olduğu birinin sonradan kapatıldığı duvardaki izlerden belli olmaktadır. Yapıda birinci kattaki pencerelerin hepsi demir şebekelidir.

Yapının iç mekanında, kuzeyde yer alan girişinden sonra ortada kuzey-güney yönünde uzanan koridor güneydoğuya doğru yönelerek ters “L” şeklini almıştır. Koridorun güneydoğu köşesine yukarı çıkış merdivenleri yerleştirilmiştir. Yapının biri kuzeyde diğeri güneyde olan iki kapısı vardır. Esas giriş kapısı kuzeydedir. Girişin önünde dört basamaklı merdivenden sonra küçük bir balkonu bulunmaktadır ve balkona çıkış merdivenleri üç yönlü olarak yapılmıştır (Res.196).

Yapının ortasındaki uzun koridorun batı kanadında, güneydeki daha büyük olan dikdörtgen iki odası bulunmaktadır. Doğu kanadında da girişin sol tarafında bulunan keskin dikdörtgen şeklinde büyük bir oda ve arkasında yukarı çıkış merdivenlerinin yer aldığı bölüm yapının planının belirleyici unsurlarıdır.

Yapı oldukça sadedir. İç kısmında herhangi bir süsleme unsuruna rastlanmaz. Dış cephelerde ise kuzeyde bulunan giriş cephesinde zemin katta, giriş kapısı ve pencere kenarlarında ve köşelerdeki pilastırlar ile iki kat arasını ayıran silmede kullanılan siyah düzgün kesme bazalt taş ve taş aralarının beyaz harçla derzlenmesi cepheye hareketlilik katmıştır. Diğer cepheler oldukça sade olup sadece doğu ve batı cephede köşelerde ikinci kata kadar siyah kesme taştan pilastırlar yer almaktadır.

Yapıda malzeme olarak siyah düzgün kesme taş, düzgün olmayan taş ve tuğla kullanılmıştır.

4.1.10. EV, KONAK VE KÖŞKLER

4.1.10.1. Ziya Gökalp'in Evi (Ziya Gökalp Müzesi)

Tarihçesi

Diyarbakırlı sosyolog, yazar Ziya Gökalp'in doğduğu evdir. 1806 yılında inşa edilmiştir. 1824 yılında Ziya Gökalp'in ailesine geçmiştir. Ziya Gökalp 28 Mart 1876 yılında evin harem dairesinde 'Büyük Meclis' denen mekanda dünyaya gelmiştir. Yapı, 1956 yılında müze haline getirilmiş ve yazarın kişisel eşyaları ve belgelerinden oluşan koleksiyonlarla ziyarete açılmıştır. Müzede, 1924 yılında İstanbul'da vefat eden Ziya Gökalp'in Diyarbakır'da bulunduğu sürede çıkardığı dergi ve gazete koleksiyonları ile zengin kütüphanesi yer almaktadır.

Seyahatnamelerdeki Tasviri

T.A. Sinclair'a göre, Ziya Gökalp'in büyüdüğü ev olan yapı, büyük ihtimalle Müzeler ve Eski Eserler Müdürlüğü'nce, 1954 yılında satın alınmıştır. Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği evde sergilenen hatırlanmaya değer eşyaları toplamıştır. Bunlar, Gökalp'in kütüphanesi ile diğer başka kişisel eşyalarını, onun tarafından kaleme alınan kitaplarının kopyaları ile yine 1869-78 yılları arasında yayınlanan "Diarbekir" adlı yerel gazetenin serisini ve kentin şeriat mahkemesi kayıtlarını içermektedir. Seyyaha göre, "*ev ilginç görünmektedir. 17. yüzyıl yapısı olabilir. Yapıda, geniş sivri kemerli bir revak sistemi bulunmaktadır*".[279]

Bugünkü Durumu

Yapı, iki katlıdır. Bu yapıda içe dönük mimari tarzı kullanılmış olup, evin tüm pencereleri iç avluya bakmaktadır. Yapıya giriş tek kanatlı ahşap bir kapıdan sağlanmakta olup, mekanlar iç avlunun etrafına yerleştirilmiştir. Genellikle Diyarbakır evlerinde kullanılan havuz geleneği burada da kuzeye bakan bölümde ve eyvanın içindedir (Res.197-198).

Yapının dış cephelerinde bazen tamamen kesme siyah bazalt taş araları beyaz derzli şekilde ve bazen de siyah-beyaz taş almaşık olarak kullanılmıştır. Ana giriş eksenindeki cephenin sol tarafında üst üste iki eyvan bulunmaktadır. İkinci kattaki alttakinden daha büyüktür (Res. 199). Bu cephede dört basamakla ulaşılan dikdörtgen formlu ve kemeri almaşık örgülü bir yapı ile altta küçük dikdörtgen biçimli ve ahşap kafesli dört adet pencere yer almaktadır. Bunların üzerinde ortada ise dikdörtgen formlu, düz lentolu, ahşap kafesli ve dilimli bir niş içine yerleştirilmiş dört adet büyük pencere yerleştirilmiştir. Üst katta ise cumba şeklinde beş pencere bulunmaktadır (Res. 200).

Girişin sol tarafında bulunan cephe tamamen siyah bazalt malzemeyle oluşturulmuş, taşların arası beyaz derzle geçilmiştir. Bu cephede yer alan pencerelerden alt kattakiler dikdörtgen formlu düz lentolu ve ahşap kafesli olup, üst kattakiler ise dikdörtgen formlu ahşap kafesli olup yuvarlak kemerli bir niş içindedir. Nişlerin kemeri yöreye özgü cıs tekniğinde bezemelerle süslenmiştir.

---

[279] Sinclair, *a.g.e.*, 1989, 194.

Ana girişin sağ tarafındaki cephede ise siyah mermer bir sütuna oturan iki hafif sivri kemer açıklığı içinde dikdörtgen formlu bir eyvan yer almaktadır. Eyvanın ortasında ise dikdörtgen formlu ve fıskiyeli bir havuzu vardır. Bu cephede pencere ve kapı görünümünde nişlere yer verilmiştir. Ayrıca Ziya Gökalp'in oturmuş vaziyette bir heykeli bulunmaktadır (Res. 201).

Yapının cepheleri ahşap kahverengi bir tıktıklı bir saçakla sonlanmaktadır. Yapı, sivil mimarlık örneğini sergileyen en güzel evlerden biridir.

4.1.10.2. Cihannüma (Kavs) Köşkü

Tarihçesi

Asıl adı *Çârbağ olan Kavs* (Cihannüma) *Köşkü,* bugün Dicle Üniversitesi Kampüsü içinde kalmıştır. Çârbağ Köşkü'nün h. 1044/m. 1634 tarihinde Şeyh Aziz Mahmud Urmevî tarafından yaptırıldığı bilinmektedir. "*Köşkün Dicle'ye, surlara, Kırklardağı'na bakan her üç yönünün de çok güzel manzaralı olduğu; IV. Murad'ın ağırlandığı üst kattaki Cihannümâ adı verilen geniş odadan görülen büyüleyici manzaraya doyum olmadığı"*[280] belirtilmektedir. Binanın 400 senelik bir yapı olduğu tahmin edilmektedir.

Seyahatnamelerdeki Tasviri

Evliya Çelebi, Kavs Bağı Mesiresi için, buranın meşhur bir irem bağı olduğunu, hatta Bağdad fatihi IV. Sultan Murad'ın, Bağdad'ı aldıktan sonra bu bağa gelip adalet icra ve iş-ü işret ettiğinden bahsetmektedir. Bu mesire yerinin Dicle Nehri'nin karşı tarafında cennet bahçesinden bir köşe olup, tarif edilmesinin imkansız olduğunu söylemektedir. [281]

Bugünkü Durumu

Köşkte, üç kemerli bir eyvan kısmı bulunmaktadır. Yalnız bu eyvan diğer evlere göre daha yüksekte yer almakta ve içerden bir merdivenle ulaşılmaktadır. "Eyvandan Cihannüma ismini ilham eden manzaralı odaya geçilmektedir. Burada eyvan kuzeye değil, güneybatıya bakmakta olup bu duruma manzara ve iklim koşullarının uygunluğu etkin olmuştur. Alt katta ev ortasından girilen bir oda ve mutfak bulunmaktadır. Ayrıca avlunun güneydoğu tarafında alçak, havuzlu ve tek gözlü bir eyvan ile bitişiğinde bir mescit bulunmaktadır"[282] (Res.202-203).

IV. Murad'ın misafir edildiği odanın bu eyvanın üstünde olduğu, sonra da Padişah'ın girdiği odaya ondan sonra kimse girmesin diye ev sahibi tarafından Padişaha hürmeten yıktırıldığı söylenmektedir.[283] Köşkte sur içinde bulunan evler gibi avlu yüksek duvarla çevrilmemiştir. Üst kattaki eyvan döşemeleri tuğladandır. Tuğla kullanımı, siyah beyaz taştan yapılmış olması, kemer inşa tarzı, dilimli sütunları yapının eskiliğinin ifadesidir. Köşk odalarından üç yönde (manzara nedeniyle) pencereler açılmıştır.[284]

---

[280] Beysanoğlu, *a.g.e.,* 1996, 639.
[281] Evliyâ Çelebi, *a.g.e.,*1970, 143.
[282] Doğan Erginbaş, *Diyarbakır Evleri*, İstanbul, 1954, 21-22.
[283] Akbulut, *a.g.e.,* 1998, 47.
[284] Erginbaş, *a.g.e.,* 1954, 21-22.

4.1.10.3. Seman (Gazi/Atatürk) Köşkü

Tarihçesi

Atatürk Köşkü olarak da bilinen yapı, Mardin Kapısı'nın dışında, Dicle Köprüsü'nün batı yamacında,[285] Dicle Nehri'ne hakim bir yerde, geniş bir bahçe alanı içerisindedir. Yapım tarihi ve kim tarafından yaptırıldığına dair kesin bilgiler yoktur. Plan ve mimari özelliklerine göre Osmanlının son döneminde, 19. yy. sonu 20. yy. başında yapılmış olabileceği tahmin edilmektedir.[286] I. Dünya Savaşında, Atatürk'ün Diyarbakır'da kolordu komutanı iken, karargah olarak kullandığı köşk, 1935 yılında belediye tarafından satın alınmış, Atatürk Evi olarak düzenlenip[287] 1937 yılında Diyarbakır Belediyesi tarafından Atatürk'e armağan edilmiştir.

Seyahatnamelerdeki Tasviri

T.A. Sinclair'a göre, Mardin kapısından girilince 100 yarda uzaklıktaki yol üzerinde yer almaktadır. "*Atatürk bu evi, 16. Kolordu komutanı olduğu ve birliklerinin Ruslarla Bitlis ve Muş'ta savaştığı dönemde, 1916 ile 1917 yılları arasında karargah olarak kullanmıştır. 1937 yılının 15 Kasım günü, sadece tek bir gece de olsa, ikinci kez burada kalmıştır. Bu zamanda ev, anlaşıldığı kadarıyla, hükümetin malıdır, ancak bundan kısa bir zaman sonra, onun 1939'da onarımını yaptıran ve hala daha bünyesinde barındıran Diyarbakır şehir meclisinin malı olmuştur. Ev, bir bahçede yer alan yüksek bir evdir. Açık konumdadır. İki alçak katın her birinde, evin arka duvarının kuzey (bahçe) tarafında bir eyvan bulunmaktadır. Alt katta eyvanın her iki yanında bir büyük kabul odası ve mutfak bulunur. Atatürk'ün banyosu birinci kattadır. İkinci katın bir bölümü terasa ayrılmıştır."*[288]

Bugünkü Durumu

Köşk, iki katlı ve dikdörtgen planlı olarak yapılmıştır (Çiz. 30). Üst üste bulunan eyvanlarla buralardan geçilen ve eyvanın iki tarafına yerleştirilen odalardan oluşmaktadır. Zemin kattaki eyvan diğerlerine göre daha büyüktür. İçinde bir havuz ile selsebil vardır. Bu katta Dicle'ye nazır dikdörtgen bir oda, mutfak ve hol bulunmaktadır. Odaya, eyvandan sivri kemerli, basık kemer açıklıklı bir kapıyla girilmektedir. Ahşap kapı tek kanatlıdır. Odanın güney duvarında, üstte sivri kemerli iki tepe penceresi, alt tarafında ise düz kemerli iki alt kat pencere yer almaktadır (Res.204). Odanın batı yönüne bakan tarafında, basık kemerli çift kanatlı geniş açıklıklı pencereler bulunmaktadır. Kuzey cephesinde, sivri kemerli iki adet tepe

---

[285] Adil Tekin, *Diyarbakır. Anadolu Tarihi'nin Taşlara Yazıldığı Kent*, Diyarbakır, 1997, 196.

[286] Köşkün kesin yapım tarihi belli değildir. Adil Tekin'in *Diyarbakır. Anadolu Tarihi'nin Taşlara Yazıldığı Kent*, Diyarbakır, 1997; Akbulut'un *a.g.e.,* 1998, 8; Metin Sözen'in *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, İstanbul, 1971, adlı eserlerinde bu yapının XV. yüzyıldan kalma bir Akkoyunlu yapısı olduğu belirtilmektedir. Ancak yapının plan ve mimari özellikleri itibariyle XIX. Yy'da yapılan Dicle Nehri kıyısındaki diğer köşklerle benzer özelliklere sahip olması nedeniyle bazı araştırıcılar bunun da söz konusu yüzyılda yapıldığı inancını taşımaktadırlar. Pınar Çiftçi, *Diyarbakır'ın Dicle Kıyısı'ndaki Köşk Yapıları*, (Y.Y.Ü., Sos. Bil. Enst., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Van, 2007, 29.

[287] *Gazi Köşkü*, Erişim: [http://www.diyarbakir.pol.tr], Erişim Tarihi: 11.12.2006.

[288] Sinclair, *a.g.e.,* 1989, 195.

penceresi ve alt tarafta iki alt kat penceresi yer almaktadır. İç mekanda düzgün kesilmiş bazalt taş kullanılmıştır (Res.205-206).

Kuzeye bakan selsebilli eyvan, sivri kemerli olup, üst örtüsü beşik tonozdur. Güney duvarında üstte üç tane yuvarlak kemerli pencere yer almaktadır. Alt tarafta ise düz kemerli, demir şebekeli iki pencere açıklığı bulunur. Yuvarlak kemerli selsebilin zemini mermerden yapılmıştır. Selsebilden akan su dikdörtgen havuza dökülmekte, oradan da kapalı bir kanalla avludaki büyük havuza ulaşmaktadır.

Birinci katta bulunan ev ortasına, Çay Odası ile aynı taraftaki eyvandan sivri kemerli bir kapıyla ulaşılır. Ev ortasında iki tane çift kapılı düz kemerli pencere bulunmaktadır. Ev ortasından, içinde bir ocağın yer aldığı mutfağa geçilir. Mutfaktan da bir merdivenle üst kata çıkılır.

Dikdörtgen biçimindeki ikinci katta, eskiden bir eyvan birimi ve iki oda daha bulunduğu belirtilmektedir.[289] Bugün ise bu alçak kısım, üzeri betonarme direk ve tavanı Marsilya kiremitli çatılı bir teras ile örtülmüştür.

Alt kattaki mutfaktan üst kattaki ev ortasına, oradan da odaya geçilir. Üst kattaki odada banyo bulunmaktadır. Odanın dışarıya açılan, çift kanatlı ve demir şebekeli, üç penceresi, ayrıca teras bölümüne açılan iki penceresi bulunmaktadır. (Res.207). Üst katta ayrıca bir tane tuvalet yer almaktadır.

Yapının kuzey cephesinde çok sayıda pencere kullanılmıştır. Pencereler düz lentolu ve sivri kemerlidir. Cephede düzgün bazalt taş ve kalker taş kullanılmıştır. Güney cephe ise sıvalıdır[290] (Res.204).

Köşkün bahçesinde mermer fıskiyeli büyük bir havuz yer almaktadır. Yapı ahşap kirişli ve düz dam örtülüdür.

4.2. SEYAHATNAMELERDE ADI GEÇMEYEN OSMANLI YAPILARI

4.2.1. CAMİLER

4.2.1.1. Defterdar (Ragıbiye) Camii

Tarihçesi

Defterdar Ahmed Paşa[291] tarafından 1594 (h. 1003) tarihinde yaptırılmıştır. Defterdar Zipi Bey tarafından yaptırıldığını söyleyenler de vardır.[292] Caminin, biri 1677 tarihinde Vali Ahmed Paşa, diğeri Müderris Hacı Ragıb Bey tarafından 1832 yılında olmak üzere iki kez onarım görmüştür. Bu da Ragıbiye adıyla da anılmasına neden olmuştur.[293]

---

[289] Akbulut, *a.g.e.,* 1998, 47.
[290] Çiftçi, *a.g.t.,* 2007, 29-31.
[291] Ahmed Paşa'nın, o tarihte Diyarbakır'dan İran sınırındaki askeri birliklere zahire göndermekle görevli olduğu bildirilmektedir. Sarı, *a.g.e.,* 1996, 30.
[292] Sarı, *a.g.e.,*1996, 30.
[293] Sözen, *a.g.e.*, 1971, 100.

Bugünkü Durumu

Fevkani nitelikte düzenlenen cami dikdörtgen bir alanı kaplamaktadır. İç mekân ortadaki iki ayağa oturan kemerlerle mihraba paralel iki bölüm haline getirilmiştir (Çiz.31). Giriş kapısı kuzey cephenin ortasında yer almaktadır. Yapı fevkani nitelikte olduğu için buraya merdivenlerle çıkılmaktadır. Üzerinde kitabe bulunmaktadır. Mihrap, caminin kıble duvarında yer almaktadır (Res.213). Caminin minberi orijinal olup, kıble duvarında mihrabın doğu tarafında, solunda yer almaktadır (Res.214). Düz çatı ile kapatılan yapı iki renkli düzgün kesme taşla inşa edilmiştir. Caminin minaresi bulunmamaktadır. Yapının kare biçiminde olan ve kuzey yönünde bulunan avlusunun sağ tarafı hazire bölümü olup oldukça bakımlıdır (Res.211-212).

4.2.2. MESCİTLER

4.2.2.1. Salos Mescidi

Tarihçesi

Kesin yapım tarihi belli olmamakla beraber, 16. yy.[294] Osmanlı yapısı olduğu düşünülmektedir.[295] Bir kısmı Gazi Caddesine katılmış, geri kalan kısmı onarılarak halkın ibadetine açık bırakılmıştır.

Bugünkü Durumu

Yapı enine dikdörtgen bir plan şeması sergilemektedir. İç mekan dikine iki sütunla üç kemer açıklıklı olacak şekilde ikiye bölünmüştür (Çiz.32). Harim içi ahşap kirişlemelidir. Duvarlar sıvanmış ve beyaz boyayla boyanmıştır. Cephelerde siyah kesme bazalt taş ve kaba yonu taş kullanılmıştır. Üst örtü düz damdır. Küçük, fakat işlek bir mescittir[296] (Res.215-222).

4.2.2.2. Çağaloğlu Mescidi

Tarihçesi

16. ya da 17. yy.[297] Osmanlı dönemi eseri olan yapının, 1581 (h. 989) yılında Diyarbakır valisi bulunan Çağalzâde Sinan Paşa veya bunun oğlu olan ve 1604 (h. 1013) de Valilik yapan Mahmut Paşa[298] tarafından yaptırıldığı kabul edilmektedir.

Bugünkü Durumu

Bu mescide ve mahalleye halk, "Çağal" yerine "Çakal" demektedir.[299] Kesin yapım tarihini verecek yazıtı yoktur. İlgililer yıkılmaya yüz tutan bu mescidi satmış, alanlar halkın yardımıyla onartmışlardır[300] (Çiz.33), (Res.223-226).

---

[294] Sözen, *a.g.e.*, 1971, 116; Beysanoğlu, Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri, İst., 1963, 141.
[295] Sözen, *a.g.e.*, 1971, 115; Beysanoğlu, *a.g.e.*, 1963, 141.
[296] Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1996, 651.
[297] Sözen, *a.g.e.*, 1971, 116; Beysanoğlu, *a.g.e.*, 1963, 141.
[298] Metin Sözen bu adı Mehmet Paşa olarak verir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Sözen, *a.g.e.*, 1971, 115; Beysanoğlu, *a.g.e.*, 1963,140.

4.2.2.3. Şeyh Muhammet Namazgahı

Tarihçesi

Diyarbakır Mardin Kapısı dışında mezarlıkların arkasındaki Şeyh Muhammet Düzlüğü bitimindedir. Mihrabın üzerindeki l859-l860 tarihli kitabeden Gülşeni tarikatından Şeyh Muhammet Amid-i Türbesi'nin bulunduğu bu yere, onun anısına Vali Mahmut Paşa yaptırmıştır. Namazgahın kitabesine Şair Sa'id tarih düşmüştür.[301]

Bugünkü Durumu

Son yıllarda tamamen elden geçirilen namazgâh, siyah taşlardan basit bir şekilde yapılmıştır. Güney kısmı dışında, üç taraftan 0.80 m. yükseklikte duvarlarla çevrilidir. Giriş kapısı kuzeydedir. Diğer duvarlardan daha yüksek olarak yapılmış olan güney duvarına bitişik olarak altı basamaklı bir minber yer almaktadır (Çiz.34). Minbere çok yakın olarak yapılmış bulunan mihrabın üstünde, beyaz taş üzerine yazılmış yazıtı bulunmaktadır. 1/4 küre yüzeyiyle örtülen mihrap üstündeki yazıt burasının 1276/1859-60'ta yaptırıldığını kanıtlamaktadır.[302] Yalın bir görünüşü vardır. Bütün namazgâhlarda olduğu gibi özellik mihrap, minber ve giriş kapısında toplanmaktadır[303] (Res.227-230).

4.2.3. TÜRBELER

4.2.3.1. Arap Şeyh Türbesi

Tarihçesi

Türbenin kesin yapım tarihini veren bir belge bulunmamaktadır. Arap Şeyh Camisi, 1644-1650 yılları arasında Diyarbakır'da valilik yapan Kara Mustafa Paşa tarafından yaptırılmıştır. Ancak 17. yüzyıl ortalarına ait olan camiyle bu türbe arasındaki bağlantı kesin olarak netleştirilememiştir.[304]

Bugünkü Durumu

Yapı aynı adlı caminin kuzeyinde, avlunun içindedir. Sekizgen gövdeli olup, içten kubbe, dıştan taştan piramidal bir külahla örtülüdür. Baldaken tarzda açık türbelerin bir örneğidir. Tamamen kesme taştan yapılmış olan yapıya kemerlerin hemen üzerinden başlayan ve dikine çizgileri kesen beyaz taşlardan yapılmış bir sıra kuşak hareket katmaktadır (Res. 231-232).

Türbe bugün şadırvan olarak kullanıldığından içinde yatan kişi ve sandukanın şekli konusunda fikir vermemektedir. Günümüzde caminin şadırvanı olarak

---

[299] Beysanoğlu, *a.g.e.,* 1996, 651.
[300] Sözen, *a.g.e.,*1971, 115.
[301] *a.g.e.,* 1971,130.
[302] Orhan Cezmi Tuncer, *Anadolu Kümbetleri*, Ankara 1991, 143; a.y., Tuncer, *a.g.e.*, 1996, 188.
[303] Sözen, *a.g.e.,* 1971, 130-131.
[304] Beysanoğlu'na göre ise; türbenin de cami ile birlikte Kara Mustafa Paşa tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Ona göre, bu vali, camiyi yaptırırken, burada Arap Şeyh (belki de Arap Şah) gömülüydü. Kara Mustafa Paşa'nın hem camiye onun adını vermiş ve hem de türbesini yaptırmış olabileceğini düşünmektedir. Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1996, 647.

kullanılmaktadır. Bu nedenle de içinde yatan kişi ve sandukanın şekli konusu karanlıkta kalmaktadır.

4.2.3.2. Dabanoğlu Türbesi

Tarihçesi

Nasuh Paşa Camisi'nin güneyinde, İçkale'nin dışındadır. Devri ve yaptıranı bilinmeyen türbenin 1696-97 (h.1180) tarihinde Diyarbakır Valiliği yapan Daltaban Mustafa Paşa[305] tarafından yaptırılan Dabanoğlu Mescidi ile bağlantısı henüz saptanamamıştır. Şayet mescit türbeyle bağlantılı ise bunun da 17. yy. sonlarına tarihlendirilmesi gerektiği ifade edilmektedir.[306]

Bugünkü Durumu

Yapı kare bir plan şeması arz etmektedir. Yapının ana mekanı bir kubbeyle örtülüdür. Devşirme malzemeye yer verilmiş olan Dabanoğlu Türbesi, taş ve tuğladan oluşturulmuştur. Yapının gövde kısmında genellikle kesme taş kullanılmasına rağmen, kimi yerlerde tuğla malzemenin kullanıldığı da görülmektedir. Örtülerde ise tamamen tuğla kullanılmıştır. Yapı, güney yönüne doğru tuğladan bir kemerle genişletilmiştir. Örtü şeklinin, gövdeyle birleşme noktalarında kalan bazı izlerden kubbenin taştan bir külahla örtüldüğü belli olmaktadır (Res. 233-234).

4.2.3.3. Zübeyde Hanım Türbesi

Tarihçesi

Halkın bir «ziyaret» (yatır) olarak kabul ettiği türbe üzerindeki kitabesine göre, Diyarbakır'da, 1717-1720 yılları arasında, iki yıl altı ay valilik yapan Köprülüzade Abdullah Paşa tarafından 1718 (h. 1131) tarihinde eşi Zübeyde Hanım ve kızı Leyla Hanım için yaptırılmıştır.[307]

Bugünkü Durumu

Zübeyde Hanım Türbesi kare planlı bir şema göstermektedir (Çiz.35). Tamamen kesme taştan yapılmış olan türbe baldaken tarzında ve üstü açık düzenlenmiştir. Türbe, köşelerde yer alan "L" şeklindeki dört ayağın aralarının kemerlerle bağlanmasıyla oluşturulmuştur. Üst örtü olarak demirden yapılmış dilimli biçimdeki korkuluk demir tellerle kubbe oluşturacak şekilde örülmüştür. İç mekanda Zübeyde ve Leyla Hanım'a ait iki mezar taşı bulunmaktadır[308] (Res. 235-236).

Nebi Cami arkasında bulunan Zübeyde Hanım Türbesi, Diyarbakır'daki açık türbelerin bir örneğini sergilemektedir. Yapı, Nebi Camisi ile birlikte onarım görmüştür.

---

[305] M. Sözen bu adı Tabanzade Mustafa Paşa olarak verir. Bkz. Sözen, *a.g.e.*,1971, 116; Beysanoğlu, *a.g.e.*, 1996, 651.
[306] Sözen, *a.g.e.*,1971, 187-188.
[307] *a.g.e.*,1971,189; Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 1995, 58.
[308] Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 2003, 722; Sözen, *a.g.e.*,1971, 189; Baş, *a.g.t.*, 2006, 186.

4.2.4. KAMU YAPILARI

4.2.4.1. Dârü'l-Muallim Binası

Tarihçesi

Fiskayası mevkisinde, Hastaneler caddesinde yer alan Darü'l-Muallim'in inşaatına 1870 yılında Islahhane olarak başlanmış, uzun yıllar çeşitli alanlarda eğitim amacıyla kullanılmış ve 1970 yılında Tıp Fakültesine bağlanmıştır.[309] Daha sonra uzun yıllar Milli Eğitim Müdürlüğü Binası olarak kullanıldıktan sonra 2006 yılında Kültür ve Turizm Müdürlüğü'ne devredilmiştir.

Bugünkü Durumu

İki katlı olan yapı doğu-batı doğrultulu dikdörtgen planlı bir yapıya sahiptir (Çiz.36). İç mekanda odalar, ortada birbirini dik olarak kesen çapraz eksenli iki holün köşelerine simetrik olarak yerleştirilmiştir. batı yöndeki hol biraz daha uzatılmış olup kuzeye doğru dönerek ters "L" şeklini almaktadır. Odalar holün kuzey ve batısına yerleştirilmiştir**.**

Yapının kuzey, güney ve doğu yönünde üç adet giriş kapısı bulunmaktadır. Güney yöndeki ana giriş kapısıdır. Darü'l-Muallim'in iki katlı olarak düzenlenmiş ve her yönden rahatlıkla görülebilen cephelerinde, simetrik olarak yerleştirilen bol miktarda pencere bulunmaktadır.

Yapının güney cephesi üç bölümlü bir görünüm sergilemektedir. Ortada giriş kapısının iki yanındaki pencerelerin yanlarında cepheden hafif çıkıntı yapmış sütunlar cepheyi dikine üç bölüme ayırmıştır. Ortadaki bölüm üç katlı, yan bölümler ise iki katlı olarak düzenlenmiştir. İki kat arasını belirleyen yatay silmeler cephe boyunca uzanmaktadır. Güney cephede iki sütunun sıralandığı orta bölüm içinde yer alan giriş kapısı yuvarlak kemerlidir ve yanındaki pencerelere göre daha büyük düzenlenmiştir. Güney cephede ortadaki kısmın sağ tarafında her katta üçer pencere, sol tarafında ise her katta altışar pencere bulunmaktadır (Res.237-239).

Yapının kuzey cephesi de üç bölümlü olarak düzenlenmiştir. Burada yan kanatlar iki katlı, ortadaki kısım ise üç katlıdır. Bu cephenin her katında üçer pencere bulunmaktadır. Kuzey cephede orta bölümde yer alan giriş kapısı yuvarlak kemerli olup yanındaki pencerelere göre daha büyük düzenlenmiştir. Kapının üzerinde yer alan pencere kapı ile aynı büyüklüktedir. İki kattaki bütün pencereler yuvarlak kemerlidir. Ortadaki bölümün en üst üçüncü katındaki üç pencere ise dikdörtgen formatta düzenlenmiştir. Bu cephe gayet sade düzenlenmiş olup, herhangi bir pilastır, korniş ve silmelere yer verilmemiştir (Res.240).

Yapının batı cephesinde yer alan pencerelerin tamamı yuvarlak kemerlidir. Birinci katta dört, ikinci katta altı pencere bulunmaktadır. Bu cephede de düşey silme iki kat arasını belirgin bir şekilde ayırmaktadır.

Doğu cephesinde, birinci katta cephedeki üç pencerelik alan boyunca yer

[309] *DİY*, Ankara, 1967, 263.

tutan geniş bir giriş kapısı yer almaktadır. Giriş kapısının yanlarında dörder adet pencere sıralanmıştır. İkinci kat cephesinde ise her biri alttakilerin üzerinde sıralanan on bir adet pencere bulunmaktadır.

Yapı süsleme açısından oldukça sadedir. Binada yer alan süslemeler de; cephelerde yer alan silme, korniş ve pilastırlar şeklindeki mimari süslemelerdir**.** Dış cephede siyah bazalt taşı ile kalker taşı kullanılmıştır. Giriş kapısının üzerinde dikdörtgen şeklinde olan ve etrafı bazalt taşı ile belirlenmiş bulunan onarım kitabesi bulunmaktadır. Kitabe kısmen silik olmakla birlikte "celi sülüs" ile yazılmış "Dâru'l Muallimin" yazısı okunabilmektedir (Res.241-242).

4.2.4.2. Kurdoğlu İsmail Paşa Kışlası

Tarihçesi

Diyarbakır'ın merkezinde, Elazığ Caddesi'nde yapılar arasında yer alan[310] Kışlanın inşaatına 1875 yılında başlanmıştır. Etrafındaki cami, vali konağı ve hükümet konağı yıkılmıştır. Kışla, halen Askeriye'ye bağlı levazım binası olarak hizmet vermektedir.[311]

Bugünkü Durumu

Kurdoğlu Kışlası iki katlı, dikdörtgen planlı ve orta avlulu bir plan şeması göstermektedir. Her cephede birer kapısı yer almaktadır. Kapılar aracılığıyla ortada bulanan hole girilmekte, burada ikinci kata çıkış merdivenleri ve girişin tam karşısında avluya açılan birer kapı bulunmaktadır. Odalar orta avlunun etrafındaki kapalı bölümlerin ortasında yer alan hol etrafında bulunmaktadır.

Kışlanın kuzey girişinde önde iki yuvarlak sütunun taşıdığı bir sundurma vardır. Kışlanın ana giriş kapısı güney yönündedir. Önünde kuzey cephedekine benzer iki sütunlu bir sundurma bulunmaktadır. Basık kemerli giriş kapısının etrafında yer alan sundurma alanıyla sınırlanmış, dikdörtgen şeklindeki alan mermerle kaplanmıştır. Giriş kapısının üzerindeki bölüm dışa taşırılarak vurgulanmıştır. Bu kısımda 7 adet pencere yer alır. Bunlardan üçü girişteki sundurmayı ortalayacak şekilde konumlandırılmış, bunların sağ ve solunda kalan diğer ikişer taneyle aralarında birer pencere açıklığı boşluk bırakılmıştır. Cephede sağ ve sol kanatta 9 adet pencere görülmektedir. (Res.245-246).

Kurdoğlu Kışlası'nın doğu ve batı girişleri basık kemerlidir. Girişler yanlarında bulunan birer pencere ile birlikte dışa taşkın yapılmıştır. Kapının üzerinde yer alan pencere daha büyük yapılmıştır. Yanlarda ise her katta beşer pencere bulunmaktadır (Res.243-244).

---

[310] Kurt İsmail Paşa'nın, o tarihlerde Diyarbakır'a bağlı bir sancak merkezi olan Harput'un "Mezra" denilen düzlüğünde başlattığı yeni yeni şehrin (bugün Elazığ'ın kurulduğu alan) bir benzerinin Diyarbakır' da sur dışında kurulup gelişmesi için, şehirden yarım saat uzaklıktaki bu alanda bir hükümet konağı, bir kışla, cami ve vali konağı yaptırdığı belirtilmektedir. Şevket Beysanoğlu, Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, II, Ankara, 2003, 718; Oktay Karaman, *Hatunoğlu Kurt İsmail Hakkı Paşa'nın Diyarbekir Valiliği (1868-1876),* (Atatürk Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 1995, 79-81.

[311] Baydaş, *a.g.t.,* 2007, 78.

Cephelerde yer alan pencerelerin tamamı yuvarlak kemerli olarak düzenlenmiştir. Kurdoğlu Kışlası'nda giriş kapısındaki kemerin ortasındaki kilit taşının üzerinde yer alan sembol dışında herhangi bir süsleme unsuruna rastlanmamaktadır. Yapı, zamanında siyah bazalt kesme taştan yapılmış, bunun yanı sıra yer yer kalker taşı ve tuğla malzeme kullanılmıştır. Günümüzde kışlanın bütün cepheleri sıvanmış ve boyanmış olup özgün görünümünü yitirmiştir.

4.2.4.3. Gureba Hastanesi (Devlet Hastanesi)

Tarihçesi

Fis Kayası denilen bölgede inşa edilen lapının önceki durumu hakkında fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Hastanenin ilk binası 1876 yılında II. Abdülhamit'in tahta çıkışı şerefine yapılan binalardan birisi olup, 1884 yılında Diyarbakır Valisi Sırrı Paşa zamanında 25 yatak kapasiteli "Guraba Hastanesi" olarak hizmete açılmıştır[312]

1924 yılında Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nca onarılarak üzerine bir kat daha eklenmiştir. 1932'de bazı eklemelerle genişletilmiş ve 105 yataklı bir hastane durumuna getirilerek, Türkiye'de açılan 4 (Ankara, Sivas, Diyarbakır, Erzurum) Numune Hastanesi'nden biri olarak Diyarbakır Numune Hastanesi adı altında faaliyetlerini sürdürmüştür.

1936 yılında çıkan yangında zarar görmüş, 1937 yılında ilavelerle yeniden inşa edilerek 285 yatak kapasiteye çıkarılmıştır[313] (Res.247)

Bugünkü Durumu

Yapı, üç katlı olup, dikdörtgen biçimli ve yanlardan kanatlı bir plan şeması göstermektedir. Doğu-batı cepheleri uzun, kuzey-güney yönlü cepheleri ise kısadır. Yapının doğuda, batıda ve kuzeyde olmak üzere üç adet giriş kapısı vardır. Batıdaki ana giriş kapısıdır. İki yönden çıkılan bir balkondan sonra basık yuvarlak kemerli giriş kapısına varılmaktadır. Dikdörtgen niş şeklinde düzenlenmiş kapının bulunduğu zemin yöreye özgü kesme siyah bazalt taşı ile oluşturulmuştur. Kapının kemerinde siyah-beyaz kesme taşlar dönüşümlü olarak sıralanmıştır. Kemerin etrafını siyah bazalttan oluşan bir silme dolanmaktadır. Bunun üzerindeki iki taş sırasından sonra bir sıra yerel deyimle 'cıs' adı verilen bir süsleme kuşağı bulunmaktadır.

Doğu ve batı cepheleri üç bölümlü bir görünüm arz etmekte olup, giriş kapılarının bulunduğu orta kısım içte kalmakta, diğer yan bölümler dışa taşkınlık yapmaktadır. İçte bulunan bölümde her katta 7'şer, dışa taşıntılı yan kanatlarda ise her katta 3'er dikdörtgen görünümlü pencere yer almaktadır. Batı giriş kapısının yanlarındaki pilastırlar tek sıra, doğu girişinin yanlarındaki yuvarlak gömme sütun şeklinde düzenlenmiş pilastırlar ise çift sıralıdır (Res.248-252).

Cephelerde pencerelerin aralarındaki boşluklarda ve köşelerde siyah kesme bazalt taştan pilastırlar düşey olarak uygulanmış, diğer bölümler boyanarak kontrast yaratılmak suretiyle cephelere hareketlilik kazandırılmıştır.

---

[312] *DİY*, 223.

[313] Bu yıllarda 8 doktoru ve 44 sağlık personeliyle hizmet vererek bütün Güneydoğu Anadolu bölgesinin tedavi edici sağlık hizmetlerine cevap verdiği belirtilmektedir. *DİY*, 223.

Yapının doğudaki kapısı terasa açılmaktadır. Basık yuvarlak kemerli ve siyah bazalt taştan yapılan kapı çift pilastır arasına yerleştirilmiştir. Yapı kesme taştan inşa edilmiştir.

4.2.4.4. Hapishane Binası

Tarihçesi

Yapı İçkale'de surların kuzey ucunda, Büyük Adliye Binası'nın arkasında bulunmaktadır. Doğusunda St. George Kilisesi yer almaktadır. 1887 tarihinde Vali Hacı Hasan Paşa zamanında oluşturulmuştur. Yapının giriş kapısı üzerinde farklı dönemlere ait kitabeler bulunmaktadır. Bu kitabelerden en son tarihli olanında yapının, Hasan Paşa zamanında tamir edilip Hapishane olarak faaliyete geçirildiği anlaşılmaktadır.[314]

Bugünkü Durumu

Hapishane Binası, orta avlulu, kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Kapalı birimler ortada açık avlunun etrafında yer almaktadırlar (Çiz. 37). Giriş bölümünün gerisinde avlu, mahkum odaları ve gerekli ihtiyaçların karşılandığı bölümler yer almaktadır. Yapının girişi güneydedir. Giriş kapısının bulunduğu bölüm çok uzun bir dikdörtgen şeklinde ve iki katlı olarak düzenlenmiştir. Doğu, batı ve kuzey bölümleri ise tek katlı olarak inşa edilmiştir (Res.253-255).

Kesme taşlardan yapılmış giriş kapısı basık kemerlidir. Girişten sonra küçük bir antreye varılmakta, bunun sağında yukarı çıkış merdivenlerinin kuzeyine denk gelen basık kemerli bir açıklıkla avluya geçilmektedir. İkinci kata çıkış koridora girişten sonra yer alan tek yönlü merdivenlerle sağlanmaktadır. Burada bulunan bir kapıdan sonra, önde küçük bir balkon ve merdivenlerle avluya geçilmektedir.

Hapishane Binası'nın giriş (güney) bölümünde birinci katta ortadaki giriş holü çok uzun dikdörtgen şeklinde olan bu kısmı ortadan ikiye ayırmıştır. İkinci katta mekan doğu batı yönünde uzunlamasına sıralanan kare ayaklar üzerine oturan kemer sırası ile ikiye ayrılmıştır. Bu bölümlere geçiş aradaki bir kapıdan sağlanmaktadır. Güneye bakan ikinci kat pencereleri bu mekanı aydınlatmaktadır. Yapının iki katlı cephesinde altta yer alan pencereler çok küçük ebatlı olarak, mazgal niteliğinde yapıldığından alt katta giriş kapısından başka açıklık bulunmadığı izlenimi vermekte, ikinci katta ise 14 adet pencere açıklığı bulunmaktadır. Pencereler aynı boyutta ve yuvarlak kemerlidir. Avluya bakan pencereler basık kemerli ve demir şebekelidir. İkinci katta yer alan bölümleri aydınlatan pencereler daha büyük olduğundan, buralar daha aydınlık ve ferahtır (Res.256).

---

[314] Baydaş, *a.g.t.*,2007, 85; Nesih yazı ile yazılmış kitabede geçen tarihin yalnız yedi olması muhtemel seb'a) kelimesinin yarısının görüldüğü bildirilmektedir. Bu tarihte 737'dir ve Artuklu sultanı Meliküssalih Mahmut bin Mehmet dönemine rastlamaktadır. Bu binanın halk arasında Artukoğulları'nın sarayı olduğu söylendiğine göre içkaledeki tepe üzerinde İnanoğulları'na ait sarayın daha o zamanlar harap olması, Artukoğullarının bu amaçla yeni bir saraya ihtiyaç duymaları ve bu yapıyı inşa ettirmelerinin olasılık dahilinde olabileceği belirtilmektedir.

Hapishane Binası'nda avluyu tek katlı olarak çevreleyen kuzey, doğu ve batı bölümleri de ortada yer alan kare ayaklar üzerindeki kemer sırası ile ikiye bölünmüştür. Bu bölümlerin dışarıya pencere açıklıkları bulunmamaktadır. Bu bölümlerin pencereleri avluya açılmakta olup demir kafeslidir. Kuzey bölümü eğimli arazinin altına yapıldığından dış duvarları araziye bitişiktir (Res.257).

Avlu içerisinde küçük bir bina daha yer almaktadır. Avlunun gerisinde mahkumların kaldığı bölümler yer almaktadır**.**

Avluya açılan güney ve kuzey avlu kapıları yuvarlak kemerli büyük açıklıklar şeklinde olduğu halde, doğu ve batı girişleri dikdörtgen şeklinde ve lentoludur. Hapishanenin dikdörtgen avlusu etrafında sıralanan mekânlar simetrik olarak düzenlenmemiştir. Yapının tamamı beyaz kesme taşlarla inşa edilmiştir (Res.258).

4.2.4.5. Diyarbakır İdadi Mektebi

Tarihçesi

Darü'l-Muallim Binası'nın kuzeyinde bulunan Diyarbakır İdadi Mektebi'nin inşasına 1888 yılında[315] Vali Hasan Paşa zamanında başlanmış 1890 yılında tamamlanmıştır.[316] Bina uzun yıllar Tıp Fakültesine bağlı bir birim olarak kullanıldıktan sonra, 2006 yılına kadar Milli Eğitim Ana Binası olarak kullanılmıştır.[317] Bu tarihten sonra boşaltılarak Kültür ve Turizm Müdürlüğü'ne devredilmiştir (Res.260).

Bugünkü Durumu

İki katlı olan yapı kuzey-güney doğrultulu dikdörtgen bir plana sahiptir (Çiz.38). Doğu ve batı cephelerinde, kuzey ve güney köşeleri içe doğru 1.00 m. girintilidir. İç mekanda birimler ortada çapraz olarak birbirini kesen iki hol etrafında yer almaktadır**.**

Batı ve doğu cepheleri simetrik olup, cephelerin ortasında birer giriş kapısı bulunmaktadır. Doğu cephenin ortasındaki asıl giriş kapısıdır. Kapıya altı basamaklı bir merdiven ile ulaşılmaktadır. Giriş kapısının iki yanında birer ve bunun üzerindeki katta da üç adet yuvarlak kemerli pencere sıralanmaktadır. Kapının üzerinde yazıları silik durumda olan bir yapım kitabesi yer almaktadır**.**

Yapının doğu cephesindeki öne taşıntılı kısım üç bölüm halinde görülmektedir. Merdivenleri, giriş kapısı, kapının yanındaki iki pencereyi ve bunların üstündeki katı da içine alan bölüm siyah bazalt taşından yapılmasıyla yan kanatlardan ayrı bir özellik sunmaktadır. Bu bölüm, dört adet sütün ile üçe bölünmüştür. Bu bölümlerde ana giriş ve üstündeki pencere bir sıra, bunun sağ ve

---

[315] Baydaş, *a.g.t.,* 89; *R. 1321 Maarif Salnamesi,* 508.

[316] Baydaş, *a.g.t.,* 89; Diyarbakır Vilayetinin 1312 Sene-i Hicriyesine mahsus salname-i resmisidir. 1312 Hicri senesi 1894, Def'a 14, Diyarbekir Vilayet Matbaası, 75.

[317] Baydaş, *a.g.t.,* 90; 1913 yılında idadi teşkilatının kaldırılması üzerine tam devreli sultani haline getirildiği, Birinci Dünya Savaşı sırasında öğrencilerin askere alınması nedeniyle ikinci devre (lise kısmı) kaldırıldığı, 1921-1922 yılında lise kısmı yeniden açılarak, 1919-1920 Kurtuluş Savaşı yıllarında tekrar bu sınıfların kapatıldığı, geri kalan sınıflara orta mektep adı verilmiş olduğu ve yatılı bir halde devam ettiği ifade edilmektedir. Bedri Günkut, *Diyarbekir Tarihi,* 1937, 129.

solunda her iki katta bulunan altlı üstlü pencereler ikinci ve üçüncü sırayı oluşturmaktadırlar. Sütunlar duvardan yarım daire şeklinde dışa çıkıntı yapmış ve sütun başlıkları kademeli bir şekilde belirtilmiştir. Katlar arası da cepheden dışa çıkıntılı bir şekilde yapılmış silmelerle belirlenmiştir.

Cephelerde yer alan pencerelerin tamamı simetrik olarak yerleştirilmiştir. Yapıdaki pencerelerin etrafı da çok ince tek sıra halinde siyah taşla çevrelenmiştir. Pencereler yuvarlak kemerli ve belirgin kilit taşları da kemerden dışa taşkın bir şekilde yapıldığından cepheler renkli bir görünüme kavuşmuştur.

Giriş cephesinde ortada yer alan giriş kapısının da bulunduğu siyah bazalt taşından yapılan bölümde kapının yanında birer ve üç adet de ikinci katta olmak üzere toplam beş pencere yer almaktadır. Üst katta, giriş kapısının üzerindeki pencerenin altında üçgen bir alınlık ve onun altında kitabelik bulunmakta, sağ ve soldaki pencerelerin altında ise 'cıs' adı verilen bir süsleme kuşağı yer almaktadır**.**

Giriş cephesinin sağ ve solunda yer alan dışa taşıntılı kanatlarda her katta dörder olmak üzere sekiz, bunlardan içeri girinti yapan kanatlarda ise her katta ikişer olmak üzere dört pencere yer almaktadır. Pencereler ortadan simetrik şekilde siyah bazalt silmelerle düşey şekilde iki bölüme ayrılmışlardır.

Zemin kat pencerelerine sadece doğu cephesinde yer verilmiştir. Burası yapının zemin seviyesinden aşağıda yapılmıştır. Zemin kat pencereleri çok küçüktür ve orta bölümde pencerelerin yerini merdivenler kaplamıştır.

Kuzey ve güney cepheleri dikdörtgen planlı yapının kısa kenarlarını oluşturmaktadır (Res.259). Her katta dörder pencere bulunmaktadır. Katlar arasını belirleyen kornişler tek sıra halinde siyah bazalt taşından oluşturulmuştur. Üst katta yer alan saçak silmesi de aynı şekilde yapılmıştır (Res.261). Yapıda yer alan pencerelerin tamamının etrafı siyah renkli kesme taşla çevrelenmiştir. Belirgin kilit taşları da siyah renkte olup, yuvarlak kemerler duvardan dışa taşırılmıştır.

İdadi Binası'nın batı cephesinin ortasında ikinci giriş kapısı yer almaktadır. Yalnızca doğu cephesinde girişin bulunduğu alanda yer alan dört pilastır dizisi burada görülmemektedir (Res.264).

Yapının giriş cephesinde, merdivenlerin seviyesinden başlayıp tavana kadar devam eden dört sıra halinde bulunan ve çıkıntılı olarak yapıldığından kabartma görünümlü olan pilastırlar ve herhangi bir taşıyıcı özelliği olmayan gömme sütunlar süsleme unsurlarıdır. Birinci katın bitiminde sütunların üzerinde hafif kabartma fonlar verilmiş sütun başlıkları görülmektedir. Sütun başlıklarının üzerinde yine küçük kare altlıklar ve bu kare altlıkların cepheye bakan kısımlarında yer alan geometrik şekiller diğer süsleme unsurlarını içermektedir. Aynı şekilde yapıda pencereler arasında da bu şekilde siyah kesme taştan yapılmış pilastırlar görülmektedir. Pilastırların altlarında ve üstlerinde kare şeklinde altlıklar bulunmaktadır(Res.264-265).Pencere altlıklarında yine geometrik şekiller yapılmıştır.

Yapının bütünü açık renk olduğundan, dış köşelerde siyah kesme taştan yapılan bördürler, yine siyah kesme taştan yapılan ve kat aralarını ayırmaya yarayan

silmeler ve pencere kenarlarını dolanan yine kesme siyah taştan bordürler diğer tezyini öğeleri oluşturmaktadır. Yapıda yöreye özgü siyah bazalt taşı ve kalker taşı birlikte kullanılmıştır.

4.2.4.6. Adliye Sarayı (Büyük Adliye Sarayı)

Tarihçesi

İçkale'de yer alan Adliye Binası'nın yapımına 1891 yılında başlanmış ve aynı yıl tamamlanmıştır.[318] İçkale'ye Saray Kapısı'ndan girildikten sonra İçkale surlarının içinde yer alan Artuklu kemerinden geçilerek Aslanlı Çeşme'ye varılmakta, oradan da resmi binaların bulunduğu bölüme ulaşılmaktadır. Adliye Sarayı, resmi binaların bulunduğu avlunun tam ortasında yer almaktadır. Alanın solunda bulunan Jandarma Kışlası ile Kolordu Binası'nın arasına denk düşmektedir. Konum olarak, kuzeyinde Hapishane, doğusunda Kolordu Binası, güneyinde Cephanelik ve Atatürk Müzesi yer almaktadır (Res.271).

Bugünkü Durumu

Adliye Binası, dikdörtgen şeklinde doğu-batı doğrultulu ve iki katlı büyük bir yapıdır (Çiz.39). Yapının kuzey ve güney cephesinde iki giriş kapısı bulunmaktadır. Güneydeki ana giriş kapısıdır (Res.267-268).

Yapının ortadaki ana kütlesi geride kalmış, doğu ve batı taraflarında bulunan mekanlar yapının güney yönüne doğru dışa taşarak yanlardan kanatlı plan tipini oluşturmuştur. Böylelikle güney cephesinde giriş kapısının da üzerinde olduğu orta bölüm içte kalmıştır.

Adliye Binası'nın kuzey cephesinin ortasında güney cephedeki ana giriş doğrultusunda küçük bir giriş kapısı bulunmaktadır. Üst katta dokuz, alt katta ise 10 pencereye yer verilmiştir. Üst kattaki pencerelerden girişin üzerine denk gelenin sağındaki pencere diğerlerine göre büyük yapılmıştır. Cephenin üst uçlarındaki pencereler ise diğerlerinin ¼ oranındadır. Üst kattaki bütün pencereler yuvarlak kemerlidir. Alt katta ise giriş kapısının hemen sağında enine dikdörtgen küçük bir pencereden sonra diğerlerinin yarısı ebadında yuvarlak kemerli bir pencere onun yanında cephede çoğunlukla yer alan normal boyutta üç yuvarlak kemerli pencere ve en uçtaki küçük ebatlı pencerenin altına denk gelen yine küçük dikine dikdörtgen bir pencere bulunmaktadır. Kapının sol tarafında ise üç normal boyutlu yuvarlak kemerli pencere yer almaktadır.

Yapının doğu ve batı cepheleri simetriktir. Doğu cephesinde her iki katta da 3'er olmak üzere 6 pencere bulunmaktadır. Batı cephesinde de her katta 3'er olmak üzere 6 pencereye yer verilmiştir. Kuzey, doğu ve batı cephelerindeki pencereler form ve ebat bakımından birbirinin aynıdır. Buradaki pencereler yuvarlak kemerlidir ve kemer kısımları tuğla ile örülmüştür. Yapıdaki bütün pencereler demir korkuluklarla kapatılmıştır (Res.269).

---

[318] Diyarbakır'a emeği geçmiş valilerden Sırrı Paşa'nın ilk valiliğinin 1887 yıllarına rastladığı ve bu dönemde iç kalede önemli çalışmaları olduğu, Sırrı Paşa'nın 1890 tarihinde ikinci defa valiliğe atandığı bilgisini edinmekteyiz. Günkut, *age.*, 1937, 129.

Bu cepheden doğu ve batı cephelere dönülünce; kuzey batı ve kuzey doğu cephelerde üstte küçük yuvarlak kemerli altta ise küçük kareye yakın dikdörtgen pencereler bulunmaktadır. Bu yan cephelerden sonra yapı doğu-batı yönünde dışa taşmıştır. Dışa taşan kısmın kuzey yönünde üstte birer normal boyutlu pencereye yer verilmiştir (Res.270).

Aynı zamanda giriş cephesi de olan Güney cephede yer alan yuvarlak kemerli büyük giriş kapısının üzerinde kapıyla hemen hemen aynı ebatta olan yuvarlak kemerli bir pencere bulunmaktadır. Giriş kapısı ve üzerindeki pencerenin yanlarında boydan boya iki sıralı pilastır bulunmaktadır. Birinci kattaki pilastırların bitiminde ve ikinci katın başlangıcındaki arada dikdörtgen şeklinde küçük bölümler oluşmuştur. Dört adet pilastırın arasındaki bu dikdörtgen bölümlerin ortasına küçük kareler yerleştirilmiştir. Pilastırlar yuvarlak gömme sütun görünümündedir. Alt kısımda sütun kaidesi ve üstte ise sütun başlığı formu verilmiştir. Kapı ile çıkıntı yapan kanatlar arasında boydan boya bir balkon yer almaktadır. Buradan dört basamakla çıkılan merdivenlerden sonra küçük bir balkona ulaşılmaktadır.

Giriş cephesinde, birinci katın içe girinti yapan kısmında kapının yanlarında üçer pencereden altı pencere yer almaktadır. İkinci katında ise kapının üzerindeki pencerenin sağ ve solunda olmak üzere altı pencere ile beraber toplamda 7 pencere bulunmaktadır. Güney cephede giriş kapısının olduğu içte kalan bölümün her iki katı da birbirinin aynıdır. Üst katta 7 pencere alt katta onların tam altına denk gelecek şekilde 6 pencere bulunmakta, üstte ortadaki daha büyük boyutlu pencerenin altında ana giriş kapısı bulunmaktadır.

Bu pencerelerin bitiminden sonra yapı iki yandan çıkıntı yapmaktadır. Doğu ve batı taraflarının iç kısımlarında bir pencere boyu kadar çıkıntı bulunmaktadır. Çıkıntıların ön cephelerinde ise her katta ikişer pencere yer almaktadır. Bu pencereler yuvarlak kemerli olup, belirgin kilit taşları vardır. Pencerenin üst kısımdaki yuvarlak kemerinin bitiminde de kilit taşı gibi oturmalıklar yapılmıştır. Bu durum sadece giriş cephesinde içe girinti yapan kısımdaki pencerelere mahsustur. İki pencere arasında ve çıkıntının başlangıcında ve bitimindeki pilastırlar ince uzun olup, yuvarlak değildir. Buradaki pilastırların bitimlerinde dikdörtgen formlar içine küçük kareler yerleştirilmiştir (Res.272).

Güneyde yer alan ana giriş kapısından geçilerek içte loş ve yandaki odalarla bir bağlantısı olmayan küçük bir hole girilmektedir. Buradan da doğu-batı yönünde uzanan ince uzun bir hole varılmaktadır. Orta holün etrafında değişik büyüklükte odalar sıralanmaktadır. Kuzeyde ise yan yana dizilmiş üç oda sıralanmıştır. Güney cepheden dışa çıkıntılı olarak yapılan bölümlerde birer oda yer almaktadır. Bu odaların birer penceresi girişin önündeki balkona bakmaktadır. Bu durum ikinci katta da simetrik bir şekilde uygulanmıştır. İkinci kata geçiş tek sıralı merdivenle sağlanmıştır. İkinci katta da birçok unsur birinci kattaki gibidir (Res.273-274).

Adliye Binası'nda süsleme unsuruna rastlanmamaktadır. Ancak Güney cephesinde kapı ve pencerelerin yerleştiriliş şekli ve birbiriyle olan uyumu, pencerelerin yuvarlak kemerli yapılması ve belirgin kilit taşları, yine bu cephedeki pilastırlar ve giriş kapısının yanlarındaki pilastırların gömme sütun şeklindeki biçimi, sütun gibi ayak ve başlığının yapılması cepheye hareketlilik kazandıran

unsurlardandır. Bunun yanı sıra pilastırların aralarında geometrik motifler de bulunmaktadır. Yapı düzgün kesme taş ile yapılmıştır.

4.2.4.7. Kolordu Binası

Tarihçesi

İçkale'deki Kolordu Binası, 1901'de Diyarbakır'da valilik yapan Mehmet Faik Paşa zamanında 1902 (1319) yılında fırka kumandanı Ferik Mehmet Kamil Paşa'nın emirleri ile yapılmıştır.[319]

Bugünkü Durumu

Yapının kuzeyinde St. George Kilisesi, güneyinde Hükümet Binası, batısında Adliye ve Hapishane Binası, doğusunda ise Dicle Vadisi yer almaktadır.

Kolordu Binası, iki katlı bir yapı olup keskin olmayan dikdörtgen bir plan şemasına sahiptir (Çiz.40). Yapının iç mekanında, birbirini çapraz eksenli kesen iki hol yer almakta olup, bu iki holün köşelerine dikdörtgen biçimli ikişer oda simetrik olarak konumlandırılmıştır. Bu şekilde her iki katta da hollerin etrafında pencereleri yapının doğu ve batı cephelerine bakan sekiz oda bulunmaktadır.

Yapının asıl giriş kapısı batıdadır. Aynı doğrultuda doğu cephesinde bir kapı daha bulunmaktadır. İkinci kata geçit veren on yedi basamaklı iki kollu merdiven sırasından sonra tek sıraya dönüşerek ikinci kata ulaşılmaktadır. İkinci kat birinci katın simetriğidir.

Batı cephesindeki girişin sol kanadında koridorun sonunda yer alan dikdörtgen şeklindeki küçük bölüme küçük ve basık kemerli bir kapı ile geçilmektedir. Koridorun yanlarında ikişer oda bulunmaktadır. Bu odaların doğu ve batıya bakan cephelerinde ikişer pencere, koridora bakan tarafında ise bir kapı ile bir niş yer almaktadır. Odaların doğu ve batı cephesine bakan duvarlarında pencere, diğer duvarlarında ise sağır nişlere yer verilmiştir. İç kısmı aydınlatan pencereler ve odalardaki sağır nişler ince uzun dikdörtgen biçiminde ve yuvarlak kemerlidirler. Binanın iç mekanındaki kapılar da basık kemerlidirler.

Yapının doğu ve batı cepheleri açık olmasına karşın kuzey ve güney cepheleri yanındaki yapılarla çevrelenmiştir. Batı cephesindeki asıl giriş bölümü binadan öne doğru çıkmıştır. Bu dışa taşırılan bölüm giriş ekseninde ikişer tane yanlarda olmak üzere dört beyaz yuvarlak gövdeli sütun tarafından taşınan üç kemer açıklığından oluşmuştur. Sütunların kare biçimindeki altlıklarının alt ve üst kısımları yuvarlak formlu bileziklerle çevrelenmiştir. Bu sütun altlıkları sütun başlığı olarak üst kısımlarda da tekrarlanmıştır. Bu sütunların arası basık kemerlerle geçilmiştir. Kemerlerden ortada olanı yanlardakinden daha geniş tutulmuştur. Buradaki kemerlerin hepsinde belirgin kilit taşları bulunmaktadır. Aynı durum doğuda yer alan avlu giriş kapısının önünde de uygulanmıştır. Bu giriş bölümünün üzerinde bulunan ikinci kattaki odanın batı tarafta üç yanlarda ise birer penceresi bulunmaktadır. Bu pencerelerin kilit taşları vurgulanmıştır. Çıkıntılı bölümün eni bir pencere genişliği kadar olup geleneksel Diyarbakır evlerindeki şahnişine benzemektedir. Bu bölümün

[319] Günkut, *a.g.e.*, 1937, 130.

üstü üçgen bir alınlık şeklinde düzenlenmiştir (Res.275-276).

Batı cephesinde girişin sağ ve sol kanadı simetriktir. Her iki kanatta da girişin hemen yanındaki bölümlerde alt ve üst katta 2'şer olmak üzere 4 pencere bulunmaktadır. Bundan sonraki kısım yine aynı şekilde düzenlenmiş olup biraz dışa taşmıştır. Bu dışa taşan bölümün her iki yanı boydan boya, dişli gibi bir görünüm sergileyen, bir uzun bir kısa şekilde yerleştirilmiş kesme taş sırasıyla vurgulanmıştır. Aynı dişli kesme taş düzenlemesi giriş kısmındaki öne taşan bölümdeki pencereler hariç olmak üzere cephedeki pencerelerin kenarlarında da uygulanmıştır. Sol kanatta da cephe aynı şekilde düzenlenmiştir (Res.277-279).

Siyah bazalt taşı cephelerde kemerler, sütunların altlıkları ve başları ile binanın köşelerinde kullanılmış olup diğer kısımlar açık renge boyandığından bu durum bir tezat oluşturarak adı geçen öğelere çarpıcı şekilde bir vurgu sağlanmıştır. Doğu ve batı cephesinde katlar arasını siyah bazalt taşından bir korniş sırası belirgin hale getirmektedir.

Kolordu Binası'nın Dicle'ye bakan doğu cephesi de batı cephesi gibi düzenlenmiştir. Önden sütunlu olan doğu giriş kapısı yanlardan iki pencereden sonra dışa çıkıntı yapmıştır. Çıkıntılı bölümde de her katta ikişer pencereye yer verilmiştir.

Yapının güney tarafına altı taş üzeri tuğla olmak üzere farklı malzemeyle yapılmış bir kısım bitiştirilmiştir. Bu bölümün güney yüzünde dikdörtgen formda olmak üzere her iki katta da 8'er olmak üzere 16 pencere açıklığı bulunmaktadır. Bu bölümün Kolordu Binası'nın batı cephesinde bulunan tarafında ise her katta 2'şer pencere bulunmaktadır. Bu bölüm avlunun güney tarafını da kaplamaktadır. Kuzey tarafta bu şekilde yapılmış ve bitişik binanın duvarı biraz daha uzak olmasına karşın avlunun kuzey tarafını kapatmıştır. Kolordu Binası ile yanında bulunan yapılardaki malzeme farkı çarpıcı bir şekilde dikkat çekmektedir.

Kolordu Binası'nın doğudaki girişinin önünde yer alan avlusunun etrafı üç yönde yapılarla çevrelenmiştir ve ortasında şadırvanı bulunmaktadır. Fıskiyeli şadırvan yuvarlak formdadır.

Kolordu Binası'nda bütün cepheler iki renkli bir görünüm arz etmektedir. Cephelerdeki renk kontrastı ve siyah bazalt taşın değişik formda kullanımı yapıya abidevi bir görünüm katmıştır. Bu durum özellikle doğu ve batı cepheleri için geçerlidir. Mimari süsleme unsurları da bu abidevi görünümü pekiştirmiştir.

Birinci katın zemini karelere ayrılmış, bu karelerin içine mozaik süsleme yapılmış ve etrafları kesme taşlarla belirlenmiştir. Karelerin içinde sekiz kollu olarak yapılmış büyük birer papatya biçiminde çiçek yapılmıştır (Res.280)

4.2.4.8. Atatürk Müzesi

Tarihçesi

Atatürk Müzesi, İçkale'nin güney tarafında yer almaktadır. Doğusunda Hükümet Binası, batısında Cephanelik ve karşısında Adliye Sarayı bulunmaktadır. I. Meşrutiyetin ilanından önce ülkede baş gösteren karışıklık Diyarbakır'da da etkisini

göstermiştir. 1906'da hürriyetin ilanıyla imar faaliyetleri tekrar başlamaktadır. İçkale'deki Umumi Müfettişlik makamı bu tarihte yapılmıştır.[320]

Atatürk bu yapıyı 2. Ordu Komutanı olarak Diyarbakır'da bulunduğu sırada (11 Mart 1917-10 Temmuz 1917) karargâh olarak kullanmıştır. Yapının onarılarak müze haline getirilmesi çalışmalarına Kolordu Komutanı Korgeneral (sonradan Orgeneral ve 2. Ordu Komutanı) Şükrü Olcay zamanında, 1973 yılı Mart ayında başlanılan bina, 20 Ağustos 1973 günü yapılan büyük bir törenle hizmete açılmıştır.[321]

Bugünkü Durumu

Yapı tam düzgün bir kare form üzerine planlanmıştır. Binanın girişi kuzey cephede bulunmaktadır. Yarım daire şeklinde düzenlenmiş 5 basamakla giriş kapısının önündeki oval platforma ulaşılmaktadır (Çiz.41).

Yapının kuzeye bakan giriş cephesi siyah bazalt taşla yapılmış ve taşların arası beyaz renkli malzemeyle derzlenmiştir. Yapının diğer cepheleri sıvanmış ve beyaza yakın bir renkte boyanmıştır.

Giriş kapısı yuvarlak kemerli düzenlenmiş olup iç mekâna girişi iki kanatlı bir kapı sağlamaktadır. Kapının etrafını iki sıra halinde taş bir bordür dolanmaktadır. Bordürlerden içte olanı siyah taştan olup üstünde mermerden yapılmış bir kilit taşı bulunmaktadır. Bunun dışını yine açık renk bir taş sırası dolanmaktadır. Bu taş sırasının eni kadar siyah taş zeminden sonra kapının iki yanına mermerden yapılmış beyaz birer sütun yerleştirilmiştir. Sütunların altlıkları ve başlıkları da mermerdendir. Sütunlar ikinci katın altına kadar uzanmaktadırlar. Kapının üzerinde iki taş sırasından sonra eni yine bu kadar bir ebatta olan ve iki sütun arasını kaplayan beyaz renkli geometrik kilim desenli bir pano bulunmaktadır.

Yapının kuzey cephesinde alt katta girişin iki yanında yuvarlak kemerli birer pencere bulunmaktadır. İkinci katta da ortada küçük, demir parmaklıklı bir balkona açılan bir kapı ile yanlarında alttaki pencerelerin üzerine denk gelecek şekilde ve düz olarak yapılmış birer pencere yer almaktadır. Bu katın sonradan ilave edildiği belirtilmektedir.[322] Her iki kat arası taş silme ile çevrelenmiştir. Pencerelerin etrafı taş sövelidir. Yapının dış köşelerine taştan pilastırlar yapılmıştır (Res.281-282).

Atatürk Müzesi'nin güney cephesi bodrumla beraber üç katlı olarak düzenlenmiştir. Bu cephenin en alt katında bodrum kata ait iki küçük kareye yakın dikdörtgen pencere ile küçük bir kapı bulunmaktadır. Bu kapıdan sonra aşağı iniş merdivenlerine ulaşılmaktadır. Birinci katta üstleri yuvarlak formlu ve aynı boyutta olan üç pencereye yer verilmiştir. İkinci kat kuzey cephenin simetriği olup ortada yine demir parmaklıklı küçük bir balkona açılan bir kapı ve kapının iki yanında birer pencere bulunmaktadır (Res.283).

Yapının doğu cephesinde bodrum katta güney cephe tarafında köşeye yakın bir penceresi bulunmaktadır. Birinci kat güney cephedeki gibi düzenlenmiş ancak

---

[320] Günkut, *a.g.e.*, 1937, 130.
[321] Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, III, Ankara, 2001, 105.
[322] Baydaş, *a.g.t.*, 2007, 118.

ortadaki pencere yeri örülmüş yanda yuvarlak kemerli iki pencereye yer verilmiştir. İkinci kat yine güney cephedeki gibi düzenlenmiş ancak ortadaki kapı yerinde yine pencere olmak üzere düz atkılı üç pencereye yer verilmiştir.

Batı cephesinde bodrum katta doğu cephenin simetriğinde küçük bir pencere vardır. Birinci katta iki yanda diğer cephelerdeki yuvarlak kemerli pencerelere denk iki pencere, ortada ise aynı formda fakat en olarak yandakilerin yarısı ölçüsünde bir pencereye yer verilmiştir. Bu pencere ile kuzey cepheye yakın olanın arasında da ince uzun dikdörtgen bir pencere açıklığı bulunmaktadır. Üst katta tam ortada küçük dikdörtgen bir pencere açıklığı bulunmakta, bunun iki yanında 2'şer düz dikdörtgen formlu pencere yer almaktadır. (Res.284).

İç mekan, girişten sonra kare şeklinde bir hol ve hole açılan iki oda ve yukarı çıkış merdivenlerinin bulunduğu alanla beraber üç bölüm halinde düzenlenmiştir. Üst kata ulaşım girişin sağında yer alan tek yönlü yirmi beş basamakla oval bir dolanım oluşturan merdivenlerle sağlanmaktadır.

Yapıda yer alan süsleme unsurları sadece ön cephede karşımıza çıkmaktadır. Diğer cephelerde duvarlar sıvanmıştır. Yapının birinci katı düzgün kesme taş ile ikinci katı tuğla ile inşa edilmiştir. Yapıda özellikle giriş cephesinde mermer malzeme kullanılmıştır.

4.2.4.9. Vakıflar Müdürlüğü (Sur Duvarına Bitişik Yapı)

Tarihçesi

İçkale'de Sur duvarının sağ kolunda yer alan, Artuklu kemerinin ayağına bitişik olarak yapılan iki katlı bir binadır. Karşında Aslanlı Çeşme bulunmaktadır. Güneyinde Hazreti Süleyman Cami, doğusunda bitişik olarak Defterdarlık Binası yer almaktadır. Osmanlı döneminde kamu yapısı olarak yapılan yapının yapım tarihi hakkında detaylı bilgilere kayıtlarda rastlanamamaktadır. Yapının üzerinde Osmanlı dönemine ait kitabe bulunmasına karşın yazılar döküldüğünden tarih okunamamaktadır. Yapı 1900-1907 yılları arasına tarihlendirilmektedir.[323]

Bugünkü Durumu

Yapı düzgün olmayan dikdörtgen bir plan şeması sergilemektedir. Girişi kuzey cephededir. Yapıda arada bir pencere olmak üzere iki adet giriş kapısı bulunmaktadır. Artuklu kemeri tarafındaki kapıdan içeri girildikten sonra küçük bir hol ve oradan da yukarı çıkış merdivenleri çatı katına kadar devam etmektedir. İç mekan dört bölüm halinde düzenlenmiştir.

Vakıflar Müdürlüğü Binası'nın girişi, Defterdarlık, Cephanelik ve Atatürk Müzesi olarak kullanılan yapıların girişlerini andırmaktadır. Yapının giriş kapılarına önünde bulunan, iki basamaklı olan, cephedeki iki kapı açıklığı kadar bir alanı kaplayan bir platforma çıkılarak ulaşılmaktadır. Yapının alt katı herhangi bir mimari elemanla bölünmüş olmamakla birlikte kapı ve pencerelerin yerleştirilişi açısından sağ ve sol olmak üzere iki kısım gibi algılanmaktadır. Burada yer alan kapı ve

[323] Günkut, *a.g.e.*, 1937, 130.

pencereler cephenin sağ tarafında yoğun olarak kullanılmış, diğer taraf küçük bir pencere hariç boş bırakılmıştır. Bu katta öğeler Artuklu Kemeri tarafından başlamak üzere bir pencere bir kapı, bir pencere bir kapı ve bir pencere olmak üzere yerleştirilmişlerdir. Kapıların çevrelediği alan dikdörtgen bir pano şeklindedir. Kapıların yanlarında ayakları, gövdesi ve başlıkları cepheden taşkın olarak belirtilmiş ikişer sütunce yer almaktadır. Kapılar yuvarlak kemerli olup kilit taşları belirgindir. Her iki kapının üzerindeki kilit taşlarının üzerine küçük yuvarlak pencereler açılmıştır. Üç adet pencere de yuvarlak kemerli olup çevresindeki bordür hafif dışa taşırılmıştır (Res.285-286).

Yapının alt ile üst katını bir silme ayırmakta, ikinci kat cephesinde yanları alttaki iki kapının ortalarına kadar gelecek büyüklükte, demir korkuluklu ve dikdörtgen görünümlü bir balkon bulunmaktadır. Bundan sonra bir silme daha bulunmakta ve üst kat pencerelerinin altları bu silmeye oturmaktadır. Balkona açılan dikdörtgen formdaki kapının kemeri üç dilimli olup kemer kısımları beyaz taşla dendanlı bir şekilde yapılmıştır. Balkon kapısının yanlarında yer alan yuvarlak kemerli ikişer pencere ikiz pencere şeklinde düzenlenmiştir. İki pencere arasında yer alan küçük bir sütuncuk ikiz pencerelerin yuvarlak kemerlerini birbirine bağlamıştır. Bundan sonra birbirinden uzak iki adet pencere bulunmakta bu pencerelerin aralarında kapı üstlerinde bulunanlarla aynı büyüklük ve formda küçük yuvarlak bir pencere yer almaktadır. Balkon kapısının üzerinde üst üste yer alan iki kitabelik bulunmaktadır. Kitabeliklerin üst kısmında çatı üçgen bir pano şeklinde düzenlenmiştir. Üçgenin alt uçlarına üstteki kitabenin yanlarına denk gelen yere yine küçük yuvarlak pencereler konulmuştur (Res.287).

Yapının güney cephesi iki katlıdır. Alt katta üst katla birleştiği yerin tam ortasına gelecek şekilde yerleştirilmiş küçük kare bir pencereden başka bir açıklık bulunmamaktadır. İkinci katta ise yuvarlak kemerli üç pencere ile yine yuvarlak kemerli bir kapı yer almaktadır. Kapı pencerelerle aynı formda olup sadece biraz daha uzun yapılmıştır. Birimler iki pencere, bir kapı, bir pencere şeklinde yerleştirilmiştir (Res.288).

Yapının sur duvarına bitişik olarak yapılmış olan batı cephesinde düzensiz olarak yerleştirilmiş dört adet pencere yer almaktadır. Bu pencerelerden alt katta olanları normal boyutta yuvarlak kemerli olup, çatı katındakiler küçük boyutlu ve yuvarlak kemerlidirler. Çatı üçgen şeklinde düzenlenmiştir. Yapının doğu cephesi Defterdarlık Binası'na bitişiktir.

Bina düzgün ince uzun kesme taşlarla yapılmıştır. Araları beyaz harçla derzlenmiştir. Kapılar ve pencere pervazları ahşap olup pencere kafesleri demir şebekelidir. Çatı kırma çatı olup, marsilya tipi kiremit kullanılmıştır.

4.2.4.10. Defterdarlık (Sur Duvarına Bitişik Yapı)

Tarihçesi

İçkale'yi çevreleyen surların Saray Kapısı'ndan sonraki uzantısı olarak devam eden surun alt kısmında yer almaktadır. Atatürk Müzesi ve Cephanelik ile aynı doğrultuda ve Vakıflar Müdürlüğü ile bitişiktir. Yapının güney tarafında yer alan Hz. Süleyman Camisi ile duvarları bitişiktir. Yapının girişinin üzerinde yer alan

kitabelikte herhangi bir yazı bulunmamaktadır. Vakıflar Müdürlüğü ile aynı tarihlerde inşa edildiği sanılmaktadır.

Bugünkü Durumu

İki katlı ve dikdörtgen planlı olan yapı kuzey-güney doğrultuludur (Çiz.42). Kuzey cephe çatının zikzak görünümü ve öğelerin yerleştirilişi bakımından yan yana üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kapısına üç basamakla çıkılan dikdörtgen bir platformdan sonra ulaşılmaktadır. Burada aynı görünümde üç adet kapı bulunmakta, iç mekana giriş ortadakiyle sağlanmaktadır.

Girişten sonra ortada küçük bir holün ardından ikinci kata çıkış merdivenleri yer almaktadır. Merdivenlerin yanında küçük bir bölüm daha vardır. Ortadaki holün sağ ve sol kanadındaki ikişer oda planın ana şemasını oluşturmaktadır. Yandaki yapıya bitişik olan odalar düzgün olmayan dikdörtgen şeklindedir.

Yapının oldukça gösterişli bir kuzey cephesi vardır. Ortada yer alan giriş kapısının yanlarında aynı özelliklere sahip birer kapı açıklığı daha bulunmaktadır. Ortadaki giriş kapısının tam üzerinde yazıları dökülmüş dikdörtgen bir kitabelik yer almaktadır. Bu üçlü bölümün üzeri ikinci katta yer alan bir balkonla kapatılmıştır. Bu balkonlu kısımda alttaki üç kapının üzerine denk gelecek şekilde üç öğe bulunmaktadır. Bunlardan ortadaki, alttaki kapıların özelliğini yansıtan bir balkon kapısıdır. Bunun yanlarında bulunanlar kapı ile aynı ebatta olan büyük boyutlu iki penceredir. Bu orta bölümün sağ ve solunda yer alan bölümler simetrik olup, her katta ikişer yuvarlak kemerli dört pencereye yer verilmiştir. İkinci katta balkon kapısının üzerinde küçük bir yuvarlak pencere bulunmaktadır (Res.289-290).

Yapı güney yönden de kuzeydeki gibi çatının zikzak görünümü nedeniyle üç bölümlü görünmektedir (Res.291). Ancak burada kuzey cephedeki gibi bir simetriden söz edilemez. Her bölüm ayrı düzenlenmiştir. Vakıflar Müdürlüğü'ne bitişik bölümde altta kare formlu düz atkılı bir pencere ile üst katta orta bölüme yakın olmak üzere iki adet yuvarlak kemerli pencere bulunmaktadır. Orta bölümde alt kenarda dikdörtgen formlu, üst kenarda kare formlu birer küçük pencere ile ortada dikdörtgen formlu düz atkılı bir pencere vardır. Cephanelik tarafındaki bölümde tam ortada yuvarlak kemerli bir pencere ile onun altında ve orta bölüme yakın yer alan iki adet kare formlu düz atkılı pencere bulunmaktadır. Doğu cephesinde iki adet pencere yer almaktadır.

Yapının en gösterişli cephesi giriş cephesi de olan kuzey cephesidir. Bütün süsleme unsurları da bu cephede yoğunlaşmıştır. Altta yer alan üç kapı ile üstteki balkon kapısının kemerleri üç dilimli olup, siyah beyaz taş sıralarıyla dişli bir görünüm sergilemektedir.

Bütün pencerelerin üst kısmında beyaz renkteki kilit taşları vardır. Dilimli kemerlerin etrafında siyah zemin aralarına beyaz taş yerleştirilerek renkli bir görünüm oluşturulmuştur. Bu cepheye alt katta pencerelerin sağ ve solu ile kapıların aralarında olmak üzere altı adet, pencere kemerlerindeki kilit taşlarının üzerine denk gelmek üzere dört adet, üst kat balkon kapısının kemerinin yanlarında iki adet ve çatıya yakın iki adet olmak üzere 14 adet beyaz taş serpiştirilmiştir. Alt kattaki üç kapının aralarındaki beyaz renkli iki kare taşın altında iki adet vazo içine

yerleştirilmiş çiçek ve yapraklardan oluşan beyaz renkli bitkisel motif bulunmaktadır. Yapının birinci katındaki kesme taşların arası sonradan beyaz harçla derzlenmiştir. Ön cephede karşılaştığımız bu süslemeler Diyarbakır'daki birçok evin ön cephesinde severek kullanılmıştır (Res.292).

Defterdarlık Binası'nın ön cephesinde düzgün kesme bazalt taşı kullanılmıştır. Cephenin tamamında siyah ve beyazın uyumu hakimdir. Yan ve arka cepheler sonradan sıvanıp açık renge boyanmıştır. Pencere ve balkon korkulukları demirdendir. Çatı kırma çatı olup, marsilya tipi kiremit kullanılmıştır.

4.2.4.11. Mekteb-i Nisa (Ziya Gökalp İlköğretim Okulu)

Tarihçesi

Mekteb-i Nisa'nın yapımına, Dar'ül Muallimat Kız İlköğretmen Okulu olarak inşa edilmek üzere,[324] 1910 yılında başlanmıştır.[325] 1962 yılında okul büyük bir onarım geçirmiş, çatı ve ikinci katın çatı döşemeleri tamamen değişmiştir. Okulun doğusunda bulunan otel 1966 yılında Belediye'den alınarak okula devredilmiştir. Daha sonra burası yıkılarak bahçe yapılmış ve kapısı Konyar sokağına açılmıştır. 1969 yılında binanın güneyine iki katlı bir derslik eklenmiştir.[326]

Bugünkü Durumu

Yapı, Dağkapı mahallesi, İnönü Caddesi, Ziya Gökalp Sokağı'nda yer almaktadır. Mekteb-i Nisa'nın dört tarafı bahçe ile çevrilmiştir. Yapı iki katlı olup sekiz adet dershanesi bulunmaktadır. Yapının batı yöndeki bahçeye giriş asıl giriş yeridir.

Yapının doğu, batı ve güney cephelerinin ortalarında birer giriş kapısı bulunmaktadır. Doğu ve batı girişleri aynı doğrultudadır. Batı cephede ana giriş kapısının bulunduğu orta bölüm tamamen siyah bazalt taşından yapılmış ve cepheden biraz dışa taşırılmıştır. Çok geniş basık kemerli kapının üzerinde kapının eni boyunca uzanan dikdörtgen bir kitabelik vardır. Bunun üzerinde de iki yuvarlak kemerli pencereye yer verilmiş ve üst kısım üçgen bir alınlık şeklinde sonlandırılmıştır.

Batı cephede içte yer alan kısımda siyah orta bölümün yanında her iki katta da simetrik birer ikiz pencereye, toplamda 8 pencereye yer verilmiştir. Buradan çıkıntı yapan bölüme dönen, iç kısımda kuzey ve güneye bakan bölümlerde, altlı üstlü birer pencere bulunmaktadır. Giriş cephesinin çıkıntılı bölümünde her katta ikiz pencerelere yer verilmiştir. İkiz pencereler çıkıntı yapan alanı hemen hemen kaplamaktadır. Pencerelerin hepsi yuvarlak kemerli olup etrafları da siyah bazalt taşıyla çevrelenmiştir. Yapının dört yöndeki köşeleri ile ön cephede çıkıntı yapan bölümlerinin köşelerinde siyah bazalt taşından pilastırlar yapılmıştır. Bunlarda siyah bazalt taşlar bir sıra kısa bir sıra uzun yerleştirildiği için dişli bir görünüm

---

[324] *DİY*, 263.
[325] Günkut, *age.*, 130; O zamanın valisinin Cevat Bey ve Maarif müdürünün Muhittin Bey olduğu, okulun on üç yıl kız okulu olarak kullanıldıktan sonra 1928 yılında ilkokula çevrildiği ve aslen Diyarbakır'lı olan ünlü fikir ve sanat adamı Ziya Gökalp'in adı verildiği belirtilmektedir.
[326] Baydaş, *a.g.t.*, 2007, 131.

sunmaktadır. Aynı şekil batı cephesindeki pencerelerin dışta kalan bordürlerinde de kullanılmıştır (Res.293-294).

Yapının güneyinde yer alan giriş kapısına üç basamakla ulaşılmaktadır. Geniş kapı basık yuvarlak kemerlidir. Girişin hemen üstünde ikinci katta bu giriş kapısının bir ikizi, önünde bulunan ve ebadı kapının eni kadar olan küçük bir balkona açılmaktadır. Her iki katta kapıların yan taraflarında birer ikiz pencereye yer verilmiştir. Bu cephede de yer alan mimari elemanlar simetrik olarak yerleştirilmiştir. Kapı ve pencerelerin etrafı siyah bazalt taşıyla konturlanmıştır. Cephenin köşesi ve pencere bordürlerinin dış tarafları yine bir sıra kısa bir sıra uzun taş uygulandığından dişli bir görünüme sahiptir (Res.296).

Doğu cephesinde alt ve üst katlar simetriktir. Bu cephede de batı cephesinde olduğu gibi giriş kapısının bulunduğu alan içe girintili olarak düzenlenmiştir. Pencerelerin yerleştirilişi ve boyutları batı cephesinden farklıdır. Giriş kapısının yanlarında birer pencere, ikinci katta ise biri kapının üstüne ikisi alttaki iki pencerenin üstüne denk gelecek şekilde üç pencere bulunmaktadır. Doğu cephesinde çıkıntı yapan bölümün kuzey ve güneye (içe) bakan bölümlerinde, batı cephesindekinin aksine, girintinin fazla olmaması nedeniyle pencere bulunmamaktadır. Çıkıntı yapan sağ ve sol kanatlarda her katta geniş basık kemerli ikişer pencereye yer verilmiştir. Buradaki pencereler boy olarak diğerleriyle aynı hizada olup genişlik olarak diğerlerinin iki katı eninde yapılmıştır. Diğer cephelerde karşılaştığımız ikiz pencere sistemi burada görülmemektedir (Res.295).

Kuzey cephe bahçe duvarına çok yakın olduğundan bahçe mesafesi çok azdır. Kuzey cephenin birinci katında ortadaki diğerlerinden daha büyük ebatlı, ötekiler ikiz görünümde olmak üzere birer (toplamda 5 adet) pencere yer almaktadır. İkinci katta alttakilerin tam üstüne gelecek şekilde ikiz olarak 3 (toplam 6 adet) pencere yerleştirilmiştir. Bu katta altı adet pencere yer almaktadır. Bu cephedeki pencereler de ön cephedeki pencerelerle form olarak aynı özellikte olmasına karşın, buradaki pencerelerin kenarları siyah taşlarla çevrelenmiş fakat kenarları dişli olarak yapılmamıştır. Buna karşın ikiz pencerelerin araları diğerlerindeki gibi sadece siyah bazalt taştan yapılmamış, birer sıra siyah taşın arası boyanmış ve iki renkli bir görünüm oluşturulmuştur.

Yapı, dikdörtgen bir plana sahip olup, iç mekanda birimler yapının ortasında bulunan holün etrafında yer almaktadırlar (Çiz.43). Ana giriş kapısı iç kısımda bir hole açılmaktadır. Holün iki yanında kare şeklinde iki küçük oda, karşısında yer alan diğer bir kapı ile bu holü enine kesen uzunca bir hol, planın ana şemasını oluşturmaktadır. Bu iki giriş kapısı arasında Kuzey-güney doğrultulu bir orta hol yer almakta, holün ortasında basık kemerli bir geçiş bulunmaktadır. Holün kuzey kanadında enine dikdörtgen şeklinde birer sınıf, arasında yukarıya çıkışı sağlayan üç yönlü merdiven sistemi, merdivenlerin gerisinde de arka bahçeye açılan bir giriş kapısı bulunmaktadır.

Doğudaki giriş kapısı uzun bir koridora açılmakta, üst kata çıkış üç kollu merdiven sistemi ile sağlanmaktadır. İki yanda bulunan on ikişer basamaklı merdivenler küçük bir aradan sonra tek yönde on iki basamakla devam ederek ikinci kata ulaşılmaktadır. Tek yönlü çıkışın bulunduğu batı cephesi ikinci katta yer alan üçlü pencereler tarafından aydınlatılmaktadır.

İkinci katta giriş kapısının üzerinde iki oda bulunmaktadır. Odalardan biri büyük olup, dikdörtgen şeklindedir. Diğeri küçük bir kare odadır. Odaların sadece doğu cephede pencereleri bulunmaktadır. Dikdörtgen olanın dört penceresi ve batı cephesinde dikdörtgen şeklinde iki nişi, kare olanın da iki penceresi bulunmaktadır. Bu odaların kuzey ve güney taraflarında, dikdörtgen şeklinde iki oda bulunmaktadır. Odaların ikisi de yanlardaki çıkıntıları oluşturmaktadır (Res.297-298).

Birinci katta merdiven sisteminin iki yanında dikdörtgen şeklinde iki sınıf bulunmakta, koridorun başında ve sonunda bu iki sınıfa dik olarak yapılmış dikdörtgen şeklinde iki büyük sınıf daha bulunmaktadır. Merdivenlerin bulunduğu kısmın karşısına gelen batı tarafta biri küçük olmak üzere iki bölüm daha vardır.

İkinci katta altı sınıf bulunmaktadır. Sınıfların hepsinin duvarlarında boyuna dikdörtgen biçiminde ve pencere ebadında nişler vardır. Bunlar bazı sınıflarda bir, bazılarında ise iki adettir. Geniş ve çok pencereli olan sınıflarda pencere boyutları büyük tutulduğundan iç mekan oldukça ferah ve aydınlıktır. Ön cephede iki yandan dışa çıkıntılı olarak yapılan kanatlarda birer sınıf yer almaktadır. Yapıda malzeme olarak düzgün siyah bazalt kesme taş ve yer yer moloz taş kullanılmıştır.

4.2.5. EV, KONAK ve KÖŞKLER

4.2.5.1. İskender Paşa Konağı

Tarihçesi

1551 yılında Diyarbakır valiliğine atanan ve 14 yıl burada Valilik yapan Diyarbakır'ın 12. Valisi İskender Paşa tarafından kendisi için ikametgah olarak yaptırılmıştır. Reşit İskenderoğlu'nun verdiği bilgilere göre ilk yapılan kubbeli kısmın projesi dönemin ilim adamlarından Muslihiddin Lari ile Diyarbakır Valisi İskender Paşa tarafından belirlenmiştir.

Bugünkü Durumu

Yapı plan itibariyle L biçimli haremlik ile selamlık bölümlerinden oluşmaktadır. Yazlık, kışlık ve baharda kullanılan mekanlar aynı ev şeması içerisine yerleştirilmiştir. Avlulu ve eyvanlı biçimde geleneksel Diyarbakır yapısı olup, oldukça geniş bir alanı kaplamaktadır. Yerleşim ve yaşam avlu etrafında yoğunlaşmıştır. Konağın bütün bölümleri avlu ile bağlantılıdır. Bu avludan bodrum için alt kata, oda, sofa, eyvan, üst katlardaki odalar ve dam için yukarıya yönelinir. Güney kanadın doğu yakasında yapıya ait özel bir banyo (hamam) bulunmaktadır.

Günümüzde de kullanılmakta olan yapı zemin+1 katlıdır (Çiz.44). Tamamen taş malzemeyle oluşturulmuş olan yapı birbirine bitişik iki blok halinde tasarlanmış olup doğu, batı ve güneyinde komşu yapılar yer almaktadır. Konağa kuzeyden iki, güneyden ise bir kapı geçit vermektedir. Kuzeydeki orijinal kapıdan girilince üç basamaklı bir merdiven yardımıyla aşağı inilerek avluya ulaşılmaktadır. Kapının girişinde solda sonradan yapıldığı düşünülen tuvalet ve bir oda bulunmaktadır. Avlu zemini tamamen siyah delikli bazalt taştan oluşturulmuştur.

Konak L şeklinde harem bölümü ve arkada ise selamlık bölümü halinde düzenlenmiştir. Konağın avluya girildiğinde sağda kalan batı kanadında iki gözlü bir eyvan ile tam karşıya düşen güney kanadında yan yana iki eyvan bulunmaktadır.

Yapının batı cephesi girişin hemen sağında depo ve mutfakla başlamaktadır. Girişte sağda bulunan depo ve mutfak olarak yapılan bölümlere ayrı kapıdan geçilmekte olup, bu mekanlar kare planlıdır. Yapının batı kanadı oda, sofa, iki gözlü eyvan ve güneyinde sofa ve odayla son bulur (Res.299-300).

Yapı tamamen taş malzeme ile oluşturulmuştur ve üst örtüsü düz damdır. Zemin kat büyük bir bodrum şeklinde yapılmıştır. Buraya cephenin ortasında eyvana çıkmaya yarayan merdivenlerin sağında bulunan iki basamaklı bir merdivenle inilmektedir. Altı basamaklı bir merdivenle yukarı kattaki eyvana çıkılır. Eyvan iki kemer gözlüdür. Oldukça büyük olup, yarı kapalıdır. Eyvanın sağ ve sol yanı birbirine simetriktir. Her iki tarafta da yer alan sofaya basık kemerli, ahşap ve bir basamakla çıkılan bir kapıyla geçilmektedir. Kapıların hemen yanında avlu tarafında üç dilimli birer niş bulunmaktadır. Sofalar kare planlı ve tavanları ahşap kirişlemelidir. Yapının bu batı cephesinin avlu yüzündeki basık kemerli alt pencere kemerlerinin üstü siyah-beyaz taşlarla süslü olup, pencereler dışarıdan demir şebekelidir. Tepe pencereleri ise ard arda iki kanattan oluşturulmuştur. Pencereler içten ahşap kafesli olup, dıştan kareye yakın dikdörtgen formludur ve ahşap pervazla ikiye bölünmüştür. İç ve dış aralığı cumba şeklinde düzenlenmiştir. Dıştaki pencere kanatları tel örgülüdür.

İskender Paşa Konağı'nın güney cephesi de batı cephesi gibi uzun bir kanat oluşturmaktadır. Bu kanat üç bölümlü bir düzenleme göstermektedir. Selamlığın zemin katı da üç gözlüdür. En soldaki bölümü, batı uçta, üç açıklıklı şekilde iki eyvandan oluşmaktadır. Buraya sekisiz, avludan düz ayakla girilir. Eyvanın sol bölümü diğerine göre daha derin olup, ortada Diyarbakır avlusunun vazgeçilmez bir öğesi olan kare formlu, döşemesi yeşile boyanmış ve derinliği fazla olmayan bir havuz yer almaktadır. Eyvanların tavanı ahşap kirişlemelidir. Eyvanın bu kemer gözünün arkasında da yazlık serin bir serdab bulunur. Sertabın içi nişlerle hareketlendirilmiştir. Ortasında sekizgen ufak bir havuz yer alır (Res.301-302).

Güney kanadın ikinci bölümü içe doğru girinti yapmıştır. Sol kanad ile sağında bulunan İskender Paşa Hamamı'nın arasında kalmaktadır. Bu bölüm yanlardakinden daha yüksektir. Orta bölüm ikinci kata kadar siyah bazalt taş malzemeyle ikinci katı ise siyah bazalt ve sarı kalker taşın almaşık örülmesiyle oluşturulmuştur. Bu bölümün hemen sağında, güney kanadının doğusunda, cepheden dışa taşkın kubbeli ve tonozlu bir yapı olan İskender Paşa Hamamı bulunmaktadır (Res.303).

Konak tipik Diyarbakır ev mimarisini yansıtmaktadır. Konağın üst örtüsü üzerleri toprak damla örtülmüş düz damdır. Saçakları da taş konsollara oturmuştur. İskender Paşa konağında hakim malzeme taştır. Yapının beden duvarları düzgün kesme taş olarak işlenmiş olan siyah bazaltla oluşturulmuştur. Yapının siyah bazalt taşla örülmüş olan cepheleri 'cıs' adı verilen beyaz renkli bezemelerle, pencere ve eyvan boşlukları ile hareketlendirilmiş (Res.304) olup, zengin, zarif motifli pencere

ve parmaklıkları da sevimli bir hava katıp, kasvetli görünüşü tamamen yok etmiştir.[327]

Konağın odalarının içinde ve eyvanlarda göze çarpan süsleme öğeleri nişlerdir. Odaları sıra nişler ve yüklükler süslemektedir. Nişler bazen sade tutulmuş bazen de taçlı, dilimli, kare şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Niş içlerinde bitkisel, geometrik süsleme unsurları görülmektedir. Batı kanatta yer alan sofada görülen niş çevresinde farklı olarak bir sıra ayna dikkat çekmektedir. Ancak evin haremliğinde kitabe bulunmamakta; güney kanadının arkasında selamlık bölümüne girişi sağlayan arka kapıda bir adet taşa oyulmuş, şu an okunamayan yazılı kitabe yer almaktadır. Kitabe kartuşunun iki yanında ay ve yıldız motifleri görülmektedir.

4.2.5.2. Behram Paşa Konağı

Tarihçesi

Diyarbakır'da Osmanlı dönemi boyunca Behram Paşa adında iki vali görev yapmıştır. İlki İskender Paşa'dan sonra 1564'de Diyarbakır'a 13. Vali olarak atanan ve üç yıl bu görevde kalan Halhallı Behram Paşa olup, 1568'de Yemen Valiliği'ne atanmış ve bu görevde iken 1572 yılında vefat etmiştir. İkincisi ise Millî Deli Behram Paşa olup, 1819'da Diyarbakır Valiliği görevine gelmiş ve beş ay görev yapmıştır. Yapı her ne kadar kaynaklarda Behram Paşa Konağı olarak geçiyorsa da konakta bu bilgiyi doğrulayacak herhangi bir yazıt ya da tarih bulunmamaktadır. Yapıda yoğun bir şekilde kullanılan lale motiflerinden yola çıkılarak, Lale devri etkisinde, 18. yy. da yapılmış olabileceği akla gelmekle birlikte, O. C. Tuncer'e göre yapı bir 16. yy. eseridir.[328] Ayrıca konağın hemen kuzeyinde Halhallı Behram Paşa'nın yaptırdığı Diyarbakır'ın en özenli ve muhteşem yapılarından 16. yy.'a ait Behram Paşa Camisi'nin varlığı aynı Paşa'nın muhteşem anıtının civarında bir konut inşa ettirmesinin çok mantıklı bir fikir olduğunu düşündürmektedir.

Bugünkü Durumu

Yapı, plan olarak açık avlulu bir şema içerir Avlusunun uzun kenarı kuzey-güney doğrultulu olup, kareye yakın biçimdedir (Çiz. 45). Giriş batı yöndedir. Sade, saçaksız ve basık kemerli küçük kapıyla bir koridora girilip oradan da avluya ulaşılmaktadır. Koridorun kuzeyinde ahır olarak kullanılan kare planlı bir mekan yer almaktadır. Avlunun zemini dişi bazalt taştan oluşturulmuştur. Avlunun kuzeyinde ortasında fıskiyesi bulunan kare biçimli bir havuz bulunmaktadır.

Avlu doğu kanadın kuzeyinde tuvalet ve mutfak yer alır. Bu mekanın batısında üst dama çıkışı sağlayan betondan bir merdiven bulunmakta ve bu merdiven on üç basamaktan oluşmaktadır. Avlu doğu duvar güneyinde de üst kata ulaşmayı sağlayan on dört basamaklı bir merdiven vardır. Doğu kanadı tek katlı olup zerzembesi yani bodrum katında kileri bulunmamaktadır.

Batı kanadında güneydoğuya bakan ve üzeri basık kemerli olan bir kapı mekanlara geçit vermekte olup, kapının üzerinde iki yazıt yer almaktadır. Kapı ev ortası diyebileceğimiz bir koridora açılmakta ve koridorun kuzeyinde bir oda ile

[327] Rüştü Üçler, "Diyarbakır Evlerinin Mimari Bakımdan Tetkiki", *Bayındırlık Dergisi*, 1942, 2.
[328] Tuncer, *a.g.e.*, 1999, 214.

güneyinde iki oda bulunmaktadır. Güney yöndeki odalar sıralı olup, birbirinin içinden geçilir. Pencereler ahşap kepenkli ve demir parmaklıklıdır (Res.305-306).

Kuzey odanın altında bir mahzen yer almakta ve buraya kuzeyden inilen dört basamaklı bir merdivenle ulaşılmaktadır. Bir mahzen de güney odanın altında olup, giriş yönü de güneyde bulunan bahçedendir. Bu mahzen oldukça geniştir ve yine derin bir görünüm arz etmektedir.

Yapının avlu güney kanadı iki katlı olup, derinliği fazladır ancak bu kanadın bodrumu yoktur. Alt katta kemerli bir koridor yer almaktadır. Bunun doğu-batı, kuzey ve güneyinde bulunan üç oda bu koridora açılmaktadır. Avlu güney kanadı siyah-beyaz taşlarla almaşık örülmüş olup yerel etki göstermekte ve Diyarbakır'da Osmanlı döneminde yapılan çoğu yapının özelliğini bünyesinde barındırmaktadır.

Güney kanadın ikinci katına avlu doğu duvarına bitişik olan on dört basamaklı bir merdivenle ulaşılmaktadır. İkinci katta bulunan eyvan üç gözlüdür (Res.307). Eyvan iki yivli sütun üzerine oturmuş üç kemer açıklıklıdır. Sütunların gövdesi yine iki renkli taşla almaşık örülmüş olup, kaide ve üst başlıkları siyah taştandır. Eyvanın batı duvarında iki tane sivri kemerli niş bulunmaktadır. Eyvanın arkasında koridorla geçişi sağlanan iki oda yer alır.

Koridorun doğusunda kuzey-güney doğrultulu, lale motifli basık kemerli bir kapının geçit verdiği bir oda bulunmaktadır. Koridor batı odası doğu-batı doğrultuludur. Gezemeğin batı yönünde tavanı ve güney duvarı betondan oluşturulmuş olan bir oda vardır. Bu oda kapısının kuzeyinde, batı kanadı mekanlarının damına ulaşmaya yarayan dört basamaklı bir merdiven yer almaktadır**.**

Avlu batı kanadı kuzey-güney doğrultuludur. Tek katlı olup, üç oda ile iki mahzenden oluşmaktadır. Yapının cephe biçimlenmesinde ve taşıyıcı sisteminde en önemli etken tüm hacimlerde kullanılan dişi ve erkek bazalt taş malzeme olmuştur (Res.308).

Taş örgülü yapının zemin katı ikinci kata göre daha sade bir görünümdedir. Pencere kanatları ahşap olup kündekari tekniği kullanılarak oluşturulmuş geometrik motifler barındırmaktadır. Kapıların üzerindeki basık kemerler de kabartma halinde lale ya da üçgen motiflerle bezelidir.

İkinci kat daha çok süslenmiş olup kapı ve pencere üzerleri kabartma şeklinde lale motifleriyle süslenmiştir. Eyvan sütun başlığı ve kaidesi de kabartma biçiminde bitkisel motifler barındırmaktadır. İkinci kat ana kapısı ahşaptandır ve oyma tekniğiyle oluşturulmuş bitkisel motiflerle bezenmiştir. Ahşap tavan kirişleri kalem işi tekniğinin kullanıldığı bitkisel motifler içermektedir.

4.2.5.3. Şeyhzadeler (Özdemiroğlu Osman Paşa) Konağı

Tarihçesi

Bıyıklı Mehmet Paşa Camisi (Kurşunlu, Fatih) avlu kuzeybatısında kemerli kapıyla başlayan dar sokaktan (Camiyi İç Kaleye bağlayan yola koşut ve batısında) kuzeye ilerleyip sola dönünce, sokağın sol (güney) yakasında, önü biraz genişleyen,

tek katlı kâgir bir yapıdır. 1970'lerde burada bir marangoz atölyesi bulunduğu ve üst örtüsünün sağlam olduğu ifade edilmektedir. Yapı, Şeyh yerine Şeyhzadeler Konağı diye adlandırılmaktadır ve tescillidir.

Bugünkü Durumu

Yapı tek katlıdır. Kubbeli orta alanı doğu, batı ve güneye doğru tonozlu birimlerle açılmıştır. Güneydoğu ile güneybatı köşelerine de birer oda yerleştirilerek dikdörtgen bir form oluşturmuştur. Doğu kanat haremlik ve batı kanat selamlık olarak düzenlenmiştir (Çiz. 46).

Kubbeli orta alanda bir kapı ile hemen yakınında sağ ve solunda birer pencere bulunmaktadır. Tonozlu yan birimlerin kuzeye ikişer penceresi açılmakta, bu 6 pencere üstü sivri kemerle örtülen nişler içine alınmışlardır (Res.309). Sağ (batı) kanadın ortasında sokağa (batıya) açılan bir pencere bulunmaktadır. Yapıya arka taraftan bakıldığında her iki odanın kapıya rastlayan kuzey kesiminin kemerli olduğu görülmektedir.[329] Bu odaya bakan 2 pencere vardır. Batıdaki 3 pencere kemerli nişler içine alınmamışlar günümüzde örülerek kapatılmışlardır (Res.310).

Yapının beden duvarları dışarıda, içte pencere ve kapılar ile kemerlerde kesme taştandır. üst iç örtünün tuğladan oluşturulduğu kalan izlerden anlaşılmaktadır.

4.2.5.4. Kuşdili (Bekir Efendi) Köşkü

Tarihçesi

Halk arasında 'Bekir Paşa' köşkü olarak da bilinmektedir. 1904 (H.1322)[330] yılına tarihlendirilmektedir.

Bugünkü Durumu

Yapı 'L' plan tipinde, dikdörtgen planlı olup, iki katlı olarak yapılmıştır. Zemin katında iki eyvan yer almaktadır (Çiz. 47). Köşkün batı yönünde bulunan eyvan iki kemer açıklıklı olup, dikdörtgen biçimli bir havuz yer almaktadır. Eyvanın sol tarafında iki tane niş, kuzey duvarında pencere görünümünde olan iki adet boşluk bulunmaktadır. Eyvanın üst örtüsü düz damdır. Zemin kattaki kemerli olan, avludan biraz yüksekte yapılan ve batıya yönlendirilen diğer eyvanın selsebili yoktur. Bu eyvanın güney duvarında üst tarafta bir tepe penceresi ve bunun altında da bir niş ile sağ tarafında üç tane niş yer almaktadır. Zemini mozaik taş kaplıdır. Üst örtüsü düz damdır (Res.311-314).

Zemin katta, girişi eyvandan olan basık kemerli bir kapıyla 'Çay Odası' diye tabir edilen odaya geçilmektedir. Odanın batı cephesinde iki alt kat penceresi, kuzey cephesinde ise üç pencere, ayrıca bir de tepe penceresi bulunmakta olup, duvarlarda çok sayıda niş vardır (Res.315). Zemin katta girişi eyvandan olan basık kemerli bir

[329] Tuncer, *a.g.e.*,1996, 183-184.

[330] Köşkün çay odasında bulunan dilimli kemerli nişin üst kısmında Arapça H.1322 tarihinin yer aldığı, bunun da yapının M.1904 tarihinde yaptırıldığını kanıtladığı belirtilmektedir. Çiftçi, *a.g.t.,* 2007, 32.

kapıyla içinde ocak bulunan mutfak birimine ve yine zemin katta girişi avludan olan basık kemerli bir kapıyla da oda birimine geçilmektedir.

Zemin katta bulunan mutfaktan bir merdiven yardımıyla üst katta bulunan aralığa çıkılmakta, buradan da odaya girilmektedir. Odanın pencereleri basık kemerli, ahşaptan yapılmış çift kanatlı ve demir şebekelidir. Ayrıca alt kat pencereleri ve çok sayıda kare formlu tepe pencereleri bulunmaktadır. Odada yüklük olarak kullanılan kapaksız dolaplar (paca) ve duvarlarda süs amaçlı yapılmış nişler yer almaktadır. Tuvalet de üst kattadır. Bu katta ayrıca geniş bir teras bulunmaktadır

Yapının batı cephesi sivri kemerli eyvan açıklığı, basık kemerli pencereler ve 'cıs' denilen alçı süslemelerle, doğu cephesi ise yine pencere açıklıkları ve alçı süslemelerle hareketlendirilmiştir (Res.316). Güney cephede, çay odasının Dicle Nehri'ne bakan basık kemerli pencereleri bulunmakta ve 'cıs' tekniğiyle oluşturulmuş bezemeler yer almaktadır. Bütün cepheler düzgün kesme bazalt taştan yapılmıştır. Üst örtü 'ayı başı' şeklinde tabir edilen taş konsollara oturtulmuştur. Yapı tescillidir.[331]

4.2.5.5. Ağuludere Köşkü

Tarihçesi

Köşkün yapım tarihi ve kim tarafından yaptırıldığına dair kesin bilgiler yoktur. Plan ve mimari özelliklerine göre Osmanlının son döneminde, 19. yy. sonu 20. yy. başında yapılmış olabilir. Yapı Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu tarafından tescillenmiştir.[332] Halk arasında 'Arabın Köşkü' olarak da bilinen[333] yapı, Mardin Kapısı'ndan 3 km. güneyde, anayoldan 200 m. içeride, Dicle Nehri kıyısında, yamaçta yapılmıştır.

Bugünkü Durumu

İki katlı olan, zemin kat ve üst kattan oluşan yapı ters "L" planı arz etmektedir. Zemin kat, doğu-batı doğrultusunda ters "L" planlıdır. Üst kat ise dikdörtgen olarak yapılmıştır.

Zemin katta selsebilli bir eyvan bulunmaktadır. Selsebilin kemeri siyah-beyaz taştan dilimli olarak yapılmıştır. Kaynaktan gelen su, selsebilin siyah bazalt taştan yapılmış zemini üzerinden eyvanda bulunan dikdörtgen havuza dökülmektedir. Eyvanın güney duvarına iki, sağ ve sol duvarlarına simetrik olarak yine iki adet niş yerleştirilmiştir. Eyvanın zemini dişi bazalt taştan döşenmiştir.

Yapının doğu-batı doğu doğrultusundaki tek katlı olarak yapılmış kenarında dikdörtgen biçimli bir oda yer almaktadır. Eyvandan basık kemerli bir kapıyla aralığa girilmekte, buradan da odaya geçilmektedir.

---

[331] Yapı, 15.07.2004 gün ve 3488 sayılı karar gereği Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu tarafından tescillenmiştir.
[332] Yapı, 21.12.1996 gün ve 1922 sayılı karar gereği Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu tarafından tescillenmiştir.
[333] Bülent Çetinor, "Diyarbakır Evleri", *İlgi Dergisi*, 32, İstanbul, 1981, 19.

Yapının kuzey-güney doğrultulu bölümü iki katlı olup, bu bölümde bir oda, mutfak ve kilere yer verilmiştir. Bu kısımdaki odaya avludan çıkılan bir merdivenle ulaşılmaktadır. İçinde ocak bulunan mutfak, bu katta yer almakta ve bu birime avludan açılan tek kanatlı bir kapıyla girilmektedir. Mutfaktan kilere geçilmekte ve kilerden de merdivenle üst kata çıkılmaktadır (Res.317-318).

Üst kat dikdörtgen planlıdır. Burada bir oda, ev ortası ve bir tuvalet bulunmaktadır. Odadan çift kanatlı bir kapıyla ev ortasına geçilmektedir. Bu aralık biriminde nişler ve paca bulunmaktadır. Yapının avlu görünümündeki bahçesinde dikdörtgen biçimli bir havuz yer almaktadır. Doğu cephesinde siyah-beyaz dilimli kemerli pencere açıklıkları bulunmaktadır. Ancak batı ve güney cepheler sağır tutulmuştur (Res.319-320).

Üst örtü 'ayı başı' şeklinde tabir edilen taş konsollar üzerine oturtulmuştur. Yapının bütün cephelerinde düzgün kesilmiş bazalt taş kullanılmıştır. Üst örtü sistemi ise ahşap kirişli düz damlı, toprak örtülüdür.

4.2.6. ÇEŞMELER

4.2.6.1. Hatun Çeşmesi (Hatun Kastal)

Tarihçesi

Yapım tarihi belli değildir. Mardin Kapısı'ndan çıkar çıkmaz solda, yolun doğusundadır. Halk arasında *Hatun Çeşmesi, Hatun Kastal'ı* olarak tanınır.

Bugünkü Durumu

Siyah kesme taştan yapılmış olan çeşme orijinal haliyle günümüze ulaşmıştır. Üç yönlü çeşmenin, hafif sivri kemeri içinde yer alan musluk ve taş oluklarından su akmaktadır. Çeşmenin batıya, caddeye bakan kısmı düzdür. Doğu cephesinde ise büyük kemer bulunur. Kemerin içinde yalnız burada olmak üzere üç sıra beyaz taş kullanılmıştır. Tek kemerlidir. Çeşme nişi hafif sivri kemerle kuşatılmıştır. Aynalık kısmında taştan oluklar, bunların ve iki musluğun üzerinde iki niş bulunmaktadır (Çiz.48). Kuzey ve güney dar cephelerinde de, aynı ön cephenin genel çizgileri hakimdir. Ancak dar olduklarından bir taş oluktan su akmakta ve üstlerinde bir niş yer almaktadır. Ayrıca her üç çeşmenin önüne de birer yalak konmuştur.[334]

Çeşmenin saçak kısmı iki sıra düz silme ile sınırlandırılmıştır. Çeşme nişinde üç sıra beyaz taş kullanılmış bu da çeşmenin görünümüne bir hareketlilik kazandırmıştır. Ayrıca kuzey ve güney cephelerde yer alan çeşmelerin kemerlerinde siyah, beyaz kesme taş kullanılmıştır. Yapının üç yönlü olması onu diğer çeşmelerden ayıran bir özellik durumundadır (Res.321-323).

Hatun Kastal Çeşmesi, bağımsız çeşmelerin en güzel örneklerinden biridir.[335] Kitabe üzerinde yapım tarihi bulunmamaktadır (Res.324).

---

[334] Sözen, *a.g.e.*, 1971, 221.
[335] Sarı, *a.g.e.*,1996, 38.

4.2.6.2. Behram Paşa Camii Çeşmesi

Tarihçesi

16. Yüzyılın son çeyreğinde yapılmıştır.

Bugünkü Durumu

Çeşme, Behram Paşa Camii avlusunun kuzey batısında olup duvara bağımlı olarak yapılmıştır. Günümüze tamamı sağlam durumda gelmiştir ama bugün atıl durumda olup kullanılmamaktadır.

Düzgün siyah bazalt kesme taştan yapılmıştır. Dikdörtgen biçimde inşa edilmiş olup tek kemerlidir. Çeşme nişinin etrafını kuşatan sivri kemer zeminden yükselen altı sıra taş ayak üzerine oturmaktadır. Geniş çeşme nişi içinde kareye yakın dikdörtgen biçiminde iki adet niş bulunmaktadır. Yapının önünde ayrıca yalağı bulunmaktadır (Çiz.49).

Çeşmenin saçak kısmını bir sıra düz silme kuşağı dolanmaktadır. Sivri kemeri, kitabesi ve nişleri dışında oldukça sade bir yapıdır.

Çeşme nişi içinde kemerin sivri bölümüne yakın ve diğer nişlerin üstünde ortaya denk gelen yerde bulunan kare formlu bir kitabe vardır. Düzgün kesme taş üzerine üç satır olarak yazıldığı anlaşılan kitabenin yazılarının büyük bölümü silindiğinden tam olarak okunamamaktadır. Behram Paşa Cami'nin avlu duvarına bitişik yapılan çeşmenin inşa tarihi, cami taç kapısındaki kitabe dikkate alınırsa en geç 16. Yüzyılın son çeyreği olmalıdır (Res.325).

4.2.6.3. Arap Şeyh Cami Çeşmesi

Tarihçesi

Yapım tarihi belli değildir.

Bugünkü Durumu

Arap Şeyh Camii avlusunun duvarına bağımlı olarak yapılmış olan çeşme kareye yakın biçimdedir. Lüle kısmı dışında tamamı sağlam durumda olan yapı bugün kullanılmamaktadır.

Tamamen kaba yontulmuş siyah kesme bazalt taştan inşa edilmiştir. Çeşmenin sağ tarafında, dokuz taş sırasından sonra kemerin bittiği seviyede bir sıra beyaz kesme taş kullanılmıştır.

Tek kemerli olarak inşa edilen çeşmede nişin etrafını kuşatan sivri kemer, altı sıra düzgün sıralı taş ayaklar üzerine oturmaktadır. Çeşmenin saçak kısmı düz bir silme şeklinde düzenlenmiş olup cepheden hafifçe dışa taşırılmıştır. Çeşmenin ayna taşı üzerinde bir niş bulunmaktadır (Çiz.50). Sivri kemerin bitim noktasında bir sıra beyaz taş kullanımı yapıya hareketlilik kazandırmıştır. Arap Şeyh Camii Çeşmesi oldukça sade bir yapıdır. Çeşmede süsleme unsuru olarak sivri kemer yapısı, beyaz

taş kullanımı ve oldukça düzgün yazılı kitabesi gösterilebilir (Res.326).

Çeşme üzerinde dikdörtgen formlu, iki satır halinde bir kitabe bulunmaktadır. Talik karakteriyle yazılmış olan kitabede 1145 tarihi ebcet hesabı ile yer almaktadır. Arap Şeyh Camii vakıflarındaki kaydına göre, Diyarbakır'ın 71. Osmanlı Valisi Kara Mustafa Paşa, 1650'de bir yıllık görevi süresinde bu camiyi yaptırmıştır.[336] Bu bilgi doğrultusunda çeşme de 1650 tarihinden sonra inşa edilmiş olmalıdır (Res.327).

4.2.6.4. Kavvas-ı Sağir Çeşmesi

Tarihçesi

Yapım tarihi belli değildir.

Bugünkü Durumu

Çeşme, Kavvas-ı Sağir Mescidi'nin avlu kapısının bitişiğine inşa edilmiştir. Diyarbakır'daki Osmanlı Dönemi'nde inşa edilen yapıya bağımlı çeşmelerden biridir. Tamamen düzgün kesme siyah bazalt taştan inşa edilmiştir.

Çeşmenin nişi 11 taş sırasından meydana gelmiştir. Nişin 9. sırasında yazıtı bulunmaktadır. Ancak kitabe çok yıprandığından üzerindeki bilgiler okunamamakta, dolayısıyla yapının kim tarafından ve hangi tarihte yapıldığı kesin olarak anlaşılamamaktadır. Ancak Kavvas-ı Sağir Mescidi'nin tarihi göz önünde bulundurulursa 16. yüzyıl veya sonrasında yapılmış olması ihtimali üzerinde durulmaktadır.[337]

Yapı tek kemerli olup biçim olarak kareye yakındır (Çiz.51). Çeşme nişi yanlarda yedi sıradan örülmüş yığma ayaklara oturan bir sivri kemerle kuşatılmış olup, çeşmenin saçak kısmı cepheden dışarıya taşkın bir sıra düz silme ile sonlandırılmıştır. Ayna taşı tamamen bozulmuştur. Kurna bölümü sonradan kapatılarak üç sıra taş ile örülmüştür. Sekilerden ancak sağdaki sağlam durumdadır. Çeşme, sokağın zemini ile aynı hizada olduğundan yalak kısmı ile ilgili detaylı bir bilgi edinilememektedir. Oldukça sade olan çeşmede sadece sivri kemer formu dikkati çekmektedir. Çeşme günümüzde işlevini yitirmiştir (Res.328-329).

4.2.6.5. Köylü Sokak Çeşmesi

Tarihçesi

Yapım tarihi belli değildir.

Bugünkü Durumu

Köylü Sokak Çeşmesi, Cemil Paşa Konağı'nın sokağa bakan arka cephesine bitişik yapılmıştır. Diyarbakır'daki mimariye bağımlı çeşmelerden biridir. Çeşme düzgün kesme taştan inşa edilmiştir. Çeşmenin lüle kısmının sonradan kapatıldığı belli olmaktadır.

---

[336] Tuncer, *a.g.e.*, 1996, 179.
[337] Sözen, *a.g.e.*, 1971, 125.

Çeşme, Cemil Paşa Konağı'nın cephesinden öne taşıntı yapmıştır. Dikdörtgen biçimlidir (Çiz.52). Çeşme nişi 14 taş sırasından oluşmuş ve etrafı sivri bir kemerle kuşatılmıştır. Sivri kemer, 10 sıra düzgün kesme taşlara oturmaktadır. Yapının ayna taşı bozulmuş olup sonradan tuğlalarla kapatıldığı görülmektedir. Çeşme üstte dışa taşkın kesme taş silme ile son bulmaktadır. Oldukça sade olan çeşmeyi sivri kemer hareketlendirmektedir.

Çeşmenin kitabesi olmadığı için kesin yapılış tarihi ve banisi bilinmemektedir. Çeşme günümüzde işlev görmemektedir (Res.330-331).

4.2.6.6. Telgrafhane Sokak Çeşmesi

Tarihçesi

Yapım tarihi belli değildir.

Bugünkü Durumu

Camii Kebir Mahallesi'nde, Telgrafhane Sokak'ta yer alan çeşme bir evin sokak cephesine bakmaktadır. Telgrafhane Sokak Çeşmesi, tek hafif sivri kemerlidir. Dikdörtgen formdadır (Çiz.53). Çeşmenin kemer formu, yapım malzemesi, kemer karnındaki nişleri dikkate alındığında, 19. yüzyıl başlarında inşa edilmiş olması ihtimal dahilindedir.

Çeşmenin nişi 12 taş sırasından oluşmaktadır. Nişin etrafını kuşatan hafif sivri kemer, yerden sekiz sıraya kadar yığma ayaklara oturmaktadır. Çeşmenin yanlarda iki sıra ortada tek taş konsolla taşınan genişçe bir saçağı bulunmaktadır. Nişin iki yanında dikdörtgen biçimli birer nişcik bulunmaktadır. Nişciklerin üzeri 3 dilimli kemerle sonlanmaktadır. Bu nişler çeşmeyi kullanacak olanların eşyalarını koymaları için yapılmış olup yapıya ayrı bir hareketlilik ve sıcaklık katmaktadır. Çeşmenin yalağı ve farklı ölçülerde iki tane sekisi bulunmaktadır (Res.332-333).

Günümüzde kullanılan çeşmenin yapım malzemesi kitabede kullanılan kesme taş dışında tamamen düzgün bazalt taşıdır. Çeşme nişi içerisinde bulunan ve kesme taşa yazılı olan kitabe iki bölüm halinde iki satırlık olarak yazılmıştır.

Çeşme dışa çıkıntı yapan geniş saçağı, kemer karnındaki nişleri, kitabesi ve sivri kemeri ile oldukça dikkat çeken süslü bir yapıdır.

4.2.6.7. Ziya Gökalp Çeşmesi

Tarihçesi

Yapım tarihi belli değildir.

Bugünkü Durumu

Çeşmenin kitabesi olmadığından kesin olarak kim tarafından ve ne zaman yapıldığı bilinmemekle birlikte, genel mimari formu 19. yüzyıl sonlarında inşa

edildiğini göstermektedir. Çeşme Ziya Gökalp Mahallesi'nde, Ziya Gökalp Sokak'ta bir evin sokağa bakan yüzünde yer almaktadır.

Tamamen düzgün siyah bazalt kesme taştan yapılmış olan çeşme çok yıpranmadan günümüze gelmiştir. Ancak bugün işlevsizdir (Çiz.54). Çeşme nişi 9 adet taş sırasından oluşmaktadır. Nişinin yüksekliği 2.25 m., eni 2.12 m., derinliği ise 0.42 m. dir. Nişin etrafını kuşatan tek Bursa kemeri yanlardaki sekiz sıra ayaklara oturmaktadır. 0.14 m. kalınlığındaki bu kemer formu Diyarbakır'daki çeşmeler arasında burada tektir. Çeşmenin önünde yalağı yer almakta ve 0.40 m. x 0.42 m. ölçülerinde birer sekisi bulunmaktadır. Ayna taşında belediye tarafından konulmuş iki tane lülesi bulunmaktadır. Çeşme herhangi bir süsleme unsuru taşımayıp oldukça sade görünümlüdür (Res.334-335).

4.2.6.8. İçkale Çeşmesi (Aslanlı Çeşme)

Tarihçesi

Çeşmenin kitabesi olmadığından kimin tarafından ve ne zaman inşa edildiği bilinmemekle beraber 19. yy. sonlarına tarihlendirilmektedir. Anadolu genelinde üçgen alınlıklı çeşmelerle 19. yy. sonlarında karşılaşılmasından hareketle Aslanlı Çeşme'nin 19. yy.'da yapıldığı tahmin edilmektedir.

Bugünkü Durumu

Çeşme, İçkale'de Artuklu kemerinden geçince karşımıza çıkmakta, Vakıflar Müdürlüğü'nün karşısında yer almaktadır. Üzerinde yazıtı yoktur. Günümüzde kullanılmayan çeşme bütün diğer Diyarbakır çeşmeleri gibi tamamen düzgün kesme siyah taştan inşa edilmiştir (Çiz.55).

Çeşmenin saçak kısmına iki beyaz kısa sütun üzerine üçgen bir alınlık konmuştur. Bu şekilde çeşme olduğundan daha uzun bir şekilde algılanmaktadır. Sütunların kaide ve başlıkları siyah kesme taştan, gövde kısımları ise beyaz mermerden yapılmıştır. Çeşmenin eski resimlerinde musluk kısmında iki tane aslan heykeli bulunduğu görülmektedir. Halk arasında bu nedenle ismi Aslanlı Çeşme olarak da anılmaktadır (Res.336-337).

Çeşmenin musluk kısmı basık kemerli büyük bir niş içinde bulunmakta, içerde tekrar dilimli bir kemer yer almaktadır. Çeşme nişi içerisinde çeşmenin büyük nişi 13 taş sırasından oluşmakta ve nişi Bursa kemeri kuşatmaktadır. Kemerin üzerinde bugün yer yer döküldüğü için şekli belli olmayan beyaz taşlardan bir desen yer almakta, kemer yanlarda dokuz sıradan oluşan ayak formunda örülmüş taş duvara oturmaktadır. Muslukların yer aldığı küçük niş ise dört silme ile kademelendirilmiş ve üç dilimli kemer ile örtülmüştür (Res.338). İçteki bu nişin üzerinde bir taş sırasından sonra ortaya denk gelecek şekilde beyaz renkli kare biçimli bir kesme taş bulunmaktadır. Duvar yüzeyinde kare formlu yüzeyden taşıntılı üçer taş kemerin iki yanında simetrik olarak yer almaktadır. Çeşme duvarından ileri doğru iki taş sırası yüksekliğinde ve üç taş sırası uzunluğunda sekiler yapılmıştır. Bu uygulama diğer Diyarbakır çeşmelerinde görülmemekte ve bu görünüm çeşmeye ayrı bir mimari özellik katmaktadır. Yalak bölümü ise tamamen çökmüş olduğundan bugün itibariyle

mimari özelliği hakkında ipucu vermemektedir. Aslanlı Çeşme (İçkale Çeşmesi) bağımsız çeşmelerin en güzel örneklerinden biridir.

4.2.6.9. Zağlı Sokak Çeşmesi

Tarihçesi

Çeşmenin yapım kitabesi olmadığından kim tarafından ve ne zaman yapıldığı bilinmemektedir. Ancak 19. yüzyılın sonlarında inşa edildiği düşünülmektedir.

Bugünkü Durumu

Çeşme, Zağlı sokağının girişinde, bir evin sokak cephesinde yer almaktadır. Tamamen düzgün kesme taştan yapılmış olup günümüzde atıl durumda bulunmaktadır (Çiz.56).

Tek yuvarlak kemerli olan çeşme dikdörtgen bir görünüm sunmaktadır. Çeşme nişi 13 taş sırasından oluşmaktadır. Çeşme nişinin etrafını kuşatan yuvarlak kemer, yanlarda zeminden yükselen on sıra yığma taş ayaklara oturmaktadır

Çeşmenin lüle taşı, aynalık bölümü, yalak ve diğer mimari özellikleri hakkında detaylı bilgi bulunmamaktadır. Çeşmede, yuvarlak kemer dışında süsleme unsuru bulunmamaktadır (Res.339).

4.2.6.10. Sahabe Paşa Çeşmesi

Tarihçesi

Yapım tarihi belli değildir.

Bugünkü Durumu

Çeşme İçkale'de yer almaktadır. Sahabe Paşa Çeşmesi dikey dikdörtgen bir form sunmaktadır. (Çiz.57).

Siyah kesme taş malzeme ile inşa edilen yapı sivri kemerli derin bir niş içinde bulunmaktadır. Çeşme duvarı on sıra halinde tamamen siyah kesme taştan oluşmakta, nişin etrafını kuşatan kemer altı sıralı taş ayaklara oturmaktadır. Kemer çeşmenin duvarına olduğu gibi oturmaktadır. Çeşme yüzeyden öne taşıntılı düz bir saçakla sonlanmaktadır. Hafif sivri kemer ile kuşatılmış olan nişin aynalık kısmında iki tane küçük niş (taslık) bulunmakta, ayrıca musluğun üzerine denk gelecek şekilde küçük bir niş daha yer almaktadır. Çeşmenin önünde dikdörtgen biçiminde hayli derin yalağı bulunmaktadır. Musluğu bugün kırılmıştır ve çeşme atıl durumdadır (Res.340).

5. DEĞERLENDİRME

5.1. KENT DOKUSU

"Kend" biçimiyle Erken Türkçe'de kullanılan sözcük kimi zaman her türden yerleşme birimi yerine kullanılsa da çoğu zaman belli kriterlere sahip büyük kasaba veya şehir anlamında kullanılmaktadır. Günümüz Türkçesinde ise hem kökeni Türkçe olan "kent" hem de kökeni Farsça olan "şehir" sözcükleri belli bir büyüklüğe sahip yerleşmeleri tanımlamaktadır.

Kent, ayrıca kentsel yaşamın gerçekleştiği, insan eliyle yaratılmış ortamın doğal çevreye baskın çıkarak değişime uğradığı, ahalisinin büyük bir oranının tarım haricindeki uğraşlarla geçindiği insanlardan oluşan demografik, ekonomik ve sosyolojik bir yerleşme olarak da tanımlanmaktadır.[1]

Dünyanın en eski uygarlıklarının yeşerdiği Anadolu topraklarının kentsel yerleşim tarihi bakımından emsalsiz bir başkalaşım sürecine tanık olduğu ve sadece kentsel yaşamın çok eski tarihlere dayanması ve süreklilik arz etmesi yönüyle değil, ancak çok sayıda gelişim safhası içermesi nedeniyle de dünya kentsel tarihinin tümünü içinde barındıran zengin bir geçmişe sahip olduğu ifade edilir. Bugün hala çoğu kentte tarihöncesi yerleşme düzenlerinden günümüz kentlerine kadar kesintisiz bir evrimleşmenin izlerine tanık olunabilmektedir.[2] Diyarbakır kenti de, M.Ö. 3000 yıllarından günümüze değin kesintisiz olarak yerleşime sahne olmuş, Anadolu'nun önemli medeniyetlerine ev sahipliği yapması da kentleşme yönünden zengin bir evrim geçirmesini sağlamıştır.

Bu bölümde Diyarbakır'ın Osmanlı dönemi kent dokusu, önce yapılar sonra da kent bileşenlerinin ışığında ve seyyahların verdikleri bilgiler eşliğinde ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır.

Osmanlılar Diyarbakır'ı fethettikten hemen sonra kentin tahririni yapmış ve hızlı bir imar faaliyetine girişmiştir. Başbakanlık Arşivi'nde bulunan 1540 tarihli tapu tahrir defterinin bir parçası olan vakıf defteri ile TKGM Kuyud i Kadime arşivindeki 1564 tarihli defter Osmanlının yeni sahip olduğu kentteki yapı adedini vermektedir. Birinci defterdeki kayıtlara göre 16. yy.'da kentte 35 mescid, 6 cami, 5 medrese, 4 zaviye,[3] ikinci deftere göre ise 38 mescit ve 7 cami bulunduğu bildirilmektedir.[4]

Akkoyunluların inşa ettikleri yapıların işaret ettiği üzere merkezden ziyade surlara yakın bir yerleşme anlayışı güttükleri söylenebilir. Osmanlı döneminde de bu yapılaşma anlayışının sürdürüldüğü gözlenmektedir. Külliyeler, surlara yakın inşa

---

[1] Gündüz Özdeş, "Kent", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, II, İstanbul, 1997, 983-984.
[2] Uğur Tanyeli, "Anadolu'nun Kentsel Tarihi", *ESA*, II, İstanbul, 1997, 988.
[3] M. Mehdi İlhan, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları: 1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar", *A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi 1992-1994*, XVI-27, 1994, 52.
[4] Martin Van Bruinessen-Hendrik Boeschoten, *Evliya Çelebi Diyarbakır'da,* (Çev. Tansel Güney), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, 140-141; İlhan, *a.g.e.,* 1994, 52.

edilmiş ve yerleşim grupları kentin kenar mahallelerinde konumlandırılmıştır. Fatih Paşa ve Nasuh Paşa Camileri'nin ise hemen İç Kale'ye yakın inşa edilişi ise, İç Kale'de ikamet eden yönetim erbabının gereksinimlerinin karşılanması amacına hizmet ettiğini düşündürmektedir.

Akkoyunlular ayrıca yaptıkları cami ve mescitlerin civarında yeni yerleşimlerin oluşmasını sağlamışlardır. Osmanlılar da yine Akkoyunlu'ların inşa geleneğini sürdürmüş ve yeni mahallelerinin yaptıkları cami ve mescitlerin etrafında oluşmasına sebep olmuşlardır. Osmanlılarda caminin imar ve iskan edilmek istenen kentin yeni bir semtinin çekirdeğini oluşturduğu, diğer fonksiyonların ise bunun etrafına yerleştiği bilinmektedir. Bu nedenle kent bileşenlerinin kent dokusu üzerindeki varlığına bakmadan önce, Diyarbakır'daki Osmanlı eserlerinin ortaya kondukları asır ve kronolojik olarak yapılış yılları göz önünde bulundurularak konumlandıkları mahallelere bakıldığı zaman, Osmanlı döneminde Diyarbakır kentinin gelişme yönünün daha iyi kavranabileceği inancındayız.

Buna göre, Diyarbakır'da Osmanlı damgasının ilk yüzyılındaki en öncül örneği Fatih Paşa (Bıyıklı Mehmet Paşa/Kurşunlu) Cami'dir (1516-1520). Yapı, Suriçi'nde Fatih Paşa Mahallesi, İç Kurşunlu Sokak'tadır. İç kalenin güneyinde yer alıp, kentin doğu yakasında bulunmaktadır. Suriçi'ni Dağkapı-Mardin kapı arasındaki yol hattı ve bunu dik kesen Urfa Kapısı-Yeni Kapı arası yol hattının dört dilime ayırdığını düşünürsek sağ üst parçada ve İçkale'nin güneyinde kalan yapı bu parçanın hemen hemen tam ortasında yer almaktadır. 16. yy. başında kentin bu çeyrek dilimine baktığımızda bu bölümü İçkaleyi de dahil ederek kare şeklinde düşünürsek önceki dönemlerden Dağ Kapısı'na yakın olan sol üst köşede Hacı Büzürk Camii, sol alt köşede ve iki ana yol aksının kesiştiği yerde Şeyh Yusuf Camii ile çeyreğin ortalarında İbrahim Bey Mescidi'nin yer aldığı görülür.

Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel bütün alanlarda altın çağını yaşamaya başladığı bir dönemde (16.yy.) Osmanlı topraklarına katılan Diyarbakır'da bu yüzyılda inşa edilen dini yapılardan camilerin de en görkemli örneklerini verdiği izlenmektedir. Bunun nedeni, genel olarak imparatorluğun özel olarak da Diyarbakır kentinin idari ve ekonomik olarak ulaştığı yüksek düzey gösterilebilir. Yapıların ihtişamı ve görkemi onları yaptıran banilerin ekonomik gücüyle de doğru orantılı olmuştur. Bunu Diyarbakır'ın ilk Osmanlı valisi olan Fatih Paşa unvanıyla da bilinen Bıyıklı Mehmet Paşa ve onun Diyarbakır'da yaptırdığı kendi adını taşıyan ve kentin Osmanlı yönetimindeki ilk yapısı olan *Fatih Paşa Camii* örneği üzerinde rahatlıkla görebiliriz. Adı anılan yapı Diyarbakır'daki yapıların en özenlilerinin ilkidir.

Bunun hemen ardından kentteki ikinci Osmanlı yapısı olarak Diyarbakır 2. Osmanlı Valisi Hüsrev Paşa'nın yaptırdığı Hüsrev Paşa Medresesi (1521-1528) gelmektedir. Bina ilkin bir medrese olarak yapılmış, sonra mescit kısmı cami olarak kullanılmaya başlanmıştır. Medresenin bir özelliği camii ile iç içe oluşudur. Bu yapı, kentin sağ alt güney kesiminde, Mardinkapı semtinde bulunmaktadır.

Yine aynı Vali Gazi Caddesi üzerinde Mardin Kapısı'nın kuzey tarafında bulunan Deliller Hanı'nı (Hüsrev Paşa Hanı-1527-1528) yaptırmıştır. Yapı, kentin dört büyük kapısından güneyindeki olan Mardin Kapısı'ndan girilince sağdaki ilk büyük yapıdır. Hüsrev Paşa Camii'nin güneybatısında bulunan Han geniş bir alana

yayılmıştır. Her iki yapı da kentin sağ alt (güney) diliminde yer almaktadır. Kentte Osmanlı döneminin hemen başlarında yapılan ikinci yapısının medrese olması, Osmanlının eğitime ne kadar önem verdiğini gözler önüne sermekte, üçüncü yapısının da büyük bir han olması bu dönemde kentteki ticari canlılığa atıf yapmaktadır.

Bundan sonra kentte peş peşe iki hamamın, Çardaklı Hamamı (1520-1540) ve Deva (Deve) Hamamı'nın (1520-1540) inşa edildiğini görmekteyiz. Hüsrev Paşa vakfından olan Çardaklı Hamamı İbrahim Bey Mahallesi'nde bulunmakta ve kentin sağ üst dilimiinde yer almaktadır. Kentin en büyük hamamı olan Deva (Deve) Hamamı ise kentin sol alt (güney) diliminde, Dağ Kapı-Mardin Kapı anayol aksının alt bölümünün ortasına yakın bir yerde, yolun batı tarafında ve hemen hemen ortasında bulunmaktadır.

Kentin fethedilişinden bu zamana kadar kentin sağ (doğu) yarısında olan gelişimin bu yapılarla doygunluğa ulaştığını ve artık kent gelişiminin sol (batı) yarısına kaydığını izlemekteyiz.

(Hadım) Ali Paşa Camii ve medresesinin (1534-1537) bir külliye halinde Diyarbakır'ın 6. Osmanlı valisi Vali Hadım Ali Paşa tarafından, Ali Paşa mahallesinde, Diyarbakır'ın Urfa-Mardin Kapıları arasında Yedi Kardeşler Burcu yakınında yer aldığı görülmektedir. Ali Paşa Camii'nin Ali Paşa Medresesi'nin doğusunda Mimar Sinan eliyle gerçekleştirildiğini görmekteyiz. Medrese yapısı ise Ali Paşa Camisi'nin batısında kalmaktadır. Külliye kentin batı yönünde kalan sol alt (batı) diliminin güney kısmında surlara oldukça yakın bir konumdadır.

16. yy.'ın ilk yarısında bu kadar kısa bir zamanda kentin üç yarısında da gerçekleştirilen bu gelişmeden sonra yüzyılın ortalarında sol (batı) üst diliminin hemen hemen ortalarında 12. Diyarbakır Beylerbeyi İskender Paşa tarafından, İskender Paşa Mahallesi'nde, İskender Paşa Camii'nin (1551) yine büyük usta Mimar Sinan'ın imzasıyla inşa edildiği gözlenmektedir.

16. yüzyılın ikinci yarısında Fatih Paşa Camisi avlusunun kuzey-doğusuna Şafiiler bölümünün eklendiği görülür. Yine bu dönemde sadece dini yapılarla değil eğitim yapılarıyla da kentin görünümünün zenginleştirilmesi hızlı bir şekilde sürdürülmüş, yine sol (batı) üst dilimin alt kısmında Melik Ahmet Caddesi'ne yakın ve onun tam ortalarına denk gelecek şekilde, Safa Camii güneyinde cami avlusu içinde Müslihiddin Lari Medresesi (İbariye/Parli/Şeyh Safa Medresesi-16. yüzyılın ortaları veya üçüncü çeyreği) yapılmıştır.

13. Osmanlı valisi Behram Paşa tarafından yine Mimar Sinan'a yaptırılan Diyarbakır'da Osmanlı döneminin en görkemli yapılarından Behram Paşa Camii (1564-1572), Suriçi'nin güneyinde, sol (batı) alt (güney) diliminde, Ziya Gökalp Mahallesinde yer almaktadır. Balıkçılar başından Mardinkapı'ya doğru giden yolun sağ tarafında 150-200 metre iç kısımlardadır. Caminin vakfından olan (Behram) Paşa Hamamı (1564-1567) ise Şeyh-Matar Camii civarında, Hançepek mahallesine giden yolun solunda, Balıkçılar başından Yenikapı'ya giden yol aksının ortalarına rastlayan yerde sağ üst (kuzey) yarıda bulunmaktadır.

Diyarbakır'da Osmanlı damgasının ilk yüzyılındaki örnekleri olan Fatih Paşa ve Behram Paşa Camileri Ulu Cami'den sonra, kentin en büyük ve mimari açıdan en etkileyici camileridir.

Melek Ahmed Paşa Hamamı (1564-1567) Diyarbakır Melek Ahmet Paşa Caddesi üzerinde, kentin sol (batı) alt (güney) diliminde yer alan gösterişli bir yapıdır.[5] Osmanlılarda külliyeler inşa edilirken önce ibadet mekânı sonra eğitim yapısı ile diğer sosyal yapılar yapılması gibi bir eğilim görülmektedir. Yani önce cami sonra medrese sonrada han, hamam gibi yapılar inşa edilmektedir. Melek Ahmet Paşa külliyesinde önce hamamın yapılma nedeni olarak bu yörede birkaç cami olduğu halde hamam bulunmamasından kaynaklanan bir ihtiyacın göz önünde bulundurulmasından ileri geldiği düşünülebilir. Hamam olmadığı için ilk önce hamam, sonra cami ve diğer yapılar tamamlanmıştır. Melek Ahmed Paşa'nın, daha sonra, bir cami ve konak yaptırdığı, hamamı ve bu cadde üzerinde yaptırdığı dükkânları camiye vakfettiği[6] belirtilir.

16. yy.'ın son çeyreğine kadar kentte büyük programlı külliyeler ile dini, eğitim ve sosyal amaçlı yapıların çoğunun sağ üst (kuzey) dilimden başlayarak, sağ alt (güney), sol alt (güney) ve sol üst (kuzey) dilime kadar dairesel bir aks üzerinde hemen hemen tamamlandığını tespit etmekteyiz. Bundan sonra konaklama ve ticaret yapılarına yer verilip, sırasıyla iki büyük hanın yapıldığına tanık olmaktayız.

Hasan Paşa Hanı (1572-1575) Gazi Caddesi üzerinde yer almakta, Ulu Cami'nin doğu girişinin karşı tarafında bulunmaktadır.[7] Diyarbakır valiliğine 1571 (H.978) yılında atanan Sokullu Mehmet Paşa'nın oğlu Vezir Hasan Paşa tarafından yaptırılmaya başlanmış, Vali Hasan Paşa'nın başka yerde görevlendirilmesi sonucu, yeni Diyarbakır Valisi Özdemiroğlu Osman Paşa tarafından tamamlatılmıştır. Yapı, konum itibariyle kuyumcular ve ketenciler çarşılarının birleştiği yerde olup, kentsel canlılığın ve ticaret hayatının odak noktası sayılacak bir merkezde konumlandığından dolayı ilk yıllardan günümüze yoğun bir kullanımla karşı karşıya olmuştur. Hasan Paşa Hanı'nda bulunan tarihi iki kitabeden[8] batıdaki kitabede '*hanın büyüklerin varlıklarıyla onur vermeleri ve kalabilmeleri için yapıldığı*'[9] belirtilmektedir. Bu ifadeler yapının aynı zamanda kente gelen ileri gelenlerin kalması için yapıldığını kanıtlamaktadır. Nitekim kente gelen yerli ve yabancı seyyahlar bu handa konaklamış ve yapı hakkında ayrıntılı bilgiler sunmuşlardır.

Çifte Han (16. yy.), Hasan Paşa Hanı'nın güneyinde ve aynı aks üzerinde, Mardinkapısı'ndan gelen caddenin sağında, Gazi Caddesinin doğusunda yer almaktadır. 18. yüzyılda Diyarbakır'a gelen yazar İnciciyan'ın, Ermenice kaleme aldığı ve 1804 yılında basılan *Coğrafya* adlı kitabında Çifte Han'ı Diyarbakır'ın en büyük hanlarından biri olarak gösterdiği belirtilir.[10] Bütün bu veriler bize bu yapıların hem inşa edildikleri dönemde ve sonrasında kentin ticari alanında ne kadar

---

[5] Metin Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, İstanbul, 1971, 211; Günkut, *Diyarbekir Tarihi*, 1937, 123; Usman Eti, "Diyarbakırlı Melek Ahmet Paşa ve Eserleri", *Karacadağ*, I-2, Diyarbakır, 1938, 10-11.

[6] Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, II, 2003, 644.

[7] *2000'e Beş Kala Diyarbakır*, 1995, 161; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi,* 1996, 595-598.

[8] *2000'e Beş Kala Diyarbakır*, 1995, 161; Akbulut, *a.g.e.*, 1998, 59.

[9] Sözen, *a.g.e.*, 1971, 196.

[10] Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, 1996, 657.

etkin bir rol oynadıklarını, hem de bu dönemde Diyarbakır'ın ticari hayatının ne kadar canlı olduğunu kanıtlamaktadır.

Daha sonra 16. yy.'ın sonlarına doğru yine dini yapıların yapımına ağırlık verildiği görülür. Bunlar, Melek Ahmet Paşa, Aziziye (Şeyh Azizi Urmevî) ve Defterdar (Ragıbiye) Camileri'dir.

Büyük usta Mimar Sinan eliyle gerçekleştirilen Melek Ahmet Paşa Camii (1587-1591) Melek Ahmet Paşa Mahallesi Melek Ahmet Paşa Caddesi'nde, kentin batı yarısında, Urfa Kapısının yakınlarındadır. Kentin sol üst (kuzey) diliminin alt tarafında, caddenin kuzey yönünde yer almaktadır.

Ali Paşa, İskender Paşa, Behram Paşa ve Melek Ahmed Paşa'nın yaptırdığı camiler, Mimar Sinan'ın yazılışında yardımcı olduğu *Tuhfetü'l-Mimarîn*'de, kendisinin eserlerini belirten listede yer alır. Diyarbakır'da Sinan'a ait tam dört cami bulunması, kentin ekonomik gücünü ve siyasal önemini gösteren bir başka önemli kanıttır.

Aziziye (Şeyh Azizi Urmevî) Camii (1591-1620), kentin sol alt (güney) yakasında, Süleyman Nazif Mahallesindedir. Gazi Caddesinin Balıkçılarbaşı ile Mardinkapı Semti arasında batı yöne açılan Saitpaşa Sokağı'nda, Behrampaşa Camisine doğru ilerlerken, yolun güney yakasında köşe başında, Said Paşa konağının da tam karşısındadır.

Defterdar Ahmet Paşa'nın yaptırdığı Defterdar (Ragıbiye) Camii (1594), yine kentin sol alt (güney) diliminde, Süleyman Nazif Mahallesi Defterdar Sokak'tadır. Melek Ahmed Paşa Caddesi'nin hemen güney yakasındadır. Diyarbakır'da fevkanî olarak yapılmış en önemli yapı olan Melek Ahmed Paşa Camii'nden sonra aynı özelliği taşıyan ikinci yapı olmaktadır.

Yapım yılları kesin olarak bilinmeyen 16. yüzyıl mescitlerine baktığımızda, Molla Bahaddin (Kozlu Camii), Kavvas-ı Sağîr ve Salos Mescitlerinin Dağkapı-Mardin kapı ana yol aksı güzergahında, kuzeyden güneye doğru sıralandıkları görülmektedir. Bu diziliş de bize 16. yüzyılda bu yol hattının ne kadar yoğun kullanıldığının ve aynı zamanda bu yörede yerleşim alanlarının sık olduğunun bir göstergesidir.

Kozlu Mahallesi'nde İzzet Paşa caddesinin kuzeyinde yer alan Molla Bahaddin Mescidi (Kozlu Camii), kentin sağ üst (kuzey) diliminde, surlara ve İçkale'ye yakın konumlandırılmıştır. Küçük Kavas Mahallesi'nde bulunan Kavvas-ı Sağîr Mescidi kentin sağ alt (güney) diliminde Melek Ahmed Caddesi'nin Balıkçılarbaşı-Yeni Kapı bölümünün güneyinde, Şeyh Matar Camisi yakınlarındadır. Salos Mescidi Gazi Caddesi üzerinde, Deliller Hanı'nın kuzey tarafındadır.

Çağaloğlu Mescidi (1581 ya da 1604) ise kentin sol alt (güney) diliminde Ali Paşa Cami yakınlarındadır. Ali Paşa ile Hoca Ahmed mahalleleri arasında, aynı adı taşıyan mahallede, Turistik cadde üzerindedir.

Bundan sonra büyük bir aradan sonra iki büyük hamamın yapıldığı görülür. Vahap Ağa Hamamı (16. veya 17. yy.) Dağkapısına giden yolun solunda, Gazi

Caddesi üzerinde, kentin sol üst (kuzey) kesiminde, Kadı Hamamı (16. veya 17. yy.) ise yine kentin sol üst (kuzey) diliminde, Safa Camii yakınında olup, her iki yapı da caddenin batı tarafında yer almaktadır.

16. yy.'da Osmanlı İmparatorluğu her konuda altın çağını yaşarken, aynı yüzyılda Osmanlı idaresine giren Diyarbakır da bu güçlü konumdan payını almış ve Safeviler'den harap bir şekilde devralınan kentte hızlı bir imar programı uygulanmıştır (Çiz.63). Kentte bu yüzyılda ortaya konan büyük programlı ve görkemli yapılar bunun en güzel ve önemli kanıtları durumundadır. Kentte inşa edilen gösterişli ve önemli yapıların hemen hepsi devlet eliyle yapılmış, Osmanlının kentte görevlendirdiği beylerbeyi, vali ve paşalar aracılığıyla hayata geçirilmiştir.

Diyarbakır'da iki büyük yol aksı (Kuzey-Güney doğrultulu Dağ Kapı-Mardin Kapı ve Doğu-Batı doğrultulu Yeni Kapı-Urfa Kapısı) kentin dört kapısını birbirine bağlamaktadır. İlk dönemlerde kent bu şekilde dört mahalleye ayrılmakta ve bu mahalleler de kapıların adıyla anılmaktadır. Bu şekilde bu yol akslarının kesişmesiyle Diyarbakır Suriçi birbirine tam eşit olmayan dört dilime ayrılmaktadır. Kentin gelişimi açısından 16. yüzyılda yapılan ve günümüze kadar ulaşan yapıları kentin bu dört dilimindeki dağılımına sağ üst parçadan başlayarak saat yönünde baktığımızda, eserlerin yapılış sırasına göre ortaya şöyle bir tablo çıkmaktadır:

Sağ Üst (Kuzey-doğu) Dilimdeki Osmanlı Eserleri:

a. Fatih Paşa (Bıyıklı Mehmet Paşa/Kurşunlu Camii) (1)[11]
b. Çardaklı Hamamı (4)
c. Kadı Cami (6)
d. Behram Paşa Hamamı (11)
e. Hasan Paşa Hanı (13)
f. Çifte Han (14)
g. Kozlu Cami (18)

Sağ Alt (Güney-doğu) Dilimdeki Osmanlı Eserleri

h. Hüsrev Paşa Camii (2)
i. Deliller Hanı (3)
j. Kavas-ı Kebîr Mescidi (19)
k. Kavvas-ı Sağîr Mescidi (20)
l. Salos Mescidi (21)

Sol Alt (Güney-batı) Dilimdeki Osmanlı Eserleri

m. Deva (Deve) Hamamı (5)
n. Hadım Ali Paşa Camii ve Medresesi (7)
o. Behram Paşa Camii (10)
p. Melik Ahmed Paşa Hamamı (12)
q. Aziziye (Şeyh Azizî Urmevî) Camii (16)
r. Defterdar (Ragıbiye) Camii (17)

[11] Parantez içindeki sayılar bize yapıların 16. yy. içerisinde Diyarbakır Suriçi'nin dört dilimindeki yapılış sıralarını vermektedir. Bu sayılara bakarak yapıtların suriçinde yapılış sıralarına göre dağılımı rahatlıkla görülebilmekte ve bu da bize bir nevi kentin gelişim çizgisini sunmaktadır.

s. Çağaloğlu Mescidi (22)

Sol Üst (Kuzey-batı) Dilimdeki Osmanlı Eserleri

t. İskender Paşa Camii (8)
u. Muslihiddin Lâri Medresesi (9)
v. Melek Ahmet Paşa Camii (15)
w. Vahap Ağa Hamamı (23)
x. Kadı Hamamı (24)
y. Hanzâde Camii (25)

Görüldüğü üzere, 16. yy.'da Diyarbakır Suriçi'nin,

aa. Sağ Üst (Kuzey-doğu) Diliminde; 3 Cami (Fatih Paşa/Bıyıklı Mehmet /Kurşunlu Camii, Kadı Cami, Kozlu Cami) 2 Hamam (Çardaklı Hamamı, Behram Paşa Hamamı), 2 Han (Hasan Paşa Hanı, Çifte Han) yapılmıştır.

bb. Sağ Alt (Güney-doğu) Diliminde; 1 Cami (Hüsrev Paşa Camii), 1 Han (Deliller Hanı), 3 Mescid (Kavas-ı Kebîr Mescidi, Kavvas-ı Sağîr Mescidi, Salos Mescidi) yapılmıştır.

cc. Sol Alt (Güney-batı) Diliminde; 4 Cami (Hadım Ali Paşa Camii ve Medresesi, Behram Paşa Camii, Aziziye (Şeyh Azizî Urmevî) Camii, Defterdar (Ragıbiye) Camii), 2 Hamam (Deva (Deve) Hamamı, Melik Ahmed Paşa Hamamı), 1 Mescid (Çağaloğlu Mescidi) yapılmıştır.

dd. Sol Üst (Kuzey-batı) Diliminde; 3 Cami (İskender Paşa Camii, Melek Ahmet Paşa Camii, Hanzâde Camii) 1 Medrese (Muslihiddin Lâri Medresesi) 2 Hamam (Vahap Ağa Hamamı, Kadı Hamamı) yapılmıştır.

	Cami	Mescit	Medrese	Han	Hamam
Sağ Üst (Kuzey-doğu) Dilim	3	-	-	2	2
Sağ Alt (Güney-doğu) Dilim	1	3	-	1	-
Sol Alt (Güney-batı) Dilim	4	1	-	-	2
Sol Üst (Kuzey-batı) Dilim	3	-	1	-	2

Bu tabloya göre, 16. yy.'da Diyarbakır Suriçi'nde sağ alt (Güney-doğu) dilim dışında diğer üç dilimde camilerin yoğun olarak yapıldığını görmekteyiz. Sağ alt (güney-doğu) dilimde ise mescitler diğer bölümlere göre daha fazladır. Sağ alt (Güney-doğu) dilimde fazla cami yapılmamasının nedeni olarak bu bölgede gayr-ı müslim nüfusun daha fazla olmasından kaynaklanıyor olabileceği düşünülmektedir.

Diyarbakır Suriçi'ne, Dağkapı-Mardinkapı hattında yer alan Gazi Caddesinin doğu ve batı olmak üzere ayırdığı iki yarı bölüm olarak baktığımızda ise tablo şu şekildedir:

	Cami	Mescit	Medrese	Han	Hamam
Suriçi'nin Doğu Yarısı	4	3	-	3	2
Suriçi'nin Batı Yarısı	7	1	1	-	4

Bu tabloya göre, Diyarbakır Suriçi'nin batı yarısında doğu yarısına oranla 16. yy.'da yapılan cami sayısının hemen hemen iki katı olduğu, batı yarıda dini bir yapıdan bağımsız olmak üzere bir eğitim kurumunun yapıldığı ve hamam sayısının doğu yarıya göre iki katı olduğu görülmektedir. Doğu yarıda üç tane büyük han yer almasına rağmen batı yarıda han yapılmaması, kentin ticari faaliyetlerinin doğu yarıda gerçekleştirildiğinin bir kanıtıdır. Doğu yarıda da 2 han kuzey dilimde, 1 han güney dilimde yer aldığına göre, kuzey dilim yani Gazi Caddesinin Dağ Kapısı-Balıkçılarbaşı Dörtyol aksının hemen doğusunda kalan bölge ticari bakımdan daha canlı bir görünüm sergilemektedir.

Diyarbakır Suriçi'ne kuzey ve güney olmak üzere iki yarı bölüm olarak baktığımızda ise ortaya çıkan tablo şöyledir:

	Cami	Mescit	Medrese	Han	Hamam
Suriçi'nin Kuzey Yarısı	6	-	1	2	4
Suriçi'nin Güney Yarısı	5	4	-	1	2

Bu tabloya göre de suriçinin kuzey yarısında 13, güney yarısında ise 12 yapı bulunmaktadır. Bu tabloya göre de 16. yy.'da kentin kuzey ve güney yarısının büyük programlı yapı yönünden bir dengede olduğu söylenebilir.

Bilindiği üzere, cami imar ve iskan edilmek istenen kentin yeni bir semtinin çekirdeği durumunda olup diğer işlevler bunun etrafında gelişip sarmalanmaktadır. Bu türden toplumsal aktiviteleri bünyesinde barındıran bir külliye formunun İslâmda eski olduğu söylenir. Fakat Anadolu kentlerinde, Osmanlı dönemi öncesinde, planlı bir külliye kavramı gelişmediği bilinen bir gerçektir. Konya'da bir Sahip Ata, Kayseri'de Huand Külliyeleri, Selçuk devrinde külliye kavramının gelişmiş şekilleri sayılmaktadır. Erken Osmanlı döneminde bile, Bursa'da Yeşil Külliyenin serbest olarak yerleştirilmiş yapılardan meydana geldiği izlenmektedir. Planlanmış bir kompozisyon, Bursa Yıldırım Külliyesi'nde kısmen görülmekle birlikte asıl anıtsal ölçüde Fatih Külliyesi'nde birdenbire belirmekte, II. Beyazıt'ın Amasya ve Edirne'deki yapılarıyla gelişimini sürdürmektedir.

Diyarbakır'da Fatih Paşa Külliyesi, çevresinde yer alan, medrese ve hamam olmaları muhtemel harap yapılarla ve önündeki baniye ait türbe ile birlikte bir külliye kompozisyonu oluşturur**.** Fatih Paşa Camisi (1516-1520), yapı topluluğu içine giren Şafiiler Camisi (16.yy.'ın 2.yarısı), karşısında bugün helâ olarak kullanılan, medrese olması mümkün yapıyla bir bütün oluşturmakla birlikte yapılar kronolojik bir zaman bütünlüğü göstermemektedirler.

Diyarbakır Hüsrev Paşa Külliyesi, Fatih Paşa Külliyesi'nden farklı bir gelişim çizgisi göstermektedir. Diyarbakır'ın 2. Valisi Hüsrev Paşa'nın (1522-1530) Diyarbakır Beylerbeyi olarak burada bulunduğu sırada yaptırdığı medresenin bir özelliği camii ile iç içe oluşudur. Külliyeyi oluşturan yapılardan ilk önce -1521/1528 (h.928-935) tarihleri arasında yaptırıldığı kabul edilen, Mardinkapı semtinde yer alan- medrese yapılmıştır. Yapı, medrese iken de yapının mescit bölümünün ibadet yeri olarak kullanılmasına devam edilmiş,[12] bunun sonucunda da yapı 18. yy'da bir

[12] Beysanoğlu, *a.g.e.,* 1996, 545.

minare ilavesiyle birlikte camiye çevrilmiştir. Camii, dikdörtgen şeklindeki yapının güney kısmında bulunmaktadır.[13]

Diyarbakır'daki ilk Osmanlı medresesi Hüsreviye'ye, vakıf olmak üzere Deva (1520-1540) ve Çardaklı (1521-1528) hamamları ile Deliller hanı (1527-1528) ve Gümrük hanının yine Hüsrev Paşa tarafından yaptırıldığı ifade edilir.[14] Görüldüğü üzere, kronolojik zaman bütünlüğü gösteren yapılar belli ki bir Külliye oluşturacak şekilde düşünülmüş, ancak bir bütünlük oluşturmamıştır. Bu dağınık yapılaşmanın yapıların halkın gereksinimleri göz önüne alınarak farklı yerlerde konumlandırılmasından dolayı olduğu ifade edilebilir. Fatih Paşa Külliyesi'nin derli toplu görünümünün aksine Hüsrev Paşa Külliyesi dağınık bir görünüm içindedir.

Görüldüğü üzere Diyarbakır'da Fatih Paşa ve Hüsrev Paşa külliyeleri bir tezatı ortaya koymaktadırlar. Fatih Paşa Külliyesi yapılar yönünden bir bütün teşkil etmekte ancak yapılar kronolojik bir zaman bütünlüğü göstermemektedir. Hüsrev Paşa Külliyesi'nde ise yapılar kronolojik bir zaman bütünlüğü göstermekle birlikte kent strüktüründe dağınık olarak konumlandırılmışlardır.

Osmanlı külliyeleri modern anlamda bir sosyal merkez kimliğiyle toplumun çeşitli katmanlarına ait insanların buluşma yeri niteliği taşımaktadır. D. Kuban'ın ifadesiyle külliyeler "sadece ibadet yeri, öğretim merkezi ya da fakir mutfağı oldukları için değil, fakat çevrelerinde başka toplantı yerlerinin gelişmesine önayak oldukları için sosyal katalizör rolü"[15] oynadıklarına vurgu yapmaktadır.

Osmanlı döneminde, kentsel yaşamı ilgilendiren en belirgin değişimin, Balkanlar'ın fethi ve Anadolu'nun siyasal bir birliğe kavuşturulmasıyla birlikte yerleşme sisteminin bütünleştirilmesi olduğu belirtilir. Beylikler döneminde yaşanan siyasal parçalanmışlık ve Doğu Anadolu'da İlhanlı egemenliğinin çöküşü kentlerin homojen bir görünüm kazanmasına engel olmuştur. Anadolu'daki yerleşmeler, kentsel üretimlere ancak Osmanlı döneminde yeniden yönelebilmişlerdir. İstanbul'un alınışından sonra yerleşme sistemi doğal merkezine kavuşunca da, 16.yy içinde kentsel gelişmenin olağanüstü hız kazandığı belirtilmektedir.[16] Diyarbakır kenti de Osmanlı birliğine 1515 yılında 16. yy.'da katılarak bu olağanüstü yerleşme sisteminden payını almıştır.

17. yy.'a gelindiğinde, iki büyük cami yapımına tanık olunur. Bunlardan, Osmanlı valilerinden Nasuh Paşa tarafından yüzyılın hemen başında yaptırılan Nasuh Paşa Camii (1606-1611) Suriçi'nin sağ üst (Kuzey-doğu) dilimindedir. Yapı, Fatih Paşa Mahallesi İç Kurşunlu Sokak'ta yer almaktadır. İçkalenin hemen dışında, Yenikapı'da[17], Fatih Paşa Camisine giden yolun üzerindedir.[18] İşin ilginç yanı Diyarbakır'ın Osmanlı yönetimine girdiğinde 16. yy. başında yaptırılan ilk ihtişamlı cami olan Fatih Paşa Cami ile 17. yy. başında yaptırılan ve yine görkemli bir yapı olan Nasuh Paşa Cami'nin aynı dilimde ve birbirine çok yakın bir konumda yer

[13] İbrahim Sarı, *Şehrimiz Diyarbakır*, İstanbul, 1996, 33.
[14] *Türk Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., XIII, Ankara, 1966, 385.
[15] Doğan Kuban, "Anadolu-Türk Şehri Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, VII, İstanbul, 1968, 71.
[16] Tanyeli, *a.g.m.*, İstanbul, 1997, 991.
[17] Sarı, *a.g.e.*, 1996, 30.
[18] *2000'e Beş Kala Diyarbakır*, 1995, 145.

almalarıdır. Bir bakıma 17. yy.'daki gelişme nostaljik bir şekilde yine kentin bu bölümünde devam etmiştir.

17. yy.'da yüzyılın ortalarına kadar Diyarbakır Suriçi'nde önemli bir yapıtın ortaya konulduğuna rastlanmamaktadır. Yüzyılın ortalarında Arap Şeyh Camii'nin (1644) Vali Kara Mustafa Paşa tarafından kentin sağ alt (Güney-doğu) diliminde yapıldığına şahit olunur. Diyarbakır'ın doğusunda, surlara yakın olan yapı Yeni Kapı'nın yakınındadır. Bu dilimde 16. yy.'ın başında Hüsrev Paşa Camisi yapılmış ondan sonra cami inşa edilmemiştir. Ta ki 17. yy.'ın ortalarında inşa edilen bu camiye kadar. Kentin sağ alt diliminde Hüsrev Paşa Camii'nin yakınına yapıldığı Mardin Kapısı ile Arap Şeyh Camii'nin yakınına yapıldığı Yeni Kapı arasındaki mesafe surların konumundan dolayı bir yay olarak düşünüldüğünde her iki yapının da bu yayın birer ucunda durduğu gözlenir (Bkz: Tablo 1).

Kentin bu kesimi büyük programlı Osmanlı yapılarının yerleşimi açısından oldukça kısır bir bölgedir. Bu kadar yapıt arasında bu dilimde (güneydoğu-sağ alt) Hüsrev Paşa Cami, Deliller Hanı ve Arap Şeyh Camii'nden başka büyük programlı Osmanlı yapısı bulunmamaktadır.

17. yy.'ın sonunda sağ üst (Kuzey-doğu) dilimde, Diyarbakır Valisi Daltaban Mustafa Paşa[19] tarafından Fatih Paşa ile Nasuh Paşa camileri arasında, aynı adı taşıyan mahallede Dabanoğlu Mescidi'nin (1696-97) yapıldığı görülür.[20]

Yine aynı yüzyılda Paşa Camii (1670 veya 1690 m.) Mardin Kapısı'nda Kastal mahallesinde, 1690[21] yılında Diyarbakır valiliğine atanıp 1691'de sadrazam olan Çalık Ali Paşa tarafından yaptırılmıştır. Hadım Ali Paşa tarafından yaptırılan cami ile karışmaması için, sadece "Paşa Camii" denilen yapı, minaresiz, mescit hükmünde bir yapıdır.

Görüldüğü üzere, 17. yüzyıla gelindiğinde 16. yy.'da sergilenen o yoğun yapılaşma ve kentleşme faaliyeti durulmuş, bu yüzyılda kente sadece iki önemli cami yapılmıştır (Çiz.64).

18.yy.'ın hemen başında, 12-17 Ekim 1701 tarihlerinde Diyarbakır'da bulunan gezgin Paul Lucas Diyarbakır'ı Anadolu'nun diğer kentleriyle karşılaştırarak kentin o ana kadar gördüğü Türk şehirleri arasında en iyi durumda olan en düzenli kent olarak niteler.[22] Ancak bu dönemde kentte büyük programlı cami yapımının olmadığı gözlenir. 1766'da Âmid'i ziyaret eden Carsten Niebuhr şehrin bir planını yapmış ve bu tarihlerde kentte 16 minare sayılabilmiştir. Bunların çoğu yuvarlak (12 tanesi) olup, bir kaçının dört köşeli (4'ü kare) olduğu saptanmaktadır. Bu tespit kentte Osmanlı yapılarının çoğaldığı[23] anlamına gelmektedir. Niebuhr, şehir strüktüründen de; "*Bundan dokuz yıl önce (1757) meydana gelen açlık felaketine kadar, surlar içinde bulunan meydandaki evlerin*

[19] M. Sözen bu adı "Tabanzade Mustafa Paşa" olarak verir. Bkz. Sözen, *a.g.e.*, 1971, 116.
[20] Beysanoğlu, *a.g.e.*, 651.
[21] İbrahim Sarı bu tarihi (m. 1670) olarak verir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Sarı, *a.g.e.*, 1996, 31.
[22] Paul Lucas, *Reise nach der Levante 1701/04. Armenien, Persien, Türckey und Griechenland,* Hamburg, 1708, 72.
[23] *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., IX, İstanbul, 1994, 468; Carsten Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien*, (Yay. Dietmar Henze), Graz, 1968, II, 400-405.

istisnasız hepsinde yaşanıyordu; şimdiyse hepsi bomboş durumda; ancak 1.600'ünde ikamet ediliyor"[24] şeklinde bahseder. 1815'de Diyarbakır'a gelen Buckingham Diyarbakır'ın sur içine İçkale'den bakarak, bu yükseklikten görüldüğü üzere, Diyarbakır kentinin Urfa kenti gibi öylesine büyük geniş bir araziyi kaplıyor gibi görünmediğini ve kentteki evlerin de o kadar sık yerleştirilmediğini ve her iki kentin tamamıyla farklı bir görünüm sunduğunu belirtmektedir.[25] Bu bilgiden yola çıkarak 19. yy. başlarında kent dokusunun pek de sık olmadığı ortaya çıkmaktadır.

Yüzyılın ikinci yarısında Suriçi'nin sol alt (Güney-batı) diliminde Ali Paşa Mahallesi'nde, Ali Paşa Camisi doğusuna Diyarbakırlı bir yardımsever kişi tarafından yaptırılan (Hadım) Ali Paşa Camisi Şafiiler Bölümü'nün (1769-1770) eklendiği bilinmektedir.

18. yy.'ın son çeyreğinde ise Suriçi'nin sol üst (Kuzey-batı) diliminde, Ulu Cami'nin güney kısmında, Zinciriye Medresesi'nin arkasına Seyyit Hacı Abdullah[26] isimli bir kişi tarafından Yeni Han (1788-1789) eklenmiştir. Bu da kentin ticari önemini bu yüzyılda da sürdürdüğünün bir kanıtı olmaktadır (Çiz.65).

19. yy.'a gelindiğinde, yüzyılın hemen başında 1816'da Diyarbakır'a gelen Buckingham'a göre bu tarihlerde kentte 25 cami, 2 Ermeni, içerisinde iki İtalyan rahibin oturduğu 1 Katolik, 1 Süryani, 1 Rum kilisesiyle 1 küçük sinagogun bulunduğu[27] bilgisi edinilmektedir. Yüzyılın ikinci yarısında R. J. Garden, 1867 yılında kentte yaklaşık elli yedi cami ve mescit bulunduğunu[28] kaydetmektedir. 19. yy. sonlarında ise Diyarbakır kentinde 27 cami ve 42 mescit bulunduğu anlaşılmaktadır.

Diyarbakır'ın etrafının surlarla çevrili olması kentin güvenliğini sağlama yönünde büyük avantaj sağlamanın yanı sıra kentin oldukça düzenli bir şekilde gelişmesine de yardımcı olmaktaydı. 1817'de William Heude bir Ermeni ile gezdiği Diyarbakır'ın İstanbul da dahil olmak üzere birçok Müslüman kentinden daha iyi imar edildiğini belirtir.[29]

Bu dönemde artık Suriçi'ndeki yapılaşmanın doygunluk noktasına ulaştığı ve kentin gelişiminin oldukça yavaşladığı yüzyılın ilk çeyreğinde devlet eliyle yapı yapılmamasından anlaşılmaktadır. Yüzyılın ikinci çeyreğinin başlarında Suriçi'nin sol alt (Güney-batı) diliminde, kendisi de önemli bir müderris olan Hacı Ragıb Bey'in Defterdar Camii'nin güneyinde yer alan Râgıbiyye Medresesi'ni (1826-1833) inşa ettirdiğini görülür.

---

[24] İlhan Pınar, "Gezginlerin Gözüyle Diyarbakır (1701-1924)", *Diyarbakır: Müze Şehir*, Yapı Kredi Yayınları, No:1271, İstanbul, Aralık 1999, 150.; Carsten Niebuhr-Ulrich Jasper Seetzen-Richard Lepsius-Heinrich Brugsch; *Reisen im Orient*, Yay.Haz. Herbert Scurla, Veerlag der Nation, Berlin, 1962, 2. b,176-179.

[25] J.S. Buckingham, *Travels in Mesopotamia and Asia Minor*, London, 1827, 213.

[26] Sözen, *a.g.e.*, 1971, 202; Sarı, *a.g.e.*, 1996, 35.

[27] *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., IX, İstanbul, 1994, 468; Buckingham, *a.g.e.*, 1827, 213-215.

[28] Robert Jones Garden, "Diyarbakır", Çev: Hamdi Can Tuncer, *Diyarbakır: Müze Şehir*, Yapı Kredi Yayınları, No:1271, İstanbul, Aralık 1999, 142.

[29] William Heude, *Voyage de La Cota de Malabor a Constantinople*, Paris, 1820, 328.

19. yy.'da kentin Vali Kurt İsmail Paşa'nın öncülüğünde Urfa Kapısı dışına çıktığı gözlenir. Kentin bundan sonraki gelişimi Suriçi'nin batı tarafında surların dışında batıya doğru gerçekleşecektir.

19. yy.'ın son çeyreğine kadar Diyarbakır'da devlet eliyle önemli bir yapı yapılmamış, bu tarihten sonra Diyarbakır'da Osmanlı döneminde yapılan son yapı olan Kurt İsmail Paşa Camii (Meded Bey/ Kışla Camii) (1869-1875) 271. Osmanlı valisi Karslı Hatunoğlu Kurt İsmail Paşa tarafından kentin surları dışında, Elazığ yolu üzerinde, Askeri yapıların içinde yaptırılmıştır. Yapı aynı zamanda sur dışında yapılmış ilk cami olma özelliği taşımaktadır[30] (Çiz.66).

Osmanlı kentinin çekirdeği bir ulu camiyi, bir bedesteni, çarşıyı ve hanları içeren anıtsal bir yapı topluluğunun çevresinde toplanmıştır.[31] Osmanlılar da tıpkı Akkoyunlular gibi inşa ettikleri cami ve mescitlerin etraflarında yeni mahallelerinin oluşmasına sebep olmuşlar, daha sonrada kentin gelişimi ve gereksinimi doğrultusunda yukarıda belirtilen yapıları inşa etmişlerdir.

Diyarbakır'da Osmanlılardan önce kente egemen olan idareler zamanında da bazı anıtlar yapılmıştır. Ancak bunlar Osmanlı döneminde ortaya konulan yapılar kadar görkemli ve özenli değillerdir. Bugün hem sayı hem de anıtsallık açısından kentin kimliğini etkileyen elemanlar Osmanlı döneminden kalanlardır. Bununla beraber kente önceki dönemlerden miras kalan önemli yapılar Osmanlılar döneminde onarılarak iyi bir şekilde korunmaları ve günümüze kadar da ulaşmaları sağlanmıştır. Böylelikle eski yerleşmelerin anıları Diyarbakır'da daha fazla korunabilmiştir.

Diyarbakır, antik dönemde kurulan İçkale'deki çekirdek kentin güneyinde suriçi denilen bölgede Osmanlı öncesinde kurulan surların içinde gelişim göstermiş, Osmanlı döneminde de kentin yayılması daha eski dönemlerden kalma kent yapısının devam etmesiyle yeni dokuların yerleşmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Osmanlı döneminde asıl yerleşme ve ticaret alanı, İçkale dışında kalan, ama gene surlarla çevrili olan ve Suriçi olarak adlandırılan kesimdir.

Gertrude Lowthian Bell, kent dokusu hakkında, eski şehir planları doğrultusunda, Diyarbekir'in birbirini dik kesen ve kentin dört kapısına ulaşmayı sağlayan iki ana yolunun kentin kuruluşu kadar eski olabileceği yorumunda bulunur.[32] Gertrude Lowthian Bell, Diyarbakır'ı bu alelacele gezmesinin bile kendisini kentin bünyesinde barındırdığı hazinelerin halen yeterince keşfedilmediğine ikna ettiğini belirtir.[33]

Anadolu kentinin Avrupa kentleri gibi anıtsal bir görünümü olmadığı, anıtsal yapılarının bile örneğin bir caminin bir Gotik kilise kadar kendini belli etme kaygısı taşımadığı ifade edilmektedir. Türk şehrinin gelişimi de bilinçli bir yapılaşmanın sonucu değil doğal bir gelişme sürecinin ifadesi ve organik bir büyümenin ürünüdür.[34] Dr. Lamec Saad, Diyarbakır'ın uzaktan çok güzel göründüğünü, evlerin

---

[30] Beysanoğlu, *a.g.e.,* 2003, 715.
[31] Pierre Pınon, "Anadolu ve Balkanlar'daki Osmanlı Kentlerinde Kentsel Dokular Tipolojisi Üzerine Bir Deneme", *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı "Uluslarüstü Bir Miras"*, İstanbul, 1999, 167.
[32] Gertrude Lowthian Bell, *Amurath to Amurath*, London, 1911, 325.
[33] Bell, *a.g.e.,* 1911, 326.
[34] Doğan Kuban, "Anadolu – Türk Şehri Tarihî Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı

birbirine çok bitişik ve karanlık, sokakların çok dar ve eciş-bücüş ama çarşı sokaklarının oldukça geniş olduğunu ifade ederek[35] bu spontan, organik büyümenin sonuçlarına değinmektedir.

5.1.1. FİZİKİ DOKU ÖZELLİKLERİ

5.1.1.1. Konumu

Diyarbakır'da kentin biçimini doğal yapı sınırlamıştır. Kent konum olarak Karacadağ'dan Dicle'ye uzanan geniş bazalt yaylanın doğu ucuna, deniz seviyesinden yüz metre yüksekliğe, kuzeydeki dağlık kesim ile güneydeki stepler arasına kurulmuştur (Çiz.58). Diyarbakır'a çeşitli dönemlerde gelen seyyahlar da gözlem ve anılarını anlatan seyahatnamelerinde kentin çeşitli kıstaslara göre konumunu vermişlerdir (Çiz.59).

17. yy.'da Katip Çelebi, 19. yy.'da Buckingham ve 20. yy.'ın ilk yarısında şehri ziyaret eden Ernest Chaput kentin çevreye göre konumundan bahsetmektedirler. Katip Çelebi, kuzeyden Erzurum, batıdan Sivas, güneyden Rakka ve Musul, doğudan Van eyaletleri ile sınırlı olduğunu söyleyerek Amid'in Paşa Sancağı olup, 19 sancak ve beş hükümetten oluştuğunu ifade eder. Daha sonra kentin konumunu vererek, düzlük bir alanda yer aldığını ifade eder.[36] Buckingham, "*kalenin üzerinde dikilirken manzaranın en uzağındaki sınırlar, kentin yer aldığı ülkenin doğası hakkında bir fikir edinmek için yeterli biçimde işaretlenmiştir. Batıda Kara Dağ sıraları ya da orta yükseklikte, düzenli konturlu ve on ile onbeş mil arasında değişen uzaklıkta, kuzey-doğu ve güney-batı yöne giden siyah tepeler bulunur. Kuzeyde Muş Dağı'nın azametli yığınları görülür ki bunların üzerinden yol Ermenistan ve Erzurum'a ulaşır, dağ yığınlarının kendileri doğuda yaklaşık yirmi mil uzaklıkta olan ve batıdan doğuya tıpkı Toros dağ sıralarının devamıymış gibi daralmaktadırlar. Kuzey-kuzey-doğu'ya doğru, Dicle Nehri tepelerdeki kaynağından aşağı doğru kıvrılarak aktığı görülür, yaklaşık dört günlük bir yolculuk bittiğinde, o da kente ulaşır ki buradan güney-batı yönüne kıvrılır ve kenti geçerek bu yöne akar ta ki daha önce tasvir edilen zıt kıvrımı tarafından önceki pozisyonunu alıncaya kadar. Kuzey-doğu yönünde Muş Dağı'nın karla kaplı diğer bölümü görülür ki bu kısımda onun dağ sırası Dicle Nehri hattı boyunca Kürdistan'a doğru aşağı doğru güney batıya bağlanır. Güney-doğuda, Mardin'den geldiğimiz ve manzaraya hiçbir özel obje katmayan dalgalı toprak ve tepeler yer alır. Ve güney-batıda Karacadağ'ın bir bölümü ile Urfa'ya doru genişleyen ova görülür*"[37] şeklinde oldukça ayrıntılı bilgiler verir. Ernest Chaput, Osmaniye'den Diyarbakır'a 70 km.den fazla ve Diyarbakır'ın da ötelerine kadar uzanan büyük yaylaların başladığını, bunların Diyarbakır'da 650 m.ye kadar inerek Dicle'nin de 100 m. kadar daha alçakta aktığını belirtir.[38] 1881 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden Amand von Schweiger-

---

Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: VII, Baha Matbaası, İstanbul, 1968, 72.

[35] İlhan Pınar, (derleyen ve çeviren), "Diyarbakır", *19. yüzyıl Anadolu Şehirleri. Manisa, Edirne, Kütahya, Ankara, İstanbul, Trabzon, Antalya, Diyarbakır, Konya, İzmir*, İzmir, 1998, 134.

[36] Katip Çelebi, *Kitap-ı Cihannüma*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt: 1, Tıpkıbasım, Ankara, 2009, 436-437.

[37] Buckingham, *a.g.e.*, 1827, 211-212.

[38] Ernest Chaput, *Türkiye'de Jeolojik ve Jeomorfojenik Tetkik Seyahatları*, (Çev: Ali Tanoğlu), İstanbul, 1947, 147-150; a.y., *Voyage d'Edutes Géologiques et Géomorphogeniques en Turquie*, E. De Boccard, Paris, 1936, 144-147.

Lerchenfeld'e göre, Asya Türkiyesi'nin güneydoğusundaki çeşitli vilayetlerin merkezinde bulunuşu Diyarbakır'a apayrı bir önem yüklemektedir.[39]

Seyyahlar Diyarbakır'ın kurulduğu alan konusunda birbirlerinden değişik şekilde ifade etseler de, hepsinin hemfikir olduğu nokta, kentin Dicle kıyısının sağ yanındaki sarp kayalık üzerinde kurulduğudur. Nasır-ı Hüsrev'e göre, "*Şehir, yekpare bir kayanın üstüne kurulmuştur. Uzunluğu iki bin adımdır, enliliği de aynıdır. Çevresine kara taştan bir kale duvarı yapılmıştır.*"[40] Evliya Çelebi, dörtgen şeklinde tarif ettiği kalenin Dicle kıyısında olduğunu, Kız Kayası adıyla adlandırılan yüksek kayalıklarla, kuzey, batı ve güneyinde düz araziye oturduğunu ifade eder. "*Şattülarab kenarında göğe baş uzatmış (Kız Kayası) adıyla meşhur bir yüksek tepe üzerindedir ama, o büyük dağın tepesi geniş ve laleliktir. Kalenin doğusu, kuzey tarafına meyilli semti, yüksek kayalar üzerindedir Orada durup da, aşağı bakmağı insan cesaret edemez. Güya cehennemin en alt kısmıdır. Büyük nehir akmakla iki tarafı gülistan, butsan ve fesligenlik oyup her sene vilayet ahalisinin altı ay Diyarbekir'in Şattülarab fasıllarını edecek mesirelerdir. Bu kalenin burç ve duvarları üzerinden aşağıda akan büyük nehire bakılınca, adı geçen nehir bir iplik gibi görünür. İşte kalenin bu tarafı bu derece feleğe boy çekmiştir. Ama yıldız tarafı, batı ve güney ve kıble tarafı düz yerdir. Duvarının yüksekliği kırkar zira'dır. Onar arşın temeli vardır.*"[41] Tavernier, "*bir yarım ay oluşturan Dicle nehrinin sağında, bir tepe oluşturan büyük bir kenttir, Diyarbakır. Kentin duvarlarından nehre kadar olan kısım bir uçurumdur*"[42] diyerek aynı zamanda Diyarbakır'ın dönemine göre oldukça büyük bir kent olduğunu ifade etmektedir. 18.yy.'ın ortalarında, 1766 senesi Mayıs'ında Diyarbakır'ı ziyaret eden Carsten Niebuhr, kentin Dicle Nehri'nin batısında, nehre doğru dik inen kayalıkta kurulmuş olduğunu, çevresinin Türklerin kenti Kara Âmid diye adlandırmalarına neden olan yüksek bir duvar şeklinde kara bir kayalıkla çevrildiğini[43] belirtir. Buckingham'a göre, Diyarbakır kenti, Dicle'nin batı kıyısında yüksek bir mevkide bulunan bazalt bir kaya kütlesinin üzerine kurulmuştur. Kent, daire biçimine çok yakın bir form arz etmektedir: Etrafı olduğu gibi duvarlarla (surlarla) çevrelenmiştir ve çevresi yaklaşık üç mildir.[44] Buckingham'ın verdiği "… *Diyarbekir'in etrafı surlarla çevrilmiş ve hakim bir tepe üzerine oturmuş.. ihtişamlı bir görüntü veren mevki itibariyle güçlü bir şekilde müdafaa edildiği belli olan bir şehirdir*…"[45] Şeklindeki bilgiler de kalenin önemini gözler önüne sermektedir. 19. yy'ın ilk yarısında (1835, 1836 ve 1837) Diyarbakır'a gelen seyyah R.A. Chesney'e göre, Diyarbakır kenti Dicle Nehri'nin sağ kıyısından kısa bir mesafede, İç kalenin kuzey-batı tarafında genişleyen yüksek kayalık bir zemin üzerine kurulmuştur ve nehre en yakın noktadan yaklaşık 200 yarda uzaklıkta olup, güney-batıya doğru olan biçimi bir gemi şeklindedir.[46] 1835-1839 yılları arasındaki zaman dilimindeki Anadolu izlenimlerini anlatan Helmut Von Moltke, Diyarbekir'in Türkçede Kara-

---

[39] Pınar, *a.g.e.,* 1999, 152; Amand von Schweiger-Lerchenfeld, *Der Orient,* A. Hartleben's Verlag, Wien-Pest-Leipzig, 1882, 322-324.

[40] Nasır-ı Hüsrev, Sefername, (Çev: Abdülvehap Tarzi), 2. Baskı, Ankara, 1967, 12.

[41] Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, Çev: Zuhuri Danışman, VI, İstanbul, 1970, 120.

[42] Jean Babtiste Tavernier, *Les Six Voyages de Jean Babtiste Tavernier en Turkue, en Perse et aux Indes*, Paris, 1678, 146.

[43] Pınar, *a.g.e.,* 1999, 150; Carsten Niebuhr-Ulrich Jasper Seetzen-Richard Lepsius-Heinrich Brugsch; *Reisen im Orient*, Yay.Haz. Herbert Scurla, Veerlag der Nation, Berlin, 1962, 2. b, 176-179.

[44] Buckingham, *a.g.e.,* 1827, 210.

[45] *a.g.e.,* 1827, 218-219.

[46] R.A. Chesney, *The Expedition for the Survey of The Rivers Euphrates and Tigris*, Vol.I, London, 1850, 14.

Amid olarak tanındığını ve kalesinin yüksek kayalar üzerinde yer aldığını belirtir.[47] Diyarbakır'a 1856-57 yıllarında gelen Robert Jones Garden, "*Diyarbakır'ın Dicle nehrinin yüksek ve sarp sağ kıyısı üzerine inşa edildiğini*" söylemektedir.[48] 1880'lerde Anadolu'ya gelen Dr. Lamec Saad, kentin bazalt kayalığın oluşturduğu bir plato üzerinde olduğunu söyleyerek, kentin konumundan "*yatak genişliği genellikle yüz metre olan, fakat bazen beş misli de artan Dicle'nin sağ tarafındadır; deniz yüzeyinden 2400 ayak yükseklikte olan Diyarbakır, Dicle'den de yüz ayak yüksekliktedir*"[49] şeklinde bahsetmektedir. 19.yy. gezginlerinden Henry Barkley de kentin konumunu vererek Dicle nehrinin birkaç mil ötesinde kurulduğundan bahseder.[50] 1891'de Diyarbakır'a gelen Cuinet'e göre, "*Dicle nehrinin yüz metre üstündeki hayran olunacak konumu, çok dikkat çeken mimarisinin güzelliğini değerlendirmektedir. Dicle vadisinden bakıldığında, nehir yatağının yüz metre üzerinde dik bir kaya üzerine oturtulmuş bu büyük bütünlükten hiçbir şey ne daha görkemlidir, ne de daha feodaldır.*"[51] "Çöl Kraliçesi" ya da "Mezopotamya'nın taçsız kraliçesi" olarak da adlandırılan Gertrude Lowthian Bell 20. yy.'ın hemen başında Diyarbakır'ı ziyaret etmiştir (Çiz.73).[52] Midyat'tan Dicle Nehri yoluyla Diyarbakır'a ulaşan seyyah bu yolun ona kentin en mükemmel manzarasının ilk görünümünü elde etme üstünlüğünü sağladığını söyler. Diyarbakır'ın yeri konusunda, Dicle kenarında yüksek bir tepe üzerinde yer aldığı tespitinde bulunur. Bell, 1880'de Dr. Lamec Saad'ın da dile getirdiği ve yukarıda bahsi geçen "kara taşlar, kara köpekler, kara yürekler" ("Pierres noires, chiens noirs, coeurs noirs") şeklindeki bir Fransız atasözüne atıfta bulunup bunu "Kara Amid'in kara köpekleri, kara duvarları ve kara kalpleri" ("black are the dogs and black the walls and black the hearts of black Amid") şeklinde Diyarbakır'a uyarlamaktadır.[53] T.A. Sinclair'a göre, Eski Diyarbakır (suriçi) Dicle'nin kıvrımının içindeki bir kayalığın üzerine kurulmuştur ve surlar nehrin geniş vadisine tepeden bakmaktadır.[54] 20. yy'ın ilk yarısında şehri ziyaret eden Ernest Chaput, Diyarbakır bölgesinin topografik yapısını inceleyerek, Diyarbakır'ın üzerinde kurulduğu düzlüğün güneybatısında bulunan Karacadağ adlı büyük volkandan çıkan ojitli lavlarla oluştuğunu belirterek, bu yaylanın kuzeydoğuya doğru eğimli olduğu saptamasında bulunur (Çiz.58-59).[55]

Evliya Çelebi, Yüksek kayalık kısmın altında Kız Mağaraları adını taşıyan yeraltı mağaralarının bulunduğunu belirtir. "Şattülarab kenarında göğe baş uzatmış (Kız Kayası) adıyla meşhur bir yüksek tepe üzerindedir ama, o büyük dağın tepesi geniş ve laleliktir. Kalenin doğusu, kuzey tarafına meyilli semti, yüksek kayalar üzerindedir ki (Kız mağaraları) bu yüksek kalenin altındadır. (Yunus makamı) dahi

---

[47] Helmut Von Moltke, *Zustaende und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839*, Ernst Siegfried Mitler und Sohn, Berlin, 1877, 233.

[48] Garden, *a.g.e.*, 1999, 139; a.y., *a.g.m.*, 1867, 182-193.

[49] Pınar, *a.g.e.*, 1998, 134.

[50] Henry C. Barkley, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, John Murray, London, 1891, 271; a.y., *Anadolu ve Ermenistan'a Yolculuk*, İstanbul, 2007, 200.

[51] Vital Cuinet, *La Turquie D'asie Geographie Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnée de Chague Province l'Asie-Mineure*, II, Ernest Leroux, Paris, 1891, 380.

[52] Ernest Chaput, *Türkiye'de Jeolojik ve Jeomorfojenik Tetkik Seyahatları*, (Çev: Ali Tanoğlu), İstanbul, 1947, 147-150; a.y., *Voyage d'Edutes Géologiques et Géomorphogeniques en Turquie*, E. De Boccard, Paris, 1936, 144-147.

[53] Bell, *a.g.e.*, 1911, 323.

[54] T.A. Sinclair, Eastern Turkey: On Architectural and Archaeological Survey, Vol.III, The Pindar Pres, London, 1989, 164.

[55] Ernest Chaput, *a.g.e.*, 1947, 147-150; a.y., *a.g.e.*, 1936, 144-147.

oradadır.[56] Garden da, ayrıca kentin üzerine kurulduğu kayalık plato hakkında "*Diyarbakır'ın üzerine inşa edildiği kayalık alt tabakayı kaplayan kırmızı tabaka, yerin şimdiki yüzeyinin 3,5 m. altında kalıyor; herhangi bir antik kalıntı keşfedebilmek için bu derinliğe kadar kazmak gerekir*" diyerek Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği 'Kız Kayası' mevkiini işaret etmektedir.[57]

5.1.1.2. Görünümü

Diyarbakır'ı ziyaret eden seyyahlar, kenti iyi, iyi korunmuş, büyük, güzel, görkemli, kötü, kasvetli, iç karartıcı şeklinde çeşitli sıfatlarla niteleyip özelliklerini sıralayarak kent görünümü hakkında detaylı bilgiler sunmuşlardır. Ayrıca, İçkale'den şehrin panoramasını değerlendirip, kentteki yapıların ve yapılarda kullanılan malzemenin kentin görünümüne kattığı özellikler ile kent kapılarının yakınlarında konumlanan mezarlıklardan ve mezar taşlarından bahsetmişlerdir.

Evliya Çelebi Diyarbakır'ı, "*geniş vilayeti ma'mûr, ovaları güzel ve amber kokulu toprağı insanlar arasında rağbet gören, mezraları bol, hayrat ve bereketleri çok bir bayındır şehirdir*"[58] şeklinde iyi yönüyle betimler. Lord Warkworth'a göre, "*belki de dünyanın hiçbir yerinde, Roma döneminde sahip olduğu görünümü böylesine iyi muhafaza eden başka bir kent*"[59] yoktur.

17. yy. seyyahlarından Boullaye Le Gouz, Diyarbakır'ı Floransa ile kıyaslayıp onun kadar büyük bir şehir olduğunu ve bu kentin Romalılar eliyle tahkim edildiğini, duvarlarının Avrupa tarzında olduğunu belirtir.[60] 1660'ta Diyarbakır'a gelen Poullet, "*Dierbeg''i gördüğü şehirlerin tümünden güzel*" bulmaktadır.[61] 1856-57 yıllarında Diyarbakır gelen Robert Jones Garden kentin manzarasının Rumkapı'nın tepesinden çok güzel göründüğünü belirterek bize kentin o günlerdeki panaromasını sunar. Pek çok cami net bir biçimde görülmektedir ve kapsadıkları alan açıkça anlaşılabilmektedir.[62] Bundan da kent dokusunun 19. yy.'ın ikinci yarısında çok da sık olmadığını anlayabiliyoruz. Buckingham'a göre, "*Diyarbakır'ın ilk etapta görünüşü, surlarla (duvarlarla) çevrilmiş ve tahkim edilmiş (kuvvetlendirilmiş), her yere hakim yüksek bir mevki üzerine kurulmuş, konumu itibariyle savunması güçlendirilmiş görünen, ve içindeki cami ve kuleleriyle görkemli ve haşmet (heybet) ve refah içeren bir hava taşıyan bir görünüme sahipti. Kentin etrafındaki arazi bereketli ve verimlidir. Uzakta görünen ihtişamlı dağlar yönündeki bahçeler, köprüler ve sevimli oldukça hoş görünen bağ-evleri kentin panoramasına daha yumuşak bir güzellik katmaktadır. Şehrin üzerine kurulduğu tepenin eteklerinde uzanan ve Dicle nehrinin suladığı verimli alanlar; tablovari bir güzellik, zirai bir*

---

[56] Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, 1970, 120.
[57] Garden, *a.g.e.*, 1999, 143; a.y., *a.g.m.*, 1867, 182-193.
[58] Evliya Çelebi, *Seyahatnâme,* (Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman), IV, YKY, İstanbul, 2001, 2001, 37; Martin van Bruinessen-Hendrik Boeschoten, *Evliya Çelebi Diyarbekir'de,* (Çev: Tansel Güney), İstanbul, 2003, 75; Ejder Okumuş, "Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi'nde Diyarbakır", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, C. I, Ankara 2008, 175.
[59] Lord Warkworth, *Notes From a Diary in Asiatic Turkey*, Edward Arnold, London, 1898, 233.
[60] Boullaye Le Gouz, *Les Voyages et Observations du Sieur de la Boullaye Le Gouz*, Marchand Librairie, Paris, 1657, 342.
[61] Beysanoğlu, "Tarih Boyunca Diyarbakır'ın Bilim, Kültür ve Sanat Hayatına Toplu Bir Bakış", *Yedi İklim*, C. IV, 35, İstanbul, Şubat 1993, 59; Poullet, *Nouvelles relations du Levant*, II, Paris, 1668, 415 v.d.
[62] Garden, *a.g.e.*, 1999, 140-141; a.y., *a.g.m.*, 1867, 182-193.

verimlilik, büyük bir iç rahatlığı ve kır eğlenceleri için de müsait bir ortam sunmaktadır."[63]

Nasır-ı Hüsrev, Amid'i "*yekpâre taştan yapılmış bir lâhte*" benzetmektedir. R. Arslan bunun kenti anlatan ilk belge olduğunu ileri sürer.[64] 19.yy. gezginlerinden Seyyah Jules Oppert, 1851-1854 yılları arasında yaptığı seyahat izlenimlerinde Diyarbakır kentini çok iç karartıcı bulmakta, buna her yerde kullanılan kara taşların neden olduğu izlenimini aktarmaktadır.[65] 1880'lerde Anadolu'ya gelen Dr. Lamec Saad, Diyarbakır'ı oldukça yaratıcı bir biçimde betimlediğini düşündüğü "*Pierres noires, chiens noirs, coeurs noirs*" (kara taşlar, kara köpekler, kara yürekler)[66] şeklindeki bir Fransız atasözünü aktararak kentin ana malzemesi bazalt taşın kente verdiği kasvetli, iç karartıcı görünümü çarpıcı bir şekilde ortaya koymaktadır. 1881 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden Amand von Schweiger-Lerchenfeld'in, Diyarbakır'da şehrin çevresinin yüksek dağlarla çevrili olmasından dolayı yaz aylarının en korkunç aylar olduğunu, surların hava cereyanını engellediğinden dolayı bu aylarda yaprak kıpırdamadığı aktarılır. Seyyahın kenti, koyu renkli bazalt taşından yapılmış bir kazana benzeterek, bu kazanda yaşamın her boyutuyla durduğunu belirtmektedir.[67] 19.yy. gezginlerinden Henry Barkley'in izlenimlerine göre de, surlarla çevrelenen kent seyyaha bir hapishaneyi anımsatarak kasvet duygusu vermiştir. Kentin surları çok hızlı çürümektedirler. Bunu nehir tarafında bazı kısımların 50 m. civarında boşluklar yaratacak şekilde bozulması kanıtlamaktadır. Kentte her şey sıradan olup, güzel olan hiçbir şeye rastlanmadığını belirtir. Seyyah ayrıca surların kentin gelişimini engellediğini kastederek bunu konut yerleşiminin sıklaşmış olmasının nedeni olarak gösterip, zaten küçük olan evlerin sık bir düzende yapıldığını ve sokakların da oldukça dar tutulduğunu ifade eder. Kentte güçlü bir koku hüküm sürmektedir.[68] 1881 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden Amand von Schweiger-Lerchenfeld, Kürdistan'ın idari ve politik merkezi olarak tanımladığı Diyarbakır'ı kasvetli ve sevimsiz bir kent olarak görür.[69] Lord Warkworth'a göre, Diyarbakır kenti Mardin'den gelirken, Dicle'nin batı yakasının üzerindeki siyah bazalt yükseltinin üzerinde kurulduğu ve aynı koyu, kasvetli ve iç karartıcı malzemeden yapıldığı için, Torosların karlı arka planına karşı siyah abanozdan oyulmuş bir kütle gibi görünen duvarlarının uçsuz bucaksız muazzam çevresi ile burçları ve kentteki sayısız minareler çok uzaklardan görünmektedir.[70] Paleontolog ve Jeolog Edmund Naumann, 1890-1897 yılları arasında Türkiye'ye birçok araştırma gezisi gerçekleştirmiş, 1890 yılı Eylül ayında da Diyarbakır'a gelmiştir. İ. Pınar, Naumann'ın şehirle ilgili ilk izlenimlerini aktarırken gezginin çıplak steplerden Kara Âmid'in burç surlarını gördüğü andan itibaren, birdenbire Dicle'nin akıp gittiği açık kahverengi ovanın ortasında duran kara bir leke şeklinde algıladığından ve şehrin

---

[63] Buckingham, *a.g.e.*, 1827, 208.
[64] Nejat Göğünç, "XVI Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır", *BTTD*, 7-12, Nisan 1968, 76,77.
[65] Oppert, *a.g.e.*, 1863, 50.
[66] İlhan Pınar, (derleyen ve çeviren), "Diyarbakır", *19. yüzyıl Anadolu Şehirleri. Manisa, Edirne, Kütahya, Ankara, İstanbul, Trabzon, Antalya, Diyarbakır, Konya, İzmir*, İzmir, 1998, 134.
[67] Pınar, *a.g.e.*, 1999, 151; Amand von Schweiger-Lerchenfeld, *Der Orient*, A. Hartleben's Verlag, Wien-Pest-Leipzig, 1882, 322-324.
[68] Henry C. Barkley, *Anadolu ve Ermenistan'a Yolculuk*, İstanbul, 2007, 200; a.y., *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, John Murray, London, 1891, 271-277.
[69] Pınar, *a.g.e.*, 1999, 151; Amand von Schweiger-Lerchenfeld, *Der Orient*, A. Hartleben's Verlag, Wien-Pest-Leipzig, 1882, 322-324.
[70] Warkworth, *a.g.e.*, 1898, 232.

kalelerden, burçlardan, devasa surlardan ve sivriltilerden oluştuğunu ve çok sayıda minarenin surları, ağaç zirvelerini ve evleri aştığını ifade ettiğini belirtir. (Res.341)[71]

Seyyahlar, İçkale'den kentin görünümünü şu şekilde vermektedirler (Res.342). Buckingham, Diyarbakır'ın sur içine İçkale'den bakarak, bu yükseklikten görüldüğü üzere, Diyarbakır kenti, Urfa kenti gibi öylesine büyük geniş bir araziyi kaplıyor gibi görünmüyordu ve kentteki evler de o kadar sık yerleştirilmemişti. Görünüş tamamıyla farklıydı; Urfa'daki evler genellikle beyaz kireç taşından yapılmıştı, oysa Diyarbakır evlerinin tamamının alt katları siyah bazalt taşından, üst katları ise koyu-renkli tuğladan inşa edilmiştir. Bununla birlikte, kentin değişik bölümlerinde birkaç cami, kuleler ve ağaçlı küçük bahçe parselleri görülmektedir ki bunlar binaların koyu-kasvetli rengini ve birbirini takip eden düz terasların monotonluğunu hafifletmektedirler.[72] R.J. Garden da, 1856-57 yıllarında, İç Kale'deki yapılardan bahsettikten sonra İç Kale Camisi'nin minaresini kastederek, "*Çan kulesinin tepesinden şehrin tamamı görünür*" demektedir. (Res.343)[73]

Seyyahlar, kentteki yapıların kent görünümüne katkılarını şu şekilde ifade etmişlerdir. 19. yy'ın ilk yarısında (1835, 1836 ve 1837) Diyarbakır'a gelen seyyah R.A. Chesney, sur duvarları gibi kentteki yapıların da lav taşından ve katlar halinde yükselen teraslar şeklinde üst üste yapılmış olduğunu gözlemlemektedir.[74] 1891'de Diyarbakır'a gelen Cuinet'e göre, "*kentin ortasında, içinde küçük bir cami barındıran ve hamam olarak kullanılabilmiş, Greko-Romenlere ait eski bir tapınağın kalıntıları*" bulunmaktadır. "*Aynı tür diğer kulelerle aynı yükseklikte, kare şeklinde kuleler ve yıkık duvar yüzleri çevrede, orada burada göze çarpmaktadır.*"[75]

Seyyahlar, bazalt taşından ve mezarlıklar ile mezar taşlarını şu şekilde betimlemektedirler. Buckingham, Dicle Nehri'ni geçtikten sonra tepenin yanında sağ tarafta bahçelerin yer aldığı dik bir yoldan çıktıklarını ve aniden beliren vadilerin içinde yer alan oldukça büyük bir mezarlıktan geçerek Türklerin Mardin Kapısı, Arapların ise Bab el Mardin dedikleri kapıya yaklaştıklarını söyler. "*Diyarbakır kentinin üzerine kurulduğu bazalt kaya kütlesi, eğimli bir hale geldikten sonra, farklı olarak biçimlenmiş bazalt sütunların yoğun bir şekilde kümelenmiş görünümünü sunmaktadır. Bunlar genelde beş köşeliydiler, bazıları on ya da onbeş adım uzunluğunda olup, bir ayak ya da on beş inç çapında görünmekteydiler. Taş siyah renkli ve sert damarlı olup, Ürdün vadilerinden buraya kadar olan kısımda, onun değişik sertlik ve gözeneklilik olarak bütün biçimlerini gördüğümüz üzere aynı bazalt çeşidindendi*."[76] Naumann Diyarbakır'ı betimlerken, Diyarbakır'ın koyu gri bazalt taştan inşa edildiğini, kalenin, hanların ve bazı evlerin duvarlarının iri ve özenle işlenmiş taşlardan yapılmasının hayret verici olduğunu, taşların işlenmesinin olduğu kadar bu taşları üst üste koymanın da büyük bir emek gerektirdiğini ifade eder. Şehrin doğusuna açılan Yenikapı tarafında yoksulların viran evlerinin yer aldığı ve buradaki surların ve duvarları bağlayan devasa kemerlerin de yarı yarıya yıkık

---

[71] Pınar, *a.g.e.*, 1999, 156; Dr. Edmund Naumann, *Vom Goldnen Horn zu den Quellen des Euphrat*, Verlag von R. Oldenburg-München-Leipzig, 1893, 288-306.
[72] Buckingham, *a.g.e.*, 1827, 213.
[73] Garden, *a.g.e.*, 1999, 142; a.y., *a.g.m.*, 1867, 182-193.
[74] Lieut.-Colonel R. A. Chesney, *The Expedition for the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris*, Vol. I, London, 1850, 14.
[75] Cuinet, *a.g.e.*, 1891, 380.
[76] Buckingham, *a.g.e.*, 1827, 208.

olduğunu söylemektedir.[77] Polonyalı Simeon diğer bir sur kapısı dışında bulunan Ermeni Mezarlığı'nda, Lehistan'da olduğu gibi, siyah taştan ve üzerinde kitabeler bulunan büyük mezar taşlarının olduğunu ifade eder.[78] 19. yy'ın ortalarında Diyarbakır'ı ziyaret eden William Duckett, kentteki mezarlıkların oldukça büyük olduğunu dile getirir[79] (Res.345-346). R. J. Garden 1857'de İç Kale'deki yapılardan bahsederken İç Kale Camisi'ni tasvir ettikten sonra, "*Cami avlusunun içinde ve dışında bazı eski paşaların ve aile fertlerinin mezarları yer alır*" tespitinde bulunmaktadır.[80] 1880'lerde Dr. Lamec Saad, sur kapılarının hemen ardında çeşitli cemaatlere ait mezarlıkların yer aldığını belirtmekte ve bunların kamu sağlığı için çok zararlı olduğu kanısını taşıdığını dile getirmektedir.[81] Lord Warkworth, Mardin Kapısı'na yaklaşılınca hemen mezarlıklarla karşılaşıldığını belirtmektedir.[82] 20. yy.'ın başında kenti ziyaret eden Carl Preusser kentte bulunduğu dönemde, siyasal yönden kargaşa yaşandığı için araştırma yapmanın güç olduğunu belirtip, Dicle köprüsünün üzerindeki mezarlıkları Tur-Abdin'dekilerle kıyaslayıp bunların benzer özellikler taşıdığı yorumunda bulunur.[83]

19. yy.'daki bazı gezginler Diyarbakır için adeta bir çöküntüden söz ederler. 1847'de Xavier Hommaire De Hell'in çöküntüyü daha bir açıklıkla ifade ederek, "*…1393'te Moğollar tarafından yerle bir edilmeden önce Diyarbakır, nüfusu 100.000'i aşan, Arap dehası tarafından süslenmiş dikkate değer bir şehirdi. Günümüzde kışlaya dönüştürülmüş olan hanlarının ve ayakta kalmış diğer birkaç yapının, görkemliliği yitirilmiş büyüklüğüne tanıklık ediyor. Bununla birlikte bu haliyle bile imparatorluğun önemli kentlerinden biri*"[84] şeklinde düşüncesini belirterek, Diyarbakır'ın gördüğü bütün tarih dönemlerinde bazen kötü günler yaşasa bile önemini yitirmeden ayakta kaldığını gözler önüne sermektedir.

5.1.1.3. Yollar

Osmanlı kentlerinde yol şebekesinin incelenmesinde, sokakların oluşumunun, anayolların ve çıkmazların varlığının ortaya çıkardığı çok fazla sorun olduğu belirtilmektedir. Yol şebekesinin gelişmesini izlemeye fırsat veren daha eski plan dizileri olmadığında, sonuçtaki morfolojik durumdan hareketle geçirilen evrimi saptamakla yetinmek gerektiği ifade edilmektedir.[85] Diyarbakır'a ait Osmanlı döneminin başlangıcından itibaren kentin durumunu gösteren planların yokluğu da bizi aynı yöntemi kullanmaya mecbur bırakmaktadır.

Diyarbakır'ın kuzeydeki dağlık bölgelerle güneydeki bozkır görünüşlü ovalar arasında, yerleşmeğe daha elverişli olan bir geçiş alanında olması büyük ve önemli

---

[77] Pınar, *a.g.e.* 1999, 158-159.
[78] Andreasyan, *a.g.e.*, 1964, 100-101.
[79] William Duckett, *La Turquie Pittoresque*, Victor Lecou, Paris, 1855, 261.
[80] Garden, *a.g.e.*, 1999, 142; a.y., "Description of Diarbekr", *Journal of the Royal Geographical Society*, C. 37, 1867, London, 182-193.
[81] İlhan Pınar, (derleyen ve çeviren), "Diyarbakır", *19. yüzyıl Anadolu Şehirleri. Manisa, Edirne, Kütahya, Ankara, İstanbul, Trabzon, Antalya, Diyarbakır, Konya, İzmir*, İzmir, 1998, 134.
[82] Warkworth, *a.g.e.*, 1898, 233.
[83] Carl Preusser, *Nordmesopotamische Baudenkmaeler alt-christlicher und islamischer Zeit*, August Pries, Leipzig, 1911, 56.
[84] Rıfkı Arslan, "Diyarbakır Tarihî Kentsel Kesiminde Toplumsal Ekonomik ve Mekânsal Yapı Özellikleri", *Diyarbakırı Tanıtan Adam Şevket Beysanoğlu'na 70 Yaş Armağanı*, Ankara, 1991, 91.
[85] Pinon, *a.g.e.*, 1999, 169.

bölgeleri birbirine bağlayan ana yolların kavşağında işlek bir şehir ve merkez olma değeri kazanmasına yol açmıştır. Bu yollardan biri, Akdeniz kıyılarını Basra Körfezi'ne bağlayan en kısa yol olup Irak'tan başlayıp Suriye üzerinden Anadolu topraklarına girip Diyarbakır'a bağlanmaktaydı. Diyarbakır'dan ayrılan ikinci bir yol, Deve-Boynu geçidini aşıp Harput ve Sivas üzerinden, Samsun'a ulaşır Mezopotamya ile Karadeniz arasındaki ulaşımı sağlardı. Bir diğer yol da Azerbaycan ve İran'ı Bitlis ve Van Havzası üzerinden Diyarbakır'a bağlamaktaydı.[86]

Kent dokusunda dış kale surları üzerinde yer alan ve kentin dış dünya ile iletişimini sağlayan kale kapıları önemli birer unsurdur. Kapılar, kentle bağlantısı olan yolları kale ile buluşturarak ulaşım noktası oluşturmakta, bundan sonra da kent içi ulaşım için başlangıç noktası sağlayarak kent içinde ulaşımı ve bağlantıyı sağlayan ana yol akslarının oluşmasını sağlamaktadır.[87] Diyarbakır'da da kale kapıları, Anadolu'nun İran, Irak, Suriye ve Kafkas ülkeleriyle ticari ve askeri yönden bağlantısını gerçekleştiren şehirlerarası ulaşım ağındaki önemli yolları Diyarbakır kentinin suriçi bölümündeki kuzey-güney ve doğu-batı doğrultulu iki ana arteriyle bağlantısını gerçekleştirir. Bursa, Tokat, Selanik, Yenipazar ve Janina da, bu kentleri kaleden ve kenarında başlıca çarşıların ve hanların sıralandığı bir ana yol aksının olduğu[88] belirtilmektedir. Bu eksenin ortaya çıkışı genelde Osmanlı öncesi döneme ait olup, Helenistik ve Bizans dönemlerine dayandırılmaktadır. 18.yy.'ın ortalarında, 1766 senesi Mayıs'ında Diyarbakır'ı ziyaret eden Carsten Niebuhr, taşla kaplandığını belirttiği caddeleri oldukça temiz bulmaktadır.[89]

Sur kapıları önünde toplanan yolların iç kesimlere ulaştığında genişliğini kaybedip daraldığı gözlenir[90](Çiz.60). 1835-1839 yılları arasındaki zaman dilimindeki Anadolu izlenimlerini anlatan Helmut Von Moltke'ye göre, Diyarbekir'in sokakları oldukça dardır.[91] Aynı kanıyı 19.yy. gezginlerinden Henry Barkley de Diyarbakır sokaklarının oldukça dar tutulduğunu ifade ederek paylaşmaktadır.[92] Ancak, seyyahların verdikleri bilgiler sübjektif kanılarını dile getirdiğinden bir kısmı da karşıt görüşü savunmuşlardır. Bunlar, Diyarbakır sokaklarından bahsederken, genelde sokakların taş döşeli, tertemiz ve oldukça geniş olduğunu dile getirmişlerdir. 1660'ta Diyarbakır'a gelen Poullet, Dierbeg"i gördüğü şehirlerin tümünden güzel bulduğunu söyleyerek, sokakların genişliğine ve temizliğine değinir.[93] Niebuhr da, "*Sokakların hemen hemen hepsi taş döşeliydi ve tertemizdi*"[94] şeklinde benzer düşünceleri dile getirir. 19. yy.'da, 1817'de William Heude bir Ermeni ile gezdiği Diyarbakır'ı "… *kent oldukça iyi inşa edilmiştir.*

---

[86] *Türk Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., XIII, Ankara, 1966, 379.
[87] Osman Eravşar, "*Ortaçağ Anadolu Kentleri*", *Türkler Ansiklopedisi*, VII, Ankara, 1999, 337.
[88] Eravşar, *a.g.m.*, 1999, 340.
[89] *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., IX, İstanbul, 1994, 468.
[90] Eravşar, *a.g.m.*, 1999, 337.
[91] Helmut Von Moltke, *Zustaende und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839*, Ernst Siegfried Mitler und Sohn, Berlin, 1877, 233.
[92] Henry C. Barkley, *Anadolu ve Ermenistan'a Yolculuk*, İstanbul, 2007, 200; a.y., *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, John Murray, London, 1891, 271-277.
[93] Beysanoğlu, "Tarih Boyunca Diyarbakır'ın Bilim, Kültür ve Sanat Hayatına Toplu Bir Bakış", *Yedi İklim*, C. IV, 35, İstanbul, Şubat 1993, 59; Poullet, *Nouvelles relations du Levant*, II, Paris, 1668, 415 v.d.
[94] Pınar, *a.g.e.*,1999, 150; Carsten Niebuhr-Ulrich Jasper Seetzen-Richard Lepsius-Heinrich Brugsch; *Reisen im Orient*, Yay.Haz. Herbert Scurla, Veerlag der Nation, Berlin, 1962, 2. b,176-179.

Sokakları genellikle düzenli taşlarla döşeli, oldukça temiz ve diğer kentlerinkinden daha geniş"[95] şeklinde aynı kanıyı teyit etmektedir.

Şehirlere ulaşan yolların şehir içerisindeki dağılımı önemli toplumsal, yönetimsel ve ticari yapılara göre şekillenmektedir. Yollar, ana arter özelliğini kaybetmeyerek, Cuma Camii, Pazar ya da çarşılara doğru yönlenme yapmaktadır.[96] Diyarbakır'da Ulu Cami'nin, Hasan Paşa Hanı'nın ana yol akslarının birleştiği yere yakın konumlanması bunun güzel bir örneğidir. Ayrıca bazen surların hemen önünde yer alan büyük fonksiyonlu yapılar şehir içi yolun yönlendirici unsuru olmaktadır. Mardin Kapısı'nın girişinde yer alan Deliller Hanı buna bir örnek teşkil etmektedir. Ancak kentin ana arterleri söz konusu olduğunda göze çarpan olgu, bu aksların konumunu kentin surlarla çevrelendiği Roma döneminde oluştuğu ve sonraki dönemlerde de aynen kullanılıp Osmanlı idaresinde de korunmuş olduğudur. Lord Warkworth'ın, "*belki de dünyanın hiçbir yerinde, Roma döneminde sahip olduğu görünümü böylesine iyi muhafaza eden başka bir kent*"[97] yoktur demesi bu durumun güzel bir tespitidir.

Diyarbakır'da da kuzeydeki Dağ kapıdan güneydeki Mardin kapısına kadar bir çizgi biçiminde uzanan bugünkü Gazi Caddesi, Diyarbakır'ın ana eksenini oluşturmaktadır. Konstantius döneminden beri varlığını sürdüren, Bizans döneminde de Suriye ile Karadeniz'i bağlayan bu yolun üzerinde yer alan Osmanlı dönemine ait çok sayıdaki yapı bu aksın Osmanlı döneminde de yoğun bir şekilde kullanıldığını kanıtlamaktadır. Dağ kapısı ile Mardin kapısını birleştiren bu yol şehir merkezine ilerledikçe yoğunlaşan geniş alışveriş ve konaklama yapılarının, bir başka ifadeyle çarşıların ve hanların bulunduğu bölüme ulaştığı görülür. Yol boyunca karşılıklı sıralanan yapılar ve Osmanlı dönemi çarşıları ayrıca bu yolun ticari önemine vurgu yapar. 1881 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden Amand von Schweiger-Lerchenfeld "*yalnızca 3-4 m. eninde olan ana cadde (Gazi Caddesinden bahsediyor) oldukça yoğundur. Kentin bu kısmında hareketli bir yaşam sürmekte, ticaret de bu caddede, çarşıda ve handa gerçekleşmektedir*"[98] derken bu durumu ortaya koymaktadır. Buckingham da, Diyarbakır'a Mardin kapısından girdiğinde, kent merkezine ulaşıncaya kadar taşla döşenmiş, düzgün caddelerden geçtiklerini[99] söyleyerek bu yolun önemini ortaya koyar.

Kentin başlıca ticaret yerleri de, kuzey-güney doğrultulu Dağ kapı-Mardin kapı arasında uzanan cadde (Gazi Caddesi) ile caddeyi kesen ve doğu-batı doğrultulu Dicle kapısı-Urfa Kapısı arasında uzanan cadde (doğu kesimindeki adı Balıkçılarbaşı caddesi, batı kesimindeki adı Melek Ahmet Paşa caddesi) üstünde bulunmaktadır. Şehrin doğu-batı doğrultusunda uzanan yolun, Urfa Kapı ile merkez bölgesi arasında kalan kısmı ikinci derecede ticari ağırlığa sahiptir.

---

[95] Heude, *a.g.e.*, Paris, 1820, 328.
[96] Eravşar, *a.g.m.*, 1999, 340.
[97] Warkworth, *a.g.e.*, 1898, 233.
[98] Pınar, *a.g.e.*, 1999, 151; Amand von Schweiger-Lerchenfeld, *Der Orient*, A. Hartleben's Verlag, Wien-Pest-Leipzig, 1882, 322-324.
[99] Buckingham, *a.g.e.*, 1827, 208.

Ana ticaret ekseninin hemen hemen ortalarına rastlayan ikinci Dörtyol mevkii (Balıkçılarbaşı Dörtyol), "geleneksel çarşı"nın ağırlık merkezini oluşturur.[100] Bu çevrede Yemeniciler çarşısı, Buğday Pazarı ve eski ev eşyalarının satıldığı Sipahi pazarı gibi belli meslek gruplarının bir araya gelerek oluşturduğu ayrı ayrı çarşılar yer almaktadır.[101]

Dağkapı Dörtyol mevki arasında yer alan ana yol aksının hemen sağ ve solunda bulunan kısım ile Bizans'tan beri her dönemin bir şeyler eklediği, zaman zaman canlanıp sönükleşen merkezde yer alan çarşı kısmı ile kentin sol alt yani güneybatı diliminde; Lala Kasım Bey Camii-Meryem Ana Kilisesi-Surp Sarkis Kilisesi ve Behram Paşa Camii arasında yer alan bölüm ile kentin Hasırlı mahallesinde ızgara planlı (Hipodamus[102]) düzenlenmiş yollar açık bir şekilde seçilmekte ve kentin bu bölgesinin eski dönemlere ait dokusunun hatıralarını başarılı bir şekilde saklamaktadır.

Yollar, tamamlayıcı bir öğe oldukları halde kent arazisinin büyük bölümünde belirleyici değillerdir; öte yandan dokunun planimetrik özellikleri bina kütlelerinin yönlenmesinden ve düzenlerinden kaynaklanmaktadır. Evlerin güneşe ve manzaraya doğru yönelme eğilimi, yol izlerini yapı izlerinden ayrı düşürmektedir.

Kentin etrafını çevreleyen surlar, kentin gelişimine yön vermiş ve bir bakıma da sınırlandırmıştır. Çünkü 19. yy.'ın son çeyreğine kadar sur içinde gelişen kentte yapılar 'iç içe girmiş' şeklinde tasvir edilecek kadar sıkışmışlardır. Yolları iki yanlarından sınırlayan evlerin yüksek avlu duvarları, yolları dar ve kasvetli görünümlere sokmuşlardır. Bu duvarların ardındaki evleri görmek olanaksızdır. Bu sıkışık yapılaşmadan dolayı, Osmanlı Dönemi Diyarbakır kentinin yol düzeni kuralsızdır, dardır ve kendi planimetrik yapısının uyumlu bir görüntüsünü sunması da oldukça güçtür.

Kentte mahallelerin arasında bir ağ şeklinde bağlantıyı sağlayan sokak dokusunun çok eskilere dayandığı anlaşılmaktadır. Sokak dokusunun eskiliğini kanıtlayan bir delil olarak Roma günlerinden kalan ve günümüzde de kullanılan kanalizasyon ağı öne sürülmektedir.[103] Merkezde yer alan ve ticari hayatın gerçekleştiği iş merkezinden konut alanlarını kapsayan yerleşim birimlerine gidildikçe sokaklar iyice daralmakta ve yer yer eğri büğrü bir biçim almaktadır. Evlerin bitişik düzende sıralandığı bu sokaklara taşıt girememekte, bazıları ise ancak yüklü bir hayvanın geçebileceği genişlikte bulunmaktadır. Evlerin sık düzeni nedeniyle de gökyüzüyle bile bağlantısı kesilmekte ve sokaklar her zaman loş bir görünüm sergilemektedir.

Sokak dokusu üzerinde üzerlerine bir kemer, bazen düz bir kiriş atılarak ev, cami ve dükkan gibi yapıların bazı bölümlerinin inşa edildiği böylece şehirde bireysel mülkiyet hakkının yollar üzerinde de kullanıldığı görülmektedir. Kemerli

---

[100] *Grolier İnternational American Encyclopedia*, V, Grolier Incarporated-Sabah, Danbury-Connecticut-İstanbul, 81; *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., IX, İstanbul, 1994, 470.

[101] *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., IX, İstanbul, 1994, 470.

[102] Turgut Cansever, "Osmanlı Şehri", *Osmanlı Ansiklopedisi*, V, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, 521.

[103] Tuncer, "Diyarbakır Evleri", Ankara, 1999, 233.

yollara Fatih Paşa Camii, civarında daha sık rastlanır. Önemli bir örnek de Melek Ahmed Paşa Camii'nin batısındaki yoldur.[104] Osmanlı konut yapısının bir özelliği olan ve üst kattan yola doğru bir çıkma şeklinde tatbik edilen ve bir nevi kapatılmış balkon görüntüsü arz eden "şahnişin" adlı cumbalı bölümler, karşılıklı olarak ve sık düzende yapılan evlerin üst katlarda neredeyse ortak kullanımda olacak ve sokağın da dar olması nedeniyle neredeyse birleşerek sokağın üstünü kapatıp gökyüzünün görülmesini engelleyecek şekilde yapılmışlardır. Ayrıca Diyarbakır kentine özgü ve 'kabara' denilen bir kullanım da yine sokak düzenini etkilemektedir. Kabaralar evin ikinci katta bulunan bir bölümünün altı kemerli olacak şekilde yolun diğer tarafında olan yapıya bitişik yapılması ile oluşur ve kabaranın altı bir tünel görünümü sunar.

Doğu düzeni genelde, planlanmış bir düzenlemenin ve uzun düz bir hat boyunca devam eden çizgiler ile büyük meydanların bulunmadığı bir yol sistemi olarak görülmekte, bu sistemde yolların aniden ve bir kurala bağlı olmadan yön değiştirdiği, yol uzunlukları arasında çok büyük farklar olduğu, yol düzeninin merkezde sürekli, periferide ise geniş olduğunu ve son olarak da bazen kısa bazen uzun ama genellikle yapı adasının içine doğru yönelmiş çok sayıda çıkmaz sokakların bulunduğu bilinmektedir. Bu örneklerin halen bir kısmı Bursa'nın ve Diyarbakır'ın bazı mahallelerinde varlığını korumaktadır.

Anadolu Türk şehirlerinin yol ağı, kentin inorganik gelişmesinden dolayı, geometri dışı bir görünüm sergiler. Aslında geometri dışı yol dokusunun Selçuklu öncesine dayandığı, Helenistik ve Roma Dönemi'nin düzgün yol dokularının Bizans döneminde bozulup, yolların ve sokağa açılan evlerin düzensiz planlarının makro ölçekte kentin fiziksel yapısını da etkilediği bilinir. Diyarbakır'da bu şekilde gelişmiş ve sonuçta yol ağı düzensiz bir şekil almış, eğri büğrü yollar ortaya çıkmış evlerin düzensiz yerleştirilişi nedeniyle de çoğu zaman çıkmaz sokaklarda biten bir yol ağı ortaya çıkmıştır. Türk fethi ile birlikte şehirlerdeki bu düzensiz yol ağlarında herhangi bir değişiklik yapılmamış, önceki dönemin kent dokusu olduğu gibi korunarak sürdürülmüştür. Osmanlı döneminde şehir içi yolların oluşumunu belirleyen yasal bir düzenleme olup olmadığı bilinmez. Yasal bir durumun olmaması durumunda yol ağının oluşumunu başka unsurlar belirlemektedir.

Evler, kentte dokuyu oluşturan unsurların başında gelmektedir. Her evin üzerinde yer aldığı parsele, topografi, estetik, manzara veya görünüm açısı ve komşu hakları göz önüne alınarak inşa edildiği, sonrasında yapılan her ev, bu düzenleme esasıyla yönlendiğinden sadece, insan ve hayvan ulaşımını dikkate alan dar sokaklar oluştuğu, bu unsurlar sonucunda da, evlere ulaşan ve bağlantısı ev ile sonuçlanan çıkmaz sokaklar ortaya çıktığı belirtilmektedir.[105]

Kent dokuları içerisinde çıkmaz sokakların ayrı bir yeri vardır. Çıkmaz sokağı diğer sokaklardan ayıran en belirgin yön, genel kullanıma açık olmayıp özel mülkiyet alanı şeklinde kullanılmasıdır. Bu durumu çıkmaz sokağın bulunduğu yöredeki aile yaşamı şekillendirmektedir. Bu açıdan, kentte yaşayan insanların gelenek görenek ve kültürleri kentin dokusunu etkileyen bir başka unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Türk aile yapısında mahremiyet duygusu önemli olduğundan bu yapıların yerleştiriliş düzenine, sokakların oluşumuna ve dolayısıyla kent

[104] Canan Parla, *Türk İslam Şehri Olarak Diyarbakır*, (Hacettepe Üniversitesi Sos. Bil. Enst. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, Eylül 1990, 131.
[105] Eravşar, *a.g.m.,* 1999, 340.

dokusuna yansımıştır. Diyarbakır'da Dağkapı ile Mardinkapı'yı ve Urfa Kapı ile Yeni Kapı'yı birleştiren iki ana arter dışında kalan bütün yollar merkezden semt içlerine gidildikçe konutlarla biten çıkmaz yollara ayrılmaktadır.

Osmanlı kentinde, her evin kişiliği vardır. Bu kişiliği oluşturan önemli bir unsur, kentin çok önemli bir elemanı olan yolların biçimidir. Kent, Hıristiyan Ortaçağ şehirlerinde de olduğu gibi, insan ölçeğinde, çeşitli yönlere yönelmiş yollardan oluşmaktadır.

Osmanlı dönemi kentlerinin bir özelliği de sokakların taşla döşenmesidir. Carsten Niebuhr,[106] William Heude[107] ve R.A. Chesney[108] başta olmak üzere birçok seyyah kentin sokaklarının taş döşeli olduğunu belirtmektedirler. Kentin yollarında kullanılan malzeme de Diyarbakır yapılarında kullanılan siyah bazalt taştır. Jules Oppert de, Diyarbakır kentinin ana yollarının her yerde kullanılan kara taşlardan dolayı sadece kederli bir görünümde değil, çok iç karartıcı olduğunu[109] ifade etmektedir.

R. J. Garden 1867'de surlarla evler arasında kenti çevreleyen geniş bir yolun yer aldığını belirtir. Garden bu yolun, askeri birliklerin daha rahat hareket etmesini sağlamak ve evlerde oturan kimselerin duvarların altından tünel kazarak hainlik etmelerini engellemek için alınmış bir önlem[110] olduğunu tahmin ettiğini söyleyerek Dağ Kapı-Urfa Kapı arasında surların önünden uzanan bugünkü Turistik Caddeye gönderme yapmaktadır. Buna göre bugün suriçinin konut alanlarını dış kale surlarından ayıran Turistik Cadde ile İnönü Bulvarı Osmanlı döneminde de fonksiyonu olan bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Şehri surun dışına taşıma teşebbüsü ilk defa vali Kurt İsmail Paşa tarafından gerçekleştirilmek istenmişse de (1870-1881) bu girişim başarılı olmamıştır.[111] 19. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakır'da yeniden geniş yollar ve iç kalede bulunan hükümet dairelerinden istasyona doğru büyük bir cadde açılmıştır.[112] Kuzey-güney doğrultulu Gazi caddesinin Dağkapı yakınında batıdan gelen İnönü Bulvarı ve Hz. Süleyman Caddesi ikinci derecede yol oluşturmuş ve onun üstünde de ticaret yerleri sıralanmıştır. Bu yolun ana yol aksıyla kesiştiği yerde oluşan Dörtyol çevresi 19. yy. Osmanlı döneminde de kullanılmıştır. İki ana yol aksının kesiştiği Dörtyol mevkii ise, hem kentin çeşitli semtlerine giden yolun çıkış noktası olması, hem de ticaretle uğraşanların başlıca toplanma yeri durumunda bulunması sebebiyle kentin en canlı kesimi olarak bugünkü kentin modern çarşısının çekirdeğini oluşturmuştur.

---

[106] Carsten Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien*, (Yay. Dietmar Henze), Graz, 1968, II, 400-405; *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., IX, İstanbul, 1994, 468.

[107] Heude, *a.g.e.*, Paris, 1820, 328.

[108] R.A. Chesney, *The Expedition for the Survey of The Rivers Euphrates and Tigris*, Vol.I, London, 1850, 15.

[109] Oppert, *a.g.e.*, 1863, 50.

[110] Garden, *a.g.e.*, 1999, 140; a.y., *a.g.m.*, 1867, 182-193.

[111] H, 1288, DVS, 218-219; H. 1290, DVS, 244-245, H. 1291, 269-270; Basri Konyar, *Diyarbakır Yıllığı*, III, Ankara, 1936, 186-187; Mustafa Akif Tütenk, " Diyarbekir'in Son Altmış yıllık Vakaları", 1892-1952), *Defter II, Kara-Amid Dergisi*, S. 2-4, 313-314, İstanbul, 1960, Şevket Beysanoğlu, Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, II, Ankara, 1980, 694.

[112] Beysanoğlu, *a.g.e.*, 1980, 696.

Diyarbakır, parselasyon örgüsü açısından homojen, yoğun, büyük parselli, çok sayıda kısa çıkmazlı kısmen düzenli bir kent dokusuna sahiptir. Aynı dokunun Muğla, Antakya ve Mardin'de de görüldüğü ifade edilmektedir.[113] Bu doku tipi merkezi avlulu ev ya da avlu-bahçeli ev tipine bağlı görünmektedir.

5.1.1.4. Meydanlar

Düz, açık ve geniş alan anlamına gelen "Meydan", Anadolu Türk İslam şehirlerinin değişmez unsurlarından biridir. Grek ve Roma kentlerinde daha çok açık alanlar olarak algılanan meydanın, Türk İslam şehirlerinde kentin fiziki yapısı içinde mahallelerden sonra geldiği belirtilir. Genellikle işlevleri belirli bir yapı veya yön oluşturan yolların odaklaşmalarını ve bu sayede kent içerisinde geniş halk kitlelerinin belirli bir akış içinde toplanmalarını sağlamak olan meydanlar, bu yönüyle Türk kentinde belirli yapıları içine almaktadır. O. Eravşar, batılı anlamda meydanın, en az üç tarafında yer alan yapılarla çevresi kesin olarak belirlenmiş bir alan anlamı taşıdığını, Türk İslam Kültürü esasına göre ise meydan kentsel işlevlerle, sosyal içerikli olayların görülebilmesi için kentte yaşayan her gruptan insanın bir araya geldiği açık alanlar olduğunu, Anadolu Türk kenti ve İslam kenti için, meydanın sosyal yönünün ağır bastığını ifade ederek meydanları kendi içinde üç ayrı grup halinde değerlendirmektedir. Birincisi, karşılıklı sokakların kesişmesi ile oluşan, bugünkü anlamıyla kavşak olarak tanımlanabilecek alanlardır. Bunlar, daha çok dağıtım arteri görevini üstlenerek ulaşıma dayalı bir konuma sahiptirler. Diyarbakır'da kuzey-güney ve doğu-batı doğrultulu iki yol aksının kesiştiği kavşak ile bu ana arterleri surların kapılarına bağlayan yerde oluşan alanlar meydan olarak nitelenebilirler. İkinci gruptaki meydanlar ise, merkezinde sosyal içerikli bir yapıyı barındıran ve buna doğru yönelen sokaklarla, merkezi bir toplanma oluşturan meydanlardır.[114] Ulu Cami'nin doğusunda bulunan alana 'Meydan' denildiği[115] ifade edilir. Diyarbakır'ın en eski meydanı olan, Ulu Cami'nin önünde yer alan ve Hasan Paşa Hanı'nın batısında bulunan bu alanın önceki dönemlerden büyük ihtimalle de Bizans'tan miras alınıp Osmanlı Dönemi'nde de korunmuş olduğu belirtilmektedir.[116] Ayrıca, Diyarbakır'da Fatih Camii'nin kuzeybatısında Uğurlu Meydanı adını alan uzun ve geniş sokak başlangıcından itibaren düzgün planlanmış meydan görünümünü vermekle birlikte, etrafında yer alan konutların ve önemli yapıların arasında kendiliğinden oluşmuş fonksiyonel bir açıklık olarak dikkat çekmektedir. Külliyelerin etrafında yön itibariyle küçük meydan oluşturduğu söylenebilir. Sokağın güneyinde eyvanlı plan düzenine sahip medrese veya zaviye olabileceği düşünülen büyük bir kalıntı yer almaktadır. Üçüncü gruptaki meydanların ise, genellikle geniş alanlar oluşturduğu ifade edilmektedir. Geniş alanları kaplaması nedeniyle, bunlar genellikle sur dışlarında ve özellikle de kale kapıları yakınlarında yer almaktaydı. Bu tür meydanların oluşumunda en etkili unsurun, geniş ve uygun açıklıklı topografya olduğu belirtilmektedir. Bu tür meydanlarda büyük kitleler değişik amaçlar için bir araya gelip sosyalleşmektedirler.[117]

---

[113] Pinon, *a.g.e.*, 1999, 177.
[114] Eravşar, *a.g.m.*, 1999, 338.
[115] İbrahim Yılmazçelik, "Osmanlı Hakimiyeti Süresince Diyarbekir Eyaletinin İktisadi ve Sosyal Durumu", *Diyarbakır: Müze Şehir*, İstanbul, Aralık 1999, 479.
[116] Parla, *a.g.t.*, Ankara, 1990, 131.
[117] Eravşar, *a.g.m.*, 1999, 338.

Diyarbakır'da planlı yapıldığını gösterir başka hiçbir meydan olmamakla beraber, İç Kale önünde Saray Kapı ile Küpeli Kapı önlerinde yer alan alanların meydan görevi gördüğü düşünülebilir. Bu kapılar İçkale'nin dışkale içindeki kentle bağlantısını sağlamaktadırlar. Yönetim birimleri İçkale'de konumlandığına göre, buradaki kamu yapılarında işi olan insanların işlem yapılacağı zamana kadar bu kapıların önündeki meydanlarda oyalanıp bekledikleri, uzun zamandır görmedikleri tanıdıklarıyla sohbet ettikleri, hem burada toplanan kalabalığın gereksinimini gidermek, hem de onlardan yararlanarak gelir elde etmek isteyenlerin de tezgahlarında bir şeyler satmak üzere bir çeşit Pazar oluşturdukları da akla gelen düşünceler arasındadır. 18. yy.'da Diyarbakır'a gelen seyyah yazar İnciciyan, 1804'te basılan Ermenice kaleme alınmış *Coğrafya* adlı kitabında, iç kalenin içinde de meydanların olduğunu[118] belirtmiştir. Ayrıca, 1881 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden Amand von Schweiger-Lerchenfeld, sosyal yaşamdan bahsederken, sonbaharın güzel günlerinde Diyarbakırlıların, çeşitli ağaçlar ve çiçek tarhlarıyla süslü Rumkapı önündeki meydanda bir araya geldiklerinden[119] bahsetmektedir. Urfa Kapıyı kasteden bu bilgiye dayanarak kentin ana giriş kapılarının önünde de meydanların var olduğu sonucuna varılmaktadır.

Bundan başka, Fatih Paşa Camii'nin inşa edildiği alana "Nazif Paşa Meydanı", denildiğini Evliyâ Çelebi ifade etmiştir.[120] Deliller Hanı'nın (Hüsrev Paşa Hanı/Kervansaray) karşısındaki geniş alana da Hacılar Harabesi denildiğini öğrenmekteyiz.[121] Tavernier de 1630 yılında, yerlerini ya da adlarını vermeden kentin iki veya üç güzel meydanı olduğundan bahseder.[122]

Günümüzde civardan kente olan yoğun göçün de etkisiyle kent yoğunluğu artmış, yerleşim alanları daha da sıkışarak adeta nefes alınmaz bir hale gelmiştir. Roma ve Bizans dönemlerinden sonra Türklerin idaresine geçen ve neredeyse bin yıla yakın bir zamandır çeşitli devletlerin egemenliğinde yaşayan Diyarbakır'da beş yüz yıl da Osmanlılar egemenliği sürmüş ve önceki devirlere ait fiziksel yapıya ait anıların çoğu doğal olarak silinip gitmiştir. Bu yüzden o zamanki Diyarbakır kent dokusu içinde meydanlar ne kadar ağırlıktaydı, o döneme ait harita, çizim vs. gibi yeterli belge olmadığından bunu saptamak oldukça güç olmaktadır. Ancak Osmanlı-Türk kentinin ve Türk halkının özellikleri gereği büyük dini yapıların ve külliyelerin etrafında da bu türden meydan sayılabilecek birimlerin bulunduğu düşünülmektedir. Ayrıca seyyahların verdikleri bu bilgiler doğrultusunda o zamanlar çok da yoğun olmayan kent dokusu içinde meydanların da bilinen ya da tahmin edilenden daha fazla yer aldığı anlaşılmaktadır.

5.1.1.5. Açık Alanlar

Açık alanlar, kent içinde veya yakınında bulunan park, bağ, bahçe gibi yeşil alanları içermektedir. Surların Dağkapı'dan Mardin Kapısı'na kadar olan kısmı bir yelpaze olarak düşünüldüğünde, Diyarbakır Suriçi'nde günümüzde sadece

---

[118] Hrant D. Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi*, Baha Matbaası, İstanbul, 1964, 181; İnciciyan, *a.g.e.*, 1804, 211-213.

[119] Pınar, *a.g.e.*, 1999, 152; Amand von Schweiger-Lerchenfeld, *Der Orient*, A. Hartleben's Verlag, Wien-Pest-Leipzig, 1882, 322-324.

[120] Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, 1970, 125; Gülsen Baş, *Diyarbakır'daki İslam Dönemi Mimarisinde Süsleme*, (YYÜ., Sos. Bil. Enst., Basılmamış Doktora Tezi), Van, 2006, 98.

[121] Ara Altun, "Deliller Hanı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, c. 9, İstanbul 1994, 140.

[122] Tavernier, *a.g.e.*, Paris, 1678, 146; Andreasyan, *a.g.e.*, 1964, 179.

yelpazenin iç tarafı ile kentin konut alanının arasında kalan kısımda boş alanlar mevcuttur. Bu alanlar park ve bahçe olarak değerlendirilmiştir.

Osmanlı Dönemi'ne ait harita ve çizimlerin olmaması o dönemdeki açık alanların saptanmasını güçleştirmektedir. Şehrin bugünkü çok sıkı dokusu da buna olanak tanımamaktadır. Matrakçı Nasuh'un minyatürü incelendiğinde 16. yy.'da kentte İç Kale tarafında İbrahim Bey Mescidi, Hasan Paşa Hanı ve Fatih Paşa Camii arasında yer alan bölümde boş alanlar ve yine kentin güney yönünde Mardin Kapısı civarında, Dağ Kapısı'nın iç tarafı ile Urfa Kapı-Mardin Kapı arasındaki surların iç tarafındaki şeritte yeşil alanlar görülmektedir. Dağ kapının kuzeyinde de meyve bahçelerinin bulunduğu saptanmaktadır (Res.344).

Diyarbakır'ın sur içindeki bölümünde sebze bahçeleri ve çok az meyvelik bölümler bulunmasına karşın, kentin doğu bölümü ve güneydoğu ucu ile batısındaki kısımlarda geniş meyve ve sebze bahçeleri yer alır. Şehri üç yandan çevreleyen bu bahçeler, 5-6 km uzunluğunda ve 1-2 km eninde bir alanı kaplamaktadır. Dicle Nehri'nin suladığı verimli topraklarda bulunan bu bahçelerin Osmanlı döneminde de kente hizmet vermesi kaçınılmazdır. 1838 yılının Mart ayının başlarında Diyarbakır'da bulunan Horatio Southgate de Diyarbakır'ın Dicle ırmağının çevresindeki arazinin yem yeşil bir görünümde olduğunu, geniş tarlaların büyük bir özenle sulandığını, sürüldüğünü ve en verimli şekilde gübrelemenin yapıldığını belirtmektedir.[123]

Gertrude Lowthian Bell, Urfa ve Dağ Kapıları yönündeki ovaların verimli olduğundan, surların güneybatı kesiminin bir set halinde dut ağaçları ve üzüm bağlarıyla taçlandırıldığını ve Mardin Kapısı'nın teraslı bahçelere açıldığından bahseder. [124]

Urfa Kapısı ile Mardin Kapı arasındaki bağ ve bahçelerin Hindi Baba Kapısı civarında çıkan ayn-i Zehra kaynak suyu ile sulandığı, değirmenlerin bu su ile döndürüldüğü bilinmektedir.[125] Bu durumda Matrakçı Nasuh'un minyatüründe gösterilen boş alanların bir dönemde bahçe olması mümkün görünmektedir. 1881 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden Amand von Schweiger-Lerchenfeld de sosyal yaşamdan bahsederken, sonbaharın güzel günlerinde Diyarbakırlıların, çeşitli ağaçlar ve çiçek tarhlarıyla süslü Rumkapı önündeki meydanda bir araya geldiklerini[126] söyleyerek Urfa kapının önünde açık alanların olduğunu belirtmektedir.

Bir başka gezgin J. S. Buckingham 1815-16 yılında kente girmeden önceki bağ ve bahçelerin güzelliğinden[127] söz etmektedir. Seyyah seyahatnamesinde kente Mardin Kapı tarafından girdiğini belirttiğine göre, bu dönemde Mardin Kapı civarının da bağ ve bahçelerle süslü olan açık alanlar olarak değerlendirildiği

---

[123] Horatio Southgate, *Narrative of a Tour Through Armenia; Kurdistan; Persia and Mesopotamia*, C. II, London, 1840, 295.
[124] Bell, *a.g.e.,* 1911, 324.
[125] Bedri Günkut, *Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır, 1937, 110.
[126] Pınar, *a.g.e.,* 1999, 152; Amand von Schweiger-Lerchenfeld, *Der Orient,* A. Hartleben's Verlag, Wien-Pest-Leipzig, 1882, 322-324.
[127] Buckingham, *a.g.e.*, 1827, 208.

anlaşılmaktadır. Lord Warkworth'a göre de, güneye doğru vadi dut ağacı bahçelerine doğru uzanmaktadır.[128]

Dicle Nehri ile surların arasında kalan bölümün bugün olduğu gibi 16. yy.'da da bahçelerle kaplı olduğu ve bu bahçelerin en ünlüsünün günümüzde olduğu üzere o zamanlarda Hevsel bahçeleri olduğu belirtilmektedir. M.İlhan'ın yayınladığı 1518 tarihli defterdeki kanunnameden, Hevsel bostanlarında kavun ve karpuz, tarlalarında ise buğday ve pamuk yetiştirildiği, ayrıca Hevsel mevkiinde bağların da bulunduğu[129] anlaşılmaktadır. İlhan, kayıtlardan, Bıyıklı Mehmed Paşa Camii, Hasan Paşa Zaviyesi ve Dağ Kapı (Bab-ı Cebel) civarının bahçelik olduğunu ve tıpkı günümüzde olduğu gibi 16. yy.'da da Diyarbakır halkının bu bahçelerden sebze ve meyve ihtiyaçlarını giderdiklerinin[130] öğrenildiğini ifade etmektedir. Seyyah R.A. Chesney de, "*Nehir ile kent arasında büyük orman ağaçlarının yanı sıra siyah ve beyaz dut ağaçları, erik, kayısı, şeftali, incir ve Bektaşi üzümü ile diğer bitkilerle birlikte melisa, kökboyası serpiştirilmiş ve aynı zamanda küller, kavaklar ve söğütler barındıran zengin bahçeler yer almaktadır*"[131] derken bu bilgiyi teyit etmektedir.

Evliya Çelebi'nin; "*Şatt kıyısında (Yeni Kapı tarafı) reyhan bağı ve kafesli bostanının Rum ve Acemde benzeri yoktur. Bahar mevsiminde, Şatt'ın taşkınlığı geçip, saf suyu aynı karar üzerinde akmağa başladığı vakit, Diyarbekir ahalisinin bey ve fakiri, bütün çoluk çocuklarıyla Şatt sahiline göçüp, deniz kenarında atalarından kalma sınırlarında çadırlarıyla yerleşip, bostanlarına kavun, karpuz ve diğer çeşitli sebzeler ve çiçekler ekerler. Ama budara herkesin kendi sınırında bir türlü fesligen olur ki, bir ayda bunlar güya orman olup, mızrak boyuna çıkarlar. Fesligenden içerisi görülemez olur. Şattülarab kenarında bütün evlerin dört duvarları, kapıları fesligendendir… Her kulübenin havuz ve şadırvanı olup, suları Şatt nehrindendir. Bağ ve bostanlar arasında Şatt nehrine kanallar açıp bostanlarına akıtmışlardır. Tam yedi ay bu Şatt kenarında gece ve gündüz bir hay ve huy ile saz ve söz edip her kulübede herkes yaranı ve ahbabı ile zevk ederler. Ve yine bütün sanat erbabı bu bostan fasıllarında sanatlarıyla meşgul olup, burada bütün içecek ve yiyecekler mevcuttur*"[132] şeklindeki sözlerinden de, Yeni Kapı tarafında geniş ve açık alanların olduğunu ve buralarda ekim-dikim yapıldığını ve köşklerle bağ evlerinin de bu açıklık alanlarda konumlandırıldığı bilgisine ulaşılmaktadır.

Diyarbakır'da surların kuşattığı alan bugün baştanbaşa konutlarla dolu bir alan olmayıp, bazı yerlerde harap ve yıkıntı haldeki bina yığınları, boş alanlar ve bahçeler görülmektedir.

5.1.1.6. Mahalleler

Mahalleler fizikî olarak şehirlerin oluşumunda en başta gelen birimlerden biridir. Dinî bir yapının etrafında yerleşme veya aynı din, soy, mezhep ve ırktan

---

[128] Warkworth, *a.g.e.*, 1898, 234.
[129] M.Mehdi İlhan, The 1518 Ottoman Cadastral Survey of the Sancak of Amid, Ph. D. Thesis, Cilt: 2, Manchester, 1977, 4.
[130] İlhan, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları: 1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar", *A.Ü., Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi 1992-1994*, XVI-27, 1994, 52.
[131] Chesney, *a.g.e.*, 1850, 14.
[132] Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, 1970, 142.

olanların bir arada yaşama isteği sonucunda ortaya çıkan mahalleler şehrin fizikî yapılarını belirlemektedirler.[133]

Şehrin Bizans döneminde ortadan bir duvarla ayrılmış olduğu ve böylelikle iki büyük semte ayrıldığı bilinmektedir. Tarihsel Diyarbakır kentinde çevreden gelen yollar surlar üzerinde yer alan dört kapı aracılığıyla kent içine bağlanmaktadır. Dört kapıyı birbirine bağlayarak ortada kesişen 4 ana cadde şeklindeki bu yollar kenti dört eşit olmayan dilime ayırır. Bugün de yine aynı doku korunmuş ve bu birbirini dik kesen kuzey-güney ve doğu-batı doğrultusunda uzanan iki ana arter şehri dört bölüme ayırmıştır. Kente her dönemden bir şeyler eklendiği ve bunların miras yoluyla bir sonraki yönetime devredildiği göz önüne alındığında, Bizans'tan İslam dönemine aktarılan dokunun Osmanlı döneminde de önceleri korunmuş olduğu anlaşılmaktadır. Dört semt mevhumu, şehri çevreleyen surların ve ana yolların kentin kurulduğu günden beri fiziksel dokuyu belirleyen en önemli unsur olduğunun bir kanıtıdır.

Kentin tarihi bize yollar ve semtler hakkında bilgi vermemekle beraber, Akkoyunlu döneminden itibaren inşa edilen her mescid, zaviye ve caminin etrafında aynı adla anılan mahallelerin oluştuğu görülmektedir. Akkoyunlu dönemi Kaşık Budak Mescidi etrafında aynı adla anılan mahallenin oluşu, Uzun Hasan'ın Balıklı Mescidi'nin civarında bugün de Balıklı adıyla anılan sokağın bulunması, yine bir Akkoyunlu yapısı olan İbrahim Bey Mescidi civarında İbrahim Bey Mescidi sokağının yer alışı, Lale Bey de denilen Lala Kasım Bey tarafından yaptırılan Lale Bey Cami'nin yakınında Lalebey sokağının bulunması, Palo Cami de denilen Safa Camisi yakınında Palu sokağının, Nebi Cami yakınında Nebioğlu sokağın yer alması bize bu durumu kanıtlayan canlı örneklerdir. Osmanlı döneminde de aynı yöntem izlenerek kurulan mahalleler Akkoyunlu döneminde oluşan mahallelere eklenerek kent büyümüştür. Yine Diyarbakır'ın ilk Osmanlı Camisi olan Kurşunlu Cami yakınında Kurşunlu sokağın bulunması, Melek Ahmet Paşa Cami yakınında Melik Ahmet sokağının, Kozlu Camisi yakınında Kozlu sokağın, Aziziye Cami yakınında Azizoğlu sokağın yer alışı mahallelerin Osmanlı döneminde de bir cami etrafında; Salos mescidi yakınında Salos sokağın yer alışı bir mescidin etrafında; Paşa Hamamı yakınında Hamam sokağın bulunuşu yine büyük bir sosyal yapının etrafında oluştuğunu kanıtlayan yaşayan örneklerdir. Hatta ilk vali Bıyıklı Mehmet Paşa adının Bıyıklı Mehmet Paşa Sokak olarak verilmesi bu adların bugün de aynen korunduğunun göstergesidir.

Kentin 1514-1515'te Kara Han tarafından kuşatılması sırasında yardıma gelen Yiğit Ahmet Bey'in bir mescid yaptırdığı ve bunun etrafında bir mahalle oluştuğu[134] bilinmektedir. Günümüzde Yiğit Ahmet Sokak halen daha varlığını korumaktadır.

Türklerin şehircilik anlayışlarının, İslam dinine girmelerinden sonraki devrede, ancak mahalleler vasıtası ile takip edilebildiği, Türklerin, İslam şehir tipinin üç ana öğesi olan *Cami, Pazar* ve *Hamam*ı, Orta Asya şehir tipinin üç öğesi olan *İç Kale, Şehiristan* ve *Rabad* ile birleştirdikleri ve kenti oluşturan diğer önemli unsurlar olan, mahalle, bedesten ve çarşıların, İslam sonrası Türk şehirlerinin en belirgin

[133] İbrahim Yılmazçelik, "Osmanlı Hakimiyeti Süresince Diyarbekir Şehrinde Mahallelerin Tarihî ve Fizikî Gelişim Seyri", *Diyarbakır: Müze Şehir*, İstanbul, Aralık 1999, 195.
[134] *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., IX, İstanbul, 1994, 467.

özelliklerini oluşturdukları ifade edilir. Osmanlı şehirlerinde, sosyal dayanışma ve maddi yardımlaşma gibi toplumsal yaşamın temel yapısı mahallelerde oluşturulmuştur. Diyarbakır kentinin de, Türk-İslâm kentleşme anlayışının bütün özelliklerini, mahalleleri vasıtası ile yansıtan tipik bir Türk kenti[135] olduğu belirtilmektedir.

Mahalleler biçiminde örgütlenen Osmanlı kentinin Selçuklu dönemi mahalle yapısında olduğu gibi, tasarımsal olmaktan çok yönetimsel bir birim olarak ele alınması gereği vurgulanmaktadır. Bir mescit çevresinde gruplaşan ve sayıları çok nadir olarak 50'yi aşan evlerden oluşan mahalleler arasında sınıfsal ayırımlar olmasa da, etnik ayırımların belirgin olduğu ifade edilerek, Osmanlı döneminde mahallelerin, Akkoyunlu mahallelerine aynı şekilde kurulan mahallelerin eklenmesi sonucu oluştuğu[136] yinelenir.

16.yy. başlarında, 1515 yılında Osmanlılar'a geçen Diyarbakır'ın (Âmida) kent nüfusunun 2/3 oranında azaldığı ve kentin harap durumda olduğu, bu tarihten sonra ise Diyarbakır'da kentin mekansal gelişimi açısından hızlı bir bayındırlık çabasının başladığı belirtilir. Kent Osmanlıların eline geçince yönetim düzenine göre hemen yeni bir sayım yapılmıştır. Başbakanlık Arşivi Genel Müdürlüğü'ndeki 64 numaralı Tapu-Defteri'nden 1518 yılında kentin surların içerisinde, her biri sur kapılarından birisinin adını taşıyan dört mahalleye ayrıldığı[137] görülmektedir. Bu mahalleler kenti kuşatan surlar üzerinde bulunan Urfakapı, Mardinkapı, Yenikapı ve Dağkapı adlı dört kapının adıyla anılmaktadırlar. Bunların; Mardin kapısı mahallesi (Mahalle-i Bâb-ı Mardin, günümüzde Mardinkapı), Rum kapısı mahallesi (Mahalle-i Bâbü'r Rûm, "Anadolu Kapısı", günümüzde Urfa Kapısı), Dağ kapısı mahallesi (Mahalle-i Bâbü'l-Cebel, günümüzde Dağkapı) ve Su kapısı mahallesi (Mahalle-i Bâbü'l-Mâ, "Su kapısı",günümüzde Dicle kapısı)[138](Tablo:2) olduğu söylenmektedir. 1518 senesinde kentin dört mahallesinden en kalabalığının doğudaki Bâbü'l Mâ Mahallesi denilen Su kapısı (günümüzde Yeni Kapı) mahallesi olduğu[139] ve burada gayri Müslim nüfusun çoğunluğu oluşturduğu[140] ifade edilmektedir.

Başbakanlık Arşivi Genel Müdürlüğü'ndeki 1540 tarihli 200 numaralı Tapu Defterine göre, 1518 yılında dört mahalle ile ifade bulan mahalle sayısının 1540 yılında oldukça arttığı ve mahallelerin adlarını artık sur kapılarından değil, cami, mescit, medrese veya tekke gibi dini ve sosyal yapılardan aldığı (Örn, Cami-i Kebîr (Ulu-câmi) mahallesi, Şeyh Muzaffer câmii mahallesi, Hoca İsmail Mescidi mahallesi, Hacı Büzürk mescidi mahallesi, Şeyh Abdurrahman Medresesi mahallesi gibi), kentte bulunan mevcut tüm cami ve mescitlerin birer mahalleye adlarını verdikleri[141] saptanmıştır. Uzun Hasan Bey'e ait bir zaviye olduğu bir belgede

---

[135] Yılmazçelik, *a.g.m.,* 1999, 195.
[136] Uğur Tanyeli, "Anadolu'nun Kentsel Tarihi", *ESA*, II, İstanbul, 1997, 992.
[137] Tuncer, *a.g.e.,*1996, 14.
[138] Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 2, İstanbul, Nisan 1968, 78; *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., IX, İstanbul, 1994, 466.
[139] Göğünç, *a.g.m.,* 1968, 78.
[140] *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., IX, İstanbul, 1994, 466.
[141] Göğünç, *a.g.m.,* 1968, 78-79; İlhan, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları: 1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar", *A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi 1992-1994*, c. XVI, S. 27, 1994, 56.

belirtilen[142] Balıklı Tekke diğer bir mahalleye adını vermiştir. Yine çeşitli olaylar aracılığıyla Diyarbakır kentinin tarihi ile kaderleri kenetlenmiş kişiler de mescitlere ve dolayısı ile mahallelere adlarını vermişlerdir.[143] Yiğit Ahmet Bey buna örnek gösterilebilir. Bu dönemde en kalabalık mahallelerin Câmi-i kebîr ve Hoca Ahmet mahalleleri olduğu[144] ifade edilmektedir. 16. Yüzyılda 1518'de yapılan ilk tahrirde kentin dört ana kapısının adlarını taşıyan dört mahallenin (Tablo:2), sayısının 1540 yılında 27'ye çıktığı gözlenmektedir (Tablo:3).

17. yy.'a gelindiğinde mahallelerin sayılarında gözle görülür bir artış olup bu sayının 27'den 37'ye çıktığı (Tablo:4) ve bazı mahallelerin ilk defa bu dönemde kurulduğu ifade edilmektedir. 17. yy.'ın ikinci yarısına gelindiğinde mahallelerin sayısı yeni eklentilerle 41'e ulaşmaktadır.[145] Evliya Çelebi, 17.yy.'da (1655) mahalle sayısını 54 olarak belirtip[146] 1655-1656 yıllarında kentte 47 Müslüman, 7 Ermeni mahallesi[147] olduğu şeklinde bir saptamada bulunmaktadır.

18. yy.'ın ilk yarısına ait mahalleler hakkındaki bilgilerin Diyarbakır Şer'iyye Sicillerinde yer alan Vergi tevzî defterinde bulunan 25 Mart 1733, 10 Mayıs 1740 ve 13 Mart 1747 tarihli kayıtlardan öğrenilebileceğini belirtilmektedir. Söz konusu üç kayıtta yer alan bilgilere göre 18. yy.'ın ilk yarısında Diyarbakır'ın mahallelerinin sayısının 94'e ulaştığı gözlenmektedir (Tablo:5). Bu dönemde mahallelere bakıldığında, Diyarbakır'ın oldukça büyüdüğü ve şehirleşmesini tamamladığı kanısına varılmaktadır. Ayrıca bu dönemde şehirde yaşayan çeşitli dinî grupların mahallelerinin belirginleştiği dikkati çekmektedir. Müslüman ve gayr-i Müslimler bazı mahallelerde bir arada yaşamakla birlikte, ayrı ayrı yaşadıkları mahalleler bu dönemde oldukça belirginleşmektedir.[148]

Kentte suriçindeki yerleşim bölgesinin çok dar olması nedeniyle mahallelerin büyümesinin organik bir biçimde gerçekleştiği varsayılmaktadır. Melek Ahmet Caddesi ile Gazi Caddesi'nin daha sonra genişletildiği bilinmektedir. Günümüzde bu yollar oldukça düzgün görünmektedir. Ancak, Balıkçılarbaşı'nı Yeni Kapı'ya bağlayan anayolun özelliklerini daha iyi koruduğu ve bu bölgenin önceleri daha organik olduğunun kanıtı olduğu ifade edilir. Kentte yan yana iki parselden daha uzun bir düz cephe bulmanın olanaksızlığı da organik büyümenin bir başka kanıtı olarak [149] gösterilir. Diyarbakır'ın her dönemde gözde bir kent olması dolayısıyla, kent Osmanlı döneminde de yüzyıllar boyunca sürekli gelişmeye devam etmiştir. 16. ve 17. yy.'larda varlığını sürdüren mahallelere 18. yy.'da yenileri eklenmek suretiyle kent oldukça büyümüştür. Mahalle adlarının bu dönemde de dinî grupların etkisini taşıdığı söylenir. Önceki dönemlerde sadece tek isimle anılan mahallelerin büyümelerine paralel olarak bu dönemde de *Şark-Garb* veya *Sağîr-Kebîr* şeklinde adlandırıldığı, bununla birlikte, bu dönemde *müslim-zımmî* şeklindeki ayrımın daha ön plana geçtiği ifade edilmektedir.[150] 18. yy.'ın ikinci yarısına gelindiğinde,

---

[142] *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1994, 467.
[143] Göğünç, *a.g.m.*, 1968, 79.
[144] *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., IX, İstanbul, 1994, 467.
[145] Yılmazçelik, *a.g.m.*, 1999, 196.
[146] *Grolier İnternational American Encyclopedia*, V, Grolier Incarporated-Sabah,Danbury-Connecticut-İstanbul, 79.
[147] *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1994, 468.
[148] Yılmazçelik, *a.g.m.*, 1999, 196.
[149] Tuncer, "Diyarbakır Evleri", *Diyarbakır: Müze Şehir*, 1999, 233.
[150] Yılmazçelik, *a.g.m.*, 1999, 197.

1766'da Âmid'i ziyaret eden Carsten Niebuhr'dan kentin fiziki durumu hakkında kentin surlarının batısında mezarlıkların olduğunu ve yazın içlerinde kar saklanan yığınların bulunduğu[151] bilgisi edinilmektedir.

4 Nisan 1785 tarihli Diyarbakır Sancağı Avarız Defteri'ne göre şehirde, yüzyılın ilk yarısında olduğu üzere, 94 mahalle isminin geçtiğinin saptandığı ifade edilmektedir (Tablo:6). İ. Yılmazçelik'in hazırladığı ve 1785-1850 tarihleri arasındaki dönemde Diyarbakır mahallelerini gösteren çizelgeye göre, mahalle sayısının büyük bir artışla 120'ye yükseldiği görülmektedir (Tablo:7). Bu mahallelerin aynı zamanda şehrin en canlı mahallelerini oluşturduğu, bu tabloda 19. yy.'da Diyarbakır'daki bütün mahallelerin dökümünün verildiği belirtilmektedir. 1847 (H. 1263) tarihli tabloda ise 59 mahalle ismi bulunduğu (Tablo:8), mahalle sayısındaki eksikliğin, söz konusu mahallelerin kayıtlara geçmemesinden kaynaklanmış olabileceği[152] öne sürülmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde devletin dayandığı ana unsur Türklerdir. Ancak Osmanlı şehirlerinde başka bir inanç sistemine sahip ve başka milletlere mensup kişilerin de yaşadığı bilinmektedir. Anadolu şehirlerinin genelde homojen bir yapısı bulunmaktadır. Başka dinden ve milletten insanlar daha çok belli şehirlerde toplanmışlardır ve bunların kent içindeki oranı hiçbir zaman Türk nüfusa denk veya üstün durumda olmamıştır. Osmanlı İmparatorluğu kozmopolit bir yapıya sahip olup, etnik bir temel üzerine oturmamıştır. Tahrir defterlerinden de anlaşıldığı kadarıyla, bu dönemde şehirlerde yaşayan gruplar, etnik kökenlerine göre değil, dini inançlarına göre gruplandırılmıştır. Osmanlı döneminde Diyarbakır kentinde yaşayan dini grupların, bazen ayrı mahallelerde, bazen ise karışık olarak bir arada yaşadıkları belirtilmektedir. Müslüman mahalleleri (Tablo:9) etnik açıdan bir ayrıma tabii tutulmamış iseler de, Diyarbakır'ın Müslüman mahallelerinde oturan nüfusun, Türk unsura dayandığı ve bu nedenle Müslüman mahalleleri tabirinden bunun anlaşılması gerektiği[153] özellikle vurgulanmaktadır.

Diyarbakır halkının Müslüman nüfusunun dışındakilerin Hıristiyan (Ortadoks, Gregoryan, Katolik, Protestan, Sûryani, Nasturî ve Keldanî) ve Musevî oldukları, bunların aynı zamanda Ermeni, Rum ve Yahudi millet veya cemaatlerine mensup oldukları bilinmektedir. Bu dönemde "zımmî" şeklinde tabir edilen Müslüman olmayanların oturdukları 13 mahallenin tespit edildiğini öğrenmekteyiz (Tablo:10). Diyarbakır kentinde ayrı ayrı Müslüman ve zımmî mahalleleri olduğu gibi her iki gruba mensup kişilerin bir arada yaşadığı mahallelerin de mevcut olduğu bilinmektedir. 18. ve 19. yy.'lar arasında Diyarbakır şehrinde Müslümanlarla gayr-i Müslimlerin bir arada yaşadıkları 42 mahalle bulunduğu ifade edilmektedir (Tablo:11). Bu mahallelerden bazılarının büyük mahalleler olduğu ve Şark-Garb, Sağîr-Kebîr şeklinde olmanın yanı sıra Müslim-Zimmî şeklinde de ayrıma tabi tutulmaları dini grupların tamamen karışık bir halde oturmadıklarını kanıtlayan önemli bir delil olarak gösterilmektedir.[154] Bu mahallelerde yaşayan insanların başta İslamiyet olmak üzere Ortadoks, Gregoryan, Katolik, Süryani, Şemsi, Protestan, Nasturî, Keldanî ve Musevîlik inancına sahip oldukları,[155] ve Türk, Ermeni, Rum ve

[151] Niebuhr, *a.g.e.,* 1994, 468.
[152] Yılmazçelik, *a.g.m.,* 1999, 199.
[153] Yılmazçelik, *a.g.m.,* 1999, 205.
[154] Yılmazçelik, *a.g.m.,* 1999, 206.
[155] Buckingham, *a.g.e,* 1827, 214; H. Petermann, *Reisen im Orient* 1852-1855, Amsterdam, 1865, 19.

Yahudi milletlerine mensup bulundukları[156] edinilen bilgiler arasındadır. Sosyal doku içindeki nüfus başlığı altında çeşitli millet ve cemaatlere mensup kişilerin Diyarbakır'da bir arada yaşadıkları görülecektir. İnciciyan da iç kalenin içinde yerleşildiğini, burada Müslüman ve Ermeni evlerinin olduğunu[157] anlatır. Bu anlatımdan da Diyarbakır'da Osmanlı dönemindeki mahallelerde Müslüman ve gayri-müslimlerin bir arada oturdukları bilgisi teyit olunmaktadır.

Bu dönemde mahalle adlarına bakıldığında, Diyarbakır kentinde bulunan mahallelerin tamamına yakın bir kısmının cami, mescid, medrese, zaviye ve kilise gibi dini yapıları ya yaptıranların ya da tamir ettirenlerin veya çeşitli meslek gruplarının veya cemaatlerin adlarını taşıdığı dikkat çekmektedir. Görüldüğü üzere 18. ve 19. Yüzyıllar arasında Diyarbakır kentinde 65'i Müslüman, 13'ü gayr-i Müslim ve 42 tanesi de karışık olmak üzere 120 mahalle bulunmaktadır ve nüfusun büyük bölümünü Müslümanlar oluşturmaktadır. Karışık mahallelerin hepsinde olmasa bile, bazılarında Müslümanlar ile diğer dini gruplar bir arada yaşamaktadırlar. Kentte başta Müslümanlık olmak üzere Hıristiyanlık, Musevilik gibi dinlere inanan grupları, Türkler, Ermeniler, Rumlar ve Yahudiler oluşturmaktadır. Kentin etrafını saran surların kentin dört yönünde yer alan kapılarının bulunduğu kesimler mahallelerin en fazla bulunduğu ve yerleşimin en yoğun olduğu yerler olarak gözükmekle birlikte, Diyarbakır kalesinin bütün bölümlerinde mahallelerin dengeli bir şekilde dağıldıkları dile getirilir.[158] Seyyah Naumann, şehrin doğusuna açılan Yenikapı tarafında yoksulların viran evlerinin yer aldığını söylemektedir.[159] Ebubekir Feyzi de *Hulasa-i Ahvali'l-Buldan*'da, kentte Müslüman mahallelerinin yanı sıra Rum ve Ermeni mahalleleri ve kiliseleri ile Yahudi mahallesi ve havrasının olduğunu belirtmektedir.[160]

Klasik Dönem'de bir Osmanlı kentinde fiziksel yapının ana özelliğini sura bağımlı olmaktan kurtulması oluşturmaktadır. İmparatorluğun gelişip güçlenmesiyle düşman saldırılarından uzak kalan ve sürekli büyüyen kentler surlarına sığmayıp taşmış ve güvenlik sorunu da yaşanmadığından yeni sur yapımlarına da gerek görülmemiştir. Surun gereksizliği yerleşme dokusunu seyrekleştiren nedenlerden biri olmuştur. Sonuçta hemen hemen tüm evlerin bahçeli olduğu ve kat sayılarının ikiyi ender olarak aştığı bir düzen ortaya çıkmıştır.[161]

Diyarbakır'da eşine Anadolu'da rastlanmayan bir gelişim sürece yaşanmış ve neredeyse bütün Osmanlı Dönemi boyunca -19. yy.'ın son çeyreğine kadar- şehir İçkale'nin hemen güneyinde yer alan suriçi denilen bölümde gelişmiştir. Bunun sonucu olarak da bu bölümdeki mahalleler yoğun kentleşmeden dolayı küçük evlerin, dar ve düzensiz sokakların bulunduğu bir yerleşim görünümü almıştır.[162] Kent planlamasının zayıf örgütlenmesi konut bölgelerinin hatta bütün kentin biyolojik karakterini yaratmıştır.

---

[156] Yılmazçelik, *a.g.m.*, 1999, 206.
[157] Andreasyan, *a.g.e*, 1964, 181; İnciciyan, *a.g.e.*, 1804, 211-213.
[158] Yılmazçelik, *a.g.m.*, 1999, 207.
[159] Pınar, *a.g.e.* 1999, 158-159.
[160] Üçler Bulduk, "Hülasa-i Ahvali'l-Buldan'a Göre 19. Yüzyılda Diyarbakır Şehri", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, C. I, Ankara 2008, 190.
[161] Tanyeli, "Anadolu'nun Kentsel Tarihi", 1997, 991.
[162] *Türk Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., XIII, Ankara, 1966, 381.

Ev planlarında hayatların, eyvanların, balkon ve sundurmaların iç avluya ya da bahçeye dönük düzenlenmeleri, evin günlük eylemlerinin fonksiyonel verilerine tamamen cevap veren spontane bir planlama olduğu belirtilir. Aynı karakteri gösteren ev dizilerinin, dar, eğri büğrü ve çok pitoresk yol yapısının oluşumuna da planların spontane oluşumunun neden olduğu ileri sürülmekle birlikte, düzgün bir yapıya sahip olmamanın nedenleri arasında, arsa mülkiyetinin de rol oynadığı ifade edilir. Kuban, Torres Balbas'nın başka İslam şehirleri için de belirttiği[163] çıkmaz sokak sorununun, Diyarbakır kenti için de geçerli olduğu söyleyerek bu konuda şu yorumda bulunur; "*Bunlara mahallenin ana yolundan, evlere uzanan özel yollar olarak bakmak doğru olur. Evlerin yerleştirilmesinde de gözlenebilen ferdiyetçi bir tutum çıkmaz sokağı doğuran ana sebeptir. Bütün bu sokaklara, alt katların avluyu, bahçeyi, kileri, ambarı, ahırı saklayan sağır duvarlarıyla, onların üstünde, arsanın eğri büğrülüğünü düzeltmek için her yönde, gayet serbest ileri taşan çıkmaların plastiği özel bir karakter kazandırır.*"[164]

Mahalleleri meydana getiren evlerin içinde yaşayan ve kentin sosyal yaşantısının yaratıcısı ve uygulayıcısı olan aile kent dokusunun hücresi olarak kentin fiziki çehresinin de asıl yaratıcısı konumunda olmuştur. Ailelerin yaşadığı evlerin oluşturduğu mahallelerin merkezinde yakınında imamın evinin de bulunduğu mescit olmaktadır. Birçok hallerde, mescidi yaptıran, hem ona, hem de mahalleye adını vermektedir.

Devletin şehirlere özel ve devamlı bir malî yardımının varlığı bilinmemektedir. Halkın da içinde yaşadığı kentin işlerinin yürütülmesi için özel bir yardımı yok denecek kadar az olduğu söylenebilir. Osmanlı döneminde belediye hizmetleri için vergi alınmamaktadır. Ancak kale tamiri, köprü bakımı, mirî yapıların bakımı için, bazı kimselerden veya gruplardan yardım istendiği ifade edilir. Sorunu, Müslüman ve özellikle Türk toplumunda, başka ülkelerdekine göre çok daha fazla gelişmiş olan 'Vakıf' kurumunun çözdüğü belirtilmektedir.[165] Genel olarak, kentin bütününü ilgilendiren her türlü hizmetin, cami, okul, kitaplık, hastane, han, çeşme, sebil ve imaret gibi yapıların inşa edilmesi, kente su getirme, bu yapıların bakımı, hatta bazen mezarlıkların bile vakıf kanalıyla yapılmış olduğu bilinmektedir. Bu kurumun şehir hayatı içinde ve şehrin gelişmesi bakımından çok önemli bir rolü olmuştur. Diyarbakır'da da büyük dini yapıları yaptıran devletin ileri gelenleri bunlara gelir elde etmek için diğer bazı yapıların gelirlerini bunlara vakfetmişlerdir. Böylece dinî bir görevi geniş ölçüde yerine getirirken, ekonomik bir soruna da kısmen çare bulunmuştur. Ancak, 19.yy. gezginlerinden Seyyah Jules Oppert, 1851-1854 yılları arasında yaptığı seyahat izlenimlerinde kentin mahallelerinin yoksulluk içinde bulunduğunu ifade etmektedir (Res.347-348).[166]

Kentte konut bölümleri ticaret bölümlerinden tamamen ayrı konumlanmıştır. Ticaret alanları kentin iki ana arteri boyunca sıralanmakta, geriye kalan alanlar, surlara kadar konut yapılarını içermektedir. Konutların bir araya gelerek mahalleleri,

---

[163] Torres Balbas, "Les villes musulmanes d'Espagne", *Annales de I'Institut d'études orientales*, VI, 1942 47, 6 vd.
[164] Doğan Kuban, "Anadolu – Türk Şehri Tarihî Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: VII, Baha Matbaası, İstanbul, 1968, 69-70; Torres Balbas, "Les villes musulmanes d'Espagne", *Annales de I'Institut d'études orientales*, VI, 1942 47, 6 vd.
[165] Kuban, *a.g.m.*, 1968, 67.
[166] Oppert, *a.g.e.*, 1863, 50.

mahallelerin de bir araya gelerek fiziki örgüyü sağlamaları, Diyarbakır kentsel dokusunu oluşturmuştur.

5.1.2. SOSYAL DOKU ÖZELLİKLERİ

5.1.2.1. Nüfus

Seyahatnamelerden kentin fiziki konumu ve eserlerinin yanı sıra kentin o dönemlerdeki nüfus yapısına ilişkin bilgiler de edinebilmekteyiz. 1529 da Portekizli Tenreyro ile 1565 de onun bir başka vatandaşı olan Mestre Alfonso'dan 16. yüzyılın ilk yarısı ile ikinci yarısının hemen başlarında Amid'de 4-5000 kadar Hıristiyan bulunduğu[167] öğrenilmektedir.

16. yy.'ın ortalarında 1555'de kenti ziyaret eden Aramon elçisi Jean Chesneau, Diyarbakır kentinin nüfusu hakkında ise Türklerin azınlıkta olduğunu çoğunluğu Ermeni ve Yakubilerin oluşturduğunu belirtmektedir. Chesneau'nun şehir halkının çoğunluğunun Ermeni ve Yakubi olup Müslümanların çok küçük bir azınlık oluşturdukları şeklinde verdiği bilgi, Başbakanlık Arşivi Genel Müdürlüğü'ndeki 200 numaralı Tapu Defteri'nde yer alan 1540 yıllarında kentin nüfusunun 17.000 civarında olup, bunun yüzde 42'sinin Müslümanların oluşturduğu şeklindeki bilgiye ters düşmektedir. N. Göğünç, Avrupalı seyyahların Müslüman ülkelere ve kentlere ilişkin verdikleri bilgilerin genelde ilgi çekici olduğunu, ancak Müslüman ve Hıristiyan nüfus hakkında verdikleri bilgilerin ise çok sağlıklı bilgiler olmadığını[168] ifade etmektedir. R. Arslan'a göre de Leyl-i Heştbihişt'de kentin Osmanlı İmparatorluğu'na katıldığında nüfusu 50.000 olarak belirtilmekle birlikte kentin fethinden kırk yıl sonra gelen Chesneau kesin bir sayı söylememektedir.[169]

Kentin 17. yy.'daki nüfusu hakkında pek fazla bilgi bulunmamaktadır. 18.yy.'ın hemen başında, 12-17 Ekim 1701 tarihlerinde Diyarbakır'da bulunan gezgin Paul Lucas, kent nüfusunun oldukça kalabalık olduğunu belirtir.[170]

18.yy.'ın ortalarında, 1766 senesi Mayıs'ında Diyarbakır'ı ziyaret eden Carsten Niebuhr, İslam ülkelerinde yerli halka şehirlerinin nüfusuna ilişkin soru yöneltildiğinde, doğru bir cevap almanın çok zor olduğuna özellikle dikkat çekmiştir. Eserinde bu konuyla ilgili olarak "*Doğu memleketlerindeki şehirlerde yerli halktan nüfus hakkında güvenilir bir bilgi almak çok zor, hemen hemen imkansız bir şeydir. Ne Hıristiyanlar, ne de Müslümanlar buna aldırış etmezler. Bir gün bir Avrupalı 'şehrinizin ne kadar nüfusu var?' diye sorduğu zaman şaşırmakta ve böyle bir soruya şehrin dünya olduğu cevabını vermektedir. Soruyu biraz daha açtığınız zaman birkaç yüz binden söz etmekte veya en çok yüz bin kişinin yaşadığı şehrin nüfusunu bir milyon olarak vermektedir*"[171] der. Niebuhr'un burada "yüz binden, hatta milyondan" verilen rakamların abartılı oluşunu[172] kastettiği ifade edilir.

---

[167] Nejat Göğünç, "XVI. Yüzyılda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Yönetim ve Nüfus", *Türk Kültürü*, S. 370, Ankara, Şubat 1994, 78-79; Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques dans la Turqui Orientale*, Paris 1940, C:I, 86, not 2.

[168] Göğünç, *a.g.m.*, 1994, 79.

[169] Arslan, *a.g.m.*,1999, 91.

[170] Paul Lucas, *Reise nach der Levante 1701/04. Armenien, Persien, Türckey und Griechenland,* Hamburg, 1708, 72.

[171] Pınar, *a.g.m.*, İstanbul, 1999, 150.

[172] Göğünç, *a.g.m.*, 1968, 79.

18.yy.'ın ortalarında, 1766 senesi Mayıs'ında Diyarbakır'ı ziyaret eden Carsten Niebuhr'a göre, Doğu'nun en kalabalık şehirleri İstanbul, Kahire, Şam, Halep, Diyarbakır, Musul ve Bağdat'tır. Bu şehirlerin yatay inşa edildiği göz önüne alınıp nüfusları hakkında bir tahmin yapılırsa bunların büyüklüğüne göre sahip olduğu nüfusun, ancak Avrupa'daki kalabalık bir şehrin ki kadar olduğu kanısını taşımaktadır. Niebuhr, bazılarının bir milyon olduğunu belirtmelerine rağmen kentin nüfusunun birkaç yüz bin olarak tahmin edilebileceğini söyler. Kentin kalabalık nüfusu bakımından İstanbul, Kahire, Şam, Halep, Musul ve Bağdat gibi büyük şehirlerle kıyaslanabileceğini, ancak sur içinde büyük açlık görüldüğünden dolayı düşük refah düzeyi yönünden bu kentlerden ayrılacağı kanısını dile getirir. Kentte en kalabalık grubu Müslümanların oluşturduğunu vurgulayarak Yakubî ve Keldanî'lerin çok, Nasturîler'in daha az olduğunu, çok az Şemsî ve Yahudi bulunduğunu ekler.[173]

Bir başka gezgin J. S. Buckingham 1815-16 yılında kent nüfusunu 50.000 olarak tahmin etmekte; 1000 Ermeni, 900 Katolik, 400 Süryani, 500 Rum ailenin bulunduğunu kaydetmekte; özellikle Yahudilerin Bağdat, Halep ve İstanbul'a göç ettiğini belirtmektedir. Buckingham kentin nüfusuyla ilgili düşüncelerini, "*Nüfus ülkede yaşayan insanlar tarafından aşırı bir şekilde tahmin edilir; ancak rahatlıkla iddia edilebilir ki şu anda kentte 50.000 kişi yaşamaktadır. Nüfusun büyük çoğunluğunu asker, devlet memuru, tüccar ve tamirci olan Osmanlı Türkleri oluşturmaktaydı. Bunun yanı sıra, Türklerin ardından en kalabalık nüfusa sahip olan Ermenilerin 1000 aileden oluştuğu düşünülmektedir. Arab, Türk ve Ermenilerden oluşan Katolik cemaati 500 aileden oluşmaktadır. Süryani mezhebinin de en azından dört yüz aileden oluştuğu düşünülmektedir. Rumlar kentteki Hıristiyan cemaati içinde yaklaşık 50 civarındaki kişiyle en az sayıya sahiptir. Ancak Yahudilerin son zamanlarda Bağdad, Halep ve İstanbul'a yoğun bir şekilde göç etmelerinden dolayı kentteki sayıları hızla düşmüş olup, şu an itibariyle kentteki sayıları bir düzine evden fazla değildir (40-50 kişi)*".[174]

Adrien Dupré, Diyarbakır'ın nüfusunun 50.000 Türk, 50 Yahudi, aynı sayılarda Rum, 80 Keldani, 4.000 Ermeni ve 300 Süryani Yakubilerden oluştuğunu belirtmektedir.[175]

Diyarbakır'a 1820'lerde gelen William Heude bir Ermeni ile gezdiği Diyarbakır'da kentin nüfusundan bahsederken "kent surlarının yarısı olan Mardin Kapısı'ndan Dağ Kapısı'na kadar olan surları dolaştığımdan, çevresinin yaklaşık beş mil üç çeyrek olabileceğini saptayabilirim, sanırım. Sadece buradan hareketle nüfus sayısını hesaplayabildim. Surlar arasındaki alanın üçte biri yollara ayrıldığı varsayıldığında, geriye onsekiz kare ayaklı, onbir bin evi kapsayabilecek bir alan kalır. Evler genellikle iki katlı ve bu da ev başına beş kişi düşünüldüğünde 55.000 nüfusu gösterir. Bu sonuç, nüfus sayıları bilinen Doğu illerinin verdiği nüfus sonucuna da uygundur"[176] ifadelerini kullanmaktadır.

---

[173]Pınar, *a.g.m.,* 1999, 150.
[174] Buckingham, *a.g.e.,* 1827, 213.
[175] Adrien Dupré, *Voyage en Perse* [İran'a Seyahat], Paris, 1819, 71.
[176] Heude, *a.g.e.*, Paris, 1820, 329.

19. yy'ın ilk yarısında (1835, 1836 ve 1837) Diyarbakır'a gelen seyyah R.A. Chesney, kentin nüfusunun çevresiyle birlikte 40.000 haneden oluştuğunu belirtir.[177]

1835-1839 yılları arasındaki zaman dilimindeki Anadolu izlenimlerini anlatan Helmut Von Moltke ile Chesney aynı tarihlerde Diyarbakır'da bulunmuşlardır. Chesney kentin nüfusunu 40.000 olarak vermekte, Mareşal von Moltke ise kentteki ev sayısını 15.000 olarak belirtmektedir. Doğu kentlerinde aileler oldukça kalabalıktır. Ancak biz yine de her evde 4 kişiden oluşan çekirdek ailelerin yaşadığını varsaysak bile bu rakam 60.000'e ulaşmaktadır. Bu da daha önce ifade edilen ve seyyahların izlenimlerinin oldukça sübjektif olduğunu ve kesin sayı belirten durumlarda her zaman doğruyu yansıtmadığı konusundaki tezi doğrulamaktadır. 19. yy'ın ortalarında Diyarbakır'ı ziyaret eden William Duckett, kentin nüfusunu 60.000-70.000 olarak verir.[178] Duckett'in verdiği sayı Moltke'ninkiyle uyuşmaktadır.

Ebubekir Feyzi *Hulasa-i Ahvali'l-Buldan*'da, 19. yy. başlarında kentin tahminen on iki bin haneli (48.000) büyük bir "bender" olduğunu söyler.[179] Müellifin verdiği bu sayı diğer çoğu seyyahın verdiği sayıyla uyum içindedir.

Southgate ise Diyarbakır şehrinin nüfusunun 2.700 hane olarak (10.800) tahmin etmekte, bunun 1.500'nün Müslüman, 500'nün Ermeni, 15 hanesi Şemsi olan 300'ünün Yakubi, 150'sinin Ermeni Katolik, 100'ünün Keldani, 50'sinin Musevi, 25'inin Süryani Katolik ve 20 hanenin de Rumlardan oluşmakta olduğunu belirtmektedir. Nüfusun çoğunluğunu oluşturan Müslümanların ise Türk, Kürt ve Arap olarak üç etnik gruba ayrılabileceğini bildirmektedir.[180]

Dr. Lamec Saad 1880'lerde şehrin o dönemdeki nüfusu hakkında da önemli bilgiler vermektedir. Seyyaha göre oldukça kozmopolit bir yapı sergileyen kentin nüfusu 30 bini bulmaktadır. Kentte yaklaşık 10 bin Müslüman, 8700 Gregoryen Ermeni, 2 bin Suriyeli Yakubi, 1600 Keldani, 1200 Katolik Ermeni, 1000 Protestan, 500 Suriyeli Katolik, 300 Ortodoks Rum ve 1500 Katolik Rum yaşamaktadır. Ona göre Müslümanların nüfusları günden güne azalmaktadır.[181]

19.yy. gezginlerinden Henry Barkley'e göre kentte bir kısım Hıristiyan bir kısım Yahudi yaşamaktadır. Seyyah, bunların dışındakilerin Müslüman olduğunu belirtip, kentin toplam nüfusunu 23.700 olarak verir.[182] (Tablo:14-15).

Amand von Schweiger-Lerchenfeld'den kentin 19. yy. sonundaki nüfusu ve iklimi hakkında da bilgi edinmek mümkündür. Seyyah, Kürt, Ermeni, Türk ve Türkmenlerden oluşan kent nüfusunu 40.000 olarak belirtmekte ve eski zamanlarda Diyarbakır'ın –daha çok Ergene (Ergani) ve Maden Köprü olmak üzere- Bulgarlar ve Balkanlar'daki diğer Hıristiyanların sürgün yeri olduğunu ifade etmektedir.[183]

---

[177] Lieut.-Colonel R. A. Chesney, *The Expedition for the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris*, Vol. I, London, 1850, 14-15.
[178] Duckett, *a.g.e.*, Paris, 1855, 261.
[179] Bulduk, *a.g.m.*, 2008, 190.
[180] Horatio Southgate, *Narrative of a Tour Through Armenia; Kurdistan; Persia and Mesopotamia*, C. II, London, 1840, 298-299.
[181] Pınar, *a.g.e.*, 1998, 137-138.
[182] Barkley, *a.g.e.*, 1891, 271-277.
[183] Pınar, *a.g.e.*, 1999, 151.

Vital Cuinet, 19. yüzyıl sonunda kentin nüfusu hakkında ayrıntılı bilgiler verir. Eyalette yaşayan insanları Müslümanlar, dinleri belli olmayanlar, doğu Hıristiyanları ve Latin Hıristiyanları şeklinde dört gruba ayırır. Müslümanları; Müslümanların kendileri, Türk ve Türkmenler, Çerkezler ve Suriyeli-Araplar oluşturmaktadır. Dini belli olmayanlar; Yezidiler-Kızılbaşlar ve Çingenelerden, Doğu Hıristiyanları; Gregoryen, Katolik ve Protestan Ermeniler, Grek Ortodokslar ve Katolikler, Keldaniler, Yakubiler ve Suriyelilerden, Latin Hıristiyanları ise Kapusen İtalyanlar ve Fransisken Fransızlardan oluşmaktadır. Diyarbekir merkez sancakta 143,923 kişinin yaşadığını, bunların 36.481'inin Müslümanların kendileri, 57,207'sinin Türk ve Türkmenler, 3,334'ünün Çerkez, 2,268'inin Suriyeli ve Araplardan olmak üzere 99.690'ının Müslüman olduğunu belirtir, diğer etnik gruplar hakkında da ayrıntılı bilgiler verir[184] (Tablo:16).

Cuinet, Diyarbakır ilinin toplam nüfusunu 35.000 olarak belirterek, bunun dini cemaatlere göre dağılımını ayrıntılarıyla verir[185] (Tablo:17). Bu sayıya doğrudan Diyarbakır iline bağlı köyler de yaşayanlar da eklendiğinde ise, toplam nüfusun aynı isimleri içeren bütün kayıtlar için 45.000'e ulaştığı görülür[186] (Tablo:18).

1890 yılı Eylül ayında da Diyarbakır'a gelen Edmund Naumann, kent nüfusunu 25 bin olarak vermektedir.[187]

1892'de Le Comte de Cholet, "Diyarbakır'ın nüfusu çok karışık bir yapıdadır ve dini cemaatlerin sayısı burada oldukça kabarıktır. Müslümanlarda olduğu gibi, Ortodoks Ermeniler, Süryaniler, Keldaniler ve Katolik Latinlerin de orada dini tapınakları ve din adamları vardır. Bununla birlikte büyük çoğunluk dinlerine son derece bağlı, Ortodoks Ermenilerdir"[188] şeklinde 19. yüzyılın sonunda kent nüfusunun büyük çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğunu belirtmektedir.

İran, Kafkasya ve Anadolu'yu gezen Charles Wilson, 1150'lerde 400.000 olduğu söylenen nüfusunun o gün itibariyle 30.000 civarında bulunduğunu belirterek, nüfusun dağılımını vermekte ve kentin Türk, Kürt, Türkmen, Ermeni, Yahudi, Kıptî ve Rumlardan oluştuğunu belirtmektedir. Wilson'ın kentin nüfusunun yarısını Müslüman, diğer yarısını da Hıristiyan olarak gösterdiği ifade edilmektedir.[189] Wilson'ın verdiği sayı Lamec Saad'ınkiyle uyuşmaktadır.

T.A. Sinclair'a göre de, Türk hakimiyeti altında, kentte I. Dünya Savaşı'na kadar büyük bir Hıristiyan nüfus barınmaktaydı.[190]

Görüldüğü üzere, diğer konularda da olduğu gibi nüfus konusunda da seyyahlar birbirlerinden farklı ancak üç aşağı beş yukarı benzer rakamları vermektedirler.

---

[184] Vital Cuinet, *La Turquie D'asie Geographie Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnée de Chague Province l'Asie-Mineure*, II, Ernest Leroux, Paris, 1891, 341-387.
[185] Cuinet, *a.g.e.*, 1891, 376.
[186] *a.g.e.*, 1891, 376-377.
[187] Pınar, *a.g.e.*, 1999, 156.
[188] Le Comte de Cholet, *Voyage en Turquie D'Asie, Armenie, Kürdistan et Mesopotamie*, Librairie Plon, Paris, 1893, 254-255.
[189] Parla, *a.g.t.*, 16.
[190] Sinclair, *a.g.e.*, London, 1989, 167.

5.1.2.1.1. Nüfus Bileşenleri

17. yy.'da Polonyalı Simeon'a göre, kentte çoğunlukla diğer işlere göre daha önemli gördüğü darphane, gümrük işleri ve han işletmeciliğinin yanı sıra kebapçılık, kasaplık, fırıncılık ve bakkallıkla uğraşan 1000 evlik bir Ermeni nüfusu bulunmaktadır.[191] Evliya Çelebi Diyarbakır halkından bahisle; "*Türkmen, Kürd, Arab ve Acem'dir. Reayası Ermeni'dir*" demekte ve halkın Türkçe, Kürdce ve Arabca konuştuklarını söylemektedir.[192] Tavernier bir kapucin papazının da bulunduğu şehir nüfusunun 20.000'den fazlasını Hıristiyanların oluşturduğunu, bunun üçte ikisini Ermenilerin, kalanının da içlerinde çok az sayıda Yakubi bulunan Nasturiler'in oluşturduğunu, Yahudi ve Türklerin ise çok az sayıda olduğunu belirtmektedir.[193] Seyyahların verdikleri bilgiler içinde bulundukları döneme ait önemli veriler barındırsalar da, seyyahların bazen çoğu pek objektif olmayan bilgiler de sundukları bilinmektedir. Tavernier de kentte 17. yy.'ın ilk yarısında Türklerin çok az sayıda bulunduğunu söyler. Halbuki kentin her dönemde dayandığı ana unsurun Türk olduğu ve bunun hiçbir zaman diğer azınlıkların nüfus sayısının altına düşmediği bilinmektedir.

18.yy.'ın ortalarında, 1766 senesi Mayıs'ında Diyarbakır'ı ziyaret eden Carsten Niebuhr, açlık felaketinden dolayı kentteki evlerin ancak 1.600'ünde oturulduğunu ve bu rakamın dörtte Hıristiyanların yaşadığını söylemektedir.[194] Buradan hareketle bir evde ortalama dört kişinin yaşadığını varsayarsak, evlerin tamamında yaşayan insan nüfusunun 6.400 olduğunu ve bunların 1.600'ünü Hıristiyanların oluşturduğunu söyleyebiliriz.

19. yy.'da J.S. Buckingham 1815-16 yılında kentte 1000 Ermeni, 900 Katolik, 400 Süryani, 500 Rum ailenin bulunduğunu kaydetmekte; özellikle Yahudilerin Bağdat, Halep ve İstanbul'a göç ettiğini belirtmektedir.[195] 19.yy. gezginlerinden Seyyah Jules Oppert'e göre, 1851-1854 yılları arasında yaptığı seyahat izlenimlerinde kentte 20.000 Hıristiyan ile 50 Yahudi ailesinin bulunmaktadır.[196] Oppert ile hemen hemen aynı yıllarda, 1852-1855 yıllarında doğuya seyahat eden Julius Heinrich Petermann'ın, kentte 4-5.000 Kürt ailesinin yaşadığını söylediği[197] ifade edilir. 19.yy.'ın sonlarında Diyarbakır'ı ziyaret eden Le Comte de Cholet, kentte yaşayan Müslüman ve Hıristiyanların burada ikamet eden valinin iyi idaresi sayesinde sessizce yaşadıklarını, kentte bir Fransız konsolosu ve iki memurun bulunduğunu belirtir.[198] Lord Warkworth'a göre, kent nüfusunun çoğunluğunu Arap ve Kürd kırması (melezi) olan yerliler oluşturmaktadır.[199]

---

[191] Andreasyan, *a.g.e.*, İstanbul, 1964, 99.
[192] Evliyâ Çelebi, *a.g.e*, 1970, 143.
[193] Tavernier, *a.g.e.*, Paris, 1678, 146; Andreasyan, *a.g.e.*, 1964, 17.
[194] Pınar, *a.g.e.*, 1999, 150.
[195] Arslan, *a.g.m.*, 91.
[196] Oppert, *a.g.e.*, 1863, 55.
[197] Petermann, *Reisen im Orient, 1852-1855*, 2 Cilt, Verlag von Veit and Comp., Leipzig, 1865, 26-30.
[198] Le Comte de Cholet, *Voyage en Turquie D'Asie, Armenie, Kürdistan et Mesopotamie*, Librairie Plon, Paris, 1892, 252.
[199] Lord Warkworth, *Notes From a Diary in Asiatic Turkey*, Edward Arnold, London, 1898, 235.

5.1.2.2. Ticaret Hayatı

Diyarbakır'ın 13. ve 14. yy.'larda Anadolu kentleri arasında ticari açıdan büyük bir öneme sahip olduğu ve aynı zamanda Anadolu'dan doğuya gelen ve giden yolların kesiştiği bir merkez konumunda bulunduğu ifade edilmekte,[200] kentin bu özelliğini Osmanlı devleti zamanında da koruduğu belirtilmektedir.[201]

Geniş bölgeleri birbirine bağlayan ana yolların kavşağında bulunması, Van, Erzurum, Sivas, Rakka ve Musul illerinin çevirdiği büyük bir eyaletin merkezi oluşu; daha ilk çağlardan beri müstahkem-şehir ve ticaret mevkii rolünü oynayan Diyarbakır'da çeşitli zanaatların ve ticaretin gelişmesini sağlamış bulunmaktadır.

13 Nisan 1565 (H. 12 Ramazan 972) tarihli tahrir defterine dayanarak İ. Yılmazçelik Diyarbakır'da padişah hassı içerisinde, en büyük payın Zeynelabidin adlı şahsın görev alanında olan Ergani ve Siverek gümrüklerinden alınan vergiler ile kına ve sabundan gelen gelirler olduğunu belirtip bunların 5.610.666 akçe değerinde olup, toplam has içinde aşağı yukarı % 70 kadar bir yer tuttuğunu[202] belirtmektedir. Bu rakam Diyarbakır'ın, 16. yy.'da ne kadar yüksek bir ticari önem taşıdığını önemle vurgulayan bir örnektir. Bu durum ayrıca Diyarbakır'ın, Osmanlı döneminde idarî, askerî ve kültürel bir merkez olmanın yanı sıra ekonomik alanda da önemli bir yere sahip olduğunun bir göstergesidir. Bunun en başta gelen nedeni Diyarbakır'ın her dönemde ticaret hayatının önemli bir kesişme noktası konumunda olması ve kentte önemli tesislerin her dönemde işlemesidir. Kentteki önemli tesislerin 19. yy.'a kadar varlıklarını sürdürdükleri belirtilmektedir.[203] Bu tesisler içerisinde yer alan Darphane'nin 16. yy.'da bir ara kapatıldığı ancak 1575'te tekrar faaliyete geçirildiği öğrenilmektedir.[204] Osmanlı dönemine ait elde bulunan sikkelerden yola çıkarak Diyarbakır'daki para darbının 17. yy.'ın ortalarına kadar devam ettiği ifade edilmektedir.[205]

Diyarbakır'ın 16. yy.'da Osmanlı İmparatorluğunun sayılı birkaç büyük eyaletinden biri durumuna gelmesi, ayrıca doğuda Van-İran, güneydoğuda Mardin-Musul-Bağdat, güneybatıda Siverek-Urfa-Halep, kuzeybatıda Malatya-Sivas karayollarının kesiştiği bir kavşak niteliğinde bulunan merkezi konumundan dolayı, ticari bir önemi ve ekonomik bir gücü artmıştır.[206] 16. yüzyılda Bursa ve Kayseri'den sonra Anadolu'nun üçüncü büyük kenti konumunda olan Diyarbakır'ın ekonomisinin canlanmasının bir diğer nedeni olarak kent nüfusunun artışı gösterilmektedir.[207]

---

[200] İbrahim Yılmazçelik, Yılmazçelik, "Osmanlı Hakimiyeti Süresince Diyarbekir Eyaletinin İktisadi ve Sosyal Durumu", 1999, 472; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*, I, 519-521; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri Tarihi*, 250-251.

[201] M. Halil Yinanç, "Diyarbakır" mad., *The Encyclopedia of Islam*, II, 34; Martin van Bruinessen, "Economic Life in Diyarbekr in the 17 th Century", *Evliya Çelebi in Diyarbekir,* Leiden, 1988, 38.

[202] Yılmazçelik, *a.g.m.,* 1999, 472-473; Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, 304 Nolu *Diyarbekir İcmâl Defteri*, 39.

[203] Nejat Göyünç, "Kanuni Devri Başlarında Güneydoğu Anadolu", 1968, 61-74.

[204] İbrahim Artuk, "Sikke", *İslâm Ansiklopedisi,* X, s. 63-64; *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., IX, İstanbul, 1994, 467.

[205] Artuk, *a.g.m.,* 63-64.

[206] *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., IX, İstanbul, 1994, 467.

[207] Fatma Acun, "16. Yüzyılda Diyarbakır Şehrindeki Ekonomik Faaliyetler", *I. Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu, 27-28 Ekim 2000 Ankara*, Bildiriler, Ankara, 2001, 202.

Diyarbakır'ın ekonomik açıdan en zengin kentlerden biri durumunda olması, İran, Irak, Suriye ve Anadolu'nun arasındaki stratejik bir kent olması ve halkın sanayiye, ticarete ve sanata yatkın olması şeklinde iki önemli etkene bağlanmaktadır.[208] Kent Osmanlı döneminde ayrıca büyük bir ekonomik ve sosyal birliğin merkezi konumunda bulunmaktadır.[209] Osmanlı İmparatorluğunun, 16. yy.'da ekonomik olarak büyük bir gelişme gösterdiği, deyim yerindeyse 'Altın Çağ'ını yaşadığı herkes tarafından kabul edilen bir gerçektir. Diyarbakır kenti de bundan ayrı kalmamış ve bu dönemde kente çoğunluğunun günümüzde de varlıklarını sürdürdüğü büyük ve muazzam hanlar yapılmıştır. Bu da Diyarbakır'ın bu dönemde çevresiyle olan ekonomik ve ticari bağlarının ne denli güçlü olduğunun bir göstergesidir.

Diyarbakır'ın Osmanlı fethinden sonra 16. yy.'da her alanda büyük bir atılım yaşadığı ve önemli bir merkez haline geldiği açıkça görülmektedir.[210] Eğer kente valiler eliyle kazandırılan eserler ve valilerin yapım etkinlikleri bir refah göstergesi olarak kabul edilirse, Osmanlı egemenliğinin ilk döneminde Diyarbakır ekonomisinin çok önemli bir gelişme kaydettiği ifade edilmelidir. 16. yy.'da ortaya konan yapıtlar hem sayı olarak fazla, hem de çok görkemlidirler. 17. yy.'dan başlamak üzere, daha sonraki dönemlerde inşa edilen yapıların tamamı çok daha mütevazi bir yapıdadır, bu da ekonomik gerilemenin açık bir göstergesi sayılabilir.

16. ve 17. yy.'larda Dicle üzerinde *Nehir Nakliyeciliğinin* (kelekçilik) de Diyarbakır Eyaleti'nin oldukça önemli bir gelir kaynağı olduğu bilinmektedir. Dicle Nehri yoluyla yapılan bu nakliyeciliğin 19. yy.'ın sonlarına kadar devam ettiği ifade edilmektedir.[211] Lord Warkworth, şehrin kıyısına kurulduğu Dicle Nehri üstünde kelekçilerin mallarını sıraladıklarını belirtmektedir.[212] 19. yy'ın ilk yarısında (1835, 1836 ve 1837) Diyarbakır'a gelen seyyah R.A. Chesney, Diyarbakır'ın bir ticaret şehri olarak tasarlandığına vurgu yaparak, o dönemde kötüye giden Diyarbakır ticaretinin *"... gidişatın çok uzun olmamasına rağmen, Dicle zaten dikkate değer bir su kütlesini toplamıştır, ki bunu Diyarbakır kentinin karşısındaki küçük bir toprak seviyesine girince bir ölçüde dağıtır ve bu yağışların bol olduğu mevsimde yaklaşık ikiyüz elli yardaya ulaşır; fakat o burada bazen dağlardan gelen keresteden yapılmış salların yüzdürülmesinden başka hiçbir amaçla kullanılmaz*" diyerek kelekçiliğin Diyarbakır ekonomisindeki önemine işaret eder, seyyaha göre Diyarbakır Mezopotamya'nın en önemli kentleri arasındadır.[213]

Ebubekir Feyzi'ye göre 19. yy. başlarında, kentteki pazar ve hanlarda Hint, Acem ve Bağdat malları bol bulunduğundan tüccar şehre gelip ticaret yapmakta ve bu nedenle o diyarlardan pek çok kervan gelmektedir. Gümrük ve tamga ve bac-ı bazar gibi gelirler Diyarbakır Mukataası'na ait olup bu mukataa senelik 400 bin kuruşa erişmiştir.[214]

---

[208] *2000'e Beş Kala Diyarbakır*, 1995, 64.
[209] Cengiz Orhonlu, "Şehir Mimarları", *Osmanlı Araştırmaları*, II, İstanbul, 1981, 3.
[210] İbrahim Yılmazçelik, "Osmanlı Hakimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaleti Valileri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* X-1, Elazığ, 2000, 241; Nejat Göyünç, "Kanuni Devri Başlarında Güneydoğu Anadolu", *Tarih Dergisi*, S. XXIII, İstanbul, 1969, 61-74; a.y., "XVI. Yüzyılda Güney Doğu Anadolu'nun Ekonomik Durumu", 89.
[211] Yılmazçelik, *a.g.m.*, 1999, 473.
[212] Warkworth, *a.g.e*, 1898, 233.
[213] Chesney, *a.g.e*, 1850, 111.
[214] Bulduk, *a.g.m.*, 2008, 191.

Diyarbakır nüfusu ve ekonomisi hakkında etraflı bir araştırma yapan Cuinet'e göre 19. yy. başlarında iç pazarda gelişme olmasına karşın dış pazarlarda daralma yaşanmıştır. Temel ekonomik etkinlik tarımdır ve bu dönemde tarımsal üretimde artış vardır. Ancak karayolu eksiklikleri nedeniyle başlıca ihracat yerleri olan Samsun ve İskenderun limanlarına ulaşma maliyetleri yüksek olduğundan, ihracat daha çok çevre illere yapılabilmiştir.[215]

Diyarbakır 19. yüzyılın ilk yarısında çok kısa aralıklarla birbirini takip eden bir dizi felaket yaşamıştır. 1805, 1810, 1817 ve 1845 yıllarında yaşanan kuraklık afeti nedeniyle iyi ürün alınamaması ve alınan ürünün de kalitesinin düşük olması sonucu hem üreticinin darda kalmasına hem de esnafın işlerinin bozulmasına neden olduğu, bunun sonucu olarak da köylerin boşaldığı ve çevre kentlere ürün gönderilemediği belirtilir.[216] Yine 19. yüzyılın ilk yarısında 1825-1843 yılları arasında yollardaki emniyetin oldukça azaldığı ve kervanların çok sık soyguna uğradığı ifade edilir. Aynı yüzyılda askeri grupların da zaman zaman ayaklandıkları ve bu eylemlerin kentte bazı işyerlerinin zarar görmesine neden olduğu söylenir.[217]

1847'deki gözlemlerini aktaran Xavier Hommaire De Hell'e göre, Bağdat yolu vasıtasıyla Basra'dan yapılan ticaretin önemini yitirip, ticaretin Halep yolu vasıtasıyla yürütülmeye başlanmasından sonra Diyarbakır'da ticari etkinliğin oldukça yavaşladığı belirtilmektedir.[218] Diyarbakır çok eski çağlardan beri önemli kervan yolları üzerinde bulunan bir ticaret kentidir. Osmanlı İmparatorluğu ekonomisinin 17.yy.'dan başlayarak 18. ve 19. yy.'larda hızlanarak çöküntüye uğradığı bilinmektedir. İmparatorluğun en büyük eyaletlerinden biri olan Diyarbakır'ın bundan etkilenmemesi söz konusu olamazdı. Klasik ticaret yollarının etkinliğinin giderek zayıflayarak uluslararası ticaretin başka yolları kayması da kervan yollarının üzerinde bulunan Diyarbakır'ı olumsuz etkilemiştir.

Chesney bir başka gezgin Brant'ın; "*Diyarbakır onun refahı içinde durmadan çalışan sayısız dokuma tezgahları ile kırk bin ev içermekteydi; ve bir tarafta Bağdat yoluyla sadece Kürdistan'a değil, fakat aynı zamanda Hindistan'a, öte yandan Halep yoluyla Avrupa'ya acı fındık (gall-nuts) göndermekte aktif bir ticarete sahipti; fakat şu an hemen hemen sekiz bin ev vardır (bunların 1500'ü Ermeni ve 6300'ü Türk) ve Diyarbakır ticareti de neredeyse yok olmuştur*" şeklindeki sözlerini aktararak kentin bu dönemde içinde bulunduğu ticaret hayatındaki düşüşü ve ekonomik olumsuzluğu ifade etmektedir. *"(Brant'dan) Diyarbekr'in durumu büyük bir ticaret şehri biçiminde görkemli bir şekilde hesaplanmıştır, ve onun antik önemini yeniden diriltmek için onun düşüşünün ana nedenini ortadan kaldırmaktan başka hiçbir şey gerekli gözükmemektedir. Yani, onun Suriye, Küçük Asya ve Kürdistanla ve yine Shatt el 'Arab (Irak'ın güney-doğusundaki Dicle ve Fırat nehirlerinin keşimse noktası olan ırmak) nehir ağzıyla olan ticari ilişkilerindeki emniyetsizlik.*"[219]

---

[215] Arslan, *a.g.m.*, 1999, 93.

[216] Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, 211-215; *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., IX, İstanbul, 1994, 468.

[217] *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, *a.g.m.*, 1994, 468.

[218] Arslan, *a.g.m.*, 1999, 92.

[219] Lieut.-Colonel R. A. Chesney, *The Expedition for the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris*, Vol. I, London, 1850, 15.

19.yy.'da Diyarbakır kentinin yaşadığı doğal felaketler ve kentin ticari yönden önemini yitirip ekonomik hacminin küçülmesi yanında kent dokusunu etkileyen etmenler arasında, Tanzimat döneminden itibaren yaşanan yönetim ve toprak mülkiyetinde; 1819'da yurtluk ve ocaklıkların kaldırılması, 1863'te Eyalet sisteminden il sistemine geçilmesi ve 1858'de Arazi Kanunnamesi'nin çıkarılması gibi değişimler de gösterilmektedir. Bütün bu etmenler kentte bütün düzenin bozulmasına neden olmuştur. Bu üç önemli karardan, yurtluk ve ocaklıkların kaldırılmasının asker-toprak ilişkisini keserek üretimin düşmesi, ticaretin engellenmesi ve isyanların çıkması, il sistemine geçişin Diyarbakır'ın hem alan hem de artı değeri kontrol etme çevresini daraltması, arazi kanunnamesi ile büyük toprak sahiplerinin tarımsal gelirin kontrolünü ele geçirip bu türden ailelerin kentte ve politikada ön plana çıkarak kırsal kesimin kentsel üretimle olan ilişkilerini zayıflatması gibi kentsel yaşamı önemli şekilde etkileyen bazı sonuçlar doğurduğu ifade edilmektedir.[220] 19. yy'ın ilk yarısında Anadolu'yu baştan başa dolaşan William Francis Ainsworth, Diyarbakır'ın bir ticaret kenti olmasına rağmen kaynaklarının kısa sürede eridiğini, ayaklanmaların sükunet ortamına zarar vermenin yanı sıra Mezopotamya ticaretine de balta vurduğunu ifade eder.[221]

Ancak Diyarbakır'ın bu makus talihi yüzyılın ikinci yarısında değişmeye başlamış ve kentte ekonomik açıdan bir canlanma olmuştur. Bazı kaynaklar Diyarbakır'ın ekonomik yönden en zengin kentlerden biri olmasını kentin İran, Irak, Suriye ve Anadolu arasında stratejik bir konumda olmasına ve halkının sanayiye, ticarete ve sanata olan yatkınlığına bağlamaktadırlar. Kars'ın Şavşat kazasında yaşayan Hatunoğulları sülalesine mensup Kurt İsmail Paşa'nın (1868-1875) valiliği sırasında kentin bu potansiyelini keşfedip, Tuna ve Bağdat'ta yaptığı araştırmalar doğrultusunda, kimsesiz çocukları barındırmak ve onlara bazı sanatları öğretmek için kentte bir "Islâhhane" yaptırdığı belirtilir. Üç yıllık bir ilköğretim döneminden sonra boyacılık, dökümcülük, marangozluk gibi sanatların öğretildiği 700 öğrencisi bulunan Islâhhane'nin daha sonra bazı usta ve öğretmenleri Avrupa'dan getirtilerek adının da "Diyarbakır Sanayi Mektebi" olarak değiştirildiği ve iyi bir derece ile mezun olanlara bir miktar sermaye verilerek işyeri açmalarına yardım edildiği[222] ifade edilir. Bu şekilde kentin ticaret hayatının canlandırılmasına çalışıldığı ve aynı zamanda halkın gelirlerinin artması sağlanarak kent dokusunun gelişmesine de yardımcı olunduğu yorumu yapılabilir. 19. yy'ın ortalarında Diyarbakır'ı ziyaret eden William Duckett, kentin çok aktif bir ticaret hayatının olduğunu ve büyük bir ticaret merkezi olarak şehirden her gün çeşitli yönlere çok sayıda kervanların hareket ettiğini bildirir.[223] 1852-1855 yıllarında doğuya seyahat eden Julius Heinrich Petermann'ın da kervanların Musul-Mardin arasında sürekli olarak gidip geldiğini[224] anlatmaktadır.

Dr. Lamec Saad 1880'lerde sanayi ve ticarette önemli konuma sahip olan Hıristiyanların kentin ticaretini tamamıyla ellerinde tuttuklarını ifade eder. "*Aslında tarıma ve maden işletmeciliğine yeterli destek verilse ve taşımacılıkta yardımcı*

---

[220] Arslan, *a.g.m.*, 1999, 92.
[221] William Francis Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldes, and Armenia*, Vol. I, London, 1842, 292-293.
[222] *2000'e Beş Kala Diyarbakır*, 1995, 64.
[223] Duckett, *a.g.e.*, 1855, 261.
[224] Petermann, *Reisen im Orient, 1852-1855*, 2 Cilt, Verlag von Veit and Comp., Leipzig, 1865, 26-30.

olunsa yörenin ekonomik olarak ayağa kalkmaması için hiçbir neden göremiyorum"[225] şeklinde Diyarbakır ticari hayatına ilişkin tespitlerde bulunur.

19.yy. gezginlerinden Henry Barkley, Diyarbakır'ı Ankara'yla karşılaştırarak orada olduğu gibi kentte de ticaretin ön planda olduğunu, Diyarbakır'da iken yün pazarlayan bir İngiliz ailesi ile tanıştığını aktarır.[226]

19. yy. sonlarında Diyarbakır merkez sancağına ilişkin sanayi üretimi, tüketimi ve dışa satım rakamları, ciddi bir üretim büyüklüğünün yanı sıra yerel tüketimi aşan % 40-60 arasındaki oranlarda dışa satım söz konusudur. Bunlar arasında dokuma, işlenmiş deri ve madenler, kuyumculuk ürünleri, işlemeli kumaşların önde geldiği, ürünlerin çoğunluğunun Mısır ve İzmir'e, geri kalanının ise Almanya, İngiltere ve Fransa'ya satıldığı ifade edilmektedir. Cuinet'e göre 19. yy. sonunda birinci sırayı A.B.D. diğer sıralamayı ise Fransa, İngiltere, Rusya, Avusturya-Macaristan, Hindistan, İran ve Almanya almaktadır.[227] Ayrıca Cuinet'in bildirdiğine göre kentte, "*28 maroken fabrikası, 21 pamuk ve ipek kumaş imalathanesi, 30 kumaş boyama atölyesi, 12 kapkacak fabrikası, 9 cam imalathanesi, 10 çanak çömlek imalathanesi*" bulunmaktadır. Ayrıca "*evlerde yeterince büyük bir ihracat imkanı sağlayan, çok övgüyle anılan bir şurup yapılır. Adı da: 'Şerbeti Hayriye'dir. Kentteki evlerde ve banliyösündeki ilçelerde de büyük çapta ipek böcekçiliği yapılan yerler de vardır.*"[228]

1881 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden Amand von Schweiger-Lerchenfeld'e göre de yerel ihtiyaçlar kentte bulunan küçük atölyeler tarafından karşılanmakta olup, şehirde çok canlı bir ticaret hayatı vardır. Diyarbakır, Dicle ile Fırat arasındaki bölgenin kuzeyindeki şehirlerarasında Musul'dan sonra en büyük ticaret şehridir. Bunun yanında, Asya Türkiyesi'nin güneydoğusundaki çeşitli vilayetlerin merkezinde bulunuşu kente apayrı bir önem yüklemektedir.[229]

Buckingham'ın verdiği "*…Amid'in üzerine yerleştiği alan her tarafı ile verimli ve üretkendir. Dicle'den geçerken, kasabanın eteğine oturduğu tepenin eteğinde ziraî bir refah ve dahilî bir uygunluk görülür…*"[230] şeklindeki bilgiler de kentin tarımsal ve ticari önemini yansıtmaktadır.

1892'de Le Comte de Cholet, kentin nüfusunun büyük çoğunluğunu Ortodoks Ermenilerin oluşturduğunu ve bu cemaatin ticaretle uğraşan zengin kesim olduğunu belirtmektedir. Ayrıca, "*Diyarbakır'dan ayrılmak ve Dicle'ye inmek için, koyun derisinden yapılmış tuluklarla taşınan büyük bir sal denilebilecek bir kelek*" yaptırdıklarını söyleyerek Dicle nehri üzerindeki kelek nakliyeciliğinin ne kadar revaçta bir iş olduğunu ifade etmektedir.[231]

---

[225] Pınar, *a.g.e.,* 1998, 138.
[226] Barkley, *a.g.e.,* 1891, 271-277.
[227] *Yurt Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., 2244 v.d.
[228] Cuinet, *a.g.e.*, I, Paris, 1891, 380.
[229] Pınar, *a.g.e.,* 1999, 152.
[230] Buckingham, *a.g.e.,* 1827, 218-219; Albert-Louis Gabriel, *Voyage Archéologiques dans la Turquie Orientale*, Paris, 1940, 208-209-210.
[231] Le Comte de Cholet, *Voyage en Turquie D'Asie, Armenie, Kürdistan et Mesopotamie*, Librairie Plon, Paris, 1892, 255, 261.

Görüldüğü üzere Diyarbakır, hem kentin stratejik bir konumda olması dolayısıyla kervanların sürekli uğrak yeri olmasından, hem toprağının verimli olması, hem halkının ticaret ve zanaatda etkin olması nedeniyle her dönemde ticari alanda gözde bir kent olmuştur.

5.1.2.2.1. Çarşı ve Pazarlar

Osmanlı kentinde merkezin yönetimsel ve dinsel değil ticari bir işlevi bulunduğu, hemen hemen daima bir bedesten çevresinde yoğunlaşan merkezde, han ve dükkânların yer aldığı belirtilir. Konut alanlarında dinsel ya da etnik bir ayrım gözetilirken ticaret alanında bunun tam tersine Türker'le Hıristiyanlar ve Yahudiler aynı ticaret alanında birlikte ya da yan yana çalışmışlardır. Buna karşılık, ticaret bölgesinde farklı meslek gruplarının bir araya toplanması nedeniyle ticaret kesiminde farklı uzmanlık bölgeleri oluştuğu belirtilmektedir.[232]

Kentte sabit mamul eşya çarşısı ve pazaryeri olmak üzere iki tip ticari eylem merkezi bulunduğu ifade edilir. Zanaat ürünlerinin alışverişinin yapıldığı ve depolama yapılan kapalı hanlar ile açık çarşılar sabit mamul eşya çarşısı olarak bilinmektedir. Pazaryerleri ise yiyecek maddelerinin satıldığı alanlardır. Çarşı alanı kent içinde genellikle merkezi bir konumda bulunup yeri kentin tarihî gelişmesi sonucu belli olmaktadır. Genelde yakınında bir cami yer almaktadır. Özellikle küçük kentlerde semt pazarı da denilen yiyecek pazarları camilere yakın yerlerde kurulur. Büyük şehirlerde ise belli günlerde kurulan geçici Pazar yerleri satılan malların çeşidine göre tahıl pazarı, hayvan pazarı, tavuk pazarı, yumurta pazarı gibi ayrı kollara ayrılabilir. Aynı durum çarşılar için de geçerli olup, çarşıların farklı zanaatlara göre bölümlere tahsis edildiği, her sokağın bir özel kola ayrıldığı belirtilmektedir. Birçok şehirde, Bursa'daki Koza Hanı, İpek Hanı örneklerinde olduğu gibi adlarını gördükleri işlevden alan büyük hanlar bulunmaktadır. Kuban, Anadolu'daki ticaret hayatının köklü bir geçmişi sahip olduğundan bahisle düşüncelerini, "*Anadolu'nun küçük büyük birçok şehrinde çarşıların oldukça düzenli bir organizasyona sahip olması, esnaf loncalarının kökü çok eskiye giden örgütleşmesinin bir ifadesidir. Aynı şekilde, geçici Pazar yerleri, şehirle köy ve göçebe arasındaki ilişkilerin, günümüze kadar devam eden tek ifadesi olmuştur*"[233] şeklinde dile getirmektedir.

Diyarbakır kentinde ticari eylemlerin en yoğun olarak gerçekleştiği, kentin çarşı ve pazarlarının kurulduğu en işlek bölgeler Dağ Kapı-Mardin Kapı hattı boyunca Gazi Caddesi üzerinde karşılıklı olarak ve Urfa Kapı'dan Ulu Cami önlerine kadar Melek Ahmet Caddesi üzerinde kurulan kesimlerdir. Bu iki aks aynı zamanda şehir içi ulaşımın ana arterlerini oluşturmuş ve sur kapılarından aşarak kenti diğer bölgelere bağlayan yollara ulaştığından çağlar boyunca etkin bir rol üstlenip genişleyip gelişmişlerdir.

Ana yollara açılan ikinci derecede yollar üzerinde de ticaret yerleri sıralanmaktadır. Bunlardan biri, Kuzey-güney doğrultulu Gazi caddesinin Dağkapı yakınında batıdan gelen İnönü Bulvarı'yla kesiştiği yerde oluşan Dörtyol mevkidir. Ana ticaret ekseninin ortasına rastlayan ikinci Dörtyol mevki ise (Balıkçılarbaşı

---

[232] Uğur Tanyeli, "Anadolu'nun Kentsel Tarihi- Osmanlı Kenti", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*,, II, İstanbul, 1997, 992.

[233] Kuban, *a.g.m.*, 1968, 71-72.

Dörtyol), "geleneksel çarşı"nın ağırlık merkezini oluşturmaktadır. Bu kesim kentin ticari eylemlerinin gerçekleştiği en canlı bölge konumunda olup, Yemeniciler çarşısı, Demirciler çarşısı, Ayakkabıcılar çarşısı, Buğday pazarı (Res.349) ve eski ev eşyalarının satıldığı Sipahi pazarı gibi çeşitli meslek gruplarının bir araya gelerek oluşturdukları ayrı ayrı çarşılar yer almaktadır.[234] Bu iki Dörtyol, hem kentin çeşitli semtlerine giden yolun çıkış noktası, hem de ticaretle uğraşanların başlıca toplanma yeri olması dolayısıyla, kentin en hareketli bölümleridir. Buckingham, Diyarbakır'a Mardin kapısından girdiğinde, kent merkezine ulaşıncaya kadar kalabalık çarşılardan geçtiklerini söylemektedir.[235]

Suriçi'ni kale kapılarına bağlayan iki ana yol aksının kesiştiği kavşağın merkez oluşturduğu kesimin civarında hanlar ve dükkanlar yer almakta ve Osmanlı döneminde burası kentin en canlı ticaret alanını oluşturmaktadır. Evliya Çelebi'nin de sözünü ettiği Diyarbakır Bedesteni de Ulu Cami civarında yer almaktaydı.

Evliya Çelebi'nin, "*Ama sipahi pazarında bedesteni gayet mamurdur. İki tarafı demir kapılı kargir bina olup, anka bezirganlarla doludur. Bütün şehrin, kıymetli malları, kıymetli cevahirleri hep bu pazardandır*"[236] şeklinde tarif ettiği Diyarbakır Bedesteni'nden bugün için hiçbir eser kalmamıştır. Ancak 1 Eylül 1818 tarihli Salyâne Hesâp Defteri'nde gösterilen masraflar içerisinde "Bedesten kâhyasına 33 kuruş" ödendiği kaydı bulunduğu bildirilmektedir.[237] Bu bilgiye dayanarak, Diyarbakır Bedesteni'nin 19. yy.'ın ilk yarısında da hizmet gördüğü yargısına varılabilir.

Bedesten'in yeri konusunda, Evliya Çelebi'nin verdiği bilgiden başka herhangi bir belge bulunmamaktadır. Aralık sonları 1811 tarihli bir vakfiyeye göre Sipahi Pazarı'nın Ulu Cami'nin arka, yani batı tarafında ve Zinciriye Medresesi'nin kuzeyinde olduğu bilgisine ulaşılmaktadır.[238] Evliya Çelebi de Bedesten'in, Sipahi Pazarı'nda olduğunu söylediğine göre onun verdiği bilgilere dayanarak, Diyarbakır Bedesteni'nin de Ulu Cami'nin batısında ve hemen yakınında olduğu sonucuna varılabilir.

16.yy.'da Diyarbakır oldukça canlı bir kent olup bugün canlılığını kaybeden Bıyıklı Mehmed Paşa Camii (Bugünkü adıyla Fatih veya Kurşunlu Camii) civarında dahi bir çok dükkanların bulunduğu, buraya alış veriş için gelip camide namaz kılanlara da burada sık sık yemek dağıtıldığı belirtilir.[239] Pazaryeri'nin halen burada

---

[234] *Grolier İnternational American Encyclopedia*, V, Grolier Incarporated-Sabah, Danbury-Connecticut-İstanbul, 81.

[235] Buckingham, *a.g.e.*, 1827, 208.

[236] Dağlı-Kahraman, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, İstanbul, 2001, 29.

[237] İbrahim Yılmazçelik, "Osmanlı Hakimiyeti Süresince Diyarbekir Eyaletinin İktisadi ve Sosyal Durumu", *Diyarbakır: Müze Şehir*, Yapı Kredi Yayınları, No:1271, İstanbul, Aralık 1999, 474.

[238] Yılmazçelik, *a.g.m.*, 1999, 474.

[239] İlhan konuyla ilgili olarak "Bu camiye 10.000 akçelik geliri olan bir köy Yavuz Sultan Selim'in emriyle tahsis edilmiş, ancak bu para halka dağıtılan yemek için yeterli olmamıştır. Bunun üzerine Bıyıklı Mehmed Paşa 1518 tarihli deftere göre Amid Kadısı 'Ubeydullah Çelebi'nin arpalığı olan 20.000 akçelik Ali Pınar köyünün kendisine temlik edilmesini istemiş (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi No. 11607) ve bu isteği yerine getirilmiştir (BA. TD 64, 114). Bu köyün geliri 1540 yılında 27,559 akçeye çıkmıştır (BA TD 200, 108)" demektedir. Bkz. M. M. İlhan, "Diyarbakır Fatihi ve Beylerbeyi Bıyıklı Mehmed Paşa", *Atatürk ve Diyarbakır*, D. Ü. Basımevi, Diyarbakır, 1981, 153-156; M. Mehdi İlhan, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları: 1518

kuruluyor olması eskiden kalma bir alış-veriş canlılığının nostaljisinin yaşanması isteği olduğunu akla getirmektedir. Şehirde çeşitli zanaatlara ait çarşılar ve bu çarşılarda bir çok dükkanlar bulunduğu bilinmektedir.

Diyarbakır'da Osmanlı döneminin 15. valisi olarak 1570-71 yıllarında görev yapan Hasan Paşa kente çok önemli yapılar kazandırmıştır. Paşa'nın önce kuyumcular için bir çarşı yaptırdığı bilinmektedir. 1613'te Diyarbakır'a gelen Polonyalı Simeon da indiği Hasan Paşa Hanı'nı ayrıntılı olarak tarif ettikten sonra bunun yanında Kuyumcular Hanı'nın olduğunu doğrulamakta ve Kuyumcu Hanı'nın Bursa'daki Gelincik ve Edirne'deki Alipaşa Hanları gibi kemerli yapıldığı bilgisini vermektedir.[240] Hasan Paşa'nın bundan sonra Ulu Cami tarafında Ketenciler adıyla bilinen çarşıyı buna eklediği ancak *Ketenciler Çarşısı'*nın I. Dünya Savaşı sırasında harap olduğu belirtilmektedir.[241] Beysanoğlu ayrıca, *Kuyumcular Çarşısı*'nda imal edilen hazır bilezikler, haplar, kişniş gerdanlıklar, avizeler, hançerler gibi ürünlerin Ketenciler Çarşısı'ndaki dükkanlarda satıldığını belirtmektedir. 16. yüzyılın ortalarında, 15 Eylül 1555'de şehri ziyaret eden Aramon elçisi Jean Chesneau[242] kentte çok zengin ve bol çeşitli el sanatları ürünlerinin satıldığı büyük bir çarşının bulunduğunu not etmektedir.[243] Chesneau'nun bahsettiği büyük çarşı büyük ihtimalle Kuyumcular çarşısı olmalıdır.

17. yy.'da kente gelen ve o sıralarda 2008 civarında dükkan bulunduğunu ifade eden Evliya Çelebi'nin çarşılardan bir ikisini söyledikten sonra Sipah, Kuyumcular, Ahengeran, Çilingiran, Cevahir-Ciyan-ı Zergeran, Haffafan, Palanduzan, Gazzazan gibi bazarları listelemekte, birer bezzazistan olarak nitelediği bu çarşılarda 366 esnaf dükkanı bulunduğunu belirtmektedir.[244] Ancak 1540 tarihli defterde adı belirtilmeyen ve 159 bab dükkanı bulunan ve 26,397 akçelik gelirinin tamamı Mesudiye Medresesi vakfına ait olan bir Bezzazistan'dan söz ettiği ve ayrıca içerisinde pek çok esnafı barındıran 1008 dükkanlı bir bedestenden de bahsettiği belirtilir. Bu yapının, harap olduğu için 1900 tarihlerinde Diyarbakır Valisi Halid Bey tarafından onarım gören, 800 dükkanlı ve "çarşû-yı kebîr" diye anılan yapı olduğu tahmin edilmektedir.[245]

Evliya Çelebi'ye göre; Diyarbakır'da başlıca çarşılar arasında Hasan Paşa (bugün Gazi Caddesi üzerinde, Ulu Cami karşısındaki Han), Sipahi Pazarı (bugün Ulu cami'nin güney arkasında); Kuyumcular Pazarı (Hasan Paşa Hanı bitişiği); Demirciler Çarşısı, Çilingirler Pazarı (yoğurt pazarı olarak bilinen yerin yanı); kavaflar, palancılar (Melek Ahmet Caddesi-Ulu Cami arası); Dokumacılar (Mardin kapıya giden cadde üzerinde), Atarlar Pazarı, altın ve mücevherciler pazarı, çizmeciler pazarı, gazzazlar (ipek dokumacılar) çarşısı, bezciler pazarı vardır. Altın ve gümüş işlemeciliği ile dokumalarını, savaş malzemeleri yapımını övgüyle

---

ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar", *A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi 1992-1994*, XVI-27, 1994, 50.

[240] Hrant D. Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi*, Baha Matbaası, İstanbul, 1964, 98-99.

[241] Beysanoğlu, *a.g.e.*, 2003, 617.

[242] Göğünç, *a.g.m.*, 1968, 79; Jean Chesneau, Le voyage de Monsieur d'Aramon, notlarla neşr eden: Ch. Scheffer, Paris 1887, 92-93.

[243] Arslan, *a.g.m.*, 1999, 90-91.

[244] Dağlı-Kahraman, *a.g.e.*, 2001, 29; Bruinessen- Boeschoten, *a.g.e.*, 1988, 154; a.y., *a.g.e.*, 2003, 267-268; Okumuş, *a.g.m.*, 177.

[245] *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., IX, İstanbul, 1994, 468.

anlatır.[246] 1660'ta Diyarbakır'a gelen Poullet de şehrin pazarlarının Türkiye'de başka yerlerdekinden daha büyük ve daha güzel olduğunu tekrarlayarak, "*Diyarbakır'ın çarşı ve pazarı büyük ve o kadar güzeldir ki Anadolu'da eşine rastlanmaz*"[247] demektedir.

Diyarbakır bölgesinin 16. yy.'ın sonları ile 17. yy.'da bütün Anadolu'yu etkisi altına alan Celâlî isyanları sırasında büyük zarar gördüğü bilinmektedir. Bu da Diyarbakır ekonomisini olumsuz yönde etkileyen bir unsurdur. Diyarbakır ekonomisinde daha önceleri merkezi bir yer tutan uzun mesafeli ticaretin 17. yy.'da önemini yitirdiğine işaret eden pek çok gösterge bulunmaktadır. Evliya Çelebi'nin alış-veriş mekanları ve ticaret hayatına yönelik yaptığı betimlemeler gayet hareketli olduğu anlaşılan ticaret hayatına karşın ürünlerin büyük bölümünün uzak bölgelerden çok yakın civardaki pazarlar için üretilen yerel ve bölgesel ürünler olduğu düşüncesini doğurmaktadır. Evliya Çelebi'nin bahsettiği iki kervansarayda (Hasan Paşa Hanı ve Deliller Hanı) vali ve yardımcılarının kaldığı bilgisini vermesi[248] bölgelerarası ticaretin önemini yitirdiğinin ve kente eskisi kadar çok kervan uğramadığının bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Buckingham'a göre Diyarbakır'daki "*Pazarlar Türkiye'nin genellikle büyük şehirlerinde olduğu gibi çok düzenli bir şekilde düzenlenmemiş ya da pek iyi bir şekilde örtülmemiştir. Onlar dardır, çoğu kez yamuk yumuktur ve genelde ahşap kirişlidir. Bununla beraber, pazarlar burada talep edilen bütün mal ve eşya çeşitleriyle iyi bir şekilde donatılmıştır.*"[249] 19. yy.'da, 1817'de William Heude bir Ermeni ile gezdiği Diyarbakır'da çarşılardan bahsederken "*kapalı çarşıları büyük ve iyi donatılmış*"[250] şeklinde bir ifade kullanarak Buckingham'la aynı kanıyı paylaşmaktadır.

Diyarbakır'da 18. yy.'da ticaret hayatı hakkında pek fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak, bu dönemin öncesi ve sonrası hakkındaki bilgiler bu dönemde de kentin ticaret hayatının pek sönük olmadığı kanısını uyandırmaktadır.

Ebubekir Feyzi'nin *Hulasa-i Ahvali'l-Buldan*'da belirttiğine göre, 19. yy. başlarında Diyarbakır'da kentin içinde çok sayıda bezestan, pazar ve çarşılar, basmahane ve kumaşçı tezgâhları, boyahaneler ve gümrük bulunmaktadır.[251] Bundan da bu dönemde de Diyarbakır ticaret hayatının canlılığını sürdürdüğü kanısı uyanmaktadır.

19. yy. ortalarından itibaren gezginler, Diyarbakır'ın bu dönemde adeta bir çöküntü yaşadığından dem vururlar. 1847'de Xavier Hommaire De Hell çöküntüyü daha bir açıklıkla ifade ederek "*…Çarşılarda yaptığım bir gezinti bir yabancının merakını tatmin edecek hiçbir şey sunmuyordu; beni düş kırıklığına uğrattı. Burada ne bir değerli kumaş, ne de dikkate değer yerel yapım ürün bulunuyordu. Bir Ermeni*

---

[246]Arslan, *a.g.m.*, 91; Dağlı-Kahraman, *a.g.e.*, 2001, 29; Bruinessen-Boeschoten, *a.g.e.*, 2003, 267-268; Okumuş, *a.g.m.*, 177.

[247]Beysanoğlu, "Tarih Boyunca Diyarbakır'ın Bilim, Kültür ve Sanat Hayatına Toplu Bir Bakış", *Yedi İklim*, C. IV, 35, İstanbul, Şubat 1993, 59; Poullet, *Nouvelles relations du Levant*, II, Paris, 1668, 415 v.d.

[248] Bruinesse- Boeschoten, *a.g.e.*, 2003, 76.

[249] Buckingham, *a.g.e.*, 1827, 215.

[250] Heude, *a.g.e.*, 1820, 328.

[251] Bulduk, *a.g.m.*, 2008, 190.

bileziği satın alma arzuma bile ulaşamadım"[252] şeklindeki hayal kırıklığını belirtmektedir.

X. Hommaire De Hell Diyarbakır'ın çarşıları ve ticaret hayatı ile ticaret yolları hakkında da bize önemli ve değerli bilgiler ulaştırmaktadır. R. Arslan seyyahın izlenimlerini: "*Üzerleri yarıya kadar tahta kaplı olan çarşılar çok pis ve derme çatma barakalardan ibaret. Bununla birlikte burada 2,5 metresi 50 kuruşa satılan Bursa türünde ipek kumaşlar dokunuyor. Birkaç yıl öncesine kadar Bağdat yoluyla Diyarbakır'a gerekli tüm mallar geliyordu; bunlar arasında yıllık toplam 2-3.000 develik kervanlarla gelen Hint çiviti, tömbekisi ve kahvesi; Basra'dan gelen Manda derileri bulunuyordu. Ancak ticaretin Halep yoluyla yapılmasından bu yana bu ticari etkinlik oldukça yavaşlamıştır. Bugün Diyarbakır'a gelen kervanlar yıllık 200 deveyi geçmemektedir… Diyarbakır paşalığının ürünleri ihracat bakımından ceviz ve ham ipek üzerinde yoğunlaşıyor. Yılda 2000 kadar ceviz, 300 batman ipek üretiliyor. Komşu illere 300.000 kuruşluk ipek ve pamuklu kumaş gönderiliyor. Tüm Avrupa malları Halep yoluyla geliyor. Bağdat ticareti Halep yoluyla gelen mallarla rekabet edemiyor*"[253] şeklinde dile getirmektedir.

1852-1855 yıllarında doğuya seyahat eden Julius Heinrich Petermann'ın, kent merkezinden ve ticaret hayatından bahisle çarşıdaki dükkanların pencerelerinin oldukça büyük boyutlu olup bunların beyaz kâğıtlarla kaplı olduğunu[254] anlattığı ifade edilir. 1881 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden Amand von Schweiger-Lerchenfeld'e göre, kentin ana caddesinin (Gazi Caddesinden bahsediyor) yer aldığı bu kısmında hareketli bir yaşam sürmekte, ticaret de bu cadde üzerinde bulunan çarşıda ve handa gerçekleşmektedir. Burada seyyah doğuya ait bir saptama yapar: Doğu'nun bütün şehirlerinde toplumsal yaşam çarşı ve çevresiyle sınırlıdır. Burada süren renkli yaşama karşılık şehrin diğer kesimleri tam bir uyku halindedir. Seyyah kentin çarşısını da Bağdat çarşısı ile kıyaslayarak, buranın daha karanlık ve sevimsiz olduğu kanısını dile getirir. Buradaki antikacılarda akla gelebilecek her türden eşyanın bulunabileceğini ayrıca, yerli zanaatkarların ürünü olan altından mamul çok güzel ürünlerin bulunabileceğini belirtir. Ayrıca buraya Halep piyasasından büyük miktarda Avrupa ürünlerinin geldiğini ve bunlara kolayca ulaşılabileceğini söyler.[255] 1890-1897 yılları arasında Diyarbakır'a gelen Edmund Naumann, çarşıda insan, koyun ve keçiden oluşan tarifi imkansız bir kalabalık bulunduğunu söylemektedir.[256] Cuinet, 1891'lerde kentte "*tonozlu büyük bir çarşı*"[257] bulunduğunu bildirirken, büyük ihtimalle bedestenden bahsetmektedir. Lord Warkworth, hanların girişinde çarşıların bulunduğunu belirtmektedir. Seyyah, Mardin kapısından girilince ip gibi dizilen çarşıların katliam zamanında yanarak tahrip olduktan sonra (1895) yeniden yapılandırıldığını ve genişletildiğini tespit etmektedir.[258] İran, Kafkasya ve Anadolu'yu gezen Charles Wilson da Diyarbakır çarşılarının güzel olduğundan bahsetmektedir.[259]

---

[252] Rıfkı Arslan, "Diyarbakır Kentinin Tarihi ve Bugünkü Konumu", Diyarbakır: Müze Şehir, İstanbul, 1999, 91.
[253] Arslan, *a.g.m.*, 92.
[254] Petermann, *Reisen im Orient, 1852-1855*, 2 Cilt, Verlag von Veit and Comp., Leipzig, 1865, 26-30.
[255] Pınar, *a.g.e.*, 1999, 151.
[256] Pınar, *a.g.e.*, 1999, 157.
[257] Cuinet, *a.g.e.*, I, Paris, 1891, 380.
[258] Warkworth, *a.g.e.*, 1898, 233.
[259] Parla, *a.g.t.*, 16.

Diyarbakır'ın geçmiş yıllarda Güneydoğu'nun tamamının, doğunun ise 2/3'ünün ticaret merkezi olduğu, batılı gezginlerin Diyarbakır'dan Moskova ve hatta Moğolistan'a kadar dokunmuş ipek, işlenmiş bakır ile demir ve altın ürünleri ihraç edildiğinden bahsettiklerinden söz edilmektedir.[260]

Diyarbakır'ın ticaret ile ilgili yapılarından bedesten, çarşı ve pazarlarından günümüzde bir bölümü halen varlığını sürdürmektedir. Çeşitli meslek gruplarının oluşturduğu bu bedesten çarşılardan günümüze Hasan Paşa Çarşısı veya hanı ile bitişiğinde bulunan ve bugün Kuyumcular Çarşısı olarak yeniden hizmete açılan yapı kalmıştır. Bir zamanlar Buğday Pazarı olan çarşının ise, tamamen olmasa bile önemli bir oranda harap olduğu bilinmektedir. Bunun dışında bulunan çarşılar ne yazık ki ortadan kalkmışlardır.[261] Doğunun ünlü ticaret merkezinden kalanlar, kaynakların bildirdiklerine ve gözlemlerimize göre çok azdır. Kent dokusunun değişmesi, bazı yerlerin genişletilmek istenmesiyle pazar yerleri eski özelliklerini ve büyük çoğunluğu da varlıklarını koruyamamışlardır.

Diyarbakır, bir zamanlar kentte yer alan çarşı ve Pazar yerlerinin bolluğuyla ticaret merkezi olma kimliğini hak etmektedir. Bu ticaret mekanlarının kent strüktürü içindeki yerlerini İ. Yılmazçelik ayrıntılı bir şekilde vermektedir. Buna göre, Çarşı ve Pazar yerlerinin Diyarbakır suriçi kentindeki konumları İçkale'den başlamak üzere kentte iki ana yol aksının ayırdığı dört dilim saat yönünde taranarak şu şekilde saptanmaktadır (Tablo:12).

Osmanlı döneminde İçkale'de de yeni mahallelerin kurulduğu bilinmektedir. Burada yaşayan halkın gereksinimlerinin yakın çevrede karşılanması amacıyla kentten ayrı olarak burada da en azından bir çarşının bulunması gerekirdi. Bu düşüncemizi yeri kesin olarak saptanamasa da İçkale'de Kürkçüler Çarşısı adlı bir çarşının olduğunun belirtilmesi doğrulamaktadır. Bir kale içerisinde veya çevresinde kurulan Osmanlı kentlerinde bu kalelerin hemen altında çeşitli çarşıların bulunması bu kentlerin ortak özelliklerinden biri olarak gösterilmektedir. Diyarbakır kentinde de, İçkale'nin hemen dışında kentin konut alanlarına kadar olan kısımda surların dibinde yer alan ya da ona çok yakın olan yerleşimlerin ihtiyacını karşılayacak bir çarşının varlığı beklenmektedir. İçkale'nin güneybatısında yer alan Kaledibi Çarşısı (Tahte'l-Kal'a) adlı çarşıda daha çok sebze ve meyve dükkanlarının yer aldığı, ayrıca az sayıda Terzi ve Kavukçu dükkanlarının da bulunduğu ifade edilmektedir. Kente mal getiren veya başka illere ürün taşıyan kervanlar kentin kapılarından geçmek zorundadırlar. Bu kervanları at ve eşekler çekmekteydi ve onların en fazla ihtiyaç duyduğu ürünlerden bir tanesi de semer olmaktaydı. Bu ihtiyacın anında karşılanması amacıyla kapılara çok yakın yerlerde semerci esnafın konumlanmış olması beklenmektedir. Diyarbakır'da Semerci esnafına ait biri Urfakapı'da, diğeri ise Dağkapı'da olmak üzere iki adet Semerciler Çarşısı bulunduğunun ifade edilmesi[262] bu kanımızı doğrulamaktadır.

Bundan sonra kentin sağ üst yani kuzeydoğu diliminde çarşıların yoğun bir biçimde yerleştirildiği saptanmaktadır. Kentin kuzeyinden başlayarak aşağıya doğru inilmek suretiyle çarşılar şu şekilde yer almaktadırlar. İçkale'nin hemen güneyinde,

---

[260] Sarı, *a.g.e.,* 1996, 39-40.
[261] *a.g.e.,* 1996, 40.
[262] Yılmazçelik, "Osmanlı Hakimiyeti Süresince Diyarbekir Eyaletinin İktisadi ve Sosyal Durumu", 1999, 478.

Nasuh Paşa Camii'nin de içerisinde yer aldığı Yeni Çarşı'da bulunan dükkanların büyük bir bölümünün Nasuh Paşa Camii evkafından olup, çarşının bir diğer adının da *Nasuh Paşa Çarşısı* olduğu öğrenilmektedir. Kitapçılar Çarşısı'nın, Yiğid Ahmed Mahallesi'nde olduğu, Ali Emîrî Efendi'den bir diğer Kitapçılar Çarşısı'nın Ulu Cami'nin güneyinde bulunduğunun öğrenildiği ifade edilir. Haşim-zâde Çarşısı'nın Aralık başları 1825 tarihli bir satış hüccetinden, Fatih Mehmed Paşa Camii yakınlarında olduğu anlaşılmaktadır. Fatih Mehmet Paşa Mahallesi ile İzzeddin Mahallesi arasında Yoğurt Pazarı bulunmaktadır. Hasan Paşa Hanı'nın hemen yanında bulunan Hasan Paşa Çarşısı günümüzde de varlığını korumaktadır. 19. yy.'ın ilk yarısında (14 Ocak 1842) Hüsrev Paşa Evkafı'na ait olduğunu öğrendiğimiz bu çarşının üstü örtülü yani bir *kapalı çarşı* olduğu bildirilmektedir. Yine Osmanlı döneminde Kuyumcular Çarşısı ve Haffaflar Çarşısı denilen çarşıların da burada yer aldığı belirtilmektedir.

Kentin sağ alt yani güneydoğu diliminde sadece bir tek çarşının varlığı bu kesimin ticaret alanı olmadığının bir göstergesidir. 1810 tarihli bir vakfiyeye göre, Şeyh Matar Camii yakınlarında Palancılar Çarşısı'nın olduğu söylenmektedir. Kentin sol alt yani güneybatı diliminde hiç çarşı bulunmaması oldukça ilginçtir. Bilindiği üzere kentin bu dilimi diğer dini ve sosyal amaçlı yapılar yönünden oldukça tenha bir bölgedir. Bu da bize incelediğimiz dönemde kentin bu kesiminin yerleşim yeri olarak pek tercih edilmediğini hissettirmektedir.

Kentin sol üst yani kuzeybatı dilimi de tıpkı sağ simetriğindeki dilim gibi alışveriş merkezleri yönünden hayli zengin bir kesimdir. Evliya Çelebi'nin övgüyle bahsettiği, Ulu Cami'nin batısında ve Zinciriye Medresesi'nin kuzeyinde yer alan Sipahi Pazarı'nın Diyarbakır Bedesteni'nin içerisinde olduğu belirtilmektedir. Kentte, birinin Ulu Cami'nin önündeki *Meydan* denilen yerde, ötekinin de İzzeddin Mahallesi'nde bulunduğu iki adet Kılınççılar Çarşısı olduğundan bahsedilmektedir. Ulu Camii'nin karşısında Meyveciler ve Yahudiler Çarşısı'nın olduğu ve bu çarşılarda meyve satılan dükkanların yanı sıra başta bezzaz olmak üzere atar, pastacı, hırdavatçı ve berber dükkanlarının bulunduğu ifade edilmekte ve Bezzaz dükkanlarının bulunduğu bölümün Bezzazlar Çarşısı olarak da anıldığı öğrenilmektedir. İskender Paşa Camii'nin güney ve batısında bulunan İplik Çarşısı denilen çarşılar içinde Külahçılar Çarşısı, Penbeciler Çarşısı, ve Kavukçular Çarşısı'nın bulunduğu belirtilmektedir. Urfakapısı'ndan şehir merkezine gelen yol üzerinde bulunan ve daha çok Safa Camii karşısındaki alanı kapsayan çarşıların genel adının Uzun Çarşı olduğu ifade edilir. İpariye (Sefa) Camii'nin doğusundaki alanı kapsayan Sinek Pazarı'nın varlığının 19. yy.'a kadar sürdüğü belirtilir. Melek Ahmed Paşa Camii'nin karşısında, Ablak Mescidi Mahallesi'nde Melek Ahmed Çarşısı'nın bulunduğu bilgisi edinilmektedir.

Ulu Cami'nin doğusunda bulunan alanın 'Meydan' olarak adlandırıldığından söz edilmişti. Kentin bu yöresinin ticaret alanları yönünden muazzam zengin olduğu bilinen bir gerçektir. İ. Yılmazçelik bize bu kesimde yer alan esnafı isimleriyle ve uzmanlık alanlarıyla bildirmektedir. Bu meydanın etrafında kasap, bakkal, manav, sabuncu, tütüncü, kömürcü, tuzcu dükkanlarının yanı sıra, yerleri kesin olarak saptanamayan ancak büyük ihtimalle Ulu Cami'nin güneyinde yer alan Muhacirler, Helvacılar, Çilingirler, Demirciler, Neccarlar, Mutaflar, Aşçılar ve Eskiciler Çarşıların da bulunduğunu söylemektedir. Ayrıca Pastacılar Çarşısı, Beyt Pazarı,

Soğan Pazarı ve Üzüm Pazarı'nın yerleri saptanamayan çarşı ve pazarlar arasında yer aldıkları ondan edinilen bilgiler arasında yer almaktadır.[263]

Ulu Cami'nin Türk-İslam şehirciliğinde kentin çekirdeğini oluşturduğu bilinmektedir. Edinilen bilgilerden Diyarbakır'da Çarşı ve Pazar yerleri'nin kentin bütününe yayılmış olarak hizmet verdikleri anlaşılmaktadır. Ulu Camii çevresinin ise diğerlerine oranla daha hareketli bir görünüm sunup, çarşıların da bu bölgede daha fazla yoğunlaştığı izlenmektedir. Diyarbakır'daki çarşı ve pazarların aldıkları isimlere dikkat edilirse bunların ya bulundukları semtin ismine göre (Kaledibi Çarşısı, Melek Ahmet Çarşısı) veya içinde bulunan ürünün cinsine göre (İplik Çarşısı, Yoğurt Pazarı, Üzüm Pazarı) ya da hanlarda ve çarşılarda bulunan esnaf grubuna göre (Kürkçüler Çarşısı, Kitapçılar Çarşısı, Meyveciler Çarşısı, Semerciler Çarşısı, Kılınççılar Çarşısı vb.) adlandırıldıkları görülmektedir. Bunun da Türk-İslam şehirlerinin en belirgin özelliklerinden biri olduğu[264] vurgulanmaktadır.

Görüldüğü üzere, Diyarbakır'ın başlıca iş alanı ve çarşısı, günümüzde de olduğu üzere, suriçini dörde bölen kuzey-güney ve batı-doğu doğrultulu iki caddenin birleştiği kavşak ve çevresinde yoğunlaşmaktadır.[265] Kent strüktürüne bakıldığında Mardin Kapısı çevresinin sebzeci ve bahçecilerin, Urfa Kapısı çevresinin kasap ve tabakların, Ulu Cami güneyindeki Balıkçılarbaşı mevkiinin zanaatçı ve tüccarların bir araya geldikleri alanlar olduğu ifade edilmektedir.[266] Bugün ayakta olan ve olmayan çarşı ve Pazar yerlerinin, Suriçi'ni kuzey-güney ve doğu-batı doğrultulu iki ana arterin ayırdığı dört dilime göre kent içindeki konumları değerlendirildiğinde bunların çok yoğun bir şekilde sağ ve sol üst dilimlerde yani kentin kuzey yarısında yer aldığı görülür. Buna göre kentin üst yarısının ticaret alanında önemli bir rol üstlendiği, ticari faaliyetlerin daha çok bu alanda yoğun bir şekilde gerçekleştiği kanısına varılmaktadır.

Geniş ve verimli bir yörenin ortasında kurulmuş bulunan Diyarbakır kentinin yeri bakımından, her çağda ekonomik durumunu geliştiren büyük bir hinterlandının bulunduğu ifade edilir. Osmanlı hakimiyeti süresince, madenleriyle ünlü Ergani'nin, Diyarbakır'a hem yakın olması, hem de idari yönden buraya bağlı olması, Diyarbakır kentinin ticari yönden önemini arttıran bir diğer faktör olarak görülmektedir. Ergani'de çıkartılan madenin, Diyarbakır kalhanesinde işlendiği ve devletin önemli bir gelir kaynağı olduğu belirtilmekte, ayrıca Diyarbakır Sancağı sınırları içinde yapılan inceleme sonucunda verimli olduğu anlaşılan bir sîm madenine rastlanmasının (1810) da bölgenin madenler açısından zengin olduğunun kanıtları olarak gösterilmektedir.[267] Bu durumun ticari hayata kuvvetli bir şekilde yansıması gayet doğal bir sonuç olarak görülmektedir.

Osmanlı döneminde Bağdat ve Musul'a Dicle ırmağı yoluyla buğday, arpa gibi ticaret malları gönderildiği gibi, Halep ve çevresiyle de yakın alışveriş edildiği kaynaklarda belirtilmektedir.[268]

---

[263] Yılmazçelik, *a.g.m*, 1999, 478-479.
[264] *a.g.m.*, 1999, 479.
[265] *Türk Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., XIII, Ankara, 1966, 381.
[266] *a.g.m.*, 1966, 381.
[267] Yılmazçelik, *a.g.m.*, 1999, 474.
[268] *Türk Ansiklopedisi, a.g.m.*, 1966, 381.

Diyarbakır Osmanlı döneminde önemli bir ticaret merkezi olmuş ve bünyesinde barındırdığı zengin çarşı ve pazaryerleri ile bu özelliğini dönemin sonuna kadar sürdürmüştür (Çiz.70).

5.1.2.2.1.1. Esnaf Grupları

Diyarbakır'ın önemli bir ticaret kenti olması dolayısıyla, kentte değişik işlerle uğraşan esnaf grupları oluşmuştur. 1518 tarihlerinde Mevlana Abdullah Çelebi'nin Diyarbakır kadısı olarak görev yaptığı söylenmektedir.[269] Bu tarihte şehirde birer tane darp-hâne, kiriş-hâne, macun-hâne, boya-hâne, tabak-hâne, baş-hâne, ve boza-hâne bulunduğu belirtilerek Boya-hâne'nin yıllık gelirinin 150.000 akçe gibi büyük bir toplama ulaşması, bu devirde Diyarbakır'da dokumacılığın ne kadar ileri gittiğini gösteren önemli bir delil olarak gösterilmektedir.[270] Evliya Çelebi'ye göre "*Diyarbakır halkı çoğunlukla tüccardır. Büyük bezirganları vardır. Bir kısmı hizmet erbabıdır. Mardin ve Karadağ hakiminin, ruznameci ve diğer divan hizmetine memurdurlar. Bir sınıfı da şehir içindeki sanat erbabıdır ki, her türlü sanattan anlarlar. Bilhassa kuyumcusu ve demircileri çoktur.*"[271]

17. yy.'da Polonyalı Simeon kaldığı Hasan Paşa Hanı'nın bitişiğindeki Kuyumcu Hanı'nda çalışan kuyumcu, zernişancı, bıçakçı, papuçcu, çizmeci ve diğer zenaat erbabının İstanbul'dakilerle yarışacak ustalıkta bulunduğunu söyler. Ayrıca, seyyaha göre, kentte 1.000 hanelik bir Ermeni nüfusu bulunmakta ve darphane, gümrük, hanlar ve diğer önemli işler onların elindedir. Bundan başka, aşçılar, kebapçılar, ekmekçiler, bakkallar ve kasaplar da hep Ermenidir.[272]

Dr. Lamec Saad 1880'lerde nüfusları günden güne azalan Müslümanlardan şehirde görev yapan memurlar ve birkaç büyük toprak sahibi dışındakilerin çoğunun yoksul olup, şehirde katırcılık, bahçıvanlık, eskicilik, hamallıkla uğraştığını ve genellikle Müslümanların yanında nadiren de Hıristiyanların yanında hizmetkârlık yaptıklarını ifade eder. Leblebiciliğin Müslümanların şehrin sanayisinde sahip oldukları tek alan olduğunu, bu mesleklerin dışında birkaç Müslümanın lüle yapımcılığı ve eyercilikle geçindiğini, bir kişinin de terzilikle uğraştığını belirtir.[273] Bu bilgiden kentte bu dönemde ticaret hayatının gayr-i Müslimlerin elinde olduğu kanısı doğmaktadır.

1890-1897 yılları arasında Diyarbakır'a gelen Edmund Naumann, Diyarbakır'da gelişmekte olan kunduracılık mesleğinden söz ederek bu mesleğin kısa bir tarihçesini verdiği belirtilir. Seyyahın, biraz abartarak oldukça sık olarak, Diyarbakırlı ustaların elinden çıkmış, uçları sivri kırmızı ayakkabıların sallandığı bir dükkan görmenin mümkün olduğunu ifade ettiği belirtilir.[274]

Aynı yüzyılda Âmid kentinde bir de güherçile imalathanesi bulunduğu, buradan Halep ve Trablusşam'a işlenmiş güherçile gönderildiği, 1566'da Erciş Kalesi'nin yeniden yapılışında kullanılmak üzere gereken topların (50 adet darpzen)

---

[269] Göğünç, *a.g.m.*, 1968, 79.
[270] *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., IX, İstanbul, 1994, 466.
[271] Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, 1970, 140.
[272] Andreasyan, *a.g.e.*, İstanbul, 1964, 98-99.
[273] Pınar, *a.g.e.*, 1998, 138.
[274] Pınar, *a.g.m.*, 1999, 156.

Diyarbakır'da döktürülmüş olduğu, bu iş için Hısnıkeyfa'dan toprak, Kiğı'dan demir getirtilerek, kentin kalesinin mahzenlerindeki kalayın da kullanıldığı edinilen bilgiler arasındadır.[275]

5.1.2.2.1.2. Üretim

16. yüzyılda Diyarbakır'dan geçen transit mallar arasında siyah ve beyaz esirler, İran (Yezd), Avrupa (Frengî), Rum (Anadolu) kumaşları, ipekliler, demir ve benzeri madeni eşyalar, baharat, sabun, çeşitli yiyecek maddelerinin önemli bir yer teşkil ettiği ve bunların her birinden alınacak vergilerin kanunnamelerle belirtildiği ifade edilerek, bazen Van'da transit mallardan bâc (gümrük) alınmasının Diyarbakır hazinesine olan zararından dolayı şikayetlere konu olduğu ve bu durumun önüne geçilmesinin istendiği ifade edilmektedir. Bu dönemde, Diyarbakır'da önemli tesislerin bulunduğu ve kentin özellikle pamuk üretimi açısından ayrı bir değere sahip olduğu bildirilmektedir.[276] Bunun yanı sıra Diyarbakır'da çeşitli boyaların imal edildiği boyahanelerin bulunduğu belirtilir. bunların arasında kırmızı kök boya ile boyanmış Diyarbakır ipliğinin sadece Anadolu'da değil, Avrupa'da bile büyük bir şöhret yakalayıp nam saldığı ifade edilmektedir.[277]

Kentte bulunan Pazaryerlerinde insanlar da dahil olmak üzere çok çeşitli mallar alınıp satılmaktadır. Bunlar arasında esirler, binek hayvanları, küçük baş hayvanlar, peynir, bal, kına, sabun, gön, meşin gibi mallar bulunmaktadır.[278]

16. yüzyılın ortalarında, 15 Eylül 1555'de şehri ziyaret eden Aramon elçisi Jean Chesneau, Diyarbakır'ın verimli topraklarından, halkın tarım ve hayvancılıkla uğraştığından, kavun ve karpuzun lezzetinden; özellikle ekmek, şarap, et ve meyvenin çok bol olduğundan bahsetmektedir.[279]

Simon ve Tavernier'nin ikisi de, İç kale'den açılan bir kanalla Dicle Nehrinden kente su getirildiğini ve bu suyun dericilikte kullanıldığını, bu suyun onları güzelleştirme için kendine özgü ayrı bir kalitesi olduğunu, Diyarbakır'da üretilen kırmızı marokenin ise doğuda eşi ve benzerinin bulunmadığını, ayrıca kentte çalışanların dörtte birinin bu işle uğraştığından[280] bahsederler.

Evliya Çelebi, "*Diyarbekir'de işlenen kılıç, gaddare, hançer, bıçak, kuyumcu işleri, kırmızı bez, gül şeftali sahtiyan, pabuç, mest, çizme kıymetli ve çoktur*"[281] şeklinde Diyarbakır çarşı ve pazarlarındaki ürünlerin bir listesini verir. Evliya Çelebi'nin gözlemlediği Diyarbakır'ın "toprağı bereketli, ürünleri kaliteli ve çeşitlidir. Nahiyelerinden yedi tür iri taneli buğday, arpa, bakla ve itibarsız fasulye

---

[275] *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., IX, İstanbul, 1994, 467.
[276] Nejat Göyünç, "Onaltıncı Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, VII-12, Nisan 1968, 79-80; Yılmaz Kurt, "Onaltıncı Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbekir Eyaletinde Sanayi ve Ticaret", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, V, 192-193.
[277] *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., IX, İstanbul, 1994, 467; Yılmazçelik, *a.g.m.*, 1999, 472; Halil İnalcık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere; Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1879-1980, Özel Sayı, 27.
[278] İlhan, *a.g.e.*, 1994, 50.
[279] Jean Chesneau, *Le voyage de Monsieur d'Aramon*, Paris 1887, 92-93.
[280] Tavernier, *a.g.e.*, Paris, 1678, 146.
[281] Evliyâ Çelebi, *a.g.e*, 1970, 139.

geldiğini"[282] söyler. Seyyah, Diyarbakır'da yetişen ürünlerden; "*Diyarbekir merkezi bir kayalık içindedir. Ama nahiyelerinde yedi türlü taneli buğday, arpa ve ful gelir ki, sımarları on akçaya satılır. Çünkü vilayeti geniş ve mamur, ekili yerleri çok, mahsulleri fazladır*" şeklinde bahsetmektedir. Ona göre, Diyarbakır'da yiyecek olarak, "*beyaz çakıl ekmeği, katmer kahisi, beyaz çöreği, muz ekmeği, dut balı, kudret helvası (gökten meşe ağacı yaprakları üzerine yağar, gayet latif bir müshil helvadır), buğday aşı, mastaba yemeği, yoğurdu meşhurdur.*" "Şatt kenarında yetişen çay kavunu gibi sulu, yemesi güzel lezzetli kavun bir diyarda yoktur. Meğer ki Van diyarındaki ola.." Evliya Çelebi yine bu kavundan bahisle, "*bu Diyarbekir'in kavunu gayet iri olur. Gayet sulu ve kokulu olup mis gibi kokusu vardır. Bunların kırkar, ellişer okka gelenleri de vardır. Hepsi yeşildir. Diyar diyar, erdiği yere kadar hediye götürürler. Nice kimse bu kavundan darçın, karanfil ve pirinç ile zerde yaparlar ki, Rum diyarında Atina balından bile öyle zerde yapılamaz. Bu derece kokulu kavun zerdesi olur. Ama karpuzu o kadar makbul değildir. Fesligeni o kadar iri ve uzun olur ki, yedi sekiz ayda çadırlara direk ve kazıklık hizmetini görürler. Ateşte yaksalar Hiten miski gibi kokar.*"[283]

Kentin doğu tarafını Dicle nehri sulamakta ve verimli topraklar bırakmaktadır. Kentin bu kesiminde sebze ve meyve yetiştirildiği bilinmektedir.[284] Diyarbakır'da bağcılık da yapıldığı bilinmektedir. Diyarbakır'ın sadece sebze-meyve üretimi ve bağcılık konusunda değil hayvan yetiştiriciliği alanında da bir merkez durumunda olduğu, 1566'da İbrahim adlı bir Ermeni tarafından idare edildiği söylenen kentteki koyun pazarından İstanbul'a Türkmen koyunları gönderildiği bilgisinden anlaşılmaktadır. "*16. yy.'ın ikinci yarısında vilayet hazinesinin çok zengin olduğu, 1560'ta Rumeli Beylerbeyi Mustafa Paşa'ya ödünç olarak 100.000 altın, 1565 yazında da Basra'ya kul aylıkları için 30.000 sikke filori gönderilmesinin emredilmiş olmasından*"[285] anlaşılmaktadır.

16. yy.'da görev yapan valilerin gelirlerinin önemli bir kısmının (gerek resmi gerekse gayri resmi olarak yaptıkları) ipek ticaretinden geldiği tahmin edilmektedir. Osmanlı Dönemi 2. Diyarbakır Valisi Hüsrev Paşa'nın (1522-1528) İran'dan gizlice ipek ithal ettiğini kaynaklar belirtmektedir.[286]

17. yy.'da Diyarbakır özellikle Van-Halep-Bağdat yolları üzerinde önemli bir merkez durumundadır ve doğudan gelen kervanlar Diyarbakır'da "*bac*" vermektedirler.[287] Bu dönemde Diyarbakır'ı ziyaret eden seyyahlar da –J. B. Tavernier (1630), Evliya Çelebi (1654-1655) ve Fransız seyyah P. Avril (1685-1686) ticaretin oldukça gelişmiş olduğunu belirterek, kırmızı pamuklu bez ve derinin oldukça önemli ticari ürünler olduğunu kaydederler. Yine 17. yy.'da Halep bölgesine büyük miktarda hayvan ihracı söz konusu olup, ipek endüstrisi de oldukça gelişmiştir. Tavernier'ye göre, Diyarbakır'ın toprağı da mükemmeldir. Ayrıca burada

---

[282] Dağlı-Kahraman, *a.g.e.*, 2001, 37; Evliya Çelebi, 2003, 275; Okumuş, *a.g.m.*, 176.
[283] Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, İstanbul, 1970, 139.
[284] Göyünç, *a.g.e.*, 1968, 80.
[285] *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, *a.g.m.*, 1994, 467.
[286] Jean-Louis Bacqué-Grammont, "Divane Hüsrev Paşa'nın su-i istimallerine dair bir rapor", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1070-1920)*, ed. O. Okyar ve H. İnalcık, Ankara, 1980, 82-83, 89.
[287] Yılmazçelik, *a.g.e.*,1999. 473.

çok güzel ekmek ve çok kaliteli şarap üretilir.[288] 17. yy. seyyahlarından Boullaye Le Gouz da Diyarbakır halkının çoğunun deri işiyle ilgilenip, bu marokenlerin Avrupa'ya ihraç edildiğini, çeşitli hayvan kürklerinin iyi para ettiği[289] saptamasında bulunur. 1660'ta Diyarbakır'a gelen Poullet de; "*İran'dan, Moğolistan'dan, Polonya ve Moskova'dan buraya kadar gelip kendi memleketine ipek, pamuk ve fevkalâde güzel çeşitli deri götüren tacirlerin yekûnu pek kabarıktır.*"[290] 1660'ta Diyarbakır'a gelen Poullet'ye göre; "*Diyarbakır'ın çarşı ve pazarı büyük ve o kadar güzeldir ki Anadolu'da eşine rastlanmaz."*[291] Poullet, İran, Mısır, Kafkasya, Polonya ve Rusya tacirlerinin buraya gelip, ipek, pamuk, tiftik ve sahtiyan alarak, ülkelerine götürdüklerini ve deri işlerinin en güzellerinin hemen tamamıyla burada yapıldığını söyler.[292] 18.yy.'ın hemen başında, 12-17 Ekim 1701 tarihlerinde Diyarbakır'da bulunan gezgin Paul Lucas, kentte çok büyük çapta kırmızı ve diğer renkte maroken deri ticareti yapıldığından bahseder ve kentteki Kapusenlerin çok tedirgin olduklarını[293] aktarır.

Ortaçağ'da ve erken modern dönemde Ermenistan ve Kürdistan üzerinden yapılan uzun mesafeli ticarette en önemli ürünün ipek olduğu ve Hazar bölgesindeki Mazandaran, Gilan ve Şirvan vilayetlerinin de ipek üretim merkezleri oldukları belirtilir. Kervanların bu vilayetlerden Halep'in ve 14. yy.'dan itibaren Bursa'nın uluslararası ipek pazarlarına ipek götürdükleri ifade edilmektedir. Diyarbakır'ın Halep yolu üzerinde önemli bir durak yeri olduğu bilinmektedir. Tebriz'den yola çıkan kervanların Bargiri, Bitlis, Diyarbakır ve Birecik'ten geçerek Halep'e ulaştıkları (Harita 2) Bursa'ya giden kervanların ise farklı bir güzergah izleyip daha kuzeyden, Erzurum, Erzincan, Tokat ve Amasya'dan geçtikleri bilgisi edinilmektedir. Bu dönemde uzun mesafeli ticaretin gerilemesinin başlıca nedeni olarak Bursa ve 17. yy.'ın ikinci yarısında da İzmir'in ipek pazarları haline gelip, Halep ticaret merkezi olarak önemini yitirince Diyarbakır'ın git gide kervan yollarının uzağına düşmesi gösterilmektedir. Oysa, 15. ve 16. yy.'larda Diyarbakır'dan geçen güzergahın çok kullanıldığı, bu güzergahın, aynı zamanda Filistin'deki kutsal yerleri ziyarete giden ve dönen İtalyan gezgin tüccarların da yolu olduğu aktarılmaktadır. İran Şahı I. Abbas'ın ipek ticaretini devlet tekeline almasının Diyarbakır'a ağır bir darbe vurduğu ve tüccarların ipeği artık İsfahan'dan almak zorunda kaldıkları ifade edilmektedir. Diyarbakır'ın uluslararası ticaretin kesin bir biçimde dışında kalmasının nedenlerinden biri de İsfahan'dan Halep'e giden en kısa yolun Irak ve kuzey Suriye üzerinden geçmesi ve Bursa ile İzmir'e ise, Erzurum ve Erzincan'dan geçen kuzey güzergahından ipek gönderilmesi gösterilmektedir.[294]

Bütün bu nedenler sonucunda Diyarbakır hem uluslararası ticaret sisteminde hem de Osmanlı ekonomik sisteminde periferi konumuna düşmüştür. Evliya Çelebi'nin aktardıklarına göre, Diyarbakır'da testicilikten kuyumculuğa,

---

[288] Tavernier, *a.g.e.*, Paris, 1678, 146; Martin van Bruinessen, "Economic Life in Diyarbekr in the 17 th Century", *Evliya Çelebi in Diyarbekir,* Leiden, 1988, 41-42.

[289] Boullaye Le Gouz, *Les Voyages et Observations du Sieur de la Boullaye Le Gouz*, Marchand Librairie, Paris, 1657, 343.

[290] Beysanoğlu, "Tarih Boyunca Diyarbakır'ın Bilim, Kültür ve Sanat Hayatına Toplu Bir Bakış", *Yedi İklim*, C. IV, 35, İstanbul, Şubat 1993, 59; Poullet, *Nouvelles relations du Levant*, II, Paris, 1668, 415 v.d.

[291] Beysanoğlu, *a.g.e,* 1668, 415 v.d.

[292] *İslam Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., III, İstanbul, 1963, 604.

[293] Lucas, *a.g.e.*, 1708, 72.

[294] Bruinessen; Boeschoten *a.g.e.,* 2003, 78.

bakırcılıktan ipekçiliğe kadar tüm sanatları iç içe görmek olasıdır. Hayvan ürünleri arasında ipekböcekçiliğinin eski bir geleneği vardı. İpek ticareti, başka pek çok ticari etkinliğe de kaynak olmaktaydı. Doğu'dan misk, ravent ve Çin porseleni gibi değerli mallar getiren ipek kervanlarının, dönüşte de Avrupa yünlüleri, sırmalı kumaşları, kadifeleri, altın ve gümüş götürdüğü belirtilmektedir. Evliya Çelebi, Sipah pazarının zengin tüccarlarla dolu olduğu ve bütün ülkelerin değerli ve kaliteli mallarının ve az bulunan pahalı mücevherlerin burada bulunduğunu belirtmektedir. [295] Yine bu diyarda çıkan kılıç, gaddare, külünk, balta, ok, hançer, mızrak yalmanı, ok peykanı (okun ucundaki demir) dünyaca meşhurdur. Demircileri çekicini ve hallaçlar tokmağını ve bilhassa kazancılar çekicini vurduğu vakit musiki fenni üzere segah makamında, Hüseyni makamında vurup, daha nice makamlar yapıp kendileri de güzel sesle okurlar. Bu sesleri, nevaları işiten maarif ehli, şaşırıp kalır. Kuyumcuları gümüş kab yapmakta, altın ve mücevher kab yapmakta benzersizdir. İnce işçileri bukalemun nakşı işlemekte Mani ve Behzadi (Ünlü Fars ressamları) geçmiştir."[296]

1612'de Simeon, 1655'te Evliya Çelebi, 1660'da Poullet gibi seyyahlar Diyarbakır'ın, temiz ve refah düzeyi yüksek bir kent olduğunu ve ticaretle el sanatlarında ulaştığı ileri düzeyi aktarmaktadırlar. Kentin refah düzeyini ve sosyal yaşantısını yükseltmiş olan el sanatlarının Eski Diyarbakır'ın tüm kent dokusuna sindiği[297] ifade edilmektedir. Diyarbakır'da yapılıp iki yılda işlenerek IV. Murad'a armağan olarak sunulan ipekli otağın bir benzeri olmadığı söylenmektedir. "Diyarbakır kirbası" denilen pamuklu çadır bezinin, Avusturya tarafından 18. yy.'da bile özel izin ile satın alınması onun değerini açığa vurmaktadır. Kentte renkli sahtiyan ve kösele işleyen debbağlık, kuyumculuk, bakırcılık, demircilik, şişecilik, çinicilik, ipek ve pamuk dokumacılığının çok ileri olduğu[298] anlaşılmaktadır.

1540 tarihli defterden, çinilerin pazarlandığı Suk-i Taban adındaki bir çarşının varlığı anlaşılmakta, bu da şehrin çinicilikte ne kadar ileri olduğunun kanıtı olarak görülmektedir.[299] Bu konuda M. Sözen'in yaptığı araştırma, Diyarbakır'da çini yapıldığını da ortaya çıkarmıştır. Araştırma sonuçlarına göre, çini fırınları kentin daha çok Nasuh Paşa Camisi ile Fatih Paşa Camisi arasındaki kısımda toplanmaktadır. Son yıllarda ev yapımı sırasında, Zincirkıran Türbesi civarında fırın kalıntılarına, sır, çini ve seramik parçalarına rastlandığı ifade edilmektedir. Bu durumda Diyarbakır yapılarını süsleyen çinilerin büyük bir kısmının, yerli atölyelerde yapılmış olduğu kanısına varılmaktadır.[300]

Polonyalı Simeon, Diyarbakır'ın meyvelerini, özellikle kavununu methedip bunların İstanbul'daki saraya gönderildiğini söylemektedir.[301] 1655 ya da 1665'lerde kenti ziyaret eden Tavernier'e göre kentin nüfusunun neredeyse dörtte biri sahtiyan üretimiyle uğraştığı gözlemine yer verilmektedir. Evliya Çelebi'nin de kırmızı pamuklu dokuma ve kırmızı sahtiyandan bahsettiği, ancak yörede üretilen kılıç ve hançerlere, altın ve gümüşe daha çok önem verdiği ifade edilmiştir. Seyyah bunların daha çok yerel ihtiyacı karşıladığı, bölge dışına gönderilmeden imparatorluğun doğu

---

[295] Dağlı-Kahraman, *a.g.e.*, 2001, 29; Bruinessen-Boeschoten, *a.g.e.*, 2003, 267-268; Okumuş, *a.g.m.*, 177.
[296] Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, İstanbul, 1970, 129.
[297] *2000'e Beş Kala Diyarbakır*, 1995, 65.
[298] *Türk Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., XIII, Ankara, 1966, 385.
[299] İlhan, *a.g.e.*, 1994, 49: Tablo 2.
[300] Sözen, *a.g.e.*, 1971, 79.
[301] Hrant D. Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi*, İstanbul, 1964, 100.

bölümünde sınırlı bir bölgede pazarlandığı kanısını dile getirmektedir. Evliya Çelebi'nin çarşıları çok canlı bir şekilde betimlemesinden, kentte ticaretin o dönemde çok hareketli olduğu, ama satılan ürünlerin çoğunun bölgesel pazarlar için imal edilen yerel ve bölgesel ürünler olduğu düşüncesi aktarılmaktadır. Cizvit Philippe Avril, 1685 ve 1686'da Diyarbakır kenti hakkında "*Diyarbakır, bütün Türkiye'nin en kalabalık ve en canlı ticaret hayatına sahip kentlerinden biridir*" şeklinde not düşmüştür. Avril'e göre, yörede üretilen iki ürün olan kırmızı pamuklu dokuma ve kırmızı sahtiyan Diyarbakır'ın en önemli ticaret mallarıdır.[302]

Dupré'ye göre, "*Diyarbakır, bütün kervanların geçiş yeridir, burada her türlü ürün bulunmaktadır. Burada çeşit çeşit pamuklu bezler üretilir. Çit denilen boyalı bezler ve halkın giydiği pamuklu ve ipekli kumaşlar üretilir. Bu mallar Halep'e, Karadeniz kıyılarına ve Kırım'a gönderilir. Diyarbakır'da üretilen kırmızı marokenler kalite bakımından Levant'ın ürünlerinin en iyisidir. Ergani bakırı da orada rafine edilir.*"[303]

1815'de Diyarbakır'a gelen Buckingham dokuma tezgahlarının Hasan Paşa Hanı'nda toplandığını belirterek kentin özellikle ipeklilerinden ve pamuklu dokumalarından, deriden mamul eşyalarından söz etmektedir. Buckingam 1815 yılı için, "*Pazarlar öylesine düzgün bir plan üzerinde değildir. Fakat üzerleri iyi örtülmüştür. Dükkânlar ağaç raflarla döşeli olup, mallar bütün özellikleri ile orada sergilenirler. Kasabanın imalatçılarının başlıca hammaddesi ipek ve pamuktur. Şehirde olan esnaflar şal, elbeceri aletleri, her renkten pipolar, altın ve gümüş tabakalar yaparlar. 1500 tezgah şal üretimi, 500 tezgah pamuk basıcısı, 300 deri imalatçısı, 100 demirci ve 50 pipo (ağızlık) yapımcısı vardır. Diyarbakır'da ilaç dışında bütün ihtiyaçlar kendi kaynaklarından temin edilebilmektedir…*" demektedir.[304] Gerek Evliya Çelebi ve gerekse Buckingham'ın vermiş olduğu bilgilerden, kentte çok hareketli bir ticari hayatın hüküm sürdüğü ve ipeğin 19.yy.'da da Diyarbakır'ın en önemli ticari ürünlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır.[305]

Buckingham'a göre, kentte imal edilen ürün çeşitlerinin başlıcaları Şam'da üretilenlere benzer ipek ve pamuklu kumaşlar; baskılı müslin şallar ve mendiller, bütün renkleri içeren Fas derisi, hırdavat dükkanındaki demirci (nalbant) işleri ve yasemin dallarından yapılmış pipolar. Hasan Paşa Hanı'nda, daha önce aynı şekilde Urfa'da yapıldığı gibi, yaklaşık beş yüz pamuk baskıcısı ve kumaş dokuyan yüz onbeş tezgah işlerini icra etmektedir. Üç yüz deri üreticisi, bunun yanında ayakkabı işiyle uğraşan, saraçlık yapan ve tüketime yönelik diğer branşlarla uğraşan imalatçıyı barındırmaktadır; yüz nalbant; ve sadece yüz elli süslü pipo sapı yapımcısı, bunun yanı sıra toprak gülleler, kehribar ağızlıklar vs. Burada tüketilen kıyafetler Halep yoluyla Avrupa'dan, cam/porselen eşya Almanya'dan elde edilir, ve güzel müslin kumaşlar, kaşmir şallar, baharatlar ve ilaçlar Bağdat yoluyla Hindistan'dan elde edilmektedir. Fakat yerel ihtiyaçları içeren çoğu madde kentin kendi kaynaklarından elde edilebilir, her çeşit meyve ve bunların elde edilmesi bol ve ucuzdur ve kentin ortak ürünleri büyük insan topluluklarının talebini karşılamaya yeterlidir.[306]

---

[302] Bruinessen; Boeschoten, *a.g.e.*, 2003, 75.
[303] Dupré, *a.g.e.*, 1819, 71-72.
[304] Buckingham, *a.g.e.*, 1827, 215.
[305] *Grolier İnternational American Encyclopedia*, V, Grolier Incarporated-Sabah, Danbury-Connecticut-İstanbul, 82.
[306] Buckingham, *a.g.e.*, 1827, 215.

19. yy.'ın ilk yarısında, Diyarbakır ve çevresindeki halkın büyük bir çoğunluğunun köylerde yaşamakta ve tarım ve hayvancılıkla geçinmekte olduğundan söz edilmişti. Köylerde halkın yetiştirdiği başlıca ürünler tahıl ve baklagillerdi. Hayvancılıkta ise koyun, keçi, sığır ve kümes hayvanları önemli yer tutmaktaydı. Fransız seyyah Adrien Dupré, Diyarbakır topraklarından buğday, arpa, mercimek, fasulye ile çeşitli sebze, pamuk ve susam gibi çeşitli mahsuller alındığını belirtmektedir. Seyyah, şehrin kenarında bulunan çok sayıdaki evin bahçelerinde her çeşit meyve ağacı yetiştirildiğini, bu topraklarda yetişen meyvelerin içinde en seçkininin karpuz olduğunu, olağanüstü büyüklükteki karpuzların iki tanesinin ancak bir ata yüklenebildiğini ifade etmektedir.[307] Öte yandan 1838 yılının Mart ayının başlarında Diyarbakır'da bulunan Horatio Southgate de Diyarbakır'ın meyvelerinin arasında en ünlüsünün karpuz olduğunu, karpuzların iyi yeşitmesinde toprağın güvercin gübresiyle gübrelenmesinin önemi olduğunu belirtmekte, hatta bu amaçla kente çok uzak olmayan bir köyde çok sayıda güvercin beslendiğini belirtmektedir. Southgate, lezzetli Fars karpuzunun da aynı şekilde yetiştirildiğini söylemektedir.[308] Buckingham, Mardin yoluyla Diyarbakır'a yaklaştığında Dicle nehrini geçtiğinde iyi topraklarda karşılaşıp buralarda tahıl yetiştiğini belirtmektedir.[309] Görüldüğü üzere bu dönemde Diyarbakır çevresinin ziraat alanı bakımından verimli topraklara sahip olduğu, tahıl, karpuz, sebze ve meyveciliğin yaygın olduğu anlaşılmaktadır.

Ebubekir Feyzi 19. yy. başlarında, kentte beş bin kadar kumaşçı tezgahı, çok sayıda basmahane ve bogası tezgahlarının olduğunu bildirmekte, buralarda alacalar, hümayun taklidi bezler dokunduğunu, basmahanelerde yemeniler, basma oda takımları ve yorgan yüzleri ve çit (tülbent) basılıp, bogasılar boyandığını ve bu malların İstanbul'a nakledildiğini belirtir. Bezleri ve kumaşları ile her diyarda ün kazanmış olan Diyarbakır'da ayrıca mızrak, kılıç, pala, hışt (el mızrağı), üzengi ve kecabe (deve eyeri) yapılmaktadır.[310]

R.J. Garden, kentin ticari ürünlerinden bahsederken, "Diyarbakır paşalığında mısır, balmumu, susam tohumu, pamuk, ipek, yün, tiftik, kitre vb. ürünler üretilir"[311] demektedir.

Diyarbakır'ın ipekli dokumaları ve renkli sahtiyanlarının ünlü olduğu bilinir. Kentte pamuklu bezler de dokunduğu gibi, birçok dabbağhaneler bulunduğu, şişe, çömlek ve Ergani bakırından türlü ürünler imal edildiği belirtilir. Bu türlü sanatların, özellikle dış rekabetin etkisiyle, 19. yy.'da gerilediği, 1. Dünya Savaşı sırasında iyice gerileyip bazılarının ise tamamıyla silindiği öğrenilmektedir.[312]

---

[307] Dupré, *a.g.e.*, Paris, 1819, 72.
[308] Southgate, *a.g.e.*, 1840, 295.
[309] Buckingham, *a.g.e.*, 1827, 207.
[310] Bulduk, *a.g.m.*, 2008, 190.
[311] Robert Jones Garden, "Diyarbakır", Çev: Hamdi Can Tuncer, *Diyarbakır: Müze Şehir*, Yapı Kredi Yayınları, No:1271, İstanbul, Aralık 1999, 145; a.y., "Description of Diarbekr", *Journal of the Royal Geographical Society*, C. 37, 1867, London, 182-193.
[312] *İslam Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., III, İstanbul, 1963, 605.

İran, Kafkasya ve Anadolu'yu gezen Charles Wilson'ın, altın ve gümüş telkârî işçiliğinin emsalsizliğinden bahsettiğinden, gittikçe ortadan kalkan pamuk sanayi yerine ipek dokumacılığının arttığından bahsettiği aktarılır.[313]

1890-1897 yılları arasında Diyarbakır'a gelen Edmund Naumann, çarşıda domates ve nar, üzüm ve karpuz satıldığını[314] belirtmektedir.

Vital Cuinet, 19. yy.'ın sonunda (1891) Diyarbakır Merkez sancağının yıllık üretim ve tüketimini[315] (Tablo: 19), yetiştirilen hayvan türlerinin sayısını[316] (Tablo: 20) ve Endüstriyel üretim ve tüketim durumunu[317] (Tablo: 21) oldukça ayrıntılı bir şekilde vermektedir.

1900 yıllarında kentin valisi Halid Bey'in büyük çarşı dışında pek çok cami, mescid ve medrese yaptırdığı, bazılarının da onarımını gerçekleştirdiği ifade edilir. Bu dönemde ekonominin ve ticaret hayatının gerilediğini Diyarbakır vilayetinin 274.100 Osmanlı lirası olan ithalatına karşın ihracatının 242.800 Osmanlı lirası olması yeterince kanıtlamaktadır. Şehirden ipekli ve keten dokumaların ihracının çok azalması ve dışarıdan boya ithal edilmesi kentteki dokuma sanayinin gerilediğine delil gösterilmektedir. Yabancı ülkelere Diyarbakır'dan mazı, deri, yapağı, ipek kozası ve kürk ihraç edildiği de edinilen bilgiler arasındadır. İhraç malları arasında koyun, keçi, buğday, pirinç, yağ gibi ürünlerin, ithal malları arasında ise ipek, kalay, çivit, petrol, kahve, şeker, boya ve sabun bulunduğu belirtilmektedir.[318]

Görüldüğü üzere, Diyarbakır Osmanlı döneminde gerek kentte üretilen ürünler, gerekse ticari eşya üretimi yönünden hayli zengin bir yelpazeye sahiptir.

5.2. MİMARİ DOKU

5.2.1. PLAN VE MEKAN ANLAYIŞI

5.2.1.1. KALELERDE

Diyarbakır dış kalesinin 5,5 km. uzunluğunda olan siyah bazalt taştan yapılmış surları gayet sağlam ve heybetli olup günümüzde de özelliğini yitirmeden eski kent suriçini çevrelemektedir. Seyyahlar geçmiş dönemlerden itibaren kentin çevresine, aralarına harç ve kireç koymadan kesme kara taşların üst üste dizilmesiyle bir kale duvarı yapıldığını, bunun yeryüzünde benzersiz bir yapı olduğunu,[319] uzunluğunun dört veya beş mili bulduğunu,[320] iri taşlarla inşa edilmiş olup, muazzam kuleleri ile çok sağlam olduğunu,[321] kentin çift sur duvarına sahip olduğunu ve

---

[313] Parla, *a.g.t.*, 16; Charles Wilson, *Handbook For Travels in Asia Minor, Transcaucasia, Persia,* John Murray, London, 1895, 265-301.
[314] Pınar, *a.g.e.*, 1999, 157.
[315] Vital Cuinet, *La Turquie D'asie Geographie Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnée de Chague Province l'Asie-Mineure*, II, Ernest Leroux, Paris, 1891, 381-382.
[316] Cuinet, *a.g.e.*, 383.
[317] *a.g.e.*, 383-384.
[318] *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., IX, İstanbul, 1994, 468.
[319] Nasır-ı Hüsrev, *a.g.e*, 1967, 12-13.
[320] Jean Chesneau, *Le voyage de Monsieur d'Aramon, Ambassadeur pour le Roy en Levant*, Ernest Leroux, Paris, 1887, 92-93.
[321] Andreasyan, *a.g.e.*, 1964, 100-101.

yetmiş iki burcunun bulunduğunu,[322] süslü kalenin sert siyah taş ile yapıldığından kentin adına 'Kara Amid' dendiğini, bulunduğu yerin de yalçın kaya olduğunu, diğer kaleler gibi üçer, dörder kat olmayıp, bir kat ancak sağlam duvarlardan oluştuğunu,[323] kalenin hiç durmadan yüründüğünde iki saatte gezilebileceğini, surlarda ve kalede çeşitli çaplarda küçük topların bulunduğunu,[324] surların iki arabanın yan yana geçebileceği kadar kalın olup, onikisi çok yüksek olan yetmişiki kulenin, uçurum tarafı hariç olmak üzere, suru dış taraftan yarım daire şeklinde çevirmiş olduğunu, her bir kulenin iki katlı olup, alt katların buğday ambarı olarak kullanıldığını ve binlerce kile hububat barındırdığını, üst katlarda ise savaş anlarında askerlerin ikamet ettiğini, çevresini saran surlardan dolayı kentin dıştan korkunç bir görünüme sahip olduğunu,[325] ancak surların çok iyi bir savunma mekanizması sağladığını, surların kesme taşlarla sağlam ve yüksek bir biçimde inşa edilen yuvarlak ve kare biçiminde burçlara sahip olup, bunların düzensiz aralıklarla sıralandığını, en iyi tahkim edilmiş olanının kuzeyde yer alanı olup, burada yer alan kare biçimli burçların çok sık bir biçimde yerleştirildiğini ve üzerinde mazgalların içinden doğrultulmuş uzun bir silah bataryasının bulunduğunu,[326] yuvarlak ve kare burçları olan siperlikli ve mazgallı korkulukları barındıran surlarda Roma, Pers ve Arab izlerinin bulunduğunu,[327] nehire en az iki yüz yarda uzaklıkta bulunan ve volkanik taşlardan yapılmış olan yüksek surların iyi inşa edildiğini ve son derece sağlam olduğunu, iç kaleden bakılınca kuzeybatı taraflarına doğru gemi şeklini alıp, üzerinde de yetmişiki adet kule bulunduğunu ve surların çevresinin uzunluğunun yaklaşık beş mil olduğunu,[328] bu dayanıklı surların Türklerin şimdiye kadar yaptığı her şeyden üstün olduğunu,[329] surlardaki değişik büyüklükte ve yükseklikte olan dikdörtgen ve silindir biçimli kulelerin bazılarının aslan, güneş vb. figürleriyle yüksek kabartma (rölyef) biçiminde süslendiğini, bu kabartmalarda, ayrıca celi kufi kitabelerin de bulunduğunu, surların etrafını topların konulduğu bir zeminin çevirdiğini, sonra alçak bir duvarın bulunduğunu ve bu duvarın dışında da arazi yapısının uygun olduğu yerde bir hendeğin yer aldığını, doğuda, yani nehir kıyısındaki surların diğerlerinden daha alçak yapıldığını,[330] bu devasa taş duvarların yirmişer metre aralıklarla eski tip kuleler barındırması ve yüksek olmasından dolayı kentte sadece minarelerin gözüktüğünü ve surların kentin gelişimini engellediğini,[331] ancak geçmişin ve sağlamlığın bir sembolü olarak dimdik durduğunu,[332] surların üzerinde dört kapının bulunduğunu, kuzeydeki Dağ Kapı'da Yunanca ve kûfî

---

[322] Jean Baptiste Tavernier, *Les six Voyages de Jean Baptiste Tavernier*, I, Paris, 1679, 301-302; Andreasyan, *a.g.e.*, 1964, 179;

[323] Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, 1970, 120.

[324] Paul Lucas, *a.g.e.*, 1708, 72.

[325] Hrant D. Andreasyan, *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi*, İstanbul, 1964, 180; İnciciyan, *Coğrafya*, I, 1804, 211-213.

[326] Buckingham, *a.g.e.*,, 1827, 218-219.

[327] Le Comte de Cholet, *Voyage en Turquie D'Asie, Armenie, Kürdistan et Mesopotamie*, Librairie Plon, Paris, 1892, 253.

[328] R.A. Chesney, *The Expedition for the Survey of The Rivers Euphrates and Tigris*, Vol.I, London, 1850, 14.

[329] William Francis Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldes, and Armenia*, Vol. I, London, 1842, 292-293.

[330] Garden, *a.g.e.*, 1999, 140; a.y., "Description of Diarbekr", *Journal of the Royal Geographical Society*, C. 37, 1867, London, 182-193.

[331] Barkley, *a.g.e.*, 2007, 200-201; a.y., *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, John Murray, London, 1891, 271-277.

[332] Pınar, *a.g.e.*, 1999, 151; Amand von Schweiger-Lerchenfeld, *Der Orient*, A. Hartleben's Verlag, Wien-Pest-Leipzig, 1882, 322-324.

kitabelerle bazı kabartmaların yer aldığını, Urfa Kapı'da 559 H./1163-64 M. tarihli Arapça bir kitabeye rastlandığını,[333] Diyarbakır surlarının ortaçağ tahkimat yapıları arasında en az onlar kadar iyi olduğunu, güney ve güney-doğu yönde Dicle'nin hayli yükseğinde uzandığını, Kuzeye doğru nehrin eğimine uymak için daire biçiminde kavis yaptığını, kuzey yöndeki surların yuvarlak kuleleriyle mükemmel bir şekilde korunduğunu, kulelerin içindeki kubbeli odalara ve yuvarlak kulelere geçit veren merdivenler bile bozulmadığını,[334] surların 5,5 km. uzunluğunda olup, varlığını koruyan ortaçağ şehir-surlarının içinde en uzun surlar olduğunu[335] söylemektedirler.

Vital Cuinet, surların uzunluğu için daha önce 5.5 ya da 5.3 km. gibi ölçüler veren seyyahların aksine, "*sekiz kilometrelik bir çerçeve üzerinde, çift hat olarak yayılmış, 15 ile 19 metre arasında değişen bir yükseklikte, mazgallı surlara sahip Diyarbakır kalesi, daha uzaklardan göze çarpar. Bu tarihi kentin az bir istisna dışında dolambaçlı ve karanlık sokaklarına geçişi sağlamak ve içeriye giriş vermek amacıyla dört temel noktaya, dört tarihi büyük kapı yapılmıştır. Bu kapılardan biri, geceleri yolcular veya geç kalanlar için açık kalır*" şeklinde bir aktarım yapmaktadır. Ayrıca "*her biri 20.000 kile (4.600.000 kilo) buğday kapasiteli iki kilere sahip, tahkim edilmiş kalenin yetmiş iki kulesini de unutmamak gerekir. Aynı şekilde, bu tahkimat sisteminin bütününü oluşturan, kentin çeşitli yerlerine dağılmış diğer kuleleri de ilave etmeli. Bu kuleler ise günümüzde minare olarak görev yapmaktadır*"[336] diye ilave eder.

Diyarbakır Kalesi, Anadolu'nun dünyaca ünlü kalelerinden olup, 5 km.lik uzunluğuyla Çin Seddi'nden sonra dünyada ikinci sırayı almaktadır.

Anadolu Türk şehirleri doğal fizikî çevreyle uyumlu bir yerleşim yöntemi izlemiştir. Bizans ve Selçuk şehirlerinin surlar içine alındığı bilinmektedir. Bazı bölgelerde, özellikle doğuda yer alan Erzurum, Sivas gibi kentlerin sur yapılarını Osmanlı döneminde de kısmen korumakla birlikte, 15. yy.'dan itibaren, Anadolu kentinin surlardan taşıp dışa doğru bir gelişme gösterdiği ifade edilir. Örneğin, Amasya ve Kastamonu gibi bazı şehirler 16. yy.'dan itibaren surların dışında gelişmiştir. Ancak Anadolu'da, Bursa gibi birçok kent hiçbir zaman surla çevrili olmamıştır. Bu durumun şehirlerin biçimsel gelişmelerini, büyük ölçüde etkilediği ifade edilmektedir.[337] Romalılar zamanında surlarla çevrilen ve oldukça müstahkem bir kale durumuna getirilen Diyarbakır kenti Osmanlı döneminde de İçkale merkez olmak üzere, inşa edilen surların içerisinde gelişimini sürdürmüştür.[338] Kuban'a göre; Ankara'da, Kastamonu'da, Tokat'ta, Amasya'da, Mardin'de, Alanya'da olduğu gibi idarî ve askeri örgütleşmenin ifadesi olan içkale ve dinî simge olarak cami kent siluetine egemen olan iki baskın elemandır. Selçuklu döneminin ardından, kent surları gitgide önemini yitirmiş olduğundan, henüz eski surlarını koruyan Sinop ve Diyarbakır gibi birkaç şehir dışında, surlar kent siluetinin artık önemli bir elemanı durumunda değildir.[339]

---

[333] Parla, *a.g.t.*, 16; Charles Wilson, *Handbook For Travels in Asia Minor, Transcaucasia, Persia*, John Murray, London, 1895, 265-301.
[334] Bell, *a.g.e.*, 1911, 324.
[335] Sinclair, *a.g.e.*, 1989, 167.
[336] Cuinet, *a.g.e.*, I, Paris, 1891, 379-380.
[337] Kuban, *a.g.m.*, 1968, 72.
[338] Yılmazçelik, *a.g.e.*, 1999, 472.
[339] Kuban, *a.g.m.*, İstanbul, 1968, 72.

Genel olarak Türklerin kurdukları kentlerin, serbest bir şekilde surlarla sınırlanmadan geliştikleri kabul edilmekle birlikte, Selçuklular döneminin önemli merkezlerinden olan Konya, Kayseri, Sivas, Sinop, Alaiyye gibi kentlerin surlarını korumalarıyla istisna oluşturdukları ve bu kentlerin surlarının Osmanlılar dönemindeki gelişmesini de engellediği, bir Selçuklu kenti olan Sivas'ın, 19. yüzyıl sonuna kadar, Alaaddin Keykubat tarafından yapılan surların içinde kaldığı ifade edilmektedir.[340] Aynı durum Diyarbakır kenti için de geçerlidir. Ancak, Diyarbakır'ı Türklerin kurduğu yeni bir kent olmayıp, antik dönemlerde, daha önce kurulmuş olan kenti Türklerin fethedip yerleştikleri ve geliştirdikleri bir kent olma özelliği diğer kentlerden ayıran en önemli unsurdur. Ancak kent gelişimi yönünden diğer kentlerle aynı yöntem izlenmiştir. Klasik Dönem'de bir Osmanlı kentinde fiziksel yapının ana özelliği sura bağımlı olmaktan kurtulmasıdır. İmparatorluğun gelişip güçlenmesiyle düşman saldırılarından uzak kalan ve sürekli büyüyen kentler surlarından taşmış ve yeni sur yapımlarına da gerek duyulmamıştır.[341] Ancak Osmanlının 400 yıl hüküm sürdüğü Diyarbakır'da surlar kentin gelişimini sınırlandırmış ve Sivas örneğinde olduğu gibi ancak 19. yüzyılın son çeyreğinde sur dışına çıkılabilmiştir. Bu ana kadar Diyarbakır Osmanlı dönemi boyunca Kale-Kent görünümünü korumuştur. Şehrin surlarla çevrilmiş olması yapılara da yansımış, sonuçta içe dönük bir mimari gelişmiştir.[342]

Diyarbakır kalesi dış kale ve iç kale olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Dış kale, plan olarak, yukarıdan bakıldığında bir kalkan balığı görünümü arz etmektedir. Üzerinde kuzey, güney, doğu ve batısındaki yerleşim alanlarıyla irtibatını sağlayan ve kuzeydekine, Dağkapı (Harput); Güneydekine, Mardinkapı (Tell); Doğudakine, Yenikapı (Şatt veya Dicle); Batıdakine, Urfakapı (Rum) adı verilen dört kapısı bulunmaktadır. Mimari olarak beden duvarları tek katlı, kule ve burçları iki katlı olarak inşa edilmişlerdir. Yapı malzemesi olarak yöreye özgü sağlam ve çok dayanıklı bir malzeme olan siyah kesme bazalt taşının üst üstü istiflenmesiyle oluşturulmuştur. Kaynaklarda kentin nehre bakan ve sarp kayalıklarla çevrili doğu bölümü hariç olmak üzere diğer yönlerden ikinci bir sur ve hendek ile çevrili olduğu anlaşılmaktaysa da günümüzde bu ikinci surdan eser kalmamıştır. Yine kuzey ve batı kapılarının dışında, yanları taş duvarla örülü ve içeriye doğru biraz meyilli olan kentin buz çukurları yok olmuştur.[343]

Zamanında Beylerbeyinin ve diğer yöneticilerin saray ve köşklerinin, 19. yüzyıldan itibaren de kamu yapılarının yer aldığı Diyarbakır İçkale'si suriçi denilen kentin kuzey-doğu köşesine konumlandırılmıştır. Osmanlı döneminde Diyarbakır'ın 2. Valisi Hüsrev Paşa'nın, İç Kalenin "Yeni Kale" denilen surlarını (1524-1525) yaptırdığı bilinmektedir. Bu şekilde İçkale iki kapılı ve 16 burçlu bir surla genişletilerek şehirden ayrılmış, "Saray ve Küpeli kapısı" adındaki iki kapı eklenerek, İçkale'nin kapladığı alan iki kat arttırılmıştır. Bu da bize bu dönemde kentin çevre yerleşimlerden yoğun bir göç aldığına ilişkin bir veri sunmaktadır.

---

[340] Kuban, *a.g.m.*, 1968, 65.
[341] Uğur Tanyeli, "Osmanlı Kenti", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, İstanbul, 1997, 991-992.
[342] *2000'e Beş Kala Diyarbakır*, 1995, 73.
[343] Lucas, *a.g.e.*, 1708, 72; Parla, *a.g.t.*, 16; Charles Wilson, *Handbook For Travels in Asia Minor, Transcaucasia, Persia*, John Murray, London, 1895, 265-301; Robert Jones Garden, "Diyarbakır", Çev: Hamdi Can Tuncer, *Diyarbakır: Müze Şehir*, Yapı Kredi Yayınları, No:1271, İstanbul, Aralık 1999, 141; a.y., "Description of Diarbekr", *Journal of the Royal Geographical Society*, C. 37, 1867, London, 182-193.

İçkale'de o zamanlar Osmanlı Darphanesi, Beylerbeyi Konağı, Yeniçeri Kışlaları ve Kadılık binasının bulunduğu belirtilmektedir.[344]

Diyarbakır İçkale'si şekil olarak bir kalkan balığını andıran kentten, yarım daire biçiminde bir duvarla ayrılan kuzeydoğu köşesinde yer almaktadır. İç kalenin dört kapısından Fetih ve Oğrun kapıları dışa, Saray ve Küpeli kapıları ise kente açılmaktadır. 19. yy. başlarında Oğrun Kapı'nın adının Aşağıkale Kapısı veya İçkale Kapısı'na, Küpeli Kapısı'nınkinin de Yeniçarşı Kapısı'na dönüştüğü, Saray Kapısı'nın da Fettah Kapısı adını aldığı belirtilmektedir.[345] Kapılar, kuşatma duvarları, çift kapı sistemi ve hendeklerle sağlamlaştırılmıştır. İç kalelerin dışarı ile bağlantısını sağlayan gizli geçitleri ve dehlizlerinin de bulunduğu ifade edilmektedir.[346]

İç kalenin en önemli işlevi idari bünyeyi barındırmasıdır. Devlet görevlileri burada oturmakta ve idari işler buradan yürütülmektedir. Ayrıca Sivas ve Konya iç kalelerinde olduğu gibi sultanın sarayı da burada bulunmaktadır. İç kalede genellikle küçük bir cami ya da mescit bulunduğu bildirilmektedir.[347] Diyarbakır İçkale'si şekil olarak bir kalkan balığını andıran kentten, yarım daire biçiminde bir duvarla ayrılan kuzeydoğu köşesinde yer almaktadır. İçkale'de yine surla çevrili Virantepe denilen yer kentin ilk kurulduğu yer olarak bilinmektedir. Burada 13.yy'ın başlarına tarihlenen, Artuklu hükümdarı Melik Salih Nasıreddin Mahmud dönemine ait (1200-1222), bir Artuklu sarayının (1203) temelleri, hamam kalıntıları ve havuzlar,[348] Hz. Süleyman Camisi ve Nasıriye Camisi de denen Kale Camisi (1160) ve eski bir kilise Osmanlıya önceki dönemden miras kalmıştır. İçkale'de ayrıca bir de Artuklu kemeri yer almaktadır. Saraya açılan merdivenli yolun kapısı bugün iki ağacın gövdeleri arasında kalmıştır (Res.1-17).

Osmanlı döneminde 19. yüzyılın ilk yarısında yönetim örgütlerinin tamamının İç Kale'de yer aldığı, kamu yapılarının da İç Kale'de inşa edildiği görülmektedir. Bunun nedeni olarak yönetim sisteminin aksamadan işlemesini sağlamak kaygısı olabileceği ifade edilmektedir. Aslında İç kale ve Dış kale olarak iki bölümden oluşan kentte bir yerde bu durum zorunlu olarak kendiliğinden oluşmuştur. 19. yüzyılda Diyarbakır kentinde kargaşa ortamı oluşması ve yönetimde karşılaşılan zorluklar da tüm yönetim örgütlerinin kentten yani Dış kaleden soyutlanmak suretiyle güvenliğin sağlanmak istenmesi de akla gelen nedenler arasındadır. Ancak İç kalenin önceki dönemlerden itibaren yönetim birimi olduğu ve söz konusu birimlerin daha Diyarbakır'ın fethinden itibaren burada bulunduğu düşünüldüğünde, yönetim örgütlerinin bu dönemde bir arada bulunmasının en başta gelen nedeni olarak eski durumunun korunması isteği gösterilmektedir.[349]

Willam Heude İçkale'den ve kentin savunulmasından bahsederken "*kent, kuzey-doğudan kentin duvarı kadar sağlam, çok yüksek bir duvarla çevrili bir hisarla*

[344] Balin, *Diyarbakır*, 14.
[345] *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., IX, İstanbul, 1994, 467.
[346] Eravşar, *a.g.m.*, 1966, 337.
[347] Osman Eravşar, "*Ortaçağ Anadolu Kentleri*", *Türkler Ansiklopedisi*, VII, Ankara, 1999, 337.
[348] *Türk Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., XIII, Ankara, 1966, 378.
[349] Yılmazçelik, *a.g.e.*,1995, 26.

korunur ve işe yaramayan top parçalarıyla süslenmiş yuvarlak ve kare biçiminde birçok kuleyle savunulmaktadır"[350] ifadelerini kullanmaktadır.

5.2.1.2. KÜLLİYELERDE

İslam mimarlığında sosyal, ekonomik, kültürel amaçlarla kurulmuş yapı topluluğuna "Külliye" denilmektedir.[351] Külliyeler, genellikle bir cami çevresinde toplanmış medrese, kütüphane, han, hamam, imaret v.b. gibi çeşitli yapılardan oluşan mimari kompozisyonlardır.[352] Külliye yerine İmaret teriminin de kullanıldığı, vakfiye, yazıt ve kaynaklarda bu nitelikte yapı topluluğu için daha çok *İmaret* sözcüğünün geçtiği belirtilmektedir.[353]

Yüzyıllar boyu çeşitli devlet ve kavimlerin saldırılarına uğradığından, Diyarbakır'da, kalın surlarla çevrilen kentin dış kesimlerinde yerleşim çok seyrek olmuş, kent geç dönemlere kadar çevresini sınırlayan surların içinde sıkışıp kalmıştır. Bu nedenle, zamanla kalabalıklaşan sur içinde büyük programlı külliye yapımı sınırlı kalmıştır.

Osmanlı döneminde Diyarbakır'ı ziyaret eden seyyahlar külliye kuruluşlarına hiç değinmemişler, bunlardan sadece T.A. Sinclair Ali Paşa Külliyesi hakkında yorum yapmış ve külliye kuruluşunu 'Osmanlı kompleksi' olarak adlandırmıştır. Bundan sonra, külliye kuruluşuna değinerek, külliyenin cami ve medresesinin yapı topluluğunun batısına, Diyarbakır valisi Hadım Ali Paşa (1543-47) tarafından yaptırıldığını belirtmiştir. Caminin minaresinin yapının doğusuna ve biraz uzağına, yapıdan bağımsız yapıldığını, ancak orijinal olduğunu vurgulamıştır. Külliyenin elemanlarından olan Şafiiler kısmı (1769-70), kuzey-doğusunda yer alan minareye birleşik olarak konumlandırılmıştır. Yine Şafiiler kısmının ötesinde, kuzey-batısında, tek odalı, dikdörtgen biçimli bir yapı ile bir hamam bulunmaktadır.[354]

Diyarbakır'da Osmanlı dönemi külliyeleri genelde cami merkezli olmuştur. Cami ile genellikle ortak bir avlunun çevresinde yer alan çeşitli yapılardan meydana gelen bu komplekslerin Diyarbakır'da örneklerine Fatih Paşa, Ali Paşa, İskender Paşa ve Behram Paşa Külliyeleri'nde rastlanmaktadır. Günümüzde bunlardan sadece Ali Paşa külliye özelliğini sürdürmektedir. Diğerleri cami dışında külliyeyi oluşturan birimlerin yıkılmasından dolayı özelliklerini yitirmişlerdir.

Diyarbakır Fatih Paşa Külliyesi, bünyesinde yer alan türbelerin yerleşim biçimi ile dikkat çekicidir. Kuzeydoğusunda camiden bağımsız olarak düzenlenen, Mimar Sinan'ın eserlerinin listesini veren Tuhfet'ül Mi'marin'de Mimar Sinan'ın eserleri arasında gösterilen Özdemiroğlu Osman Paşa türbesi (1585) bulunmaktadır. Kuzeybatısında ise Fatih Paşa Türbesi bulunmaktadır. Van'daki Hüsrev Paşa Külliyesi de (1567-1568) Sinan'a mâl edilmektedir. Burada da bu kez yapının güneydoğu köşesinde bir türbe yapısı yer almaktadır. Kuzeybatı ve kuzeydoğusunda bulunan bu iki türbe yapısıyla Diyarbakır Fatih Paşa Külliyesi Osmanlı

---

[350] Heude, *a.g.e.*, 1820, 328.
[351] Ayla Ödekan, "Külliye", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi,* II, İstanbul, 1997, 1075.
[352] Doğan Hasol, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, İstanbul, 1990, 327; Metin Sözen-Uğur Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1992, 144.
[353] Ödekan, *a.g.m,* 1997, 1075.
[354] Sinclair, *a.g.e.,* 1989, 185.

mimarisindeki külliyeler içinde iki yanında türbe yapısı ortaya denk gelecek şekilde yerleştirilen cami ile ilginç bir yapı yerleşimi sergilemektedir.

5.2.1.3. CAMİ VE MESCİTLERDE

Çeşitli zamanlarda Diyarbakır'ı ziyaret eden seyyahlar kentteki camilerden çok ayrıntıya girmeden, çoğu isimlerini zikretmeden kent içindeki konumundan, sayılarından, yapıldıkları malzemeden, duvar örgüsünden, minare sayısından ve şeklinden, ihtişamlı görünümlerinden ve kubbelerinden bahsetmektedirler.

Evliya Çelebi Diyarbakır'da toplam on beş camiden söz eder. Bunlar; Ulu Cami, Peygamber/Nebi Camisi, İskender Paşa, Behram Paşa, Melik Ahmet Paşa Camileri ile Kara Cami, İpariyye Cami, Hüsrev Paşa, Ali Paşa, Hasırlı, Muallak, Aziziye, Sinoğlu, Bıyıklı Mehmet Paşa Camileri ile İçkale'de Hazret-i Halid Camisidir. Bunlardan on ikisi, günümüze dek ulaşmış, diğer üçü (Hasırlı Cami, Muallak Cami ve Şeyh Aziz Cami) ise yıkılmıştır. Bu on beş caminin yanı sıra, Evliya Çelebi'nin Diyarbekir'i ziyareti sırasında mevcut olan ve hiç bahsetmediği en az yedi cami daha bulunmaktadır. Bunların üçü, Hoca Ahmed, Lala Bey, Şeyh Yusuf, Şeyh Matar Camileri Akkoyunlu dönemine ait, diğer üçü olan Defterdar, Arap Şeyh, ve Nasuh Paşa Camileri ise Osmanlı Dönemi'ne aittir.

Evliya Çelebi Diyarbakır camilerinden bahsederken; "vakıa burada İstanbul'dakiler gibi kubbeli darülhadisler yoktur ama, elbette her camide bir muhaddis dersiamları vardır. Bilhassa Büyük cami imamı (Deli İmam) adıyla şöhret bulmuş olan imam, Fadıl, fevkalade bir muhaddistir. Hadis bilgisini Mısır'da Ezher camiinde tahsil etmiştir. Muhaddis Ramazan Efendi Müslim ve Buhari'yi tamamen ezberlemiştir ki ravileriyle yedibin hadis ezberindedir. Sözü edilen camilerin her birinde birer adet mektep vardır", "Camilerinin her birinde birer Şeyhülkurra vardır ki, hıfz ilmi gösterirler"[355] şeklinde söz etmektedir.

18.yy.'ın ortalarında, 1766 senesi Mayıs'ında Diyarbakır'ı ziyaret eden Carsten Niebuhr, şehirde dördü kare, diğerleri yuvarlak olmak üzere onaltı minarenin bulunduğunu, camilerin kubbelerinin kurşunla kaplı olduğundan[356] "*Bazı cami ve hanların çatıları- benim Basra'dan buraya kadar görmediğim, ama Anadolu'nun çeşitli yerlerinde ve Suriye'de sıklıkla karşılaştığım şekilde- kurşunla kaplıdır*" şeklinde bahseder.[357]

18. yy'da Diyarbakır'a gelen bir başka gezgin olan yazar İnciciyan, 1804'te basılan Ermenice kaleme alınmış *Coğrafya* adlı kitabında, iç kalenin içinde çan kulesi gibi dört köşe şeklinde minareli bir caminin olduğunu[358] belirtir.

19. yy.'da, 1817'de William Heude bir Ermeni ile gezdiği Diyarbakır'da camilerden bahsederken "…*Çoğunluğu eski Hıristiyan kilisesi olan camileri çok sayıda olup, iyi inşa edilmişlerdir*"[359] ifadelerini kullanmaktadır.

---

[355] Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, 1970, 126.
[356] *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., IX, İstanbul, 1994, 468.
[357] Pınar, *a.g.e.*, 1999, 150; Carsten Niebuhr-Ulrich Jasper Seetzen-Richard Lepsius-Heinrich Brugsch; *Reisen im Orient*, Yay: Haz. Herbert Scurla, Veerlag der Nation, Berlin, 1962, 2. b,176-179.
[358] Andreasyan, *a.g.e*, 1964, 181; İnciciyan, *a.g.e.*, 1804, 211-213.
[359] Heude, *a.g.e.*, Paris, 1820, 328.

Buckingham'a göre Diyarbakır "*…camileri ve minareleri ile ihtişamlı bir görüntü veren*" bir kenttir. İç kale'den görülen camilere gelince, kentte onbeş tane cami bulunduğunu, bunlardan dokuzunun İslami tarzda dairesel gövde ve şerefelere sahip olduğunu, geri kalan altı tanesinin Hıristiyan kiliselerinde olduğu gibi kare biçimli kulelere sahip olduğunu belirtmektedir. Kubbeli ve yumrulu beş adet cami daha bulunmaktadır ve hiçbir ayırt edici işarete sahip olmayan birkaç küçük cami (mescit) daha bulunmaktadır. Bunlarla birlikte Müslümanlara ait ibadet yerlerinin sayısı yaklaşık olarak yirmibeş adettir.[360]

19. yy'ın ilk yarısında (1835, 1836 ve 1837) Diyarbakır'a gelen seyyah R.A. Chesney, kentte, çoğu kurşunla kaplı kubbeli onaltı cami yer aldığını belirtir.[361]

1835-1839 yılları arasındaki zaman dilimindeki Anadolu izlenimlerini anlatan Helmut Von Moltke'ye göre kentte birkaç taş cami bulunmaktadır.[362]

Ebubekir Feyzi'nin *Hulasa-i Ahvali'l-Buldan*'da belirttiğine göre, 19. yy. başlarında Diyarbakır'da kentin içinde çok sayıda cami ve mescit bulunmaktadır.[363]

19. yy'ın ortalarında Diyarbakır'ı ziyaret eden William Duckett, kesin bir sayı vermeden kentte çok sayıda cami bulunduğunu söyler.[364]

1852-1855 yıllarında doğuya seyahat eden Julius Heinrich Petermann'ın, kentte 14 caminin varlığından bahsettiği belirtilir.[365]

1856-57 yıllarında Diyarbakır gelen Robert Jones Garden, kentin Rumkapı'nın tepesinden çok güzel göründüğünü, pek çok caminin net bir biçimde görüldüğünü ve kapsadıkları alanın da açıkça anlaşılabildiğini ifade etmektedir. Birkaç eski ve harap bina Rumkapı'nın tepesinden görülebilmektedir, bunlardan kilise veya manastır görünümünde olan revaklı bir bina (büyük ihtimalle Ulu Cami olmalı) çok dikkat çekicidir. Camiler değişik renkli taşlardan inşa edilmiştir; bazıları yine bu malzemeden inşa edilmesine rağmen, tuğlalarının renkleriyle farklılaşmaktadırlar.[366]

Garden İç Kale'deki yapılardan bahsederken de, *"Sarayın bitişiğinde, volkanik taştan yapılmış dikdörtgen şeklindeki yüksek bir kule ve onun bitişiğinde de küçük bir cami vardır. Bu kulenin, daha önce bir kilisenin çan kulesi olduğu sanılmaktadır. Cami avlusunun içinde ve dışında bazı eski paşaların ve aile fertlerinin mezarları yer alır. Kule merdivenlerinin ekseni dikdörtgen şeklindedir. Çıkışta, her üç basamaktan sonra bir sahanlık vardır. Çan kulesinin tepesinden şehrin tamamı görünür"* demektedir. Garden 1857'de kentte yaklaşık elli yedi mescit ve cami olduğunu ifade etmektedir.[367]

---

[360] Buckingham, *a.g.e.*, 1827, 214, 218-219.
[361] Chesney, *a.g.e*, 1850, 15.
[362] Moltke, *a.g.e.*, 1877, 233.
[363] Bulduk, *a.g.m.*, 2008, 190.
[364] Duckett, *a.g.e.*, 1855, 261.
[365] Petermann, *Reisen im Orient, 1852-1855*, 2 Cilt, Verlag von Veit and Comp., Leipzig, 1865, 26-30.
[366] Garden, *a.g.e.*, 1999, 140-141; a.y., "Description of Diarbekr", *Journal of the Royal Geographical Society*, C. 37, 1867, London, 182-193.
[367] Garden, *a.g.e.*, 1999, 142; a.y., "Description of Diarbekr", *Journal of the Royal Geographical*

Dr. Lamec Saad'a göre, 1880'lerde Müslümanlar kentte 28 camiye ve 32 mescide sahiptirler.[368] 1891'de Diyarbakır'a gelen Cuinet de "*Diyarbakır'da 28 büyük cami, 32 mescit,*"[369] bulunmaktadır diyerek aynı sayıyı teyit etmektedir.

İran, Kafkasya ve Anadolu'yu gezen Charles Wilson'ın, Diyarbakır'da 19. yy. itibariyle mevcut elli cami olduğunu belirttiği ifade edilmektedir.[370]

Lord Warkworth'a göre Diyarbakır'ın sayısız minareleri çok uzaklardan görünmektedir.[371] Lord Warkworth, kenti gezip görmek için az zamanları olduğunu ve çoğunluğunu Arap ve Kürd kırması (melezi) olan yerlilerin bağnazlığı yüzünden bir Avrupalının hiçbir şekilde camilerin içine girmelerinin mümkün olmadığını ifade etmektedir.[372]

Gertrude Lowthian Bell, kentteki pek çok cami arasında sadece Ulu Cami'nin oldukça çok sayıda fotoğrafla belgelendiğini, oysa kentin panoramasına yayılmış kare biçimindeki minarelerin erken dönemin bir göstergesi olabileceği ihtimalini dile getirir. Bell, camilerin çoğunda siyah-beyaz taş şeritler kullanıldığına tanık olduğunu ifade eder.[373]

T.A. Sinclair'a göre, özgün yerel tarza (çizgili, şeritler halindeki duvar örgüsü, siyah-beyaz kireçtaşının almaşık örülmüş biçimi ve uzun kare minare) çoğu kısımlarıyla uyumlu olan birçok cami, sadece üç ana kapıyı bağlayan iki geniş cadde boyunca yerleştirilmemiş, fakat aynı zamanda eski evlerle yan yana ve onların arasında olacak şekilde serpiştirilmişlerdir.[374]

19. yy'ın ilk yarısında (1835, 1836 ve 1837) Diyarbakır'a gelen seyyah R.A. Chesney, Diyarbakır'ın bir ticaret şehri olarak tasarlandığını, eserlerine ise hiç önem verilmediğini belirtir.[375] Bu sözlerden o dönemde de kentte ticaretin canlı olduğu, ancak tarihi eserlerin iyi korunmayarak bakımlarının ihmal edildiği sonucuna varmak mümkün olmaktadır.

Diyarbakır tarihi suriçinde; Osmanlı dönemi öncesinden birkaç cami miras kalmıştır. Bunlardan ilki, yapım tarihi kesin olarak bilinmeyen, kentin M.S. 639 yılında Müslüman Araplarca alındığında kentin en büyük kilisesi olan Mar Toma Kilisesi'nin camiye çevrilmesi ile oluşturulmuş olan ve Anadolu'nun en eski camilerinden olan Ulu Cami'dir. Plan itibariyle Şam Emeviye Cami'nin Anadolu'ya yansıması olarak yorumlanmaktadır. Diyarbakır'ın en büyük eski eseri olan Ulu Cami, kentin kuzey-güney ve doğu-batı doğrultusunda uzanan iki ana yolunun

---

Society, C. 37, 1867, London, 182-193.

[368] Pınar, *a.g.e.*, 1998, 138.

[369] Cuinet, *a.g.e.*, 1891, 380.

[370] Parla, *a.g.t.*, 16; Charles Wilson, *Handbook For Travels in Asia Minor, Transcaucasia, Persia*, John Murray, London, 1895, 265-301.

[371] Warkworth, *a.g.e.*, 1898, 232.

[372] Warkworth, *a.g.e.*, 1898, 235.

[373] Bell, *a.g.e.*, 1911, 326.

[374] Sinclair, *a.g.e.*, 1989, 166.

[375] Lieut.-Colonel R. A. Chesney, *The Expedition for the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris*, Vol. I, London, 1850, 15.

birleştiği kavşağın hemen kuzeyinde şehrin başlıca meydanının yanında yükselir.[376] Yapıdan seyyahlar uzun uzun söz etmişlerdir. Nasır-ı Hüsrev'in, *Sefernâme* adlı eserinde Ulu Cami için; "*Öyle mükemmel bir yapıdır ki ondan daha düzgün, ondan daha sağlam yapılmasına imkan yoktur. Caminin içinde iki yüz küsur taş direk vardır. Her direk yekpare taştandır. Direklerin üstüne, hepsi taştan olmak üzere kemerler yapılmıştır. Kemerlerin üstünde de öbür direklerden kısa küçük kemerler vardır. Bu mescidin bütün damları kubbelerle örtülmüş, her tarafı oyma işleriyle, nakışlarla işlenmiş, boyanmıştır. Mescidin ortasında büyük bir taş havuz vardır, o taşın üstüne bir adam boyu yüksekliğinde, çevresi iki arşın gelen pek büyük yuvarlak taş bir havuz konmuştur. Havuzun ortasında pirinç bir lüle vardır ki oradaki fıskiyeden berrak su fışkırır, o suyun nerden gelip nereye aktığı görülmez… Yalnız binaların yapıldığı taşların hepsi karadır…*"[377] Tavernier Ulu caminin adını vermeyerek kentin dinsel işlevine uygun olarak çevresinde mollaların, dervişlerin bulunduğu kitap ve kağıt satıcılarının çevrelediği kiliseden döndürülmüş muhteşem bir cami diye söz eder.[378] Evliya Çelebi Ulu Cami'den "*şehrin ortasında eski mabed, Büyük cami, Diyarbekir'in yüz suyu yani (Camii kebir).. Müverrihler birliktirler ki bu eski ibadet yeri, ta Hazret-i Musa zamanında yapılmıştır. Bahçe sütunlarının sağ tarafında bir sütun üzerinde İbranice tarihi vardır. Kale her kimin eline geçmiş ise, yine bu mabed, mabed olarak kalmıştır. İçinde öyle ruhaniyet var ki bir kimse iki rekat namaz kılsı kabul olunduğuna kalbi şahitlik eder. Güya Haleb'in Ulu camii, Şam'ın emevi camii, yahut Kudüs'ün Mescid-i Aksası, Mısır'ın Ezher camii, İstanbul'un Ayasofya'sıdır. Kiliseden çevirme olduğuna delalet eden nice bir alametler var. Çünkü minaresi dört köşedir ki, eskti kilise iken çan yeri imiş.. Mihrab ve minberi eski tarzdır. Camiin içi avize ve kandillerle süslüdür. Küçük, büyük çeşitli üç kat sütunları birbiri üzerine konulmuşlardır. Camiin içinde (Şafii camii) başkadır. Bütün Şafii mezhebinde olanlar burada ibadet ederler. Bu camiin dört kapısı var. Gece ve gündüz cemaati mevcut olup, yetmiş seksen yerinde çeşitli bilgiler okunur. Nice yerinde tarikat erbabı olanlar Erbaine girip tevhid ve tezkir ile meşgul olurlar. Dış avlusu, beyaz mermer ile döşenmiş olup, avlunun tam ortasında bir abdest havuzu var. Bütün musluklarından namaz kılanlar, abdest tazeleyip ibadet ederler. Bu çeşmelerin hepsi ayn-ı Hamravat ve Ali Nehri pınarından gelir. Avlusunun dört tarafı, İstanbul'daki Süleymaniye camii gibi, yan sofalardır. Bu soflar üzerinde çeşitli mermer, somaki, zenburi sütunlar vardır. En yukarılarında olan zayıf ve ince sütuncuklardır. Anın altındakiler kalındır. Onlardan aşağıdakiler ise büyük sütunlardır. Bu sütunların üzerinde baş aşağı kubbeler vardır. Bu avlunun üç tarafında üç kapı var. Yeniden dört köşe bir minare yapıldı. Velhasıl Diyarbekir'de bu kadar büyük bir cami yoktur. İçi onbin adam alır. Bütün bina, baş aşağı kubbeleri baştan başa has kurşun ile örtülüdür. Cuma hutbesinde hatibi, şehri fetheden Sultan Selim Hanı da anar.*"[379] Şeklinde bahseder. 18.yy.'ın ortalarında, 1766 senesi Mayıs'ında Diyarbakır'ı ziyaret eden Carsten Niebuhr, ana camiyi (Ulu Camii) çok önemli bir yapı olarak tanımlar ve bunun yerinde bir zamanlar Hıristiyanların baş kilisesinin olduğunu, ancak kilisenin kapladığı alanın saptanmasının artık mümkün olamayacağını ifade eder. İçinde bulunduğu andan yaklaşık yüz yıl önce o gün itibariyle Nasturî olan kişilerin patrikleri ile birlikte Roma'dan bir rahip alarak sultan fermanı ile Diyarbekir'e geldiklerini, Keldanî'lerin de bu patriğe bağlı

[376] *Türk Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., XIII, Ankara, 1966, 381.
[377] Nasır-ı Hüsrev, *a.g.e.*, Ankara, 1967, 13-14; Arslan, *a.g.m.*, 1999, 86; Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, (Çev. Abdülvahab Tarzî), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1985, 12-14.
[378] Tavernier, *a.g.e.*, 1678, 146.
[379] Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, 1970, 122-123.

olduğunu belirtir.[380] 19. yy. seyyahlarından Xavier Hommaire De Hell Ulu Cami'den uzun uzun bahsedip, valinin evinin hemen yanında bulunan, eski bir kilise olduğu söylenen fakat Hell'in Araplardan kalma bir cami olduğunu tahmin ettiği ancak o sıralarda cephanelik olarak kullanılan çifte kubbeli büyük bir yapı üzerinde özellikle durmaktadır.[381] Diyarbakır özellikle İran seferlerinde Osmanlı ordusunun kışlağı olarak öne çıkar. Bundan dolayı Ebubekir Feyzi'nin de belirttiği gibi, seferlere Osmanlı sultanlarının iştirak etmeleri göz önünde bulundurularak, Diyarbakır'ın büyük camilerine "kafes-i hümayun" konulmuştur. Ebubekir Feyzi, Diyarbakır camilerinin çok azından bahsetmektedir. Emevî Ulu Camii'ne benzettiği ve dört mihraplı olup, Hanefî ve Şafiler için ayrı cemaat yerlerinin bulunduğunu söylediği Sivake Camii, Ulu Camii veya Çarşı Camii adıyla bilinen cami olmalıdır.[382] Dupré, Diyarbakır da çok sayıda caminin bulunduğunu, Halife tarafından yaptırılan Ulu Camii denen yapının kolonlarının süslemesiyle büyük bir yere sahip olduğunu ve ziyaret edenlerin dikkatini çekmekte olduğunu bildirmektedir.[383] 1838 yılının Mart ayının başlarında Diyarbakır'da bulunan Horatio Southgate, Diyarbakır'ın büyük camisinin eskiden Hıristiyan kilisesi olduğunu belirtir. Buna Büyük Camii denildiğini ve antik kalıntıların en iyi yerinde bulunduğunu ve şimdi minare olarak kullanılan dört köşeli bir kuleye sahip olduğunu söylemektedir. Southgate, caminin mimari özellikleri ile caminin avlusu hakkında da kısa bilgiler vermektedir.[384] 19.yy. gezginlerinden Seyyah Jules Oppert'in, 1851-1854 yılları arasında yaptığı seyahat izlenimlerinde, Patrik Jean döneminde Heraklius tarafından yaptırılmış olan ana kilisenin (Mar-Thoma) yerinde şimdi Ulu Cami'nin yer aldığını belirterek, "*caminin avlusu iki sıra halinde dizili, sarı mermer sütunlarla süslüdür, bir kısmı çepe çevre sarılı olup, sol taraf diğer taraftan daha iyi korunmuştur. Müslümanlar bu eseri Khaled (Kale) cami diye adlandırır ve Müslüman bir fatih olan Halid tarafından inşa edildiğini iddia ederken; Hıristiyanlar aynı eserin inşasının onlara ait olduğunu savunmakta daha haklı görünüyorlar*"[385] demektedir. 1856-57 yıllarında Diyarbakır'a gelen R.J. Garden Ulu Cami'yi oldukça ayrıntılı bir şekilde tasvir etmiştir. "*Aslında eski bir kilise olan Ulu Cami'yi gezdik. Eğimli çatısı kurşun kaplı olan yapı, merkezdeki yapının her iki yanındaki iki kanatla birlikte üç bölüme ayrılıyor; bunlar İslamın, adlarının Hanefi, Şafii, Maliki ve Hanbeli olduğunu öğrendiğim dört mezhebinden üçü için kullanılıyorlar. Önde, üzerinde başka hayvanları parçalayan arslan figürlerinin kabaca işlendiği kemerli bir geçitle doğudan girilen geniş bir avlu bulunuyor. Bu avlunun iç tarafının karşılıklı kenarlarında, doğu ve batı yönünde cepheyi görürüz. Burada, çift sıra halinde, biri diğerinin üzerinde yer alan on çift sütun yer alır. Alttaki sütunların başlıkları Korint üslubundadır; üsttekiler ise çok güzel süslenmişlerdir ve Arap ya da Bizans üslubundadır. Alt sütunların gövdelerinin her parçası değişik renkte mermerdendir. Bu sütunlardan oldukça sade olan bazıları iki, diğerleri üç parçadır. Üst sütunların gövdeleri, görünüşe göre yekpare bloklardan oluşmaktadır. Bunlar alt sıradakiler kadar iyi işlenmiş olmasalar da, her biri farklı yüksek kabartma (rölyef) biçimlerinde oyulmuş yaprak desenleriyle süslenmiştir. Doğu kenarındaki alt sıra sütun başlıklarının üzerinde üzüm salkımları ve asma yapraklarından oluşan bir pervaz yer*

[380] Pınar, *a.g.e.*,1999, 150; Carsten Niebuhr-Ulrich Jasper Seetzen-Richard Lepsius-Heinrich Brugsch; *Reisen im Orient*, Yay.Haz. Herbert Scurla, Veerlag der Nation, Berlin, 1962, 2. b, 176-179.
[381] Eyice, *a.g.m.*, 1963, 76.
[382] Bulduk, *a.g.m.*, 2008, 191.
[383] Dupré, *a.g.e.*, 1819, 71.
[384] Horatio Southgate, *Narrative of a Tour Through Armenia; Kurdistan; Persia and Mesopotamia*, C. II, London, 1840, 298.
[385] Oppert, *a.g.e.*, Paris, 1863, 53.

almaktadır. Sütunların arasındaki duvarlarda yer alan yaprak desenleri Arap ya da belki de Bizans üslubundadır. Çeşitli noktalarda Arabi ya da kufi kitabeler vardır. Avlunun içinde, kurşun levha kaplı konik çatılarıyla iki ahşap şadırvan vardır. Kuzeybatı köşesinde İslam'ın (şu anda burada yalnızca üç mezhep olduğunu söyleseler de) dördüncü mezhebine (Hanbeli) ayrılmış küçük bir mescit vardır."[386] 1890-1897 yılları arasında Diyarbakır'a gelen Edmund Naumann, Kervansaraya (Hasan Paşa Hanı) pek uzak olmayan mesafede sağ tarafta çok eski zamanlardan kalma mimari bir anıt olan Ulucami'nin yer aldığını söyleyerek camiyi ayrıntılı bir şekilde betimler. "*Ulucami, Sasaniler zamanından kalan sarayın avlusuna inşa edilmiştir ve sarayın sol avlusunu içine almaktadır. Bu tarafta korint başlıklı sütunlar üzerinde kemerler vardır; caminin batı kanadı bugünlerde okul amaçlı kullanılmaktadır; avluda sivri çatısı sütunlarla taşınan büyük bir şadırvan yer almaktadır.*"[387] Vital Cuinet, "*...Yeterince büyük bir miktarda yapı ve eşsiz birçok tarihi eser dikkat çekmekte ve kendine hayran bıraktırmaktadır. Göze çarpanlar arasında, antik hisar ve içinde barındırdığı iki eski Hıristiyan kilisesini öncelikle belirtmemiz lazım. Bunlardan biri, günümüzde silah deposu olarak, Saint-Jean himayesindeki diğeri ise, Hisar'daki kışla birlikleri tarafından camiye dönüştürülmüş ve cami olarak kullanılıyor. Bu cami Ulu Cami (Büyük Cami) diye adlandırılır. İç dekorasyonu aşırı derecede zengin olup, Romalılar döneminde forum olarak kullanılan yer üzerine dikilen, Bizans Saint-Jean kilisesi stiline uyarlanmış ve Yunan yapılarından esinlenmiş muhteşem sütunlarını özellikle burada not etmek gerekir*"[388] şeklinde bahsederek diğer pek çok seyyahla aynı görüşü aktarmaktadır. 19.yy.'ın sonlarında Diyarbakır'ı ziyaret eden Le Comte de Cholet, (Ulu Cami'yi kastederek), şehirde bulunan güzel bir caminin forum ve eski Roma evleri üzerine yapıldığını belirtir.[389] İran, Kafkasya ve Anadolu'yu gezen Charles Wilson'ın, Ulu Cami'nin "Tigran Sarayı" olarak da adlandırılan Sasani Sarayı yerine yapıldığını belirterek camiyi betimlediği aktarılır.[390] Lord Warkworth, Ulu Cami'nin yerinde Heraklius'un ana kilisesinin bulunduğundan bahsetmektedir. Seyyaha göre, "*Ulu Cami'nin (büyük cami) avlusuna bakan 'Tigran Sarayı' olarak adlandırılan görkemli cephelerini görmek için bile Diyarbakır gezisi kayda değer*". 7. yüzyılda Heraclius'un emriyle inşa edilen çoğunlukla bir Hıristiyan kilisesinin kalıntılarını temsil eden bu yapının amacını gösterecek kesinlikle hiçbir şey yoktur diyerek ayrıntılarıyla Ulu Cami'yi tasvir eder.[391] Gertrude Lowthian Bell, Ulu Cami'nin kentin iki ana yol aksının kesiştiği noktadan çok da uzak olmadığını söyleyerek kent dokusu içindeki konumunu verir. Ulu Cami'nin avlusunun ünlü olduğunu ve yapının ya Heraklius tarafından yaptırılmış olan kilise ya da bir Bizans sarayının kalıntıları üzerinde yer aldığını ve yapının doğu ve batı yönde iki katlı revaklarla kapatıldığını belirtir.[392] 20. yy.'ın başında kenti ziyaret eden Carl Preusser de, Ulu Cami'den bahsetmiştir.[393] Parla, Ö. İzgil'in, Gries'in seyahatnamesini tanıttığı "Anadolu Seyahati" adlı

---

[386] Garden, *a.g.e.*, 1999, 142; a.y., "Description of Diarbekr", *Journal of the Royal Geographical Society*, C. 37, 1867, London, 182-193.
[387] Pınar, *a.g.e.* 1999, 159.
[388] Vital Cuinet, *La Turquie D'asie*, I, Paris, 1891, 379.
[389] Le Comte de Cholet, *Voyage en Turquie D'Asie, Armenie, Kürdistan et Mesopotamie*, Librairie Plon, Paris, 1892, 253.
[390] Parla, *a.g.t.*, 16; Charles Wilson, *Handbook For Travels in Asia Minor, Transcaucasia, Persia*, John Murray, London, 1895, 265-301.
[391] Warkworth, *a.g.e.*, 1898, 235.
[392] Bell, *a.g.e.*, 1911, 325.
[393] Carl Preusser, *Nordmesopotamische Baudenkmaeler alt-christlicher und islamischer Zeit*, August Pries, Leipzig, 1911, 56.

makalesinde, kentin ortasında Sasaniler'den kalma bir saray bulunduğunu ve bir kapı ile geniş bir avluya girildiğinin ifade edildiğinden bahseder. Avlunun ortasında, günün her saatinde Müslümanların görüldüğü bir şadırvan yer almaktadır. Sarayın arka kesiminde, kemerlerle yükseltilmiş bir bölüm vardır ve sarayın sol yanında da şehrin en gösterişli camisi olan Ulu Cami yer almaktadır.[394]

Osmanlıya daha önceki dönemlerden miras kalan diğer cami ve mescitler; Nisanoğulları döneminden, Mardin Kapısı'ndaki yan yana üç kapının iki girişi kapatılarak oluşturulmuş olan Ömer Şeddad (Hz. Ömer) Cami ile Kemaleddin Ebu'l-Kasım Ali tarafından İçkale'de yaptırılmış olan, 1631-1633'de Diyarbakır Valisi Silahtar Murtaza Paşa tarafından onarım gördüğü için Murtaza Paşa Cami olarak da bilinen Kale (Hz. Süleyman/Nasıriyye) Cami ile Akkoyunlu döneminden 1531-1532'de esaslı bir onarımdan geçen *Safa Cami* (İpariye/Palo Camisi), yine aynı yüzyıla ait minaresinin Diyarbakırlı kasap Hacı Hüseyin tarafından 1530 (h. 936)'da hayrat olarak yaptırıldığı kitabesinden anlaşılan[395] *Nebi Cami*, 1500 (h.906)'da Akkoyunlu Sultanı Kasım Bey zamanında yaptırılan ve bu nedenle Kasım Bey Cami/Kasım Padişah Cami adlarıyla da anılan *Şeyh Matar Cami* (Şeyh Mutahhar Cami) ve Eğil beylerinden Lala Kasım Bey tarafından yaptırıldığı kabul edilen ve halk arasında Lale Bey Cami olarak da anılan *Lala Bey Cami*'dir. Kentte yer alan Osmanlı dönemi öncesine ait olan mescitler ise Taceddin Mescidi, Hacı Büzürk Mescidi ve İbrahim Bey Mescididir (Çiz.61).

Plan: Diyarbakır'da Osmanlı döneminde 16. yy.'da, Fatih Paşa Camisi (1516-1520), Fatih Paşa Camisi Şafiiler Kısmı (16. yy.) Sinoğlu Camisi (İbn-i Sin-1518-1540), Hüsrev Paşa Camisi (1521-1528), Kadı Camii (1533-1543), (Hadım) Ali Paşa Camisi (1534-1537), İskender Paşa Camisi (1551), Behram Paşa Camisi (1564-1572), Melek Ahmet Paşa Camisi (1587-1591), Aziziye Camisi (Şeyh Aziz Urmevi Camii-1591-1620) ve Defterdar Camisi (1594) 17. yy.'da, Nasuh Paşa Camisi (1606-1611), Arap Şeyh Camisi (1644), Paşa Camii (1670 veya 1690), (Hadım) Ali Paşa Camisi Şafiiler Kısmı (1769-1770), 19. yy.'da Kurt İsmail Paşa Camisi (1869-1875) inşa edilmiştir.

Diyarbakır'da inşa edilen Osmanlı dönemi camileri avlu, son cemaat yeri ve harim mekanından oluşmaktadır. Harim mekanları kare, enine dikdörtgen ve derinlemesine dikdörtgen mekan düzenine yapılmışlardır. Harim mekanı üst örtü düzenine göre cami planlarını dört grupta incelemek mümkündür. Bu durumda camiler; merkezi planlı, tek kubbeli, çok kubbeli ve düz örtülü (sakıflı) olmak üzere dört tip şeklinde karşımıza çıkmaktadırlar.

Merkezi planlı camiler: Osmanlı mimarisinin başından beri hedeflediği kalabalık bir cemaati tek bir kubbe altında toplama amacına,[396] Klasik Osmanlı mimarisinde en ideal mekan oluşumu olarak kabul edilen merkezi plan şeması ile ulaşıldığı ifade edilir.[397] Merkezi kubbeli yapılarda kubbe yapıya hakim ve birleştirici unsurdur. Yapılarda merkezde yer alan anıtsal kubbe, yan mekanların orta bölüme bağlanmasını sağlayan yarım kubbelerle birlikte toplu bir mekan

[394] Parla, *a.g.t.*, 1990,18; Ömer İzgil, "Anadolu Seyahati", *Karacadağ*, I/12, 1939, 12-13.
[395] Beysanoğlu, *a.g.e.*, 2003, 475.
[396] Doğan Kuban, *100 Soruda Sanat Tarihi*, İstanbul, 1970, 16.
[397] Abdüsselam Uluçam, "Diyarbakır Dört Köşe", *Yedi İklim*, IV-35, İstanbul, Şubat 1993, 177.

oluşturmaktadır.[398] Yan kubbeler gerek sayı ve gerekse konumları açısından farklı şemalar göstermektedir.

Diyarbakır'a Osmanlı damgasını vuran ilk yapı olma özelliğini de taşıyan (1516-1520) Diyarbakır Fatih Paşa Camisi (Kurşunlu veya Bıyıklı Mehmet Paşa), İslam sanatının Osmanlı döneminde zirveye ulaştığı ve ideal örtü sistemi haline getirdiği "merkezi planlı" camilere güzel bir örnek oluşturmaktadır (Tab:32). Fatih Paşa Camisi'nde, yerel yapı gereçleri olan bazalt taşın kullanılması, dış cephede bezemeli madalyonların kullanılması yönünden yerli ve bölge özellikleri ağır basmakla birlikte, plan olarak Osmanlı Dönemi öncesi Diyarbakır yapılarından büyük oranda ayrıldığı ifade edilir.[399]

Fatih Paşa Camii (1516-20) ortada kare biçiminde dört kalın paye üzerine oturan büyük bir orta kubbe ve onun etrafında dört yöne açılan dört yarım kubbe ve köşelerde yer alan dört küçük tromplu kubbeyle tam bir merkezi plan şeması göstermektedir. Bu özelliği ile Diyarbakır'daki camiler içerisinde bölgede böyle bir uygulama örneği bulunmamasından dolayı olağandışı bir tasarım olarak belirdiği, Şehzade Camisi'nden çeyrek yüzyıl önce inşa edilen yapı Kuban'a göre bir bakıma İstanbul'daki büyük programlı camilerin hazırlık yapısı niteliğindedir.[400] Fatih Paşa Camisi'nin merkezindeki kubbesinin dört yarım kubbeyle sarılması anlayışı o dönem için oldukça önemli bir atılımdır. Tuncer de, aynı anlayışın Adıyaman ve Dimetoka'da da kullanılacağını, Mimar Koca Sinan'ın bu planı kendine özgü yorumuyla İstanbul Şehzade Camisi'ne uygulayarak eşsiz bir yapı gerçekleştireceğini[401] vurgulamaktadır. Son yıllarda yapılan bir inceleme sonucunda bu Fatih Paşa Cami plânının İstanbul'daki Şehzadebaşı Camisi'ne aynen uygulandığı saptanmıştır.[402]

Tek Kubbeli Camiler: Tek kubbeli plan camilerde, uygulanma kolaylığı ve ekonomik oluşu nedeniyle oldukça çok uygulanmıştır. Genel özellik olarak, üzeri tek kubbeyle örtülü kare bir ibadet mekanı ile girişindeki son cemaat yerinden oluşmaktadırlar. Osmanlı mimarisinde sevilerek uygulanan bu plan şemasının ilk olarak Bursa Aleaddin Camii (1326)'nde kullanıldığı, İznik Hacı Özbek (1333), Bilecik Orhan (16. yy.), Gebze Orhan (16. yy.) ve İznik Yeşil (1378) camilerinde geliştirildiği gözlenmektedir.[403] Tek kubbeli cami plan tipinin, Selçuklu mescitlerinden geliştiği ve Osmanlı döneminde klasik şemasını bulduğu, 15. ve 17. yy.'larda yerel yöneticiler tarafından başkentten taşraya taşınıp, 17. yüzyılda Selatin Camii plan tipini oluşturduğu ifade edilir.[404] Mimar Sinan'ın yapıları arasında sayılan ve Diyarbakır'ın Osmanlı dönemi erken tarihli camilerinden olan (Hadım) Ali Paşa (1534), Behram Paşa (1564) ile bir 19. yy. yapısı Kurt İsmail Paşa (1870) camileri, üstleri tek kubbeyle örtülü plan tipini yansıtmaktadırlar[405] (Tab:32). Diyarbakır **(**Hadım) Ali Paşa Camii (1534) tek kubbeli ve kare planlı, prizmatik gövdeli,

---

[398] Gönül Öney, *Beylikler Devri Sanatı*, Ankara, 1989, 14.
[399] Sözen, *a.g.e.*, 1971, 65.
[400] Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, 2007, 573-574.
[401] O. C. Tuncer, "Diyarbakır Anıtları", *Kültür ve Sanat*, 28, Diyarbakır Özel Sayısı, Ankara, Aralık 1995, 16.
[402] Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi*, 2004, 176.
[403] Aslanapa, *Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı*, İstanbul, 1977, 7.
[404] Ali Boran, *Van Gölü Çevresindeki Tek Kubbeli Camilerin Türk Sanatındaki Yeri*, (YYÜ. Sos. Bil. Enst., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi,), Van, 1993, 51.
[405] Abdüsselam Uluçam, *a.g.m.*, 1993, 68.

sekizgen kasnaklı ve külahlıdır (piramit örtülü). Genel ve bölgesel özelliklerinin yanı sıra, kubbeye geçişi sağlayan iri trompların kemer ayaklarının yere kadar inmesi yönünden tek kubbeli bir cami mekanında, örtü şeklinin zeminle bağlantısını göstermesi açısından da önem taşıdığı ifade edilmektedir.[406] Hadım Ali Paşa Camii, plan itibariyle İstanbul-Yenibahçe'deki Bali Paşa Camisi (16.yy. ilk yarısı), İstanbul Silivrikapı Hadım İbrahim Paşa Camii (1551), Kilis Canpolat Camii (1553), Edirne Selimiye Camii (1569), Tokat Ali Paşa Camii (1572-73), Ilgın Lala Mustafa Paşa Camii (1576) ve Kayseri Kurşunlu Camii (1585) ile benzeşmektedir. Diyarbakır'da Osmanlı dönemine ait tek kubbeli camilerin ikinci örneği yine bir Mimar Sinan yapısı olan Behram Paşa Camisi, kare planlı ibadet mekanının üzerinin tek kubbe ile örtülü olduğu bir yapıdır. Mimar Sinan'ın daha önce ilki İstanbul-Yenibahçe'deki Bali Paşa Camisi, ikincisi İstanbul-Silivrikapı Hadım İbrahim Paşa Camisi (1551) olmak üzere İstanbul'da iki yapıya ve Diyarbakır'da Ali Paşa Camisi'ne uyguladığı tek kubbeli cami planını bir kez de Behram Paşa örneğinde yineleyerek[407] bu formu ne kadar çok severek uyguladığını göstermiştir. Tek kubbeli cami tipi içinde belirli bir grup teşkil eden Behram Paşa örneğine Osmanlı dönemi yapılarından İstanbul, Silivrikapı'da İbrahim Paşa Camisi (1551), Tekirdağ'da Rüstem Paşa Camisi (1552/1553), Kilis'de Canbolat Camisi, (1553), Diyarbakır'da Behram Paşa Camisi (1564-1572), Tokat'da Ali Paşa Camisi (1572-1573), Ilgın'da Lala Mustafa Paşa Camisi (1576), Kayseri'de Kurşunlu Cami (1585), ve Halep'de Osman Paşa Camisi[408] örnek gösterilebilmektedir. Tek kubbeli yapı tipinin Osmanlı dönemindeki son örneği olan Kurt İsmail Paşa Camisi, genelde türbelerde ve bazen de geç dönem camilerinde görüldüğü üzere dış duvarları sekizgen planda olup, bu özelliğinden dolayı diğerlerinden ayrılmaktadır. İstanbul'da Amcazade Hüseyin Paşa yapılar topluluğunun mescit-dershane kısmı (1700 tarihli), İzmir Yalı Camisi (1755/1756) ve diğer örneklerde, aynı şemanın değişik uygulanışlarına rastlandığı ifade edilmektedir.[409]

Düz örtülü camiler: Enine dikdörtgen plan şemasının en belirgin özelliği kubbeli orta mekânının yanlara doğru genişletilmesidir. Diyarbakır'da, enine nefleri, mihrap önünde boyuna bir nefin kestiği yapılar, Diyarbakır Ulu Camisi'ni örnek almışlardır. Anadolu'nun en eski yapılarından Diyarbakır Ulu Camisi'nin bu tipin bir bakıma Anadolu'daki ilk uygulamalarından biri olduğu bilinmektedir. Diyarbakır'da enine neflerin sıralanmasından meydana gelen bu plan grubuna Osmanlı dönemi yapılarından Defterdar (1594) ve Aziziye Camileri (1591-1620) ile Fatih Paşa (1516) ve Ali Paşa camilerinin Şafiiler'e ait bölümleri (1770). girerler.[410] Defterdar (Ragıbiye) Camii, iki katlı (fevkani) nitelikte, doğu-batı doğrultusunda enine dikdörtgen planlı olarak yapılmıştır.[411] Yapı, iki beşik tonozlu kısımdan oluşmaktadır. İbadet mekanındaki iki sütun ve iki duvar ayağının arasını birleştiren üç kemerle yapı üçe bölünmüştür. Aziziye Camii'nde kuzey-güney doğrultusunda uzanan siyah bazalt taşından yapılmış kemerler, yığma kare kesitli ayaklara otururken dikine 5 sahın oluşturmaktadırlar. Enine neflerin sıralanması şeklindeki uygulama, camilere özellikle Şafiiler için eklenen bölümlerde kullanılmıştır. 10. yüzyıldan başlayarak Suriye'de hemen hemen bütün kadılıkları ellerinde tutan

[406] Tuncer, *a.g.e.*, 1996, 127.
[407] Tuncer, *a.g.e.*, 1996, 152.
[408] Sözen, *a.g.e.*, 1971, 249.
[409] Sözen, *a.g.e.*, 1971, 253.
[410] Uluçam, *a.g.m.*, 1993, 68.
[411] Tuncer, *a.g.e.*, 1996, 165.

Şafiiler'in, Eyyubiler döneminde devlet içinde diğer mezheplerden daha üstün bir statü elde ettikleri ve Osmanlı dönemine değin merkez İslam ülkelerinde Şafii mezhebinin egemenliğini sürdürdüğü belirtilmektedir.[412] Osmanlı döneminde bazı yapılara Şafii mezhebinden olanlar için yeni bölümler eklenmiştir. Fatih Paşa Camisi'nin Şafiler Bölümü eni üç, derinliği iki sahınlı revakı olan ahşap örtülü (sakıflı) bir yapıdır. Poligonal mihrabı güney cephesinde küçük bir çıkıntı oluşturmaktadır. Ali Paşa Camisi'nin Şafiler Bölümü'nde, enine mekanı, ortada iki sütuna dayanan üç kemer bölmektedir. İki neften oluşan camide nefler güney-kuzey istikametinde ard arda gelmektedir. Nefler arasında iki sütün ayağı ve yan duvarlar ile taşınan üç kemer bulunmaktadır. Diyarbakır'da enine neflerin sıralanmasından meydana gelen Osmanlı dönemi yapılarındaki örnekler camilerden mescidlere kadar uzanmaktadır (Tab:32).

Çok Kubbeli Camiler: Diyarbakır'daki Osmanlı dönemi camilerinde uygulanan bir diğer plan şeklidir. Bu tip camiler paye ve sütunlar üzerine oturan çok sayıda kubbe ile örtmektedir. Anadolu'da gelişen cami mimarisi içinde çok kubbeli yapılarla özellikle erken devir Osmanlı mimarisinde karşılaşılmaktadır. Kuruluş döneminde *Bursa Ulu Cami* (1399) ile anıtsallaşan çok kubbeli cami şemasının klasik dönemde az sayıda uygulandığı bilinmektedir. *Edirne Eski Camii* (1403), *Alaşehir Şeyh Sinan Camii* (1485), *Küre Ulu Camii* (15.yy.), *Sofya Mahmut Paşa Camii* (15.yy), *Afyon Sincan Sinan Paşa Camii* (1524) ve *Kasımpaşa Piyale Paşa Camii* (1573)'leri klasik dönem çok kubbeli camilerine örnek olarak verilebilir. *Kasımpaşa Piyale Paşa Camii,* iki yandan tonozlarla genişletilmiş altı kubbeli harim mekanı ve bunu üç yönden saran iki katlı revakları ile Mimar Sinan'ın çok kubbeli cami şemasının yeni bir yorumu olarak nitelendirilmektedir.[413]

Altı kubbeyle örtülü olan Arap Şeyh Camisi, Diyarbakır'da 17.yy.'ın ortasında Erken Osmanlı Dönemi Ulu camilerindeki şemayı tekrarlamaktadır(Tab:32). Bu özelliğiyle, İstanbul'da Zincirlikuyu Camisi (15.yy. başı), Alaşehir Şeyh Sinan Camisi (1465), İstanbul Piyale Paşa Camisi (1573), Gaziantep Hüseyin Ağa Camisi (1704), Urfa Yusuf Paşa Camisi (1709-1710) ile benzeştiği ifade edilmektedir.. Diyarbakır'da Osmanlı dönemi 17. yy.'ına ait bu iki cami örneği de erken dönem görünüşleri sunmakta, Güney-doğu Anadolu'da, özellikle bu tip yapılarda çapraz tonozlu örtüler kullanıldığı, ilk Osmanlı merkezlerindeki Ulu camilerde ise, örtü sisteminin kubbe olduğu belirtilmektedir.[414]

Diyarbakır camilerinin bütün özellikleri planlarında toplanmayıp, planları kadar bezeme özellikleri, malzemenin kullanılması ve daha başka özelliklerle de ilgiyi kendilerine çekmektedirler. Bıyıklı Mehmed Paşa'nın merkezî planlı Fatih Paşa Camisi (1525), tek kubbeli yapılar olan Hadım Ali Paşa Camisi (1534-37) ile Behram Paşa Camisi (1572) ve yan mekanlı (tabhaneli) tek kubbeli bir cami olan İskender Paşa Camisi (1551/H.958) Diyarbakır'da başkent tipolojisini izleyen başlıca camiler olarak gösterilmektedir.[415]

Mescitler:Camilerin Şafiiler için yapılan bölümleri cemaatin Şafii olan bölümünün de önemini yansıtmaktadır. Bağımsız olarak yapılan bu ek ibadet

[412] Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, 2007, 573.
[413] Uluçam, *a.g.m.*, 1993, 176.
[414] Sözen, *a.g.e.*, 1971, 270.
[415] Kuban, *a.g.e.*, 2007, 573.

bölümlerinin tümü enine dikdörtgen mekânlı olacak biçimde yapılmış olup, ayrıca minareleri bulunmamaktadır.

Diyarbakır Osmanlı dönemi mescidleri enine yapı planı sergilemektedir. Bu tip yapıların bir kısmı enine tek bir mekandan meydana gelmektedir. Örtü şekli düz damdır. Molla Bahaddin Mescidi bu gruba girmektedir. Mescit yalın görünüşlü bir yapıdır. Kavvas-ı Sağîr Mescidi, enine tek nefin şekillendirdiği mescidlerin farklı bir örneğini oluşturmaktadır. 16. yy.'a ait olan bu yapıda enine tek nef iki kemerle hareketlendirilmiştir. Mescidin üst örtüsü düz dam şeklindedir. Bu örtü şekli mescitler için gelenekseldir. Yapıyı diğer örneklerden ayıran özelliği iç mekandaki iki kemerdir. Bunun dışında aralarında başka bir fark bulunmamaktadır. Diyarbakır mescidleriyle, Şafii mezhebine mensup bulunanların ibadet etmeleri amacıyla camilere sonradan eklenen Şafiilere ait camiler planları yönüyle birbirine benzemektedirler. Hepsi de enine yapı tipi sergilemektedirler. Ali Paşa Camisi Şafiiler Bölümü, Fatih Paşa Camisi Şafiiler Bölümü ve Defterdar (Ragıbiye) Camisi düz damlıdırlar. Mescidleri bunlardan ayıran özellikleri daha yalın görünüşlü olmalarıdır.

Mescitlerin dışında, ibadet yeri olarak örneklerine Anadolu ve Rumeli'de rastlanılan namazgâhlar gelmektedir. Belirli bir şema içinde gelişen namazgâhlar, daha çok yapımlarında kullanılan malzeme ve bünyelerinde barındırdıkları bezeme özellikleriyle birbirlerinden ayrılmaktadır. Diyarbakır Namazgâhı da yerli malzemenin olanaklarıyla, kendine özgü bir görünüşe sahiptir.[416]

Mimari: Diyarbakır'daki Osmanlı dönemi camilerini avlu, son cemaat yeri ve harim olarak ele almak uygun düşmektedir. Camilerde revaklarla çevrili düzgün avlulardan söz etmek pek mümkün gözükmemektedir. Fatih Paşa, İskender ve Behram Paşa (Hadım) Ali Paşa camileri'nin avluları kuzey tarafta olup, doğu-batı doğrultusunda, enine dikdörtgen şeklindedir. Fatih Paşa Camii'nde yoğun yerleşme nedeniyle caminin avlusu daralmış ve dış duvarları, özellikle kuzey ve batı tarafta yok olmuştur. Aziziye Camii'nin (Şeyh Azizî Urmevî Camii) avlusu yine yapının kuzey tarafındadır. Kuzey kapısından ince bir yolla mescide ulaşılmaktadır. Avluda ayrıca hazire bulunmaktadır.

Nasuh Paşa camisinin büyük boyutlu avlusu da kare planlıdır. Yapının kuzeyinde bulunmaktadır. Avluya, kuzey yönde bulunan taçkapıdan girilir. Sokak zamanla yükseldiği için kapı ve avlu sokak zemininden daha aşağıda bulunmaktadır (Çiz.10, Res.82-85).

Arap Şeyh Camisi'nin küçük bir avlusu vardır. Avluya tıpkı Defterdar (Ragıbiye) Camii'nde olduğu gibi batı yöndeki sokaktan geçit veren bir kapıyla girilmektedir. Avlunun kuzey yakasında, giriş eksenine göre batıya kaymış olan sekizgen formlu şadırvanı yer alır (Çiz.11, Res.86-91).

Molla Bahaddin Mescidi (Kozlu Camisi)'nin avlusu önündedir ve evler arasında sıkışmıştır. Kuzey-güney doğrultulu dikdörtgen biçimindeki avluda, sağ kasımda helalar ve bir havuz yer almaktadır. Bu durum genellikle bütün mescidlerde

[416] Sözen, *a.g.e.*, 1971, 280.

uygulanan bir düzenlemedir. Avluya kuzey yöndeki sokaktan geçit veren bir kapıyla ulaşılmaktadır (Çiz.12, Res.96-99).

Kavvas-ı Sağir Mescidi'nin avlusunu yüksek bir duvar sınırlamakta ve mescit bu yüksek avlu duvarıyla sokak kısmına kapanmaktadır. Avluya kuzey yöndeki kapıdan girilir. Avluda, girişin hemen sağına (batıya) helalar, su depoları yerleştirilmiş, ayrıca batı duvarına musluklar konmuştur. Mescidin avlusu doğu-batı yönünde enine gelişmektedir (Çiz.13, Res.100-103).

Görüldüğü üzere, Diyarbakır'daki camilerin avluları genelde yapıların kuzey yönlerinde olup, çoğu dikdörtgen formludurlar. Defterdar (Ragıbiye) Camii(Çiz.31, Res.208-214). ile Nasuh Paşa Camileri'nin avluları ise kare biçimindedir.

Diyarbakır Osmanlı dönemi camilerinin şadırvanları yapıların kuzeyinde avlu içinde yer almaktadırlar.

(Hadım) Ali Paşa Camisi'nin (Çiz.1, Res.18-27) şadırvanı yapının kuzey yönündedir. Altıgen formundaki geniş saçak altı sade sütunla taşınmakta ve altıgen kasnağa oturan altıgen biçimli bir külahla sonlanmaktadır. Tamamen siyah bazalt taştan yapılan şadırvanın sütunlarının kaide ve gövdeleri de tamamen siyah taştandır. Şadırvan çok yalın bir şekilde ele alınmıştır. Diyarbakır'daki yapılarda günümüze kalan orijinal şadırvan sayısı oldukça azdır. Genel formuna ve malzemesine bakarak bunun da orijinal olabileceği söylenebilir.

İskender Paşa Camisi'nin kuzey yönünde avlu içinde de altı sütunla taşınan altıgen formlu bir şadırvan bulunmaktadır. Günümüzde gövdesinin üst kısmı ile sütunları gözalıcı yeşil, saçağın tavanı beyaz-yeşil ve kenarları lacivert renkli boya ile boyanmıştır (Çiz.6, Res.53-58)

Behram Paşa Camii'nin şadırvanı yapının kuzeyinde yer almaktadır. (Çiz.7, Res.59-69) Şadırvanın geniş saçağı altı sütunla taşınmakta ve piramidal bir külahla örtülmektedir. Saçağı taşıyan sütunların gövdeleri siyah beyaz taşlarla hareketlendirilmiş ve çeşitli örgü motifleriyle bezenmiştir. Şadırvanın gövdesinin üzeri demir bir şebeke ile sarılmıştır. Behram Paşa Camii'nin avlusunda yer alan Osmanlı dönemine ait şadırvanın orijinal olduğu belirtilmektedir.[417] Yapının son cemaat yerinde giriş ekseninin yanlarında yer alan iki örgü bezemeli taş sütunun eş ve benzerlerinin şadırvanın sütunlarında da tekrarlanması bu kanıyı güçlendirmektedir.

Arap Şeyh Camisi'nin şadırvanı avlunun kuzey yakasında bulunmaktadır. Şadırvan giriş ekseninden batıya doğru kaydırılmıştır. Şadırvan sekizgen formludur. Köşelerde bulunan "L" şeklindeki ayaklar dar sivri kemerlerle birbirine bağlanmış, şadırvan içerden tuğla kubbe, dışarıdan konik bir çatı ile örtülmüştür.[418] Halk arasındaki söylentiye göre daha önce bir türbe[419] olan yapı sonradan bu şadırvana çevrilmiştir. O.C. Tuncer yapının çevresine betonarme kolonlar ile saçak yapıldığını baldaken şeklindeki kümbetin ayak aralarına parapet örülerek sonradan şadırvana

[417] Baş, *a.g.t.*, 2006, 264.
[418] Sözen, *a.g.e.*, 1971, 106.
[419] "Arap Şeyh Camii",Erişim: [http://www.kenthaber.com], Erişim Tarihi: 11.12.2006.

dönüştürüldüğünü yineler[420] ve içine bir ölünün sığmayacağı boyutlarıyla ilgili endişelerini "Kümbetler" adlı kitabında belirtir.[421] Arap Şeyh Camisi'nin şadırvanı da tamamen siyah bazalt taştan örülmüş, sivri kemerlerin hemen üstü yatay tek bir sıra beyaz taşla geçilmiştir. Bu sıranın üzerinde köşelere içinde su birikmeye yarayacak çanak şeklinde unsurlar yerleştirilmiştir.

Diyarbakır'da Osmanlı dönemi camilerinin son cemaat yerlerindeki sütunlar genelde bazalt taşla inşa edilmiş olup birbirlerine form olarak benzemektedirler ancak sayı olarak farklıdırlar. Fatih Paşa Camii'nin son cemaat yeri sekiz mermer sütuna dayanmaktadır. (Hadım) Ali Paşa ve İskender Paşa Camileri'nin kuzey cephelerindeki son cemaat yerleri ise dörder mermer sütunla taşınmaktadır. Behram Paşa Camii'nin iki bölümlü son cemaat yerindeki içte kalan asıl son cemaat yeri altı adet beyaz taştan sütunla taşınmaktadır. Behram Paşa Camii'nin U şeklindeki sakıflı, ikinci son cemaat yeri dört L ayağa ve on sütuna oturmaktadır. Köşelere rastlayan ayaklar iki yöne de yarım sütunlarla açılmakta, bir yandan yapıyı toplarken, diğer yandan bölümler arasında bağlantı sağlamaktadır. Nasuh Paşa Camii'nin son cemaat yeri üç adet siyah bazalt taş sütunla, Arap Şeyh Camii'nin son cemaat yeri ile (Hadım) Ali Paşa Camisi Şafiiler bölümünün son cemaat yeri iki taş sütunla taşınmaktadır. Molla Bahaddin Mescidi (Kozlu Camisi)'nin son cemaat yeri basit başlıklı tek bir sütunla taşınmakta, Kavas-ı Sağır Mescidi'nin son cemaat yeri de siyah taştan bir sütuna dayanmaktadır.

Diyarbakır'da Osmanlı dönemi camilerinin son cemaat yerlerinde sivri ve hafif sivri kemerler kullanılmıştır. Fatih Paşa Camii'nin son cemaat yerindeki sekiz sütun birbirine ve duvara sivri kemerlerle bağlanmışlardır. (Hadım) Ali Paşa Camii'nin son cemaat yerindeki dört sütun birbirine ve duvara sivri kemerlerle bağlanmışlardır. İskender Paşa Camii'nin son cemaat yerindeki dört sütun birbirine sivri kemerlerle bağlanmışlardır. Yalnız burada kemerler (Hadım) Ali Paşa Camii'nde olduğu gibi duvarlara değil, "L" şeklindeki ayaklara bağlanmışlardır. Behram Paşa Camii'nin iki bölümlü son cemaat yerindeki içte yer alan asıl son cemaat yerindeki altı sütun ile U şeklindeki sakıflı, ikinci son cemaat yerindeki on sütun birbirlerine sivri kemerlerle bağlanmaktadır. İkinci son cemaat yerindeki kemerler tıpkı İskender Paşa Camii'nin son cemaat yerinde olduğu gibi "L" şeklindeki ayaklara bağlanmışlardır. İlk giriş revakına oranla onun etrafında olan bu ikinci revak kısmı daha küçük açıklıklıdır. Nasuh Paşa Camii'nin son cemaat yerindeki üç sütun dört adet sivri kemerle birbirlerine ve duvara bağlanmışlardır. (Hadım) Ali Paşa Camisi Şafiiler bölümünde yapının önünde bulunan son cemaat yeri iki taş sütun hafif sivri kemerlerle birbirlerine ve köşede "L" ayağa bağlanmışlardır. Son cemaat yerinin doğu kısmı bir kemerle açılmış, batı kısmı ise bunun yerine Ali Paşa Camisi'nin minaresiyle bağlantı sağlayan bir kapı bırakılarak kapatılmıştır. Molla Bahaddin Mescidi (Kozlu Camisi)'nin son cemaat yerindeki basit başlıklı bir sütunla iki basık sivri kemeri birbirine bağlamaktadır. Kavvas-ı Sağir Mescidi'nin son cemaat yeri iki sivri kemerle avluya açılmaktadır. Ayrıca kemerler iki tarafta duvar ayaklarına dayanmaktadırlar.

Diyarbakır'da Osmanlı dönemi camilerinin son cemaat yerlerinin üstü kubbe ya da düz damla örtülmüştür. Fatih Paşa Camii'nin son cemaat yeri yedi adet kubbeyle örtülmüştür. Diyarbakır camilerinde genel olarak son cemaat yeri kubbeleri

[420] Tuncer, *Anadolu Kümbetleri*, II, 1991, 179.
[421] Tuncer, *Diyarbakır Camileri,* 1996, 162.

dışarıdan gizlenmektedir, ancak burada bu kurala uyulmamış, son cemaat yeri kubbeleri dışardan gizlenmeyerek belirtilmiş, özellikle orta giriş kubbesi biraz yükseltilerek önemi vurgulanmış ve iç görünüşü de diğerlerinden farklı düzenlenmiştir.[422] (Hadım) Ali Paşa Camii'nin kuzey cephesindeki son cemaat yeri beş kubbeyle örtülüdür. Pandantifli beş kubbe geleneğe uyularak ve özellikle belirtilmeyerek dışardan gizlenmiş, bunun yerine dışarı taşkın bir konsol sırasıyla, son cemaat yerini baştanbaşa dolanan bir silme uygulanmıştır. Behram Paşa Camii'nin iki bölümlü son cemaat yerindeki içte yer alan asıl son cemaat yeri beş kubbe ile örtülüdür. U şeklindeki sakıflı, ikinci son cemaat yeri ise eğimli bir çatıyla örtülmüştür. İskender Paşa Cami ile Nasuh Paşa Camisi'nin enine dikdörtgen olarak yapılmış olan ve yazlık bölüm olarak da bilinen son cemaat yeri düz damla, yine Molla Bahaddin Mescidi (Kozlu Camisi)'nin son cemaat yerinin üstü ile Kavvas-ı Sağir Mescidi'nin son cemaat yerinin üzeri kavak ağaçları ile düz dam şeklinde örtülmüştür. Arap Şeyh Camii'nin son cemaat yerinin üzeri ise üç basık kubbe ile örtülmüştür.

Diyarbakır'da Osmanlı dönemi camilerinin son cemaat yerlerinin üstündeki kubbelere geçişler kaburgalı yıldız ya da pandantiflerle sağlanmıştır. Fatih Paşa Camii'nin son cemaat yerinin üzerini örten kubbelerden orta gözü örten kubbeye kaburgalı yıldızla, diğer kubbelere pandantiflerle geçilmektedir. Kubbeler dıştan kurşun kaplı olup sekizgen kasnaklara oturmaktadır. (Hadım) Ali Paşa Camii'nin son cemaat yerindeki kubbelere pandantiflerle geçilmektedir. Behram Paşa Camii'nin içte kalan asıl son cemaat yerindeki beş kubbeden ortadaki kubbe diğerlerinden daha yüksek ve içerden kaburgalıdır. Orta kubbeye kaburgalı yıldız, diğerlerine pandantiflerle geçilmektedir.

Harim mekanı Diyarbakır'da Osmanlı döneminde yapılan camilerde harimde ortada bulunan kubbe kare, haçvari ayak ve sütunlarla taşınmaktadır.

Hadım Ali Paşa Camii'nin hariminde, duvar köşelerindeki kubbeyi taşıyan kemerler yere kadar inmiştir. İskender Paşa Camii'nde kubbeye geçilen trompların arası, birer kemerle birbirlerine bağlanmışlardır. Behram Paşa Camii'nde kubbeyi taşıyan sekiz desteğin arasına sivri kemerler atılmıştır. Harim kısmında her duvarda bulunan ve kubbenin oturduğu ikişer çıkıntı şeklindeki duvar ayakları birbirlerine kemerlerle bağlanmıştır. Yapı iç görünüş olarak altta ve onun üstündeki galeri kemerleriyle düz duvar görünümünden kurtulmuştur. Cami ilk bakışta biraz basık görünüşlüdür. Fakat duvar ayaklarından elde edilen kemerli nişler, bunun üstündeki mahfil kemerleri, bu basıklığı biraz olsun gidermektedir. Melek Ahmed Paşa Camii'nde merkezi kubbeyi taşıyan dört ayak birbirine ve duvarlara sivri kemerlerle bağlanmıştır. Aziziye, Ragıbiye (Defterdar) ve Şeyh Arap (17.yy.) camilerinin harim kısmındaki sahınlar birbirlerine sivri kemerlerle bağlanmıştır. Şeyh Azizî Urmevî (Aziziye) Camii'nde, kuzey-güney doğrultusunda uzanan, siyah bazalt taşından yapılmış kemerler, yığma kare kesitli ayaklara otururken dikine beş sahını da oluşturmaktadır. Ragıbiye (Defterdar) Camii'nde, iki bağımsız sütunu ve iki duvar ayağının arasını birleştiren üç sivri kemer harimi enine iki kısma ayırmaktadır. Arap Şeyh Camii'nin harimindeki kolları kısa 2 haçvari sütun, birbirine ve duvarlara sivri kemerlerle bağlantılıdır.

[422] Sözen, *a.g.e.*, 1971, 65-66.

Diyarbakır Osmanlı mimarisinde kubbe veya tonoz örtüye geçişlerde trompla pandantiflerin kullanıldığı görülmektedir.

Fatih Paşa Camii'nde ortada dört kare ayağa oturan merkezi kubbe pandantif geçişli, dört yönde yer alan yarım kubbeler ve köşelerdeki küçük kubbeler tromp geçişlidir. Fatih Paşa Camii'nin yedi gözlü son cemaat yeri kubbelerinden ortadakine kaburgalı yıldız, diğerlerine pandantiflerle geçilmektedir. Son cemaat yerinin iki yanındaki hücrelerin kubbelerine geçiş ise tromplarla sağlanmaktadır. Hüsrev Paşa Camii'nde kubbeye geçiş tromplarla sağlanmıştır. (Hadım) Ali Paşa Camii'nde, kubbeye geçiş özellikle belirtilmiş tromplarla sağlanmıştır. Tromplara da sanki zeminden başlıyormuş gibi bir izlenim verilmiştir. Tuncer'e göre, köşe kemerlerinin oturduğu üçgen bingiler, aynı kesitle yere kadar inerken, Safa Camii'nin kare kesitli ayaklarındaki ayrıntıyı yinelemektedirler.[423] Sözen'e göre ise duvarlara kademeli bir şekil vermek, tek kubbeli camilerin tek düze görünüşünden biraz olsun sıyrılma eğiliminden dolayı, trompların kesintisiz aşağıya kadar akarak inmesi, yatay ve dikey çizgilerin dengesinin kaybolmasına yol açmıştır. Ayrıca, aşağıdan başlayan tromp kemerlerinin ayakları, bir bakıma yapıyı zemine kuvvetle bağlamakta, ancak bu birazda yapının olduğundan basık görünmesine neden olmaktadır. Aynı uygulamanın Mimar Sinan'ın Diyarbakır'daki bir başka eseri olan İskender Paşa Camii'nde olduğu, İskender Paşa'nın, Bitlis-Ahlat'ta bulunan sur içindeki camiinde de (Sinan'ın eseri değildir) bu biçimin uygulandığı belirtilmektedir.[424] (Hadım) Ali Paşa Camii'nde, son cemaat yerinde bulunan beş adet kubbeye pandantiflerle geçilmektedir. İskender Paşa Camii'nde kubbeye beden duvarlarına oturan tromplarla geçilmektedir. Behram Paşa Camisi'nde her duvara duvar ayağı şeklinde nitelendirilebilecek ikişer çıkıntı yapılmış, kubbe de duvarlara değil, bu ayaklara oturmuştur. Kubbeye geçiş tromplarla sağlanmıştır. Trompların duvarlara binen ayakları mukarnaslarla bezenmiştir. Melek Ahmet Paşa Camisi'nde orta mekanda bulunan kubbeye geçiş trompludur. Köşelerdeki kubbelere geçiş ise pandantiflerle sağlanmaktadır.

16. yüzyıl camilerinde kubbeye geçiş öğesi olarak tromp ve pandantiflerden kullanılırken, 17.yy. Osmanlı dönemi camilerinde ise kubbeye geçişlerde sadece pandantiflerden yararlanılmıştır. Nasuh Paşa Camii'nde, harim kısmında, dört sütunun ortasında yer alan kubbeye pandantiflerle geçilmektedir.[425] Arap Şeyh Camii'nin son cemaat yerindeki kubbelere de geçiş yine pandantiflerle sağlanmaktadır.

Bir yapıyı üstten kapatan kubbe, tonoz ve çatı gibi strüktürel her türlü öğe, örtü veya örtü sistemi şeklinde tanımlanmaktadır.[426] Diyarbakır Osmanlı dönemi camilerinde üst örtü elemanları olarak kubbe ve tonoz kullanılmış, bazıları da düz damla örtülmüştür. Kubbeler ana kubbe, yarım kubbe ve eksedralar şeklinde uygulanmıştır. Kubbeler genelde kurşunla kaplanmışlardır. Tonozların ise çapraz ve beşik tonoz formları kullanılmıştır.

---

[423] Tuncer, *a.g.e.*, 1996, 127.
[424] Sözen, *a.g.e.*, 1971, 78.
[425] "Diyarbakır Camileri, Nasuh Paşa Camii", Erişim: [http://www.kenthaber.com], Erişim Tarihi: 11.12.2006.
[426] Arseven, *a.g.e.*, İstanbul, 1955-1959, 1023; Sözen- Tanyeli, *a.g.e.* , 2001,184, 240, 271; Hasol, *a.g.e.*, 346, 456,

16.yy. Fatih Paşa Camii'nde ortadaki pandantifli ana kubbe dört yana yarım kubbelerle açılmakta, yarım kubbelerde duvarlara ve kemerlere birer büyük, daha sonra küçük eksedralarla bağlanmaktadır. Son cemaat yerinin iki kenarında içte yer alan hücrelerin üzeri de küçük birer kubbe ile kapatılmıştır. Merkezi kubbe ve yarım kubbeler kurşun kaplıdır. Girişteki son cemaat yeri revakı da yedi kubbeyle örtülmüştür. İskender Paşa ve Behram Paşa camileri tek kubbe ile örtülmüştür. İskender Paşa Camii'nde harim mekanı tromp geçişli kubbe ile iki yandaki hücreler ise beşik tonozla örtülüdür. Behram Paşa Camii'nde kubbe, soğan şeklinde sivri olup İran Büyük Selçuklu kubbeleriyle benzerlik göstermektedir.[427] Kubbe dıştan kurşun kaplıdır. Melek Ahmed Paşa Camii'nde ise enine genişleyen harimin yanlarında kare kesitli ikişer yığma taş ayak vardır. Böylece sekizgene dönüşen plan kasnakla yükselerek kubbeyle örtülmüştür.[428] Yapı, ortada merkezi kubbe, genişletilen iki katlı yan mekânlar ise altta çapraz tonoz, üstte yarım kubbe ve kubbeler ile örtülmüştür. Yapının dış şekillenmesinde örtü İstanbul yapıları üslubunda, köşe tromplarının içlerinin küresel olduğu, yapının Sinan'ın başmimarlığında yapılmış ve büyük olasılıkla İstanbul'dan gelen bir hassa mimarı tarafından tasarlandığını düşünülmektedir.[429] (Hadım) Ali Paşa Camisi'nin örtüsü, içten kubbe, dıştan kiremit kaplamalıdır. Şeyh Azizi Urmevi Camii, beş kare ayağın böldüğü beş sahınlı ve düz dam örtülüdür.Üstü ahşap kirişlemeli ve toprak damlıdır. Bu Diyarbakır mescitlerinin vazgeçilmez örtü türüdür. Ragıbiye (Defterdar) Camii düz dam ile örtülüdür. Fevkani nitelikteki yapının zemin kat örtüsü tonozdur. 17.yy. camilerinden Nasuh Paşa Camii'nde, iç mekânda, ortadaki dört sütun ile dokuz bölüme ayrılan harim ortada kubbe, köşelerinde kare, aralarındaki dikdörtgen şekilli bölümler ise çapraz tonozla örtülmüştür.[430] Nasuh Paşa Camisi'nde, avlunun güneyinde bulunan, enine dikdörtgen planlı, üç sütuna dayanan, küçük ölçüdeki açık hava namaz kılma yerinin (yazlık bölüm olarak da bilinir) üzeri düz damla örtülüdür. Arap Şeyh Camii'nin harim kısmı altı küçük basık kubbeyle örtülmüştür. Yapının kuzey yönünde bulunan üç gözlü son cemaat yerinin üzeri de iki mermer sütunla taşınan üç basık kubbeyle örtülüdür. Avlusunda bulunan sekizgen şadırvanı, içerden tuğla kubbe, dışardan konik bir çatı ile örtülmüştür. (Hadım) Ali Paşa Camisi'nin Şafiiler kısmının (18.yy.) düz dam örtülüdür.

19.yy.'a ait Kurt İsmail Paşa Camii'nin (Kışla Camii), üstü kubbe ve eğimli bir çatıyla örtülüdür (Res.92-95).

Molla Bahaddin Mescidi (Kozlu Camisi) ile Kavas-ı Sağır Mescidi'nin üzeri düz damla örtülüdür. Molla Bahaddin Mescidi'nin son cemaat yerinin üzeri kavak ağaçları ile örtülmüştür.

5.2.1.4. MEDRESELERDE

Artuklular döneminden kente iki medrese miras kalmıştır. Bunlar, Ulu Cami'nin kuzeyinde, camiye bitişik konumda bulunan ve kentteki ilk büyük medrese

---

[427] Tuncer, *a.g.e.*, 1996, 145.
[428] Tuncer, *a.g.e.*, 1996, 158.
[429] Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, 2007, 574; Tuncer, *a.g.e.*, 1996.
[430] Sözen, *a.g.e.*, 1971, 104; Mehmet Yıldırım, *Diyarbakır'daki Hadım Ali Paşa, Nasuh Paşa, Şeyh Arap, Defterdar (Ragıbiye), Aziziye Camileri*, (YYÜ, Sanat Tarihi Bölümü, Lisans Bitirme Çalışması), Van, 2001, 9; Baş, *a.g.t.*, 2006, 143.

olan Mesudiye Medresesi ile Ulu Cami'nin güneybatısında ve yakınında bulunan Zinciriye Medresesi'dir.

Osmanlılar zamanında son derece önem verilen ve imar edilen Diyarbakır şehri, kültür bakımından da önemli bir merkez olmuştur. 16. Yüzyılın ilk yarısında *Halvetilik* tarikatının "*Gülşeniye*" kolunu kuran *İbrahim Gülşeni* ve önemli bir zat olan Kadı Hüseyin'in bu kentte yetiştiği ifade edilmektedir.[431] Osmanlı döneminde bu şehrin medreseleri de oldukça meşhur olup bunlar hakkında Evliya Çelebi oldukça önemli bilgiler vermektedir. Evliya Çelebi'nin aktardıklarından Diyarbakır'da 1655 tarihinde Mercaniye, İpariye, Sarolizade, Şeyh Rumî ve Tefsir medreseleri ve camilerin her birinde birer Şeyhül-kurra bulunmaktadır.[432]

Diyarbakır'ın 2. Valisi Hüsrev Paşa'nın (1522-1530) ilk Osmanlı medresesi Hüsreviye'yi yaptırdığı, Deva ve Çardaklı hamamları ile Deliller hanı ve Gümrük hanını da yaptırarak bu medreseye vakfettiği belirtilmektedir.[433]

Kaynaklardan 17. yy.'ın ilk yarısında yaptırılan Nasuh Paşa Camii'ne bitişik bir medrese olduğu ve bu medresenin Servisehî Hatun Medresesi adını taşıdığını öğrenilmektedir.[434]

1612'de Diyarbakır'a gelen Polonyalı Simeon'a göre, kent tarih boyunca olduğu gibi bu dönemde de bir din ve bilim merkezidir.[435] Bu bilgiden de bu dönemde Diyarbakır'daki medreselerde yoğun bir eğitim-öğretim hayatının sürdürüldüğü yargısına varmak mümkündür.

Ebubekir Feyzi'nin *Hulasa-i Ahvali'l-Buldan*'da belirttiğine göre, 19. yy. başlarında Diyarbakır'da kentin içinde çok sayıda medrese ve imaret bulunmaktadır.[436]

Diyarbakır kentinde 19. yy. sonlarında 11 medrese bulunduğu da kaynaklarda verilen bilgiler arasındadır.[437] 1891'de Diyarbakır'a gelen Cuinet ise "*Diyarbakır'da 4 medrese"*[438] bulunmaktadır.

Ayrıca, eğitim yapıları olarak Dr. Lamec Saad'dan 1880'lerde kentte bir askeri okula, bir kız okuluna, 35 sıbyan okuluna, 7 kütüphanenin bulunduğu[439] bilgisine ulaşılmaktadır.

Plan: Büyük Selçukluların ortada avlu, eksenlerde eyvanlar ve çevrede odalardan oluşan "dört eyvanlı açık medrese" plan tipinin oldukça uzun bir zaman dilimi içinde uygulandığı, ana şema çerçevesinde geliştirilerek Zengiler'de (Atabekler), Eyyubiler'de ve Memlûklar'da sürdürüldüğü bilinmektedir. Eyvanlar derslik amacıyla kullanılmaktadır. Odalarda da öğrenciler kalmaktadır. Anadolu

---

[431] Kasım Kufralı, "Gülşeni", *İslâm Ansiklopedisi,* C. IV, 835.
[432] Evliyâ Çelebi, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, (Çev: Zuhuri Danışman), VI, İstanbul, 1970, 125.
[433] *Türk Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., XIII, Ankara, 1966, 385.
[434] *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., IX, İstanbul, 1994, 468.
[435] Andresyan, *a.g.e.,* 1964, 98-99.
[436] Bulduk, *a.g.m.,* 2008, 190.
[437] *Türk Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., XIII, Ankara, 1966, 381.
[438] Cuinet, *a.g.e.*, 1891, 380.
[439] Pınar, *a.g.e.*, 1998, 137-138.

Selçuklu ve öteki Beylikler dönemlerinde yapılan medreselerde de dört eyvanlı şema kullanılmış, ancak bunun yanında iki ya da üç eyvanlı şema da geliştirilmiştir. Osmanlıların ilk dönemlerinde yapılan medreselerde eski şemalar uygulanmıştır. Örtü sisteminde eyvanların ve odaların kubbeyle örtülmesiyle de mekân örtüsü değiştirilmiştir.[440]

Diyarbakır'da Osmanlı döneminde inşa edilen medreselerin hepsi de İçkale'nin güneyindeki 'suriçi' denilen surlarla çevrili yerleşim yerindedir. Ancak, Lord Warkworth'a göre, 19. yy.'da İç kale'de uçurumun (kayalığın) kenarında nehire bakan, kervansarayın pencerelerinden görülebilen büyük bir medrese ya da kolej bulunmaktadır.[441]

Diyarbakır'da Osmanlı döneminde inşa edilen medreseler açık medreselerdir. Aslında Güneydoğu Anadolu'da daha çok açık medrese örneklerine rastlanması iklim koşullarına bağlanabilmektedir.

Diyarbakır'da Zinciriye Medresesi (1198), Kayseri Huand Hatun Medresesi (1237/1238), Alaca/Mahmudiye Köyü Kalehisar Medresesi (13. yy.'ın ilk yarısı), Kayseri Hacı Kılıç Medresesi (1248/1250), Sinop Alaeddin Medresesi (1262/1263), Afyon Hisarardı Medresesi (12. yy.'ın 2. yarısı), Ermenak Tol Medrese (1339), Alanya Obaköy Medresesi (1373 ?), Karaman Nefise Sultan Medresesi (1381/1382), Peçin Kara Paşa Medresesi (14. yy.'ın sonu 15. yy.'ın başı), Kayseri Hatuniye Medresesi (1431/1432) Anadolu'da iki veya tek eyvanlı, tek katlı açık medreselerin ilginç örnekleridir.

16. yy.'da Mimar Sinan'ın mimarbaşılığı sırasında eğitim yapılarının yapımının da yoğunlaştığı görülmektedir. Bu dönem medreselerinde plan düzenleri, 1) Yan yana gelen odalardan oluşan tek dizi, 2) Karşılıklı iki oda dizisi, 3) "L" plan, 4) "U" plan, 5) Dikdörtgen plan, 6) Sekizgen plan, olarak gruplandırılabilir. Bu altı tip ayrıca odalarla dershane ilişkisine bağlı olarak çeşitlilik gösterir.[442]

Osmanlı Medreseleri'nde avlunun etrafına revaklar, arkalarına medrese odaları, ana eksen üzerine rastlayan kısma da büyük, çok zaman tek kubbeli dershane yerleştirmek yaygın bir gelenektir. Diyarbakır'da Osmanlı döneminde inşa edilen Hüsrev Paşa (1521-1528) ile Ali Paşa (1533) medreselerinde bu plan şeması uygulanmıştır. Hüsrev Paşa Medresesi ile Ali Paşa Medresesi tek katlı, dikdörtgen planlı, avlulu ve tek eyvanlı birer açık medrese örneğidirler.

Her iki medrese de odaların dizilişi yönünden, kuzey-güney doğrultulu avluda, doğu ve batı yönde karşılıklı iki oda dizisi şeklinde bir plan sergilemektedir. Hüsrev Paşa Medresesi'nde, kuzey-güney doğrultulu avluda revaklar yapıyı doğu, batı ve kuzey yönden çevrelemekte, büyük dershanenin olduğu güney yönde ise revak sistemi yer almamaktadır. Revakların arkasında hücreler (odalar) bulunmaktadır. Ali Paşa Medresesi'nde ise kuzey-güney doğrultulu avluda revaklar yapıyı doğu ve batı yönden çevrelemekte, girişin bulunduğu kuzey yönü ile büyük dershanenin olduğu güney yönde ise revak sistemi yer almamaktadır.

---

[440] Ödekan, "Medrese", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi,* II, İstanbul, 1997, 1189-1190.
[441] Warkworth, *a.g.e.*, 1898, 234.
[442] Ödekan, *a.g.e.*, 1997, 1190.

Hüsrev Paşa Medresesi'nin büyük dershane bölümü dikdörtgen şeklindeki yapının güney kısmında yer almaktadır. Yapıldığı günden beri sürekli ibadet amacıyla da kullanılan ve bugün camiye çevrilmiş olan bu bölüm yan mekanlıdır diğer bir deyişle ters "T" planı göstermektedir. Ali Paşa Medresesi'nin yine güney yönde yer alan mescit bölümünün girişi, büyük geniş bir kemer şeklinde düzenlenmiştir. Yarım sekizgen bir plan şeması göstererek dışa taşan mescit bölümü tonozla örtülmüştür. Yapının mescidi ve aynı zamanda dershanesi konumundaki bu dışa taşkın bölüm ayrıca avluya açılan sivri kemeri, geniş taştan alınlığıyla odalardan daha yüksek tutulmuş olduğundan, varlığı daha da vurgulu bir şekilde belirtilmiştir. Mescit olarak da kullanılan büyük dershane bölümünün planı Hüsrev Paşa Medresesi'ndekinden orada olduğu gibi iki tarafında yan mekanların yer almaması yönüyle de ayrılmaktadır. Sağ ve solunda yan mekanlar olmadığından, burada dört pencere açabilme olanağı doğmuştur. Orta eksene de bir mihrap yerleştirilmiştir. (Çiz.14, Res.104-109)

Ali Paşa Medresesi'nin Hüsrev Paşa Medresesi'nden ayrıldığı bir nokta da Hüsrev Paşa Medresesi'nde odalar revakların arkasında yer alıyorken, Ali Paşa Medresesi'nde medreselerde gelenekselleşmiş olan sütunlu revak sistemi uygulanmamıştır. Kuzey-güney doğrultulu dikdörtgen bir görünüm sergileyen ve bütün mekanların bunun etrafına yerleştirildiği üstü açık orta avlunun çevresini revaklarla dolanmak yerine, medrese odalarının önüne ilk bakışta revak izlenimi veren ancak birbirinden revak şeklindeki ayakların arkasında devam eden duvarla ayrılmış, birbirinden bağımsız beşik tonozla örtülü eyvanlar sıralanmıştır. T.A. Sinclair'a göre, dikdörtgen avlulu (kuzey-güney doğrultulu, girişi kuzeyden; doğu ve batı yönde hücreler (batıdakiler kubbe gibi tonozlu (aynalı tonoz), doğudakiler beşik-tonozlu) avlunun önünde derin olmayan (sığ) bir sıra halinde uzanırlar.[443] Odalara girişler eyvanın ortasında değil tam sağına gelecek şekilde açılmıştır. Bir oda dışında, bütün medrese odaları birer pencereyle dışarıya açılmakta, ayrıca duvarlarında küçük raflar bulunmaktadır. Odaların her birinde ocakları olup, bunların bacaları dışarıdan da görülmektedir. Odalar ise çapraz tonozla örtülmüştür.

Her iki medresenin de sağ ve sol kanatları birbirinin aynıdır. Hüsrev Paşa Medresesi'nde daha önceden mescit olarak da kullanılan büyük dershane kısmının sonraki dönemlerde minare eklenerek camiye çevrilmiş olması yönüyle Diyarbakır medreseleri içinde ilginç bir özellik göstermektedir. Medrese ile camii iç içe bir görünüm sergilemektedir. Ali Paşa Medresesi'nde ana dershane kısmı, ahşap kafesli bir camekânla avludan ayrılmıştır. Ali Paşa Medresesi de revaksız, fakat değişik görünümlü avlusu, dershane kısmındaki örtü şekliyle, Diyarbakır yapıları arasında özel bir yer almaktadır.

Hüsrev Paşa Medresesi siyah-beyaz bazalt taşla, Ali Paşa Medresesi ise kesme taş ve tuğlayla yapılmıştır. Ali Paşa Medresesi'nin Eyvanların arasında revak şeklinde görülen bölümlerin ayak kısmında tamamen siyah kesme bazalt taştan, kemer kısmı ise üç sıra tuğla bir sıra kesme taştan silmelerle hareketlendirilmiştir.

Diyarbakır'daki Osmanlı dönemi medreselerinden günümüze ulaşan üçüncü yapı olan Muslihiddin Lari Medresesi plan olarak diğer iki medresenin dışındadır. Yine tek katlı olarak inşa edilen yapıda, ortada ana eyvan, yanlarda revaklar ve

[443] Sinclair, *a.g.e.*, 1989, 185.

hücreleriyle değişik bir planlamaya gidilmiştir. Bir avlu etrafında medrese odalarının yerleştirilmesinden doğan mimari düzenden burada uzaklaşılmıştır. Plan olarak doğu-batı doğrultulu ince uzun enine dikdörtgen bir görünüm sergilemekte ve bütün mekanlar bu çizgi üzerinde yer almaktadır.

Bu dikdörtgen çizgi üzerinde kuzey-güney doğrultulu, beşik tonozla örtülü ve güney duvarında bir mihrabın yer aldığı ve ibadet etme olanağı da sağlayan dershane kısmı tam ortada yer almakta, bunun önünde bir kemer bulunmaktadır. Ana dershane kısmının sağında ve solunda beşik tonozla örtülmüş ikişer oda ve bunların önünde yine tonozla örtülü, revaklar ortada bir ayağa dayanan iki sivri kemerden oluşan revaklar bulunmaktadır. Bu ikişer odanın yanlarında aynı zamanda doğu ve batıda yapıyı sınırlayan ve diğer ikişer odanın iki katı uzunluğunda birer oda yer almaktadır. Bu odaların giriş kapıları, ortadaki dershane kısmıyla kesilen ve ikiye bölünen revaklı bölüme açılmaktadır. Medrese odaları, revaklar dışında, birer pencereyle dışarıya açılmakta, ayrıca duvarlarında küçük raflar yer almaktadır. Yan odaların yan ve kuzey yüzü sağırdır. Muslihiddin Lari Medresesi, bugün tamamı ayakta olmasına rağmen, yer yer açıklıkları doldurulup odalar halinde kullanılmaktadır. Fatih Paşa Camisi Şafiiler Bölümü'nün karşısında bulunan hangi amaçlar için yapıldığı bilinmeyen ancak medrese olarak düşünüldüğü sanılan[444] ve günümüzde helâ olarak kullanılan kalıntı ile benzeşmektedir.

Görüldüğü üzere, Hüsrev Paşa Medresesi (1521-1528), dikdörtgen şeklinde avlu çevresinde revakları, arkada kubbe ve tonozlarla örtülü odaları ve giriş ekseni üzerindeki büyük dershane kısmıyla Osmanlı medreselerinin genel şemasını tekrarlamakta, aynı şema, revakları bağımsız beşik tonozlu eyvanlar şeklini alması dışında Ali Paşa Medresesi'nde (1533) de yinelenmektedir. Ancak Muslihiddin Lari (16. yy.) Medresesi'nde ortada ana eyvan, yanlarda revaklar ve hücreler şeklinde enine dikdörtgen bir şema üzerinde toplanan birimlerle değişik bir planlamaya gidildiği görülmektedir.

Mimari: Hüsrev Paşa Medresesi'nin ibadet mekanı olarak da kullanılan ana dershane kısmındaki sekizgen bir kasnağa oturan kubbe duvar içindeki payelere oturmaktadır. Burada taşıyıcı eleman beden duvarlarıdır. Ayrıca avludaki revaklar kalın ayaklarla taşınmaktadır. Ali Paşa Medresesi'nde avlunun doğu ve batısını çevreleyen eyvanları birbirinden ayıran duvarların önündeki siyah bazalttan oluşturulan kısım avlu yüzüne kalın payeler şeklinde yansımaktadır. Muslihiddin Lari Medresesi'nde, ön cepheye açılan revaklarda, odaların önündeki iki sivri kemer ortada bir ayakla birbirine bağlanmaktadır.

Diyarbakır'daki Osmanlı dönemi medreselerinin üst örtüsünde kubbe, tonoz ve toprak dam kullanılmıştır. Tonoz bingi, aynalı tonoz ve beşik tonoz olarak uygulanmıştır. Hüsrev Paşa Medresesi (1521-1528)'nin aynı zamanda büyük dershane görevini yapan cami kısmının girişinde bir kubbe yer almakta ve iki yana beşik tonozlarla açılmaktadır. Güneyde, mihrabın bulunduğu dışarı çıkıntılı kısım ise yarım kubbeyle örtülmektedir. Ali Paşa Medresesi'nin üst örtüsü toprak damdır. Burada sadece odaların tuğladan oluşturulmuş bacaları görülmektedir. Ali Paşa Medresesi'nde kuzey-güney doğrultulu avlunun iki yanında yer alan beşer odanın önlerindeki eyvanlar ile güneydeki ana dershanenin avluya açıldığı kemerin

[444] Sözen, *a.g.e.*, 1971, 153.

arkasındaki boyun beşik tonoz örtülüdür. Medresenin (Ali Paşa Medresesi) sağ ve solunda yer alan beşer medrese sağdakilerin örtüsü aynalı tonoz, sol kısımdakilerin ise beşik tonozdur. Ali Paşa Medresesi'ndeki Eyvan-Dershane kısmı da tonozla örtülüdür. Muslihiddin Lari Medresesi'nin, güney duvarında bir mihrab bulunan, bu nedenle aynı zamanda namaz kılma olanağına da yer veren büyük dershane kısmı ile bunun iki tane sağında, iki tane de solunda yer alan, medrese odaları beşik tonozlarla örtülmüştür.

Hüsrev Paşa Medresesi'nde bütün yapı bir sıra siyah bir sıra beyaz kesme taşlardan almaşık olarak örülmüştür. Ali Paşa Medresesi'nin duvar örgüsü kesme taş ve sıralı molozdandır. Avlu yüzündeki revak görünümlü bölümlerin kemer araları 4 sıra tuğla ve bir sıra bazalt taşla almaşık olarak örülmüştür. Muslihiddin Lari Medresesi ise tamamen siyah bazalt taşla oluşturulmuştur.

Hüsrev Paşa Medresesi önce medrese olarak yapılıp sonradan mescit kısmı devamlı ibadethane olarak işlek bir şekilde kullanılmaya başladığından yapıya 1728 yılında, arada beyaz şeritleri bulunan siyah taştan bir minare eklenmiştir. Silindirik minarenin mukarnaslı tek bir şerefesi vardır.

Diyarbakır'da Osmanlı döneminde yapılan ve günümüze ulaşan her üç medrese de bezemeden yoksun yapılardır. Ancak, Hüsrev Paşa Medresesi'nde, taşların bir sıra siyah bir sıra beyaz sıralanması yapıya hareketli bir görünüm kazandırmaktadır. Ali Paşa Medresesi'nde ise her medrese odası önüne eklenen beşik tonozlu bölümlerin yüzlerine üç sıra tuğla bir sıra kesme taştan silmeler yapılarak yapıya hareketlilik sağlanmaya çalışılmıştır. Muslihiddin Lari Medresesi, kesme taştan özenli yapılmış izlenimi veren görünüşüyle dikkatleri mimariye çekmektedir.

5.2.1.5. TÜRBELERDE

Türbe, genel anlamda ünlü kişilerin mezarları üstüne kurulan anıtsal yapı (mezar yapısı) olarak bilinmektedir. İslam mimarlığında anıtsal mezar yapısının daha çok Türklerin egemen olduğu yörelerde geliştiği görülmektedir. 9. yy.'da Abbasi halifesi Muntasır (hd.861-962) için Samarra yakınında yapılan Kubbet-üs-Süleybiye'nin (892-907) günümüze ulaşan en eski örnek olmasına karşın asıl gelişmenin 10. yy.'dan sonra Orta Asya ve İran'da görüldüğü belirtilmektedir. Bu bölgelerde etkileri ve küçük farklarla benzer uygulamaları yüzyıllar boyu süren iki ana tip oluştuğu; kare planlı ve kubbe ile örtülü mezar yapıları olan ilkinin, Orta Asya'da yaygın olarak kullanıldığı ve günümüze kadar varlığını her bölgede sürdürebildiği, kule mezarlar şeklindeki ikinci tipin ise 11. yy.'dan sonra İran'da ve Türk egemenliğinde Anadolu'da görüldüğü, yerel kimi farklara ve zaman içinde gösterdikleri değişime karşın, düşey etkili, silindirik ya da çokgen gövdeli ve konik ya da çokgen külah örtülü oluşlarının ortak özellikleri olduğu bilinmektedir. Anadolu erken mezar yapıları genel olarak silindirik, çokgen gövdeli, külah örtülü olanlar ile tek eyvandan oluşanlar şeklinde iki grupta toplanmakta ve çoğunlukla yapım malzemesi olarak taş kullanılmaktadır. Bu yapıların oldukça yalın tutulduğu ve bezemenin daha çok giriş bölgesinde yoğunlaştığı görülmektedir. 12.yy. sonu-13.yy. başından sonra tuğla yapılar belirmeye başlamakta ve bu tür yapılarda bezeme tüm yüzeylere dengeli biçimde dağılmaktadır. 14.yy.'dan sonra taş ve tuğlanın birlikte kullanıldığı örnekler çoğaldığı ifade edilmektedir. Kayseri ve Ahlat, mezar anıtlarının yoğun olduğu merkezler olup, buradaki yapılar genellikle kare planlı,

silindirik gövdeli ve konik külahlıdır. Osmanlı mezar yapıları genellikle kübik ya da çokgen prizma gövdeli, kubbeyle örtülü ve önleri revaklıdır. Erken Osmanlı döneminden Bursa *II. Murad Türbesi* (1451) kare planlıdır. Bursa *Cem Sultan Türbesi* (15.yy.) altıgen, Bursa *Yeşil Türbe* (1421) sekizgen planlı türbelere örnek gösterilebilir.[445]

Seyyahlar türbe yapılarından çok az söz etmişlerdir. Dr. Lamec Saad 1880'lerde ve Cuinet 1891'de kentin 5 tekkeye sahip olduğunu[446] bildirmektedirler. Evliya Çelebi de, "*Diyarbekir'in yedi adet aşevi ve imaretleri var iken, vakıfları, zulümden hareb olmuştur. Şimdi yalnız Büyük cami imareti kalmıştır. Ama (Rumiye Şeyhi Tekkesi) nimeti, imaretten fazla, fakir için boldur. Diğer tekkeler de böyledir*"[447] şeklinde Diyarbakır'ın aşevi ve imaretlerinden söz etmekte, en verimlisinin Rumiye Şeyhi Tekkesi olduğunu ifade etmektedir. T.A. Sinclair, İskender Paşa Türbesi'nin caminin güneybatısına hemen hemen değer vaziyette konumlandırıldığını, sekiz kenarlı bir mezar odası, ile kuzey yöne iliştirilmiş kare biçimli kubbeli bir mescit kısmından oluştuğunu ifade etmektedir. Yapının camiden çok daha sonra, belki de 18. yy.'da yapılmış olduğu ihtimali üzerinde durmaktadır. Sinclair'a göre, Özdemiroğlu Osman Paşa Türbesi'nin Fatih Paşa Camii'nin son cemaat yerinin doğu ucunun hemen doğusunda yer aldığını, sekiz kenarlı ve kubbeli türbe odasının önünde, kuzeyde kubbeli kare bir giriş odası bulunduğunu söyleyerek yapının tarihini 1585 olarak vermektedir.[448] Evliya Çelebi Müslihiddin Lari Türbesi'nden bahsederken mimari özelliklerine değinmemekte, sadece türbede yatan kişinin özelliklerine yer vermektedir. Sinclair, tarihi bilinmeyen yapının yerini Safa Camii'nin avlusu olarak tespit etmekte, sekizgen gövdeli, basık kubbeli, basık tuğla çatılı bir yapı olduğunu, içinde mezar taşı bulunduğunu belirtmektedir.[449] Sarı Saltuk Türbesi sekiz kenarlı olup, cephelerde pencere yerine Kufi karakterli yazılar içeren panolar bulunmaktadır. Yapı, içten kubbe dıştan hafif eğimli piramidal külahla örtülüdür. İçerde, altında kimin yattığı bilinmeyen mezar taşı bulunmakta, ayrıca yapıya tarih vermek de zor olmaktadır. Sinclair, Nasuh Paşa Camii'nin güneyinde yer alan Zincirkıran Türbesi'ni, "*kalın sekizgen, oldukça kibar piramidal bir çatı ve kubbe*" olarak nitelemekte, siyah-beyaz dönüşümlü taş örgüsünün kubbe kasnağı seviyesinde sadece siyaha dönüştüğünü, türbenin içinde tabutlar bulunduğunu, ancak bunların kime ait olduklarının bilinmediği bilgisini vermektedir.[450] Evliya Çelebi seyahatnamesinde Sahabeler Türbesi'nden bahsederken, türbede Hazret-i Halid'in oğlunun gömülü olduğunu, buranın herkesin ziyaret ettiği bir yer olduğunu ve kendisinin de bu makama yüz sürerek duvarına bir beyt duvarına yazdığını ifade etmektedir.[451] Sinclair de, avlu içindeki türbenin Kale Camii'nin duvarına bitişik olduğunu belirterek 'sahabe' kelimesinin anlamını verir. Mimarisinden bahsederken, batı ve güneye doğru açık-kenarlı olan yapının üzerinin eğimli bir çatıyla kapatıldığını belirterek, yapı için "*ev-benzeri düzenlenmiş*" nitelemesini yapmaktadır. Kubbesinin görünmeyen duvarlar üzerine kurulmuş ve sadece caminin ibadet mekanının içinden erişilebilir olduğunu, onun kuzeyinde bir yarım kubbe daha

[445] Ayla Ödekan, "Türbe", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi,* II, İstanbul, 1997, 1833-1834.
[446] Pınar, *a.g.e.*, 1998, 137-138; Cuinet, *a.g.e.*, 1891, 380.
[447] Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, 1970, 130.
[448] Sinclair, *a.g.e.*, 1989, 183, 187.
[449] Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, 1970, 146-147; Sinclair, *a.g.e.*, 1989, 187.
[450] Sinclair, *a.g.e.*, 1989, 185, 190.
[451] Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, 1970, 144.

bulunup bunların üst örtüyü oluşturduğunu söylemektedir. Mezar taşlarının kalabalığı, batı ve güney yöndeki demir parmaklıklardan görülebilmektedir.[452]

Plan: Diyarbakır'da Osmanlı döneminde inşa edilen türbeler plan olarak kare ve sekizgen plan şeması göstermektedirler. Ayrıca açık ve kapalı türbe örnekleri sergilemektedirler. Diyarbakır'da Osmanlı döneminde inşa edilen İskender Paşa Türbesi, Özdemiroğlu Osman Paşa Türbesi, Müslihiddin Lari Türbesi, Zincirkıran Türbesi, Sarı Saltuk (Gülşeni) Türbesi ve Arap Şeyh Türbesi sekizgen planlıdırlar. Bunlar plan şeması olarak birbirine benzemekle birlikte ayrıntılarda farklı özellikler göstermektedirler. T.A. Sinclair, yeni kapı yakınlarında olan 1644 ile 1650 olmak üzere iki farklı yılda Diyarbakır eyaletinin valiliğini yapan Kara Mustafa Paşa yaptırılan caminin (Arap Şeyh Cami) avlusundaki şadırvanın aslında ayaklar üzerine betondan bir çatı eklenmesi suretiyle türbeden dönüştürüldüğü yinelenir. Sekizgen türbenin yanları açıktır. Kemerler sütunların üzerinde yer alır. Kubbe beton çatının üzerini örter. İskender Paşa Türbesi ile Özdemiroğlu Osman Paşa Türbesi'nin planı iki kısımdan oluşması nedeniyle diğerlerinden ayrılmaktadırlar. İskender Paşa Türbesi, güneyde yer alan türbe kısmıyla kuzeyde bulunan tek kubbeli bir mescit bölümünden oluşmaktadır. Özdemiroğlu Osman Paşa Türbesi'nde de sekiz köşeli bir plana sahip olan asıl türbe mekanının kuzeyine kare mekanlı bir giriş bölümü eklenmiştir. T.A. Sinclair, sekiz kenarlı ve kubbeli türbe odasının önünde, kuzeyde kubbeli kare bir giriş odası bulunduğunu yineler.[453] Özdemiroğlu Osman Paşa Türbesi içten ve dıştan tam bir sekizgen plan gösterirken, İskender Paşa Türbesi'nde ortadaki kubbe ile örtülü bulunan hacim iki yana yarım altıgenler eklenerek genişletilmesiyle elde edilen bir sekizgen olmasıyla diğerinden ayrılmaktadır. İskender Paşa Türbesi'nin kuzeyine eklenen kubbeli oda asıl türbeden ayrılmış, ayrı bir giriş ve mihrabı olan bir hacme dönüştürülmüştür. Oysa, Özdemiroğlu Osman Paşa Türbesi'nin kuzeyinde bulunan kare mekanlı hacim yalnızca bir giriş bölümü görevi üstlenmektedir. İskender Paşa Türbesi, Türk Türbe Mimarisi içinde önemli bir yer alan, Osmanlı döneminin en ilginç planlı türbelerinden biri olarak kabul edilmektedir. Diyarbakır'da günümüze gelmiş Osmanlı dönemi türbeleri arasında da İskender Paşa Türbesi ayrı durmaktadır. Özdemiroğlu Osman Paşa Türbesi plan şemasıyla Klasik Osmanlı Mimarisi'nin 16. yy.'da ulaştığı, İstanbul ve diğer büyük Osmanlı kentlerinde uygulamaları görülen türbe yapılarıyla sıkı bağlantılıdır. Diyarbakır'da ise, bu tip bir plan şeması tektir. Gerçi Diyarbakır'da sekizgen planlı türbe örneklerinin bol olmasına rağmen, hiçbirinde rastlanmayan kubbeli bir giriş kısmına sahip olmasıyla Özdemiroğlu Osman Paşa Türbesi diğerlerinden ayrı durmaktadır. Bu tip bir plan şemasını, Mimar Sinan'ın birçok türbede uyguladığı, değişik şekillerde denediği belirtilmektedir.[454]

Sahabeler Türbesi, Dabanoğlu Türbesi ve Nebi Camii'nin güneyinde bulunan Zübeyde Hanım Türbesi kare planlıdırlar. Sekizgen planlı olan Arap Şeyh Türbesi ile kare planlı olan ve baldaken tarzında düzenlenmesiyle dikkat çeken Zübeyde Hanım Türbesi Anadolu Türk Türbe Mimarisi içinde Diyarbakır'da Osmanlı döneminde inşa edilen açık türbelerin güzel birer örneğini teşkil etmektedirler. Diyarbakır'da Osmanlı dönemine ait söz konusu edilen diğer türbeler ise kapalı türbelerdir.

---

[452] Sinclair, *a.g.e.*, 1989, 192.
[453] Sinclair, *a.g.e.*, 1989, 190, 183.
[454] Beysanoğlu, *a.g.e.*, 1996, 603; Sözen, *a.g.e.*, 1971, 181.

Mimari: Diyarbakır'daki türbe mimarisinde taşıyıcı eleman olarak sütunlar bulunmamaktadır. Çoğu kapalı türbe örnekleri teşkil ettiği için üst örtü duvarlara oturmuştur. Bu nedenle Diyarbakır'da Osmanlı dönemi türbelerinde taşıyıcı eleman beden duvarlarıdır denilebilir. Ancak açık türbelerin birer örneğini oluşturan Zübeyde Hanım Türbesi ile Arap Şeyh Türbesi'nde taşıyıcı elemanlar köşelerde bulunan "L" şeklindeki ayaklardır. Nebi Cami arkasındaki Zübeyde Hanım Türbesi'nde köşelerde dört ayak bulunmakta ve bu dört ayağı birbirine bağlayan kemerler türbeyi meydana getirmektedir. Arap Şeyh Türbesi'nde (17.yy), yine köşelerde bulanan "L" şeklindeki ayaklar cephelerin ortasında yer alan hafif sivri kemerlerle birbirine bağlanmaktadır. Zübeyde Hanım Türbesi'nde hafif sivri kemerlerin geniş köşe ayaklarının normal olduğu, Arap Şeyh Türbesi'nde ise hafif sivri kemerlerin küçük, köşe ayakların büyük oluşu dikkat çekmektedir.

Diyarbakır'daki türbelerde kubbeye geçişler pandantifler ve tromplarla sağlanmıştır. Sahabeler Türbesi'nde, caminin içinden girilen mekanda kubbeye geçiş pandantiflerle, (Çiz.20, Res.124-128) Nebi Cami arkasındaki Zübeyde Hanım Türbesi'nde, baldaken tarzı kubbeye geçiş yine pandantiflerle, (Çiz.35, Res.235-236) Dabanoğlu Türbesi'nde kubbeye geçiş tromplarla sağlanmıştır. (Res.233-234) İskender Paşa Türbesi'nin doğu ve batı yönde yarım altıgenler şeklinde genişletilen bölümlerde yarım kubbelere dilimli tonozlarla geçilmiştir. (Res.112-115)

Diyarbakır'da Osmanlı döneminde inşa edilen türbelerde üst örtü olarak kubbe kullanılmıştır. Türbelerde genellikle çift örtü sistemi uygulanmış, içten kubbe, dıştan piramidal çatı ile örtülmüştür. Kubbeler bazen betonla sıvanmış, bazen kurşunla kaplanmış, bazen de saçtan bir çatıyla örtülerek dışa yansıması engellenmiştir. Bir istisnai örnekte (İskender Paşa Türbesi) kubbe şeklindeki üst örtünün yanlara yarım kubbeler yerleştirilerek genişletildiği bir durumda söz konusudur. Üst örtüde dilimli tonozların kullanıldığı örnekler de mevcuttur. İskender Paşa Türbesi'nin mescit bölümü ile türbenin orta hacmi kubbe ile örtülüdür. Ortadaki bu kubbeli bölüm iki yana doğu ve batı yönünde yarım altıgenler şeklinde bölümler eklenerek genişletilmiştir. Bu bölümlerin üzeri yarım kubbelerle örtülmüştür. Ortada bir kubbe, iki yanda birer yarım kubbenin yer aldığı örtü şekliyle Türk mimarisi ve Osmanlı mimarisinde karşılaşılmamakta, yapı bu yönüyle Diyarbakır'da da tek kalmaktadır.[455] Özdemiroğlu Osman Paşa Türbesi'nde kuzeyde yer alan kare planlı giriş bölümü ve bu bölümden geçilen asıl türbe mekânı kubbe ile örtülmüştür. Zincirkıran, Sarı Saltuk (Gülşeni) ve Arap Şeyh Türbeleri içten kubbe, dıştan piramidal bir külah şeklindeki örtü sistemiyle kapatılmıştır. Zincirkıran ve Sarı Saltuk (Gülşeni) Türbelerinin üzeri kiremitle kaplanmışken, Arap Şeyh Türbesinin piramidal külahı taştan oluşturulmuştur. Sahabeler Türbesi ile Dabanoğlu Türbesi de yine kubbe ile örtülmüştür. Sahabeler Türbesi yapılan değişiklikler sonucu, Kale Camii'nin batı duvarına yerleştirildiğinden caminin içinden girilen mekan kubbe ile bu mekanla kesilen kısım ise yarım kubbeyle örtülmüştür. Ancak türbenin kubbeli mekanı, yanındaki kesilmiş yarım kubbeli mekanı ve bunları saran kısımlar dış örtüye yansımamaktadır. Yapının üstünü saçla kaplı bir çatı örtmektedir.[456]

Nebi Cami arkasındaki, Zübeyde Hanım Türbesi'nin üst örtüsü kubbe biçiminde, baldaken tarzında dilimli olarak oluşturulan demirden korkuluk şeklindedir. Türbe bu örtü sistemi açısından Diyarbakır'daki diğer Osmanlı dönemi

[455] Sözen, *a.g.e.*, 1971, 178-179.
[456] Sözen, *a.g.e.*, 1971, 185-186

türbelerinden farklı bir uygulama içindedir. 18. yy. yapısı olan türbe (1717 – 1720) ile Üsküdar'da Yeni Valide Külliyesi'nin bir birimi olarak yaklaşık aynı tarihlerde yapılan türbenin hem kubbesiyle, hem de gerek bir kadına ait olması gerekse yapıda bitkisel karakterli süslemelerin yer alması yönüyle benzeştikleri belirtilmektedir. Ayrıca Diyarbakır'da bu formun bölgesel bir nitelik olarak dilimli kullanıldığı, demir parmaklıklı ve dilimli kubbesi ile merkezi özelliklerle yerel etkilerin kaynaştığı bir örnek olduğu ifade edilmektedir.[457]

5.2.1.6. HANLARDA

Eskiden kentlerde konaklama yapısına 'Han' denilmektedir. Hanlar, kentlerin ulaşım sistemine ve ticaret bölgelerinin konumuna göre önemli noktalarda konumlandırılmakta, kervanların ya da yolcuların güvenle konaklamaları için yapılmaktadır. Anadolu'da Selçuklu İmparatorluğunun egemenlik yıllarında düzenli çalışan bir yol sistemi bulunmakta, devrin kullanılan bütün yollarında belirli uzaklıklara hanlar yaptırılmıştı. Doğudan gelen kervanlar büyük bir güvenlikle Anadolu'yu geçtiklerinden bu yapılar uzun yıllar önemini korumuş, sayıları sürekli artmıştır. Bu sistem, Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun idaresi süresince de aynen sürdürülmüş, yapımları, aynı Selçuklu İmparatorluğu döneminde olduğu üzere sultanlar ve devrin ileri gelen kişileri aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Osmanlı kent içi hanlarında, bedesten, arasta, çarşı gibi ticaret hayatının odaklaştığı mimari birimleri içermektedir. Bu yapılarda mal ve eşyanın depolanması, satılması yanında yolcuların, hayvanların barınması, çeşitli büro hizmetlerinin yerine getirilmesi gibi çeşitli işlevler yer almaktadır. Osmanlı kent içi hanları genellikle iki katlı olup zemin kat depo, ahır, onarım atölyeleri vb. servis kısımlarına, üst kat ise tümüyle yolcuların barınmasına ayrılmıştır. Yapının ortasında, her iki katta da revakların açıldığı bir iç avlu bulunmaktadır. Kentsel dokunun yoğunluğundan dolayı düzgün dikdörtgen plan şeması giderek organik biçimler almıştır. Tek avlulu ve ahır kısmı avluya bitişik olan erken hanlardan, zamanla, yolcu odaları ve ahırları için birbirine bitişik ayrı avluları bulunan örnekler gelişmiştir. Yalınlığın ön plana çıktığı Osmanlı kent içi hanlarında sokak yönünde zemin katta dükkânlar bulunmaktadır. Malzeme olarak taş ya da almaşık olarak taş ve tuğla kullanılmıştır. Örtü sisteminde tonoz, kubbe, ahşap çatı ve bazen toprak dam uygulanmıştır. Ayrıca avlu ortasına bir şadırvan yerleştirilmiştir. İlk Osmanlı kent içi hanları Bursa ve çevresinde bulunmaktadır. Bursa'da *Koza Han* (16.yy. başı) bunlardan biridir.[458]

Önemli ticaret yollarının kavşağında yer alan önemli bir ticaret merkezi konumunda bulunan Diyarbakır ve çevresinde, birçok büyük kervansaray ve han bulunmaktadır. Günümüze ulaşanların çoğu Osmanlılar Dönemine aittir. Boyutları, bezemeleri ve mimari özellikleriyle ün salan bu yapıların bir kısmı, günümüzde de faaldir. Bugün ayakta olmayan hanların kent içindeki konumlarına bakılacak olursa; Zincir Han'ın (1837) İçkale'de olduğu, Rüstem Paşa (Yenikapı) Hanı'nın (1539-1542) Yenikapı'nın dıştan girerken sağ tarafında bulunduğu, Alaca Han'ın (1676) Yeni kapı yakınlarında olduğu, Börekçiler Hanı'nın (1799) büyük ihtimalle Ulu Cami yakınlarında olduğu, Karakaş Hanı'nın (1800) Palancılar Çarşısı'nda olduğu, Kayseriye Hanı'nın, İskender Paşa Camii ile Yeni Hamam yakınlarında bulunduğu, İpekoğlu Hanı'nın İskender Paşa Camii'nin batısında ve Penbeciler Çarşısında olduğu, Han-ı Cedîd'in, (Şubat ortaları 1569- Behram Paşa) Behram Paşa

[457] Baş, *a.g.t.*, 2006, 274.
[458] Gamze Yalçıner, "Han", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi,* II, İstanbul, 1997, 753.

Cami'nin arka tarafında bulunduğu, Melek Ahmed Paşa Hanı'nın, Urfa Kapısı yakınlarında bulunduğu, İbrahim Paşa Hanı'nın, Salos Mahallesi'nde, Muallak Mescidi'nin alt tarafında ve Deva Hamamı yanında olduğu, tütün Hanı'nın ise Abdal Mahallesi'nde, Deva Hamamı'nın bitişiğinde ve arkasında olduğu söylenmektedir.[459]

Eski yazarlar sefere giden orduların konakladığı, kervanların ve gezginlerin devamlı geçit yeri olan Diyarbakır'ın bu yapılarından bahsetmektedirler. Çoğunun birleştikleri nokta, bu yapıların ender bulunan yapılar olduğudur.

1612'de Diyarbakır'a gelen ve kentte Hasan Paşa Hanı'nda kalan Simeon *Seyahatnâme*'sinde hanın büyüklüğünden ve süslemelerinden söz ederek gözlemlerini *"Şehre girdikten sonra Hasanpaşa Hanı'na indim. Muazzam kargir bir bina olan bu hanın 500 beygiri barındırabilen yer altında iki büyük ahırı, rengarenk demir bir parmaklıkla çevrilmiş çok güzel bir havuzu, üç kat üzerinde birçok kargir odaları vardı[460]"* şeklinde aktarır.

Evliya Çelebi seyahatnamesinde, hanlar konusunda diğer seyyahlara göre çok daha geniş bilgi vermekte ve Diyarbakır hanlarını şöyle sıralamaktadır: "*Karbansaraylarından Melek Paşa Hanı, Rum kapısının iç yüzünde olup, şeddadvari kargir bir güzel binadır ki, güya henüz üstad elinden çıkmıştır. Bütün kubbeleri kurşun ile örtülü, dinlenecek mamur bir handır. Ama yazık ki, Diyarbekir valilerinin delileri burada oturur. Eğer uslu adamlar oturaydı, bu misafirhane, minnetsiz bir cennet köşesi olurdu.*" Karbarsarayı, at pazarı: "*Bunun da bütün kubbeleri has mavi kurşun ile örtülü olup tarifinden insan acizdir. Burada da paşanın sekban ve sarıcaları otururlar. Kendilerinden başka bir adam gelip bu kervansaraya girse, sekbanlar köpek gibi o adamın üzerine üşüşüp parça parça ederler. Sarıcalar görse, sarı arı gibi sarılıp adamı sokarlar.*"[461] Evliya Çelebi Mardin kapısı dibindeki Bezirgân Hanı'ndan bahsetmektedir. Bezirgân Hanı da Hüsrev Paşa'nın yaptırdığı Deliller Hanı'dır.[462] Evliya Çelebi handan bahisle; "*yaptıranları hakir Evliya'ca bilinmeyen Mardin kapısı yakınındaki (Bezirgan hanı) mamur olup, hanlar içinde bir güldür. Bekar odaları da lüzumundan fazladır*" demektedir. Evliya Çelebi Diyarbakır'ın birçok hanları olduğunu belirterek, Hasan Paşa Hanı'ndan Hüsnü Paşa Hanı şeklinde bahsedip; "içlerinde kale gibi Hüsnü Paşa hanı gayet sağlam ve müstahkem" şeklinde özelliklerini sıralar.[463]

Tavernier, "Diyarbakır'ın onbeş dakika ötesinde, İran'a giden ve oradan gelen kervanların Diyarbakır'dan ziyade orada dinlendikleri büyük bir kervansarayın bulunduğu bir köy vardır. Çünkü şehir kervansaraylarında oda başına ayda üç veya dört kuruş ödenirken, köy kervansarayında hiçbir şey ödenmez"[464] diyerek Diyarbakır şehir içi hanlarının kervansarayların konaklaması için oldukça pahalı yerler olduğunu söylemektedir.

---

[459] Yılmazçelik, *a.g.e.,* 1999, 475-476
[460] Andresyan, *a.g.e.,* 1964, 98-99.
[461] Evliyâ Çelebi, *a.g.e.,* 1970, 128-129.
[462] *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., IX, İstanbul, 1994, 468.
[463] Evliyâ Çelebi, *a.g.e.,* 1970, 129.
[464] Tavernier, *a.g.e.,* Paris, 1678, 146.

18.yy.'ın ortalarında, 1766 senesi Mayıs'ında Diyarbakır'ı ziyaret eden Carsten Niebuhr, büyük hanın kubbelerinin kurşunla kaplı olduğunu aktarır.[465] Diyarbakır'daki Osmanlı dönemi hanlarının en görkemlisi ve ilgi çekeni şüphesiz Hasan Paşa hanıdır. Günümüze ulaşan hanlardan da kubbeli olanı bu han olduğuna göre Niebuhr'un büyük han olarak sözünü ettiği han Hasan Paşa hanı olmalıdır.

18. yy'da Diyarbakır'a gelen bir başka gezgin olan yazar İnciciyan, 1804'te basılan Ermenice kaleme alınmış *Coğrafya* adlı kitabında, Borsa Hanı olarak da bilinen Çifte Hanı, Diyarbakır'ın en büyük hanlarından biri olarak gösterir.[466]

1815-16 yılında Buckingham'a göre; kentte yaklaşık onbeş han ve kervansaray bulunmaktadır. Bunların en başta gelenleri, Hasan Paşa Hanı, Çifte Han, Yeni Han, Karakaş Hanı olmak üzere onbir tanesinin adını verir. Hasan Paşa Hanı özellikle iyidir ve Urfa'daki hanların hepsinden daha üstündür. Onun alt katında, genellikle mısır çarşısı bulunur. Avlusunda yer alan ve onu çevreleyen dükkanlar genellikle mal ve eşya ile doludur. Üst kattaki bölümler zenaat ve imalat yerleri barındırır. Buckingham burada dokuma tezgahlarının Hasan Paşa Hanı'nda toplandığını bildirmektedir. Etraftaki odalar burada kalan seyyahların konaklamalarına biçim verir; ve hepsinin üstünde haremler ya da burada geçici bir süre kalacak olan aileler için mutfaklı, ocaklı ve diğer iç rahatlığı için gerekli olan şeyleri barındıran daha üst bir kat bulunmaktadır.[467]

1835-1839 yılları arasındaki zaman dilimindeki Anadolu izlenimlerini anlatan Helmut Von Moltke'ye göre kentte birkaç kervansaray bulunmaktadır.[468]

Ebubekir Feyzi'nin *Hulasa-i Ahvali'l-Buldan*'da belirttiğine göre, 19. yy. başlarında Diyarbakır'da kentin içinde çok sayıda hanlar bulunmaktadır.[469]

19. yy'ın ortalarında Diyarbakır'ı ziyaret eden William Duckett, kesin bir sayı vermeden kentte çok sayıda kervansaray bulunduğunu söyler.[470]

1856-57 yıllarında Diyarbakır'a gelen R.J. Garden Hasan Paşa Hanı'ndan "Ulu Cami'nin doğusunda, ama yakınında, Hasan Paşa Hanı (ya da Kervansarayı) denen büyük bir bina bulunmaktadır. Siyah ve beyaz taş katmanlarından oluşan yapısı hoş bir etki yaratır"[471] şeklinde bahsetmektedir.

1881 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden Amand von Schweiger-Lerchenfeld'e göre, ana caddenin (Gazi Caddesinden bahsediyor) yer aldığı kentin bu kısmında hareketli bir yaşam sürmekte, ticaret de bu cadde üzerinde bulunan çarşıda ve handa gerçekleşmektedir. Seyyah'a göre, sözü edilen hana (muhtemelen Hasan Paşa Hanı'ndan söz ediyor) Suriye ve Mezopotamya'dan kervanlar gelmekte ve burada yük indirmektedirler. Seyyah Acem Hanı düzenli bir han olarak niteleyip, yapının

---

[465] *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., IX, İstanbul, 1994, 468.
[466] Beysanoğlu, *a.g.e.*, 1996, 216.
[467] Buckingham, *a.g.e.*, 1827, 215; *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., IX, İstanbul, 1994, 468.
[468] Moltke, *a.g.e.*, 1877, 233.
[469] Bulduk, *a.g.m.*, 2008, 190.
[470] Duckett, *a.g.e.*, 1855, 261.
[471] Garden, *a.g.e.*, 1999, 142; a.y., "Description of Diarbekr", *Journal of the Royal Geographical Society*, C. 37, 1867, London, 182-193.

çeşit bakımından da çok zengin olduğunu belirtir. Ali Paşa Hanı'nda da çeşitli eşyalar satılmakta olup, han, seyyaha göre, aynı zamanda Asya Türkiyesi'nin en büyük hanı durumundadır.[472]

1890-1897 yılları arasında Diyarbakır'a gelen Edmund Naumann, şehri Dağkapı'dan güneydeki Mardinkapı'ya bağlayan anayol üzerinde sol tarafta görkemli bir kervansarayın yer aldığını söylerken belli ki Hasan Paşa Hanı'ndan söz etmektedir. Müştemilatının ve boyutlarının göz önüne alındığında büyük saray olarak adlandırılması gerektiği ama içinin karmakarışık ve pis olduğunu söylediği aktarılır.[473]

Cuinet, 1891'lerde kentte 19 han bulunduğunu bildirmektedir.[474]

Plan: Osmanlı kent içi hanları genellikle iki katlı bir düzenlemeye sahiptir. Zemin kat depo, ahır, onarım atölyeleri gibi servis kısımlarına, üst kat ise tümüyle yolcuların barınmasına ayrılmıştır. Yapının ortasında, her iki katta da revakların açıldığı bir iç avlu bulunmaktadır.[475] Diyarbakır'daki Osmanlı dönemi hanları biçimleniş şekilleriyle Osmanlı dönemindeki hanların genel şemasına uygun bir yapılanma göstermektedirler.

Deliller Hanı (Hüsrev Paşa Hanı) ile Hasan Paşa Hanı'nın her ikisi de dikdörtgen bir plan şeması göstermektedirler. İki katlı olan yapılardan Deliller Hanı'nın ortasında kareye yakın biçimli geniş bir avlu yer almaktadır. (Çiz.21, Res.131-136) Hasan Paşa Hanı'nın ortasında yer alan avlusu ise dikdörtgen formlu olup ortasında bezemesiz başlıklara oturan altı sütunla birbirine bağlanan almaşık örgülü hafif sivri kemerlerin baldaken anlayışta bir araya gelerek altıgen şeklinin oluştuğu üstü kubbeli bir şadırvan yer almaktadır (Çiz.22, Res.137-144) İkişer katlı iki yapıdan oluştuğu için Çifte Han adını alan yapı grubundan bugün geriye kalan han kareye yakın planlı, avlulu ve iki katlı şeklinde biçimlenmiştir. (Çiz.23, Res.145-152) Deliller Hanı (Hüsrev Paşa Hanı) ile Hasan Paşa Hanı'nda avlunun etrafını iki katta da revaklı bir sistem dolanır. Revakların arkasına da han odaları yerleştirilmiştir. Çifte Han'ın yapının ortasında yer alan avlunun üç tarafında basık kemerli revakları bulunmaktadır. Batı cephesine revaklar yapılmamıştır. Deliller Hanı'nda avlunun ortasında bir havuz, Hasan Paşa Hanı'nda ise bir şadırvan yer alır. Çifte Han'ın avlusunun ortasında bulunan sütun kalıntılarından burada da bir şadırvan bulunduğu anlaşılmaktadır.

Osmanlı şehir içi hanlarının bir örneği olan Deliller Hanı geniş bir alana yayılmakta ve iki bölümden meydana gelmektedir. İlki iki katlı konaklama alanıdır. İkincisi ise, bunun güneyinde kalan, ana caddeye bakan ve yaklaşık 6-7 m. yüksekliğinde olan tek katlı ahır bölümüdür. Osmanlının erken dönem hanları tek avlulu olup, ahır kısmı avluya bitişik bulunmaktadır. Diyarbakır Deliller Hanı da bu özelliği bünyesinde barındırmaktadır. İstanbul merkezdeki hanlardan Kurşunlu (14.yy.), Burmalı (14.yy.), Rüstem Paşa (1561) ve Küçük Çukur Han (16.yy.) tek avlulu hanlara örnek teşkil eden erken dönem hanlarıdır.

---

[472] Pınar, *a.g.e.,* 1999, 151; Amand von Schweiger-Lerchenfeld, *Der Orient,* A. Hartleben's Verlag, Wien-Pest-Leipzig, 1882, 322-324.
[473] Pınar, *a.g.e.* 1999, 159.
[474] Cuinet, *a.g.e.*, 1891, 380.
[475] Gamze Yalçıner, "Han", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, II, İstanbul, 1997, 753.

Deliller Hanı, alt katın dış tarafında yer alan dükkanları son derece gösterişli giriş bölümü ve havuzlu bir orta avlunun etrafında revakların yer alması ve bunların arkasında han odalarının yerleştirilmesiyle biçimlenmiştir. Hanın plan şekli, Osmanlı Hanları'nın genel plan şemasını tekrarlamaktadır. Genelden ayrıldığı nokta, siyah-beyaz taş sıraları ve süslemedeki bazı yenilikler şeklinde yerel mimari unsurlar bazında Güney-doğu Anadolu mimari geleneklerinin Osmanlı mimarisine olan katkısıdır.[476] Hasan Paşa Hanı, han mimarisi içinde önemli bir örnektir. Yapının cephelerinde ve iç mekanda oldukça hareketli bir görünüme sahiptir. Şadırvanı, sütunlara dayanan revaklarıyla dış ve iç bir bütünlük arz etmektedir.[477] Tek avlulu ve ahır kısmı avluya bitişik olan erken hanlardan, zamanla, yolcu odaları ve ahırları için birbirine bitişik ayrı avluları bulunan örnekler gelişmiştir.[478] Çifte Han, bozulmadan bugüne kalabilseydi, Diyarbakır hanları içinde birbirine bitişik iki han şeklindeki formuyla diğerlerinden farklı nitelikte bir yapı örneği sunacaktı. Bu han, Deliller Hanı ve Hasan Paşa Hanı'na göre daha yalın bir görünüm sunmaktadır.

Mimari: Deliller Hanı'nda (Hüsrev Paşa Hanı), avluyu çevreleyen iki katta da revaklar, kalın ayaklara dayanmaktadır. Revaklar hafif sivri kemer açıklıklıdır. Hasan Paşa Hanı'nda avluyu iki kattada çevreleyen revaklar kenarlarda ayaklara, ortalarda ise sütunlara dayanmaktadır. Alt kat sütunları siyah taş, üst kat sütunları ise beyaz taştandır. Köşelerdeki ayaklar ise revaklarda da olduğu üzere bir sıra beyaz bir sıra siyah taştan almaşık olarak örülmüştür. Hasan Paşa Hanı'nın revakları hafif sivri kemer açıklıklıdır. Çifte Han'da, avlunun üç tarafını bezemesiz basık kemerli revaklar çevirmektedir. Her iki katta da aynı şekilde olan bu revaklar siyah taştan sütunlara dayanmaktadır. Çifte Han'ın revakları geniş basık kemer açıklıklıdır. İzmir Kızlarağası Hanı (1744), Mirkelamoğlu Hanı (18. yy.'ın son çeyreği) ve Urfa Merkez Hanları'ndan Barutçu Han ile Mençek Hanı'nın ikinci kat revaklarında revak kemerlerini desteklemek amacıyla sütun kullanıldığı belirtilmektedir.[479] Aynı düzen Diyarbakır Hasan Paşa Hanı ile Çifte Han'da da uygulanmıştır.

Diyarbakır'daki Osmanlı Dönemi hanlarında üst örtü elemanı olarak kubbe, tonoz ve düz dam kullanılmıştır. Tonoz ise beşik tonoz, aynalı tonoz ve çapraz tonoz şeklinde uygulanmıştır. Kubbelere pandantiflerle geçilmektedir. Deliller Hanı'nın (Hüsrev Paşa Hanı/Kervansaray), alt kısmında bulunan dükkânlar ve ahır kısmının önünde, Doğu-batı yönünde uzanan kemerlerin aralarındaki neflerin üzeri beşik tonozlarla örtülmüştür. Odaların köşelere rastlayanları ise aynalı tonozlarla örtülmüştür. Hasan Paşa Hanı'nın alt katında bulunan dükkânları beşik tonozludur. Han odalarının üstü ise kubbe ile örtülüdür. Hasan Paşa Hanı'nda, alt kat odalarını avluya bağlayan kemerler sivri kemer biçimindedirler. Han odalarının duvarlarına da birer kemerle bağlanmış olan revakların üstü çapraz tonozludur. Odaların üst örtülerinin anforalarla hafifletilmiş pandantifli kubbe olduğu ve bu tür anfora kullanımının Anadolu'da görülen eski bir geleneği temsil ettiği ve farklı dönemlere ait yapılarda rastlanabildiği ifade edilmektedir.[480] Çifte Han'ın revaklar ve arkasında yer alan han odalarının örtü şekli düz damdır.

---

[476] Sözen, *a.g.e.*, 1971, 195.
[477] Sözen, *a.g.e.*, 1971, 198.
[478] Yalçıner, *a.g.m.*, 1997, 753.
[479] Adil Özme, *Urfa (Merkez) Hanları*, (A.Ü., Sos. Bil. Enst., Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2000, 79.
[480] Sözen, *a.g.e.*, 1971, 198.

Deliller Hanı'nın (Hüsrev Paşa Hanı) giriş cephesi düzgün kesme taş, diğer cepheleri kaba yonu taşla inşa edilmiştir.[481] Deliller Hanı'nın (Hüsrev Paşa Hanı), cadde üzerindeki giriş cephesinde dükkânlar bulunmaktadır. Hanın giriş kapısının üzerindeki yazıda handa 17 dükkan bulunduğu belirtilmektedir. Dükkanların her birinin üzerine gelecek şekilde han odalarının birer penceresi bulunmaktadır. Bu pencereler yapının dört cephesinde de görülmektedir. Cepheler beyaz konsollara oturan bir sıra beyaz taşla oluşturulmuş bir silme ile sonlanmaktadır. Deliller Hanı'nın (Hüsrev Paşa Hanı), Giriş cephesinin ortasında siyah-beyaz taş sıralarıyla hareketlendirilmiş, cepheden taşıntılı bir taçkapı bulunmaktadır. Bunun iki yanında yer alan cepheler ise siyah kesme bazalt taştan örülmüş, dükkanların üzerinde bulunan kemerler ile pencerelerin yanları siyah-beyaz taşlarla almaşık örülmüştür. Diyarbakır Deliller Hanı'nın dış cephe saçakları küçük konsol dizisi üzerine oturmaktadır. Benzer saçakların Urfa Gümrük Hanı ile beraber 1563 tarihinde Urfa'da yaptırılan Dabakhane Camii'nde[482] de uygulandığı ifade edilmektedir. Hasan Paşa Hanı'nın batı ve kuzey cephe dışındaki diğer cepheleri farklı yapılarla bağlantılıdır. Hanın bütün cephelerinde bezeme unsurları yer almaktadır. Batı cephesi siyah-beyaz iki renkli taşın almaşık biçimde örülmesiyle oldukça hareketli bir görünüme kavuşmuştur. Batı cephesi simetrik bir düzenleme göstermekte ve cephenin ortasında giriş eyvanı bulunmaktadır. Yapının üst kısmına doğru, dışa taşıntılı giriş kısmına göre daha alçakta kalan yan kısımlar iki katlı bir düzenleme göstermektedir. Altta dükkanlara ait yalın giriş kapıları, üstte ise altışar pencere yer almaktadır. Hasan Paşa Hanı uzun bir cephe görünümüne sahiptir. Bu görünüm iki renkli taş sıralarının yatay olarak kullanılmasıyla daha da belirgin bir hal almıştır. Yine iki renkli olarak yapılmış ana kapı ve pencere kemerlerinde ise bu yatay çizgi kesilmektedir. Yapıyı yukarıda beyaz taş konsollara oturan siyah taştan bir silme sonlandırmakta ve geride han odalarının kubbeleri seçilmektedir. Deliller Hanı'nın dıştan tek yönde sınırlayan dükkânlar, ahır kısmının caddeye bakan yüzeyinde de devam etmektedir. Dışarıdan bakıldığında, ahır kısmı tek kat, odaların yer aldığı ana bölüm çift kat olarak yükselmektedir. Çifte Han'da, hanın doğu cephesi düz duvar halindedir. Güney cephesi de etrafında yer alan yapılarla kapatılmıştır. Hanın giriş cephesinde geniş kemer açıklıklı eyvan şeklindeki basit ve yalın kapısının bulunduğu giriş kısmının solundaki bölüm iki kısım halinde farklı düzenlenmiştir. Bunlardan ön cephede iç kısmın avlu bitimine kadar olan bölüme denk gelen kısımda, alt katta hafif sivri kemerli revaklar şeklinde dükkanlar yer almaktadır. İkinci katta alt kat kemerlerinin tam üzerine gelecek şekilde dört adet pencere yerleştirilmiştir. Ön cephede bundan sonraki kısımda alt katta gayet basık üç açıklığa yer verilmiştir. Girişin üstündeki kısım dışa taşıntılı olarak yapılmıştır. Girişin sağında yer alan kısım diğer kısımlardan daha yüksektir. Bu cephenin alt katında iki açıklık yer almaktadır. Üst katta dört adet pencere bulunmaktadır.

Diyarbakır'da Osmanlı dönemine ait şehir içi hanları olan Deliller Hanı ile Hasan Paşa Hanı'nda, pencereler oldukça büyük boyutludur. Hanların giriş kapıları üzerinde yer alan pencereler mukarnas kornişlerle kapatılan nişler içinde yer almakta, diğer pencereler genelde yerel etkiler altındaki bezemelere sahip dilimli kemerler ve sütunceler barındırmaktadır. Çifte Han'ın cephelerindeki pencereler farklı düzenlenmelere sahiptir. Örneğin, ön cephenin girişin solunda bulunan ikinci katta alt kat kemerlerinin tam üzerine gelecek şekilde yerleştirilen dört adet pencere üç

[481] Baş, *a.g.t.*, 2006, 190.
[482] Özme, *a.g.t.*, 2000, 83; A.C. Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa Camileri*, Ankara, 1993, 38.

dilimli kemerle örtülmüş olarak yarıya kadar demir korkuluklu, Girişin sağında üst kattaki dört adet pencere dikdörtgen şeklinde yuvarlak kemerli ve demir şebekelidir.

Deliller Hanı'nda (Hüsrev Paşa Hanı), girişte ve giriş aksının tam karşısında bulunan kısımların iki tarafında yer alan sivri kemerli açıklıkların içinde yer alan dokuzar basamakla bir sahanlığa ulaşılmakta, bundan sonra sağa ve sola dönen yine dokuzar basamakla ikinci kata ulaşılmaktadır. Hasan Paşa Hanı'nda alt kat avlu zemininden yüksekte tutulmuştur. Bu nedenle girişin tam karşısında bulanan kısma dört merdivenle ulaşılmakta bundan sonra sağda ve solda bulunan kemerli kısmın içindeki dokuz merdivenle sahanlığa ulaşılmakta ve yine bu merdivenler sağa ve sola dokuzar merdivenle ikinci kata ulaşımı sağlamaktadır. Giriş kısmında da eyvandan girildikten sonra sağda ve solda üç basamakla sivri kemerli merdiven açıklığına ulaşılmakta buradan da yine dokuz basamaklı merdivenle sahanlığa ulaşılmakta buradan sağa ve sola dönülerek dokuzar basamaklı merdivenle ikinci kata varılmaktadır. Çifte Han'da, mevcut hanın giriş kapısının biraz ilerisinde soldaki 15 basamaklı taş merdiven üst katla bağlantıyı sağlamaktadır. Bu merdivenlerin dışında, üst katla bağlantıyı sağlayan ikinci bir çıkış yeri bulunmamaktadır.

Deliller Hanı'nda (Hüsrev Paşa Hanı), her iki katta da yer alan revakların arkasında birer tane han odası bulunmaktadır. Odaların duvarlarında küçük nişler vardır. Bu odalar revaklara, birer kapı ve birer pencereyle açılmaktadır. Kapı ve pencereler dikdörtgen biçimli olup, kenarları siyah-beyaz taş sıralarıyla almaşık olarak örülmüştür. Merdivenlerin başında yer alanlar basık kemerli olup, kemerleri almaşık örgülüdür. Odanın önünde bulunan revaklı kısmın üst örtüsü revakların ayaklarına kadar inerek buraya eyvan görünümü vermekte, ayaklardan geriye kalan bölüm basık kemerli bir açıklık olarak öteki yöne geçit sağlamaktadır. Hanın giriş kapısının üzerindeki yazıda hanın 72 odadan ve 17 dükkandan oluştuğu kaydedilmektedir. Hasan Paşa Hanı'nda aynı düzenleme görülmekte, her iki katta da revakların arkasında birer han odası bulunmaktadır. Odaların önünde boydan boya yer alan revaklı kısım, tonoz binginin ve duvarlara oturan ayak kısımlarının sağladığı baldaken tarzda bir görünüme sahiptir. Revakların köşelerde bulunan kısımlarında sütun gövdesi yapılmayıp revakların alt kısımları boş bırakılarak iki yarım sütun şeklini almaştır. Revakların gerisinde yer alan odaların, dikdörtgen biçimli birer kapısı ve bir penceresi bulunmaktadır. Odaların üst örtüsünde kubbe içi ve pandantifler tuğla-taş malzeme birlikte kullanılarak oluşturulmuştur. Odaların içinde niş bulunmamaktadır. Çifte Han'da, üst kattaki han odalarının önünde de revaklar bulunmaktadır. Odaların avluya bakan yüzlerinde, üstü düz taş hatıllı bir kapı ve bir pencere yer almaktadır. Odaların dış mekana bakan yüzlerinde dikdörtgen formlu ve yuvarlak kemerli üçer pencere yer almaktadır. Odaların içinde ise duvarlarda nişler yer almaktadır. Odaların üstü ahşap kirişlidir.

Deliller Hanı'nda (Hüsrev Paşa Hanı), hanın ahır ve depo olarak kullanılan ikinci kısmı, yapının güneyinde yer almakta ve bu mekana bir han odası geçit vermektedir. Ahır bölümü, girişe paralel kemerlerin beş ayak sırasını birbirine bağlayarak altı nefe bölmesiyle şekillenmiştir. Duvarlarında tek sıra pencereler aydınlatmayı sağmakta, ancak tek sıra olarak açıldıklarından dolayı yeterli olmamakta ve içerisi biraz loş kalmaktadır. Ahır bölümünde, doğu-batı yönünde uzanan kemerlerin aralarındaki neflerin üzeri boydan boya beşik tonozludur. Hanın giriş kapısının üzerindeki yazıda ahır bölümünün 800 deve alabilecek kapasitede olduğu belirtilmektedir. Hasan Paşa Hanı, ahır bölümü ise yapının bodrumunda

bulunmaktadır. Burası kalın ayaklarla altı nefe bölünmüştür. Bu kısma duvarlara açılan mazgal pencereleriyle gerekli ışık sağlanmaya çalışılmıştır. Bu nedenle burası da bir hayli loştur. Polonyalı Simeon, "*muazzam kargir bir bina olan bu hanın 500 beygiri barındırabilen yeraltında iki büyük ahırı*"[483] bulunduğundan bahsetmektedir. Çifte Han'ın ahır bölümü bugün mevcut değildir.

Diyarbakır'da Osmanlı döneminde inşa edilen hanlardan günümüze ulaşan Deliller Hanı (Hüsrev Paşa Hanı) ile Hasan Paşa Hanı'nda süsleme unsurları kullanılmıştır. Çifte Han'da ise süslemeden kaçınılmıştır. Deliller (Hüsrev Paşa) Hanı'nda süsleme dış mimaride sadece batı cephede, iç mekânda ise giriş eyvanı ile aynı aks üzerinde yer alan eyvanın üst bölümünde yer alan iki kare panoda görülmektedir. Bunların dışında süslemenin görülmediği avlu cepheleri iki renkli taşların almaşık örülmesiyle hareketlendirilmiştir. Hasan Paşa Hanı'nda bütün dış cephelerde süsleme kullanılmıştır. Çifte Han ise bu iki Osmanlı hanına göre oldukça yalın kalmaktadır.

Osmanlı imparatorluğu 16. yy.'da en görkemli çağını yaşamış ve 17. yüzyıldan itibaren durgunluğa bürünmüş, 19. yy.'da toparlanma çabalarına girişilmiş ve nihayetinde de iyiden iyiye zayıflamış ve kaçınılmaz sona doğru ilerlemiştir. Bu dönemlere ait R. Aslan'ın tespitleri bu aşamaları ve Diyarbakır ticaret hayatının gidişatını çok güzel özetlemektedir. Aslan, bazıları sübjektif olmakla birlikte gezginlerin gözlemleri ve verdikleri bazı somut bilgiler; Diyarbakır ile bağlantısı olan klasik ticaret yollarının eski etkinliğini yitirerek önemsiz hale gelmesi; imparatorluk ekonomisinin 17. yy.'dan başlayarak 18. ve 19. yy.'larda daha da fazla çökmesi; Avrupa mallarıyla rekabet edemeyen yerel üretimlerin iflas etmesi; kervan yolları üzerinde bulunan tüm ticaret kentlerini olduğu gibi Diyarbakır'ı da olumsuz etkilediğini belirtmektedir. Bu durumdan mekansal olarak ilk etkilenen ise hanlar olmuş, ticaret, üretim, barınma gibi fonksiyonları bulunan hanların ticari cansızlıktan ötürü atıl vaziyette kalması sonucu ya işlevinin değiştirildiği, ya askeri amaçlara ayrılmış olduğu ya da bakımsızlığa terk edildiği saptanmaktadır. Bu durum da isimleri bilinen bazı hanların günümüze ulaşamaması sonucunu doğurmuştur.[484] (Çiz.67).

5.2.1.7. HAMAMLARDA

Suyun ısıtılması yoluyla insanların yıkanma, temizlenme ihtiyaçlarının giderilmesi ve sosyal amaçlı olarak kullanılması amacını güderek inşa edilen yapılara genel olarak hamam adı verilmektedir. Tarih boyunca insanlar, gerek vücut temizliği sağlama ve rahatlama gerekse de inancından dolayı temizlenme ya da ruhsal arınma gibi farklı nedenlerle yıkanmıştır. Türk toplumunun inancından kaynaklanan temizlik anlayışı, gelenek ve göreneği ile bütünleşerek, "Türk Hamamı" ismiyle Türk kültürünün bir parçası haline gelmiştir. Kamusal yapı olarak halkın yıkanma ihtiyacını gidermek amacıyla inşa edilen hamamlar, Anadolu'da da hemen her dönemde inşasına önem verilen yapı grubunu oluşturmuştur.

Çarşı, bazar ve hanlarıyla oldukça canlı bir sosyal hayatı olan Diyarbakır kentinin gerek sakinlerine gerekse ziyaretçilerine hizmet veren birçok hamamlarının

---

[483] Andreasyan, *a.g.e.*, 1964, 98.

[484] Rıfkı Arslan, "Diyarbakır Kentinin Tarihi ve Bugünkü Konumu", Diyarbakır: Müze Şehir, İstanbul, 1999, 92.

olduğu da bilinmektedir. Günümüzde hepsinin varlığını koruyamadığı bu hamamların adları Hamam-ı Cedid Benam-ı, Hammam-ı Hacı Halil, Hammam-ı Beycani Beg, Hammam-ı Husrev Paşa, Hammam-ı Cedid-i İbrahim, Hammam-ı Kadı, Hammam-ı Kebir, Hammam-ı Kubad, Hammam-ı Mahmud Beg, Hammam-ı Mirza, Hammam-ı der nezd-i Saray, Hammam-ı Şuca'iyye olarak verilmektedir. M. İlhan, Evliya Çelebi'nin onüç hamamın adını verdiğini ancak bu hamamların adlarının biri hariç 1540 tarihli tapu tahrir defterinde kayıtlı hamamların adlarıyla eşleşmediğini saptamıştır.[485] Evliya Çelebi'de Bıyıklı Mehmed Paşa adıyla söylenen hamamın defterde "*Hammam-ı der nezd-i Saray*" olarak belirtilen ve Bıyıklı Mehmed Paşa vakfına ait olan hamam ile aynı olduğu sanılmaktadır.[486]

Evliya Çelebi'nin Diyarbekir hakkında verdiği bilgiler, diğer gezi eserlerinden, belli bir açıdan çok daha zengindir. Hamamları çok ayrıntılı bir şekilde anlatır. Çoğu mimari açıdan büyük önem taşıyan hamamlardan tam on üç tanesinin adını verir ve yapılış tarzlarına ilişkin bazı ilginç bilgiler sunar.

Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Diyarbakır hamamlarını şu şekilde sıralar: İskender Paşa Hamamı: "*Bütün örtüleri tellakları temiz bir hoş yapılı binadır.*", "*Rum kapısında (Eski hamam) hamamların en büyüğüdür.*", "*Muallak minare yakınındaki hamam, döşemedeki mermerleri, kubbelerindeki billur camları gayet sanatlıdır.*", "*Dağ kapısı yakınında Zebilci hamamı gayet açıktır.*", "*Mardinkapı yakınındaki hamam da meşhurdur.*", "*Çarşı içinde (İskender Paşa Hamamı).. Sahibi, tabiat sahibi bir değerli vezir imiş. Mimarlık ilminde noksansız mühendis olmakla kendi düşüncesiyle öyle süslü ve sanatlı bir hamam yaptırmıştır ki, Diyarbekir şehrinin yüzsuyu olmuştur.*", "*Bıyıklı Mehmed Paşa hamamı ki, Diyarbekir'in fatihidir, eski tarz üzerine yapılmış eski bir hamamdır. Ama duvarlarında ve baş aşağı kubbelerinden bir damla ter damlamak ihtimali yoktur. Duvarlarını koklasın, misk ve anber gibi kokar.*", "*Yeni kapı hamamı, İç kapı hamamı meşhurlarındandır.*"[487]

Gezgin yine çok yer gezip gördüğünü belirtme fırsatını Diyarbakır'daki 1560'larda inşa edilen Behram Paşa Hamamını Mısır'ın ücra bir kasabası olan Menfelut'taki Osman Bey Hamamına benzetmekte kullanmıştır. Behram Paşa Gazzeli olması dolayısıyla Evliya Çelebi'nin yazdığı gibi, "Arabistan" tarzında bir hamam inşa ettirmek için Gazze ve Kudüs'ten yapı ustaları ("*üstad-ı kâmil bennâlar ve ruhamkârlar*") getirtmiş olması çok mümkün görünmektedir. Osmanlı valilerinden Çoban Mustafa Paşa'nın Mısır valisi olduğu dönemlerde Memluk tarzı zengin mermer süslemeleri görüp beğendiği, daha sonra eski Memluk topraklarından yapı ustaları getirtip günümüze kadar çok güzel korunmuş olan, Gebze'deki camii, medresesi, imareti, kervansarayı ve türbesini 1520'lerde inşa ettirdiği bilinmektedir. Seyyahımız, Behram Paşa Hamamı'nın bir benzerinin, Şam'daki Defterdar Hamamı olduğunu söylemekte ancak Şam'da bu hamam saptanamamaktadır. Ancak önemli olan Evliya Çelebi'nin, hamamın Memluk tarzında mermerlerle döşendiğini belirtmesidir. Dolayısıyla, bu hamam, muhtemelen, çeşitli şehirlerde çalışan, kendi bölgelerinin yapı tarzlarını çok farklı geleneklere sahip bölgelere götüren ustaların eserlerinden biri olduğunun göstergesidir. Bu fenomenle hem İslam dünyasında, hem

[485] İlhan, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları: 1994, 51.
[486] İlhan, *a.g.e.*, 1994, 51.
[487] Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, 1970, 131.

de Avrupa'da karşılaşıldığı, 16. yy.'da İtalyan ustaların, Lehistan'da, Macaristan'da ve Hollanda'da Rönesans yapıları inşa ettikleri[488] ifade edilmektedir.

Ayrıca Behram Paşa Hamamı için Evliya Çelebi'nin Behram Paşa'nın Gazze'li[489] olduğunu belirtmekte ve yapı ekibi ile güzel mermerlerin bu şehirden getirtildiğini söylemektedir.[490]

Evliya Çelebi'nin bahsettiği bütün hamamlar halk dilindeki isimleriyle verildiği için ve bunların zaman içinde adının büyük ihtimalle değişmiş olduğundan dolayı hepsini saptamak mümkün değildir. Yalnız Dağ Kapısı yakınlarındaki "sade" bir yapı olarak bahsettiği Zibilci Hamamı'nın (bugün kentin o kesiminde halen mevcut olan tek hamam Vahap Ağa Hamamı'dır) adı Diyarbekir hamamlarının ısıtılmasında kullanılan, Evliya Çelebi'nin de biraz şaşkınlıkla bahsettiği yöntemden gelmektedir. Anadolu'nun başka yerlerinde hamamlar odun yakılarak ısıtıldığı halde, Diyarbekir hamamlarında yakıt olarak kentin çöpleri kullanılmaktaydı. "*Bu hamamların hepsi şehir zebili (çöpleri) ile ısıtılır. Ama gayet sıcak olurlar. Değme adam bir saatten fazla bu hamamda duramaz. Rumda odun ile bu derecede hamamı kızdırmak kabil değildir. Hamamda zibil yakmanın bir faydası daha vardır ki, şehir içinde zerre kadar çörçöp ve süprüntü bırakmayıp zenbil zenbil hamam taşırlar. Hepsi yanar mahvolur. Şehir sokaklarında ve şehir dışında müzahrafattan eser kalmayıp, gerek şehir içi, gerek şehir dışı temiz durur. Bu da yalnız Diyarbekir'e mahsus olmayıp, Arabistan hamamlarının hepsi bu şekilde zibil ile ısıtılır.*"[491] Evliya Çelebi, bu yöntemin, odunun az bulunmasından dolayı Arap ülkelerinde de tercih edildiğini belirterek aynı zamanda ne kadar çok yer gezip gördüğünü de ima etmektedir.

18. yy'da Diyarbakır'a gelen bir başka gezgin olan yazar İnciciyan, 1804'te basılan Ermenice kaleme alınmış *Coğrafya* adlı kitabında, iç kalenin içinde bir hamamın yer aldığını [492] belirtir.

---

[488] Bruinessen-Boeschoten, *a.g.e*, 2003, 114.

[489] Gazze'nin, Akdeniz'in doğu sahilinde Yafa'nın (Tel-Aviv) 80 km kadar güneyinde ve Kudüs'ten de yaklaşık olarak aynı bu uzaklıkta olduğu belirtilir; Tuncer, *Diyarbakır Camileri*, 154;

[490] Behram Paşa Hamamı'yla ilgili olarak değişik yayınlarda şu bilgiler verilmektedir: Tuncer, *a.g.e.*, 1996, 154; Basri Konyar, *Diyarbakır Yıllığı,* III, Ankara 1936, 202: Evliya Çelebi'den ileterek; "(Behram Paşa Hamamı) bunun banisi olan Paşayı zişan anasıl Gazzeli olmağla Arabistanda gördüğü gibi bir hamamı musanna bina ettirmek için Gazze ve Kudüs üstadı kâmil bennalar ve ruhamkârlar getirtip ve nice yüz deve yükü günagûn mermerler ve zümbüri sengi ebriler getirtip bu hamama döşemiş hakka ki bir hamamı ibretnümadır. Misli meğer Şam'da Defterdar Hamamı ola."; Basri Konyar, aynı yayın, 197: "Behram Paşa Camisi kurşunlu camidir. Behram Paşa Sokullu hanedanından Kara Şahin lakabıyla meşhur Mustafa Paşa'nın oğludur. Hamam ve camisinden başka Dağkapı'sı haricinde havadar bir mevkide elyevm harap bir kasrı da vardır." Sözen, *a.g.e*, 1971, 211: "Evliya Çelebi'nin hayranlıkla konusunu ettiği bu hamamın yapımına 1564 yılında başlanmış, 1572 yılında tamamlanmıştır. Behram Paşa vakfındandır. Bugün de kullanılan hamam, caminin yapım tarihi göz önüne alınırsa en geç 16. y.y 3. çeyreğindendir; Bedri Günkut, *Diyarbakır Tarihi*, 121: "Behram Paşa adıyla anılan hamam, bu camiyi yaptıran Behram Paşa'nın Sokollu oğullarından ve Karaşahin adını taşıyan Mustafa Paşa'nın oğlu Behram Paşa olduğunu söyleyenler vardır. Evliya Çelebi ise bunun Gazzeden gelme bir Arap olduğunu, cami ve hamamını da oradan getirttiği ustalara yaptırmış olduğunu ve bunların Arap cami ve hamamlarına benzediğini söyler. Bugün meydanda olan bu eserin Arap eserlerine benzer bir yeri yoktur…"

[491] Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, 1970, 132.

[492] Andreasyan, *a.g.e*, 1964, 181; İnciciyan, *a.g.e.*, 1804, 211-213.

19. yy.'da, 1817'de William Heude bir Ermeni ile gezdiği Diyarbakır'da hamamlardan bahsederken "*…Siyah mermerden yapılmış hamamlar rahat oldukları kadar da görkemlidirler*"[493] ifadelerini kullanmaktadır.

1815-16 yılında Buckingham kentte yirminin üzerinde hamam bulunduğunu belirtir. Bunların içinde, Vahab Ağa Hamamı, (Behram) Paşa Hamamı, Çarşı Hamamı, Kale Hamamı ve Deve (Deva) Hamamı ile Eşek (Kadı) Hamamı en önemlileridir. İlk ikisi (Vahab Ağa, (Behram) Paşa Hamamı) isimlerini banilerinden; sonraki ikisi (Çarşı Hamamı, Kale Hamamı) isimlerini bulundukları mevkilerden; ve son ikisi (Deve (Deva) Hamamı ile Eşek (Kadı) Hamamı) tuhaf özelliklerinden alırlar ki devenin en büyük olması itibariyle bu ismi taşıyan hamamın iç bölümlerinin kentteki hamamların hepsinin en ferahı olması ve Eşek Hamamı'nın ucuzluğu dışında önerilebilecek çok bir özelliği yoktur. Öyle ki oradaki söyleyişe göre, kentteki bütün yoksul kişiler için uğranılabilecek bir yerde konumlanmış olmasına rağmen, eşek-sahipleri ve eşekler dışında buraya kimse uğramaz. Buckingham İçkale'den inince, yanında yüksek kare kuleli bir camiye (Kale Cami) bitişik olan bir hamama gittiklerini söylemektedir. Buradan da bugün için yerinde olmayan İç Kale hamamının yerini tespit etmek mümkün olmaktadır.[494]

Ebubekir Feyzi'nin *Hulasa-i Ahvali'l-Buldan*'da, kesin bir sayı vermeden 19. yy. başlarında Diyarbakır'da kentin içinde çok sayıda hamam bulunduğunu yazmaktadır.[495]

19. yy'ın ortalarında Diyarbakır'ı ziyaret eden William Duckett, kesin bir sayı vermeden kentte çok sayıda hamam bulunduğunu söyler.[496]

1852-1855 yıllarında doğuya seyahat eden Julius Heinrich Petermann'ın, kentin dört hamamının bulunduğunu söylediği[497] belirtilir.

Diyarbakır Suriçi'ni iki yol aksı dört dilime ayırmaktadır. Suriçi'nde Osmanlı Dönemi'nde yapılan ve günümüzde varlığını sürdüren hamamların dağılımlarına yine saat yönünde baktığımızda; Sağ üst dilimde yani kentin kuzeydoğu kesiminde; Çardaklı Hamamı ve (Behram) Paşa Hamamı'nın yer aldığını, sağ alt dilimde yani kentin güneydoğu kesiminde hamam yapısı bulunmadığını, sol alt dilimde yani kentin güneybatı kesiminde; Deva (Deve) Hamamı ve Melik Ahmed Paşa Hamamı'nın yer aldığını, sol üst dilimde yani kentin kuzeybatı dilimde ise Vahap Ağa Hamamı ve Kadı Hamamı'nın yer aldığını saptamaktayız.

Kentin dört dilimine göre günümüzde de varlığını sürdüren ve yerleri tespit edilmiş ancak bugün artık var olmayan hamamların tümüne baktığımızda ise; sağ üst dilimde 7, sol üst dilimde 8, sol alt dilimde 5 hamamın yer aldığını, sağ alt dilimde ise hamam yapısının bulunmadığını görürüz (Tablo 13).

Bu tabloya göre kentin üst yani kuzey yarısında toplam 15, alt yani güney yarıda ise sadece sol tarafta 5 hamam yer almaktadır. Bu durumu kent strüktürü

---

[493] Heude, *a.g.e.*, Paris, 1820, 328.
[494] Buckingham, *a.g.e.*, 1827, 214-216.
[495] Bulduk, *a.g.m.*, 2008, 190.
[496] Duckett, *a.g.e.*, 1855, 261.
[497] Petermann, *Reisen im Orient, 1852-1855*, 2 Cilt, Verlag von Veit and Comp., Leipzig, 1865, 26-30.

açısından yorumlarsak, tıpkı çarşı ve Pazar yerleri gibi hamam yapılarının da üst yarıda yoğunlaştığını görürüz.

Hamamların daha çok kentin gayet işlek olan Çarşı bölgesinde olan bu yoğunlaşmasını, hem kentin bu bölgesinin ticaret alanı olması ve hanların yer alması dolayısıyla kent sakinleri ile aynı zamanda kente gelen tüccarların ihtiyacını gidermek olarak yorumlamak, hem de genelde vakıf kuruluşu olan hamamların kentin bu ticari yönden canlı ve kalabalık olan nüfusundan daha çok kâr elde ederek vakfın diğer yapılarına sağlanan geliri artırmak çabası olarak da görmek akla yakın gelmektedir. Çünkü kervanlarla gelen, hanlarda kalan ve çarşı ve pazarlarda ticari etkinliklerini yerine getiren tüccarlar bu arada hem uzun yolun verdiği yorgunluk ve kir pası atmak, hem de ibadet edebilmek için temiz olmak amacıyla hamamları yoğun olarak kullanmış olmalıdırlar. Bu durum da bize Osmanlı kentinde han-çarşı-hamam-cami yapılarının işlevlerinin nasıl birbiriyle ilişkili olduğunu da gözler önüne sermektedir.

Diyarbakır kentinde 19. yy. sonlarında 8 hamam bulunduğu kaynaklardan anlaşılmaktadır.[498] Seyyah Cuinet de "*kentte sekiz hamam var*" diyerek bu sayıyı teyit etmektedir.[499] Günümüzde ise bu sayı 6'ya düşmüştür.

Plan: Diyarbakır'daki Osmanlı Dönemi hamamları plan olarak iki grupta incelenebilir. Birincisinde, hamamları meydana getiren ve çeşitli amaçlara hizmet eden birimlerinin yerleştiriliş düzeni göz önüne alınır. Bu açıdan bir incelemeye tabi tutulduğunda Diyarbakır'daki Osmanlı döneminde inşa edilen hamamlardan Çardaklı, (Çiz.24, Res.153-156) Deva, (Çiz.1, Res.157-160) Paşa (Çiz.25, Res.161-166) ve Melek Ahmet Paşa Hamamları'ndaki (Res.167-172) birimlerin aynı eksen üzerinde sıralandığı görülür. Kadı (Çiz.26, Res.173-178) ve Vahap Ağa (Res.179-180) Hamamları'nın mekanları ise farklı yönlerde sıralanmıştır.

İkincisi, sıcaklık tiplerine göre yapılan incelemedir. Diyarbakır'da Osmanlı Dönemi'nden kalan ve günümüzde de bir şekilde varlığını sürdüren hamamlar Semavi Eyice'nin yaptığı tipolojiye göre[500], sıcaklık ve halvet bölümleri baz alınarak değerlendirildiğinde, (Behram) Paşa Hamamı, Melek Ahmet Paşa Hamamı, Kadı Hamamı ve Vahab Ağa Hamamı'nın haçvari, dört eyvanlı ve köşe hücreli (halvetli) plan tipinde[501] inşa edildikleri görülmektedir. Benzer plan şeması Mardin Sıtti Radıviye, Mardin Ulu Cami, Mardin Yeni Kapı ve Nusaybin Çarşı hamamlarında da uygulanmıştır.[502]

---

[498] *Türk Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., XIII, Ankara, 1966, 381.

[499] Cuinet, *a.g.e.*, 1891, 380.

[500] Eyice hamamları, 1-Haçvari dört eyvanlı ve köşe hücreli tip, 2-Yıldızvari sıcaklıklı tip, 3-Kare bir sıcaklık etrafında sıralanan halvet hücreli tip, 4-Çok kubbeli sıcaklıklı tip, 5-Ortası kubbeli, enine sıcaklıklı ve çifte halvetli tip, 6-Soğukluk, sıcaklık ve halvetin eş odalar halinde olduğu tip şeklinde gruplamaktadır; Semavi Eyice, "İznik'te Büyük Hamam ve Osmanlı Hamamları Hakkında Bir Deneme", *Tarih Dergisi*, XI-15, İstanbul, 1960, 99, 120; a.y., "Hamam", *TDVİA*, İstanbul, 1997, 402-430.

[501] Sözen, *a.g.e.*, 1971, 212; Beysanoğlu, *a.g.e.*, 1996, 618; Emine Dağtekin, "Osmanlı Döneminden Günümüze Ulaşan Geleneksel Diyarbakır Hamam Mimarisi", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, II, Ankara 2008, 554.

[502] İrfan Yıldız, *Mardin'deki Su Yapıları (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi)*, Van, 2008, 188.

Çardaklı ve Deva Hamamları'nın ise sıcaklığı yıldızvari olan plan tipine sahip oldukları saptanmaktadır. Bu hamamların sıcaklıkları yıldız (6 eyvan, 6 hücre/halvet odası) planlıdır. Mardin Emir Hamamı'nın sıcaklık bölmü de yıldızvari plan şemasına sahiptir.[503] Diyarbakır hamamlarından Çardaklı ve Deva Hamamlarının sıcaklık bölümü diğer hamamlardan daha gösterişlidir.

Ayrıca, (Behram) Paşa Hamamı ile Melek Ahmet Paşa Hamamı çifte hamam olup, kadınlar ve erkekler için ayrı girişleri bulunmaktadır. Diyarbakır Osmanlı döneminde inşa edilen diğer hamamlar, Çardaklı, Deva, Kadı ve Vahab Ağa Hamamları tek hamamdır.

Mimari: Diyarbakır'da Osmanlı döneminde inşa edilen bütün hamamlarda taşıyıcı eleman olarak duvarlar kullanılmıştır. Hamamlarda kubbelere geçişler tromp ve pandantiflerle sağlanmıştır. Melek Ahmet Paşa ve Vahap Ağa Hamamları'nın Hamamı'nın soğukluk kısımlarını örten kubbeye geçişler, yanlarda dört sivri kemer ve köşelerde tromplar ile geçilmiştir. Melek Ahmet Paşa Hamamı'nın cadde tarafında erkekler için olan ana portalinden üç basamakla geçilen küçük sahanlık bölümünün büyük, aydınlık fenerli kubbesine, Çardaklı, Deva (Deve) ve Vahap Ağa Hamamı'nın soyunmalık bölümünü örten, sekiz dayanak üzerine oturtulmuş olan kubbeye, Melek Ahmet Paşa Hamamı, (Behram) Paşa Hamamı ve Çardaklı Hamamı'nın soğukluk bölümlerinin üzerini örten kubbelere, (Behram) Paşa Hamamı'nda, ılıklığın kubbesine, Paşa Hamamı, Kadı Hamamı, Çardaklı Hamamı ve Vahap Ağa Hamamı'nın sıcaklık orta bölümlerini örten kubbelere ve Melek Ahmet Paşa Hamamı, Paşa Hamamı ve Çardaklı Hamamı'nın sıcaklık bölümlerindeki halvetlerin üzerini örten kubbelere geçişler pandantiflerle sağlanmıştır. Çardaklı Hamamı'nda, soyunmalık bölümünü örten, sekiz dayanak üzerine oturtulmuş olan kubbeye geçişi sağlayan pandantifler soyunma yerinde bulunan ikinci kat eyvanlarına kadar inmektedir.[504]

Diyarbakır hamamlarında en çok kullanılan örtü elemanı kubbedir. Hamamların bazı bölümlerinde tonoz da kullanıldığı görülmektedir. Tonoz bingi daha çok çapraz ve beşik tonoz şeklinde uygulanmıştır. Hamamların sıcaklık ve soğukluk bölümleri ile kare planlı halvet mekanların üzeri kubbe ile örtülüdür. En büyük çaplı kubbeler mekanın genişliğinden dolayı hamamların soğukluk bölümlerinde kullanılmıştır. Diyarbakır'daki tüm Osmanlı dönemi hamamlarının soğukluk kısmının üzeri kubbe ile örtülmüştür. Kubbeler, sekizgen bir kasnak üzerine oturtulmuş ve ortalarına birer aydınlanma feneri yerleştirilmiştir.

Diyarbakır'daki Osmanlı dönemi hamamlarından Paşa Hamamı, Kadı Hamamı, Melek Ahmet Paşa Hamamı ve Çardaklı Hamamı'nda daha çok beşik tonoz kullanımı tercih edilmiştir. Deva (Deve) Hamamı'nın, giriş bölümündeki sahanlık ile sahanlığın sağında bulunan, soyunmalık, ılıklık ve yıkanma yerine açılan kısımların üst örtüleri, çapraz tonozdur. Bu çapraz tonoz1arda aydınlık feneri kullanılmıştır. (Behram) Paşa Hamamı'nın ılıklığa giriş kapısı da tonoz örtülüdür.[505] Melek Ahmet Paşa Hamamı'nın cadde tarafında erkekler için olan ana portalinden üç basamakla girilen küçük sahanlık bölümünün[506], Deva (Deve), Çardaklı ve Vahap

[503] Yıldız, *a.g.e.*, 2008, 188.
[504] Beysanoğlu, *a.g.e.*, 1996, 651.
[505] Dağtekin, *a.g.m.*, 2008, 552.
[506] Beysanoğlu, *a.g.e.*, 1996, 618.

Ağa Hamamı'nın soyunma yerlerinin[507], (Behram) Paşa Hamamı'nın kare mekanlı soğukluk bölümü[508] ile Vahap Ağa Hamamı'nın soğukluk bölümünün üstleri kubbe ile örtülmüştür.[509]

Diyarbakır'da Osmanlı döneminde inşa edilen bütün hamamların cepheleri süslemeden uzak, oldukça yalın bir şekilde düzenlenmiştir. Bu yönüyle diğer bölgelerdeki hamamlarla benzeşmektedirler. Duvarlarda malzeme olarak siyah kesme taş ve moloz taş kullanılmıştır. Genel olarak Diyarbakır'daki tüm hamamların cepheleri sağır tutulmuştur. Günümüzde kullanılmayan hamamlardan Paşa Hamamı'nın soğukluk bölümüne girişin sağ tarafında yer alan pencere hariç dış cepheye açılan herhangi bir pencere tespit edilememiştir. Hamamların dış cephelerinin tamamı sıvasızdır. Kadı Hamamı, (Behram) Paşa Hamamı ve Melek Ahmet Paşa Hamamı'nın iç duvarları sıvalıdır.

Anadolu'da inşa edilmiş ilk Türk yapılarında ışıklandırmanın, havalandırma ile birlikte dış duvarlara açılmış küçük mazgal pencereler ile üst örtüde ise ışık gözleri ve aydınlık fenerleriyle sağlandığı ifade edilmektedir. Hamamlar, yalıtım sağlamak ve işlevleri gereği gizlilik gerektiren bir özellik taşıdığı için duvarları genellikle sağır kalmakta ve aydınlatma genellikle üst örtüde açılan tepe pencereleri ya da ışık gözleri tarafından sağlanmaktadır. Erken tarihli Selçuklu hamamlarında ışık gözleri ve aydınlık fenerleri oldukça küçük ve az sayıda görülmektedir. Ancak 14. yüzyılın ortalarından itibaren ışık gözlerinin arttığı görülmektedir.[510] Hamamlar 15. yüzyılın başlarından itibaren büyük kubbelerin kasnaklarına pencere açılarak doğal yolla aydınlatıldığı görülmektedir.[511]

Hamamlarda, soyunmalık bölümüne bir rüzgârlıktan geçilerek girilir.[512] Soyunmalık bölümü, sıcaklık bölümüyle hemen hemen aynı büyüklükte ya da ondan biraz daha büyük olmaktadır.[513] Soyunmalık genellikle yuvarlak camdan pek çok penceresi olan bir kubbeyle örtülüdür. Zemini mermer kaplı olup, kenarlarda oturma sekileri ve ortada fıskiyeli havuzu bulunan geniş bir mekandır.[514] Deva (Deve) Hamamı'nın soyunmalık bölümünde güzel bir havuz bulunmaktadır. Soğukluk ve ılıklık kısmının arasında kalan kapının ortasında tüteklik bacası vardır. Bu baca buharın soyunmalık kısmına geçmesini önlemektedir.[515] Vahap Ağa Hamamı'nda, soyunma yeri caddeye bakan kısma, dükkanlara açılmıştır. Dıştan, soyunma yerinin aydınlık feneri kubbesi açık şekilde görülmektedir. Çardaklı Hamamı'nın dikdörtgen planlı soyunma yerinde simetrik iki eyvanı bulunmaktadır. Doğu-batı doğrultulu bu eyvanlar iki katlıdır. Birinci kat eyvanlar düz kemerlidir. Alt kat eyvanlarının sağ ve soluna yuvarlak kemerli nişler yerleştirilmesi bu kısmı hareketlendirmiştir. Kemerler düz, sivri, yuvarlak şekillidir. Ayrıca, sağır boşaltma kemerleri içine alan ve küçük

---

[507] Beysanoğlu, *a.g.e.,* 1996, 551.
[508] Dağtekin, *a.g.m.,* 2008, 552.
[509] Beysanoğlu, *a.g.e.,* 1996, 652; Dağtekin, *a.g.m.,* 2008, 554.
[510] Yılmaz Önge, "Anadolu Türk Mimarisinde Tabii Işıklandırma", *Önasya,* VII-73, 1971, 6-7, 11.
[511] Önge, *a.g.m.,* 1971, 11.
[512] Ayla Ödekan, "Hamam", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi,* II, İstanbul, 1997, 752.
[513] Evindar Yeşilbaş, *Diyarbakır'da Su Mimarisi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2007, 24; Yılmaz Önge, "Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, I, İstanbul, 1988, 407.
[514] Ödekan, *a.g.m.,* 752.
[515] Beysanoğlu, *a.g.e.,* 1996, 550-551; Dağtekin, *a.g.m.,* 2008, 551.

soyunma yeri olarak kullanılan nişlerle bu kısmın bir uyum içinde olması düşünülmüştür.[516]

Hamamlarda soğukluk bölümü yıkanmadan çok dinlenme ve bekleme yeri olarak kullanılan ve sıcaklıktan önce gelen bir mekandır. Bu alanda hiç kurna bulunmaması ve çok sayıda sekinin yer alması buranın bir dinlenme yeri olduğunun göstergesidir. Bu bölümün duvarlarında ve sekilerin altında ayakkabı, çanta vs. gibi malzeme koymak üzere nişler bulunmaktadır. 16. yüzyıldan sonra inşa edilen bazı hamamlarda soğukluk kısmının düzenleme olarak sıcaklık bölümüne benzetildiği belirtilmektedir.[517] Bu bölümün örtüsü de ışıklıklı diyebileceğimiz aydınlık fenerli bir kubbedir. Bir kenarda helalar ve tıraş hücreleri bulunur.[518] Deva (Deve), (Behram) Paşa, Melek Ahmet Paşa, Kadı ve Vahap Ağa Hamamları'nın, soğukluğu kare formludur. Çardaklı Hamamı'nın soğukluğu bunlar arasında istisna teşkil edip, dikdörtgen planlıdır. Melek Ahmet Paşa Hamamı günümüze sadece soğukluk bölümüyle gelebilmiştir. Kare mekanlı soğukluk cephede özgün olmakla birlikte, içerde yatayda iki bölüme ayrılmıştır.[519] Soyunma bölümünün her iki yönünde havlu ve elbise takımlarının konulması amacına hizmet eden nişler yerleştirilmiştir. Melek Ahmet Paşa Hamamı'nda, soğukluğun kuzeyi ile ılıklık ve sıcaklık kısımlarının kuzeyine gelen birer hücre birbirine bağlanarak erkeklere mahsus küçük bir bölüm oluşturmuştur.[520] Kadı Hamamı'nda soğukluk bölümünün ortasında yuvarlak biçimli bir havuz yer alır. Duvarlarda malzeme koymak üzere ve sekilerin altında da ayakkabı, çanta vs. bırakmak üzere nişler açılmıştır. Vahap Ağa Hamamı'nda, "L" biçiminde olan ikinci ılıklık kısmı günümüzde soğukluk işlevini görmektedir.[521]

Diyarbakır Osmanlı dönemi hamamlarının ılıklık bölümü genellikle yan yana iki bölümden oluşmaktadır. Mekanların üzeri kubbe ve yarım kubbelerle örtülüdür. Deva (Deve) Hamamı'nda, ılıklığa soğukluktan bir koridorla ulaşılmaktadır. Burası yan yana iki kubbe ve bunun güneyinde bir yarım kubbe ile örtülüdür. Mekanın sağ tarafında helalar yer almaktadır. Çardaklı Hamamı'nın ılıklığı ise iki bölümden oluşmuştur ve dikdörtgen planlıdır.[522] Melek Ahmet Paşa Hamamı'nda, ılıklık bölümüne dört basamaklı bir merdivenle varılır. Ilıklık kısmı yan yana üçer kubbe ile birer yarım kubbeden oluşan iç içe iki kısımdır.[523] Ilıklık bölümünün güney bölümü, ortadan enine sivri bir kemerle iki kısma ayrılmıştır. ikinci ılıklık kısmına eğik bir kapı ile geçilmektedir. Burası, enine kemerlerle üç bölüme ayrılmıştır.[524] Orta kısmın üstü beşik tonozla yanlardakiler kubbeyle örtülmüştür. Her iki bölümün kuzey hücreleri birer bölme ile ayrılarak erkeklere tahsis edilmiştir. Kadı Hamamı'nın ılıklık kısmı, birbirine bağlı kare planlı iki mekandan oluşmuştur. İkinci odanın sonunda helâlar yer alır.[525] Vahap Ağa Hamamı'nda ılıklık iki adettir. Birincisi

---

[516] Beysanoğlu, *a.g.e.,* 1996, 551.
[517] Yeşilbaş, *a.g.t.,* 2007, 25; Yılmaz Önge, *Anadolu'da XII.-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları*, Ankara, 1995, 24.
[518] Ödekan, *a.g.m.,* 1997, 752.
[519] Dağtekin, *a.g.m.,* 2008, 551, 553.
[520] Kültür Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün 02.07.1982 tarihli kültür envanterine göre; Dağtekin, *a.g.m.,* 553.
[521] Dağtekin, *a.g.m.,* 2008, 554.
[522] Dağtekin, *a.g.m.,* 2008, 551.
[523] Kültür Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün 02.07.1982 tarihli kültür envanterine göre; Dağtekin, *a.g.m.,* 553.
[524] Beysanoğlu, *a.g.e.,* 1996, 619.
[525] Dağtekin, *a.g.m.,* 2008, 553-554.

soğukluğa paralel olarak sıralanmış üç kubbe ile örtülü bir koridordan ibarettir. İkinci ılıklık "L" biçiminde olup, bu ılıklığa güney tarafından basık kemerli bir kapı geçit vermektedir.[526]

Hamamın asıl yıkanma yeri sıcaklık bölümüdür. Sıcaklık, zeminde bir göbek taşını bulunduran kubbeli bölüm ile bu bölüm etrafında aksiyal olarak düzenlenmiş eyvanlar ile köşe halvetlerinden oluşmaktadır. Bu şema çoğu Anadolu hamamlarının sıcaklıklarında karşılaşılan bir planlamadır. Köşe odaları (halvet'ler) çok sıcak bölmeler olup, kemerli bir kapıyla orta mekâna bağlanırlar. Orta kubbe altında daire ya da çokgen biçimli göbektaşı, çevre duvarlardaysa kurnalar bulunur. Sıcaklık düzenlemesi, hamam tipolojisi üzerinde çalışan araştırmacıların önemle üzerinde durdukları bir veri olmuştur. Hamamların plan tipleri genellikle sıcaklık bölümü esas alınarak yapılmıştır. Diyarbakır'daki Osmanlı dönemi hamamlarının sıcaklıkları haçvari ve yıldızvari plan şeması göstermektedirler. (Behram) Paşa, Melek Ahmet Paşa, Kadı ve Vahap Ağa Hamamları'nın sıcaklıkları haçvari plan tipindedirler. Haçvari plan, dört eyvanlı ve dört köşe hücreli bir şema arz etmektedir. (Behram) Paşa Hamamı'nın haçvari dört eyvan ve köşe halvetli plana sahip sıcaklığının ortasında çokgen bir göbek taşı yer almaktadır. Melik Ahmet Paşa Hamamı'nın haçvari sıcaklığı yanlarda sivri kemer gerisinde küçük birer kubbe ile örtülü dört eyvan ile köşelerde kubbeli birer hücreden oluşur.[527] Üst örtüsü pandantiflerle geçişi sağlanan kubbedir. Göbek taşının eskiden mermerden yapıldığı, sonradan yapılan onarımlarda beton kullanılarak göbek taşının çirkinleştirildiği belirtilmektedir. Eyvanların açıklıkları sivri kemerli köşe odalarına geçit veren kapılar ise düz lentoludur.[528] Kadı Hamamı'nın sıcaklığı da dört eyvan ve köşe halvetli, haçvari plan tipindedir. Eyvanların karşı duvarlarında birbirine simetrik ikişer niş yer almakta ve yan duvarlarının önündeki taştan sekilerin ortasında karşılıklı olmak üzere dikdörtgen formlu birer kurna yer almaktadır. Vahap Ağa Hamamı'nda ikinci ılıklığın en batısındaki kubbenin bulunduğu yerden geçilerek köşe bir odaya, oradan da sıcaklık sofasına girilir. Sıcaklığı haçvari dört eyvan ve köşe halvet hücreli plan tipindedir.[529] Halvetin ortasında mermerden yapılmış küçük bir havuz yer almaktadır.[530] Çardaklı ve Deva Hamamları'nın sıcaklıkları ise yıldızvari plan tipindedir. Yıldızvari plan, 6 eyvan ve 6 köşe hücreli bir şema sunmaktadır. Diyarbakır'daki Osmanlı dönemi hamamlarından Deva Hamamı'nda sıcaklık bölümü dört eyvan ve altı halvetten oluşmaktadır. Bu kısmın ortasında yuvarlak formlu bir göbek taşı yer almaktadır. Sıcaklığın giriş kapısı karşısında sivri kemerli 0.30 m.-0.40 m. derinliğinde içerisinde kurnaların bulunduğu nişler yer almaktadır. Kubbe ile örtülü sıcaklıkta aydınlatmanın kubbe eteklerine kadar inen ışıklıklardan sağlandığı belirtilmektedir.[531] Çardaklı Hamamı'nın sıcaklığı on iki köşeli yıldızvari plan tipine uygundur. Köşelerde halvet ve halvet aralarında da eyvanlar bulunmaktadır.[532] Eyvanlar ve hücrelerde kurnalardan bir metre yükseklikte küçük nişler açılmıştır.[533] 6 eyvan, 6 hücre yani yıldızvari sıcaklık şemalı bu bölümün kubbesine geçiş pandantiflerledir. Eyvanların üst örtüsü beşik tonoz, hücrelerinin ki kubbedir.

---

[526] Dağtekin, *a.g.m.*, 554; Beysanoğlu, *a.g.e.*, 1996, 651-652.
[527] Kültür Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün 02.07.1982 tarihli kültür envanterine göre; Dağtekin, *a.g.m.*, 553.
[528] Beysanoğlu, *a.g.e.*, 1996, 619.
[529] Sözen, *a.g.e.*, 1971, 212.
[530] Beysanoğlu, *a.g.e.*, 1996, 652.
[531] Dağtekin, *a.g.m.*, 551-552.
[532] Dağtekin, *a.g.m.*, 1996, 551.
[533] Beysanoğlu, *a.g.e.*, 1996, 552.

Diyarbakır hamamlarında aydınlatma tepe pencereleri, ışık gözleri, aydınlık feneri ve kubbe kasnağına açılan pencerelerle sağlanmıştır.

Diyarbakır'da Osmanlı dönemine ait altı hamamdan beşinin soğukluk bölümlerinin üzerini örten kubbenin ortasında sekizgen formlu, bir tanesinde ise altıgen koni biçimli aydınlık feneri bulunmaktadır. Çardaklı, Deva, (Behram) Paşa, Melek Ahmet Paşa ve Vahap Ağa Hamamları'nda fenerler sekizgen biçimindedir ve fenerlerin her kenarında sivri kemerli pencereler yer almaktadır. Kadı Hamamı'nın feneri ise, altıgen koni biçimindedir.[534]

Hamamlar büyük kubbelerin kasnaklarına pencere açılarak doğal yolla aydınlatılmaktadırlar. Diyarbakır'da Osmanlı döneminde inşa edilen hamamların soğukluk bölümlerinin üzerini örten kubbeler kasnaklara oturmaktadır. Kasnaklara açılan pencereler karşılıklı dört adet olup farklı formlarda inşa edilmişlerdir. Deva (Deve) Hamamı'nın, soyunmalık kısmının kubbe kasnağında, sağır kemerler üstünde, sivri kemere sahip dört pencere mevcuttur. Yapının aydınlanması, bol pencerelerle sağlanmıştır. Melek Ahmet Paşa Hamamı'nın kubbe kasnağında yer alan pencereler siyah-beyaz renkli taşlarla sivri formda inşa edilmiştir. Kadı Hamamı'nda soğukluk bölümünde kubbeye doğru yuvarlak kemerli pencereler vardır. Vahap Ağa Hamamı'nın soğukluk bölümündeki yanlarda dört sivri kemer ve köşelerde trompların yer aldığı sekizgen kasnak üzerine oturtulan kubbede, kasnağın dört yanında sivri kemerli birer pencere vardır. Ayrıca kubbenin ortasındaki sekizgen planlı fenerin her yüzünde sivri kemerli birer pencere yer almaktadır.[535]

Diyarbakır'daki hamamların iç mekanları, kubbe ve tonozlarının sırtlarına açılan yuvarlak kesitli ışık gözleri ile aydınlatılmıştır. Paşa Hamamı, Kadı Hamamı ve Çardaklı Hamamı'nın sıcaklık bölümlerini örten kubbe ve tonozlarda ışınsal biçimde çok sayıda ışık gözleri mevcuttur. Kadı Hamamı'nda ılıklık bölümünün üzerini örten kubbede üçlü ışık gözleri kullanılmışken; Kadı Hamamı, (Behram) Paşa Hamamı ve Çardaklı Hamamı'nın sıcaklık bölümü merkezi kubbelerinde ışık gözlerinin çok sayıda ve dağınık olarak kullanıldığı görülmektedir.

Hamamlar işlevleri gereği mahremiyet arz ettiklerinden tepeden ışıklandırılan yapılardır. Diyarbakır'daki Osmanlı Dönemi'nde inşa edilen ve günümüze ulaşan hamamların bütün cepheleri sağır olarak inşa edilmiştir. Sadece, (Behram) Paşa Hamamı'nın soyunmalık duvarında girişin sağ tarafında yer alan sivri kemer içerisine açılan dikdörtgen pencere yapıya hareketlilik kazandıran bir öğe olarak istisnadır. Pencerenin bir tarafında yer alan geometrik geçmeli sütuncenin parçaları dağınık bir şekilde pencerenin etrafında kullanılmıştır. (Behram) Paşa Hamamı'nın soyunmalık duvarında yer alan pencere dışında hiçbir hamamın soyunmalık duvarında pencere bulunmamaktadır.

Diyarbakır şehir merkezinde yer alan altı hamamda da işlevleri gereği süslemeye fazla önem verilmediği görülmektedir. Bu hamamlarda uygulanan genel bir eğilimin sonucudur. (Behram) Paşa Hamamı'nda soyunmalık bölümünün duvarında yer alan pencerenin geometrik geçmeli sütuncesi yapıya hareketlilik katmıştır. Melek Ahmet Paşa Hamamı'nın cadde yönünde bulunan ve erkeklere ait

[534] Dağtekin, *a.g.m.*, 2008, 555.
[535] Dağtekin, *a.g.m.*, 2008, 554.

olan beyaz taştan ana portalinin köşelerinde sütunceler yer almaktadır. Bu sütuncelerin taştan başlıkları, geometrik motiflerle süslüdür.[536] Kadı Hamamı'nın sıcaklık bölümünün duvarlarında dört sıra halinde verevine yarım dörtgenlerin ardışık yerleştirilmesiyle oluşturulmuş bir geometrik bezeme kuşağı dolanmaktadır. Diyarbakır merkezde yer alan Osmanlı dönemine ait altı hamamın da yazıtı bulunmamaktadır.

Diyarbakır'da Osmanlı döneminden günümüze ulaşan hamamlar insan ve doğa kaynaklı bozulmalarla karşı karşıya kalmıştır. Kadı Hamamı son yıllarda restorasyon geçirmiş ancak halen faaliyete geçirilmemiştir. Hamamların çoğu özgün işlevi dışında depo ve ticari amaçlı olarak kullanılmaktadır. Örneğin, Melek Ahmet Paşa Hamamının soğukluk bölümü bugün her türlü ev gerecinin satıldığı ucuzlukçu dükkanı olarak, cadde yönünde bulunan erkekler girişini geçit verdiği sahanlık bölümü ise peynirci dükkanı olarak kullanılmaktadır (Çiz.67), (Çiz.69).

5.2.1.8. KAMU YAPILARINDA

Plan: Diyarbakır'daki Osmanlı kamu yapılarının plan tiplerinde genel olarak simetrik bir düzenleme dikkat çekmektedir. Yapıların bir, iki ve üç gibi kat sayısına sahip olduğu ve genellikle her katta aynı plan tipinin uygulandığı saptanmaktadır. Bu yapılar genel olarak, ortada bulunan bir koridor ya da hol etrafında şekillenen, farklı mekânlardan oluşan plan düzenlemeleri ile dikkat çekmektedir.[537] Genellikle kare ya da dikdörtgen plan içeren iç mekânların düz tavanlı düzenlendiği, cephelerinde açılan çok sayıdaki pencere ile aydınlanmalarının sağlandığı görülmektedir. Cephelerde yer alan çıkmalar aynı zamanda bulundukları mekâna genişlik kazandırmaktadırlar.[538]

Diyarbakır'daki Osmanlı kamu yapılarının plan tipleri, yapı gruplarına ve kullanım özelliklerine göre değişiklik göstermektedir. Diyarbakır'da karşımıza çıkan 3 adet eğitim amaçlı kamu yapısından Darü'l Muallim ve Diyarbakır İdadi Mektebi'nde haçvari, Mekteb-i Nisa'da ise yanlardan kanatlı plan düzenlemesi görülmektedir. Bu yapıların plan kuruluşunda genel olarak iki katlı düzenleme hakimdir. Bazı yapılarda bodrum katı da bulunmakta ancak yapı dışa yine iki katlı olarak yansımaktadır. Yapıların zemin katını haçvari bir koridor ve koridora açılan sınıflar oluşturmaktadır. İkinci katta ise, zemin katın planı tekrarlanmaktadır. Yapılarda göze çarpan en önemli karakteristik özellik alt ve üst katın simetrik bir plan dahilinde yapılmasıdır.

Diyarbakır'da adli, idari ve hastane yapısı olarak inşa edilmiş, Adliye Binası, Hükümet Binası ve Gureba Hastanesi örneklerinde yanlardan kanatlı plan tipi göstermektedir. Dikdörtgen bir plan şemasına sahip bu yapıların her üçü de iki katlı olarak ele alınmıştır. Bunlar dışındaki Hapishane Binası'nda avlulu bir plan şeması uygulanmıştır. Avlu etrafındaki kapalı birimler, dikdörtgen birer mekan şeklinde düzenlenmiş olup, her biri ortada sıralanmış desteklerle iki bölüm haline getirilmiştir. Binanın güneyindeki giriş kısmı iki katlı, diğer birimler tek katlı olarak ele alınmıştır. Defterdarlık ve Vakıflar Müdürlüğü düzgün olmayan dikdörtgen bir plan şeması arz etmektedir. Belediye Binası'nın ise ikinci katı tamamen değiştirildiğinden

---

[536] Beysanoğlu, *a.g.e.,* 1996, 618.
[537] Baydaş, *a.g.t.*, 2007, 182.
[538] Nurcan İnci Fırat, "XX. Yüzyıl Başlarında Görülen Osmanlı Mimarisi*", Osmanlı Ansiklopedisi*, X, Ankara, 1999, 296.

plan tipini anlamak mümkün olmamaktadır. İç Kale'de yer alan ve Diyarbakır'daki Osmanlı dönemi kamu yapılarından geç tarihli eserler olan Cephanelik ve Atatürk Müzesi Kütüphanesi plan ve mekân anlayışı bakımından birbirine çok yakın düzenlemeler içermektedirler. Her iki yapı da kareye yakın bir plan şeması göstermekte olup, bodrum katlarıyla birlikte üç katlı bir düzenlemeye sahiptirler. Bu iki yapının plan şeması İç Kale'de yer alan ve Osmanlı döneminin son zamanlarında, 19. yy.'da inşa edilen diğer kamu yapılarından oldukça farklı bir düzenleme göstermektedirler. Diğer yapılar büyük boyutlu olarak ele alınmış olup, Cephanelik ve Atatürk Müzesi Kütüphanesi ise oldukça küçük, derli toplu ve kare planlı olarak inşa edilmişlerdir.[539]

Diyarbakır'da askeri amaçlı olarak inşa edilmiş İç Kale'deki Jandarma Kışlası ile Kolordu Binası ve surlar dışında yapılan Kurt İsmail Paşa Kışlası plan açısından farklı düzenlemeler göstermektedirler. Bunlardan Jandarma Kışlası, kuzey-güney yönünde dikdörtgen bir plan şeması göstermektedir. Yapı, eğimli bir arazi üzerine konumlandığından batı cephesi kot farkından dolayı tek katlı diğer cepheleri ise iki katlıdır. İç mekanı her iki katta da aynı, kuzey-güney yönünde uzanan desteklerin kemerlerle birbirine bağlanması suretiyle ikiye bölünmüştür. Çapraz eksenli bir başka ifadeyle haçvari bir plan düzenlemesi gösteren Kolordu Binası ise ortada birbirini kesen iki koridor etrafında sıralanan mekanlarla oluşturulmuştur. Kurt İsmail Paşa Kışlası ise, plan bakımından Diyarbakır'da tek örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Yapının, İstanbul Taşkışla'nın plan şeması ve mimari yapısı ile benzerlik taşıması, bu planın Osmanlı'nın son dönemlerinde uygulanmış olduğunun bir göstergesi sayılmaktadır.[540] Dikdörtgen planlı ve iki katlı yapı ortasındaki avlu etrafında şekillenmektedir. Osmanlı'nın 19. ve 20. yy. içerisinde Kurt İsmail Paşa Kışlası gibi gerek İstanbul ve gerekse devletin önemli merkezlerinde kışla binaları inşa edildiği ifade edilmektedir. III. Selim döneminde (1789-1807) yapılan Haydarpaşa'daki Selimiye Kışlası, 1851'de inşa edilen Kuleli Kışlası, Gümüşsuyu Kışlası (1861-1862); Maçka Kışlası ve Silahhanesi (1862), Mecidiye Kışlası (Taşkışla) (1864); Taksim Topçu Numune Alayı Kışlası bunların en önemlilerini oluşturmaktadır.[541]

Mimari: Diyarbakır'daki kamu yapılarında taşıyıcı eleman olarak daha çok duvar payesi kullanılmıştır. Sütun, bina girişlerinde veranda şeklinde bir çıkıntılı ön bölüm yer alıyorsa taşıyıcı olarak kullanılmıştır. Diyarbakır İç Kale'de yer alan Kolordu Binası'nın (Çiz.40, Res.275-280) doğu ve batı girişlerinin önünde bulunan bölümler ile yine aynı yerde bulanan Jandarma Kışlası'nın(Çiz.28, Res.187-192) doğu girişinin önündeki bölüm sütunlarla taşınmaktadır.Yapıların iç mekanlarında sütunların kullanıldığına rastlanmamaktadır. Sütunlar sadece yukarıda bahsi geçen iki yapıda ön cephede taşıyıcı olarak kullanılmışlardır. Bundan başka bütün yapıların cephelerinde süsleme amaçlı gömme sütunlar yer almakta, ancak bunların taşıyıcı özelliği bulunmamaktadır.

Diyarbakır'da İçkale'de yer alan Osmanlı dönemi kamu yapılarında yuvarlak ve sivri kemerler kullanıldığı gözlenmektedir. Diyarbakır'da İçkale'de yer alan Osmanlı dönemi eğitim yapılarından İdadi Mektebi (Çiz.38, Res.259-266) ve Darü'l-

---

[539] Baydaş, *a.g.t.,* 2007, 186.
[540] Baydaş, *a.g.t.* 2007, 188.
[541] İlhan Tekeli, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Kentlerindeki Değişmeler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi,* İstanbul, 1985, 895.

Muallim Binaları'nda (Çiz.36, Res.237-242) özellikle merdivenlerin yer aldığı bölümde ve yan kanatlara geçişte yuvarlak kemer kullanılmıştır. Yapıların iç mekanında birimlere geçit veren kapıların üzerinde üst bölümü yuvarlak kemerli olan sağır nişlerin bulunduğu gözlenmektedir. Merdivenlerin bulunduğu alanı çevreleyen kemerler, tonoz şeklinde devam etmektedir. Çoğunlukla merdivenlerden çıkışta karşıda yer alan cephede aynı büyüklükte yuvarlak bir hafifletme kemeri yer almaktadır. Diyarbakır İdadi Mektebi, Darü'l-Muallim, Mekteb-i Nisa(Çiz.43, Res.293-243) ve Kolordu Binası (Çiz.40,Res.275-280) bu özellikleri sergilemektedirler. Diyarbakır'daki İdadi Mektebi, Darü'l-Muallim Binası, Gureba Hastanesi, (Res.247-252) Adliye Binası, (Çiz.39, Res.267-274) Atatürk Müzesi, (Çiz.41, Res.281-284) Cephanelik, (Res.193-196) Vakıflar Bölge Müdürlüğü Binası (Res.285-288) ve Defterdarlık binasının (Çiz.42, Res.289-292) giriş kapılarının üzeri kapı açıklığının yanlarında yer alan gömme sütunlar üzerindeki kemerle geçilmiştir. Ayrıca İdadi Mektebi ve Darü'l-Muallim'in kemerli kapı girişlerinin yanlarında bulunan pencereleri ile Adliye Binası'nın ön cephesinde yer alan pencerelerini ortalarında kilit taşı bulunan basık birer kemer örtmektedir. İçkale'deki Kolordu Binası'nın ön ve arka girişlerinde sütunların taşıdığı birer ön bölüme yer verilmiştir. Bu bölümlerde sütunların arası kuzey ve güney yönlerinde birer basık kemer, ön taraflarında ise, ortadaki büyük yanlardaki daha küçük olan ve ortalarında kilit taşı bulunan üç kemer vasıtasıyla geçilmiştir. Yapının pencerelerinin üst kısımları da basık kemer şeklinde örtülmüş ve taşlar da dendan oluşturacak şekilde örülmüşlerdir.[542]

Diyarbakır'daki kamu binalarının cepheleri farklı düzenlemeler içermekle birlikte kullanılan öğeler aynı olup, düzenlemelerdeki değişiklik kat sayısında ortaya çıkmaktadır. Cepheleri simetrik biçimde düzenleme önemli bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Yapıların cepheleri hem kendi içlerinde simetrik bir düzenleme içinde hem de diğer cephelerle simetrik bir ilişki halindedir. Cephelerde simetri eksenini belirleyen etmen çoğunlukla genelde cephelerin ortasında yer alan girişlerdir. Bunlar hem binanın ana eksenini, hem de cephelerin simetrik oluşumunu belirleyen en önemli faktör konumundadır. Bu dönemde cepheler silme, korniş, pilastır gibi mimari elemanlarla yatay ve dikey olarak bölümlere ayrılmıştır. Gureba Hastanesinin Dicle Nehri'ne bakan girişinin yanlarında bulunan ve başlıkları baklava dilimi şeklinde olan ikişer gömme sütunun üzerinde yer alan pilastırlar iki kat boyunca uzanmaktadır. Cephelerde düzen oluşumunda etkili bir diğer faktör yatay ve dikey hatlardır. Kat ve pencere düzenleri taşıntılı silmelerle vurgulanmaya çalışılmıştır.[543] Yapılarda silme ve kornişler katlar arasındaki sınırı vurgulayarak ya da saçak hizasını dolaşarak yatay çizgileri belirlemektedir. Pilastırlar da dikey çizgileri oluşturarak geniş cepheleri üçe, beşe, yediye bölmektedirler. Bu yatay ve dikey çizgilerle cepheler hareketlendirilmiş,dikey çizgiler çıkmalarla desteklenmiştir. Bu dönemde her yapıda, hatta en sade yapılarda bile silmeler uygulanmıştır. Silmeler kat ayrımını belirleyerek, saçak hizasında ya da pencere kavisi boyunca dolaşarak açıklık sıralarını birbirine bağlamış ve şekil olarak düz ya da profilli olarak kullanılmış, bazen de üzerleri bezenmiştir.

Diyarbakır Darü'l Muallim ve İdadi Binası'nın Elazığ'da bulunan Harput Mülkiye İdadisi ile cephe düzenlemesi yönünden büyük bir benzerlik içinde olduğu ve bu benzerliği yapılardaki pencerelerin biçimi, cephelerde yer alan pilastırlar,

[542] Baydaş, *a.g.t.,* 2007, 215.
[543] Fırat, *a.g.m.,* 1999, 294.

silme ve kornişlerin oluşturduğu ifade edilmektedir.[544] Diyarbakır'daki Osmanlı döneminde inşa edilen kamu yapılarının tümünde cepheleri pilastırlarla hareketlendirme olgusu görülmektedir. Diyarbakır İdadisi ve Darü'l-Muallim, Mekteb-i Nisa, Gureba Hastanesi, İç Kale'deki Adliye, Atatürk Müzesi, Defterdarlık Binası, Kolordu Binası'nın cepheleri pilastırlarla hareketlendirilmiştir.

Darü'l-Muallim ve İdadi Mektebi ile İç kale'deki Adliye, Atatürk Müzesi, Cephanelik, Kolordu Binası, Vakıflar Müdürlüğü ve Defterdarlık binalarında katlar silmelerle ayrılarak vurgulanmıştır. Bu dönemde özellikle ön cephelerde, köşe ve giriş birimlerinin öne taşırılarak yükseltilmesi ile oluşan dışa taşkın çıkmalar cephelerde dikkati çeken bir başka özelliği vurgulamaktadır. Çıkmalar aynı zamanda cephelerde simetriyi oluşturmuşlardır. Cephelere hareketlilik getiren bu çıkmalar bazen oldukça yüzeysel, bazen de oldukça belirgin olmaktadırlar. Yapının girişini vurgulamak için de kullanılan ve çoğunlukla ön cephenin ortasında yer alan çıkmaların üstü kimi zaman asıl örtü elemanından farklı biçimde kubbe, külah, çatı şeklinde örtülmüştür. Diyarbakır'da Osmanlı döneminde inşa edilen kamu yapılarında en önemli cepheyi giriş cephesi oluşturmaktadır. Ana girişler, özenli bir şekilde düzenlenerek genellikle ön cephenin tam ortasına gelecek şekilde, bazen de cephenin iki yanına kaydırılmış biçimde konumlanmıştır. Bu dönem yapılarında ön cephenin önem kazanması, dolayısıyla girişlerin daha özenli yapıldığının göstergesidir.

Diyarbakır'daki örneklerin cepheleri incelendiğinde giriş cephelerine ayrı bir önem verildiği göze çarpmaktadır. Giriş cephelerinde yer alan pilastırlar ve bunların arasında yer alan kapı ve pencerelerin simetrik yerleştirilişi ön cepheye dikkatleri çeken diğer unsurlardandır. Bazı yapıların cephelerinde (Darü'l-Muallim Binası) birinci ve ikinci katın bitimini göstermek için yatay silme kornişler kullanıldığı, bunların bazen yapıların arka cephe hariç olmak üzere diğer cephelerinde de dolandığı görülmektedir. Ayrıca bu yapının giriş cephesine bir üçüncü kat ilave edilerek buranın üçgen bir çatı haline getirilmesi ön cepheyi diğer cephelerden ayıran özelliklerdendir.

Bazı yapıların ön cephelerinde değişik mimari elemanların bir arada kullanıldığı görülmektedir. Örneğin, Mekteb-i Nisa'nın iki katlı olarak düzenlenen ön cephesinde girişin bulunduğu alan içe doğru girinti yapmıştır. Giriş kapısının bulunduğu alan tamamen siyah bazalt taşından oluşturulmuş ve burada bulunan pencereler birbirlerine kemerlerle bağlanmıştır. Kemerlerin arasında yer alan sütunlar da gömme sütun olarak uygulanmışlardır. Burada da Darü'l-Muallim Binası'nda olduğu gibi katlar arasını belirleyen silme kornişler kullanılmıştır. Yapının üst kısmı Darü'l-Muallim Binası'nda olduğu gibi üçgen bir pano oluşturacak şekilde sonlanmaktadır. Yapının cephelerinde çoğunlukla ikiz pencereler bulunmaktadır. Cephelerde kullanılan bu pencereler büyük boyutlu olup oldukça bol uygulanmışlardır. Köşelerde dendanlı pilastırlar kullanılmış, arka cephede de kapının üzerine küçük boyutlu bir balkon konmuştur. Arka cephede katlar arasını belirleyen silme kornişler bulunmamaktadır.

Diyarbakır İdadi Binası'nın ön cephesi ile Gureba Hastanesi'nin ön cephesi benzeşmektedir. Her ikisi de iki katlı düzenlenmiştir. İdadi Binası'nın ön cephesinde

[544] Baydaş, *a.g.t.,* 2007, 192.

kapının yanlarında bulunan ikişer gömme sütun iki kat boyunca yükselmektedir. Ön ve arka cepheler dışa taşkındır, yan bölümlerde ise içe girinti yapan kısımlar bulunmaktadır. Pilastırlar arasına ikişer pencere yerleştirilmiştir. Burada da Darü'l-Muallim Binası'nda ve Mekteb-i Nisa'da olduğu üzere, katlar arasını belirleyen yatay silme kornişler kullanılmıştır. Gureba Hastanesi de bu şekilde düzenlenmiştir. Yalnız hastanenin doğu cephesinde yan kanatlar dışa çıkıntılı olarak yapılmış ve pilastırlarla burası üç bölüme ayrılmıştır. Yapının bütün cepheleri bu şekilde pilastırlarla vurgulanmıştır. Her pilastır arasında birer pencere bulunmaktadır. İçte kalan kısım beş bölüme ayrılmıştır. Pilastırların aralarında dikdörtgen formlu birer pencere bulunmaktadır.

İç kalede yer alan yapılardan Adliye Binası'nın da girişinin yanlarında iki kat boyunca yükselen ikişer adet gömme sütun yer almaktadır. Yanlar dışa çıkıntı yapmıştır. Bu çıkıntının boyu iki pencerenin kapladığı alan kadardır. Pencereler arasında pilastırlar yer almaktadır. Ön cephede katlar arasını yatay silme bir korniş dolanmaktadır. Çatı altındaki yatay saçak kornişleri kademeli biçimde oluşturulmuştur. Ön cephenin diğer cephelerden daha özenli yapıldığı açık bir şekilde gözlenmektedir.

İçkale'de yer alan Kolordu Binası'nın doğu ve batı cepheleri yandaki yapılarla yakın ilişkilidir. Yapının kuzey ve güney cephelerinde birer giriş kapısı yer almakta ve bu iki cephe birbirleriyle hemen hemen aynı özellikleri taşımaktadır. İki katlı yapıda girişlerin bulunduğu bölümler alt ve üst katta dışa taşkındır. Alt kattaki bölüm dört sütunla öne taşırılmış olup, bu kısmın üst katı ikinci katta üç yuvarlak kemerli penceresi olan kapalı bir bölüm şeklinde düzenlenmiştir. Bu kapalı bölümün yanlarında da birer pencere bulunmaktadır. Bu dışa taşkın bölümün üzeri üçgen pano oluşturacak şekilde düzenlenmiştir. Bu taşlar binanın köşelerinde de aynı tarzda dişli bir şekilde yerleştirilmiştir. Yanlarda yer alan kanatlarda etrafı bir uzun bir kısa siyah kesme taşların dişli oluşturacak şekilde yerleştirilmesiyle oluşan dörder pencere her iki cephede de simetrik olarak yerleştirilmiştir. Yalnız ortadaki dışa taşıntılı giriş bölümünün her iki yanında yer alan ikişer pencerelik bölüm diğerinden bir taş mesafesi içeride kalmakta, iki kanatta da bunun her iki yanında bulunan diğer ikişer pencereli bölüm dışa biraz taşıntı yapmaktadır. Birinci katın bitiminde yer alan yatay silme cepheleri kuşatmaktadır.

Hükümet Binası'nın altı basamaklı bir merdivenle ulaşılan girişi batı cephesinin ortasındadır. Bu cephede her iki kattada altta ve üstte üçer adetten girişin her iki yanında altışar olmak üzere oniki adet revak bulunmaktadır. Giriş kapısı ve onun üzerine denk gelen açıklık geniş yuvarlak ve basık kemerli, her iki katta sağ ve solda bulunan üçer açıklık ise sivri kemerlidir. Bu şekilde yapının batı (aynı zamanda giriş) cephesi revaklı bir galeri görünümü sunmaktadır. Günümüzde bina tamamen karkas durumda olup, yapıda herhangi bir kapı ya da pencere kanadı vs. bulunmamaktadır. Giriş cephesinde yan kanatlı olup, dışa taşıntı yapan bu kanatlar simetriktir. Her iki kanatta da altta ve üstte 2'şer olmak üzere aynı ebatta toplam 4'er yuvarlak kemerli pencere bulunmaktadır. Bu pencerelerden alt katta yer alanlar demir şebekelidir. Binanın kuzey ve güney cepheleri simetriktir. Bu cephelerin alt katında, ortada mazgal niteliğinde küçük dikdörtgen bir pencere bulunmakta bunun hemen üstünde büyük boyutlu yuvarlak kemerli bir pencere yer almaktadır. Yanlarda ise alt ve üstte üçer olmak üzere aynı boyutta ve yuvarlak formlu altışar pencere bulunmaktadır. Pencerelerden alt kattakiler giriş cephesinin yan kanatlarının alt

katında yer alanlara eş olmak üzere, ortadaki küçük mazgalın hemen sağına denk gelen hariç, demir şebekelidir. Yapının Dicle'ye bakan doğu cephesi batı cephesinden farklı düzenlenmiş cephenin ortasında bir çıkmaya yer verilmiştir. Bu çıkmanın alt katı üç yönde geniş sivri kemerli birer açıklık olmak üzere bir ön bölüm şeklinde, üst katı ise her bir kemerin üzerine 2'şer pencere gelecek şekilde kapalı olarak düzenlenmiştir. Cephenin sol tarafında alt ve üst kattaki pencereler farklı görünüm ve sayıdadır. Alt katta, çıkmanın sağında, diğer pencerelerle eşit 4 pencereden sonra daha büyük bir pencere ve yine diğerleriyle aynı görünümde 2 pencere olmak üzere 7 pencereye yer verilmiştir. Üst katta ise, alttaki 4 pencereyle aynı boyutta 4 adet pencereden sonra alttaki büyük pencereyle denk iki adet olmak üzere toplam 6 pencere bulunmaktadır. Bu cephenin üst katta sağ ve sol en uç kısımlarında yer alan pencerelerinde iki adet küçük balkon yer almaktadır.

Atatürk Müzesi ve Cephanelik Binası olarak yapılan küçük yapıların da ön cepheleri belirgin bir şekilde diğer cephelerden ayrılmaktadır. Bu yapıların ön cephelerinde basık kemerli giriş ve kapının yanlarında yer alan gömme sütunlar, cepheden kat ayrımının belirlenmesi gibi dönem özellikleri bu yapıların da ana karakteristiğini oluşturmaktadır. Atatürk Müzesi'nin dış cephesi tamamıyla düzgün kesme taştan inşa edilmiştir. Kuzeye bakan giriş cephesinde siyah bazalt taşların arası beyaz renkli malzemeyle derzlenmiştir. Yapının diğer cepheleri sıvanmış ve beyaza yakın bir renkte boyanmıştır. Giriş kapısı yuvarlak kemerli düzenlenmiş olup iç mekâna girişi iki kanatlı bir kapı sağlamaktadır. Kapının iki yanına altlıkları, başlıkları ve gövdesi mermerden olan ve ikinci katın altına kadar uzanan beyaz birer sütun yerleştirilmiştir. Yapının giriş cephesi de olan bu kuzey cephesinde alt katta girişin tam üzerine denk gelecek ve iki sütun arası kadar bir yer kaplayan bir balkon yer almakta ve dikdörtgen formlu bir kapı bu balkona açılmaktadır. Kapının her iki yanında yine dikdörtgen formlu birer pencere yer almaktadır. Her iki kat arası taş silme ile çevrelenmiştir. Yapının dış köşelerine taştan pilastırlar yapılmıştır. Atatürk Müzesi'nin güney cephesi kuzey cephenin simetriğidir. Ancak beyaza boyandığından giriş cephesinin negatifidir denilebilir. Yapının doğu cephesinde birinci kat güney cephedeki gibi düzenlenmiş ancak ortadaki pencere yeri örülmüş yanda yuvarlak kemerli iki pencereye yer verilmiştir. İkinci kat yine güney cephedeki gibi düzenlenmiş ancak ortadaki kapı yerinde yine pencere olmak üzere düz atkılı üç pencereye yer verilmiştir. Batı cephesinde bodrum katta doğu cephenin simetriğinde küçük bir pencere vardır. Birinci katta iki yanda diğer cephelerdeki yuvarlak kemerli pencerelere denk iki pencere, ortada ise aynı formda fakat en olarak yandakilerin yarısı ölçüsünde bir pencereye yer verilmiştir. Bu pencere ile kuzey cepheye yakın olanın arasında da ince uzun dikdörtgen bir pencere açıklığı bulunmaktadır. Üst katta tam ortada küçük dikdörtgen bir pencere açıklığı bulunmakta bunun iki yanında 2'şer düz dikdörtgen formlu pencere yer almaktadır.

Cephanelik Binası'nın kuzeyde yer alan giriş cephesi genel hatlarıyla Atatürk Müzesi gibi düzenlenmiştir. Ancak onun çok daha sade bir versiyonudur. Yapının alt katı düzgün olmayan kesme taşla örülmüştür. Ortada yuvarlak kemerli bir giriş kapısı ile onun iki yanında dikdörtgen formlu ve basık kemerli birer pencere yer almaktadır. Bu pencereler demir şebekelidir. Üst kat ise tuğla malzeme ile örülmüş olup giriş kapısının üzerine ve onun iki yanına denk gelecek şekilde üç adet dikdörtgen formlu açıklık bulunmaktadır. Giriş cephesinin iki köşesi üst kata kadar pilastırlarla belirtilmiştir. Buradaki pilastırlar doğu ve batı cephelerinden de görülmektedir. Her iki kat arasını bir taş silme belirlemektedir. Güney cephe de kuzeydekinin

simetriğidir. Doğu cephede bodrum katında üç yarım pencere yer almaktadır. Bu cephede birinci katta bir büyük bir de küçük pencere bulunmaktadır. Büyük pencerenin üst kısmı yuvarlak olup lento ile örtülmüştür. İkinci katı güney cephedeki gibi düzenlenmiştir**.** Batı cephesinin bodrum katında basık kemerli ve küçük üç pencere yer almaktadır. Birinci katta aynı ebatta yapılmış basık kemerli üç pencere görülmektedir. Bunların aslında dört tane olduğu birinin sonradan kapatıldığı duvardaki izlerden belli olmaktadır. Yapıda birinci kattaki pencerelerin hepsi demir şebekelidir.

Sur duvarına bitişik olarak ve yan yana yapılan iki yapı olan Vakıflar Müdürlüğü ve Defterdarlık Binası'nın ön cepheleri bu dönem resmi yapılarının ön cephelerinden daha farklı özellikler göstermektedir. Daha çok bu dönemde yapılan Diyarbakır geleneksel evlerinin cepheleriyle benzeşmektedirler. Bu yapıların da ön cepheleri diğer cephelere göre daha özenli düzenlenmiştir. Giriş kapılarının üzerinde yer alan siyah-beyaz dilimli kemerler, buradaki evlerin giriş kapılarında yer alan kemer sistemine benzemektedir. Kemerlerin üzerinde yer alan yuvarlak pencereler bu dönem ev mimarisinde sıkça kullanılmıştır.

Vakıflar Müdürlüğü Binası'nın girişi, Defterdarlık, Cephanelik ve Atatürk Müzesi olarak kullanılan yapıların girişlerini andırmaktadır. Yapının alt katı herhangi bir mimari elemanla bölünmüş olmamakla birlikte kapı ve pencerelerin yerleştirilişi açısından sağ ve sol olmak üzere iki kısım gibi algılanmaktadır. Burada yer alan kapı ve pencereler cephenin sağ tarafında yoğun olarak kullanılmış, diğer taraf küçük bir pencere hariç boş bırakılmıştır. Bu katta öğelere Artuklu Kemeri tarafından başlamak üzere bir pencere bir kapı, bir pencere bir kapı ve bir pencere olmak üzere yerleştirilmişlerdir. Kapıların çevrelediği alan dikdörtgen bir pano şeklindedir. Kapıların yanlarında ayakları, gövdesi ve başlıkları cepheden taşkın olarak belirtilmiş ikişer sütunce yer almaktadır. Kapılar yuvarlak kemerli olup kilit taşları belirgindir. Her iki kapının üzerindeki kilit taşlarının üzerine küçük yuvarlak pencereler açılmıştır. Üç adet pencere de yuvarlak kemerli olup çevresindeki bordür hafif dışa taşırılmıştır. Yapının alt ile üst katını bir silme ayırmaktadır. Üst kat alt katın simetriği olup, bundan farkı yanları alttaki iki kapının ortalarına kadar gelecek büyüklükte, demir korkuluklu ve dikdörtgen görünümlü bir balkon bulunmasıdır. Ayrıca altta yanlarda yer alan beş dilimli kemerle sonlanan kapıların üzerinde yer alan aynı boyuttaki pencereler yuvarlak formlu olup, ortalarında kilit taşları beyaz olacak şekilde belirtilmiştir. Yapının güney cephesi iki katlıdır. Alt katta üst katla birleştiği yerin tam ortasına gelecek şekilde yerleştirilmiş küçük kare bir pencereden başka bir açıklık bulunmamaktadır. İkinci katta ise yuvarlak kemerli üç pencere ile yine yuvarlak kemerli bir kapı yer almaktadır. Kapı pencerelerle aynı formda olup sadece biraz daha uzun yapılmıştır. Birimler iki pencere bir kapı bir pencere şeklinde yerleştirilmiştir. Yapının sur duvarına bitişik olarak yapılmış olan batı cephesinde düzensiz olarak yerleştirilmiş dört adet pencere yer almaktadır. Bu pencerelerden alt katta olanları normal boyutta yuvarlak kemerli olup, çatı katındakiler küçük boyutlu ve yuvarlak kemerlidirler. Yapının doğu cephesi Defterdarlık Binası'na bitişiktir.

Vakıflar Müdürlüğü Binası'nda dikkati çeken diğer bir unsur da çatının ön cephede üç bölüm halinde ve üçgen şeklinde sonlandırılmasıdır. Cepheden üçgen bir pano şeklinde biten bölümlerden ortadakinde küçük yuvarlak bir pencere bulunmaktadır. Yapıların çatı kısmının üçgen şeklinde belirtilmesi örneklerine

başkent İstanbul'da da rastlanıldığı, İstanbul'da Yıldız Sarayı'nın bazı bölümlerinin çatılarının üçgen şeklinde bitirildiği belirtilmektedir.[545]

Defterdarlık Binası'nda giriş cephesi de olan kuzey cephe çatının zikzak görünümü ve öğelerin yerleştirilişi bakımından yan yana üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kapısına üç basamakla çıkılan dikdörtgen bir platformdan sonra ulaşılmaktadır. Burada aynı görünümde üç adet kapı bulunmakta, iç mekana giriş ortadakiyle sağlanmaktadır. Yapının oldukça gösterişli bir kuzey cephesi vardır. Defterdarlık binasının ön cephesinde düzgün kesme bazalt taşı kullanılmıştır. Cephenin tamamında siyah ve beyazın uyumu hakimdir. Ortada yer alan giriş kapısının yanlarında aynı özelliklere sahip birer kapı açıklığı daha bulunmaktadır. Ortadaki giriş kapısının tam üzerinde yazıları dökülmüş dikdörtgen bir kitabelik yer almaktadır. Bu üçlü bölümün üzeri ikinci katta yer alan bir balkonla kapatılmıştır. Bu balkonlu kısımda alttaki üç kapının üzerine denk gelecek şekilde üç öğe bulunmaktadır. Bunlardan ortadaki, alttaki kapıların özelliğini yansıtan bir balkon kapısıdır. Bunun yanlarında bulunanlar kapı ile aynı ebatta olan büyük boyutlu iki penceredir. Bu orta bölümün sağ ve solunda yer alan bölümler simetrik olup, her katta ikişer yuvarlak kemerli dört pencereye yer verilmiştir. İkinci katta balkon kapısının üzerinde küçük bir yuvarlak pencere bulunmaktadır. Yapının en gösterişli cephesi giriş cephesi de olan bu kuzey cephesidir. Bütün süsleme unsurları da bu cephede yoğunlaşmıştır. Altta yer alan üç kapı ile üstteki balkon kapısının kemerleri üç dilimlidir olup siyah beyaz taş sıralarıyla dişli bir görünüm sergilemektedir. Yapı güney yönden de kuzeydeki gibi çatının zikzak görünümü nedeniyle üç bölümlü görünmektedir. Ancak burada kuzey cephedeki gibi bir simetriden söz edilemez. Her bölüm ayrı düzenlenmiştir. Yapının batı cephesi Vakıflar Müdürlüğü'ne bitişiktir. Doğu cephesinde ise iki adet pencere yer almaktadır.

Bu dönemde dikkati çeken diğer bir özellik de cephelerde yer alan pencerelerdir. Cephe yüzeyine tekli, ikili ve üçlü gruplar halinde yerleştirilen pencerelerde, başta sivri ve basık kemerler olmak üzere, diğer kemer tipleri de kullanılmıştır. Diyarbakır Osmanlı dönemi kamu yapılarında yer alan pencereler büyük boyutlu ve bol kullanılarak iç mekana aydınlık ve ferah bir yapı kazandırılmıştır. Pencere açıklıkları kimi zaman yuvarlak formlu kimi zaman da dikdörtgen biçimlidir. Pencereler aydınlanma işlevinin yanı sıra cephelere hareket de kazandırmıştır. Kapı açıklıklarında ise daha çok basık kemerler tercih edilmiştir. Açıklıkların kemerlerinde kilit taşlarının belirtilmesi sık karşılaşılan bir uygulamadır. Bu dönemde çatı katının ya da son katların aydınlatılmasında tepe pencereleri, iç salonların aydınlatılmasında ışıklık denilen çözümler bulunmuştur. Girişler ve çıkmalar gibi bazı bölümlerin cephe hizasından yukarı yükseltildiği gözlenmektedir.

Cephelerde dikkati çeken bir özellik de giriş cephesi diye de tabir edebileceğimiz ana cepheyle diğer cepheler arasındaki ilişkidir. Bu yönden cephelerin çoğu kez eşit biçimde değerlendirilmediği, yapının önemine, yapıldığı yerin özel durumuna göre cephelerdeki farklılığın ortaya çıktığı görülmektedir. Bu durum kullanılan malzemeden başlayarak üslup değişikliğine kadar varmaktadır.

"*Ön cephede görülen anıtsal girişler, orta ve köşe çıkmaları, sütun ve sütun başlıkları, her katta dikkati çeken farklı pencere düzeni, saçak sistemi, saçak*

[545] Baydaş, *a.g.t.,* 2007, 199-200.

seviyesinden yukarı taşırılmış üçgen formlu cepheler, dönemin kütle anlayışını yansıtmaktadır. Mimari elemanların çoğu cephelerde işlevselliğinin yanı sıra, dekoratif amaçlı olarak da kullanılmıştır. Pencerelerde düz lentolu pencere, erken tarihli uygulamalardan günümüze ulaşmıştır. Pencere lentosunun basık ya da yarım daire kemere dönüşmesi, bazı örneklerde karşımıza çıkan tepe pencerelerinin değişik biçimler kazanması geç dönem özelliklerindendir. Pencerelerin kemerlerle oluşturulmuş nişler içine alınması, bu kemerlerin değişik tiplerde yapılması, bezenmesi ve 19. yüzyıl anlayışının bu bezemelerde egemen olması sırasıyla süreç içinde gerçekleşmiştir. Bu durum Diyarbakır'daki birçok yapıda karşımıza çıkmaktadır. Mekteb-i Nisa, Adliye Binası, Kolordu Binası, Atatürk Müzesi ve Kütüphanesi, Vakıflar Müdürlüğü, Cephanelik, İç Kale'deki Defterdarlık, Diyarbakır İdadi Mektebi, Darü'l-Muallim cephelerinde yer alan pencereler bu özellikleri göstermektedir. Pencerelerin yarattığı doluluk boşluk oranları da erken ya da geç dönem özelliklerini yansıtmaktadır. Dışa açılmanın göstergesi gibi algılanan çok sayıda pencere yapma eğilimi ise geç dönemlerde karşımıza çıkmaktadır."[546]

Diyarbakır'da yer alan kamu yapıları çoğunlukla iki katlı olarak yapıldığından dolayı, üst katlara ulaşım merdivenlerle sağlanmıştır. Diyarbakır'daki Osmanlı dönemi kamu yapılarında tek, çift ve üç kollu olarak düzenlenen merdiven sistemleri kullanılmıştır. Diyarbakır'daki yapılardan Darü'l-Muallim, Kolordu Binası, Hükümet Binası ve Mekteb-i Nisa'da üst kata çıkışlar üç kollu merdiven sistemi ile diğer yapılarda ise iki kollu merdiven sistemi ile sağlanmıştır.

5.2.1.9. SİVİL MİMARİ

5.2.1.9.1. GELENEKSEL DİYARBAKIR EVLERİNDE

Geçmiş dönemlerde Diyarbakır şehrini ziyaret eden seyyahlar, kentin fizikî durumu hakkında oldukça değerli bilgiler vermişlerdir. C. Niebuhr (1766) Diyarbakır kentinin evlerinde kubbe bulunmadığını, Mardin ve Musul evleri gibi düz inşa edildiklerini, alt katlarının oymalı taşlarla, üst katların da taştan yapıldığını belirtirken, Buckingham (1815) kullanılan taşın bazalt olduğunu ve evlerin fazla sık olmadığına işaret etmektedir. W. Heude (1817) ise Diyarbakır kentinin oldukça iyi inşa edildiğini, sokakların düzenli taşlarla döşeli olduklarını, bunların temiz ve diğer kentlerden daha geniş olduğunu belirtmektedir.[547]

Osmanlı yönetimine girdikten (1515) sonra hızla Osmanlılaşan Diyarbakır kenti bu dönemden başlayarak 400 yüz yıl kadar devam eden süreçte pek çok anıtsal yapıyla donatılarak kente Osmanlı damgası vurulmuştur. Konut mimarisinde ise gelenek takip edilmiş ve geçmişten beri uygulanan, 'Güney ya da Mezopotamya kökenli' şeklinde tabir edilen avlulu ve açık eyvanlı evler yapılmaya devam edilmiştir. Polonyalı Simeon, Diyarbakır evlerinin dış manzarasının çirkin ve kirli olduğunu, ancak insanın içeri girdikten sonra bir daha dışarı çıkmak istemediğini söyleyerek bunları Halep evleriyle kıyaslar ve Diyarbakır evlerinin de onlar gibi

---

[546] Baydaş, *a.g.t.*, 2007, 201.

[547] Yılmazçelik, "Osmanlı Hakimiyeti Süresince Diyarbekir Şehrinde Mahallelerin Tarihî ve Fizikî Gelişim Seyri", *Diyarbakır: Müze Şehir*, Yapı Kredi Yayınları: 1271, İstanbul, Aralık 1999, 202; Carsten Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien und der Umliegenden Ländern*, Austria, 1968, 402; Buckingam, *a.g.e.*, 1820, 92.

zarif, nakışlı tavanlı ve köşklü (ayvan) havuzlu evler olduğunu belirtir.[548] Diyarbakır'da Osmanlının konut mimarisine etkisi tipolojik değil ancak üslup açısından olmuştur.

Osmanlı döneminde Diyarbakır Anadolu'da çok nadir görülen bir gelişim yaşamış ve son döneme yani 19. yy.'ın son çeyreğine, neredeyse 20. yy.'a kadar kent surlarının içine hapsolmuştur. Diyarbakır surları, nüfusu zamanla artan şehrin gelişmesini ve sınırlarını aşarak yayılmasını çok uzun bir süre engellemiş, çevresine taşamayan şehir, evlerin çoğalarak dar bir alanda yoğunlaşmasına dolayısıyla da sokak ve yolların bozulmasına yol açmış ve bu duruma uyan neredeyse iç içe diyebileceğimiz bir ev tipi de doğmuştur.[549] 19.yy. gezginlerinden Henry Barkley de bu konuya değinmiş, surların kentin gelişimini engellediğinden bahsetmiştir. Bu da sonuç olarak konut yerleşiminin sıklaşmış olmasına neden olmaktadır. Seyyah zaten küçük olan evlerin sık bir düzende yapıldığını da vurgulamaktadır.[550]

Diyarbakır'a 1856-57 yıllarında gelen Robert Jones Garden, evlerin kent dokusu üzerine konumlandırılması konusundaki fikirlerini belirtirken, Diyarbakır'ın üzerine kurulduğu kayalık alt tabakayı kaplayan kırmızı tabakanın yerin şimdiki yüzeyinin 3,5 m. altında kaldığını, toprağın bu şekilde yükselmesine evlerin daha önce yıkılan evlerin üzerine kurulmasına bağlamaktadır.[551]

Diyarbakır'ı ziyaret eden seyyahlar evler hakkında da çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Aramon elçisi Jean Chesneau Diyarbakır evlerini tek katlı kerpiçten düz toprak damlı yapılar olarak tanımlamakta,[552] Poullet, kentin taştan ve tuğladan yapılmış evlerini övmektedir.[553]

Carsten Niebuhr da; "*Diyarbakır'daki evlerin çatıları, Mardin ve Musul'daki evlerin çatıları gibi kubbeli değil düzdür. Alt katlar kayalıklara oyulmuş, üst katlar kerpiçten inşa edilmiştir*"[554] şeklinde bahs ederek evlerin düz damlı olması konusunda Chesneau ile aynı görüşü ifade eder.

Buckingham Diyarbakır evlerini Urfa evleriyle kıyaslayarak, Urfa'daki evlerin genellikle beyaz kireç taşından yapılmasına karşın, Diyarbakır evlerinin tamamının alt katlarının siyah bazalt taşından, üst katlarının ise koyu-renkli tuğladan inşa edildiğini belirtmektedir. Bununla birlikte, kentin değişik bölümlerinde birkaç cami, kuleler ve ağaçlı küçük bahçe parselleri görülmektedir ki bunlar binaların koyu-kasvetli rengini ve birbirini takip eden düz terasların monotonluğunu

---

548 Andreasyan, *a.g.e.*, İstanbul, 1964, 99.

549 *Türk Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., XIII, Ankara, 1966, 381.

550 Henry C. Barkley, *Anadolu ve Ermenistan'a Yolculuk*, İstanbul, 2007, 200; a.y., *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, John Murray, London, 1891, 271-277.

551 Garden, *a.g.e.*, 1999, 143; a.y., "Description of Diarbekr", *Journal of the Royal Geographical Society*, C. 37, 1867, London, 182-193.

552 Jean Chesneau, *Le voyage de Monsieur d'Aramon, Ambassadeur pour le Roy en Levant*, Ernest Leroux, Paris, 1887, 92-93.

553 Beysanoğlu, "Tarih Boyunca Diyarbakır'ın Bilim, Kültür ve Sanat Hayatına Toplu Bir Bakış", *Yedi İklim*, C. IV, 35, İstanbul, Şubat 1993, 59; Poullet, *Nouvelles relations du Levant*, II, Paris, 1668, 415 v.d.

554 Pınar, *a.g.e.*, 1999, 150; Carsten Niebuhr-Ulrich Jasper Seetzen-Richard Lepsius-Heinrich Brugsch; *Reisen im Orient*, Yay.Haz. Herbert Scurla, Veerlag der Nation, Berlin, 1962, 2. b,176-179.

hafifletmektedirler.[555] 19. yy'ın ilk yarısında (1835, 1836 ve 1837) Diyarbakır'a gelen seyyah R.A. Chesney de Diyarbakır evlerini iki katlı ve düz tavanlı olarak tanımlayıp, zemin katın taş üst katın ise kerpiçten yapıldığı saptamasını dile getirir.[556] Seyyah, evler düz damlı olup, iki kat yüksekliğinde olduğunu, alt katların taş, üst katların ise balçıktan yapıldığını ve binaların tabakalar halinde yükselerek tıpkı bir diğerinin üzerine yükselen teras sıraları gibi bir görünüm arz ettiğini ifade ederek Buckingham ile aynı görüşü sunar.[557]

19. yy. ilk yarısında Helmut Von Moltke'ye göre sokakları oldukça dar olan kentte 15.000 ev bulunmaktadır.[558]

Ebubekir Feyzi *Hulasa-i Ahvali'l-Buldan*'da, 19. yy. başlarında kentin içinde eski ve yeni meliklerin ve vezirlerin binaları, kibar konaklarının bulunduğunu söylemektedir.[559]

İnciciyan, iç kalenin içinde yerleşildiğini, burada Müslüman ve Ermeni evlerinin olduğunu[560] anlatır.

19. yy. seyyahlarından Xavier Hommaire De Hell, Keldani merkezindeki bir ihtiyara ait güzel bir evde konaklamıştır.[561] Bu ifadeden de yapılış tarzları hemen hemen birbirinin aynı olan evlerin mimari yapısına değinilerek, Diyarbakır evleri "güzel" yapılar olarak nitelenmektedir. Edmund Naumann'ın da Diyarbakır'da kalmak üzere ev pansiyonu şeklinde olan bir Ermeni evine gittiği belirtilir. Seyyahın bu ev hakkındaki izlenimleri De Hell ile aynı paraleldedir: "*Evin odaları çok büyüktü; kalın duvarlardaki küçücük deliklerden sokağa çıkılabiliyordu. Sahanlıktaki odalar birbirine kemer kapılarla bağlanıyordu. Diyarbakır'daki Hıristiyan evlerinin hemen hemen hepsi aynı tarzda inşa edilmiştir. Bu evlerin sokakla bağlantısı azdır, bütün odalar avluya bakmaktadır. Böyle bir eve girildiğinde sağlam bir kapıyla korunan dar bir koridordan geçilmekte, bu koridor avluya açılmaktadır. Her avluda bir havuz ve çiçek mutlaka vardır. Avlunun sütunlu bir koridorla çevrilmesi hiç de nadir değildir…*[562] Ö. İzgil'in, Gries'in seyahatnamesini tanıttığı "Anadolu Seyahati" adlı makalesinde, şehrin evlerinden süslü kemerlerle saray biçiminde inşa edilmiş yapılar şeklinde bahsedildiği[563] ifade edilmektedir. Çoğu bu şekilde ifade etmekle birlikte seyyahlar arasında bu konuda da fikir ayrılığı göze çarpmaktadır. Dr. Lamec Saad, Diyarbakır'ın uzaktan çok güzel göründüğünü, ancak yakından bakılınca evlerinin kara taştan ve çamurdan yapılmasından dolayı bakımsız bir mezarlık görünümü sergilediğini söylemektedir. Evlerin kapılarının özellikle Hıristiyan mahallelerinde eşkıyalardan ve dış tehlikelerden korunmak amacıyla geleneğe uygun

---

[555] Buckingham, *a.g.e.*, 1827, 213.
[556] Lieut.-Colonel R. A. Chesney, *The Expedition for the Survey of the Rivers Euphrates and Tigris*, Vol. I, London, 1850, 14-15, 93, 99, 102, 106, 111.
[557] R.A. Chesney, *The Expedition for the Survey of The Rivers Euphrates and Tigris*, Vol.I, London, 1850, 14.
[558] Helmut Von Moltke, *Zustaende und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839*, Ernst Siegfried Mitler und Sohn, Berlin, 1877, 233.
[559] Bulduk, *a.g.m.*, 2008, 190.
[560] Andreasyan, *a.g.e*, 1964, 181; İnciciyan, *a.g.e.*, 1804, 211-213.
[561] Semavi Eyice, "X. Hommaire de Hell ve Ressam Jules Laurens, Müşterek Türkiye seyahatnamelerinin Değerlendirilmesi yolunda bir araştırma", Belleten, XVII-105, (Ocak 1963)'den ayrı basım, TTK Basımevi, Ankara, 1963, 69.
[562] Pınar, *a.g.e.*, 1999, 157.
[563] Parla, *a.g.t.*, 1990,18.; Ömer İzgil, "Anadolu Seyahati", *Karacadağ*, I/12, 1939, 12-13.

biçimde çok küçük bırakıldığını belirtmektedir. Ona göre, evlerin neredeyse iç içe yapılması gerekli hava cereyanına engel olmakta, bu da yaşam için sağlıksız bir ortam sunmaktadır. Naumann da Diyarbakır evlerini yapı olarak beğenmekle birlikte, kent dokusuna yerleştirilişi açısından Lamec Saad ile aynı görüştedir: "*Böyle düzenlenmiş bir ev çok gölgeli oluyor, fakat hava akımını da engelliyor.*"

Vital Cuinet, "*neredeyse bütün evler sadece zemin kattan oluştuğundan, yükseklikleri hava sirkülasyonunu engellediği gerekçesiyle, bu da sağlığa zararlı olduğundan bu surların yıkılması düşünüldü. Ama hiçbir maddi tazminat olmaksızın, bu yıkım çalışmasının yol açacağı masraf düşünülmedi. Oradan çıkacak taşların, yaklaşık bir milyon metre küp olacağı tahmin ediliyor. Yollar zaten iyi bakımlı değil. Dolaşmaya başlar başlamaz, kentin merkez mahallelerine doğru ilerledikçe, heybetli dış görünüme göre oluşturulan büyük fikir kayboldu. Kokuşmuş su birikintileri, oraya buraya bırakılmış süprüntü, çöp ve taş yığınları geçişi engellerken, bütünüyle yıkılmış sıra sıra evler, ayakta kalmış birkaç duvar yüzü, birçok sokağın kenarında uzanıp gidiyor*" şeklinde, surlardan ötürü kentin kişi üzerinde ilk anda ihtişamlı bir izlenim bıraktığı ancak, içine girince, ünlü atasözümüzün de ifade ettiği üzere "*dışı seni yakar, içi beni*" misali hayal kırıklığına uğradığı, Lamec Saad ve Naumann gibi diğer çoğu seyyahla aynı kanıyı, kentin bakımsız ve kirli olduğu ve bu durumunda sağlık için son derece sakıncalı olduğu konusundaki görüşünü paylaşmaktadır. Ancak daha sonra kentte ilerledikçe fikri değişir ve "*bu arada, bir süre yürüdükten sonra, bu üzücü manzara gittikçe kayboluyor. Böylece, Pers stilinde inşa edilmiş, yeterince geniş evlerle çevrili, temiz ve daha geniş yollara giriyoruz*"[564] şeklinde büyük bir beğeni ve hayranlık ifadesinde bulunur. Cuinet'e göre 19. yy.'ın sonunda "*Diyarbakır'da oturulan ev 4.500, diğer evlerin çok büyük bir kısmı oturulamaz veya tamamen harabe halindedir.*"[565]

Naumann, ayrıca kale surlarının taşlarının, yeni bina yapımında kullanmak üzere yok edilmeye çalışıldığını, Türkiye'nin diğer yerlerinde olduğu gibi duvar yazıtlarının ve antik değeri bulunan kalıntıların kaybolmakta olduğuna dikkat çekerek, Cuinet'in surların kentin hava cereyanını engellediği için yıkılması gerektiği konusundaki görüşe, tarihe sahip çıkılması gereğini öne sürerek şiddetle karşı çıkmasına katılır ve eğer surlar hava cereyanını engellediği için yıkılıyorsa, evlerin tamamını da yıkmak gerekir, fikrini öne sürer. Zira, bizzat evlerin yapılış tarzı her türlü hava akımını engellemektedir.[566] Naumann bu sözleriyle evlerin yüksek duvarların içinde, avlulu ve içe dönük yerleşmesini kastetmektedir. T.A. Sinclair'a göre de, kentin duvarlarının içinde yer alan alanın çoğunda dar sokaklardan görülmeyen evler inşa edilmiştir. Bunlar özellikle kuzeye yönlendirilmişlerdir. Evlerin çoğunun sokak yüzleri hala ahşap, sıva ya da balçıktandır, ancak çoğu saklı avlulara açılmaktadır. Evlerin bazılarının avlu yüzü siyah bazalttan yapılmıştır, revaklar ve cumbalı pencereler içeren tasarıma sahiptirler.[567]

Yönetim mekanizmasının İçkale'de işlemesinden dolayı ve kentin üst düzey yöneticilerinin güvenliğinin sağlanması açısından Osmanlı saraylarının da İç Kale'de yer aldığı bilinmektedir. Ancak günümüzde hiçbirinin yeri bilinmemektedir.

---

[564] Cuinet, *a.g.e.,* 1891, 379.
[565] Cuinet, *a.g.e.,* 1891, 380.
[566] Pınar, *a.g.e.* 1999, 158.
[567] T.A. Sinclair, *a.g.e.,* 1989, 164.

Diyarbakır'ın ilk Osmanlı valisi olan Bıyıklı Mehmet Paşa'nın İçkale'de yaptırmış olduğu ve 17. yy.'da 1654'de Diyarbakır'ı ziyaret eden Evliya Çelebi'nin 150 odalı ve birkaç divanhâneli olarak tanımladığı yapıdan övgü ile söz edip büyüklüğünü ve manzarasını anlattığı ve son derece görkemli olarak nitelenen sarayın kentin ve bölgenin yönetim merkezi olduğu belirtilmektedir.[568] Evliya Çelebi İç-kale'de Diyarbakır'ın Osmanlı idaresine girdikten sonra ilk Beylerbeyisi olan Bıyıklı Mehmed Paşa'nın büyük bir saray yaptırdığından bahsettiyse de, kentin Osmanlılar yönetimine girdikten birkaç sene sonra, 1518 deki durumunu gösteren Başbakanlık Arşivi Genel Müdürlüğü'ndeki 64 numaralı Tapu-Defterinde içkaleden hiç bahsedilmediği ifade edilir.[569]

1526 yılında Beylerbeyinin ve diğer yöneticilerin sarayının yer aldığı İçkale'nin büyütülüp, alanının iki katına çıkarıldığı ve yeni surlar ile kapılar eklendiği bilinmektedir, ancak bugün Evliya Çelebi'nin övgüyle bahsettiği konaktan hiçbir ize rastlanmamaktadır. [570] Seyyaha göre; "*Diyarbekir'de birçok yüksek binalar vardır. Bilhassa yetmiş kadar ulema, şeyhler, vezirler, vükela sarayları vardır ki dil ile anlatılmaz.*"

Ayrıca Diyarbakır'da 18. yy. sonlarında içinde pek çok konak ile hizmetli odalarının ve bir caminin bulunduğu büyük bir saraydan bahsedilmekte, ancak bu sarayla Bıyıklı Mehmet Paşa Sarayı arasındaki ilişki bilinmemektedir. Bıyıklı Mehmet Paşa Sarayı'nın yaşadığı akıbet bu sarayın da başına gelmiş ve bunun da en ufak bir izi kalmamıştır. İçkale, kalkan balığını andıran Diyarbakır surlarının kuzeydoğu köşesinde yer almaktadır. Matrakçı Nasuh'un Irakeyn Seferi dönüşünde (1535) kenti betimleyen minyatüründe İçkale'de görünen büyük yapıların bu saraya ait olduğu kanısı dile getirilmektedir.[571]

Kentte dönemin elit tabakası çeşitli köşk ve konaklar yaptırmıştır. Bunlardan biri olan Cemil Bey Konağı, Aynalı Minare Camii'ne yakın bir yerde olup, Köylü sokak ile Ana sokak arasında konumlandırılmıştır. Kentin sol alt diliminde yani güneybatı kesiminde ve Mardin Kapısı semtinde yer almaktadır.

Diyarbakır'da konakların yoğun olarak Ulu cami çevresi toplandığı görülmektedir. 19. ve 20. yüzyıldan kalma sivil yapılar korunmaya alınmış eserler olarak daha çok Ulu Cami çevresinde, Meryem Ana Kilisesi ile Cemil Bey Konağı civarında yoğunlaşmaktadırlar.[572]

Evliya Çelebi, "*Bu da meşhur bir irem bağıdır. Hatta Bağdad fatihi Dördüncü Sultan Murad, Bağdad'ı fetihten sonra bu bağa gelip adalet icra ve iş-ü işret etmiştir. Bu gezinti yeri Şatt'ın karşı tarafında cennet bahçesinden bir köşedir ki, tarifi imkansızdır*"[573] diyerek içinde bağ evlerinin yer aldığı mesireden bahsetmektedir. J. S. Buckingham da, 1815-16 yılında kente girmeden önceki yaz evlerinin (Bağ evleri) güzelliğinden[574] söz eder.

---

[568] Sözen, *a.g.e.*, 1971, 223.
[569] Nejat Göyünç, "Onaltıncı Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S: 7-12, Nisan 1968, 78; Evliya Çelebi, *Seyahat-nâme*, İstanbul 1314, IV, 24 vd.
[570] Beysanoğlu, *a.g.e.*, II. Cilt, 1990, 535.
[571] *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., IX, İstanbul, 1994, 467.
[572] *Türk Ansiklopedisi*, "Diyarbakır" mad., XIII, Ankara, 1966, 381.
[573] Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*, 143.
[574] Arslan, *a.g.m.*, 91.

Oppert 19. yy.'ın sonunda, *"evlerin büyük bir çoğunluğu, bölgeye yas tutan bir kent havası veren, gözenekli siyah bir taştan yapılmıştır. Diyarbakır'ın daha fakir mahallelerinde taştan yapılı evler yerini killi topraktan yapılandırılan evlere terk eder ve bu silik barınakların soluk rengi, ilk izlenimi* (seyyahın duyduğu haya kırıklığını) *pek de gidermez*"[575] diyerek siyah bazalt taşın kent dokusuna kazandırdığı kasvetli görünümden bahsetmektedir.

Diyarbakır'da köklü bir mimari gelişimin varlığını ortaya koyan eski yapıların başında, bugün de dikkate değer örneklerine rastladığımız evler gelmektedir. En az beşbin yıllık bir geçmişe sahip olan Diyarbakır'ın evleri de binlerce yılın verdiği deneyim sonucu gelişerek kentin tarihi kimliğine ve iklim koşullarına en uygun forma kavuşmuş ve böylece kendine özgü karakteristik özellikler taşıyan bir mimari biçim ortaya çıkmıştır.[576] Diyarbakır'da iklim[577], topografya, sosyal, ekonomik ve kültürel değerler[578] evlerin fizikî biçimlenmesini etkileyen en başta gelen unsurları teşkil etmektedir.

Surlar, Diyarbakır evlerinin ve de sokaklarının şekillenmesinde diğer bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Diyarbakır'ın etrafının surlarla çevrili olmasından dolayı, yerleşim birimleri bu sınırlı alan içinde gelişmek zorunda kalmış, bu durum da yapıların bitişik düzende olması ve organik sokak dokusunun oluşması gibi bir sonuç doğurmuştur.[579]

Sokaklar genellikle bir araba geçemeyecek derecede dardır.[580] Bu durumun ev mimarisine etkisi şahnişinlerden cepheye pencere açılmaması, açılması gerektiğinde yan yüzler ve cephenin üst kısımlarında açılması şeklinde yansımıştır. Yine sokakların sıkışık konumu, evlerin mahremiyetini sağlamak için, sokaklardan yüksek duvarlarla ayrılması zorunluluğunu getirmiştir.[581] Sıkışık düzen bazen sokak üstlerinin bile değerlendirilmesi ihtiyacını doğurmuş, bunun sonucunda *kabaltı* diye tabir edilen sokağın üstünde yapıları altta bir geçit bırakacak şekilde birbirine bağlayan yapılanmalar oluşmuştur. Bu şekilde mülkiyet hakkı sokaklar üzerinde de kullanılmıştır.

Diyarbakır evleri belli bir karakter içeren, kendine özgü ve son derece plastik anıtlardır. Avlulu düzen, yerel yapı gereci ve iklim göz önüne alınarak

---

[575] Oppert, *a.g.e.*, 1863, 50.

[576] Soyukara, "Diyarbakır",33; Akbulut, *a.g.e.*, 1998, 43; a.y., "Diyarbakır'ın Görkemli Evleri ve Kapı Tokmakları", *Kültür ve Sanat*, 28, 1995, 62; Keleş, "Diyarbakır Evleri", *Kültür ve Sanat Dergisi*, 28, Ankara, Aralık 1995, 67; Zülküf Güneli ve bşk., "Diyarbakır Geleneksel Konut Mimarisinde Mekân Örgütlenmesi ve Geleneğe Yansıması", *Sanatsal Mozaik*, 30, Nisan 1998, 39; Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, DBB Kültür ve Sanat Yayınları, II, Ankara, 2003, 755.

[577] Yılmazçelik, "Osmanlı Hakimiyeti Süresince Diyarbekir …", *Diyarbakır: Müze Şehir*, İstanbul, 1999, 204.

[578] Güneli ve bşk., "Diyarbakır Geleneksel Konut Mimarisinde …", *Sanatsal Mozaik*, 30, 1998, 39.

[579] Dalkılıç-Aksulu, *a.g.m*, 2000, 55; Beysanoğlu, *a.g.e.*, 2003, 755.

[580] Keleş, "Diyarbakır Evleri", *Kültür ve Sanat,* 28, Ankara, 1995, 67; Halil Kuruyazıcı, "Diyarbakır" mad., *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, I, İstanbul, 1997, 463; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ...*, II, Ankara, 2003, 755.

[581] Soyukara, *a.g.m.*, 34.

düzenlenmiştir. Bu nedenle tasarımları Müslim veya gayrimüslim diye ayrıcalık göstermemektedir.[582]

Plan: Diyarbakır geleneksel evlerinin kitlesel biçimi, avlu etrafında yer alan birimlerin konumlarına göre değişiklik göstermektedir. Bunun sonucu olarak, dış avlulu plan tipi ("L" Tipi, "U" Tipi, Ara tip), iç avlulu plan tipi ve orta avlulu plan tipi şeklinde gruplanan[583] farklı plan tipleri ortaya çıkmıştır.

Diyarbakır konutlarının kanatlarında ana kurgu, oda-eyvan-oda birimi olarak belirtilmekte ve bunların daha konforlu olarak konak, köşk ve saraya da yadsındıkları ve tarih boyunca Orta Asya, Asya, Yakın Doğu, Suriye, Küçük Asya ve Mısır'a kadar uzanan konutun ana şablonu olduğu[584] ifade edilmektedir.

Diyarbakır'daki bazı evlerde haremlik-selâmlık bölümleri bulunmaktadır. Özellikle büyük ve zenginlere ait evler harem ve selamlıklıdır. İki ayrı ev gibi düşünülen her iki bölümün de sokak kapıları ayrıdır. Bağlantı küçük bir ara kapı ile sağlanmıştır.[585] Bu kapı örüldüğü zaman her kısım ayrı bir ev olarak kullanılabilecek durumdadır.[586] Bu evlerin en büyük, gösterişli ve önemli odası ise selamlık bölümünde yer alan "mabeyn"dir (baş oda). Harem ve Selamlık olmak üzere iki bölümden oluşan Diyarbakır evlerine Cemil Paşa Konağı, İskender Paşa Konağı, Cahit Sıtkı Tarancı Evi ve Ziya Gökalp Evi örnek oluşturmaktadır.

Evler kendi içinde kare, dikdörtgen ve yamuk planlı bağımsız bir avlu ile onu saran bir, iki, üç veya dört kanattan oluşmaktadır. Yapı kanatları bir veya iki katlı düzenlenmiştir. Zemin katta mutfak, tuvalet, ahır ve varsa banyo gibi servis mekânları yanında havuzlu eyvanlar ve odalar gibi yaşama mekânları bulunmaktadır. İki katlılarda üst katta ise oda ve eyvanlar bulunur. Her evde depo ve kiler amaçlı kullanılan bodrum bulunmaktadır. Zeminden üst kata avlu, eyvan ve sofada yer alan merdivenlerle ulaşılmakta, bodruma ulaşım ise avludaki basamaklarla sağlanmaktadır.[587]

Geleneksel Diyarbakır evlerinde yazlık, kışlık ve baharlık (mevsimlik) bölümler bulunmaktadır.[588] Evin merkezini oluşturan avlunun dört tarafını çevreleyen kışlık ve yazlık bölümler bütün evlerde, baharlık bölüm ise genellikle zenginlerin evlerinde görülmektedir.[589]

Diyarbakır evlerinde en önemli ve en fazla görülen bölümünü yazlık kısım, yani güney kanat oluşturmaktadır. Yazlık bölümler fazla güneş almaması için kuzeye

---

[582] Tuncer, "Diyarbakır Anıtları", *Kültür ve Sanat*, 28, Diyarbakır Özel Sayısı, Ankara, Aralık 1995, 17.
[583] Güneli ve bşk., "Eski Diyarbakır Evi …", *Yapı*, 163, 1995, 72, Tablo: 2; Ayhan Bekleyen, *Eski Diyarbakır Evlerinin Kitlesel Biçimlenmesini Etkileyen Asal Etmenlerin Belirlenmesi*, (Dicle Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır, 1993, 46.
[584] Tuncer, *a.g.e.*, 1999, 45.
[585] Keleş, *a.g.m.*, 1995, 68; Güneli ve bşk., "Diyarbakır Geleneksel Konut Mimarisinde …", *Sanatsal Mozaik*, 30, 1998, 40.
[586] Beysanoğlu, *a.g.e.*, 2003, 757.
[587] Dalkılıç-Aksulu, *a.g.m.*, 2000, 55-57.
[588] Akbulut, *a.g.e.*, 1998, 44.
[589] Güneli ve bşk., "Eski Diyarbakır Evi …", *Yapı*, 163, 1995, 73.

bakmakta ve bu bölümün en önemli yerini ilk giriş kapısından açılan[590] üç yanı ve üstü kapalı bir bölüm[591] olan *eyvan* oluşturmaktadır. Bu kanatta eyvan, eyvan-oda, oda-eyvan-oda ilişkili düzenlemelerin daha çok bulunduğu görülmektedir.

Kışlık kısım olan kuzey kanat en sade plana sahip olan bölümdür ve güneye doğru yönlendirildiğinden, yaz aylarında güneşten fazla etkilenmemesi için kapalı mekânlar kullanılmıştır. Kışlık odalar ve mutfak genellikle bu kanatta yer almaktadır. Yine bu kanatta genellikle oda, oda-sofa, oda-sofa-oda, mutfak-oda ilişkili mekânsal düzenlemelerin bulunduğu görülmektedir.[592] Kışın bol güneş alabilmesi için çok sayıda pencere bırakılmıştır.

Mevsimlik kanatlar doğuya ve batıya yöneliktir.[593] Eğer yapı kanadı evin kışlık bölümü görevini görüyorsa kapalı mekânlar, baharlık bölüm görevini görüyorsa yarı açık mekânlar ile kapalı mekânlar birlikte yer almaktadır.[594]

Mimari: Plan düzenini oluşturan mekânlar yaşama mekânları ve servis mekânları olarak belirlenmektedir. Diyarbakır geleneksel evlerinde kullanıcıların gereksinimleri ve istekleri doğrultusunda fiziksel açıdan açık, yarı açık ve kapalı alanlar bulunmaktadır.

Yaşama mekânları olarak çevresinde yaşamın kurulduğu avlu açık alanı, eyvan yarı açık alanı ve oda, başoda, ara oda, arka oda, koltuk oda, sandık odası, soğukluk, sofa ve taşlık ise kapalı alanları oluşturmaktadır.[595]

Avlu mekânlar arası bağlantının sağlandığı ortak bir mekân[596] olup, evin merkezi ve aynı zamanda haremi durumundadır. Bu özelliğinden dolayı da dışarıdan avlu, avludan da dışarısı gözükmez.[597] Avluların sokağa tamamen kapalı olmasının yanında etrafı ya bina kitleleri veya yüksek duvarlarla çevrelenmiş olduğu için komşu evlerden de görülemezler. Zemini dişi bazalt ile kaplıdır.[598] Bunaltıcı yaz günlerinde buraya dökülen sular deliklerde birikerek zamanla buharlaşıp ortalığı serinleterek doğal bir iklimlendirme sağlarlar. Kara renkli, bazalt örgülü avlu duvarlarının sevimsiz ve kasvetli görünüşünü gidermek için, "Cıs" adı verilen beyaz renkli bezemelerle süslenmiş, bol pencere ve eyvan boşlukları, bol çeşitli zarif motifli pencere ve gezemek parmaklıkları yapılara zenginlik katmıştır.[599] Avluda havuz, kuyu, su kanalları, çiçeklikler ve ağaçlar yer almakta,[600] ortasında fazla derin olmayan ve erkek bazalt taştan yapılan, yerel ve orijinal[601] olan bir havuz bulunmaktadır.

---

[590] Akbulut, *Diyarbakır*, 1998, 44.
[591] Soyukara, *a.g.m.*, 34.
[592] Dalkılıç-Aksulu, *a.g.m.*, 2000, 57.
[593] Soyukara, *a.g.m.*, 34.
[594] Dalkılıç-Aksulu, *a.g.m.*, 2000,58.
[595] Aluçlu-Kejanlı, *a.g.e.*,, Erişim: [http://www.evkultur.com], Erişim Tarihi: 15.12.2008.
[596] Dalkılıç-Aksulu, *a.g.m.*, 2000, 55.
[597] Soyukara, "Diyarbakır", *Arkitekt*, 430, İstanbul 1995, 33.
[598] Akbulut, *a.g.e.*, 1998, 45.
[599] Doğan Erginbaş, *Diyarbakır Evleri,* İstanbul, 1954, 18; Soyukara, "Diyarbakır", *a.g.m.*, 33; Keleş, "Diyarbakır Evleri", *Kültür ve Sanat,* 28, Ankara, 1995, 67; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ...*, II, 755.
[600] Dalkılıç-Aksulu, "*a.g.m.*, 2000, 58.
[601] Keleş, *a.g.m.*, 1995, 68; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ...*, II, 2003, 758.

Eyvan, üç tarafı kapalı, sadece avluya bakan tarafı açık bir yaz odası şeklindedir ve evin en göze çarpan mimari unsurudur. Özellikle sıcak yaz günlerinde evin en çok kullanılan mekanı olup, günlük yaşamın büyük bir kısmı burada geçmektedir. Zemin katta, birinci katta veya alt katında bodrum varsa avludan beş altı basamak yukarıda yer alabilir. Yaz aylarında güneşten korunma amacıyla genellikle evin güney kanadına ve yönü kuzeye dönük olarak konumlandırılır.[602] Bu tamamen açık[603] olan kuzey yönü bir ve dört arasında değişen kemerlerle[604] avluya açılmaktadır. Genellikle kırık kemerli olup, kemer taşları çoğu zaman siyah-beyaz renkli[605] taşlarla almaşık düzende örülmüştür. Eyvanın zemin ve iç duvarları olmak üzere bütün döşemeleri kesme dişi bazalt da denilen delikli bazalt taşlarla yapılmıştır. Zemin katta yer alan eyvanların bazılarında havuz bulunmaktadır. Eyvan duvarlarında çeşitli nitelikteki eşyalar koymak amacıyla nişler yapılır. Birinci kattaki eyvanlara yapı içinden veya avludan merdivenlerle ulaşılır. Merdiven sahanlığının yapıya paralel uzatılmış şekli "gezemek" olarak tanımlanmaktadır.[606] Eyvanın önünde bir avlu yer alır.

Diyarbakır eski evlerinin odaları avlu etrafına dizilmiştir. Odalar genel olarak bol pencereli ve ışıklı, yüksek tavanlı ve ferahtır. Pencerelerin üstünde çoğunlukla tepe pencereleri bulunur.[607] Kapı ve pencere üstleri kemerlerle örtülmüştür.[608] Odalar, günün değişik saatlerinde farklı işlevleri (yemek yeme, oturma, yatma, misafir ağırlama, yıkanma…) görebilecek şekilde düzenlenmektedir. Birinci katta yer alan odalar, özellikle 'başoda' ya da diğer bir tanımla 'mabeyn' sokağa doğru 'cumba' veya 'şahniş' adı verilen çıkma yapar. Çoğu kez komşuya ve mahremiyetine saygıdan dolayı ön yüze açıklık bırakılmamakta, gerekirse çıkmaların yan tarafına pencere açılmaktadır. Oturma odaları daha çok üst katlarda yer alarak güneye bakmaktadırlar. Bazı evlerde "koltuk" denen ve genellikle tepe pencereleriyle aydınlanan ikinci derecede odalar ve ikinci katlarda "çardak" veya "şahnişin" adı verilen odalar bulunmaktadır.[609] "Örtme" şeklinde nitelenen ve altlarında kabara denilen geçitlerin yer aldığı sokak üzerindeki odalar da Diyarbakır'a özgüdür.[610]

Odaların altında ve bodrum katında Cahit Sıtkı Tarancı Evi ve İskender Paşa Konağı'nda (Çiz.44, Res.299-304) olduğu gibi, "serdap" denilen bir soğukluk kısmı bulunmaktadır.[611] Serdaplar, bölgesel bir nitelik taşımakta ve bu yörede eski dönemlerden itibaren görülmektedir. Bodrum katında veya avlu kotundan birkaç basamak aşağıda yer alan, sularla serinletilen ve yazın sıcak günlerinde kullanılan kapalı bir mekân olan serdap, genellikle sıcaktan bozulmaması gereken yiyecek maddelerinin konulduğu bir bölümdür. Ortasında küçük bir havuz yer almakta,[612] avluya bakan pencerelerinden birinde, yerel deyimle "selsal" veya "selsebil" denilen şelâle düzeni bulunmaktadır.

---

[602] Akbulut, *a.g.e.*, 1998, 44.
[603] Keleş, *a.g.m.*, 1995, 67.
[604] Soyukara, *a.g.m.*, 34.
[605] Keleş, *a.g.m.*, 1995, 68; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ...*, II, Ankara, 2003, 758.
[606] Dalkılıç-Aksulu, *a.g.m.*, 58.
[607] Keleş, *a.g.m.*, 1995, 67-68.
[608] Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ...*, II, 2003, 757.
[609] Soyukara, *a.g.m.*, 1995, 35.
[610] Keleş, "Diyarbakır Evleri", 68; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ...*, II, 759.
[611] Akbulut, *a.g.e.*, 1998, 45; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ...*, II, , 758-759.
[612] Doğan Erginbaş, *Diyarbakır Evleri*, İstanbul, 1953, 15.

Aralık veya ev ortası şeklinde de tabir edilen *sofa* zemin katta avludan girilen ve odalar ile katlar arasındaki bağlantıyı sağlayan kapalı bir mekândır. İki yanında veya üç yanında odalar bulunmakta, iki katlı olan kanatlarda, üst kata ulaşım sofadaki merdivenler aracılığıyla sağlanmaktadır.[613]

Mutfak, banyo, tuvalet, kiler ve depo servis mekânları olarak tanımlanmaktadır.[614]

Diyarbakır geleneksel evlerinde *mutfak*, genellikle kuzey kanatta yer almaktadır. Harem bölümünde bulunan mutfak, avluya açık bir şekilde tek kemerli bir eyvan görünümündedir.[615] İçinde bir ocak ve baca yer alır. Mutfak bacaları toprak dam üzerinde ahşap çatkılı çamur sıvalıdır.[616] Mutfaklarda su tesisatı bulunmamaktadır.[617] Zemini taş döşeli olan mutfaktan alttaki kilere inilebilmektedir.[618] Mutfakta yer alan ve bazalt taşından yapılan *ocak*lar kemerli ve düz atkılıdırlar. Haremden selamlığa servis, harem ve selamlığı birbirine bağlayan avlu duvarındaki döner dolaplar aracılığıyla yapılmıştır. Döner dolaplar, dikine bir mil üzerinde dönen ahşap elemanlardan oluşmaktadır.

Kiler ve depolar genellikle evlerin bodrum katında yer almaktadır. Bu da iklim özelliğinin getirdiği bir durumdur. Yazları oldukça sıcak geçen Diyarbakır'da evlerin bodrumunda yer alan kiler ve depoları yazları oldukça serin bir mekan olur.[619] Diyarbakır geleneksel evlerinde bodrum katları zemine çok gömülmezler ve bunların bol ancak diğer bölümlere göre daha küçük boyutlu olan pencereleri bulunur.[620] Yerel deyimle "zerzembe" denen bodrum katındaki kilerler, bol pencereli oldukları için depolama amacına uygun koşullara sahiptir.

Diyarbakır geleneksel evlerinde, büyük özel *banyo*lar genellikle zengin ailelerin evlerinde görülmektedir.[621] Halk, yıkanma eylemini daha çok mahalle hamamlarında gerçekleştirmektedir. Evlerde ise 'teşt' adı da verilen büyük leğenler yıkanma eyleminin gerçekleşmesinde kullanılmışlardır.[622]

Kentte çok eskiden beri var olan ve günümüzde de hala onarımlarla kullanımına devam edilen kanalizasyon sistemi sayesinde evlerde *tuvalet*ler sorunu çözümlenmiştir. Bütün evlerde, evin girişinde küçük holde müstakil bir tuvalet ve ayrıca avluda su kuyusu bulunmaktadır. Tuvaletler zemin katta sokağa yakın avlu duvarının kenarında merdiven altlarında, birinci katta ise genellikle merdiven başlarında, sokağa taşmış, çıkıntı yapmış biçimdedirler.[623] Ancak eyvandan girilenleri de bulunmaktadır.[624] Evlerde ıslak hacimler kanalizasyon sistemine en kısa yoldan ulaşmak amacıyla sokağa yakın konumlandırılmışlardır.

---

[613] Dalkılıç-Aksulu, *a.g.m.*, 2000, 58.
[614] Dalkılıç-Aksulu, *a.g.m.*, 2000, 55-56.
[615] Soyukara, *a.g.m.*, 1995, 35; Dalkılıç-Aksulu, *a.g.m.*, 59.
[616] Keleş, *a.g.m.*, 68; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri...*, 2003, 759.
[617] Dalkılıç-Aksulu, *a.g.m.*, 2000, 59.
[618] Soyukara, *a.g.m.*, 1995, 45.
[619] Yılmazçelik, *a.g.e.*, 1999, 205.
[620] Akbulut, *a.g.e.*, 45.
[621] Soyukara, *a.g.m.*, 1995, 36; Akbulut, *a.g.e.*, 1998, 45.
[622] Dalkılıç-Aksulu, *a.g.m.*, 59.
[623] Soyukara, *a.g.m.*, 1995, 36.
[624] Akbulut, *a.g.e.*, 1998, 45.

Bodrum sıcak yaz günlerinde, yiyeceklerin uzun süre bozulmadan kalmasını sağlayan ve kışlık yiyeceklerin, yakacak ve kullanılmayan eşyaların depolandığı serin bir mekândır. Bu nedenle kilerler bodrum katta yapılmıştır. Kilere avlu düzeyinden beş altı basamak aşağıda yer alan bir kapı geçit verir. Bodrum katın avluya bakan çok sayıda ancak küçük boyutta penceresi vardır.

Geleneksel Diyarbakır evlerinde ahır bölümü sadece büyük evlerde, zengin kişilerin ve geçimini hayvancılıkla sağlayan ailelerin evlerinde yer almaktadır. Evin hem selâmlık kısmında hem de harem kısmında olabilmektedir.[625] Ahır, durumu gereği avlunun ya da evin uygun yerlerine yerleştirilmiştir.

Diyarbakır geleneksel evlerinde bulunan diğer elemanlara gelince; avlu, eyvan ve odaların duvarlarında *kapaklı* ve *kapaksız dolaplar* diyebileceğimiz niş veya pacalar yer almaktadır. Duvar içine yapılan bu boşluklar çeşitli süs ve kullanım eşyaları ile aydınlatma gereçlerinin konulması şeklinde bir görev üstlenmektedirler. Yine odaların özellikle sağır olan duvarlarında dolaplar ve yatak, yorgan vs. konulması amacıyla yapılan yüklükler yer alır. Odalardaki dolaplar, kapılar ve pencereler ahşap, cam ve alçı işçiliğinin değişik örnekleriyle bezelidir.

*Havuz*lar avluda, eyvanda ve serdaplarda yer alır. Bazı evlerin hem eyvanında hem de avlusunda havuz bulunmaktadır. Eyvan havuzları ince uzun dikdörtgen biçimindedir. Avlu havuzları ise kare, dikdörtgen, altıgen, sekizgen, elips, yuvarlak ve dilimli daire şeklinde uygulanmışlardır. Yazın ev ahalisi vaktinin çoğunu avluda geçirdiği için çocuklar açısından tehlike oluşturmaması için fazla derin yapılmazlar. Sık gözenekli bazalt taşından yapılan havuzların kenarında, aynı malzemeden oluşturulmuş taş kadeh yer alır. Bu taş kadehten taşan sular, havuz kenarında bulunan su yollarındaki çiçekliklerin kenarından yoluna devam eder. Parla, Ö. İzgil'in, Gries'in seyahatnamesini tanıttığı "Anadolu Seyahati" adlı makalesinde, kentin süslü kemerlerle saray biçiminde inşa edilmiş evlerinde ve dükkânların birçoğunda havuz bulunduğu[626] ifade edilmektedir.

*Merdiven*ler geleneksel Diyarbakır evlerinde genellikle avluda, eyvanda, sofada veya odada yer alır. İki kat arasında bağlantı kuran merdivenler ya bağlı oldukları duvarla birlikte örülmüşler ya da çeyrek kemere oturmuşlardır. Basamaklar delikli bazalt taşından oluşturulmuştur.[627]

Bazı konutlarda tavanlar süslemelidir. Ahşap kirişler (direkler) ev sahibinin ekonomik gücüne göre işlenmeden bırakıldığı gibi, zengin evlerinde ayrı ayrı renklere boyanıp, üzerine nokta halinde benekler yapılıp, oymalarla bezendiği de görülmektedir".[628]

Geleneksel Diyarbakır evlerinin dış cepheleri oldukça yalın bir şekilde tasarlanmıştır. Dış cephede yer alan mimari elemanlar saçaklı, alçak ve basit bir giriş kapısı, küçük tepe pencereleri ve varsa çıkmadan ibarettir. Evin mahremiyetinden ve yılın büyük bir kısmının sıcak bir ortamda geçmesinden dolayı dış cephelerde açılan

---

[625] Akbulut, *a.g.e.*, 1998, 45.
[626] Parla, *a.g.t.*, 1990,18.; Ömer İzgil, "Anadolu Seyahati", *Karacadağ*, I/12, 1939, 12-13.
[627] Dalkılıç-Aksulu, *a.g.m.*, 2000, 59-60.
[628] Haluk Togay, "Diyarbakır Evleri", *Arkitekt*, İstanbul, 1947, 187-188; Dalkılıç-Aksulu, *a.g.m.*, 60.

pencere sayısı sınırlı tutulmuş ve genellikle yüksek sağır duvarlar şeklinde oluşturulmuştur. Dış ve iç cephelerin görünümü birbirine tezat teşkil etmektedir. Dış cephelerin yalın tutulmasına karşın, içe dönük avlu cepheleri, beyaz derzler, 'cıs' şeklinde uygulanan süslemeler, kalker taşları, kapılar, değişik biçimlerdeki pencereler, parmaklıklar, yüksek kemerli eyvan boşlukları ve farklı kemer türleri kullanılarak olağanüstü gösterişli bir görünüme sahiptirler.[629] Diyarbakır geleneksel evlerinde güneş enerjisinden en üst düzeyde yararlanma biçimi tercih edilmiş ve dış cepheler doğal iklimlendirme aracı görevi görecek şekilde oluşturulmuştur.[630] Evin çoğunlukla moloz duvar olan sokak cephesi yontma taştan örülmüştür. Avlu ve sokak cephe elemanları ise kapı (sokak ve oda kapıları), pencere (orta pencere, tepe penceresi, bodrum penceresi), eyvan kemeri, cumba, saçak, bingi ve çörtenlerdir.

Geleneksel Diyarbakır evlerinde dış cephelere çok yoğun pencere açılmamıştır. Pencereler, düz lento, basık kemer, yarım daire kemer, sivri kemer, üç dilimli ve beş dilimli kemerlerle örtülmektedir. Pencerelerde güvenliğin sağlanması amacıyla yapılan parmaklıklar aynı zamanda zengin motiflerle bezeli olduklarından avlu cephelerini hareketlendirmektedirler. Tavanların yüksek olması ve doğal aydınlatmanın yeterli gelmemesi sonucu tepe pencereleri açılmıştır. Bu pencereler; su damlası, daire, sekiz dilimli daire, sivri kemerli, basık kemerli, kare, dikdörtgen gibi değişik biçimlerde olup, açılan kanatları bulunmamaktadır. Bodrum pencereleri ise, doğramasız olarak, basık kemer, kaş kemer, kare veya dikdörtgen biçiminde yapılmışlardır. Pencerelerin ön yüzlerine demir parmaklık veya kafes geçirilmiştir.

Geleneksel Diyarbakır evlerinde yer alan eyvan kemerleri, sivri, yarım daire, basık, üç ya da beş dilimli kemerler şeklindedir. Birden fazla açıklığı olan kemerler ortadaki dairesel biçimli sütunlarla birbirine bağlanmaktadır.

Cumba ya da şahnişin de denilen çıkmalar, üst kattaki odalarda bulunurlar. Pencere genellikle çıkmanın kısa kenarında yer alır. Pencere formları avluya bakan pencere biçimleriyle özdeştirler. Çıkmalar genellikle iki veya üç sıralı taş bingilerin üzerine oturmuş olup, ahşap karkas yapılardır. Bazı evlerde, sokak cephesini hareketlendirmek amacıyla bu sayı daha da arttırılabilmektedir.

Diyarbakır geleneksel evlerinin en güzel özelliklerinden biri de parmaklıklarıdır. Parmaklıkların en çok "S" motifli olanlarının kullanımı tercih edilmiştir. Çok eski yapılarda çoğunlukla kare taksimatlı parmaklıkların kullanıldığı saptanmaktadır. Merdiven ve gezemeklerde de güzel bezemeli, zengin görünümlü parmaklıklar yer almaktadır.

Bugün pek çoğu yok edilmiş olan geleneksel Diyarbakır evlerinden arta kalanlar arasında en önemlileri olarak yapım tarihi bilinmeyen, iki bölümü sağlam durumdaki Şeyhoğulları Evi, yine tarihi bilinmeyen İskender Paşa Konağı, 18. yy.'dan Behram Paşa Evi, 19. yy.'dan Gökalpler, Gevraniler, Pirinççiler Evleri, Cemil Paşa Konağı ve Trahom Hastanesi olarak bilinen ev sayılabilir. Dicle'nin karşı kıyısındaki 16./17.yy.'dan kalma Cihannüma Köşkü, (Res.202-203) çevrelerindeki doğa güzelliklerinin izlenebilmesi amacıyla geleneksel tutumun tersine, dışa yönelik

[629] Dalkılıç-Aksulu, *a.g.m.*, 2000, 61-62.
[630] Güneli ve bşk., "Diyarbakır Geleneksel Konut Mimarisinde …", *Sanatsal Mozaik*, 30, 1998, 43.

olarak biçimlendirilmiş olmakla birlikte, Diyarbakır evlerinin özelliklerini taşımaktadır.[631]

5.2.1.9.2. KÖŞKLERDE

Geleneksel Türk evinde özellikle konukların ağırlandığı büyük ve özenle döşenmiş odaya "Başoda" denilmektedir. Türk ev mimarisinin özel bir türü olarak kabul edilen köşklerin de evdeki başodanın büyük bir önem kazanması sonucunda oluşturulduğu ileri sürülmektedir. Haçvari plan şemasına sahip olan ve cumbaları bulunan başodalar bu nitelikleriyle çok daha etkileyici bir biçimde üç cephede dış dünyaya açılma olanağı sunarlar. İnsanın hiçbir engelle karşılaşmadan dünya ve sonsuzluk ile her an ilişki içerisinde bulunabilmesi ve sonsuzluğun ortasındaki yüce bir varlık olarak kendisine yer edinebilmesi şeklinde özetlenebilecek temel inancının saf yansımaları Türk evinin biçimlenmesinde önemli bir etkendir.[632] Köşkler de biçim yönüyle bu duyguya güç katacak özelliklere sahiptirler.

Diyarbakır'da köşk kavramı, kentin elit tabakasının sur içinde sıkışık bir düzende sıralanan evlerden, kent merkezinden uzaklaşmak ve ayrıca yaz mevsiminde kentin bunaltıcı sıcağından ve keşmekeşinden kaçıp doğayla baş başa kalmak, insanların ruhlarını dinlendirmek amacıyla yapılmış günümüzün moda deyimiyle "yazlık" olarak kullanılan gösterişli yapıları karşılamaktadır.

Diyarbakır'da köşklerin iki ayrı amaca hizmet etmek için yapıldıkları görülmektedir. Bunlardan birincisi Bağ Köşkleri'dir. Daha önceleri Diyarbakır'ı çepeçevre üzüm bağlarının sardığı ve içerisinde türkülere konu olmuş bu Bağ Köşkleri'nin yer aldığı bilinmektedir. Genellikle iki katlı, bazalt taş örgülü ve bol pencereli olarak inşa edilen bu köşkler, bağbozumu zamanı bağ sahipleri tarafından kullanılmaktaydı.[633]

Diyarbakır'daki ikinci köşk yapıları ise şehri baştanbaşa kuşatan heybetli ve muhteşem surlar dışında, Dicle Nehri kenarında çok çeşitli ağaç ve çiçeğin yer aldığı güzel peyzajlı bahçeler içerisinde yer alan ve yazlık olarak kullanılan yapılardır. Diyarbakır köşkleri konum olarak, Diyarbakır surlarının güneyinde ve çoğunluğu Dicle nehrinin batısındaki eğimli arazide bulunmaktadır. Diyarbakır surlarına, Hevsel bahçelerine, Dicle nehri ile onun suladığı geniş vadiye hakim konumda ve büyüleyici bir manzaraya sahiptirler. Ne yazık ki Diyarbakır'ın diğer yapıları gibi bu köşklerin de birçoğu yıkılmış günümüze ancak Sem'an Oğulları (Gazi Köşkü), (Çiz.30, Res.204-207) Erdebil (Ber Da Pir) Köşkü, Kuşdili Köşkü, (Çiz.47, Res.311-316) Ağulu Dere Köşkü (Res.317-320) gibi güzel birkaç örnek kalmıştır.[634]

Diyarbakır'da, Dicle vadisi boyunca sıralanmış bulunan bu köşklerin sakinlerinin yılın sekiz ayı bu yapılarda oturdukları, dinlenme amacına yönelik

---

[631] Halil Kuruyazıcı, "Diyarbakır" mad., *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, I, İstanbul, 1997, 463.
[632] Turgut Cansever, "Türk Evinin Mimarisi", *Türkler,* XII, Ankara, 2002, 202.
[633] Nevin Soyukara, "Diyarbakır", *Arkitekt*, 430, İstanbul, Ekim 1995, 36; *Diyarbakır Köşkleri*, Erişim: [http://www.diyarbakir.pol.tr], Erişim Tarihi: 11.12.2006; Erişim: [http://diyarbakir.meb.gov.tr], Erişim Tarihi: 11.12.2006; Erişim: [http://tr.wikipedia.org/wiki], Erişim Tarihi: 20.11.2006.
[634] Soyukara, *a.g.m.*, 1995, 36-37; *Diyarbakır Köşkleri*, Erişim: [http://www.diyarbakir.pol.tr], Erişim Tarihi: 11.12.2006; Erişim: [http://diyarbakir.meb.gov.tr], Erişim Tarihi: 11.12.2006; Erişim: [http://tr.wikipedia.org/wiki], Erişim Tarihi: 20.11.2006.

yapılan köşklerin, aynı zamanda kentin ileri gelenlerinin, aydın, şair ve edebiyatçılarının bir araya toplandıkları ve fikir alışverişleri ile sazlı-sözlü eğlencelerine ev sahipliği yapan mekanlar olarak hizmet verdiği edinilen bilgiler arasındadır. Ayrıca, Dicle Nehri kenarında "hulle" adı verilen, malzemesi saz ve kamış olan geçici barınakların da yapıldığı ifade edilmektedir.[635] İskender Paşa, Hâmi, Abdullah Paşa, Balıklı, Sem'an, Pamuklu, Bekir Paşa, Çârbağ köşkleri bunlardan ilk akla gelenlerdir.

Çoğunluğu Dicle Nehri'nin yamaçlarında yer alan Diyarbakır köşkleri, doğanın sunduğu temiz ve huzurlu havayı solumaya hazır bir konumda tamamıyla dışa dönük bir mimari nitelik sergilemektedir. Köşklerin yapıldıkları alanın çok geniş olması ve civarında aile mahremiyetini ihlal edecek kadar yakın başka bir yapının bulunmayışı ve de etrafını çevreleyen muhteşem doğanın sunduğu harikulade görünümlerden son haddine kadar faydalanma isteği dışa açık mimarinin oluşmasına büyük oranda katkıda bulunmuştur.[636]

İklimin sıcak ve kuru özelliği ve üzerinde yer aldıkları alanın da kısıtlı olması nedeniyle, Diyarbakır Suriçi'nde bitişik düzende yapılan evlerin dışa kapalı/içe dönük ve avlulu tarzının aksine, köşkler; oldukça geniş bir bahçe içinde, önünde alabildiğine uzanan manzaraya hakim ve doğayla iç içe olma fırsatını sunan yapılardır. Köşklerde yer alan tüm birimler, görsel olarak doğayla iç içedir. Kent mimarisindeki yüksek duvarlarla çevrelenmiş evlerin aksine, köşkler bahçe içerisinde olduğu için etrafları sıkı sıkıya çevrelenmemiştir.

Dicle Nehri yamaçlarında yapılan köşkler; Hacı Ağa, Bekir Paşa (Ömer Bekir Paşa), Pamuk, Gazi (Seman), Kuşdili (Bekir Efendi), Hami, Erdebil ve Ağuludere ve Cihannüma (Aziz Mahmud Urmevi'nin Çârbağ/Kavs Köşkü) Köşkleri'dir. Cihannüma Köşkü Dicle Nehri'nin doğu kıyısında, diğerleri ise karşı tarafta nehrin batı yakasında konumlandırılmışlardır. Bu köşklerin en iyi korunan örnekleri Seman Köşkü (Gazi Köşkü) ve Cihannüma Köşkü (Aziz Mahmud Urmevi'nin Çârbağ Köşkü)'dür.[637]

Plan: Dağınık bir şekilde ve yamaçlarda konumlanmış bir görünüm sergileyen Diyarbakır Dicle kıyısındaki köşklerin çoğunluğu dikdörtgen bir plan şeması sunmaktadır. "L" şeklinde veya ters "L" şeklindeki plan tipi sergileyenlere de rastlanmaktadır. Köşklerde mekânlar, dikdörtgen biçimli yapının uzun aksı boyunca sıralanmaktadır. Bu eksen üzerinde bulunan bir yüzü avluya açık olan eyvan bütün köşklerde aynı şekilde konumlandırılmamış, genellikle kitlenin ortasına ya da dış yan kısmına yerleştirilmiştir.

Köşkler tek katlı ya da iki katlı olarak tasarlanmışlardır. Tek katlı olarak yapılan köşkler, selsebilli bir eyvan ile bir odadan oluşmaktadır. İki katlı olarak yapılan köşklerde ise bunlara ek olarak altta birden fazla oda ve üst katta ikinci bir eyvan bulunmaktadır.

---

[635] Işık Aksulu-Neslihan Dalkılıç, "Kiosks and Vineyard Houses of Diyarbakır and Their Conservation Problems", Amasya, 2001, 2-3.
[636] Soyukara, *a.g.m.*, 1995, 36-37; *Diyarbakır Köşkleri*, Erişim: [http://www.diyarbakir.pol.tr], Erişim Tarihi: 11.12.2006; Erişim: [http://diyarbakir.meb.gov.tr], Erişim Tarihi: 11.12.2006; Erişim: [http://tr.wikipedia.org/wiki], Erişim Tarihi: 20.11.2006.
[637] Beysanoğlu, *a.g.e.*, 1996, 639; Akbulut, *a.g.e.*, 1998, 47.

Diyarbakır Hacı Ağa, Bekir Paşa ve Pamuk köşkleri tek katlı olup, dikdörtgen bir plan şemasına sahiptirler. Bekir Ağa Köşkü'nde ayrıca bodrum kat da bulunmaktadır.

Gazi, Kuşdili, Hami, Erdebil ve Ağuludere Köşkleri iki katlıdırlar. Gazi, Hami ve Erdebil Köşkleri dikdörtgen yapılmışlardır. Kuşdili Köşkü "L" plan tipinde dikdörtgen, Ağuludere Köşkü ise ters "L" plan tipinde yine dikdörtgen planlı olarak yapılmıştır. Bu köşklerden Hami ve Erdebil Köşklerinde bodrum kata yer verilmiştir.[638]

Köşkler, geleneksel Diyarbakır evlerinin güney kanadının sahip olduğu nitelikleri yansıtmaktadır.[639]

Mimari: Tek ya da iki katlı olarak yapılan köşklerin üstünün toprak örtülü düz dam şeklinde biçimlendirildiği görülmektedir. Üst örtü sistemi ahşap kirişli düz damlı olup, üzeri toprak malzeme ile örtülmüştür. Eyvanların üst örtüsü ise beşik tonozdur.

Diyarbakır'daki Osmanlı döneminde inşa edilen köşkler oldukça hareketli cephelere sahiptir. Bunlar yazlık olarak dinlenme ve eğlenme amaçlı barınılan mekanlar olduklarından görünüm olarak da neşeli bir yapıya sahiptirler. Köşkler, kimi zaman Erdebil Köşkü'nde olduğu gibi siyah-beyaz taş sıralarının almaşık olarak örülmesiyle, kimi zaman da Hami ve Kuşdili Köşklerinde olduğu gibi yalnızca siyah bazalt taşla oluşturulmuşlardır. Ancak cephelerde yer alan kapı ve pencere kemerleri üzerinde bulunan yöreye özgü bir bezeme unsuru olan 'cıs' tekniğiyle oluşturulan süslemeler, hayat ağacı ve ay-yıldız motifleri işlenmesi ve rozet içinde sunulan bitkisel motiflerle cepheler oldukça hareketli bir görünüme kavuşmuştur. Kuzey cephe, köşklerdeki en özellikli cephedir. Eyvan açıklıkları kuzey cephesine bakmaktadır. Bol pencereli odalarda, kapı ve pencereler kemerli olarak yapılmıştır. Kapı ve pencerelerde, dikdörtgen, basık kemer, yarım daire kemer ve kaş kemerler değişik biçimlerde uygulanmıştır. Cephelerde yer alan pencereler de içeriye bol ışık sağlamak amacıyla oldukça çok sayıda ve büyük boyutlu tutulmuştur. Zemin katta bulunan odalarda, alt kat pencerelerinin üzerinde daha küçük boyutlardaki tepe pencerelerine yer verilmiş, üst kat pencereleri alt kat pencerelerine oranla daha büyük yapılmışlardır. Aynı cephede farklı pencere tipleri kullanılmıştır. Pencereler demir parmaklıklar ve ahşap kapaklarla güçlendirilmiştir.

Çoğunlukla ilkbahar ve yaz aylarında kullanılan köşklerde, kapalı alanlara fazla yer verilmemiştir. Köşklerde eyvan ve bahçe en fazla zaman geçirilen yarı-açık ve açık mekanlar konumundadır. İklimin ve kültürel etkilerin bir sonucu olarak tasarlanan bu yapılarda eyvan önemli bir fonksiyona sahiptir. Diyarbakır Dicle kıyısında yer alan köşklerin hemen hepsinde eyvan bulunmaktadır. Köşklerin planı eyvanın konumuna göre tasarlanmıştır.[640] Eyvanlar bazen Bekir Paşa, Kuşdili, Erdebil, Ağuludere ve Gazi Köşkü'nde olduğu gibi geniş hafif sivri tek bir kemerle, bazen de Pamuk Köşkü'nde olduğu gibi ortada bir sütuna oturan iki sivri kemer ile

---

638 Çiftçi, *a.g.t.,* 2007, 42.
639 Aksulu-Dalkılıç, *a.g.m.,* 2001, 4.
640 Ayhan Bekleyen ve Bşk., "Güneydoğu Anadolu'da Eyvanlı Ev Geleneği. Diyarbakır Köşkleri", *Yapı Dergisi*, 275, İstanbul Ekim 2004, 91.

dışarıya açılmaktadır. Eyvanın döşemesi, yıkandığı zaman içine dolan sular zamanla buharlaşıp ortamı serinletsin diye delikli bazalt taşından olup, tavanı beşik tonoz ya da ahşap kirişli düz örtülüdür. Bir tarafı açık diğer üç tarafı duvarlarla kapalı olan eyvanın içinde suyun hareketiyle serin bir ortam sağlanmaktadır. Bir yönü açık olan eyvanın, arka duvarı üzerinde pencere şeklinde açıklıkları olan örneklerine de rastlanmaktadır. Hava cereyanı sağlayan bu boşluklar ile eyvan içinde doğal bir temiz hava dolaşımının oluşması sağlanmaktadır. Tek katlı köşklerde eyvan genellikle iki oda arasında yer almaktadır. Kimi zaman Kuşdili Köşkü örneğinde olduğu gibi zemin katta iki eyvana rastlanmaktadır. Burada batı yönde bulunan sivri kemerli eyvanın iki tarafı da açıktır. Eyvanların çoğunda malzeme, çiçek vs. konulabilmesi için nişler bulunmaktadır.

Su, yazın bunaltıcı sıcağında görüntüsüyle bile serinlik veren bir maddedir. Bu nedenle selsebil, Diyarbakır Dicle kıyısında yer alan köşklerin en önemli mimari elemanlarından bir tanesi durumundadır. Köşklerin eyvanlarının hemen hemen tamamında selsebil bulunmaktadır. Sadece Erdebil Köşkü'nde selsebil yoktur. Selsebillerin zemini de tıpkı eyvanlarda olduğu gibi dişi bazalt da denilen bazaltın delikli cinsinden yapılmıştır. Selsebilin yapımına belli bir eğim kazandırılarak suyun akışı sağlanmaktadır. Köşklerin su ihtiyacının neredeyse tamamı, üzerinde konumlandığı eğimli arazinin yukarı kısımlarında bulunan kayalıklardan gelen doğal su kaynaklarıyla karşılanmaktadır. Kaynaktan gelen su, selsebilin delikli taştan oluşturulmuş zemininden akarak eyvandaki dikdörtgen biçimli havuza, oradan da bir su arkını izleyerek bahçede yer alan büyük havuza ulaşmaktadır.

Köşklerdeki eyvanda selsebilli havuz, hacmi ekseninden itibaren ikiye böler. Diyarbakır geleneksel evlerindeki eyvanda ise bazen görülen havuz ortada bulunur. Köşklerdeki eyvanların tamamında bulunan havuzlar dikdörtgen bir forma sahiptir. Köşklerde genel olarak serin olma özelliğinden dolayı kuzey yöne açılacak şekilde konumlandırılan eyvan ile önünde yer alan bahçe arasında organik bağı su unsuru kurmaktadır. Eyvan düzeneği şu sırayı izlemektedir. Kaynaktan gelen su selsebilden eğimli bir dikdörtgen havuza akmakta buradan açık ya da kapalı bir kanalla taş kadeh ya da şadırvana ulaşmakta ve buradan da dıştaki büyük havuza dökülmektedir.[641] Kaynaktan gelen su, eyvanın arka duvarında bulunan kenarları işlemeli taş yüzeyde sesli bir su perdesi oluşturur, incecik bir kesitte akan su, buharlaşarak doğal bir iklimlendirme sağlar. Eyvan içinde de boyutları daha küçük ve derinliği 40-50 cm. civarında olan dikdörtgen bir havuz bulunur. Burada toplanan su oldukça durağandır. Meyvelerin soğutulması amacıyla kullanılan bu havuzdaki su, taşmadan bazen kapalı bir kanal ile taş kadeh ya da şadırvana ulaşır. Buradan da yine bir kanal vasıtasıyla büyük havuza akar. Bahçede bulunan çoğu zaman ortasında bir fıskiyenin yer aldığı bu havuzun derinliği fazladır. Döşemesi taştan olup, duvarları sıvasızdır. İçine girip serinleme işlevini de yerine getiren bu havuzun suyundan bahçenin sulanması için de yararlanılır.

---

[641] F. Demet Çetin (Aykal), *Çevresel Etmenlerin, Eski Diyarbakır Konut Mimarisine Etkileri ve Bu Sonuçlara Bağlı Olarak Yeni Yapılar İçin Tasarım Kriterlerinin Belirlenmesi*, (D.Ü., Fen Bil. Enst., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır, 1993, 27-29.

Köşklerde az da olsa mutfak birimi yer almaktadır. Gazi, Erdebil ve Ağuludere köşklerinde mutfak birimi bulunmaktadır. Mutfağın bulunmadığı yapılarda ise ocaklara yer verilmiştir. Ocakların bulunduğu köşklerde mutfak yer almamaktadır. Köşklerin çoğunda ocaklar bulunmaktadır. Ocaklardan yemek yapılması amacıyla yararlanılmıştır. Ocaklar form olarak basık kemerli olup, dumanın çıkması amacıyla baca bağlantısı bulunmaktadır. Bekir Paşa, Kuşdili, Ağuludere ve Seman köşklerinde ocak yapısına yer verilmiştir. Ayrıca, genelde yazlık olarak kullanılan ve kış aylarında çok az kullanılan köşklerde, ısınma amacıyla özel bir sistem kurulmamış, soğuk havalarda sac sobalardan yararlanılmıştır. Ağuludere Köşkü'nde ise şömine bulunmaktadır.

Köşklerde kiler yiyeceklerin ve ürünlerin konulduğu bir servis mekanı olarak kullanılmaktadır. İçine konulan erzak ve eşyanın bozulmaması amacıyla soğuk bir mekandır.

Köşklerde hayvanların barınması ve yemlerinin muhafaza edilmesi için yapılan ahır birimi yapıların bodrum katında yer almaktadır.

5.2.1.10. ÇEŞMELERDE

Kaynaklardan Diyarbakır kentinin sularının oldukça bol ve sularının lezzetli olduğu anlaşılmaktadır. Nasır-ı Hüsrev'e göre, "*Şehrin ortasında bir kaynak vardır ki sert taştan çıkar, beş değirmen çevirecek kadar ve çok güzel bir sudur, kimsecikler nerden geldiğini bilmez. Şehirde ağaçlar, bahçeler, hep o suyla sulanır.*"[642] Bu nedenle kentte su sıkıntısı çekilmemiştir. 18.yy.'ın ortalarında, 1766 senesi Mayıs'ında Diyarbakır'ı ziyaret eden Carsten Niebuhr da "*Şehrin su ihtiyacı kısmen akarsudan kısmen de kaynaklardan sağlanıyor ve bol miktarda su mevcut*"[643] derken Diyarbakır'daki suların ve çeşmelerin bolluğundan bahsetmektedir. Su mimarisinin önemli bir elemanı olan çeşmeler de Diyarbakır sokaklarında sık sık karşılaşılan küçük fakat özellikli yapılardır. Kentin yaşadığı çeşitli dönemlere ait bu çeşmelerin büyük bir çoğunluğu Osmanlı Dönemi'ne aittir. Kemerleri 1930 da yıktırılan Hamravat Suyu'nun, Kanuni Sultan Süleyman'ın emriyle 1535 m. (941 h.) tarihinde Gözeli Köyü'nden getirilmesinden sonra, kentin sularının daha da bollaştığı ve dört bir yanda çeşme sayısının arttığı anlaşılmaktadır.[644] 1874 yılında Diyarbakır'da yayınlanan 6. Diyarbekir Vilayeti Salnamesi'nde 130 çeşmenin varlığından söz edilmektedir.[645] Evliya Çelebi Diyarbakır sularından ve çeşmelerinden bahsederken ilk önce 'Aynı Hamra' suyundan bahseder. "*Hepsinin güzeli (Aynı Hamra) dır. Kaynağı, Diyarbekir'in batısında Karadağ yaylasından, yer altından iki konak yerden künkler ile Amid kalesine girip önce Büyük cami, sonra diğer camilere, han, imaret ve hamamlara taksim olunur*"[646] derken kaynak sularının kentin çeşitli yerlerine ve yapılarına ulaştığı anlaşılmaktadır. Evliya Çelebi, İbrahim Han'ın bu suyun vasıflarını duyduğu zaman "*Elbette bana Diyarbekir'den Hamravat suyu*

---

[642] Nasır-ı Hüsrev, Sefername, (Çev: Abdülvehap Tarzi), 2. Baskı, Ankara, 1967, 13.

[643] Pınar, *a.g.e.,* 1999, 150; Carsten Niebuhr-Ulrich Jasper Seetzen-Richard Lepsius-Heinrich Brugsch; *Reisen im Orient*, Yay.Haz. Herbert Scurla, Veerlag der Nation, Berlin, 1962, 2. b,176-179.

[644] Sözen, *a.g.e.,* 1971, 220; Adil Tekin, "Hamravat Suyu", *Kara Amid*, Ankara, 1970, II-6/7, 69-71; E. Çelebi, *a.g.e.,* 1970, 126-127; B. Konyar, *Diyarbekir Yıllığı*, Ankara, 1936, c. III, 208-218, res. 152, 153, 154.

[645] İbrahim Sarı, *Şehrimiz Diyarbakır*, İstanbul, 1996, 38.

[646] Evliyâ Çelebi, *a.g.e.,* 1970, 126-127.

gelsin!" diye hatt-ı şerif ile dergahı ali kapıcı-başısı, memuren Diyarbakır'a gönderdiğini ve o zaman Diyarbakır valisi olan Melek Ahmed Paşa'nın suları yirmi dört güğüme doldurup ağızlarını mühürledikten sonra gelen kapıcı-başıya on kese altınla birlikte teslim ettiğini ve bu suyun IV. Mehmed Hana nasib olup, tahta oturduğu vakit, ilk olarak Hamravat suyu içtiğini, Hamravat suyunun "*Diyarbekir'in yüzsuyu*" olduğunu bildirmektedir.[647] Evliya Çelebi, Hamravat suyunun Kara(ca)dağ yaylağından pohrenkler ile Amid kalesine getirildiğini, ayrıca Câmi-i Kebîr ve diğer camilere dağıtıldığını ve şifa kaynağı olduğunu belirtir.[648] Ebubekir Feyzi de *Hulasa-i Ahvali'l-Buldan*'da, Balıklı adında bir kaynarcanın küçük bir gölcük oluşturduğundan ve gölcükte küçüklü büyüklü balıkların yaşadığından, bu balıkların Urfa'daki gibi dokunulmaz olup, halkın onlara nezirler sunduğundan bahsetmektedir.[649] Evliya Çelebi, Hamravat Suyu ile birlikte, Ayn-ı Ali Pınarı, İçkale Kaynağı Suyu, Ayn-ı Erbaa-taş, Ayn-ı Şakkıl-Acuz sularından söz etmekte, özelliklerini sıralamakta, söylentilere yer vermektedir.

Ayn-ı ali Pınarı; "… *(Ayn-ı Balıklı), şehir içinde bir büyük kaynaktır. Bir büyük havuza akıp içinde nice balıklar yüzer. Ama kimse avlayıp yiyemez. Çünkü ihtiyarlarının birkaçı mefluç olup (nüzul inip) ağızları, burunları eğilmiştir. Bu Ayn-ı Balıklı'nın da suyu gayet güzel olup hastalıkları defettiğinden orada yıkanmak da vücuda faydalıdır. Bu havuzun ayağı akarak, Ali Paşa camiine gider. Oradan Balıklı Gölü suyu, Mardin kapısındaki hamama gider.*" İç Kale Kaynağı Suyu, "*… İçinde on adet un değirmenlerini dikkatle döndürür. Hiçbir şehrin iç kalesinde böyle bir akarsu yoktur. Yalnız Erzurum'da (Cennet çeşmesi pınarı), Van kalesinde (Kırkçeşme pınarı), bir de Budin sehaddinde Üsturgon kalesi içinde kayadan çıkıp Tuna nehrine dökülen su vardır.*" Ayn-ı Erbaa-taş;"*Gayet soğuk olup, soğukluğunun şiddetinden hiç kimse, dört taşı içinden birbiri arkasından çıkaramaz. Bu yüzden (Erbaa-taş, dört taş) adı verilmiştir. Bu saf su, Nasuh Paşa meydanı tarafında iç kale duvarında bitişiktir.*" Ayn-ı Şakkıl-Acuz; "*Bir hayat kaynağıdır. Ama eski zamanda bu kaleyi Hülagü kuşattığı vakit, bir acuze karı, sihir ile kayadan çıkardı, derler. Bunun için Şakkıl-Acuz adıyla meşhurdur. Gayet beğenilen, makbul bir suyu vardır. Bu da Rum kapısı tarafındadır. Diyarbekir kalesi böyle akarsularıyla Allah tarafından süslenmiştir. Asla su için sıkıntı çekilmez.*"[650]

19. yy'ın ortalarında Diyarbakır'ı ziyaret eden William Duckett, kesin bir sayı vermeden kentte çok sayıda su fışkıran çeşmeler bulunduğunu söyler.[651]

1856-57 yıllarında Diyarbakır gelen Robert Jones Garden, "*su uzak bir mesafeden batıya doğru, yontulmuş taşların birbirine eklemlenmesiyle yapılmış, kapalı su kanallarıyla getirilmektedir. Su kente yaklaştığında, yaklaşık 1-1,20 m. genişliğinde, siyah volkanik taştan inşa edilmiş, dikdörtgen biçimindeki 27 iskele ile Rumkapı ve Dağkapı arasındaki duvarlar boyunca suyu taşıyan aynı sayıda kemer üzerinde yükselen bir su yolundan akmaya başlıyor. Buna yakın bir yerde, kentin içinde, 1,5 veya 1,8 m. derinliğinde, içinde kutsal sayılan balıkların bulunduğu, ve*

---

[647] Evliyâ Çelebi, *a.g.e.,* 1970, 126-127.
[648] Evliya Çelebi, *a.g.e.*, IV, 2001, 27; Bulduk, *a.g.m.*, I, Ankara 2008, 190.
[649] Evliya Çelebi de Balıklı'daki balıkları avlayanlara inme indiğini söyler ve bu gölün suyunun Ali Paşa camisine ve Mardinkapı'daki hamama gittiğini kaydeder. Evliya Çelebi, *a.g.e.*, IV, 2001, 28; Bulduk, *a.g.m.*, I, Ankara 2008, 190.
[650] Evliyâ Çelebi, *a.g.e.*,1970, 127-128.
[651] Duckett, *a.g.e.*, 1855, 261.

kayadan fışkıran bir kaynağın oluşturduğu bir gölcük yer alır. Bu, eskiden düşman tarafından muhasara altına alındığında kentin su ihtiyacını karşılamış olan gölcüklerden biri olmalıdır"[652] şeklinde kente uzaklardan suyun getirtilmesi ve kentin içinde yer alan Ayn-ı ali Pınarı'ndan (Ayn-ı Balıklı) söz etmektedir.

Lord Warkworth'a göre, Harput kapının (Dağ kapısının) sol tarafında surların bütün hattı boyunca yağmur sularını toplamak için büyük sayıda su depoları yapılmıştır ve güzel modern bir su kemeri batıdaki akarsulardan kente su taşımaktadır.[653] Cuinet'e göre, 1891'lerde kentte "*130 halka açık çeşme ve özel evlerin avlularında yapılmış 300 çeşme*" bulunmaktadır ve "*bu 430 çeşme, günlük ortalama toplam debisi 2500 mezür olan eski kanallar vasıtasıyla tadına doyulmayan suyla beslenmektedir. Bu kanallar, neredeyse kentin her evinin altından geçer ve her birinin içine akan bir su havuzu, sokaklarda gelen geçenlere, bölgenin hayvanlarına fışkıran çeşmelerde serin ve temiz su taşır. Sonra da, kentin en yüksek noktasından, şelale şeklinde veya değirmen çarklarını çalıştıran kanallar vasıtasıyla yeniden Dicle'ye dökülür.* " Cuinet kentin oldukça çok sayıda olan çeşmelerinden ve çok bol olan su kaynaklarından söz ederken, "*ne yazık ki, burada birkaç ipek fabrikası ve halka gerekli unların öğütülmesi dışında, benzer çekici güçlerden hiçbir yarar sağlanmıyor*"[654] şeklinde bu kaynakların halkın ve memleketin yararına paralel şekilde yararlanılamadığından yakınmaktadır.

Ernest Chaput, Karacadağ'dan çıkan birçok su kaynağının halen bazalt yataklarından akarak gelip şelaleler halinde Dicle'ye döküldüğünü ve bu suların Diyarbakır'ın güney tarafında bulunan bahçelerin sulanmasında yararlanıldığını ifade eder.[655]

Plan: Diyarbakır'daki çeşmeler, konumlarına göre mimariye bağımlı ve mimariden bağımsız çeşmeler olarak görülmektedir.

Diyarbakır suriçine, 'Ayn-ı Zülal, İçkale ve Hamravat suları ulaşmaktadır. Bu menba sularının ulaştığı Diyarbakır şehir merkezinde bulunan Osmanlı Dönemi'ne ait çeşmeler, genelde mimariye bağımlı olup, bir caminin, mescidin, medresenin, türbenin, herhangi bir evin, bir dükkanın veya bahçenin avlu duvarında gömülmüş çeşmelerdir. Kapı şeklindeki kemerler içine yapılan bu çeşmelerin, yapıyla birlikte mi yoksa daha sonra mı inşa edildikleri tam olarak belirlenememektedir. Suları bazen doğrudan doğruya duvar içine, bazen de ayna taşının içine gömülü bir lüleden zemine yerleştirilmiş bir yalağın içine akmaktadır. Kemerin hemen altında ise çeşmenin yazıtı bulunmaktadır.[656]

Bu grubu temsil eden çeşmelerden cami, medrese, türbe veya bir kilise duvarı ile birlikte inşa edilen çeşmeler; Lale Bey Çeşmesi, Zinciriye Medresesi Çeşmesi, Sahabe Paşa Çeşmesi, İbrahim Bey Çeşmesi, Arap Şeyh Camii Çeşmesi, Hasırlı Camii Çeşmesi, Meryem Ana Kilisesi Çeşmesi, Sultan Şuca Çeşmesi, Kavvas-ı Sağir

---

[652] Garden, *a.g.e.*, 1999, 140-141; a.y., "Description of Diarbekr", *Journal of the Royal Geographical Society*, C. 37, 1867, London, 182-193.
[653] Warkworth, *a.g.e.*, 1898, 234.
[654] Cuinet, *a.g.e.*, 1891, 380.
[655] Ernest Chaput, *Türkiye'de Jeolojik ve Jeomorfojenik Tetkik Seyahatları*, (Çev: Ali Tanoğlu), İstanbul, 1947, 147-150; a.y., *Voyage d'Edutes Géologiques et Géomorphogeniques en Turquie*, E. De Boccard, Paris, 1936, 144-147.
[656] M. Mehdi İlhan, Diyarbakır Şehrinin Suları ve Çeşmeleri", *Diyarbakır: Müze Şehir*, Yapı Kredi Yayınları, No:1271, İstanbul, Aralık 1999, 248.

Çeşmesi, Behram Paşa Camii Çeşmesi, Hanzade Camii Çeşmesi, Kadı Camii Geçidi Çeşmesi'dir.

Bir evin, bir dükkanın veya bahçenin avlu duvarında yer alan çeşmeler ise, Tahtalı Katsal Sokak Çeşmesi, Telgrafhane Sokak Çeşmesi, Pamukçu Sokak Çeşmesi, Ziya Gökalp Sokak Çeşmesi, Yukarı Karataş Sokak Çeşmesi, Yiğit Ahmet Sokak Çeşmesi, Zağlı Sokak Çeşmesi, Köylü Sokak Çeşmesi, Binici Sokak Çeşmesi, Talu Sokak Çeşmesi, İshak Sukuti Sokak Çeşmesi, Hüsrev Paşa Sokak Çeşmesi, Develi Sokak Çeşmesi, Karabulut Sokak Çeşmesi, Altay Sokak Çeşmesi'dir.

Diyarbakır'da mescitlerin duvarlarına yapılan çeşmeler bir harita üzerine yerleştirildiklerinde bunların daha çok Müslüman mahalleleri ile varlıklıların yaşadığı mahallelerde yaptırıldıkları görülmektedir. Çeşmeler genellikle şehrin merkezini oluşturan Ulu Cami ve Dabanoğlu mahalleleri civarında yoğunlaşmaktadır.

Bu tip çeşmelerin bir örneği Arbedaş Çeşmesiydi. Evliya Çelebi'nin Ayn-ı Erbaa-taş diye sözünü ettiği ve üzerindeki yazıttan 1531 m. (932 h.) yılında Kanuni Sultan Süleyman devrinde yapıldığı anlaşılan Arbedaş Çeşmesi korunamadığından ne yazık ki günümüze ulaşamamıştır. Yapı Nasuh Paşa Meydanı'nda, Saray Kapısı'na gidilen yolun sol tarafında, sur burçlarının birleştiği noktadaydı. Yapılan incelemede çeşmenin yerinde olmadığı, çeşmenin yerine şu an çöplerin atıldığı saptanmıştır. Kaynaklarda, yol düzeyinden aşağıda bulunan bu çeşmeye, altı basamaklı bir merdivenle inilmekte olduğu, önünde bir havuzun yer aldığı, suyun iki musluktan buraya aktığı ve daha çok bir pınar görünümünde olduğu anlaşılmaktadır.[657]

Lale Bey sokak girişinde Lale Bey Cami Çeşmesi'nden ayrı olmak üzere bir sokak çeşmesi daha bulunmaktadır. Bu çeşme de Osmanlı çeşmelerinin formunda olup günümüzde çeşme nişi taşlarla örülmüştür. Ancak niş kemeri ve ayakları açık bir şekilde görülmektedir. Çeşme sivri kemerlidir.

Anadolu'da çeşme yapımı Selçuklular devri ile başlamaktadır. "Anadolu Selçuklu Döneminde inşa edilmiş ve günümüzde ulaşabilmiş çeşmelerin büyük çoğunluğu bir yapının duvarıyla birlikte inşa edilmiştir. Beylikler ve Osmanlı döneminde de pek çok çeşme herhangi bir yapının duvarıyla beraber yapılmıştır".[658] Bu tipte inşa edilmiş çeşmeler: Amasya- Tokat yolu üzerindeki Hatun Hanı Çeşmesi (1239), Sivas Gök Medrese Çeşmesi (1271), Erzurum Hatuniye Çeşmesi (1291), Selçuk İsa Bey Camii Çeşmesi (1375)[659], İstanbul Mihrimah Sultan Çeşmesi(1680), İstanbul Hunbaracıbaşı Çeşmesi (1729)[660], Urfa Firuz Bey Çeşmesi (1781)[661] ve Denizli Gümüşsuyu Kasabası'nda bulunan Osman Efendi Çeşmesi (1785)[662],

---

[657] Sözen, *a.g.e.*, 1971, 222; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, VI, İstanbul, 1970, 128; Konyar, *Diyarbekir Kitâbeleri*, II, , 146; a.y., *Diyarbekir Yıllığı*, III, Ankara, 1936, 207-208, re68/1.
[658] Mustafa Denktaş, *Kayseri'deki Tarihi Su Yapıları*, Kayseri, 2000, 253.
[659] Yeşilbaş, *a.g.t.*, 2007, 117.
[660] H. Örcün Barışta, *İstanbul Çeşmeleri, Ortaköy Damat İbrahim Paşa Çeşmesi, Hacı Mehmet Ağa Çeşmesi, Taksim Maksemindeki I. Mahmut Çeşmesi*, Ankara, 1993, 52.
[661] A. Cihat Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa Su Mimarisi*, Ankara, 1993, 26.
[662] Yeşilbaş, *a.g.t.*, 2007, 117; Abdullah Karaçay, *Denizli / Gümüşsuyu ve Işıklı'daki Türk Devri Eserleri*, (S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Konya, 1992, 34.

Kayseri-Talas Esma Hanım Çeşmesi (1887)[663], Mardin Bâb-ı Sôr Çeşmesi (1213), Mardin Kamber Çeşmesi (18.-19. yy.), Mardin Muhammed Raşit Çeşmesi (18.-19. yy.), Mardin Savur, Çeşmesi (18.-19. yy.), Mardin Topal Çeşmesi (18.-19. yy.), Mardin Yakutiye Çeşmesi (18.-19. yy.), Mardin Sultan Çeşmesi (18.-19. yy.), Mardin Şeyh İmamettin Çeşmesi (18.-19. yy.), Mardin Tokmak Çeşmesi (17.-19. yy.), Mardin Zinciriye Medresesi Cephe Çeşmesi (1385), Mardin Kıseyri Camisi Çeşmesi (1559-60)[664] dir.

Diyarbakır Osmanlı Dönemi çeşmeleri içerisinde diğer bir grubu bağımsız örnekler oluşturmaktadır. Günümüze kadar ulaşan bu çeşmeler; Bağcılar Sokak Çeşmesi, Hatun Kastal Çeşmesi, Aslanlı Çeşme, Çarıklı Çeşmesi ve Kurtoğlu Çeşmesi'dir.

Bağımsız çeşmelerin en güzel örneklerinden biri olan, İçkale'de Artuklu kemeri olan bilinen kemerli kısmı geçince karşımıza çıkan ve çok iyi bilinen Aslanlı Çeşme'dir. Yapı, Diyarbakır'daki diğer çeşmelerden ayrı bir yapıya sahip olmasıyla dikkati çekmektedir. Üzerinde yazıtı yoktur. Çeşmenin musluk kısmı basık bir kemerle içeri çekilmiş, içerde tekrar dilimli bir kemere yer verilmiştir. Bütün diğer Diyarbakır çeşmeleri gibi kesme siyah taştan yapılan çeşmede dikkati çeken bir özellik üst kısmındadır. Çeşmenin üst kısmında iki beyaz kısa sütun üzerine üçgen bir alınlık konmuş, çeşmenin dikine çizgileri uzatılmıştır. Üst kısmındaki silmelerden dolayı bu kısmın çeşmeye sonradan eklendiği düşünülmektedir. Bağımsız çeşmelerin diğer bir örneği olan, halk arasında Hatun Çeşmesi, Hatun Kastal'ı olarak da tanınan çeşme Mardin Kapısı'ndan çıkar çıkmaz soldadır. Daha önce Diyarbakır'da Silahdar Murtaza Paşa tarafından yaptırılan üç çeşmeden biri olduğu ve 1756-57 (H. 1170) tarihini taşıdığından söz edilmişti. Yapı tamamen kesme siyah bazalt taştan oluşturulmuştur. Çeşme üç yönlüdür. Musluk ve taştan olukları hafif sivri kemerler içinde yer almaktadır. Çeşmenin caddeye bakan, batı yöndeki kısmı düzdür. Doğu cephesinde ise içinde üç sıra beyaz taşın kullanıldığı büyük kemer bulunmaktadır. Yapının iki satırlık yazıtı okunamamaktadır. Bu cephede iki niş yer almakta, bunların altında da iki musluk bulunmaktadır. Çeşmenin dar cephelerini oluşturan kuzey ve güney yönlerindeki kısımlar da da ön cephenin genel çizgileri aynen tekrar edilmiştir, ancak bu cepheler dar olduklarından sadece bir niş yer almaktadır ve bu nişlerin altında daha önce bir taş oluktan su aktığı ifade edilmektedir.[665]

Anadolu'da bağımsız olarak inşa edilen çeşmelere Van Sümbül Çeşmesi[666], Karapınar II. Selim Çeşmesi (1569), Konya Köprübaşı Çeşmesi (1878), İstanbul Abdülhamit II Çeşmesi (1892)[667], Kayseri Hacı Veled Çeşmesi (1545), Kayseri Mıhlım I Çeşmesi (1771)[668], Mardin Cevheriye Çeşmesi (17.-18.yy.), Mardin İcrun Çeşmesi (1853), Mardin Maristan Çeşmesi (1108-1123), Mardin Milliye Çeşmesi (18.-19.yy.), Mardin Melha Çeşmesi (18.-19.yy.), Mardin Molla Halil Çeşmesi (18.-19.yy.), Mardin Ravza Çeşmesi (18.-19.yy.), Mardin Saray Çeşmesi 18.-19.yy.)[669] ve Savur Meydan Çeşmesi (1903)[670] örnek olarak verilebilir.

---

[663] Denktaş, *a.g.e.,* 2000, 124.
[664] İrfan Yıldız, *Tarihi Mardin Çeşmeleri,* Mardin, 2010, 130.
[665] Sözen, *a.g.e.*, 1971, 221.
[666] Şahabettin Öztürk, *Bitlis Su Mimarisi*, Bitlis, 2004, 118.
[667] Yeşilbaş, *a.g.t.*, 2007, 117; İ. Hilmi Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, İstanbul, 1943, 6.
[668] Yeşilbaş, *a.g.t.*, 2007, 117; Denktaş, *Kayseri'deki Tarihi Su Yapıları*, 2000, 38-91.
[669] Yıldız, *a.g.e.*, 2010, 131.
[670] İrfan Yıldız, *Savur'daki Tarihi Eserler,* İstanbul, 2010, 142, 243.

Mimari: Diyarbakır'daki çeşmelerin büyük bir bölümü mimariye bağımlı olduklarından yani bir yapının veya duvarın cephesinde yer aldığından yalnızca ön cepheleri görülmektedir.

Sivri kemer, Anadolu Selçuklu mimarisinde ve Osmanlı mimarisinde en çok kullanılan kemer biçimidir. Diyarbakır'da Osmanlı Dönemi'nde ortaya konan çeşmelerin büyük bir çoğunluğu da sivri kemerli olarak yapılmıştır.

Altay Sokak Çeşmesi, Bağcılar Sokak Çeşmesi, Behram Paşa Camii Çeşmesi, (Çiz.49, Res.325) Binici Sokak Çeşmesi, Develi Sokak Çeşmesi, Hatun Kastal Çeşmesi, (Çiz.48, Res.321-324) İbrahim Bey Çeşmesi, Kadı Cami Geçidi Çeşmesi, Karabulut Sokak Çeşmesi, Katır Pınarı Çeşmesi, Kavvas-ı Sağir Çeşmesi, (Çiz.51, Res.328-329) Köylü Sokak Çeşmesi, (Çiz.52, Res.330-331) Kurtoğlu Çeşmesi, Lale Bey Sokak Çeşmesi, Meryem Ana Kilisesi Çeşmesi, Pamukçu Sokak Çeşmesi, Sahabe Paşa Çeşmesi, (Çiz.57, Res.340) Sultan Şuca Çeşmesi, Talu Sokak Çeşmesi, Telgrafhane Sokak Çeşmesi, (Çiz.53, Res.332-333) Yiğit Ahmet Sokak Çeşmesi ve Zinciriye Medresesi Çeşmesi Diyarbakır'daki sivri kemerli çeşme örnekleridir.

Anadolu'nun değişik bölgelerinde de çok sayıda sivri kemerli çeşme örnekleri bulunmaktadır. İstanbul Ekmekçi Sinan Çeşmesi[671], Konya Pir Mehmet Paşa Çeşmesi, Karaman Muhiddin Çeşmesi[672], Muş Yakup Efendi Çeşmesi[673], Mardin Bâb-ı Sôr Çeşmesi, Mardin Cabi Çeşmesi, Mardin Cevheriye Çeşmesi, Mardin Melha Çeşmesi, Mardin Melik Mansur Camisi Çeşmesi , Mardin Milliye Çeşmesi, Mardin Molla Halil Çeşmesi, Mardin Muhamed Raşit Çeşmesi, Mardin Saray Çeşmesi, Mardin Savur Çeşmesi, Mardin Şeyh İmamettin Çeşmesi, Mardin Zinciriye Medresesi Cephe Çeşmesi, Mardin Yakutiye Çeşmesi[674], Savur Meydan Çeşmesi[675] bu türe ait bazı örneklerdir.

Diyarbakır'da Osmanlı döneminde yapılan ve şehir merkezinde bulunan çeşmelerden yuvarlak kemerli olanları sayıca oldukça az yer tutmaktadır. Yuvarlak kemer formu Diyarbakır'daki çeşmelerde pek uygulanmamıştır. Günümüze gelebilen 6 adet yuvarlak kemerli çeşme saptanmaktadır. Bunlar; Arap Şeyh Camii Çeşmesi, (Çiz.50, Res.326-327) Hanzade Camii Çeşmesi, Hasırlı Camii Çeşmesi, Tahtalı Kastal Sokak Çeşmesi, Yukarı Karataş Sokak Çeşmesi ve Zağlı Sokak Çeşmesi'dir. (Çiz.56, Res.339)

Bitlis Sütlü Çeşme[676], Kayseri Esma Hanım Çeşmesi[677], Kayseri Mütevelli Çeşmesi, Konya Serdengeçti Ömer Ağa Çeşmesi[678], Mardin İcrun Çeşmesi, Mardin Kamber Çeşmesi, Mardin Kıseyri Camisi Çeşmesi, Mardin Maristan Çeşmesi, Mardin Ravza Çeşmesi, Mardin Tokmak Çeşmesi, Mardin Sultan Çeşmesi, Mardin

---

671 Yeşilbaş, *a.g.t.*, 2007, 118; İ. Hilmi Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri*, I, İstanbul, 1943, 4.
672 Denktaş, *a.g.e.*, 2000, 115.
673 Öztürk, *a.g.e.*, 2004, 119.
674 Yıldız, *Tarihi Mardin .....,* 134.
675 Yıldız, *Savur……..,* 243.
676 Öztürk, *a.g.e.*, 2004, 119.
677 Denktaş, *a.g.e.*, 2000, 258.
678 Yeşilbaş, *a.g.t.*, 2007, 118.

Topal Çeşmesi ve Mardin Tumbağa Çeşmesi[679] Anadolu'da karşımıza çıkan yuvarlak kemerli çeşme örneklerinden bir kısmını oluşturmaktadır.

Suriçindeki bazı çeşmeler basık kemerli olarak inşa edilmişlerdir. Diyarbakır'da sayıları fazla olmayan bu tipteki çeşmelere, yapım tarihleri kesin olarak bilinmeyen İshak Sukuti Sokak Çeşmesi ile Sahabe Sasa Çeşmesi örnek teşkil eden ender çeşmelerdendir. Anadolu'da bu tipte inşa edilmiş çeşmelere ise Konya Balıklı Çeşme örnek gösterilmektedir.[680]

Dilimli kemer, Diyarbakır kent merkezindeki yapılarda çok sık kullanılan bir kemer formudur. Özellikle cami mihraplarında, sivil yapılarda ise kapılarda ve pencerelerde oldukça yoğun kullanılmıştır. Çeşmelerde ise dilimli kemer, İçkale'de Aslanlı Çeşme'nin çeşme nişinin içinde bulunan ve bir zamanlar içine aslanın konulup onun ağzından su döküldüğü nişçikte kullanılmıştır. Aynı form çeşme nişindeki iki satırlık sülüs karakterinde yazılmış kitabede H. 1317 (1899) tarihi yer alan Lale Bey Çeşmesi'nde de uygulanmıştır. Ancak Aslanlı Çeşme'de dilim sayısı üç iken, Lale Bey Cami Çeşmesi'nde dilim sayısı ondur. Dilimli kemerli çeşme uygulamasına en yakın örnekler Mardin'de olup, bu çeşmeler; Mardin Şehidiye Medresesi Çeşmesi ve Mardin Şehşaran Çeşmesi'dir.[681]

Çeşmelerin bir grubunu, düz atkılı çeşmeler oluşturmaktadır. Bu gruptaki çeşme nişlerinin üzerleri tek bir blok atkı taşıyla örülmüştür. Diyarbakır merkezde Osmanlı Dönemi'nden Çarıklı Çeşmesi ile Hüsrev Paşa Sokak Çeşmesi bu grubun örneklerini temsil etmektedir

Üçgen alınlık, çeşme mimarisinde daha çok 19. yüzyılda inşa edilen çeşmelerde yaygın olarak örnekleri görülen bir uygulamadır. Bu gruba giren çeşmelerde gövde dikdörtgen prizmal biçimde olup, bunun üzeri üçgen alınlıkla sonlandırılmaktadır. Bu uygulama 19. yüzyıl Avrupa mimarisinde ortaya çıkan mimari akımların Anadolu'daki uyarlamaları olarak bilinmektedir. İçkale'de Artuklu kemerini geçince hemen karşıda yer alan Aslanlı Çeşme, Diyarbakır'da bu gruba gösterilebilecek tek örnektir (Çiz.55, Res.336-338).

Anadolu'daki Talas Meydan Çeşmesi, Talas Salih Ağa Çeşmesi[682], İstanbul Mehmet Ağa Çeşmesi, Konya Şeref Şirin Çeşmesi[683] ve Trabzon Abdullah Paşa Çeşmesi'nin Diyarbakır Aslanlı Çeşme ile benzeştiği ifade edilir. Talas Meydan Çeşmesi ile Aslanlı Çeşme dikdörtgen gövde üzerine üçgen alınlık yerleştirilmesi bakımından, yani iki kademeli bir uygulama olması yönünden benzerlik göstermektedir. Oysa Konya Şeref Şirin Çeşmesi'nde çeşme saçağının gövde ile beraber üçgen alınlıkla sonlandırılması söz konusudur. Bu özelliğiyle Talas Meydan Çeşmesi ile Diyarbakır Aslanlı Çeşme'den ayrılmaktadır.[684] (Çiz.71).

Bursa kemerli çeşmeler Diyarbakır'da ender uygulama alanı bulmuştur. Bursa kemerli çeşmelerin tek örneği Ziya Gökalp Sokak Çeşmesi'dir. Ancak bursa

---

[679] Yıldız, *Tarihi Mardin .....,* 135.
[680] Yeşilbaş, *a.g.t.,* 2007, 119.
[681] Yıldız, *Tarihi Mardin .....,* 135.
[682] Denktaş, *a.g.e.,* 2000, 262.
[683] Yeşilbaş, *a.g.t.,* 2007, 120; Haşim Karpuz-O. Nuri Dülgerler, "Konya Çeşmeleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi", *Sanatta Anadolu Asya İlişkileri, Prof. Dr. Beyhan Karamağaralı'ya Armağan*, Ankara, 2006, 329.
[684] Yeşilbaş, *a.g.t.,* 2007, 120.

kemeri kullanımı ayrıca İçkale'deki Aslanlı Çeşme'nin dikdörtgen prizmal gövde kısmında, çeşme nişinin çevrelenmesinde de uygulanmıştır. Ziya Gökalp Çeşmesi bursa kemeri uygulaması bakımından Mardin Zinciriye Medresesi Çeşmesi[685] ile benzeşmektedir.

Diyarbakır'daki Osmanlı döneminde inşa edilen çeşmelerden Karabulut Sokak Çeşmesi ve Lale Bey Sokak Çeşmesi hariç tamamının arka ve yan cepheleri duvarlarla sınırlandırılmıştır. Çeşmelerin yanlarda, zeminden yaklaşık 0.80- 1.00 m. arasında değişen ölçülerde kesme taştan yığma ayaklar bulunmakta ve çeşme nişlerini örten kemerler bunların üzerine oturmaktadır. Ancak Tahtalı Katsal Sokak Çeşmesi sivri kemeri yanlarda bulunan yığma ayaklara değil, duvara gömülü bulunan sütuncelere, Çarıklı Çeşmesi'nin düz atkı kemeri de yekpare taştan ayaklar üzerine oturmasıyla bunların arasında istisna oluşturmaktadır. Diyarbakır çeşmelerinin çoğu mimariye bağımlı olarak duvar içine gömülü bir şekilde yapılmaları nedeniyle üst örtüleri bulunmamaktadır. Hatun Katsal çeşmesinin önden arkaya doğru meyilli olarak yapılan üst örtüsü düz damdır. Yiğit Ahmet Sokak Çeşmesi, Sahabe Sasa Çeşmesi, Binici Sokak Çeşmesi, Develi Sokak Çeşmesi, Telgrafhane Sokak Çeşmesi ve Kurtoğlu Çeşmesi'nde konsol uçları dışa taşırılmıştır. Bu da bu çeşmelerin daha önceleri saçaklı oldukları hakkında ipucu vermektedir. Diyarbakır merkezde bulunan diğer çeşmeler düz dam biçimindedir. Çeşmeler kademeli düz silmeli bir saçakla sonlanmaktadır. Ancak Aslanlı Çeşme'de üçgen alınlıklı saçağın düz dam üzerine sonradan yerleştirildiği bilinmektedir. Çoğu Diyarbakır çeşmelerinin önünde yol seviyesinin altında bulunan küçük havuz şeklinde su yalakları bulunmaktadır. Aslanlı Çeşme, Bağcılar Sokak Çeşmesi, Behram Paşa Camii Çeşmesi, Çarıklı Çeşmesi, Hanzade Camii çeşmesi, Hatun Katsal Çeşmesi, İbrahim Bey Camii Çeşmesi, Kurtoğlu Sokak Çeşmesi, Sahabe Paşa Çeşmesi, Sultan Şuca Çeşmesi, Tahtalı Katsal Sokak Çeşmesi, Telgrafhane Sokak Çeşmesi, Zinciriye Medresesi Çeşmesi ve Ziya Gökalp Sokak Çeşmesi yalak kısımları sağlam durumda olan çeşmelerden bazılarıdır. Ayrıca, çeşmeden yararlananların üzerlerine su gelmemesi ve ayrıca dinlenebilmeleri için yapılan ve niş içerisine yerleştirilen dinlenme sekileri bulunmaktadır. Aslanlı Çeşme, Altay Sokak Çeşmesi, Bağcılar Sokak Çeşmesi, Behram Paşa Camii Çeşmesi, Hatun Katsal Çeşmesi, İbrahim Bey Camii Çeşmesi, Kavas-ı Sağir Çeşmesi, Sultan Şuca Çeşmesi, Tahtalı Katsal Sokak Çeşmesi, Telgrafhane Sokak Çeşmesi, Ziya Gökalp Sokak Çeşmesi ve Zinciriye Medresesi Çeşmesi'nde bulunan sekiler günümüze kadar ulaşabilmiştir.

Çeşmeden su içenlerin küçük eşyalarını ya da su tasını koyabilmelerine yarayan, taslık- maşrapalık şeklinde de adlandırılan ve kesme taştan olan bardaklıklar çeşme nişi içerisinde yer almaktadırlar. Bu mimari elemanlar kimisinde çeşme yan duvarlarında sağlı-sollu olmak üzere simetrik, kimisinde tek, bazılarında ise çeşme nişinin içinde bir ya da birkaç tane olmak üzere yapılmışlardır. Biçim olarak kare veya dikdörtgen bir görünüm sunmaktadırlar. Diyarbakır'daki çeşmelerin ayna taşları çeşme nişi duvarına çoğunlukla yatay konumda yerleştirilmiş olup hemen hemen hepsi kesme taştandır. Çok azı orijinal olarak günümüze ulaşmıştır. Diyarbakır'daki çeşmelerde çoğunlukla ön cephelerde yöreye özgü ve bol bulunan, diğer yapılarda da yoğun olarak kullanılan siyah bazalt kesme taş, az görülmekle birlikte kaba yonu taş malzeme kullanılmıştır. Diyarbakır çeşmeleri gayet sade yapılı olup süslemeye çok fazla yer verilmemiştir.

[685] Yıldız, *Tarihi Mardin .....,* 135.

5.2.2. MİMARİ ELEMANLAR

5.2.2.1. Taçkapı ve Girişler

Taç kapılar, genellikle önemli bir mimari esere geçit veren anıtsal kapılardır. Bazı istisnalar hariç cephenin tam ortasına yerleştirilen ve cepheden az veya çok bir çıkıntı yaparak dikkat çeken taçkapıların, form itibarıyla anıtsal yapılmaları ve çeşitli süsleme unsurları ile zengin bir şekilde bezenerek vurgulanmaları en önemli özellikleridir.[686] Anadolu'da Selçuklu dönemiyle birlikte görülmeye başlanan ve bu dönemde altın çağını yaşayarak cepheden taşıntılı ve son derece plastik karakterdeki vurgulu taçkapılar mimari eserin en önemli ve taçlandırılan öğesi konumuna bürünmüştür. Beylikler ve Erken Osmanlı Dönemi'nde de geometrik şemaları, mukarnas ve bezeme unsurlarıyla nispeten önemini korumuştur. Ancak gelişen Osmanlı Mimarisi'nde merkezi mekân anlayışının mimarinin odak noktasına oturmasıyla ve bezemeden ziyade kurgunun ve işlevin önem kazanmasıyla beraber cepheler sadeleşmiş, taçkapılar daha yalın bir hale gelerek revakların arkasına çekilmiş ve cephenin en birinci öğesi olma konumundan sıyrılmıştır. Bu dönemde mimaride anıtsal yapı ve yalın taçkapı anlayışı egemen olmuştur. Ancak Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi gibi başkent üslubundan uzak ve coğrafi konum itibarıyla kısmen dışa kapalı bölgelerde, Selçuklu dönemindeki kadar olmasa da yine de Osmanlı üslubundan taşan taçkapı yapma geleneği Osmanlı Dönemi'nde de sürdürülmüştür.

Anadolu Selçuklu çağında ortaya konan örneklerin mimarinin odak noktalarından biri olduğu ve gerek konumu gerekse bünyesinde barındırdığı bezeme unsurları açısından anıtsal bir anlayışla ortaya konduğu bilinmektedir. Diyarbakır'daki Osmanlı dönemi mimari yapılarında kapılar Anadolu'nun öteki bölgelerine göre daha arka planda kalmakta,[687] çoğu oldukça sade bir görünüm sergilemektedir. Bu dönem kapıları, Anadolu Selçuklularının yoğun bezemeli ve mimarinin en gözalıcı elemanı olma özelliğini üstlenmezler. Genelde son cemaat yeri revaklarının gerisinde bulunan taçkapılar anıtsal kuruluşlarını gizleyerek, daha yalın bir tarz sergiler ve süsleme unsurunu da pek barındırmazlar. Taçkapılar üzerinde yer aldığı yapıyla uyumlu ölçülerde, süslemede belli bir denge içinde ve yerel etkilerin baskın olduğu bir görünümde ortaya çıkarlar.

Diyarbakır Osmanlı döneminde inşa edilen camilerden Fatih Paşa (Res.39) ve İskender Paşa (Res.54) camilerinin taçkapıları duvar yüzeyinden dışa taşıntılı, sivri kemerli ve eyvan türünde bir form özelliği göstermektedirler. Hadım Ali Paşa Camii'nin taçkapısı da (Res.21) sivri kemerli ve eyvan türündedir ancak dışa taşıntı yapmamaktadır.

---

[686] Taçkapılar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yıldız Demiriz, *Osmanlı Mimarisinde Süsleme*, I, İstanbul, 1979, 46-47; Rahmi Hüseyin Ünal, *Osmanlı Öncesi Anadolu Türk Mimarisinde Taçkapılar*, İzmir, 1982, 17, v.d. ;Semra Ögel, *Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı*, Ankara, 1987, 144; Ayla Ödekan, "Taçkapı" mad., *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, III, İstanbul, 1997, 1729.

[687] Oluş Arık, "Anadolu'daki Mimari Tezyinatımızda Arkaik Karakter", *Önasya*, VI-72, Ankara 1971, 12; Zafer Bayburtluoğlu, "Anadolu Selçuklu Devri Büyük Programlı Yapılarında Ön Yüz Düzeni", *Vakıflar Dergisi*, XI, Ankara, 1976, 68; Hüseyin Rahmi Ünal, *Osmanlı Öncesi Anadolu Türk Mimarisinde Taçkapılar*, İzmir 1982, 17.

Kentte Osmanlı döneminde ortaya konan yapıların en anıtsal olanı konumundaki Behram Paşa Camii (Res.63) ile Melek Ahmed Paşa (Res.71) camilerinin taçkapıları mukarnas kavsaralı olup, Diyarbakır'daki taçkapılar arasında en etkileyici görünümde ve en anıtsal nitelikte olanlarıdır. Melek Ahmet Paşa camisinin direkt yoğun bir kalabalığın hareket halinde olduğu bir cadde üzerinde yer alan ve güney mihrap duvarında konumlanan girişi, bu anıtsal portalden önce bir hol vasıtasıyla avluya geçilmesi ve fevkani bir yapı olması dolayısıyla harime geçit veren asıl kapıya avluda bulunan merdivenlerle ulaşılması yönüyle diğerlerinden ayrılmaktadır.

Diyarbakır'daki kapıların üzerleri genellikle kemerle geçilmiştir. Fatih Paşa Camii'nin taçkapısı sivri kemerlidir. Hadım Ali Paşa Camii'nin taçkapısının üstünü ise iki merkezli bir kemer örtmektedir. Behram Paşa ile Melek Ahmet Paşa Camilerinin taçkapıları mukarnaslı olup, ilki 5 dilimli sonraki 3 dilimli bir kemerle çevrelenmektedir. Defterdar (Ragıbiye) Camii'nin kapısı basık kemerli olarak yapılmış ve dıştan sivri kemer alınlık içine alınmıştır. 5 dilimli siyah bazalt kemerlerin arası küçük beyaz taşla geçilmiştir. Nasuh Paşa Camii ile Arap Şeyh Camileri ile Kavas-ı Sağır Mescidi'nin taç kapıları da basık kemerli olup, sivri kemerli birer niş içine alınmışlardır. (Hadım) Ali Paşa Camisi'nin Şafiiler kısmının ana kapısı basık kemerlidir.

Diyarbakır'daki taçkapılar dikdörtgen görünümde olup, boyut olarak farklı ölçüler içinde, ancak üzerinde yer aldığı yapıyla orantılıdırlar. Görüldüğü üzere, Diyarbakır'daki Osmanlı dönemi taçkapıları revakların ardına sığınmış, heybetli görünümlerini gizlemişlerdir. Taçkapılarda Anadolu Selçuklu dönemindeki gibi yoğun bir süsleme programı uygulanmamış, aksine yalın kitle formuna aykırı düşmeyecek şekilde sade fakat asil bir görünümde ortaya konmuşlardır.

Diyarbakır medreselerinden Hüsrev Paşa Medresesinin kuzeydeki taçkapısı duvar yüzeyinden dışa taşıntılı, sivri kemerli ve eyvan türünde bir form özelliği göstermektedirler. Taçkapının iki yanında sekileri bulunmaktadır. Ön köşeleri sütunceyle başlayan ön boşluğu üstte sade bir kemer örtmektedir. Medresenin taçkapısı bir sıra siyah bir sıra beyaz taşla almaşık sistemde örülmüştür. Girişin tam karşısındaki mescit-dershane kısmına ise geniş kemerli bir kapı geçit vermektedir. Ali Paşa Medresesi'ne yine kuzeyde yer alan basit bir kapı geçit vermektedir. Hüsrev Paşa Medresesi'nin odalarına girişler yatay olarak siyah-beyaz almaşık duvarlarla tezat oluşturacak şekilde yine siyah-beyaz ancak dikine almaşık basık kemerli, ahşap kanatlı kapılarla sağlanmaktadır. Ali Paşa Medresesi'nde girişe göre sağdaki medrese odalarına eyvanın sağ köşesinden, soldaki odalara da sol köşesinden girilip, kapılar karşılıklı düzende yer almaktadır. Medrese odalarının kapıları dikdörtgen formlu ve ahşap kanatlıdır. Muslihiddin Lari Medresesi'nde, avlu sistemi olmadığından yapıya giriş ana dershane kısmının kuzeyinden sivri kemerli geniş bir açıklıkla sağlanmaktadır. Doğu ve batıda yapıyı sınırlayan uzun beşik tonozlu odaların giriş kapıları, büyük dershaneyle kesilen ve ikiye bölünen revaklara açılmaktadır.

Diyarbakır türbelerinde kapılar genelde basit düzenlenmiş, genellikle sivri ya da üç dilimli kemerli, derin olmayan nişler içine yerleştirilmiştir. Bazı yapılarda niş ortadan kalkarak girişler dikdörtgen biçimli kapılarla sağlanmıştır.

Osmanlı dönemine ait Hasan Paşa Hanı yoğun süslemeli taçkapılara sahiptir. Bu durum yapının işlevi, konumu ve belki de yaptıran kişinin gücüne bağlanabilir. Hanın avlusuna ulaşmayı sağlayan ve sivri kemerli eyvanlar içine yerleştirilen üç kapısı da farklı süslemeli bordürler, mukarnas şeritler, mukarnas kavsaralı nişler ve bezemeli sütunceler içermektedir. Diğer önemli bir han olarak günümüze gelen Deliller Hanı'nın cepheden taşıntılı ve çıkıntılı tutularak vurgulanan sivri kemerli eyvan şeklindeki taçkapısı, Hasan Paşa Hanı'nın batı girişi ile benzeşmektedir. Aralarındaki fark Hasan Paşa hanının taçkapısının cepheyle aynı düzlemde olup, taşkınlık yapmamasıdır. Hasan Paşa Hanı'ndaki kapılar, özellikle doğu kapısı, siyah-beyaz taş süslemesinin dışında iri mukarnaslı bordürleri, geometrik bezemeli rozetler altında mukarnaslı yan nişleri, üstleri süslü ince köşe sütuncuklarıyla, Osmanlı anıtsal kapılarının 16. yüzyıldaki ilginç örneklerinden biri olarak görülmektedir.[688] Çifte Han'da, yapının ilk şekli çifte han olarak düşünülüp yapıldığından giriş kısmı ve ikinci hana geçiş kısmı ana eksen üzerinde olmayıp, sağa kaydırılmıştır. Giriş kapısı geniş basık kemerli olup, buradan girilen kısım bir ara mekan şeklinde düzenlenmiştir. Buradan geçilerek orta avluya varılmaktadır.

Günümüzde kullanılmayan hamamlardan girişi sağlam olarak orijinal haliyle kalan Kadı Hamamı, Çardaklı Hamamı ve Paşa Hamamı'nın dışındaki hamamların girişini sağlayan kapılar hakkında kaynaklardan bilgi edinilebilmektedir. Çardaklı, Vahap Ağa ve Kadı Hamamları bir giriş kapısına sahiptirler. Deva, (Behram) Paşa ve Melek Ahmet Paşa Hamamları'nda erkekler ve kadınlar için ayrı ayrı olmak üzere iki giriş kapısı bulunmaktadır.[689] Hamamların iç mekanlarının birbiriyle bağlantısını sağlayan kapılar genellikle sivri ve yuvarlak kemerlidir. Hamamların halvet hücrelerine girişler ise basık kemerli kapılarla sağlanmaktadır.

Diyarbakır'da Osmanlı döneminde inşa edilen kamu yapılarında girişler bazen eyvan şeklinde, bazen tek revaklı olarak, bazen de sütunlarla taşınan bir ön bölüm olarak düzenlenmiştir. İç Kale'deki Jandarma Kışlası'nın girişi, Kolordu Binası'nın girişi ve Karargâh Binası'nın doğu ve batı girişleri bir ön bölüm şeklinde belirtilmiştir. Ana girişlerin çıkmalar, anıtsal merdiven, kubbe, sütun, kemer gibi çeşitli mimari elemanlarla önemi vurgulanmıştır. Kimi zaman önlerine tek, iki ya da üç yönlü merdiven yapılıp, üstlerine de balkon ya da kubbe yerleştirilerek dikkatler üzerine çekilmiştir. Revaklı girişlerde kullanılan, taş ya da mermer sütunlar ile mukarnaslı, bezemeli sütun başlıkları da girişlerin etkisini güçlendirmiştir. Sütunlar, bu dönem yapılarında taşıyıcı görevinin ötesinde görsel niteliğinden dolayı uygulanmışlardır. Kamu yapılarındaki kapı formları genelde birbirine benzemektedir. Kapılar dikdörtgen biçimli olup, yuvarlak ve sivri kemerlerle örtülmekte ve yanlarında genellikle gömme sütunlar bulunmaktadır.

Diyarbakır geleneksel evlerinin tek veya iki kanatlı olabilen sokak kapısı bezemeden uzak, oldukça yalın bir görünümdedir. Evlerin avlusuna, sokaktan, ya da yerel deyimle "küçe"den, her evde aynı özelliği gösteren üstü saçaklı, basit bir kapı geçit vermektedir. Kapının üzerinde, bekleyeni dış etkenlerden korumak için iki taş konsola oturmuş bir saçaklık bulunur. Sokak-avlu ilişkisi kurulurken sokak-avlu ya da sokak-aralık-avlu olmak üzere iki şekilde bağlantı sağlanmıştır. Sokaktan avluya doğrudan girişte, dışarıdan avlunun içinin görülmesi istenmediğinden, girişlerde duvar, ahşap kafes vs. gibi ayırıcı bir eleman kullanılmıştır. Sokaktan önce bir aralığa

[688] Sözen, *a.g.e.*, 1971, 198; Akbulut, *a.g.e.*, 1998, 59.
[689] Dağtekin, *a.g.m.*, 2008, 555.

(kapı aralığı veya giriş aralığı) oradan da avluya geçilen ev tipleri ise, düz girişli ve "L" girişli olmak üzere iki şekilde yapılmıştır. İç mekandaki oda kapıları ise tek kanatlı, basık, yarım daire veya sivri kemerli olarak düzenlenmiştir. Kapıların üzerinde bugünkü karşılığı ile kapı zili ve kapı kollarının yerine kullanılan kapı tokmakları bulunmaktadır. Ana işlevleri, kapıya vurulmak yoluyla haber vermektir. Ayrıca yalnızca kapıyı çekip kapatmaya yarayan kapı halkaları vardır. İşlevi ile bağlantılı olarak kapı tokmaklarına tak tak (şak şak), kapı halkalarına, kapı çekeceği, kapı şakşağı adı verilmiştir.[690] Kapı halkalarının (kulp) tokmaklardan farkı alt parçanın olmamasıdır. Diyarbakır'da değerli iki tür kapı tokmağı bulunmaktadır. Ayrıca düz veya eğri çubuklar şeklinde olan kapı tokmakları da görülebilirse de, en önemlileri stilize edilmiş "kuş" ve "Hanım Eli" şeklinde yapılmış olanlardır.[691]

Diyarbakır'daki yapıların taçkapı ve girişleri farklı cephelerde ve cephelerin de farklı noktalarında konumlandırılmışlardır. Örneğin, Fatih Paşa, Hadım Ali Paşa, İskender Paşa Camilerinin taçkapıları ile (Hadım) Ali Paşa Camisi'nin Şafiiler kısmının ana kapısı kuzey cephelerinde bulunan son cemaat yerinin ortasında yer almaktadır. Melek Ahmet Paşa Camisi'nin taçkapısı güney mihrap duvarında en sağda yer almaktadır. Aziziye Camisi'nde yapıya girişi sağlayan taçkapı, kuzey cephenin orta eksenindedir. Defterdar (Ragıbiye) Camii fevkani bir yapı olduğu için yerden yüksekte bulunan taçkapısına altı basamaklı merdivenle ulaşılmaktadır. Yapının taçkapısı güney cephenin sol tarafına kaydırılmıştır. Nasuh Paşa Camii'nde, taçkapısı yapının doğu cephesinin kuzey tarafında, Arap Şeyh Camii'nde, ise batı yönde bulunmaktadır. Kavas-ı Sağır Mescidi'nde ibadet mekanına girişi sağlayan kapı orta eksenden belli ölçüde batıya kaydırılmıştır.

Taçkapılarda malzeme olarak yerel yapı gereci olan ve Diyarbakır'da oldukça çok bulunan siyah ve beyaz renkli bazalt taştan yararlanılmıştır. Taçkapıların bir kısmı sadece siyah bazalt taştan yapılmış, bazılarında ise siyah-beyaz bazalt taş almaşık olarak örülmüştür. Kimi taçkapılarda ise belli bir bölüme kadar siyah bazalt taş kullanılmış, ondan sonrası siyah-beyaz almaşık olarak örülmüş ya da belli bölümü sadece beyaz taştan oluşturulmuştur. Fatih Paşa, Defterdar (Ragıbiye) ve Arap Şeyh Camileri'nin taçkapıları sadece siyah bazalt taşıyla oluşturulmuştur. Hüsrev Paşa, Hadım Ali Paşa ve İskender Paşa Camiileri'nde taçkapılar siyah-beyaz taşlarla almaşık olarak örülmüştür. Ancak Hadım Ali Paşa Camii'nin giriş kapısındaki basık kemerin üstünden başlayarak taçkapının sivri kemerine kadar olan alınlık sadece beyaz taştandır. İskender Paşa camisinde de taçkapı nişinin içinde yer alan asıl giriş kapısı tamamen siyah bazalt taşından yapılmış olup, kapının düz taş hatılının üstünden taçkapının sivri kemerine kadar olan alınlık kısmı sadece beyaz taştan oluşturulmuştur.

Bazı taçkapı nişlerinin dış köşelerinde sütuncelere yer verilmiştir. Fatih Paşa, İskender Paşa, Behram Paşa ve Melek Ahmet Paşa Camileri'ndeki taçkapıların iki yanında sütunceler yer almaktadır. Nişlerin dış köşelerindeki sütuncelerin başlık, gövde ve kaideleri bezemelerle zenginleştirilmiştir. Örneğin, İskender Paşa Camii'nin taçkapısının iç köşelerindeki birer sütunce zikzak süslemelidir. Behram Paşa Camii'nin taçkapının iç köşelerinde birer sütunce yine bezemeli olup, sütunce

[690]Semavi Eyice, "Türk Kapılarının Madeni Süsleri", *Sanat Dünyamız*, I, 1974, 22; Özlem Karabacak, *Kastamonu Evlerinde Görülen Kapı Tokmakları*, (AÜDTCF Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Yayımlanmamış Lisans Tezi), Ankara, 1992, 15; Çal, "Osmanlı Kapı Halkaları …", 275.

[691] Akbulut, "Diyarbakır'ın Görkemli Evleri ve Kapı Tokmakları", *Kültür ve Sanat*, 28, 1995, 62, 64.

başlıklarına da oldukça özenilmiştir. Sütunce gövdeleri silindirik formdadır. Sarı Saltuk, İskender Paşa, Özdemiroğlu Osman Paşa, Fatih Paşa Camii yanındaki türbe ve Zincirkıran Türbesinin niş köşeliklerinde de sütunceler yer almaktadır.

Bazı taçkapıların nişlerinin iç yüzeylerinde, diğer bir anlatımla asıl giriş kapısının sağ ve sol yanında mihrabiyelere yer verilmiştir. Bunlar form olarak yarım daire ya da çokgen planlı, üzerini üç dilimli bir kemerin örttüğü mukarnas kavsaralı olup, genel olarak taçkapıların minyatür düzenlemeleri şeklinde ortaya çıkmaktadırlar. Fatih Paşa Camii'nin taçkapı nişinin iç yan yüzlerinde bulunan, yarım daire kesitli, üstünü 8 sıralı beyaz taş dizisinden oluşan mukarnas kavsarasını 3 dilimli bir kemerin örttüğü birer mihrabiyeye yer almaktadır. İskender Paşa Camii'nin iki tarafında yer alan mihrabiyeler yarım daire kesitli ve mukarnas kavsaralıdır. Behram Paşa Camii'nde iç yan yüzlerinde yer alan yarım 8'gen planlı, almaşık örgülü mihrabiyeleri olup, mukarnas dizisiyle örtülürler. Yine Melek Ahmet Paşa Camisi taçkapı nişinin iç yan yüzlerinde yer alan iki küçük mihrabiye Behram Paşa camisindekiler gibi sekizgen planlıdır. Mihrabiyeleri 5 sıralı beyaz taştan örülü mukarnas dizisi ve 3 dilimli kemer örter. Altta yanda sekiler yer alır. Kavas-ı Sağır Mescidi'nde ibadet mekanına giriş kapısının sağında ve solunda birer küçük niş yer almaktadır. Kavas-ı Sağır Mescidi'nde de ibadet mekanına giriş kapısının sağında ve solunda birer küçük niş yer almaktadır. Bazı camilerin taçkapılarının yanlarında ise sekiler görülmektedir. Hadım Ali Paşa, Melek Ahmet Paşa ve Nasuh Paşa camilerinde taçkapıların iki yanında birer seki yer almaktadır.

Yapıların ön cephelerine daha çok özenildiği örnekler üzerinde görülmektedir. Girişlerin de ön cephede yer almasından dolayı giriş kapılarına daha çok önem verilmiştir.Yapılarda taçkapılardan başka iç mekandaki birimlere ulaşmaya yarayan ikincil giriş kapıları da yer almaktadır. Ancak bunlar ana girişler kadar ön plana çıkarılmamış, çok daha yalın ve sade bir şekilde ele alınmışlardır. Bu kapılar genellikle basık kemerli olup, dikdörtgen formludurlar.

5.2.2.2. Minare

Camilere bitişik ya da bağımsız yapılan, insanları ibadete çağırmak üzere ezan okumak amacıyla kullanılan, şerefe adını taşıyan bir ya da birkaç balkona sahip olan kule biçiminde ve caminin bir elemanı olan yüksek kuruluşlu yapılardır.[692] Minareler genellikle taş, tuğla ve ahşap malzemeden yapılmakta olup gövde biçimi itibariyle de silindirik, çokgen yüzlü, yalın, bezemeli, yivli ya da burma şeklinde olabilmektedir.

Kültür alanlarındaki farklılığı yansıtarak birbirinden değişik formlara bürünen minare, en olgun biçimine Osmanlı Klasik Dönemi'nde ulaşmıştır. Minareler en alttan en üst noktaya yedi kısımdan oluşmaktadır. Minarenin bu bölümleri; kaide (kürsü), pabuç, gövde, şerefe, petek, külah ve alem adını taşımaktadır.

J.S. Buckingham, "Camilerin minarelerinin arasında, bazılarının oldukça yüksek bir şekilde yontulduğunu ve Antakya'daki duvarlarda Roma kulelerinin tarzından sonra ve buradaki binalar kadar iyi yapılmış kare biçimli kulelerin birkaç tanesinin ortadaki katmanlarında taş duvarcılıkla karışmış kırmızı, fırınlanmış tuğla

[692] Sözen- Tanyeli; *a.g.e*, 1994, 162; Hasol; *a.g.e.*, 1998, 316; Ödekan, "Minare", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, II, 1997, 1259.

kullanıldığını fark ettim. Kalenin yıkıntılarının ortasında, malzemenin iyi olduğu kadar biçiminden de zengi işinden daha çok Romalı gibi görünen yüksek derecede fırınlanmış tuğlaların kullanıldığı birtakım güzel kemerler görmüştük. Çarşılarda ve hamamlarda, aynı türden tuğlanın kullanıldığı bölümler vardır ki bununla birlikte, hanlarda ve diğer büyük binalarda aradaki siyah beyaz katmanlarda, bazalt ve kireç taşının karışımı kadar kesinlikle Müslüman yapısıdırlar. Kentin farklı dilimlerinde saçılmış duran siyah bazalttan kırılmış sütunlar arasında, ya Türkler ya da Arab asıllı Müslümanlar tarafından bu ülkenin işgali öncesine ait olan ve Yunan orijinli olduğu şüphe götürmeyen birkaç İonic sütun başlığı vardır."[693] Buckingham, minarelerin yapıldığı malzemeye atıfta bulunarak, bunların gövdelerindeki süsleme kuşaklarında fırınlanmış tuğladan kuşaklar gördüğünü belirtmektedir. Bunun yanı sıra siyah-beyaz taşların kullanıldığını bunların da bazalt ve kireç taşı yani kalker olduğunu söylemektedir.

Osmanlıların erken döneminde minare yapımında kullanılan malzeme açısından önceki dönemlere öykünerek Anadolu Selçuklu ve Beylikler dönemindeki gibi tuğla uygulanırken, 15. yy.'ın başlarından itibaren taş malzeme kullanılmaya başlanmıştır.[694] Daha önceki dönemlerde tuğladan, kalın silindirik gövdeli, tuğla ve çini bezemeli minareler tercih edilirken, Osmanlı döneminde taş malzemenin sunduğu avantajla minareler incelmiş, yükseklikleri ve şerefe sayısı artmış, şerefe altları mukarnaslı şekilde düzenlenmeye başlanmış ve yüzeyler boşalarak süslemeden arınmıştır.[695]

Osmanlı Klasik Dönem'de ve özellikle Mimar Sinan'la birlikte minarenin yeri tek minareli camilerde kuzeybatı köşe olarak kesinlik kazanır. Klasik Osmanlı mimarisinde minareler çoğunlukla taş malzeme kullanılarak oluşturulmuştur. Minarelerin kaideleri genellikle kare planlı olacak şekilde uygulanır. Kaide ile gövde arasında yer alan pabuç kısmı önceki dönemlere göre biraz daha uzatılıp konumu belirgin hale getirilmiştir. Gövdeler genellikle 12, 16, 20, 24 kenarlı, silindiriğe yakın çokgen biçimli olup, şerefe altlıkları erken dönemden itibaren genellikle mukarnas dolgulu düzenlenmektedir. Şerefe korkulukları ajur tekniğinde işlenerek bezeme özelliği arttırılmıştır. Peteğin üst kısmına bir sıra mavi çini şerit konulması geleneksel hale getirilmiştir.[696]

Diyarbakır'da Osmanlı döneminde inşa edilen minareler bölgesel özellik göstermekte ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki diğer minarelerle benzeşmektedir.

Diyarbakır camilerinde minarelerin yapıya göre konumuna bakıldığında şu özellikler göze çarpmaktadır. Fatih Paşa, (Res.45) Behram Paşa (Res.69) ve Kurt İsmail Paşa Camileri'nde(Res.92) yapıların kuzeybatı köşesinde yer alan minarelerin Klasik Osmanlı dönemi geleneğinde yerleştirildiği görülmektedir. Hüsrev Paşa Camii'nde medresenin kuzeybatı köşesindeki hela bölümünün doğu cephesinde, (Res.104) (Hadım) Ali Paşa Camii ve İskender Paşa Camileri'nde yapıların kuzeydoğusunda, (Res.57) Melek Ahmed Paşa Camii'nde caminin yaklaşık 4.5 m.

---

[693] Buckingham, *a.g.e.*, 1827, 217.
[694] Bülent Nuri Kılavuz, *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Minareleri*, (YYÜ., Sos. Bil. Enst., Basılmamış Doktora Tezi), Van, 2005, 56.
[695] Ödekan, *a.g.e.*, 1997, 1259.
[696] Kılavuz, *a.g.e.*, 2005, 57.

kuzeyinde bağımsız olarak, (Res.77) Nasuh Paşa Camii'nde yapının doğusunda kalan avlunun güneyindeki revak formlu yazlık bölümün güneydoğu köşesinde yer aldıkları (Res.83) saptanmaktadır. Kurt İsmail Paşa Camii'nin minaresi ise caminin kuzeybatı köşesinde yer almakta, girişin sağında beden duvarlarının içinden yükselmektedir.

Diyarbakır'da Osmanlı döneminde inşa edilen yapılardan Fatih Paşa, Hüsrev Paşa, (Hadım) Ali Paşa, İskender Paşa, Behram Paşa, Melek Ahmed Paşa ve Kurt İsmail Paşa Camileri'nin minarelerinin yerel üsluba uygun olarak kare kaideli, silindirik gövdeli ve tek şerefeli olarak inşa edildikleri görülmektedir. Minarelere çıkış kuzeyde yer alan kapılar aracılığıyla ulaşılan merdivenlerle sağlanmaktadır. Minarelerin kaideleri siyah bazalt taştan, gövdeleri kesme küfeki taştan oluşturulmuştur. İskender Paşa Camii'nin minaresi ise yalnızca kalker taş malzeme ile yapılmıştır.

Kaide bir nevi minarenin oturduğu taban kısmıdır. Camiye bitişik ya da ayrı, kübik, silindirik, çokgen, ayaklı olmak üzere çok farklı formları olan kaidelerden Diyarbakır'da Osmanlı döneminde inşa edilenlerin tamamı farklı ölçülerde ancak kare biçimindedir.

Minarelere çıkışı sağlamak üzere geçit veren kapılar genellikle kaideden açılmaktadır. Kaidelerdeki minare girişleri genelde yalın bir şekilde düzenlenmiş olmakla birlikte, Fatih Paşa, Behram Paşa ve Melek Ahmet Paşa Camii minare girişlerinde bu yapıların görkemli kuruluşlarına da paralel olarak mukarnas kavsara sisteminin kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca Nasuh Paşa Camii minare girişi de aynı özellikleri yansıtmaktadır. Fatih Paşa Camii minare kapısı mukarnasları 6 sıra beyaz kalker taştan ve sivri kemerlidir. Behram Paşa Camininki yine 6 sıralı beyaz kalker taştan oluşturulup, üzeri üç geniş dilimli kemerle çevrelenmiştir. Melek Ahmet Paşa Camii minare kapısı mukarnasları 9 sıralı olup, üzerini almaşık örgülü sivri bir kemer örtmektedir. Nasuh Paşa Camii minare kapısı mukarnasları 12 sıralı olup üzerini 5 dilimli bir kemer örter. Beyaz taştan oluşturulan bu mukarnas kavsara günümüzde beyaz boya ile boyanmıştır.

Farklı yüksekliklere sahip minarelerin kaide ve pabuç bölümleri zengin geometrik ve bitkisel desenli bezemeler ve ayrıca mukarnasla zenginleştirilmiştir. Sekizgen pabuçluğa geçişler kare planlı kaidenin köşeleri pahlanmak suretiyle gerçekleştirilmiştir. Pabuçla silindirik gövdelerin arasında bir taş bileziğe yer verilmiş, aynı şekilde üstte birer taş bilezikle sonlandırılmıştır. Minarelerin şerefe altları mukarnaslı şekilde düzenlenmiş, külahları da kurşunla kaplanmıştır.

Diğer camilerin minare kaidelerinden farklı olmak üzere Melek Ahmet Paşa Camii minaresinin kare kaidesinin üst kesimini kalker üzerine kakma tekniği kullanılarak oluşturulmuş çinili bir kuşak dolanmaktadır. Aynı tarz bir süslemeye bir Akkoyunlu yapısı olan Safa Camii minaresinde de rastlanması eski bir geleneğin hatırası şeklinde yorumlanabilir. Fatih Paşa, Behram Paşa ve Melek Ahmed Paşa Camii minarelerinde kaidenin üst kısımlarında yatay şekilde, mukarnas çerçeveli ve içinde değişik geometrik kompozisyonların bulunduğu dikdörtgen panolar yer almaktadır. Kaidelerin siyah bazalt taştan olması dolayısıyla açık renk taşla oluşturulan panolar hemen göze çarpıp dikkati üzerine çekmektedir.

Pabuç, geniş boyutlu kaideyle daha dar bir boyuta sahip olan minare gövdesi arasındaki geçişi sağlayan bölümdür. Diyarbakır'da Osmanlı döneminde yapılan camilerin minarelerinin pabuçları sekizgen biçimindedir. Bazı yapıların minarelerinde silindirik gövdeye geçiş sekizgen pabucun köşelerinin pahlanmasıyla gerçekleştirilmiştir. Bu uygulama sonucunda sekizgenin her kenarında sivri kemerli bölümler ortaya çıkmıştır. Bu uygulamanın kullanıldığı Hüsrev Paşa, Ali Paşa, İskender Paşa, Melek Ahmet Paşa ve Nasuh Paşa Camii minarelerinde ayrıca kemerlerin birbirine bağlandıkları kesimlerde birer ters palmetin yer aldığı gözlenmektedir.

Minarenin yükselen bölümü gövde şeklinde ifade edilmektedir. Diyarbakır'da Osmanlı döneminde yapılan camilerin minarelerinin gövdeleri silindirik formludur. Fatih Paşa, Hüsrev Paşa, İskender Paşa ve Nasuh Paşa Camileri'nin minare gövdelerinin alt ve üst kısımları birer kaval silmeli bilezikle belirginleştirilmiştir. Hüsrev Paşa Camii'nin minare gövdesi dört yatay kuşakla üç kısma bölünmüştür. (Hadım) Ali Paşa Camii'nin minaresinin gövdesi kaval silmeli bilezikle başlamakta, bir kuşakla sonlanmaktadır. Behram Paşa ve Melek Ahmed Paşa Camileri'nin minarelerinin yalın görünümlü gövdesi alttan ve üstten burmalı silmeyle yapılmış bileziklerle hareketlendirilmiştir. Kurt İsmail Paşa Camii'nin minaresinin orta kısmında ise kaval silmeli bir bilezik yer almaktadır.

Minare gövdelerinde süsleme kuşakları da bulunmaktadır. Fatih Paşa, Behram Paşa ve Melek Ahmed Paşa Camilerinin minarelerinde yer alan kuşakların yüzeyleri geometrik bezemelerle zenginleştirilmiştir. Hüsrev Paşa Camii minaresinin bazalt gövdesindeki beyaz kalkerden süsleme kuşaklarında ise bitkisel karakterli süslemeler bulunmaktadır.

Ezan okunmak veya duyuru yapılmak amacıyla çıkılan küçük balkona şerefe, denmektedir. Diyarbakır'da Osmanlı döneminde yapılan camilerin minarelerinin şerefeleri genellikle silindirik formlu olup mukarnaslı şerefe altlığına sahiptir. Kurt İsmail Paşa Camii'nin minaresinde ise basit iç bükey kavisli bir şerefe altlığı mevcuttur.

Fatih Paşa, İskender Paşa, Behram Paşa, Melek Ahmed Paşa ve Nasuh Paşa Cami minarelerinde şerefe korkulukları taştan oluşturulmuş ve oyma ve kafes oyma şeklinde geometrik kompozisyonlarla bezenmiştir. Siyah bazalt taştan yapılan Hüsrev Paşa Camii minaresi ile tam tersi beyaz taştan yapılan (Hadım) Ali Paşa Camii minaresinin şerefe korkuluklarında aynı düzen uygulanmış ve boylamasına dikdörtgen siyah-beyaz plakalar atlamalı konarak hareketlilik sağlanmaya çalışılmıştır.

Diyarbakır'da Osmanlı döneminde yapılan camilerin minarelerinin petekleri silindirik formludur. Fatih Paşa Camii'nin minaresinin peteği kaval, yarım oluk ve düz silmeli bir kornişle, Hüsrev Paşa, (Hadım) Ali Paşa, İskender Paşa, Behram Paşa ve Nasuh Paşa Camileri'nin petekleri düz silmeli bir kornişle, Melek Ahmed Paşa Camii'nin peteği yarım oluk ve düz silmeli bir kornişle ve Kurt İsmail Paşa Camii'nin minaresinin peteği ise kaval silmeli bir kornişle sonlanmaktadır.

Diyarbakır'da Osmanlı döneminde yapılan camilerin minareleri kurşun kaplı konik ve piramidal külahla örtülüdür. Fatih Paşa Camii'nin minaresi dışardan

sekizgen piramidal ve (Hadım) Ali Paşa Camii'nin minaresi dışardan piramidal külahla örtülüdür. Hüsrev Paşa, İskender Paşa, Behram Paşa, Melek Ahmed Paşa, Nasuh Paşa ve Kurt İsmail Paşa Camilerinin minareleri dışardan konik külahla örtülüdür.

Fatih Paşa, Hüsrev Paşa Camii'nin minaresinin külahının üzerinde iki küplü ve hilalli taş alem; (Hadım) Ali Paşa Camii'nin minaresinin külahının üzerinde iki küplü, bir armutlu ve hilalli alem bulunmaktadır. İskender Paşa, Behram Paşa, Melek Ahmed Paşa, ve Nasuh Paşa Camilerinin minarelerinin külahlarının üzerinde ise üç küplü ve hilalli alem bulunmaktadır. Kurt İsmail Paşa Camii'nin minaresinin külahının üst kısmında küre formlu bir sorguç bulunmakta ve iki küplü ve ay-yıldızlı bir alemle minare sonlanmaktadır. [697]

Diyarbakır'daki Osmanlı minareleri biçimsel ve bezemesel özellikleri ile klasik Osmanlı minareleri ile özdeştir. Yalın gövdeleri, şerefe altlarının mukarnasla dolgulanması ve şerefe korkuluklarının oyma ve kafes oyma şeklinde beliren bezemeleri yönünden paralellikler bulunmaktadır.[698]

Fatih Paşa, Hadım Ali Paşa, Behram Paşa, İskender Paşa, Melek Ahmed Paşa, Nasuh Paşa, Kurt İsmail Paşa Camileri'nin minarelerinin üzerinde yapım tarihi ile ilgili yazıt yer almamaktadır

Hüsrev Paşa Camii minaresinde minarenin talik hatla Türkçe yazılan dört satırlık yapım kitabesi kaidenin kuzey cephesinde bulunmaktadır. Kartuşlar içine alınmış satırlarda şu ifade yer almaktadır:

Şahidin istemez ey Hüsrev-i âlî mikdar
Oldu bir tarh-ı cedid ile mübarek mümtaz
Olup tarih-i Salı bu menarın
Nihâl-i taze-i tevhîd-i Bâri 1141

Kitabeden minarenin 1141 (1729) yılında Hüsrev Paşa'ya atfen yaptırıldığı anlaşılmaktadır.[699]

Minarelerde Kullanılan Malzeme ve Tekniğe baktığımızda şu özellikler ile karşılaşmaktayız. Fatih Paşa, Hüsrev Paşa, Hadım Ali Paşa, İskender Paşa, Behram Paşa, Melek Ahmed Paşa, Nasuh Paşa Camileri'nin minarelerinde tamamen düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır. Kaide ve pabucun alt bölümünde bazalt, pabucun üst bölümünden itibaren Fatih Paşa, Behram Paşa Camileri'nde beyaz, (Hadım) Ali Paşa Camii'nde açık renkli kalker taş malzeme kullanılmıştır. Fatih Paşa Camii'nde kaidenin cephelerinde yer alan dikdörtgen süsleme, kare yazı panoları ve çerçeveleri, giriş kapısının kavsarası, Behram Paşa Camii'nin kaidelerinin cephelerinde yer alan dikdörtgen süsleme panoları ve çerçeveleri de beyaz taş malzemeyle yapılmıştır. (Hadım) Ali Paşa Camii'nde şerefe bölümü bazalt taşla, şerefe korkulukları ise ardışık olarak bazalt ve beyaz taşla yapılmıştır. İskender Paşa Camiinin minaresi sade kalker taş ile inşa edilmiştir. Hüsrev Paşa Camii minaresinde pabucun alt bölümü, kitabelikler, gövde üzerindeki kuşaklar ve bunların alt ve üstündeki taş sıraları, peteğin şerefe kapısından üst tarafı beyaz renkli kalker taş malzemeyle, diğer

[697] Kılavuz, *a.g.t.,* 2005, 137, 143, 161, 147, 150, 155, 157, 169.
[698] Baş, *a.g.t.,* 2006, 264.
[699] Kılavuz, *a.g.t.,* 2005, 160.

bölümler tamamen bazalt taş malzemeyle örülmüştür. Minare girişinde iki renkli taş malzeme kullanılmıştır. Kapı kemeri beyaz taş malzemeyle yapılmıştır. Melek Ahmed Paşa Camii'nin kaidede bulunan dikdörtgen süsleme panolarının üst hizasına kadar bazalt, diğer bölümlerde tamamen açık sarı renkli kalker taş malzeme kullanılmıştır. Kaidenin cephelerinde yer alan dikdörtgen süsleme panoları ve çerçeveleri, giriş kapısının kavsarası da beyaz taş malzemeyle yapılmıştır. Basamaklar yekpare bazalt taşla oluşturulmuştur. Nasuh Paşa Camii'nde şerefeye kadar bazalt taş kullanılmış, şerefe, petek ve külah açık sarı renkli, giriş kapısının kavsarası beyaz renkli kalker taşıyla örülmüştür.[700] Kurt İsmail Paşa Camii minaresinin dış cephesi sıvalıdır.

Yapıların minareleri biçim ve kullanılan bazalt malzeme yönünden yerel üslubu yansıtırlar. Diyarbakır'daki Osmanlı minareleri klasik Osmanlı minare formuna özdeş karakter özellikleri içermektedir. Yerel bir takım özellikler özgün Osmanlı minarelerinin stiline baskın gelemeyecek şekilde küçük detaylar niteliğindedirler.

5.2.2.3. Mihraplar

Cami, mescit ve namazgâhlarda, cemaatle kılınan namazlarda, kıble yönünü işaret eden, namaz sırasında imamın durduğu yer olan mihraplar, camilerde genellikle kıble duvarı ortasında açılan bir hücreyle (niş), namazgâhlarda ise yön belirten bir taşla oluşturulmaktadır. Medrese, türbe, darülhüffaz gibi yapıların ibadet amacıyla kullanılan mekânlarında da kıbleyi işaret eden mihraplar yapılmıştır.[701]

Mihraplar, İslam coğrafyasında gerek düzenlenmesinde kullanılan malzeme ve form, gerekse bezeme yönünden birbirinden değişik biçimlerde ortaya konabilmektedir. Mihrablar düzenleme, plan ve bezeme açısından yapıldıkları zaman ve içinde yer aldıkları mekânla uyumlu bir görünüm sunarak, dini mimarinin en göze çarpan öğelerinden biri haline gelmiştir. Mihrapların oluşturulmasında yararlanılan başlıca yapı gereçleri taş, tuğla, ahşap, alçı ve çinidir.[702]

Mihraplar, fonksiyonel olarak kıbleyi işaret etme görevi yanında yapıda Kâbe'yi temsil etmesinden dolayı üstlendiği sembolik anlam gereği, harimde genellikle kıble duvarının tam ortasında ve giriş cephesiyle aynı eksende yer alırlar. Diyarbakır Osmanlı dönemi yapılarından Fatih Paşa, Hüsrev Paşa, İskender Paşa, Behram Paşa ve Şeyh Aziz Urmevi Camileri'nde mihrap giriş ekseniyle aynı aks üzerinde bulunmaktadır. Bu uygulama önceki dönem Artuklu, Eyyubi ve Akkoyunlu Cami mimarisinde de görülmekte olup, onun bir uzantısı niteliğindedir.

Ancak bu uygulama Diyarbakır'daki Osmanlı dönemi yapıları içinde fevkani niteliğe sahip olan ve başka örnekleri olmayan Ragıbiye ve Melek Ahmet Paşa Camileri'nde görülmez. İki yapıda da yapıların fevkani olmasından dolayı üst katta olan harim girişine ulaşım merdivenlerle sağlanmakta olup, giriş mihrap ekseninden batıya kaydırılmıştır.

---

[700] Kılavuz, *a.g.t.*, 2005, 158.
[701] Ayla Ödekan, "Mihrap", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi,* II, İstanbul, 1997, 1244; Abdüsselam Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, Ankara, 1989, 252.
[702] Oktay Aslanapa, "Mihrab" Maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, XIII, İstanbul, 1993, 294-304; Ödekan, "Mihrab", *E.S.A.*, II, İstanbul, 1997, 1244.

Camilerde, cemaatin farklı mezheplere sahip olmasından kaynaklanması sonucu birden fazla mihrab kullanımı Erken İslam dönemlerinden itibaren uygulanmaktadır. Kazvin Mescid-i Haydariye ve Mescid-i Cuma yapılarında görüldüğü üzere, Irak, Mısır ve Suriye gibi değişik mezheplerin bir arada yaşadığı bölgelerde birden fazla mihrabı bulunan camiler bulunmaktadır.[703] Bu uygulama Anadolu'da da farklı mezheplere mensup nüfusu yoğun olarak barındıran Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde görülmektedir. Osmanlı döneminde Diyarbakır'da tek mezhebi yayma amacının bir sonucu olarak camilerinin iç mekânlarında genellikle ana mihrap dışında başka bir mihrap yani birden fazla mihrap görülmemektedir. Bir camide iç mekanda birden fazla mihraba yer verilmesi kimi zaman da farklı mezheplere yönelik işlevsel bir özellik taşımamakta ancak sadece kıble duvarını ve iç mekanı zenginleştirmeye yarayan tezyini unsurlar olarak kullanılmaktadır.[704]

Diyarbakır Osmanlı döneminin en anıtsal yapısı durumundaki Behram Paşa Camii hariminde ana mihraptan başka harim mekanına açılan doğu ve batı kanatlarındaki, tonoz örtülü üçer eyvanın kıble duvarlarında yer alan birer mihrapla birlikte harimdeki mihrap sayısı yediyi bulmaktadır. Beş köşeli nişleri çinilerle süslü olan dekoratif nitelikli bu mihraplarla iç mekandaki görünüm daha da zenginleştirilmiştir.

Diyarbakır'da Osmanlı dönemine ait dini mimaride yer alan, değişik malzemeler kullanılarak oluşturulmuş mihrapların bazılarında önceki dönemin hatıralarının bir şekilde sürdürüldüğü saptanmaktadır. Buna en açık örnek olarak, Diyarbakır'ın en görkemli yapıları Fatih Paşa (Res.41) ve Behram Paşa Camileri'nin mihrablarıyla, (Res.65) Akkoyunlu dönemi yapısı Safa Camii'nin mihrabının form ve bezeme uygulamaları yönünden etkileşimi gösterilebilir.

Ancak Diyarbakır Osmanlı dönemi camilerinde yer alan mihraplar gitgide kendine özgü formunu bulmuştur. Diyarbakır Osmanlı mihrapları fevkani nitelikteki yapılar hariç olmak üzere, çoğunlukla dikdörtgen biçimli çıkıntılı bir kütle olarak kıble duvarının ortasında yer almaktadır. Mihrabın çerçeve kısmında değişik form ve tertibatlarda bordürler mihrab yüzeyine yerleştirilen mukarnas kavsaralı çokgen nişi üç yönden çevrelemektedirler. Nişin mukarnaslı kavsarasını üç dilimli bir kemer örtmekte ve bu kemer nişin yanlarında yer alan sütunceler üzerine oturmaktadır. Mihraplarda yer alan bezeme unsurları ise hiçbir örnekte birbirini yinelemeyen zengin düzenlemeler içermektedir.

Diyarbakır Fatih Paşa, (Res.41) Hüsrev Paşa, (Hadım) Ali Paşa, (Res.24) İskender Paşa, Behram Paşa (Res.65) ve Melek Ahmet Paşa (Res.75) camilerinde yer alan mihrablar biçim yönünden birbirleriyle benzeşirler. Behram Paşa ve Fatih Paşa camilerinin mihrablarının niş yüzeyi değişik geometrik bezemeler ve yazı unsurları barındırmaktadır. Bu yapıların mihrabları geometrik ve bitkisel bezemeler ve ayrıca mukarnas sistemiyle zenginleştirilmiştir.

---

[703] K.A.C. Creswell, *Early Muslim Architecture*, Oxford, 1932, 114-115; Ömür Bakırer, *Onüç ve Ondördüncü Yüzyıllarda Anadolu Mihrabları*, Ankara, 1976, 2; Nusret Çam, "İslamda Bazı Fıkhi Meselelerin ve Mezheplerin Türk Cami Mimarisine Tesiri", *VD*, XXI, İstanbul, 1990, 380-382; Baş, *a.g.t.*, 2006, 267-268.

[704] Çam, *a.g.m.*, 380-382; Baş, *a.g.t.*, 2006, 268.

Dikdörtgen biçimli mihraplar Anadolu Türk mimarisinde en çok tercih edilen mihrap formu olmuştur. Diyarbakır'daki Osmanlı mihraplarının çoğu da çerçeve ile oluşturulmuş boylamasına dikdörtgen görünüşlüdür. Fatih Paşa, Ali Paşa, İskender Paşa, Behram Paşa, Melek Ahmet Paşa, Ragıbiye (Defterdar) (Res.213) ve Arap Şeyh Camileri'nin (Res.91) mihrapları bu özelliktedir. Mihrablar boyut olarak enine göre iki katına yakın yükseklikte olup, tam dikdörtgen formu taşımakta ve oranları ise yapıdan yapıya değişkenlik göstermektedir. Mihrapların farklı ölçülerde olması yapıların boyutu ile uyumlu olmalarından kaynaklanmaktadır.

Hüsrev Paşa ve Aziziye Camii mihrapları ise kareye yakın dikdörtgen görünümü sergilemektedirler. Bunların genişlikleri ile yükseklikleri arasındaki fark fazla tutulmayıp, çerçeveler daha geniş bırakılmak suretiyle kare görünümüne yaklaştırılmışlardır.

Osmanlıların çağdaşı Anadolu Selçuklularının mihrablarını yoğun bir süsleme programına tabi tuttukları bilinmektedir. Buna karşın Osmanlı dönemi mihraplarının daha yalın tutularak silmelerden oluşan sade çerçeveler içine alındığı gözlenmektedir. Bu tutumun özellikle Sinan döneminde daha da belirginleştiği ve amacın ilgiyi mihraba çekmekten çok kıble duvarını vurgulamak olduğu ifade edilmektedir.[705]

Mihraplarda kenar bordürleri olarak da tabir edilen çerçeve, köşelik, sütunce, kemer, kavsara ve hücre gibi unsurlar bir araya gelerek cephe düzenini oluşturmaktadır. Genellikle mihraplar üzerinde bu unsurlar bir arada bulunmakta, ancak bazen elemanlardan bir ya da birkaçının olmadığı da görülebilmektedir. Örneğin, Nasuh Paşa Camii ile Aziziye Cami mihraplarında (Res.81) yan kanatlar bulunmamakta, mihraplar sadece hücre nişiyle oluşturulmaktadır.

Mihrabı dıştan dikdörtgen veya kareye yakın dikdörtgen biçiminde sınırlandıran kısım çerçeve olarak nitelendirilmekte ve bünyesinde sütunce veya plasterler ile farklı bordür ve silme düzenleri barındırmaktadır. Hücreyi genelde üç yönden ters "U" şeklinde kuşatan bordür veya silmelerin sayısı, türü veya dizilişi ise her mihrapta farklı biçimler sunmaktadırlar.

Mihrab nişini çevreleyen kenar bordürlerinin 9. yüzyıldan itibaren uygulamaya konulduğu ve Tulunoğlu Camii'nde karşılaşılan bu mihrab genel düzenlemelerinin Anadolu'da en yaygın şekilde kullanılan mihrab formunun ilk uygulamalarından biri niteliğinde olduğu belirtilmektedir.[706]

Mihrap üzerinde bordürlerin düz, mukarnaslı ve içbükey kavisli şekilleri ile silmelerin düz, oluk, çubuk, pahlı ve kaval biçimleri yer almaktadır. Bordür ve silmelerin tertibatları mihraptan mihraba farklılık arz etmekte, bunlar düzen olarak farklı şekillerde sıralanabilmekte, çeşitliliği ve sayıları da farklı olmaktadır. Hücreyi genelde ters "U" şeklinde üç yönden dolanan bordür ve silmeler dıştan içe kademeli bir şekilde sıralanmaktadırlar. Hüsrev Paşa Camii mihrabında istisna olarak en dışta mukarnaslı bir bordür dolanmakta ancak bu bordür zemine kadar devam etmeyip üst

[705] Rahmi Hüseyin, Ünal, "Mimar Sinan'ın Eserlerinde Selçuklu ve Beylikler Dönemi Mirası, *Milli Kültür,* 71, Ankara, Nisan 1990, 25; Baş, *a.g.t.,* 2006, 269.
[706] Bakırer, *a.g.m.,* Ankara, 1976, 25; Baş, *a.g.t.,* 2006, 270.

kısımda sonlanmaktadır. Nasup Paşa ile Aziziye Camisi'nde ise bordür bulunmaz. Arap Şeyh Cami mihrabı düz yüzeyli çerçeveden oluşur.

Mihrapların birçoğunda çerçevenin en dıştaki şeridi düz yüzeyli bordür ve silmelerden oluşmaktadır. Düz yüzeyli olanları çerçevenin diğer sıralarında da yer alabilmektedir. Fatih Paşa, Behram Paşa ve İskender Paşa Camileri'nin mihraplarında en dış sırada enleri birbirinden farklı olan düz yüzeyli silmeler yer almaktadır. Düz yüzeyli silmeler bazen de bordür veya başka özellikteki silmeleri birbirinden ayırmak için kullanılmıştır. Fatih Paşa ve İskender Paşa Cami mihraplarında beş, yedi, sekiz ve dokuzuncu sıradaki silmelerin düz yüzeyli olduğu görülmektedir.

Mukarnaslı bordürler genellikle mihrab çerçevesinin ikinci ve üçüncü sırasında yer alırlar. Fatih Paşa, Ali Paşa, İskender Paşa ve Behram Paşa cami mihraplarında bulunan mukarnas bordürler, çerçeveyi vurgulayarak mihrabın daha göz alıcı bir özelliğe bürünmesini sağlamaktadırlar. Hüsrev Paşa Cami mihrabında ise üç sıra halinde düzenlenen mukarnaslı bordür bütün çerçeveyi dolanmamakta, mihrabın sadece üst kısmında yer almaktadır. Melek Ahmet Paşa Camii mihrabının çerçevesinde ikinci bordürde içe veya dışa dönük yaklaşık 45 derecelik açı yapan pahlı silme bulunmaktadır. Yarım daire şeklinde dışa doğru çıkıntı yapan silmeye kaval silme bunun tam tersi olarak yarım daire şeklinde içe doğru girinti yapan silmelere de oluk silme denmektedir. Ragıbiye (Defterdar) Camii mihrabında hem kaval hem de oluk silmeler görülmektedir

Mihraplarda kemer veya kavsara ile çerçeve arasında kalan iki kenarlı kavisli üçgene benzeyen yüzeyler "köşelik" olarak tabir edilmektedir.[707] Kuşatma kemerini sınırlayan köşelere kemer köşeliği, kavsarayı sınırlayan köşeliklere de kavsara köşeliği adı verilmektedir. Kavsara veya kemerin iki yanında yer alıp çerçevenin ters "U" şeklindeki silme ya da bordürüyle sınırlanmış üçgen biçimindeki kemer köşelikleri iki bölümlü köşelik olarak adlandırılmaktadır. Fatih Paşa, Ali Paşa, İskender Paşa, Behram Paşa ve Hüsrev Paşa Camii mihraplarının kavsara kemer köşelikleri iki bölümlü köşelikler şeklindedir. Bazı mihraplarda ise bu şekilde bir sınırlama olmayıp köşelikler hücrenin yanlarından zemine kadar inmektedirler. Defterdar (Rağıbiye), Aziziye ve Arap Şeyh Camii mihraplarının köşelikleri bu durumu temsil eden örneklerdir. (Hadım) Ali Paşa Camisi'nin mihrabının köşelikleri, içinde kalan alanlar boya ile karelere bölünmek ve çevresi sınırlandırılmak suretiyle varlığı vurgulanmıştır. İskender Paşa, Hüsrev Paşa, Aziziye, Arap Şeyh ve Defterdar Camii mihraplarının kemer köşelikleri yalın bir şekilde ele alınmışlardır.

Fatih, (Hadım) Ali Paşa ve Behram Paşa Cami mihraplarının kemer köşelikleri geometrik süslemeli olarak düzenlenmiştir. Melek Ahmet Paşa Camii mihrabında kavsarayı örten bir kemer olmadığı için kavsara köşeliği de bulunmamaktadır.

Hücreyi iki yandan sınırlayan öğe "sütunce" olarak tabir edilir. Yapısal bir işlevi bulunmamakla birlikte, başlıkları, gövdelerindeki bezemeleri ve alt başlıklarıyla üzerinde yer aldıkları mihrabı daha gösterişli kılma gibi bir fonksiyon taşırlar. Silindir gövdeli olup, farklı bezemeler taşırlar. Genellikle zeminden kaide ile yükselen sütunceler kavsara alt hizasına kadar yükselip, sütunce başlığı ile sonlanır

[707] Mehmet Top, *Erken Dönem Osmanlı Mihrapları*, (YYÜ, Sos.Bil.Enst. Yayınlanmamış Doktora Tezi), Van, 1997, 281.

ve üzengi taşı aracılığıyla da kavsara kuşatma kemerine bağlanır. Fatih Paşa, Ali Paşa, Behram Paşa, İskender Paşa, Melek Ahmet Paşa, Ragıbiye (Defterdar) mihraplarında köşe sütuncelerine yer verilmiştir. Fatih Paşa, (Hadım) Ali Paşa, Behram Paşa, İskender Paşa Cami mihraplarının sütunce yüzeyleri kaval silmelerle oluşturulmuş geometrik örgülerle bezenmiştir. Defterdar (Ragıbiye) Camii'nde sütunce yüzeyi çift yivli çokgen geçmelerle oluşan geometrik süslüdür. Melek Ahmet Paşa Camii sütuncesi çokgen gövdeli ve çini kaplıdır. Bu başlıkların üzerinde geometrik süslü sütunce tablası oturtulmuştur. Fatih Paşa, İskender Paşa, Behram Paşa Camii mihraplarının sütunce başlıkları bu şekilde düzenlenmiştir. Hüsrev Paşa, Aziziye, Nasuh Paşa ve Arap Şeyh Cami mihrablarında sütunce bulunmamaktadır.

Mihrabın hücresini örten kavsaralar genellikle üç dilimli kemerlerle örtülmüştür. Fatih Paşa, (Hadım) Ali Paşa, Behram Paşa ve İskender Paşa Camii mihraplarının kavsara kuşatma kemerleri, sütunce başlığı üzerinde üzengi taşı ile yükseltilmiştir. Ragıbiye Camii mihrabında kuşatma kemeri sütunce başlığına oturmadan doğrudan mihrap duvarı içine yerleştirilmiştir. Kuşatma kemeri kimi zaman çerçeve ve köşeliklerle bağlantılı olarak bezenmiş, bazen de yalın bir şekilde bırakılmıştır. Fatih Paşa Camii mihrabında kemer yüzeyi açıklı koyulu baklava dilimleriyle, (Hadım) Ali Paşa Camii mihrabının kuşatma kemer yüzeyi ardışık düzende ters düz şekildeki palmetlerle, Behram Paşa Camii mihrabı kuşatma kemerinin yüzeyi ise Fatih Paşa Camii mihrabının kemer yüzeyi gibi çift sıra açıklı koyulu baklava dilimleriyle süslenmiştir. Ragıbiye (Defterdar) ve İskender Paşa Camii mihraplarında ise, kuşatma kemerinin yüzeyleri yalın olarak ele alınmış, İskender Paşa Camii mihrabının kuşatma kemeri tek renkli taşla oluşturulurken, Ragıbiye (Defterdar) Camii mihrabının kuşatma kemeri iki renkli taşlarla almaşık düzende hareketlendirilmiştir.

Diyarbakır Osmanlı dönemi mihraplarının kavsaraları çoğunlukla mukarnaslıdır. Mukarnasların yuvalarının badem veya yaprak şeklinde düzenlendiği görülmektedir. Aşağıdan yukarıya doğru azalarak yükselen mukarnas dizileri tepede beş dilimli kemerle sonlanmaktadır. Mukarnas dizisinin sayısı mihrabın büyüklüğüne ve nişin genişliğine göre farklılık göstermektedir. Fatih Paşa ile İskender Paşa Camii mihrabları 11 sıra, Hüsrev Paşa, (Hadım) Ali Paşa, Melek Ahmet Paşa ve Arap Şeyh Camii mihrabları 7 sıra, Behram Paşa Camii mihrabı 10 sıra, Defterdar (Ragıbiye) Camii mihrabı 8 ve Aziziye Camii mihrabı 5 sıra mukarnaslı kavsaradan oluşmaktadır. Mukarnas kavsara ile kemer arasında kalan kavsara köşeliği çoğunlukla yalın bir şekilde ele alınmıştır. Fatih Paşa Camii mihrabının kavsara köşeliği bitkisel motifler içermesiyle istisna oluşturmaktadır. Melek Ahmet Paşa Camii mihrabında kavsara kemeri bulunmamakta, doğrudan köşeliklere geçilmektedir.

Mihrap hücrelerinin çoğunluğu beş kenarlı yarım sekizgen planlı tipte olup, bu plan Fatih Paşa, Hüsrev Paşa, (Hadım) Ali Paşa, İskender Paşa, Behram Paşa ve Melek Ahmet Paşa Camileri'nin mihrap hücrelerinde uygulanmıştır. Hücrelerde uygulanan ikinci plan şeması ise üç kenarlı yarım altıgen planlı düzenleme olup, Defterdar (Ragıbiye) Camii'nin mihrabı bunun yegane örneğini sergilemektedir.

Diyarbakır'daki Osmanlı dönemi mihraplarından bazıları dışa taşan harim mekanı içinde yer almaktadırlar. Hüsrev Paşa ve (Hadım) Ali Paşa Camii mihrapları, kıble yönünde dışa beş kenarlı taşıntı yapan mekanlar içinde yer almaktadırlar.

Akkoyunlu döneminde de bu uygulamaya rastlanmakta olup, bu döneme ait Diyarbakır Hoca Ahmet (Ayni Minareli) Cami mihrabı beş köşeli dışa taşıntı yapan bir mekan içine yerleştirilmiş[708] olma özelliğini taşıyarak kendinden sonraki Osmanlı camilerine örnek teşkil etmektedir.

Diyarbakır Osmanlı mihraplarının dış cepheye fazla yansımadığı gözlenmektedir. Hüsrev Paşa Camisi'nin mihrabının görünümü dış cepheye beş kenarlı taşıntı şeklinde yansıyarak bu konuda tek örnek olmaktadır. Bu duruma daha önceki dönemlere ait Diyarbakır Hz. Süleyman (Nasıriye/Kale) Camii ve Parlı Safa Camii örneklerinde rastlanmaktadır. Nisanoğlu dönemi yapısı Hz. Süleyman Camii mihrabının dışarıya iki kenarlı ve Akkoyunlu yapısı olan Parlı Safa Camii mihrabının ise dışa beş kenarlı olarak yansıdığı saptanmaktadır.

Mihrapların kıble duvarı üzerine yerleştirilmesinde üç değişik yol izlenmiştir. İlki, hacim duvarı üzerinde bir niş bırakılarak duvarda kullanılan malzemenin devam ettirilerek inşa edilmesidir ki bu tür mihraplar oldukça yalın olup sadece hücre nişi ve kavsaradan oluşmaktadır. Oldukça basit bir yöntem olan bu uygulamaya Aziziye Cami mihrabında rastlanmaktadır.

İkincisi, duvarda bir mihrab nişi oluşturularak daha sonra arzu edilen malzeme ile mihrabın oluşturulması şeklindedir ki Diyarbakır mihraplarında taş işçiliğine paralel olarak en fazla uygulanan yöntemin bu olduğu görülmektedir. Fatih Paşa, Hüsrev Paşa, (Hadım) Ali Paşa, İskender Paşa, Behram Paşa ve Defterdar (Ragıbiye) Camii mihrabları bu şekilde düzenlenmiştir.

Üçüncüsü, mihrab kütlesinin duvarı oluşturan malzemeyle veya dolgu malzemeyle yapılıp yüzeyinin çini ile kaplanmasıdır ki Melek Ahmet Paşa Camii mihrabı Osmanlı dönemi yapıları içerisinde bu özelliği temsil eden tek örnektir.

Diyarbakır'da Osmanlı döneminde yapılmış camilerde taş ve çini malzeme kullanılmıştır. Taşın ise kireç ve bazalt cinsinden yararlanılmıştır. Taşın düzgün kesme taş şeklinde çoğunluğu bezemeli olarak mihraplara uygulandığı ve kıble duvarından ayrı tasarlandığı saptanmaktadır.

Fatih Paşa, Hüsrev Paşa, (Hadım) Ali Paşa, İskender Paşa, Behram Paşa, Aziziye, Defterdar (Ragıbiye), Nasuh Paşa ve Arap Şeyh camilerinin mihraplarının taştan yapıldığı tespit edilmektedir. Fatih Paşa, Ali Paşa, İskender Paşa, Behram Paşa Camii ile Hüsrev Paşa Medresesi mihraplarında olduğu gibi, taş mihrapların çoğu işlemesi kolay olduğundan kireç taşı ile yapılmıştır. Hüsrev Paşa, (Hadım) Ali Paşa ve Defterdar (Ragıbiye) Camilerinin mihrapları beyaz taşla oluşturulmuştur. Şeyh Azizi Urmevi Camii'nin mihrabı siyah-beyaz kesme taştan yapılmıştır. Melek Ahmet Paşa Camii tamamen çini malzemeyle kaplıdır. Bu yönüyle taş mihrablar içinde bir istisna teşkil etmektedir. 17.yy. yapıları olan Nasuh Paşa ve Şeyh Arap Camileri'nin mihrapları siyah bazalt taşından 19. yy. yapısı Kurt İsmail Paşa Camii'nin mihrabı ise alçıdan yapılmıştır. Bazı mihrabların yüzeyleri ise sonradan boyanarak orijinalliği bozulmuş, bu işlem aynı zamanda malzeme ve bezemeyi gizlediği için plastik etki azalmıştır.

[708] Tuncer, *Diyarbakır Camileri*, Diyarbakır, 1996, 91.

Diyarbakır Osmanlı dönemi camilerinde yer alan mihraplarda hücre yüzeyi, sütunceler, kavsara, yan kanatlar, kuşatma kemeri, kavsara ve kemer köşeliklerinde bezemeye yer verilmiştir. Mihraplarda en fazla dikkat çekmesi istenen unsurlar bezenerek vurgulanmıştır.

Fatih Paşa, (Hadım) Ali Paşa, İskender Paşa ve Behram Paşa Camii mihraplarının kenar bordürleri, kemer köşelikleri, hücre yüzeyi ve kavsara köşeliklerinde geometrik geçmelere rastlanılmaktadır. Kaval silme veya çizgi şeklinde iki doğrunun kesişmesiyle elde edilen geometrik kompozisyonlar zencirek ya da geometrik örgüler şeklinde adlandırılmaktadır. Diyarbakır Osmanlı dönemi mihraplarında geometrik örgüler iki, üç ve dört şeritli olarak saptanmaktadır. Çerçeveleyici nitelikteki dört şeritli, geometrik örgülere Fatih Paşa ve Behram Paşa, iki şeritli geometrik örgüye (Hadım) Ali Paşa, İskender Paşa ve Behram Paşa Camii mihraplarının hücre ve sütunce yüzeylerinde rastlanmaktadır. Geometrik kompozisyonların merkezlerine yerleştirilen çok kollu yıldızlar sekiz kollu ve on iki kollu bir düzenleme içindedirler. Fatih Paşa, İskender Paşa ve Behram Paşa Camii mihraplarında sütunce ve sütunce başlıklarında bitkisel bezemeye yer verilmiştir. Fatih Paşa mihrabının kavsara başlangıcında kartuşlar içinde de celi sülüs hattı bulunmaktadır. Diyarbakır klasik Osmanlı cami mihrapları arasında çinili tek örnek olan Melek Ahmet Paşa Camii'nin bütün yüzeyi çinilerle kaplı mihrabı sır altı tekniği kullanılarak, beyaz zemin üzerine firuze ve lacivert renkli bitkisel karakterli çeşitli kompozisyonlarla bezenmiştir.

Diyarbakır Osmanlı dönemi camilerinde harimde yer alan mihraplardan başka son cemaat yerlerinde de mihraplar bulunmaktadır. Behram Paşa Camii'nin son cemaat yerinde, mukarnaslarla örtülen özenli 2 mihrap, Fatih Paşa Camii'nde taçkapının sağ ve solunda yer alan ufak, almaşık örgülü 2 mihrab, (Hadım) Ali Paşa Camisi'nin Şafiiler bölümünde, son cemaat yeri duvarının doğu yarısında, ortada ana kapının sol tarafında bir son cemaat yeri mihrabı; Nasuh Paşa Camii'nin avlusunun güney kısmında yer alan son cemaat yerinde de bir mihrab bulunmaktadır. (Hadım) Ali Paşa, Melek Ahmet Paşa ve Ragıbiye (Defterdar) camilerinin son cemaat yerlerinde ise mihrap görülmemektedir. Son cemaat yerindeki mihraplar kapının iki yanında yer alıp, aynı özellikleri taşımaktadırlar. Behram Paşa Camii'nin yan mihrapları ile Fatih Paşa ve İskender Paşa Camii son cemaat yeri mihrapları çerçevesizdir yani yalnızca hücreden oluşmaktadır.[709]

5.2.2.4. Minberler

Minber, camilerde Cuma günleri hatiplerin hutbe okumak için üzerine çıktıkları genellikle dokuz basamaklı bir merdivene sahip yüksek kürsünün adıdır. Camilerde üzerinde hutbe okunan minberlerin ilk örnekleri Emeviler döneminde görülmektedir. Erken dönemlerde sadece Cuma camilerinde yer alan minberler giderek bütün cami ve mescitlerde mihrabın solundaki sabit yerine kurulmuştur.[710]

Minberler kapı, gövde ve şerefe bölümlerinden oluşmaktadır. Merdiven başlangıcında perde ya da kanatlarla örtülen bir kapı, gelişmiş örneklerde ise kapının

[709] Mehmet Top, "Diyarbakır'daki Osmanlı Dönemi Mihrapları", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, II, Ankara 2008, 511-515.
[710] M. Zeki Oral, "Anadolu'da Sanat Değeri Olan Ahşap Minberler: Kitabeleri ve Tarihçeleri", *Vakıflar Dergisi*, V, Ankara 1962, 23; Aslanapa, "Minber", *İslam Ansiklopedisi*, 1979, VIII, 335.

yanında söveler, üstünde aynalık ve bir taç bulunmaktadır. Gövde bölümü merdiven, yandaki korkuluklar, yan aynalıklar, altta süpürgelik ya da ayakkabılıktan oluşmaktadır. Merdivenleri çıktıktan sonra ulaşılan "şerefe" ya da "taht" denen sahanlık, üstte köşelere konan dört dikmenin taşıdığı ve minare külahlarına benzer bir örtü ile sınırlanan küçük bir kubbe ile örtülmektedir. Şerefe altı çoğunlukla geçit ya da dolap biçiminde düzenlenmektedir. Osmanlı döneminde Anadolu'da minber yapımında Selçuklu geleneği sürdürülmüş, minberler cami içinde önemli bir mimari öğe olma konumunu sürdürmüştür.[711]

Diyarbakır'ın Osmanlı hâkimiyetinin en istikrarlı dönemi olan 16. yüzyıla ait Fatih Paşa ve Behram Paşa Camii minberleri mermerden yapılmıştır. Minberler malzeme, teknik ve bezemeleri yönünden birbirleriyle benzeşmektedirler. Osmanlının Diyarbakır'da ortaya koyduğu en anıtsal iki yapısının minberinde de Diyarbakır'ın geleneksel yapı gereci olan bazaltın yerine mermer kullanılmasının hem bu mimari elemana verilen önemin derecesini gösterdiği hem de dönemin siyasi ve ekonomik yapısına vurgu yaptığı konusuna dikkat çekilmektedir. Diyarbakır'da mermer yatakları olmadığı, genellikle minberlerde tercih edilen mermer çeşitlerinin Gaziantep ve çevresindeki ocaklardan getirtildiği bilinmektedir. Behram Paşa Camii minberinde kullanılan mermerin ise Behram Paşa'nın doğum yeri olan Akdeniz'in doğu sahilinde Tel-Aviv'in güneyindeki Gazze'den getirtildiği belirtilmektedir.[712] Aziziye Camisi'nin minberi de taştan oluşturulmuştur

Fatih Paşa ve Behram Paşa minberlerinde, diğer unsurlarda olduğu gibi Akkoyunlu yapısı olan Safa Camii minberi malzeme, teknik, biçim ve bezeme niteliği bakımından örnek alınmıştır. Bu da bize Osmanlı dönemi yapılarında ilk başlarda her unsurda önceki dönemden etkilenildiğini göstermesi bakımından önemli bir veridir. Ancak etkilenme olmakla birlikte Osmanlı üslubu baskın gelerek kendini duyurmuş örneğin, Safa Camii'nde ön ve yan yüzeyleri neredeyse boş yer bırakılmadan yoğun bir şekilde bezenirken, Osmanlı minberleri tıpkı diğer mimari elemanlar gibi daha yalın bir şekilde ele alınmışlardır.

Fatih Paşa ve Behram Paşa Camileri'nin mermer minberleri süpürgeliğinden külahına varıncaya kadar çeşitli geometrik ve bitkisel karakterli süsleme unsurlarıyla bezenmiştir. Sinan'a atfedilen bir yapı olan Behram Paşa Camii'nde, Fatih Paşa Camii minberi hemen hemen aynı şekilde yinelenmiştir. Kapı kanatları geometrik, bitkisel ve yazı karakterli unsurlarla süslenmiştir. Yapıların minberlerinin sivri kemerli kapılarının mermer kanatlarının yüzeyinde geometrik, bitkisel ve yazı düzenlemelerinden oluşan bezemeler bulunmaktadır. Kapının üstünde girişe daha anıtsal bir karakter kazandıran tepelik niteliğindeki taç bölümü kafes oyma tekniğiyle oluşturulmuş bir sıra palmet dizisiyle zenginleştirilmiştir.

Fatih Paşa Camii minberinde bezemeler daha sonraki dönemlerde değişik renklere boyanmak suretiyle oldukça ince bir işçilikle ortaya konmuştur. Kapı ve kanatlarında pembe ve sarı renklerin, taç kısmında ise mavi ve kırmızı renklerin hakim olduğu göze çarpmaktadır. Behram Paşa Camisi'nin minberi külahına kadar bezendiğinden mimari görünüşü zenginleştirilmiş bir sanat harikası olduğu üzerinde birleşilen ortak bir düşüncedir. Minberde siyah, beyaz ve pembe olmak üzere üç renk hakimdir. Boşluklu süpürgelik kesimi siyah renkli bazalt taştan, üçgen çerçeveler

[711] Ayla Ödekan, "Minber", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi,* II, İstanbul, 1997, 1259-1260.
[712] Tuncer, *a.g.e.,* 156, 191.

pembe mermerden, korkuluk, kapı ve üçgen iç dolgular ise beyaz mermer kullanılarak oluşturulmuştur.

Her iki yapının da korkulukları kafes-oyma tekniğinde bitkisel nitelikli bezemelerle tezyin edilmiştir. Üçgen aynalıklar ise sade bırakılmıştır. Süpürgelikleri de benzer düzenlemeler içinde olup, kademeli kaş kemer biçimi gösteren beş açıklık şeklinde düzenlendiği görülmektedir. Bu açıklıkların arasında kalan yüzeylerde bitkisel karakterli bezeme unsuru yer almaktadır. Minberlerin taht bölümündeki sahanlık korkulukları da bezemelidir. Bunun dışında tahtın diğer kısımları orijinal olarak günümüze ulaşamamıştır. Fatih Paşa Camii minberinin köşk bölümü, şebekeleri ve özellikle mermer kapı kanatları oldukça özenlidir. Bunu kûfi panolar ve üstte yazılar, zengerekler, kıvrık dallar dolanarak daha da bezer. Minber cami hacmiyle oldukça orantılıdır.[713] Köşklerin üst bölümleri sonraki dönemlerde ahşaptan piramidal külahlarla örtülmüştür. Fatih Paşa ve Behram Paşa Cami minberlerinin kapı ve taht bölümlerinde yer alan içeriği ayet ve hadislerin oluşturduğu yazılarda sade sülüs hat uygulanmıştır.

Diyarbakır Osmanlı Dönemi minberlerinde taşın yanı sıra ahşap malzeme kullanılmıştır. Hüsrev Paşa, (Hadım) Ali Paşa, İskender Paşa, Melek Ahmed Paşa, Aziziye, Defterdar (Ragıbiye), Nasuh Paşa, Arap Şeyh ve Kurt İsmail Paşa Camileri'nin minberleri ahşap malzemeyle yapılmıştır. Bu minberler gayet sade kuruluşlu olup, bezeme unsuru sadece (Hadım) Ali Paşa Camii minberi için geçerlidir. Aynı şekilde mescitlerde yer alan minberler de bezemeden yoksun olup gayet yalın bir görünüm sunarlar.

(Hadım) Ali Paşa Camii'nin kapı, gövde ve şerefe bölümünden oluşan ahşap minberinde genelde taklit kündekari ile oluşturulmuş oldukça iri kompozisyonların yer aldığı geometrik bezemeler yer almaktadır. Yapının ahşap minberi camiyle oranlıdır. Minber külahına değin geometrik desenler, yıldızlı çerçeveler ve çin bulutu süslemelerle bezenmiştir. Minberin kapısı özenle işlenmiş, üstte bir sıra palmet dizisiyle taçlandırılmıştır. Kapı kanatları da bitkisel, geometrik ve yazı bezeme unsurlarıyla tezyin edilmiştir.

Hüsrev Paşa Camii'nin ahşap minberi yapıya oranla biraz küçük kalmaktadır. İskender Paşa Camii'nin oldukça güzel kuruluştaki ahşap minberi sonraki dönemlerde boyanarak orijinalliğini yitirmiştir. Minber geometrik ve yazı süslemeleri ile tezyin edilmiştir. Bu ahşap minberin küçük kubbeli kısmı oldukça orijinaldir ve geleneksel sivri bir külahla değil, 6'gen formlu bir külahla sonlanmaktadır. Melek Ahmed Paşa Camii'nin ahşap minberinin orijinal olmadığı, yapıya sonradan eklendiği ifade edilmektedir.[714] Minberin önemli bir özelliği bulunmamaktadır. Aziziye Camii'nin ahşap minberinin üzerinde beyaz büyük boyutlu desenler yer almaktadır. Minber daha sonraki yıllarda yenilenmiş izlenimi vermektedir. Defterdar (Ragıbiye) Camii'nin mihrabı orijinal olup, mihrabın doğu tarafında yer almaktadır. Mihrabın korkuluklarında ayet ve kitabe yazıları bulunmaktadır.[715] Yan aynalıklarda ise geometrik süslemelere yer verilmiştir. Osmanlı klasik minberi tarzında yapılmıştır. Nasuh Paşa, Arap Şeyh ve Kurt İsmail Paşa Camileri'nin ahşaptan minberleri ölçüleri bakımından yapılarla uyumludurlar.

---

[713] Tuncer, *a.g.e.*, 1996, 114.
[714] Tuncer, *a.g.e.*, 1996, 142, 163.
[715] Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, 61; Tuncer, *a.g.e.*, 1996, 165.

Ancak gayet sadedirler. Osmanlı döneminde Diyarbakır'da inşa edilen camilerde yer alan ahşap minberlerden (Hadım) Ali Paşa Camii minberi hariç, diğer camilerin minberleri oldukça sade bir görünüm sunmaktadırlar.

Minber süslemeleri kafes oyma, oyma-kabartma ve kakma teknikleri kullanılarak oluşturulmuştur. Mermer minberlerde özellikle kapı kanatlarında kakma tekniğiyle iki renkli uygulamalar yapıldığı yine bir kısım bezemelerin iki farklı renge boyanarak minberdeki bezemelerin daha göz alıcı hale getirildiği gözlenmektedir. Süslemede iki renkliliğin Suriye ekolünde yaygın bir şekilde uygulandığı, Anadolu Selçuklu mimarisinde de yansımaları görülen iki renkli taş işçiliğinin, Zengi mimarisinin karakteristik bir özelliği olarak Artuklular, Eyyubiler ve Memluklular aracılığı ile Anadolu ve Mısır'da en zengin örneklerini verdiği ifade edilmektedir.[716]

Diyarbakır'da Osmanlı döneminde iç mimariyle uyumlu anıtsal taş minberler ve onlara göre daha mütevazi ahşap minberler yapılmıştır. 17. yy'dan 19.yy'a kadar yapılan camilerde uygulanan minberler ahşaptan oluşturulmuştur.

5.2.3. MALZEME VE TEKNİK

Diyarbakır'da Osmanlı döneminde inşa edilen yapı türlerinde taş, tuğla, mermer, ahşap, alçı ve çini malzeme kullanılmıştır. Mimaride malzeme olarak o yörede en bol bulunan yapı gereci tercih edilmektedir. Anadolu mimarisinde ve Diyarbakır'da da ilk dönemlerden itibaren kullanılan taş, hemen her dönemde mimarinin ana malzemesi konumunda olmuştur. Diğer malzemeler yapının işlev ve önemine göre değişik yerlerinde uygulanmışlardır.

5.2.3.1. Taş

Kimi kütlelerden kopan veya kopartılan ve türlü yapı işlerinde kullanılan, sert ve katı maddelerin taş olarak adlandırıldığı ve tortul, metamorfik ve mağmatik olmak üzere üç gruba ayrıldığı[717] ifade edilmektedir.

Diyarbakır'da volkanik bir dağ olan Karacadağ'ın etkisiyle genellikle mağmatik taş cinsinden oluşturulmuş kesme taş malzemenin kullanıldığı görülmektedir.

Diyarbakır'daki yapılarda yerel bir yapı gereci olan bazalt taşı kullanılmıştır. Bu taş delikli (dişi bazalt taşı) ve deliksiz (erkek bazalt taşı) olmak üzere iki türlüdür. Genellikle duvarlarda ve zeminlerde delikli, bina cephelerinde, mimari elemanlardan sütunlarda, sütun başlıklarında ve havuzlarda deliksiz taş kullanılmıştır. Kara taşın yanı sıra bunun koyuluğunu ve verdiği kasvet duygusunu hafifletmek amacıyla kalker taşı (kireç taşı) ve "cıs" adı verilen yöreye özgü beyaz bezemeler kullanılmıştır. Taşların arasına yumurta akının süzme kireç ile karıştırılarak oluşturulan ve *Kuhl (sürme)* adı verilen bir malzeme sürülerek taşların asırlarca yerlerinde kalması sağlanmıştır.

---

[716] Baş, *a.g.t.*, 2006, 271-272; a.y., "Diyarbakır'daki Osmanlı Dönemi Taş Minberleri", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e 2. Uluslar arası Diyarbakır Sempozyumu*, Diyarbakır, 2006, 538-539.

[717] Hasol, *age.*, 438.

Mimaride en etkin kullanılan malzeme türü olarak o yörede en bol bulunan malzeme tercih edilmektedir. Diyarbakır Kalesinin ana yapım malzemesi, yöreye özgü bir malzeme olan siyah bazalt taşı olup, sur duvarlarında, burçlarda dış ve iç duvarlarda, döşemede, kemerlerde ve dendanlarda kullanılmıştır. Dış cephe yüzeyleri ince yontu, iç yüzeyler genellikle daha az işlenmiş kaba yontu taşlarla örülmüştür. Burçlardaki kapalı ve yarı kapalı alanların üst örtülerini oluşturan kubbe ile tonozlar ise tuğla örtülüdür. Boyutları ve örgü tekniği dönemin özelliklerine göre değişen tuğla örtüler genelde sıvasız bırakılmıştır. Surların yapımında kullanılan harçlar ise genellikle nehir kumu ve kireçten oluşmakta, kum ve kireç oranı ile kullanılan kum parçacık boyutu, surlara müdahalelerin dönemine ve surların konuma göre değişmektedir.

Diyarbakır camilerinde de bölgede taş malzemenin bol miktarda bulunması nedeniyle genelde düzgün kesme taş kullanılmıştır. Taşın bazalt türü ilk sırada yer almaktadır. Bölgenin jeolojik yapısından dolayı işlev ve boyut farkı gözetilmeksizin hemen hemen bütün yapı türlerinde kullanılan başlıca malzeme bazalt taştır. Bazalt, sönmüş bir yanardağ olan Karacadağ'ın Dicle kıyısına kadar püskürttüğü lavlardan oluşan, gözenekli ve gözeneksiz olmak üzere iki türe sahip, renkleri griden siyaha değişen, sert ve sağlam bir volkanik taş türüdür. Diyarbakır'daki Osmanlı dönemi camilerinde de asıl yapı malzemesi olarak bazalt kullanılmıştır.

Diyarbakır'ın anıtsal mimarisinde bölgenin karakteristik yapı taşı olan bazalt ile yapılarda Suriye için karakteristik siyah-beyaz alterne taş kaplama yaygın olarak kullanılmıştır.[718] Diyarbakır'da taş ocakları bulunmamasından dolayı beyaz taşların, Ergani ocaklarından getirildiği sanılmaktadır.[719] Diyarbakır camilerinde kullanılan iki renkli taş mahalli üslup olup Zengi sanatının etkisini göstermektedir.

Diyarbakır'da kullanılan ikinci taş türü kireç taşı olarak da bilinen kalkerdir. Rengi sarıdan griye kadar değişen pek çok çeşidi bulunan kalker, Anadolu'da en fazla bulunan taş çeşididir.[720] Güneydoğu Anadolu bölgesinde Şanlıurfa, Gaziantep ve Mardin'de bol miktarda bulunan kalker, çıkarıldığı zaman çok kolay işlenebilecek yumuşak bir yapıdayken havadaki oksijenle temasa geçince giderek sertleşmektedir. Diyarbakır'daki yapılarda Ergani bölgesinde yoğun olarak bulunan açık sarı renkli kalker kullanılmıştır.[721]

Diyarbakır yapılarında iki renkli siyah-beyaz düzgün kesme taş yoğun olarak kullanılmıştır. Siyah bazalt taş daha yoğun kullanılmakla birlikte, gerek yapıların cephelerinde gerekse mimari elemanların oluşumunda iki renkli taşın birlikte, çoğu zamanda almaşık örgülü olarak kullanıldığı görülmektedir.

Diyarbakır ve çevresinin konumundan dolayı yüzyıllar boyu çok sayıda yerli ve yabancı seyyahın ilgisini çektiği ve bu bağlamda eserlerine konu olduğu herkesin malumudur. Kente gelen gezginler, kentteki eserler ve Diyarbakır'da çok bol bulunan ve bu nedenle doğal olarak en temel ve yaygın yapı malzemesi olarak kullanılan siyah bazalt taşla ilgili olarak da pek çok şey söylemişlerdir. Nasır-ı Hüsrev'in, *Sefernâme* adlı eserinde kentin yapıları ve geleneksel yapı malzemesi

[718] Doğan Kuban, *Osmanlı Mimarisi*, İstanbul, Mayıs 2007, 573.
[719] Tuncer, *a.g.e.*, 1996, 118.
[720] Semra Ögel, *Anadolu Selçukluları Taş Tezyinatı*, Ankara, 1987, 3.
[721] Tuncer, *a.g.e.*, 1996, 191.

bazalt taşla ilgili olarak da şu düşünce ve duygular yer almaktadır: "*Ulu Camii de bu kara taşla yapılmıştır.*"[722]

17. yy'da yaşamış olan seyyah Katip Çelebi Diyarbakır kentinin kara taştan surlarla çevrili olduğunu[723] ifade eder.

18.yy.'ın ortalarında, 1766 senesi Mayıs'ında Diyarbakır'ı ziyaret eden Carsten Niebuhr, kentin Kara Âmid diye adlandırmalarına neden olan yüksek bir duvar şeklinde kara bir kayalıkla çevrildiğini[724] belirterek siyah bazalt taşına öykünür.

Chesney'e göre, Surlar gibi ve hatta evler bile antik binaların kalıntılarıyla karışmış olarak lavlarla inşa edilmiştir. Evlerin alt katları taş ve üst katları balçıktan yapılmıştır.[725]

19.yy. gezginlerinden Seyyah Jules Oppert'in, 1851-1854 yılları arasında yaptığı seyahat izlenimlerinde Diyarbakır kentini ve ana yollarını çok iç karartıcı bulduğu, buna her yerde kullanılan kara taşların neden olduğunu söylemektedir.[726]

1881 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden Amand von Schweiger-Lerchenfeld, kenti, koyu renkli bazalt taşından yapılmış bir kazana benzetir.[727]

1890-1897 yılları arasında Diyarbakır'a gelen Edmund Naumann, Diyarbakır'ın koyu gri bazalt taştan inşa edildiğini, kalenin, hanların ve bazı evlerin duvarlarının iri ve özenle işlenmiş taşlardan yapılmasının hayret verici olduğunu, taşların işlenmesinin olduğu kadar bu taşları üst üste koymanın da büyük bir emek gerektirdiğini ifade etmektedir.[728]

İran, Kafkasya ve Anadolu'yu gezen Charles Wilson'ın da önceki seyyahlar gibi kentin Kara Amid olarak anılmasında evlerinin siyah taşlı malzemeden yapılmasının rolü olduğu kentin oldukça yakınında, daha çok prizmatik taşların çıkarıldığı taş ocaklarının bulunduğunu ifade ettiği, belirtilmektedir.[729]

Gertrude Lowthian Bell, bir ya da iki sefer pazaryerinde yürürken görkemli emirlerin saraylarına açılan kapıların duvarlarının kalker ve bazaltın zıt örnekleriyle süslenmiş olduğunu teşhis ettiğini ve evlerle camilerin çoğunda siyah-beyaz taş şeritler kullanıldığına tanık olduğunu ifade eder.[730]

---

[722] Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, (Çev. Abdülvahab Tarzî), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1985, 13.
[723] Katip Çelebi, *Kitap-ı Cihannüma*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt: 1, Tıpkıbasım, Ankara, 2009, 436-437.
[724] Pınar, *a.g.e.*, 1999, 150; Carsten Niebuhr-Ulrich Jasper Seetzen-Richard Lepsius-Heinrich Brugsch; *Reisen im Orient*, Yay.Haz. Herbert Scurla, Veerlag der Nation, Berlin, 1962, 2. b, 176-179.
[725] R.A. Chesney, *The Expedition for the Survey of The Rivers Euphrates and Tigris*, Vol.I, London, 1850, 14.
[726] Jules Oppert, *Expédition Scientifique en Mésopotamie exécutée par ordre du Gouvernement de 1851 a 1854*, I, Imprimerie Impériale, Paris, 1863, 50-56.
[727] Pınar, *a.g.e.*, 1999, 151; Amand von Schweiger-Lerchenfeld, *Der Orient*, A. Hartleben's Verlag, Wien-Pest-Leipzig, 1882, 322-324.
[728] Pınar, *a.g.e.* 1999, 160.
[729] Parla, *a.g.t.*, 16; Charles Wilson, *Handbook For Travels in Asia Minor, Transcaucasia, Persia*, John Murray, London, 1895, 265-301.
[730] Bell, *a.g.e.*, 1911, 326.

Tuğla malzeme Diyarbakır'daki yapıların dış mekanlarında sınırlı oranda yer almış, iç mekanlarında ise daha yoğun bir şekilde kullanılmıştır. 1856-57 yıllarında Diyarbakır gelen Robert Jones Garden, Diyarbakır camilerinin değişik renkli taşlardan inşa edilmiş olduğunu, bazılarının yine bu malzemeden inşa edilmesine rağmen, tuğlalarının renkleriyle farklılaştığı gözlemine yer vermektedir.[731]

Diyarbakır Osmanlı dönemi yapılarından Fatih Paşa, Hüsrev Paşa, İskender Paşa, Behram Paşa ve Melek Ahmed Paşa camilerinde iki renkli düzgün kesme taş kullanılmıştır. Fatih Paşa Camii'nin bazı kısımları ise düzgün olmayan kesme taştan inşa edilmiştir. Fatih Paşa Camisi (Bıyıklı Mehmet Paşa/Kurşunlu)'nin son cemaat yeri ve önemli kısımlarında taş, diğer kısımlarda düzgün olmayan malzeme kullanılmıştır. Özellikle son cemaat yeri, kasnak ve bazı kısımlar düzgün kesme taşlardandır. Siyah ve beyaz taşlardan, düzenli olarak yapıldığı için, çok zengin bir görünüşü vardır. Hüsrev Paşa Camii'ndeki, taçkapı, avlunun dört yüzü, odaların revaklara açılan iki yüzü, buna bağlı kemerler, güneydeki yarım sekizgen bölüm içte ve dışta almaşık örgülüdür. Diyarbakır Hadım Ali Paşa Camisi'nin beden duvarları siyah bazalt taş ile oluşturulmuş, son cemaat yerinde yatay şekilde siyah-beyaz taş sıralarından meydana gelen bir sistem kullanılmış, kubbe kasnağı bazalt ve tuğladan almaşık olarak örülmüştür. İskender Paşa Camii'nde yapının gövdesi siyah-beyaz taşlarla oluşturulmuş son cemaat yerinde ise yalnızca düz siyah taş kullanımı tercih edilmiştir. Oysaki bunun tam tersi bir kullanım yani beden duvarlarının siyah taş ile son cemaat yerinin ise siyah beyaz taşlarla almaşık örülmesi daha sık görülmektedir. Caminin minaresinde kesme küfeki taş kullanılmıştır. Son cemaat yerinde iki yana sonradan eklenen ve öndeki kapılardan girişleri bulunan yan mekanların duvarları, yapının dış duvarları gibi siyah-beyaz taşla değil, sadece siyah taşla oluşturulmuşlardır. Kubbe kasnağı ve minaresi kesme küfeki taşından oluşturulmuştur. Diyarbakır'ın özellikle taş işçiliği yönünden zengin yapıları içinde, başlı başına bir yer tutan Behram Paşa Camisi tamamen kesme taşlardan yapılmış bir yapıdır. Behram Paşa Camisinin son cemaat yeri iki renkli kesme taştan, diğer kısımları; doğu, batı, güney cepheleri ile kubbe kasnağı kesme küfeki taştan inşa edilmiştir. Melek Ahmed Paşa Camii'nin, kuzey ve güney cepheleri iki renkli siyah-beyaz taş sıralarından, doğu ve batı beden duvarları ise sadece siyah taşlarla oluşturulmuştur. Sekizgen kubbe kasnağı da siyah-beyaz taş sıralarıyla örülmüş, üstten dört sırasında sadece siyah taş kullanılmıştır. Diyarbakır Aziziye, Defterdar (Ragıbiye) ve Arap Şeyh Camileri'nde ise siyah bazalt kesme taş kullanılmıştır. Aziziye Camii'nde ana duvarlar bazalt taşındandır. Yalnız kıble duvarı alttan, dört sıradan başlamak üzere beyaz taşla almaşık olarak örülmüştür. Nasuh Paşa Camii beden duvarları iki renkli taştan yapılmıştır. Kubbe kasnağı sadece siyah taşla oluşturulmuştur.

Diyarbakır'daki Osmanlı dönemi yapılarında mermer malzeme kullanımı sütunlarda ve minberlerde görülmektedir. Diyarbakır'da mermer yatakları olmadığından dolayı mermer ya da mermere yakın taş çeşitlerinin Gaziantep ve çevresindeki ocaklardan; Behram Paşa Camii minberinde kullanılan mermer malzemenin ise aynı zamanda Behram Paşa'nın doğum yeri de olan Akdeniz'in doğu sahilinde bulunan Tel-Aviv kentinin 80 km. güneyindeki Gazze'den getirtildiği

[731] Garden, *a.g.e.*, 1999, 140-141; a.y., "Description of Diarbekr", *Journal of the Royal Geographical Society*, C. 37, 1867, London, 182-193.

belirtilmektedir.[732] Fatih Paşa, Behram Paşa camilerinin son cemaat yerlerinin sütunlarında ve minberlerinde, İskender Paşa Camii'nin son cemaat yeri sütunlarında mermer kullanılmıştır. Ayrıca Fatih Paşa Camii'nin minberinde şeffaf mermer plâkalar kapı olarak kullanılmış, İskender Paşa Camii'nde mahfili taşıyan sütunlar yine mermerden yapılmıştır. Aziziye Camii yangın geçirdiği için sonradan yapılan kapı kanatları ve minber mermerdendir. Molla Bahaddin Mescidi (Kozlu Camisi) kesme taş ve moloz taştan yapılmıştır. Kavvas-ı Sağir Mescidi siyah kesme taşla oluşturulmuştur. Harimin kuzey yüzü ve içi sıvalıdır. Sokak yüzleri sıralı molozdur. Diyarbakır camilerindeki bezemeler geometrik, bitkisel ve yazı karakterli olup taş üzerine uygulanmışlar ve taçkapı, mihrab ve minberlerde yoğunlaşmışlardır.

Hüsrev Paşa Medresesi bir sıra siyah bir sıra beyaz kesme taştan, Ali Paşa Medresesi ise kesme taş, sıralı moloz ve tuğladan oluşturulmuştur. Medrese odalarının önünde bulunan bağımsız, beşik tonozla örtülü, önleri avluya açılan eyvanların yüzlerinde üç sıra tuğla bir sıra kesme taş kullanılarak yapıya hareketlilik kazandırılmıştır. En üst kısımdaki bezemesiz silme ise taştandır. Muslihiddin Lari (16. yy.) Medresesi tamamen kesme taştan yapılmıştır. Tonoz örtülerinde yer yer tuğla kullanılmıştır.

Diyarbakır'daki Osmanlı Dönemi türbelerinde diğer yapılarda da olduğu gibi bölgede çok bulunmasından dolayı bazalt taş kullanımı tercih edilmiştir. Bazı yapılar sadece siyah bazalt taş ile bazıları ise siyah-beyaz taşın almaşık kullanımı ile oluşturulmuştur. Bazı yapılarda ise cephelerin siyah bazalt taş ile oluşturulduğu, kapı ve pencere kavsaralarının dilimlerinde beyaz taş uygulandığı görülmektedir. Yıkık olarak günümüze gelebilen Fatih Paşa Türbesi'nin ayakta kalan kısımlarından cephelerin kesme taşlardan yapıldığı, iç kısımlarda görülen enine yerleştirilmiş siyah-beyaz taş sıralarından da iç mekan duvarlarının almaşık örgülü olduğu anlaşılmaktadır. İskender Paşa, Özdemiroğlu Osman Paşa, Zincirkıran ve Sarı Saltuk (Gülşeni) Türbelerinin dış cepheleri enine siyah-beyaz taş sıralarının verdiği hareketli bir görünüme sahiptir. Müslihiddin Lari, Sahabeler, Arap Şeyh, Dabanoğlu ve Nebi Cami arkasındaki Zübeyde Hanım Türbeleri ise tamamen siyah kesme bazalt taştan yapılmışlardır. Arap Şeyh Türbesi'nde kemerlerin hemen üzerini beyaz taşlardan bir kuşak dolanmaktadır. Dabanoğlu Türbesinde, taş ve tuğla malzeme birlikte kullanılmış, gövde kısmı genellikle kesme taşla oluşturulup, ara ara tuğlaya da yer verilmiştir. Örtülerde ise tamamen tuğla kullanılmıştır. Kubbe tuğla ile örülmüş olup, külah taştır. Yapıyı güney yöne doğru genişleten kemer de tuğladandır. Nebi Camii arkasında bulunan Zübeyde Hanım Türbesi'nin bezemelerinde taş ve maden bir arada kullanılmıştır.

Diyarbakır Deliller Hanı ve Hasan Paşa Hanı'nda iki renkli taş kullanılmıştır. Deliller Hanı'nda (Hüsrev Paşa Hanı) yapım malzemesi olarak iki renkli kesme taş (siyah bazalt taş ve beyaz kalker taşı) beraber kullanılmış, ayrıca moloz taş ve tuğla malzemeye de yer verilmiştir. Yapının giriş kısmı siyah-beyaz taş sıraları ile oluşturulmuş, bunun dışında cepheler tamamen siyah bazalt taşıyla örülmüş, beyaz taşlar ise pencere kenarları ile yapının sağ ve sol kanadının alt katında boydan boya uzanan beşer dükkanın kemerleri ve iç mekanda avluyu çevreleyen revak kemerlerinde kullanılmıştır. Silmenin oturduğu konsollar ile yapıyı boydan boya dolanan silme beyaz taştandır. Hanın giriş kapısının üzerindeki yazıdan beyaz

[732] Tuncer, *a.g.e.,* 1996, 156, 191.

taşların Urfa'dan, siyah taşların ise Kurtboğaz taş ocağından çıkartıldığı öğrenilmektedir. Sarı kalker taşı giriş kapısının yanındaki mihrabiyelerde ve cephedeki süsleme unsurlarının zemininde kullanılmıştır. Hasan Paşa Hanı'nda iki renkli kesme taş (siyah-beyaz bazalt taş) ve sarı kalker taşı kullanılmıştır. Ayrıca giriş eyvanının, odaların ve ahır bölümünün tavanlarında tuğla malzemeye yer verilmiştir. Tuğla malzemenin araları beyaz derzlerle kapatılmıştır. Urfa Gümrük Hanı'nın da doğu ve kuzey cephelerinde, üst kat doğu revakının gerisindeki duvarlarda, bir sıra bazalt ve bir sıra küfeki taşının yatay olarak kullanılmasının cephelere hareketli bir görünüm kazandırdığı, benzer uygulamaların Gaziantep Merkez Hişva Hanı, Elbeyli Hanı, Yeni Han, Şam Süleyman Paşa Hanı, Esat Paşa Hanı, Çakmak Han ile Halep Vezir Han'da görüldüğü belirtilmektedir.[733] Çifte Han tamamen siyah kesme bazalt taşından yapılmıştır. Yapıda, bezemesiz yalın başlıkların oturduğu sütunlar beyaz taştandır. Avlusu ise siyah kesme taşlarla döşenmiştir.

Diyarbakır'da Osmanlı Dönemi'nde inşa edilen hamamlarda yapım malzemesi olarak kesme taş, kaba yonu taş, moloz taş ve tuğla kullanılmıştır. Kadı, (Behram) Paşa, Çardaklı ve Melek Ahmet Paşa Hamamları'nın cephelerinde, iç bölümlerindeki duvarlarda, tonoz ve kemer yapımında kesme ve kaba yonu taş, Deva ve Vahab Ağa Hamamları'nda ise ağırlıklı olarak kaba yonu taş kullanılmıştır. Diyarbakır'daki bütün Osmanlı Dönemi hamamlarının cephelerinin sade moloz taş ile örüldüğü, sadece Melek Ahmet Paşa Hamamı'nda, kesme taş ile moloz taşın birlikte kullanıldığı saptanmaktadır. Melek Ahmet Paşa Hamamı'nın cadde yönünde bulunan ve erkeklere ait olan ancak günümüzde peynirci dükkanı olarak kullanılan mekana geçit veren ana portalinde beyaz taş kullanılmıştır. Giriş kısmının köşelerinde sütunceler yer almaktadır. Bu sütuncelerin başlıkları da taştandır.

Diyarbakır suriçinde, surlar dışında ve yoğunlukla İçkale'de yer alan kamu yapılarında yöreye özgü yapı gereci olan siyah ve beyaz bazalt taş ile kireç taşı da denilen kalker kullanılmıştır. Cephelerde genellikle taş kullanılmıştır. Kerpiç malzeme ile tuğla malzeme ise sınırlı kullanılmıştır. Tuğla malzemeden iç duvarlarda, pencere ve kapıların yuvarlak kemerinin üst kısımlarının örülmesinde yararlanılmıştır.

Evlerin yapımında da kullanılan başlıca malzeme bazalt taşıdır. Delikli bazalt, hafif olması, çabuk çıkarılması, kolay işlenmesi ve gözeneklerinin yapıya ayrı bir güzellik vermesinden dolayı avlu ve eyvanın döşemelerinde çok fazla kullanılmıştır. Yazları oldukça sıcak geçen kentte, güneşin çekilmeye başladığı zamanlarda gözenekli bazaltla yapılan avluya ve eyvana su dökülünce, taşın deliklerine dolan su serinlik hissi vererek doğal bir klima etkisi oluşturmaktadır.[734] Daha sert olan deliksiz bazalt ise duvarlarda, sütunlarda, sütun başlıklarında, sövelerde, lentolarda, eşiklerde ve havuzlarda yani dayanıklı malzeme kullanmak gereken yerlerde tercih edilmiştir.[735] Bazaltın koyu ve sevimsiz görünüşünü biraz hafifletmek amacıyla ve işlenmesi bazalta göre daha kolay olduğundan genellikle bezemelerin oluşturulmasında kalker taşı tercih edilmiştir.[736] Bazı zengin evlerinde,

[733] Özme, *a.g.t.,* Ankara, 2000, 85.
[734] Yılmazçelik, *a.g.e.,* 1999, 204.
[735] Soyukara, *a.g.m.,* 1995, 34; Dalkılıç-Aksulu, *a.g.m.,* 2000, 66.
[736] Dalkılıç-Aksulu, *a.g.m.*, 66.

zemin döşemeleri renkli mermerle yapılmıştır.[737] Bodrum ve zemin kat duvarları her zaman bazalttan yapılırken, bazı evlerde üst kattaki duvarlar arası tuğla dolgu ahşap karkas olarak yapılmıştır.[738] Taş duvarlardaki derzler beyaz ve düzgün bir hat şeklinde yapılmıştır. Sütunlar gözeneksiz bazalt taşındandır. Eyvan açıklıkları, bu yuvarlak kesitli yapılan sütunlara otururlar. Yükseklikleri ve kalınlıkları eyvan kemerlerinin genişliği ve yüksekliğine göre değişir.[739]

Diyarbakır köşklerinde cephelerde düzgün kesilmiş bazalt taşı, kalker taşı ve bazalt taşın sıralı kullanımı ile kaba yonu taş ve moloz taş kullanılmıştır. Bazı yerlerde üst mekanın üzerini örten tonozların yapımında tuğla malzeme de kullanılmıştır. Diyarbakır'da Osmanlı döneminde inşa edilen köşkler adının getirdiği çağrışımın aksine genel olarak oldukça sade bir forma sahip olmakla beraber ayrıntılardaki bezeme örnekleri ile bu türün içinde seçkin örnekler olarak belirmektedirler. Köşklerde eyvan kemerleri ile pencere ve kapı kemerleri üzerinde siyah-beyaz taşlar ince bir işçilik örneği olarak düzenlenmiştir. Bazı köşklerde siyah-beyaz bazalt ve kireç taşından oluşturulan almaşık düzendeki duvarlar başlı başına bir bezeme öğesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Diyarbakır'daki çeşmelerde birkaç istisna dışında ön cephelerde yöreye özgü ve bol bulunan, diğer yapılarda da yoğun olarak kullanılan siyah bazalt kesme taş kullanılmıştır. Arap Şeyh Camii Çeşmesi, Bağcılar Sokak Çeşmesi, Hüsrev Paşa Sokak Çeşmesi, İshak Sukuti Sokak Çeşmesi, Karabulut Sokak Çeşmesi, Talu Sokak Çeşmesi ve Zinciriye Medresesi Çeşmesi'nin ön cephesinde ise kaba yonu taş malzeme kullanılmıştır.

Diyarbakır'da Osmanlı Dönemi'nde inşa edilen çoğu yapının cepheleri genellikle çok yalın tutulmuş, süslemeye fazla yer verilmemiştir. Bunun yanı sıra taşların siyah-beyaz sıralanışı cephelere hareketlilik katmıştır.

5.2.3.2. Ahşap

Diyarbakır'daki yapılarda ahşap malzeme sınırlı oranda kullanılmıştır. Ahşap; pencere kapakları, doğramalar, kapılar ve dolap kapaklarının yapım malzemesidir. Diyarbakır'da ahşap malzemenin pek kullanılmaması yörede fazla orman bulunmamasından dolayı ağaç bulunmaması ve bölgedeki insanların bol bulunması ve daha kalıcı olması dolayısıyla yapı gereci olarak taşı tercih etmelerinden kaynaklanmaktadır. Yapılarda kullanılan ahşap; gürgen, meşe ve kavak ağaçlarından elde edilmektedir.

Diyarbakır'daki Osmanlı dönemi camilerinde ahşap malzeme, kapı ve pencere kanatlarında, minberlerde, mahfillerde ve Behram Paşa Camii'nin son cemaat yerinde kullanılmıştır.

Fatih Paşa, İskender Paşa, Behram Paşa, Melek Ahmed Paşa camilerinin kapı ve pencere kanatlarında, mahfillerinde ahşap malzemeye yer verilmiştir. Ayrıca Hüsrev Paşa, (Hadım) Ali Paşa, İskender Paşa, Melek Ahmed Paşa, Aziziye,

---

[737] Akbulut, *a.g.e.*, 1998, 45.
[738] Akbulut, *a.g.e.*, 1998, 43.
[739] Dalkılıç-Aksulu, *a.g.m.*, 2000, 66.

Defterdar (Ragıbiye), Nasuh Paşa, Arap Şeyh ve Kurt İsmail Paşa Camileri'nin minberlerinde ahşap malzeme kullanılmıştır.

Behram Paşa Camii'nin geçme geometrik süslemeli ahşap kapı kanatları dikkat çekicidir. Behram Paşa Camii'nde harimin kuzeyinde bulunan 2 sıralı, yanlara da uzanan 5 kubbeli son cemaat yerinin dışta kalan ikinci revak kısmı ahşap tavanlıdır.

(Hadım) Ali Paşa, Defterdar (Ragıbiye), Nasuh Paşa ve Arap Şeyh Camileri'nin kapı ve pencere kanatlarında, minber ve mahfillerinde ahşap malzemeye yer verilmiştir.

Diyarbakır ahşap sanatının önde gelen malzemesi olan kavağın[740] daha çok inşa tekniğinde kullanıldığı tahmin edilmektedir. Buna karşın kapı, pencere kepenkleri ile minberlerde ceviz malzeme kullanıldığı gözlenmektedir.

Diyarbakır geleneksel evlerinde, ahşaptan sadece tavan ve döşeme kirişlerinde, pencere ve kapı doğramalarında yararlanılmıştır. Diyarbakır evlerinde genellikle odaların dolapları, kapı ve pencereleri, ahşaptan ve genelde ceviz ağacından yapılmış son derece ince işlerle bezenmiştir.

5.2.3.3. Alçı

Diyarbakır camilerinde alçı malzeme fazla kullanılmamıştır. Alçı malzemeye genelde üst pencerelerin şebekelerinde yer verilmiştir.

Fatih Paşa, İskender Paşa, Behram Paşa, Melek Ahmed Paşa camilerinin üst kat ve kubbe kasnağındaki pencere şebekelerinde alçı kullanılmıştır.

Arap Şeyh Camii'nin pencere şebekeleri ile (Hadım) Ali Paşa Camii'nin mihrabında alçı malzeme kullanılmıştır.

Diyarbakır suriçinde, surlar dışında ve yoğunlukla İçkale'de yer alan kamu yapılarında alçı tavanlarda yapılan basit süslemelerde kullanılmıştır.

5.2.3.4. Çini

Diyarbakır'daki Osmanlı dönemi camilerinde taştan sonra en çok kullanılan malzeme çinidir. Çini malzeme yapılarda bezeme amacıyla kullanılmıştır. Diyarbakır yapılarında kullanılan çinilerin, teknik ve kompozisyon özellikleri yanı sıra kalite bakımından mahalli bir üsluba işaret etmekte olup, dönemin en önemli çini üretim merkezi İznik'ten daha farklı bir anlayışı yansıttığı ifade edilmektedir.[741] Diyarbakır camilerinde yer alan çiniler, ortada bulunan daha geniş ana kuşağın alt ve üstten ince bordürlerle sınırlandırılması şeklinde genelde aynı düzenlemeyi sergilemektedirler.

---

[740] Tuncer, "Diyarbakır Yapı Sanatından Kesitler", *I. Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu*, 27-28 Ekim 2000, Ankara 2001, 110.

[741] Savaş Yıldırım, "Diyarbakır'daki Osmanlı Dönemi Çinilerinin Motif ve Kompozisyon Özellikleri", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, II, Ankara 2008, 595.

Diyarbakır'daki Osmanlı yapılarında çini malzemenin daha çok iç mekânda kullanılmasının Osmanlı klasik mimarisinin karakteristik bir özelliği olduğu, özellikle Sinan'a atfedilen yapılarda çininin cami ve türbelerin iç mekânlarında daha yoğun bir şekilde yer verildiği saptanmaktadır.[742]

Fatih Paşa, (Hadım) Ali Paşa, İskender Paşa, Behram Paşa ve Melek Ahmed Paşa camilerinin harim duvarları zeminden 0.85 ile 2.00 m. arasında değişen yüksekliklerde çini ile kaplanmıştır. Fatih Paşa Cami'nin mihrabı da yerden belli bir yüksekliğe kadar çini malzeme barındırmaktadır. Fatih Paşa Camisi'nin çinileri daha önceki onarımlarda yerlerinden sökülerek Diyarbakır Vakıflar Müdürlüğü'ne getirilmiş, daha sonra tekrar yerine monte edilmiştir. Fatih Paşa Camisi'nin çiniyle kaplanmasında Akkoyunlu çini endüstrisinin etkisinin yoğun bir şekilde duyulduğu belirtilmektedir.[743] Akkoyunlu dönemine ait yapılar olan Nebi Camii ile Safa Camii'nde çinilerin kullanılması bu düşünceyi güçlendirmektedir.

Hüsrev Paşa Camisi de çini malzemenin yoğun kullanıldığı yapılardan biridir. Hüsrev Paşa Camisinde bugün duvarlarda Klasik Osmanlı Devri çinileri ile Ters T plânlı yan tonozlu kanatlarında karanfil desenli, çintemani çerçeveli mavi çiniler yer almaktadır. Bunların başka bir yapıdan getirilip onarım sırasında buraya yerleştirilmiş olduğu iddia edilmektedir. [744]

Hadım Ali Paşa Camii'nin harim duvarlarında 1 m. yüksekliğe kadar olan çinilerin orijinal olarak günümüze ulaşabildiği ifade edilir.[745] Yapının çinileri, Klasik Osmanlı çinilerinin genel özellikleri dışında, yöresel bazı motifleri benliklerinde taşımaktadır. Bu yüzden bunları İznik ve diğer Osmanlı çini merkezlerine bağlamaktan çok, yerli atölyelerden çıkmış olabileceğini düşündürmektedir. Son yıllarda ev yapımı sırasında, Zincirkıran Türbesi civarında fırın kalıntılarına, sır, çini ve seramik parçalarına rastlanması, Diyarbakır'da çini yapıldığını ortaya koymakta ve çini fırınlarının kentin daha çok Nasuh Paşa Camisi ile Fatih Paşa Camisi arasındaki kısımda toplandığını kanıtlamaktadır. Bu durumda Diyarbakır yapılarını süsleyen çinilerin büyük bir kısmının, yerli atölyelerde yapılmış olduğunu düşünmek mümkündür. Diyarbakır dışında, Lice ve diğer bölgelerde de çini ve keramik yapıldığı bilinmektedir. Diyarbakır çevresindeki bu özelliğin dışında, Osmanlı Devri yapılarında kullanılan çinilerin, çoğu kez İznik'ten ve diğer atölyelerden sağlandığı, yerli atölyelerden çok az yararlanıldığı[746] kanısı dile getirilmektedir. (Hadım) Ali Paşa Camii mihrabı da çini malzemesiyle kaplıdır.

İskender Paşa Camii'nde harimin duvarları orijinalde 2.5 m. yüksekliğe kadar çinilerle kaplı olup çiniler 1940 yıllarında yerinden alınarak Vakıflar Bölge Müdürlüğü'ne götürülmüş, bu çinilerin bir bölümü günümüzde yerine monte edilmiştir. 6'gen çinilerde mavi renk egemendir. Aynı renkli ve çintemani desenli suları bulunmaktadır.

---

[742] Baş, *a.g.t.,* 2006, 284.
[743] Tuncer, *a.g.e.,* 1996, 16.
[744] Sözen, *a.g.e.,*1971, 72.
[745] Tuncer, *a.g.e.,*1996, 128.
[746] Sözen, *a.g.e.*, 1971, 79.

Behram Paşa ve Melek Ahmed Paşa camilerinin çinileri orijinal olarak günümüze kadar gelmiştir. Diyarbakır'daki Osmanlı eserlerinin en anıtsal yapısı olan Behram Paşa Camisi'nde renkli ve zengin motifli çiniler kullanılmıştır. İç mekanın duvar alt kesimleri ile buradaki eyvanlar da çinilerle kaplıdır.[747] A. Tekin bu çinilerin Diyarbakır'da üretildiğini söylemekte,[748] O.C. Tuncer ise Behram Paşa Camii'nin duvarlarında "İstanbul'dan getirilen çinilerle yapılmış kaplama olan tek yapı" olduğunu belirtmektedir.[749] Tuncer'in bu ifadesi Diyarbakır'da çini üretildiğini ve diğer yapılarda bu çinilerin kullanıldığı anlamına da gelmektedir.

Melek Ahmed Paşa Camisi'nin iç mekanında da yoğun bir şekilde çiniye yer verilmiştir. Bunun yanı sıra Melek Ahmed Paşa Camii'nin tamamen çinilerle oluşturulmuş ince uzun mihrabı Diyarbakır'daki tek örnektir. Beş kenarlı mihrap nişinin; mukarnasları, köşe sütuncukları, başlıkları ve dış bordürleri boş yer bırakılmaksızın çinilerle süslenmiştir.[750] Duvarlarda değişik desenler kullanılmıştır. Bunlarla mihraptaki çiniler desen ve renk uyumu içindedirler. Harim girişinin yanlarında yer alan ve mahfille bağlantıyı sağlayan ön sahanlık girintilerinde, doğudaki mahfile çıkışı sağlayan merdivenin yan duvarlarında zengin ve değişik motifli çiniler yer almaktadır. Ayrıca yapının minaresinin kaidesinin üst kısmında da mozaik çinilerin yer aldığı bir kuşak dolanmaktadır.

Diyarbakır'daki Osmanlı dönemi camilerinde iç mekanda yer alan çiniler bitkisel ve geometrik düzenlemeler içermektedirler. Bitkisel motiflerle oluşturulmuş düzenlemeler diğerine göre daha yoğun olup, bu tür süslemelerde hatayî, rozet çiçeği, hançer yaprak, palmet, rumî gibi soyut stilize motifler ve bunlarla oluşturulmuş kompozisyonlar yer almaktadır. Geometrik karakterli motifler arasında ise yıldız, altıgen, onikigen ve eşkenar dörtgen gibi motifler sayılabilir.

Diyarbakır'daki bu camilerin harim duvarları diğer klasik dönem camilerinde olduğu gibi belli bir yüksekliğe kadar çinilerle kaplanmıştır. Diyarbakır'daki Hadım Ali Paşa Camii iç mekanı, bir metreye kadar çinilerle kaplanmıştır.

Diyarbakır'da bazı zengin evlerinde, duvarlar çinilerle döşenmiştir.[751]

5.2.4. SÜSLEME

Diyarbakır'daki mimari süslemeler, bitkisel, geometrik, kalem işi, mukarnas ve yazı olmak üzere ele alınabilir. Diyarbakır'da Osmanlı döneminde ortaya konan yapılardaki süsleme türlerine genel olarak bakıldığında, bitkisel ve geometrik düzenlemelerin diğer gruplara göre daha çok uygulandığı göze çarpmaktadır. Bu süslemeleri kullanım yoğunluğuna göre sırayla, kalem işi, mukarnas ve dekoratif yazılar izlemektedir.

Diyarbakır'daki yapılardan camilerde bitkisel bezemeye çok fazla yer verilmemiştir. Camilerde daha çok geometrik bezeme, kalem işi ve mukarnas ile daha az yoğunlukta olmak üzere bitkisel bezemeye yer verilmiştir. Hanlarda ve

---

[747] Tuncer, *a.g.e.*,1996, 141, 152.
[748] Tekin, *a.g.e.*, 1971, 50.
[749] Tuncer, *a.g.e.*,1996, 159.
[750] Sözen, *a.g.e.*, 1971, 98.
[751] Akbulut, *a.g.e.*, 1998, 45.

türbelerde süsleme unsuru daha çok yapım gereci olarak taşın iki renkli olarak almaşık örgülü kullanımının sağladığı hareketlilik olarak elde edilmiş, mimari süslemeye belli oranda yer verilmiştir. Türbelerde de bezeme sınırlı oranda kullanılmış, daha çok kapı ve pencereler ile bunların üzerinde yer alan sütuncelerde kullanılmıştır. Medreseler, hamamlar ve kamu yapıları bezemenin en az kullanıldığı yapı grubunu oluşturmaktadır. Sivil mimaride de bezeme siyah-beyaz taş sıralarının almaşık örgülü kullanımı ve cıs tekniğiyle oluşturulmuş geometrik ve bitkisel örgeler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Diyarbakır'daki Osmanlı mimarisinde yapıların süsleme programlarındaki geometrik kompozisyonların iç ve dışta çoğunluğu oluşturduğu gözlenmektedir. Bitkisel kompozisyonlar ise genelde iç mekân çinilerinde ve mihrap ile minberlerin bazı ayrıntılarında kullanılmıştır. Hanlarda pencerelerin üstlerini örten basık kemerlerde iki renkli taşlar ters-düz palmet motifleri oluşturacak şekilde yerleştirilmişlerdir.

Diyarbakır'daki bezemeler taşa ve ahşaba uygulanmışlardır. Taş süslemelerde oyma, ajur (kafes oyma), kazıma ve boyama teknikleri kullanılmıştır. Ahşap, mimari süslemede kapı ve pencere kanatları, korkuluklar, sütun başlıkları, sütunlar, kirişler, konsollar gibi yapısal öğelerin yanı sıra mihrablar, minberler, vaiz kürsüleri ve rahlelerde kullanılmıştır. dış mimariden çok, iç mekâna özgü kullanılan ahşap, genellikle ceviz, elma, armut, sedir, abanoz ve gül ağacı üzerine kündekari, kabartma, kafes oyma, kakma, boyama teknikleri ile uygulanmıştır.[752]

Mimaride yer verilen bitkisel karakterli süslemeler Osmanlı döneminde daha çok natüralist kompozisyonlar şeklinde uygulanmıştır. Bitkisel nitelikli bezeme unsurları oldukça geniş bir yelpaze sunmakta olup, stilize edilmiş rumi, palmet, lotus, hatai ve kıvrık dallar, natüralist üslupta işlenen gül, karanfil, narçiçekleri ile simgesel bir anlam taşıyan hayat ağacı işlenen belli başlı bitkisel motifleri oluşturmaktadır.

Geometrik karakterli süslemelerde, elemanların bir eksene veya noktaya göre kaydırılmasıyla ortaya çıkan kompozisyonlar kırık, eğri ve düz çizgilerle üçgen, dörtgen, sekizgen gibi kapalı şekillerin belirli bir sistem içinde birleştirilmesiyle meydana gelmektedir.753 Kompozisyonlardaki çeşitlilik motiflerin birleşme ve bağlanma tarzları ile sağlanmıştır. Diyarbakır'daki yapılarda belli başlı birkaç düzenlemenin tekrarlandığı dikkat çekmektedir. Bunlardan en başta gelenleri kırık çizgi sistemlerinden oluşan ve zencerek adı verilen düzenleme ile örgü uygulamalarıdır.

5.2.4.1. Bitkisel Süsleme

[752] Gönül Öney, " Anadolu'da Selçuklu ve Beylikler Devri Ahşap Teknikleri", *STY*, III, İstanbul, 1969-70, 135; Selçuk Mülayim, *Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler. Selçuklu Çağı,* Ankara, 1982, 57; Ayla Ödekan, *Osmanlı Devletine Kadar Türkler-"Mimarlık ve Sanat Tarihi",* 1, İstanbul, 1997, 467.

[753] Selçuk Mülayim, *Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler. Selçuklu Çağı*, Ankara,1982, 70.

Diyarbakır'daki camilerde bitkisel bezemeye çok fazla yer verilmemiştir. Mimaride yer verilen bitkisel karakterli süslemeler Osmanlı döneminde daha çok natüralist kompozisyonlar şeklinde uygulanmıştır. Bitkisel nitelikli bezeme unsurları oldukça geniş bir yelpaze sunmakta olup, stilize edilmiş rumi, palmet, lotus, hatai ve kıvrık dallar, natüralist üslupta işlenen gül, karanfil, narçiçekleri ile simgesel bir anlam taşıyan hayat ağacı işlenen belli başlı bitkisel motiflerdir.[754]

İskender Paşa Camii'nin cephesindeki alt kat pencerelerinin alınlıklarında ve Melek Ahmed Paşa Camii'nin minaresinin gövdesinde bir sıra palmet dizisi yer almaktadır.

Fatih Paşa Cami taçkapısı ile Fatih Paşa, Behram Paşa ve Hadım Ali Paşa camilerinin minberlerinde de bitkisel karakterli bezeme örnekleri bulunmaktadır.

Deliller Hanı'nda (Hüsrev Paşa Hanı), aynı zamanda giriş cephesi de olan batı cephe süslemenin yoğunlaştığı cephedir. Bu cephenin orta bölümü, iki renkli taş işçiliğinin yoğun kullanımı nedeniyle sade bazaltla inşa edilen yan kenarlardan belirgin bir şekilde ayırt edilmekte ve kuvvetle vurgulanmaktadır. Cephenin tam ortasında, girişteki eyvan kemerinin üst bölümünde yer alan iki adet pencere nişler içine alınmıştır. Pencerelerin üstlerini örten basık kemerler ise iki renkli taşlarla geçmeli olarak düzenlenmiş olup, taşlar ters-düz palmet motifleri oluşturmaktadır. Pencerelerin arasında, dıştan siyah bazaltla oluşturulmuş silmelerle sınırlandırılan zemini sarı kalkerden olan kare formlu bir pano bulunmaktadır. Eyvan kemerinin dış köşeleri gömme sütunceler ile belirtilmiştir. Sütuncelerin gövdelerinde geometrik örgü motifleri yer almaktadır. Eyvanın yan duvarlarında, beşgen planlı nişler şeklinde olup, süsleme yönünden küçük farklarla birbirini tekrar eden birer mihrabiyeye yer verilmiştir. Mukarnas kavsara ile örtülen ve üstte üç dilimli kemerlerle sonlanan nişleri dıştan geometrik bordürler dört yönde dolanmaktadır. Nişlerin etrafı iki farklı bordürle çevrelenmiş olup, üzerlerinde üç şeritli örgü, çapraz olarak kesişen ikili örgülerin zeminde sekiz köşeli yıldızlar meydana getirmesi ve yıldızların içine yerleştirilen gülbezek motifleri tarzında geometrik ve bitkisel karakterli bezeme unsurları yer almaktadır. Kuzey taraftaki nişin mukarnas kavsarası sekiz sıradan, güneyde yer alan nişin mukarnas kavsarası ise altı sıradan oluşmaktadır. Nişlerin üstünde de baklava dilimi şeklinde yerleştirilen makılı hatlı bir yazı panosu yer almaktadır. Eyvan nişinin ortasında yer alan basık kemerli asıl giriş kapısının üstünde dıştan üç farklı düzenleme gösteren bordürlerin çevrelediği, yatay dikdörtgen bir kitabe panosu bulunmaktadır.

Hasan Paşa Hanı'nda da giriş eyvanının dış köşeliklerine birer gömme sütunce yerleştirilmiştir. Silindirik gövdeli sütuncelerin başlıkları bitkisel bezemelidir. Giriş eyvanının içinde yer alan asıl giriş kapısının üzerinde yatay biçimde yerleştirilmiş dikdörtgen formlu bir kitabenin etrafında iki sıra mukarnas dizisi bulunmakta, ikinci mukarnas sırasının köşelerine birer gülbezek motifi yerleştirildiği görülmektedir. Hasan Paşa Hanı'nın aynı zamanda giriş cephesi olan batı cephesinde giriş bölümünün iki yanında üstte yer alan altışar pencere çeşitli süsleme unsurları taşımaktadır.

[754] Baş, *a.g.t.,* 2006, 305.

Sahabeler Türbesi'nde sık bir şekilde yerleştirilmiş mezarların sandukaları ve taşları bitkisel karakterli bezeme unsurlarıyla olağanüstü süslenmiştir. Nebi Camii arkasında bulunan Zübeyde Hanım Türbesi'nin iç mekânında mezar taşları bitkisel nitelikli bezeme unsurları ile tezyin edilmiştir. Ayrıca kubbeye geçiş sistemi olarak kullanılan pandantiflerin üzeri ve kasnak yoğun bir şekilde bitkisel karakterli öğelerle süslenmiştir. Siyah bazalt ve sarı kalkerin kullanıldığı taş süslemeler oyma tekniği ile oluşturulmuştur.

Diyarbakır'daki kamu yapılarının bitkisel bezemesi, siyah bazalt taşı aralarına 'cıs' tekniği ile yapılan bezemeler şeklindedir. Diyarbakır İdadisi'nin doğu girişi ile Gureba Hastanesi'nin batı giriş kapısının üzerinde bitkisel süslemeler yer almaktadır. Bunlar kuşak üzerinde altta ters olarak sıralanmış tek sıra lotusların saplarının çıktığı beyaz renkli altlıklar simetrik olarak sıralanmıştır. Beyaz süslemeler arasında kalan boşluklar siyah bazalt taşından olup, zeminde yan yana dizili çiçek motiflerini oluşturmuştur. Bu yapının doğudaki girişinin siyah kilit taşında yarı silinmiş bitkisel bezemeler beyaz renkte yapılmıştır. Girişin üzerinde iki pilastır arasında süsleme kuşağı yer almaktadır. Ayrıca İç Kale'deki Vakıflar Bölge Müdürlüğü olarak kullanılan yapının üçlü biçimde düzenlenen giriş kapılarının kemer aralarında yer alan ve vazoya yerleştirilmiş çiçek demetleri şeklinde birbirine çok benzeyen iki bitkisel bezeme yer almaktadır. Vazodan sağlı sollu ikişer dal çıkmakta ve bunların ortasında çiçek motifi bulunmaktadır. Bu motifler boyama tekniği kullanılarak oluşturulmuştur. Bu bitkisel bezemelerin benzerlerine Diyarbakır'da evlerin cephelerinde rastlanmaktadır. İçkale'deki Atatürk Müze ve Kütüphanesi'nin giriş kapısının her iki yanında bulunan gömme sütunların başlıkları yaprak motifi şeklinde oluşturulmuştur. Yine İçkale'de bulunan Kolordu Binası'nın giriş katının zemini büyük karelere bölünmüştür. Girişten sonraki koridorda bulunan kare biçiminde ve enine yerleştirilmiş olan iki büyük karenin içerisinde mozaikten yapılmış büyük bir çiçek motifi bulunmaktadır.

Diyarbakır'da Osmanlı döneminde inşa edilen köşkler adının getirdiği çağrışımın aksine genel olarak oldukça sade bir forma sahip olmakla beraber ayrıntılardaki bezeme örnekleri ile bu türün içinde seçkin örnekler olarak belirmektedirler. Cepheler üzerinde yörede "cıs" diye nitelenen ve özel bir harç kullanılarak oluşturulan rozet ve bitki motiflerinden oluşan pano süslemeleri, köşklerin ince ayrıntılarındaki enfes bezeme unsurlarını oluşturmaktadırlar.

Diyarbakır çeşmeleri gayet sade yapılı olup süslemeye çok fazla yer verilmemiştir. Tahtalı Kastal Çeşmesi, süslemenin en yoğun olduğu Diyarbakır çeşmesidir. Burada, çeşme kemerlerininde, nişlerin yanlarındaki sütunlarda ve çeşmenin duvar yüzeyinde çeşitli bitkisel kompozisyonlar yer almaktadır.

5.2.4.2. Geometrik Süsleme

Geometrik süslemeler en eski bezeme unsurlarından sayılmaktadır. Diyarbakır Osmanlı dönemi camilerinde geometrik süsleme mimaride hem iç hem de dış alanda kullanılmıştır. Geometrik kompozisyonlar çizgi sistemlerinden oluşmuş zencerek olarak da adlandırılan geometrik örgüler ve geometrik şekil geçmeleri olmak üzere iki biçimde uygulandığı görülmektedir.

Çizgi sistemleri içinde köşeli ve kollu yıldızların değişik varyasyonlar oluşturmasıyla ortaya çıkan yıldız kompozisyonları önemli bir yer tutmaktadır. Farklı açı ve doğrultulardaki kırık çizgilerin kesişmesiyle oluşan kollu yıldızların aralarında kare, dörtgen, beşgen, altıgen ve sekizgen gibi kapalı şekillerin belli bir düzende birleştirilmesiyle köşeli yıldızlar meydana gelmektedir.

Örgüler iki ya da daha fazla şeridin farklı şekillerde kesişerek örülmesiyle oluşmaktadır. İskender Paşa ve Fatih Paşa Camii mihrap sütuncelerinin gövdeleri zencerek dizileriyle bezenmiştir.

Melek Ahmet Paşa Camii taçkapı mihrabiyeleri ile Fatih Paşa ve Behram Paşa camileri mihraplarındaki panolarda saç örgüsü bordürler bulunmaktadır.

Fatih Paşa Camii'nin kuzey cephesindeki pencere alınlıkları, minarenin kaide ve pabuçluk kısmı, mihrabı, minberi, son cemaat yerinin cephesindeki rozet ve damlaların içi, pencere kapakları zengin geometrik geçmelerle süslenmiştir.

İskender Paşa Camii'nin mihrabı geometrik bordürle çevrilmiştir. Ayrıca minberi, mihrabı, pencere kanatları, minaresinin kaide ve pabuçluk kısmı geometrik süslemelerle bezenmiştir.

Behram paşa Camii'nin minberi, mihrabı, taçkapısı, kapı ve pencere kanatları, son cemaat yerinin mihrapçıkları, son cemaat yerinin cephesindeki rozet ve damla motiflerinin içleri, minarenin kaide ve pabuçluğu geometrik süslemelerle tezyin edilmiştir.

Melek Ahmed Paşa Camii'nin pencere kapakları, minaresi, avluya geçişi sağlayan taçkapı ve iki yanındaki mihrabiyeleri geometrik örneklerle dekore edilmiştir.

Nasuh Paşa ve Hadım Ali Paşa camilerinin kuzey cephelerindeki pencere alınlıkları, minarelerin kaide ve papuçluk kısmı, mihrapları, minberleri, son cemaat yerlerinin cephelerindeki rozet ve damlaların içi, pencere kapları zengin geometrik geçmelerle süslenmiştir.

Defterdar (Ragıbiye), Arap Şeyh ve Aziziye (Şeyh Azizi Urmevi) Camilerinin pencere kanatlarında geometrik süslemelere yer verilmiştir.

Nasuh Paşa Camii'nin son cemaat yeri mihrapçıkları geometrik süslemelerle tezyin edilmiştir.

Deliller Hanı'nda (Hüsrev Paşa Hanı), aynı zamanda giriş cephesi de olan batı cephede eyvan kemerinin dış köşeleri gömme sütunceler ile belirtilmiş olup, sütuncelerin gövdelerinde geometrik örgü motifleri yer almaktadır. Eyvanın yan duvarlarında, beşgen planlı nişler şeklinde olup, süsleme yönünden küçük farklarla birbirini tekrar eden birer mihrabiyeye yer verilmiştir. Nişleri dıştan geometrik bordürler dört yönde dolanmaktadır. Nişlerin etrafı iki farklı bordürle çevrelenmiş olup, üzerlerinde üç şeritli örgü, çapraz olarak kesişen ikili örgülerin zeminde sekiz köşeli yıldızlar meydana getirmesi ve yıldızların içine yerleştirilen gülbezek motifleri tarzında geometrik ve bitkisel karakterli bezeme unsurları yer almaktadır.

Deliller Hanı'nda (Hüsrev Paşa Hanı) ayrıca girişin karşısındaki cephede bulunan eyvanın üzerinde beyaz kalker zemin üzerine bazalt harflerin yerleştirildiği, dıştan dişli şeklinde iki niş sırasının ince bir bordür şeklinde sınırladığı iki kare pano yer almaktadır.

Hasan Paşa Hanı'nda, giriş eyvanının içinde yer alan asıl giriş kapısının üzerinde yatay biçimde yerleştirilmiş dikdörtgen formlu bir kitabenin etrafı bir sıra geometrik düzenlemeyle sınırlanmaktadır. Hasan Paşa Hanı'nda, giriş eyvanının üst kesiminde Deliller Hanı'ndaki gibi iki pencere bulunmaktadır. Dikdörtgen nişler içine yerleştirilen pencereler basık kemerlerle örtülmüştür. Basık kemerler aynı boyuttaki ters-düz palmetlerden oluşan iki renkli taşlarla geçmeli olarak düzenlenmiştir. Yalnız geçme taşlar sol pencerede beyaz zemin üzerine siyahla, sağ pencerede ise bunun tam tersi siyah zemin üzerine beyazla oluşturulmuştur. Hasan Paşa Hanı'nda, giriş eyvanının üst kesiminde bulunan iki adet pencerenin nişlerinin köşeliklerine silindirik gövdeleri iri örgülerle kaplanmış olan birer sütunce yerleştirilmiştir. Sivri kemerli eyvanın üstündeki iki pencere arasına iki geometrik bordürün oluşturduğu bir çerçeve bulunmaktadır. Yapının farklı çarşı yapıları ile bağlantılı olan doğu cephesinin ortasında bulunan yuvarlak kemerli eyvan şeklinde düzenlenen ikinci giriş bölümü de oldukça yoğun bir şekilde süslenmiştir. Burada da eyvanın dış köşeliklerinde silindirik gövdeleri geometrik bir kompozisyonla kaplanmış birer gömme sütunceye yer verilmiştir. Hasan Paşa Hanı'nın doğu cephesinin ortasında bulunan yuvarlak kemerli eyvan şeklinde düzenlenen ikinci giriş bölümündeki eyvanın yan duvarlarındaki çokgen planlı birer nişin üzerinde yuvarlak formlu ve yüzeylerinde aynı geometrik kompozisyonu barındıran birer madalyon bulunmaktadır.

Sahabeler Türbesi'nde sık bir şekilde yerleştirilmiş mezarların sandukaları ve taşları geometrik karakterli bezeme unsurlarıyla olağanüstü süslenmiştir.

Genel olarak kamu yapılarındaki geometrik süslemenin bitkisel süslemeye göre oldukça sınırlı olduğu saptanmaktadır. Diyarbakır'daki Osmanlı döneminde inşa edilen kamu yapılarının dördünde geometrik süsleme ile karşılaşılmaktadır. Bunlar siyah bazalt taşı üzerine beyaz desenlerin yerleştirilmesi ile oluşturulmuştur. Gureba Hastanesi'nin doğu kapısında iki gömme sütun arasında, kapı kemerinin kilit taşının iki yanında dik şekilde yapılmış zikzak ve üst üste iki adet baklava dilimi ve yanlarında küçük iki dairenin simetrik olarak uygulanması şeklinde geometrik süsleme unsurları bulunmaktadır. Gömme sütunlar üzerinde yer alan dikdörtgen boşlukların üzerinde ay-yıldız amblemi yer almaktadır. Diyarbakır İdadisi'nin ön cephesinde yer alan iki pilastır arasında simetrik olarak yapılmış baklava dilimi ve kilim deseni tarzında bezemeler vardır. Atatürk Müzesi'nin girişinin yanlarında yer alan gömme sütunların arasında iki sıra baklava dilimi kuşak boyunca simetrik olarak yapılmıştır.

Diyarbakır Tahtalı Kastal Çeşmesi Diyarbakır'da Osmanlı döneminde yapılan çeşmelerin içinde süslemenin en yoğun olduğu Diyarbakır çeşmesidir. Burada, çeşme kemerlerininde, nişlerin yanlarındaki sütunlarda ve çeşmenin duvar yüzeyinde çeşitli geometrik kompozisyonlar yer almaktadır. Süslemenin karakterini, kemer ve sütuncelerde zikzaklar ve sekiz kollu yıldızları dolaşan diyagonal çizgilerin kesişmesi belirlemektedir.

5.2.4.3. Kalem İşi Süsleme (teknik)

Diyarbakır camilerinde kalem işi süslemeler sıva üzerine renkli boyama tekniği ile gerçekleştirilmekte ve genelde kubbeye geçiş elemanlarının üzeri ile kubbe içlerinde yer almaktadırlar.

Diyarbakır'daki Osmanlı camilerinin örtü sisteminde kullanıldığı tahmin edilen ancak günümüze ulaşamayan kalemişi süslemeler son dönem onarımları sırasında yenilenmiştir. Kalemişi süslemeler dış etkenlerden çabuk etkilenmeleri nedeniyle çok uzun ömürlü olmamaktadırlar. Sıvaların çeşitli nedenlere bağlı olarak dökülmesi nedeniyle sürekli yenilenen kalemişi süslemeler orijinal örnek bulmayı zorlaştırdığı gibi mevcut uygulamaların tarihinin tespitini de güçleştirmektedir.[755]

Fatih Paşa ve Behram Paşa camilerinin son cemaat yerini örten kubbelerin içi, ana kubbeye geçişler, kubbe eteği, kubbenin içi bitkisel ve geometrik karakterli kalem işi örnekleriyle bezenmiştir.

İskender Paşa Camii'nde madalyonlu yazıların etrafında, Melek Ahmed Paşa Camii'nin kubbeye geçişlerinde, kubbe eteğinde, kubbenin içinde, yan mahfillerde bitkisel ve geometrik karakterli kalem işi örnekleri yer almaktadır. Yine (Hadım) Ali Paşa ve Arap Şeyh camilerinin harim mekânını örten kubbe içlerinde kalem işi süslemeler bulunmaktadır.

5.2.4.4. Mukarnas

Diyarbakır camilerinde geometrik süslemeden sonra en çok kullanılan süsleme mukarnastır.

Fatih Paşa Camii'nin mihrabının kavsarası ve en dıştaki bordürü, mihrabiyelerinin kavsarası, minare kapısının kavsarası, son cemaat yerinin saçağı mukarnaslarla tezyin edilmiştir.

İskender Paşa Camii'nin mihrabının en dıştaki bordüründe ve kavsarasında, mihrabiyelerin kavsarasında, minare kaidesinde mukarnas süslemesi bulunmaktadır.

Behram Paşa Camii'nin giriş kapısının dış bördürü, kavsarası, sütunce başlıkları, mihrabının en dıştaki bordürü ve kavsarası, mihrabiyelerin, minare giriş kapısının kavsaraları ve son cemaat yerinin saçağı mukarnaslarla bezenmiştir.

Melek Ahmed Paşa Camii'nin avluya geçişi sağlayan taçkapısının en dışındaki bordürü, kavsarası, iki yandaki mihrabiyelerin, minare giriş kapısının ve mihrabın kavsarası mukarnaslarla süslenmiştir.

(Hadım) Ali Paşa, Defterdar (Ragıbiye), Arap Şeyh ve Aziziye (Şeyh Azizi Urmevi) Camilerinin mihrapları dikdörtgen çerçeveli, mukarnas kavsaralıdır.

Deliller Hanı'nda (Hüsrev Paşa Hanı), aynı zamanda giriş cephesi de olan batı cephe süslemenin yoğunlaştığı cephedir. Bu cephenin orta bölümü, iki renkli taş

[755] Yıldız Demiriz, "Osmanlı Kalem İşleri", *Osmanlı*, XI, Ankara, 1999, 297.

işçiliğinin yoğun kullanımı nedeniyle sade bazaltla inşa edilen yan kenarlardan belirgin bir şekilde ayırt edilmekte ve kuvvetle vurgulanmaktadır. Cephenin tam ortasında, girişteki eyvan kemerinin üst bölümünde yer alan iki adet pencerenin nişleri üstte mukarnas dizileri ile sonlanmaktadır. Eyvan şeklindeki taçkapının yan duvarlarında, beşgen planlı nişler şeklinde olup, süsleme yönünden küçük farklarla birbirini tekrar eden birer mihrabiye mukarnas kavsaralıdır. Kuzey taraftaki nişin mukarnas kavsarası sekiz sıradan, güneyde yer alan nişin mukarnas kavsarası ise altı sıradan oluşmaktadır.

Hasan Paşa Hanı'nda, giriş eyvanının içinde yer alan asıl giriş kapısının üzerinde yatay biçimde yerleştirilmiş dikdörtgen formlu bir kitabenin etrafında iki sıra mukarnas dizisi yer almaktadır. Hasan Paşa Hanı'nda, giriş eyvanının üst kesiminde bulunan iki adet pencerenin nişleri dört mukarnas sırasıyla sonlanmaktadır. Hasan Paşa Hanı'nın doğu cephesinin ortasında bulunan yuvarlak kemerli eyvan şeklinde düzenlenen ikinci giriş bölümünde, eyvanın dış köşeliklerinde silindirik gövdeleri geometrik bir kompozisyonla kaplanmış birer gömme sütunceye yer verilmiştir. Eyvanın yan duvarlarında çokgen planlı birer niş yer almaktadır. Nişlerin üzerindeki mukarnas kavsaralardan kuzey taraftaki on sıradan güney taraftaki ise dokuz sıradan meydana gelmektedir. Mukarnas kavsaralar üstten üç dilimli birer kemerle sonlanmaktadır.

Sarı Saltuk (Gülşeni) Türbesi'nde gövdeden kasnağa geçişte kullanılan silme mukarnas dizisiyle sonlanmaktadır.

5.2.4.5. Yazı

Türk-İslam Sanatında olduğu gibi Diyarbakır camilerinde de yazının ayrı bir yeri vardır. Diyarbakır camilerindeki yazılar kufi ve sûlûs karakterlidir.

Behram Paşa Camii'nin kubbe eteğinde, trompların içerisinde siyah zemine altın yaldızlı harflerle yazılan ayetler yer almaktadır.

Fatih Paşa, İskender Paşa, Behram Paşa, Melek Ahmed Paşa camilerinin iç kısımlarında, kubbeyi taşıyan kemerler arasındaki üçgen boşluklarda madalyonlar içinde altın yaldızlı harflerle yazılan Allah, Muhammed, Dört Halife, Hasan ve Hüseyin'in isimleri mevcuttur.

Arap Şeyh Camii avlusuna girişi sağlayan dış kapının üzerinde sülûs hatlı kitabe kuşağı yer almaktadır.

Fatih Paşa Camii'nin avlusuna geçit veren dış kapı üzerinde bir inşa kitabesi olduğu belirtilmekteyse de 1819 yılında yıkılan bu kapı ve üzerindeki kitabe hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır.[756]

Diyarbakır camilerinde karşımıza çıkan süslemeler genellikle taş ve çini süslemeler olup bu süslemeler taçkapı, minber, mihrap ve minarelerde toplanmıştır.

Süslemeler bitkisel, geometrik, mukarnas, yazı örnekleridir.

---

[756] Tuncer, *a.g.e.*,1996, 107.

Deliller Hanı'nda (Hüsrev Paşa Hanı), eyvan şeklindeki taçkapının yan duvarlarındaki nişlerin üstünde baklava dilimi şeklinde yerleştirilen makılı hatlı bir yazı panosu yer almaktadır. Eyvan nişinin ortasında yer alan basık kemerli asıl giriş kapısının üstünde dıştan üç farklı düzenleme gösteren bordürlerin çevrelediği, yatay dikdörtgen bir kitabe panosu bulunmaktadır.

Hasan Paşa Hanı'nda, giriş eyvanının içinde yer alan asıl giriş kapısının üzerinde yatay biçimde yerleştirilmiş dikdörtgen formlu bir kitabe bulunmaktadır. Kitabe, celi sülüs hatla iki satır olarak yazılmıştır. Hasan Paşa Hanı'nda, sivri kemerli giriş eyvanının üstündeki iki pencere arasına çerçeve içinde yer alan beyaz kalker zemin üzerine siyah bazalttan makılı yazıların olduğu büyük boyutlu kare bir yazı panosu yerleştirilmiştir. Hasan Paşa Hanı'nın doğu cephesinin ortasında bulunan yuvarlak kemerli eyvan şeklinde düzenlenen ikinci giriş bölümündeki eyvanın içinde bulunan basık kemerli kapının üstünde mukarnas bordürün üst kesiminde dikdörtgen biçimli ve üç farklı bordürden meydana gelen bir çerçeve içinde Celi sülüs hatlı altı satırlık bir kitabe yer almaktadır. Yazılar kenarlarda üç dilimli sonlanan kartuşlar içine yerleştirilmiştir.

Sahabeler Türbesi'nde sık bir şekilde yerleştirilmiş mezarların sandukaları ve taşları yazı kuşakları ile olağanüstü süslenmiştir. Nebi Camii arkasında bulunan Zübeyde Hanım Türbesi'nin iç mekânında mezar taşları yazı kuşakları ile tezyin edilmiştir. Ayrıca kuzey yöndeki duvar da yine yazı kuşakları ile bezelidir. Sarı Özdemiroğlu Osman Paşa Türbesi'nde, iç kapının üzerinde, Diyarbakır'da 1571-1575 m. (979-983 h.) yılları arasında dört yıl valilik yapan Özdemiroğlu Osman Paşa adına, 1585 m. (993 h.) yılında yaptırılmış olduğunu gösteren yazıtı yer almaktadır. Sarı Saltuk (Gülşeni) Türbesi'nde cephelerde doğu ve kuzey yönünde siyah duvar zemini üzerine beyaz taşla büyük karakterli kufi yazılar yer almakta ve bunların üstünde, gövdeyle kasnağı ayıran mukarnaslı silmenin altında, beyaz taşlara yazılmış uzun bir yazı kuşağı bulunmaktadır. Sahabeler Türbe'sinin kuzeydeki yuvarlak niş içinde yer alan giriş kapısının üzerindeki yazıtta Silahtar Murtaza Paşa'nın yaptırdığı belirtilmektedir. Nebi Camii'nin duvarına bitişik olan Zübeyde Hanım Türbesinin 1718 (h. 1131) yılında yapıldığının yazıtından anlaşıldığı ifade edilmektedir. Türbenin kuzey duvarında granit taşların üzerinde güzel bir Osmanlı neshiyle yazılmış bir mersiye yer almaktadır. Ayrıca, içerde bulunan ve Zübeyde ve Leylâ hanımlara ait olan her iki mezar taşlarında birer manzûm kitâbe bulunmaktadır. Mersiye ve manzûm kitabeler şair Hâmî'ye aittir. Bu yazıların dışında türbe genel çizgileriyle yalın bir görünüştedir.[757]

Kitabeler yapıların tarihlendirilmesinde çok önemli bir işleve sahiptir. Diyarbakır çeşmelerinin 11 tanesinde tamamı kesme taş üzerine yazılmış toplam 13 adet kitabe yer almaktadır. Bunların hepsi çeşme nişi içerisinde bulunmaktadır. Bugün ne yazık ki çoğu tahrip olmuştur. Bu nedenle de tarihleri net olarak okunamamaktadır. Diyarbakır'daki çeşmelerin kitabelerinde yazı türü olarak Sülüs, Talik, Celi Sülüs ve Nesih kullanılmıştır. Yapılan araştırmalarda kitabelerden iki tanesinin tarihinin ebced hesabıyla, 8 tanesinin rakamla, birininkinin de yazıyla verildiği; bazı kitabelerde çeşmeyi inşa ettiren ya da onarımını yaptıran kişilerin

[757] Beysanoğlu, *a.g.e.*, 1996, 722-726.

isimleri verilmişken, hiçbir kitabede yapan veya onaran sanatçı adına rastlanmadığı belirtilmektedir.[758]

Diğer süsleme unsurlarına gelince; Diyarbakır'daki kamu yapılarında, Gureba Hastanesi'nin doğu ve batı girişleri ile Diyarbakır İdadisi'nin doğu girişi üzerinde sitilize olarak uygulanmış elele tutuşmuş vaziyette karşılıklı duran insan figürleri dışında figürlü süsleme fazla yer almamaktadır. Nebi Camii arkasında bulunan Zübeyde Hanım Türbesi'nin dilimli bir formda demirden korkuluk şeklinde oluşturulan kubbesi yapıya değişik bir görünüm katmaktadır. Yine bazı türbelerin giriş kapılarının ve pencerelerinin yanlarında yer alan süslü köşe sütunceleri ve pencereleri kuşatan kemerler türbeleri yeterince bezemekte, onların ağırbaşlı bir karakterde olmasını gerektiren konumlarına uygun dengeli bir süsleme sağlamaktadır. Diyarbakır'da Osmanlı döneminde inşa edilen köşklerdeki saçakların hemen altında bulunan koç başları ve "ayı başı" adıyla bilinen konsollar köşklerin ince ayrıntılarındaki enfes bezeme unsurlarını oluşturmaktadırlar.

Diyarbakır çeşmeleri gayet sade yapılı olup süslemeye çok fazla yer verilmemiştir. Çeşmelerde temel yapı malzemesi siyah renkli kesme bazalt taştır. Çeşmelerin bazılarında yer yer beyaz taş uygulanarak siyah-beyaz tezatı vurgulanarak kompozisyon oluşturma yoluna gidilmiştir. Kemerler, düz silmeler ve şerit halinde duvar örgüsünde iki renkli malzeme kullanımıyla yapılara hareketlilik kazandırılmıştır. Arap Şeyh Camii Çeşmesi, Binici Sokak Çeşmesi, Hatun Katsal Çeşmesi, Katırpınarı Çeşmesi ve Sultan Şuca Çeşmesi'nde kullanılan beyaz taşlar bezemenin tamamını oluşturmaktadır.

[758] Yeşilbaş, *a.g.t.*, 2007, 125-126.

6. SONUÇ

Seyahatnamelere Göre Diyarbakır'ın Osmanlı Dönemi Mimari Dokusu Üzerine Bir Değerlendirme adlı tez çalışmamız, Diyarbakır kentinin Osmanlı idaresinde geçirdiği evrimi ve Diyarbakır merkezindeki Osmanlı Döneminde inşa edilen mimari yapılardan tarihi cami, medrese, türbe, han, hamam, kamu yapıları, ev-köşk-konak ve çeşmeleri içermektedir. Bu dönemdeki kent dokusu ve yapılar ile bunlarla ilgili mimari doku verilirken, kenti ziyaret etmiş olan seyyahların izlenimleri eşliğinde verilmeye çalışılmıştır.

Diyarbakır kenti Osmanlı döneminde benzersiz bir gelişim göstermiş ve bütün kent eşsiz nitelikteki birer değerli taş misali yapılarla donatılmıştır. Bu gelişim kenti kuzey-güney ve doğu-batı doğrultulu iki ana yol aksının dört dilime ayırdığı kentte saat yönünde gerçekleşmiş ve 19. yüzyılda da gelişim kamu yapılarıyla İçkale'de sürdürülmüştür. Çalışmada bu gelişim, yapılar ve mahalleler bazında bu dört dilim üzerinde haritalarıyla birlikte verilmiştir. Kentte bu dönemde çok canlı bir ticaret hayatı sürdürülmüş ve bu etkinliklerin oluşmasına olanak sağlamaya yönelik yapılan yapılar özellikle kuzey-güney doğrultulu ana yol aksı üzerinde ve bunu dik kesen doğu-batı doğrultulu yol aksı üzerinde ve çoğunlukla merkeze yakın bir çevrede gerçekleştirilmiştir.

Çalışma kapsamına 14 cami, 4 mescit, 3 medrese, 9 türbe, 3 tarihi han, 6 hamam, 14 kamu yapısı, 8 adet köşk, konak ve ev ile 10 tane çeşme dahil edilmiştir. Eserlerin yoğunluk alanı Diyarbakır merkezindeki sur içidir.

16. yüzyıl başı ile 19. Yüzyıl sonu arasındaki zaman diliminde inşa edilen bu mimari eserler, ortaya kondukları dönemin sosyo-ekonomik ve kültürel bakımdan içinde bulunduğu ortam konusunda ipuçları vermektedir. 16. yüzyılda sahip olunan ekonomik gücün ve gereksinimlerin de etkisiyle çok parlak ve yoğun bir şekilde sürdürülen mimari etkinliklerin 17. yüzyıldan itibaren durulmaya başladığını, ancak 19. yüzyılın son çeyreğinde yeniden, bu kez kamusal nitelikteki yapılarla yeni bir ivme kazandığını görmekteyiz.

Diyarbakır kenti ve yapıtlarıyla ilgili kente çeşitli zamanlarda gelen seyyahlar kendi izlenim ve yorumlarını seyahatnamelerinde yazıya dökmüşlerdir. Bunlar, kendi izlenimlerini farklı şekillerde ve çoğunlukla sübjektif olarak aktarmışlardır. Bir kısmı abartılı olmakla birlikte eldeki kaynaklarla karşılaştırıldığında, verdikleri bilgilerin çoğu zaman gerçeği yansıttığı gözlenmektedir. Bu da bize Osmanlı dönemine ait eksik ve ulaşılamayan bilgileri seyyahların sunduğu verilerden yararlanarak tamamlama olanağını sağladıklarını göstermekte ve bu yönüyle değer kazanmaktadırlar.

16. yüzyıl Osmanlı ülkesinin genelinde olduğu kadar Diyarbakır'ın da en parlak günleridir. Gelen valiler kenti bayındır kılmaya özen göstermişler ve kentin ihtişamlı bir şekilde imarına özel bir şekilde önem vermişlerdir. Kanuni Sultan Süleyman Irakeyn Seferleri nedeniyle kente 4 kez gelip konaklamış ve buraya gelen ilk Osmanlı Sultanı unvanını almıştır. İç Kale'nin 2 kat genişletilmesi, Hamravat suyunun kente getirilmesi buyruğunu Süleyman Han vermiştir. Kentteki ilk Osmanlı valisi Bıyıklı Mehmet Paşa, Fatih Camisi'ni inşa ettirmiştir. Hüsrev Paşa, 2. vali

olarak kendi adıyla anılan medreseyi ve Deliller Hanı'nı yaptırıp bu yapılara Deva Hamamı'nı vakfetmiştir. Hadım Ali Paşa, Ali Paşa Cami ve Medresesi'ni yaptırmış, İskender Paşa bir cami ve hamam kurmuştur. Behram Paşa, Mimar Koca Sinan'a ünlü Behram Paşa Camisi'ni yaptırmıştır. Hasan Paşa bunlara Kuyumcular Çarşısı ile kendi adıyla anılan hanı eklemiştir. 16. yüzyılda çeşitli kategorilerdeki yapıların yapımına son hızla devam edilmiş, bunun sonucunda da kent olağanüstü bir biçimde gelişmiş ve hem bölgede hem de uluslar arası arenada ticaret konusunda önemli bir kent olma konumunu yüzyıllar boyu sürdürmüştür.

17. yüzyılda da bir önceki dönem kadar çok olmasa da kentin imar faaliyeti devam etmiştir. Melek Ahmet Paşa cami, hamam, han ve konak yaptırmıştır. Nasuh Paşa, Aziziye ve Arap Şeyh camileri 17. yy.'da bu bayındırlığa katılan diğer yapılardır. Bu bayındırlık çabasına halktan inançlı olan ve maddi durumu elveren hayır sahipleri mahalle mescitleri yaparak dahil olmuşlardır. Böyle bir atılım Diyarbakır'da bir de 19. yy.'ın ikinci yarısında Vali Kurt İsmail Paşa tarafından gerçekleştirilmiştir. 17. ve 18. yy.'larda yine kentleşme ve yapılaşma konusunda duyarlı çalışmalar yapılsa da 16. yüzyılın o ihtişamlı ve debdebeli günleri geride kalmış, imar işleri daha sakin ve durgun bir şekilde sürdürülmüştür. Ülkenin ekonomik yönden gerilemeye başladığı bu dönemlerde ülke genelinde yaşanan bir eğilim Diyarbakır'da da varlığını duyurmuş ve bunun sonucunda imar etkinlikleri belli bir şekilde azalmaya yüz tutmuştur. Tabi bunda artık kentin yapılara doyma noktasına ulaşmasının da etkisi bulunmaktadır.

Kente gelen seyyahlar da kentin fiziki ve sosyal dokusu üzerine izlenimlerini kendi üslup ve algılarına göre sübjektif ve farklı şekillerde ortaya koymuşlardır. Ancak hepsinin birleştiği ortak bir nokta kentin Dicle Nehri'nin sağ yakasında yüksek bir bazalt plato üzerinde konumlanmış olduğudur. Seyyahların hemen hemen hepsi de kentin dış kale ve iç kalesi ile üzerinde yer alan kapılardan ve bu yapılar ile kentteki çoğu yapının ana malzemesi olan bazalt taşından bahsetmişlerdir. Seyyahların kimisine göre surlar, kente ihtişamlı bir görünüm katmakta ve olağanüstü bir savunma mekanizması sunmaktadır. Ancak kimisine göre de kentin hava cereyanını engellediğinden dolayı, sağlıksız bir ortama kavuşmasına neden olmaktadır. Kentin görünümünü yine sübjektif olarak vermişler ve kenti iyi, büyük, güzel, görkemli, kötü, kasvetli, iç karartıcı şeklinde çeşitli sıfatlarla niteleyip özelliklerini sıralayarak kent görünümü hakkında ayrıntılı bilgiler sunmuşlardır. Kentin yolları konusunda da dar ya da geniş olarak farklı yorumlarda bulunmuşlardır. Ancak, çoğu bunların taş döşeli ve temiz olduğu konusunda hemfikirdirler. Bazıları sınırlı sayıda olan meydanların isimlerini vermekte, bazıları ise kentin iki ya da üç güzel meydanı olduğundan bahsetmekle yetinmektedirler. Seyyahlar genellikle Urfa ve Dağ Kapıları yönündeki verimli ovalardan, surların güneybatı kesimindeki meyve bahçelerinden, Mardin kapısının teraslı bahçelere açıldığından, Urfa kapının önündeki açık alanlardan ve Dicle Nehri ile surların arasında kalan bölümdeki sebze ve meyve bahçelerinden söz etmektedirler. Kentin mahallelerinden fazla bahsetmemekle birlikte, 19. yy.'ın ortalarında kentin mahallelerinin yoksulluk içinde bulunduğu bir seyyahın ifadesinde yer almaktadır.

Seyyahlar kentin sosyal doku özelliklerinden de bahsetmişler, kent nüfusu hakkında birbirlerinden farklı ancak üç aşağı beş yukarı birbirine yakın ifadelerde bulunmuşlardır. Hepsinin uzlaştığı nokta, her dönemde kentin ticaret hayatının oldukça canlı olduğudur. Seyyahlar kentin ticari hayatına yön veren çarşı ve

pazarların işlek ve büyük oldukları hakkında çoğunlukla aynı kanıyı dile getirmişler, kentteki esnaf grubu ve üretim hakkında detaylı bilgi vermişlerdir. Seyyahların verdikleri bilgiler doğrultusunda, kentte 16, 17 ve 18. yüzyıllarda canlı bir ticaret hayatı olmasına rağmen, 19. yy.'da kentte yaşanan, kuraklık, ticaret yollarının değişmesi gibi birtakım olumsuzluklara bağlı olarak ticari bir durgunluk yaşandığını, ancak bütün bunlara rağmen Diyarbakır'ın yine de imparatorluğun en önemli eyaletlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır.

Seyyahların, kentin fiziki ve sosyal dokusu hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler vermelerine rağmen, mimari doku hakkında verdikleri bilgiler oldukça sığ kalmaktadır. Nasıl ki Müslümanlar gezip gördükleri yerlerdeki başka dinlere ait yapıları görmezlikten geliyorlarsa, yabancı seyyahlar da Müslüman yapıtlarına aynı tarzda yaklaşmaktadırlar. Bunlar daha çok eski bir Hıristiyan kilisesi üzerine inşa edilen Ulu Cami ve kiliseler üzerine geniş bilgiler vermektedirler. Diğer mimari yapılar konusundaki bilgiler sınırlı ölçülerdedir.

Diyarbakır'da Osmanlı Dönemi'nde yapılan camilerde Türk mimarisinde ortaya konan bütün plan şemaları uygulanmıştır. Örtü sistemlerine göre camileri grupladığımızda, Fatih Paşa, Melek Ahmet Paşa, Behram Paşa camilerinin merkezi planlı, Hüsrev Paşa, Ali Paşa, İskender Paşa, Kurt İsmail Paşa camilerinin tek kubbeli, Arap Şeyh camisinin çok kubbeli, Sinoğlu, Aziziye, Defterdar (Ragıbiye) camileri, Fatih Paşa camisi ile Ali Paşa camisinin Şafiiler bölümleri ve Molla Bahaddin, Kavvas-ı Sağîr, Salos, Çağaloğlu mescitlerinin düz damla örtülü oldukları saptanmaktadır. Diyarbakır camilerinin cepheleri genellikle yalın bir şekilde ele alınmış olup, cephelerde sükunet hakimdir. Cephelerde siyah bazalt ya da siyah-beyaz taş almaşık olarak kullanılmıştır. Mescitlerin cephelerinde ise siyah kesme taş, bazılarında gerektiği yerde kesme, diğer kısımlarda moloz taş kullanılmıştır.

Seyyahlar kentteki camiler hakkında çok ayrıntıya girmeden yüzeysel bilgiler vermiş; camilerin, sadece ana kapıları bağlayan iki geniş cadde boyunca yerleştirilmeyip, aynı zamanda eski evlerle yan yana ve onların arasında olacak şekilde serpiştirildiğinden, camilerin çok sayıda olup, iyi inşa edildiklerinden, çoğunun kurşunla kaplı kubbeleri olduğundan, çan kulesi gibi kare ve bazılarının yuvarlak olduğundan, yuvarlak minarelerin İslami tarzda dairesel gövde ve şerefelere sahip olduğundan, sayısız minarelerin çok uzaklardan göründüğünden, camilerin taştan yapıldığından, değişik renkli taşlardan inşa edildiklerinden ve bazılarının yine bu malzemeden inşa edilmesine rağmen, tuğlalarının renkleriyle farklılaştığından, camilerin çoğunda özgün yerel tarza uygun siyah-beyaz taş şeritler kullanıldığından bahsetmektedirler.

Anadolu'daki Osmanlı Medreseleri, daha önceki dönemlerde ortaya çıkan tek veya iki katlı, bir veya iki eyvanlı açık medreseleri izleyerek genellikle belirli şemalar göstermektedir. Diyarbakır'da bulunan bütün medreseler, tek katlı, açık medrese örnekleridir. Güney-doğu Anadolu'da sıcak iklimin etkisiyle kapalı medreseler pek yayılmamış, medreseler daha çok açık sistemde yapılmıştır. Hüsrev Paşa Medresesi ortadaki avlunun etrafında arkasında kubbe veya tonozlarla örtülü odalar bulunan revak sistemiyle Osmanlı medreselerinin genel şemasını tek-rarlamakta ve bu yaygın geleneği yaşatmaktadır. Aynı şema Ali Paşa Medresesi'nde de uygulanmış ancak odaların önündeki beşik tonozlu açıklıkların ayakları sadece bir kapılık açıklık kalacak şekilde revakların ortalarına kadar inerek bir bakıma birbirinden bağımsız eyvanlara dönüştürülmüştür. Diyarbakır'daki Osmanlı Dönemi

medreselerinden Muslihiddin Lari Medresesi ise ortada ana eyvanı, yanlarda revaklar ve arkalarında medrese odalarının yer almasıyla oluşturulan plan şemasıyla diğer medreselerden ayrılmakta ve sık rastlanmayan oldukça farklı bir görünüm sunmaktadır. Diyarbakır'daki Osmanlı Dönemi medreselerinin, daha önceki dönem yapılarının bir uzantısı olduğu görülmektedir. Seyyahlar, kentin tarih boyunca olduğu gibi Osmanlı döneminde de bir din ve bilim merkezi olduğunu söyleyerek, medrese eğitiminin önemini vurgulamışlardır. Ayrıca, Diyarbakır kentinde 19. yy. sonlarında dört medrese olduğu, eğitim yapıları olarak bu dönemde bir askeri okul, bir kız okulu, 35 sıbyan okulu, 7 kütüphane bulunduğu bilgisine ulaşılmaktadır.

Diyarbakır değişik özellikler sergileyen bir yapı topluluğu olan türbeler yönünden de oldukça zengindir. Geçirdikleri onarımlarla bazı değişimlere maruz kalsalar da bu yapılar, plan özellikleri, kullanılan malzemenin çeşidi ve bezemeleriyle, kendi içlerinde bir gelişim çizgisine sahip olduklarını gözler önüne sermektedirler. Türk Mezar Anıtları içinde yer alan Diyarbakır türbeleri genel olarak onların özelliklerini yansıtmakla birlikte, özellikle Ahlat ve çevresinde örnekleri yaygın olarak görülen kümbet ve türbe şeklinde adlandırılan silindirik gövdeli, konik çatılı Anadolu mezar anıtlarının erken örnekleri Diyarbakır'da pek görülmemektedir. Diyarbakır'daki türbe örneklerinde gövde kare veya sekizgen forma sahiptir. Kare biçimli olanları içten kubbe, dıştan piramidal çatı ile sekizgen gövdeli olanları ise yine içten kubbe, dıştan piramidal külah ya da kubbe ile örtülüdür. Seyyahlar türbe yapılarından çok az söz etmişlerdir. Seyyahlardan, 19. yy. sonlarında kentin 5 tekkeye sahip olduğu bilgisi edinilmektedir. Ayrıca bazı türbelerin sekiz kenarlı bir gövde ile kubbeli olduğu, bazılarının kuzey yöne iliştirilmiş kare biçimli kubbeli bir mescit kısmının bulunduğu, bazılarının içten kubbe dıştan hafif eğimli piramidal külahla örtülü olduğu, bazılarının mezar taşının bulunduğu, bazılarının cephelerinin siyah-beyaz dönüşümlü taş örgüsünden oluştuğu bilgisi edinilmektedir.

Diyarbakır'ın Tarihi İpek Yolu'nun merkezlerinden biri olması önemli hanlara sahip olma sonucunu doğurmuştur. Diyarbakır konumu itibariyle büyük ve önemli bölgeleri birbirine bağlayan ana yolların kavşağında bulunmaktadır. Bu yollardan biri, Anadolu ve Suriye'den gelerek, Irak'a uzanmaktaydı. Akdeniz kıyılarını Basra Körfezi'ne bağlayan bu en kısa yoldan Diyarbakır'da bir ikinci yol ayrılarak Deve-Boynu geçidini aşıp Harput ve Sivas üzerinden, Samsun'a ulaşır; böylece, Mezopotamya ile Karadeniz arasındaki ulaşımı sağlardı. Bir diğer yol da Diyarbakır'ı Bitlis ve Van Gölü Havzası üzerinden Azerbaycan ve İran'a bağlardı. Diyarbakır'ın bu önemli yollar üzerinde bulunması hanların yapımını gerektirmiştir. Diyarbakır'da günümüzde de varlığını sürdüren hanlar Osmanlılar döneminde yapılmış olup, bu devrin mimarisinin en güzel örneklerindendir. Diyarbakır'da, hanlar devamlı gelişmiş ve kullanılmıştır. Bugün ayakta kalan ve kentin içinde yer alan Osmanlı Dönemi hanları, Deliller Hanı (Hüsrev Paşa Hanı/Kervansaray), Hasan Paşa Hanı ve Çifte Han'dır. Bu şehir içi hanları genellikle ortadaki şadırvanlı bir avlunun çevresinde sıralanan revakların arkasında iki katlı han odalarının yer alması şeklinde bir plan şemasına sahiptirler. Ahır bölümü ise Deliller Hanı'nda güney yönünde tek katlı ayrı bir bölüm şeklinde düzenlenmişken, Hasan Paşa Hanı'nda bodrum katta yer almaktadır. Çifte Han'ın ahır kısmı ise bugün ayakta değildir. Deliller Hanı'nın dışa taşıntılı taç kapısı oldukça görkemlidir. Hasan Paşa Hanı mimari ve süsleme açısından Deliller Hanı'nın izleyicisidir. Ortada şadırvanlı bir avlu, çevresinde iki katlı han odaları ve bir bölüm şeklinde büyük ahır kısmıyla Hasan Paşa Hanı Osmanlı devri hanlarının genel gelişim çizgisi içinde yer

almaktadır. Osmanlı Dönemi'nin bu iki önemli hanı, genel gelişim çizgisi içinde yer almakta, kufi yazıların, siyah-beyaz taş sıralarının şekillendirmesiyle bölgesel özellikleri de bünyelerinde barındırmaktadır. Çifte Han'da bu iki han gibi bir orta avlunun çevresinde şekillenmiştir. Ancak dış ve iç görünüşüyle diğerlerinin aksine çok daha yalın ele alınmış, süslemeden de kaçınılmıştır. Halbuki 18. yüzyıl yazarlarından İnciciyan bu yapıyı Diyarbakır'ın en büyük hanları arasında göstermektedir. Seyyahlar, Hasan Paşa Hanı'nın büyüklüğünden ve süslemelerinden, gayet sağlam ve müstahkem olduğundan, kubbelerinin kurşunla kaplı olduğundan, yapısının siyah ve beyaz taş katmanlarından oluştuğundan bahsetmektedirler. Diyarbakır şehir içi hanlarının kervansarayların konaklaması için oldukça pahalı yerler olduğunu bildirmektedirler. Bazı seyyahlara göre, 19. yy. başlarında kentte yaklaşık onbeş han ve kervansaray bulunmaktadır. Bunların en başta gelenleri, Hasan Paşa Hanı, Çifte Han, Yeni Han ve Karakaş hanlarıdır. Hasan Paşa hanının özellikle iyi olduğu ve Urfa'daki hanların hepsinden daha üstün olduğu, hanın alt katında, genellikle mısır çarşısı bulunduğu, avlusunda yer alan ve onu çevreleyen dükkanların genellikle mal ve eşya ile dolu bulunduğu, üst kattaki bölümlerin zenaat ve imalat yerleri barındırdığı ve dokuma tezgahlarının Hasan Paşa Hanı'nda toplandığı bilgisine ulaşılmaktadır. Ayrıca hana Suriye ve Mezopotamya'dan kervanlar gelmekte ve burada yük indirmektedirler. 19. yy. sonlarında Hasan Paşa Hanı'ndan bahsederlerken, müştemilatı ve boyutları göz önüne alındığında büyük saray olarak adlandırılması gerektiği, ancak içinin karmakarışık ve pis olduğu öğrenilmektedir. Günümüze gelemeyen hanlardan Acem Hanını düzenli bir han olarak niteleyip, yapının çeşit bakımından da çok zengin olduğunu, Ali Paşa Hanı'nda da çeşitli eşyalar satılmakta olup, aynı zamanda Asya Türkiyesi'nin en büyük hanı durumunda olduğu bilgisi alınmaktadır. Seyyahlardan 19. yy. sonunda kentte ondokuz han bulunduğu öğrenilmektedir. 19. yy. başında kente gelen seyyahlar kentte onbeş han bulunduğunu bildirdiklerine göre yüzyılın sonunda han sayısının artması ticari etkinliklerin de doğru orantılı olarak arttığı anlamı taşımaktadır.

Diyarbakır Osmanlı dönemi hamamlarından Çardaklı Hamamı, Deva Hamamı, Paşa Hamamı, Melik Ahmet Paşa Hamamı, Kadı Hamamı ve Vahap Ağa Hamamı olmak üzere günümüze ancak altı tanesi ulaşabilmiştir. Diyarbakır'ın diğer yapıları gibi hamamlar da belirli bir gelişim çizgisine sahiptir. Diyarbakır hamamları Osmanlı Hamam Mimarisi'nin ana şemalarına bağlı oluşlarıyla dikkat çekmektedirler. Plan tipleri olarak Diyarbakır hamamları, Klasik Devir Osmanlı Hamamları'nın plan özelliklerini yansıtmaktadırlar. Bunlarda sıcaklık bölümünün aldığı biçime göre haçvari ve yıldız biçimindeki plan şemaları kullanılmıştır. Diyarbakır'da haçvari, dört eyvanlı ve köşe hücreli tip en yoğun kullanılan hamam modeli olmuştur. Diyarbakır Osmanlı dönemi hamamlarından Çardaklı, Deva, Paşa, Melik Ahmet Paşa Hamamları'nın mekanları aynı aks üzerinde, Kadı ve Vahap Ağa Hamamları'nın mekanları ise ayrı aks üzerinde sıralanmışlardır. Sıcaklık tipine göre baktığımızda ise Paşa, Melek Ahmet Paşa, Kadı ve Vahap Hamamları'nın sıcaklık bölümleri haçvari, dört eyvanlı ve köşe hücreli plan tipi, Çardaklı ve Deva Hamamları'nın sıcaklıkları ise yıldızvari plan tipi göstermektedir. Seyyahların Diyarbakır hamamlarını tanımlamalarından, örtülerinin ve tellaklarının temiz olduğu, süslü ve sanatlı oldukları, döşemedeki mermerleri ile kubbelerindeki billur camların gayet sanatlı olduğu, bazısının eski tarz üzerine yapılmış eski bir hamam olduğu, ancak duvarlarından ve baş aşağı kubbelerinden bir damla ter damlama olanağı olmayıp, duvarlarının misk ve anber gibi koktuğu, yakıt olarak kentin çöplerinin kullanıldığı, siyah mermerden yapılmış hamamların rahat oldukları kadar görkemli

de oldukları bilgisine ulaşılmaktadır. Seyyahlardan, 19.yy. başında kentte yirmi, 19.yy. ortalarında dört, 19. yy. sonlarında sekiz hamam bulunduğu öğrenilmektedir. Bu bilgilerden bazılar diğer kaynaklar tarafından da doğrulanmakta, bazıları ise resmi kaynakları tutmamaktadır. Buradan da seyyahların verdikleri bilgilerin her zaman doğruyu yansıtmadığı tekrar edilmiş olmaktadır.

Diyarbakır'da Osmanlı döneminde Tanzimatla birlikte yeni bir yapı grubu olarak kamu binalarının yapımına başlanmıştır. Tanzimat sonrası şekillenen yönetim anlayışı uyarınca İstanbul ve diğer Anadolu kentlerinde devleti temsil eden hükümet binaları, okullar, hastaneler ve belediye binaları şeklindeki kamu binaları yapılmıştır. Diyarbakır'da bu tür yapılar yönetim kadrosunun oturduğu İçkale'de yoğun bir şekilde inşa edilmişlerdir. Kamu yapılarında genel olarak çapraz eksenli, yanlardan kanatlı, keskin dikdörtgen planın ortadaki destek unsurlarıyla ikiye bölünüp kemerlerle bağlandığı plan tipi ile kare planlı ve orta avlulu plan tipleri uygulanmıştır. Bu dönem kamu yapılarında en dikkat çekici özellik olarak cephe düzenlemeleri göze çarpmaktadır. Cephelerdeki hareketli görünüme karşın iç mekan çok daha sade tutulmuştur. Osmanlı'nın Diyarbakır'daki Geç Dönem Mimarisini yansıtan kamu yapılarının çoğunluğu, günümüzde de hala kullanılabilirliğini sürdürmektedir. Seyyahlar, Diyarbakır kamu yapılarından çok fazla bahsetmemişler, sadece birkaç tanesinin adını vererek, İçkale'de bulunduğundan bahsetmişlerdir.

Diyarbakır sivil mimarisinin en güzel örneklerini sunan ve günümüze kadar varlığını sürdürmüş olan Diyarbakır geleneksel evleri ve köşkleri, kentte bulunan köklü bir mimari geleneği ve gelişimini yansıtmaktadırlar. İklim, Diyarbakır evlerinin ve köşklerinin planını etkileyen en önemli öğedir. Diyarbakır'ın karasal bir iklime sahip olması, yaz mevsiminin bunaltıcı sıcaklarına karşın kış mevsiminin oldukça soğuk geçmesi, evlerde mevsimlik bölümlerin oluşmasına neden olmuştur. Yazlık bölümler kuzeye, kışlık bölümler ise güneye yönlendirilmiştir. Diyarbakır'ın günümüze ulaşan geleneksel evlerinin özgün bir mimarisi olup, bazıları köşk ve saray niteliği taşıyan bu yapılar Artuklu, Akkoyunlu ve Osmanlı mimarisinin birleşiminden oluşmuştur. Eski Diyarbakır sivil mimarisi, Türklerin İran'dan getirdikleri çevre özelliklerini bünyelerinde barındırmaktadırlar. Köşklerin açık ve doğayla uyumlu yapılarına karşın, geleneksel evler mahremiyet duygusunun da etkisiyle yüksek duvarların ardında içe dönük bir mimari tasarım sergilemektedirler. Evler düzgün bir topografya üzerinde bitişik ve bazen iç içe girmiş karmaşık bir düzende oluşmuştur. Bu özelliği ile Urfa ve Gaziantep gibi avlulu mimari düzen gösteren kentlerle benzerlik içindedir. Ancak Diyarbakır evlerinde iklimin etkisiyle, yön değerlendirmesi ön plana çıkmış ve yerleşim düzeninde farklılıklar yaratmıştır. Diyarbakır, Urfa, Mardin ve Gaziantep taş mimari özelliği gösteren kentlerdir. Urfa, Mardin ve Gaziantep'te kolayca işlenip biçimlendirilebilen yumuşak taş kullanılırken, Diyarbakır evlerinde yörede bol bulunmasından dolayı kullanılan sert bazalt taşı cephe düzenlemesine sade ve durgun bir anlatım katmıştır. En az beş bin yıllık bir geçmişe sahip olduğu tahmin edilen Diyarbakır'ın geleneksel evleri de yüzyıllar boyu edinilen deneyim sonucunda gelişerek, kentin tarihi kimliğine ve iklim koşullarına en uygun biçime bürünmüştür. Seyyahlar, Diyarbakır evlerinde kubbe bulunmadığını, Mardin ve Musul evleri gibi düz inşa edildiklerini, alt katlarının oymalı taşlarla, üst katların da taştan yapıldığını, evlerin yapımında kullanılan taşın bazalt olduğunu ve evlerin fazla sık olmadığını, Diyarbakır evlerinin tek katlı, kerpiçten, düz toprak damlı yapılar olduğunu, Urfa'daki evlerin genellikle beyaz kireç taşından yapılmasına karşın, Diyarbakır evlerinin tamamının alt

katlarının siyah bazalt taşından, üst katlarının ise koyu-renkli tuğladan inşa edildiğini, evlerin büyük bir çoğunluğunun, bölgeye yas tutan bir kent havası veren, gözenekli siyah bir taştan yapıldığını, Diyarbakır'ın daha fakir mahallelerinde ise taştan yapılı evlerin yerini killi topraktan yapılandırılan evlere terk ettiğini, 19. yy. ilk yarısında kentte 15.000 ev olduğu, 19. yy.'ın sonunda oturulan ev sayının 4.500 olduğunu, evlerin süslü kemerlerle saray biçiminde inşa edildiğini, revaklar ve cumbalı pencerelere sahip olduğunu, uzaktan çok güzel göründüğünü, ancak yakından bakılınca kara taştan ve çamurdan yapılmalarından dolayı bakımsız bir mezarlık görünümü sergilediğini, evlerin kapılarının özellikle Hıristiyan mahallelerinde eşkıyalardan ve dış tehlikelerden korunmak amacıyla geleneğe uygun biçimde çok küçük bırakıldığını, evlerin neredeyse iç içe yapılmasının gerekli hava cereyanına engel olup, bunun da yaşam için sağlıksız bir ortam sunduğunu, kente girmeden önceki bağ evlerinin güzelliğini kaydetmişlerdir.

Diyarbakır'ın Dicle kıyısındaki köşk yapıları, Türk sanatında yerel kent mimarisi açısından çok önemli bir yere sahiptir. Diyarbakır suriçi evleri ile benzerlikler gösteren bu yapılar özellikle içinde yaşayanların gereksinimlerini karşılayacak şekilde tasarlanmışlardır. Köşklerde dikdörtgen plan asal formdur. İki dikdörtgenin dar uçlarının birleştiği "L" plan veya ters "L" plan tipinde olanları da bulunmaktadır. İklim ve kültürel etkilerin bir sonucu olarak tasarlanan bu yapılarda eyvan planı etkileyen en önemli öğe konumundadır. Köşkler eyvanın konumuna göre planlanmıştır. Tek katlı ya da iki katlı olarak yapılmış olup, kimilerinde bodrum katı da bulunmaktadır. Köşkler, geleneksel evler gibi bitişik düzende, avlulu ve komşu mahremiyetini sağlamak amacıyla yüksek duvarlarla çevrili olmayıp, açık arazide konumlandırılmalarının verdiği bir avantajla birbirlerinden uzakta, dağınık yapılmışlardır. Seyyahlar Diyarbakır köşklerinden fazla bahsetmemişlerdir.

Diyarbakır'da Osmanlı döneminde çok sayıda çeşme yapılmıştır. Bu çeşmeler iki grupta kendilerini göstermektedirler. Birincisi, anıtların ve evlerin cephelerine yerleştirilmiş bulunan yapılardır. Diğeri ise, herhangi bir yapıdan bağımsız ve kemerli olup klasik çeşme biçiminde olanlardır. Her iki gruba ait çeşmelerde de, bölgesel özellikler varlığını duyurmaktadır. Diyarbakır'ın kuzeyinde, dağlık çevrede görülen Eyvan Tipi Çeşmelerin, Diyarbakır kent merkezinde fazla yaygınlık kazanamadığı görülmektedir. Seyyahlar, kentin su kaynaklarından, sularının oldukça bol ve lezzetli olduğundan, kentte çok sayıda su fışkıran çeşmeler bulunduğundan, 19. yy. sonlarında halka açık 130 çeşme ile özel evlerin avlularında yapılmış 300 çeşme bulunduğundan söz etmektedirler.

16. yüzyıl klasik dönemin ve 18. yüzyıldan itibaren de batılılaşma süreci etkisindeki Osmanlı mimarisi Diyarbakır'da örneklenmiştir. 19. yüzyıl sonlarında Tanzimat'ın ve yeni yönetim anlayışının etkisiyle Diyarbakır'da gereksinimi duyulan kamu yapılarına önem verilmiş ve bu bağlamda kışla, yönetim ve okul binaları inşa edilmiştir. Bu yapılarda biçimsel anlamda geleneksel tarza tıpatıp uymayan bir üslup kendini gösterse de bunlar tamamen geleneğe ters düşmemiştir. 19. yüzyılda da yerel yapım geleneğinin ısrarla sürdürüldüğü gözlenmektedir.

Osmanlı Diyarbakır yönetiminde merkeziyetçi olmaktan çok dolaylı egemenlik biçimini tercih etmiştir. Bu durumun, Diyarbakır'daki Osmanlı Dönemi mimari yapıtlarının da belgelediği üzere, kültür alanına da yansıyan sonuçları

bulunmaktadır. Mimari yapılarda, Osmanlı mimarisinin özgün çizgileri yerel mimari ile kaynaşmıştır. Yerel gereç kullanımı ile yörenin geçmişi yüzyıllar öncesine dayanan mimari geleneği Osmanlı potasında birleşerek Diyarbakır'a özgü muhteşem bir mimari üslup yaratılmıştır.

Özellikle büyük boyutlu anıtsal yapılarda mimari kuruluş açısından merkezi bir sistem varlığını duyurmakla beraber, kullanılan malzeme ve yapıların iklim koşulları göz önüne alınarak oluşturulmasından dolayı Doğu ve Güney-doğu Anadolu'nun bölgesel özellikleri bütün yapı türlerinde kendini göstermektedir. Kullanılan malzeme ve iklim yapıların oluşturulmasında etkin olmuş ve bu özellikler süreklilik göstererek bir bütünlük duygusu yaratmıştır. Diyarbakır Osmanlı Dönemi Mimarisi'nde kullanılan yerel gereç, iklim özelliklerinin yapılara yansıması ve bezemedeki ayrıntılar şeklindeki bölgesel özellikler mimaride yoğun olarak varlığını duyurmaktadır.

Diyarbakır Osmanlı döneminde külliye programları, camileri, mescitleri, medreseleri, türbeleri, hanları, hamamları, kamu yapıları, köşk-konak-evleri ve çeşmeleri ile çağının mimari açıdan en güzel örneklerini sergilemiştir. Örneklerin temsil ettiği gibi, Diyarbakır Osmanlı döneminde çok yönlü etkiler, zengin ve köklü bir gelenek içinde oluşan yapılarla donatılmıştır.

7. ÖZET

Geniş bölgeleri birbirine bağlayan ana yolların kesiştiği bir notada bulunan Diyarbakır, bu stratejik konumundan dolayı her dönemde önemli bir merkez niteliği taşımıştır. Neolitik dönemden günümüze kadar uzanan tarihsel süreçte 26 büyük medeniyete tanıklık eden kentte her döneme ait izlere rastlanmaktadır. Anadolu'da İslam kültürüyle en erken karşılaşan yerlerinden biri olan kent, 7. yüzyılda başlayan bu süreçte farklı siyasi yapıların egemenliği altına girmiştir. 11. yüzyılda tanıştığı Türk egemenliği ile birlikte değişik etki alanları içinde kalan kent, bu etkiler sonucu çeşitli görünümler sergileyen fiziksel bir ortama kavuşmuştur.

Osmanlı döneminde adını taşıdığı beylerbeyliğinin merkezi olarak bölgedeki önemli stratejik noktalardan biri olan Diyarbakır'daki Osmanlı eserleri, Güneydoğu Anadolu Bölgesi içinde Osmanlı kimliğini en güçlü yansıtan örnekler arasındadır. Bölgenin geleneksel yapı malzemesinin taş olması sebebiyle yapılarda bazalt, kalker, mermer kullanılmıştır. Yapılardaki bezemelerde ise Osmanlı öncesi sanat gelenekleri ile yerli özelliklerin de etkili olduğu görülmektedir. Diyarbakır'ın yanı sıra başkentten uzak bölgelerdeki Osmanlı yapılarında yerel beğenilerin ağır basması, Osmanlı mimarının bu konuda serbest görüşlü davrandığını göstermektedir.

Osmanlı formlarının ve mekân anlayışının, bölgedeki Ermeni ve Suriye mimari geleneklerine dayanması ve yerel mimarlık anlayışlarıyla birleşmesi, Diyarbakır'daki büyük Osmanlı yapılarına kendine özgü havayı kazandırmıştır. Diyarbakır, mimari açıdan Ortadoğu'nun en zengin kentlerinden biridir. Kent; dini, sivil ve askeri yapılarının sayısı ve niteliği bakımından bu dönemin Şam, Halep, Bağdat ve Bursa gibi daha ünlü kentleriyle yarışacak güçtedir.

Kentin çeşitli devirlerinden birbirine miras kalan kent dokusu büyük ölçüde korunmuş; farklı yönetimler, farklı kültürleri ve farklı mimari değerleri beraberinde getirmiştir. Bıraktıkları farklı kültür ve mimari değerlerle Diyarbakır'da kent dokusu üzerinde izleri büyük olan yönetimler Artuklu, Akkoyunlu ve Osmanlı yönetimleridir. Bugün kentte varlığını sürdüren yapıtlar da bu dönemlerin eserleri olup, büyük ölçüde Osmanlı dönemini temsil etmektedirler.

Daha önceki dönemlerde ana yol akslarıyla birbirinden ayrılmış dört bölümden oluşan kent, Akkoyunlular döneminde cami, mescit, tekke ve zaviye gibi yapılar etrafında yerleşen Türkmen gruplarınca artık fiziksel sınırların ötesinde sosyal içerikli mahallelere ayrılmıştır. Osmanlı kentinin çekirdeği bir ulu camiyi, bir bedesteni, çarşıyı ve hanları içeren anıtsal bir yapı topluluğunun çevresinde toplanmıştır. Osmanlılar da tıpkı Akkoyunlular gibi inşa ettikleri cami ve mescitlerin etraflarında yeni mahallelerinin oluşmasına sebep olmuşlar, daha sonrada kentin gelişimi ve gereksinimi doğrultusunda dini, sivil ve askeri yapıları inşa etmişlerdir.

Üslubu, farklı malzemesi ve yapıya gösterilen özen sayesinde Diyarbakır mimarisi Anadolu'daki en çekici ve farklı mimari tarzlardan birini oluşturmaktadır. Kuruluşundan bugüne kadar yeri değişmemiş ender kentlerden biri olan Diyarbakır, zengin tarihi olan Hıristiyan ve İslam Dünyası eserlerini bünyesinde barındırmasıyla bir müze-kent görünümü sunmaktadır. Osmanlı döneminde büyük bir eyaletin

merkezi olan şehir zengin kültürel mirası ve doğal güzellikleri ile bu açık hava müzesi görünümünü yoğunlukla Osmanlı döneminde edinmiştir.

Kenti çeşitli dönemlerde ziyaret eden seyyahlar da kent dokusu, mimari yapılar ve mimari doku üzerine sübjektif bilgiler vermişlerdir. Ancak bazıları Osmanlı dönemine ait bilgi ve belgelerin yeterince olmamasından dolayı, dikkatli okunduğundan bazı eksiklikleri giderecek niteliktedir.

7.1. SUMMARY

Diyarbakır, having been in the junction of the main roads that connects the wide areas, has always carried an important role of center in each period due to its strategical location. The city, which has testified 26 great civilizations in historical process extending from The Neolithic period to the present, has traces belonging to every period. Diyarbakır was one of the earliest places in Anatolia encountered with the Islamic culture and came under the sovereignty of different political structures in this process starting in the 7th century. Having met with the Turkish sovereignty in the 11th century, the city has been under the different domains and had gained a physical environment exhibits a variety of views as a result of this effect.

The Ottoman works in Diyarbakir, one of the important strategic point in the region as a center of state (province) bearing its name during the Ottoman era, are the most powerful examples reflecting the Ottoman identity in the Southeastern Anatolia Region. Basalt, limestone (calcareous) and marble have been used in the buildings because of being the stone is the traditional building material of the region. In the decorations of the buildings, prior art traditions from the Ottoman and local features are also seen to be effective. The preponderance of local tastes in Ottoman structures in remote areas of the capital city as well as in Diyarbakır shows us that Ottoman architect acted as a free sighted.

The combination of the Ottoman forms and sense of space with the sense of local architecture based on the Armenian and Syrian traditions of the region have the Otoman structures in Diyarbakır won their unique (own) style. Diyarbakir is one of the richest cities of the Middle East in terms of the architecture. In terms of the number and quality of the religious, civil and military structures, The city has the power to compete with the more famous cities such as Damascus, Aleppo, Baghdad and Brussa.

The city's urban fabric inherited from one to another from the various ages has largely preserved; different administrations has brought different cultures and different values of architecture with themselves. Artuqid, Akkoyunlu and the Ottoman administrations had left larger traces on the urban tissue with their different cultural and architectural values. Today, the works surviving in the city are the works of this period, and largely represent the Ottoman period.

In the earlier periods, the city, being constituted of four physical parts separated from each other by roads, is divided any more into neighborhoods with social contents beyond the physical borders by the Turkmen social groups placed around the buildings such as mosques, small mosque, dervish lodge and a small dervish lodge in the Akkoyunlu period. The core of the city is collected around a community of monumental buildings that consists of a grand mosque, a market where antiques, objects d'arts, jewelry, etc. are sold, a bazaar and inns. Just like the Akkoyunlus, The Ottomans had also caused the formation of the new neighborhoods around the mosque and the small mosques they built. Afterwards, they have built the religious, civil and military structures in accordance with the development and the requirements of the city.

Diyarbakir architecture is one of the most attractive and different architectural genres in Anatolia by the agency of its style, its different material and The Solicitude shown to construction. Diyarbakır, which is one of the rare cities that its place has not changed since its establishment, offers a museum-city view by embodying the Christian and Islamic world works that have rich histories within themselves. The city, being a center of a huge state (province) during the Ottoman era, has intensely adopted this open-air museum landscape with its rich cultural heritage and natural beauties in the Ottoman period.

Travelers who visited the city during various periods had also given some subjective information on urban texture, architecture of the buildings and architectural texture of the city. However, because of the lack of enough information and documents belonging to the Otoman period, some of them have the quality of removing some defects when they have been read carefully.

8. KAYNAKLAR

ACUN, Fatma, "16. yüzyılda Diyarbakır Şehrindeki Ekonomik Faaliyetler", *I. Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu*, 27-28 Ekim 2000 Ankara, Ankara, 2001, s. 201-209.

ACUN, Hakkı, "Erken Devir Osmanlı Mimarîsi", *Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, 10, Kültür ve Sanat, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.137-148.

_____, "Erken Devir Osmanlı Mimarisi", *Yeni Türkiye*, Yıl:6, Sayı:34, Temmuz-Ağustos 2000, Osmanlı Özel Sayısı, s. 372-383.

_____, "Ejder Motifli Kapı Tokmakları ve Değişik Örnekler", *Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar, Güner İnal'a Armağan*, Ankara, 1993, s. 1-19.

_____, *Manisa'da Türk Devri Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1999.

AHUNBAY, Zeynep, "Osmanlı Medreseleri", *Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, 10, Kültür ve Sanat, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.301-307.

_____, "Osmanlı Medreseleri", *Yeni Türkiye*, Yıl:6, Sayı:34, Temmuz-Ağustos 2000, Osmanlı Özel Sayısı, s. 452-456.

AINSWORTH, William Francis, *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldes, and Armenia*, Vol.I, London, 1842.

AKA, İsmail, "Diyarbakır'da Akkoyunlu Hakimiyeti", *Türk Kültürü*, S. 325, Mayıs 1990, s. 40-47 (Aynı yazı: *Ziya Gökalp Dergisi*, S. 78, Eylül 1995, s. 23-33.

AKBULUT, İlhan, *Diyarbakır,* İzmir, 1996.

_____, *Diyarbakır*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayını, No:8, Cansan Basımevi, İstanbul, Temmuz, 1998.

_____, "Diyarbakır'ın Görkemli Evleri ve Kapı Tokmakları", *Kültür ve Sanat*, İş Bankası Yayınları, S. 28, Aralık 1995, s. 62-64.

_____, "Diyarbakır Hanları ve Eski Evleri", *İlgi*, S. 79, 1994, s. 3-7.

AKOK, Mahmut, "Diyarbakır Ulu Camii Mimari Manzumesi" *Vakıflar Dergisi*, VIII, Ankara, 1969, s. 113-140.

AKSU, Hatice, "Rumî Motifin İlk Öncüleri", *Türkler*, C. 4, Ankara, 2002, s. 182-192.

AKTEMUR, Ali Murat, "Türk Ahşap İşçiliği", *Türkler*, 6, Ankara, 2002, s. 99-105.

AKURGAL, Ekrem, "Mimar Sinan ve Türk Yapı Sanatı", *Kültür ve Sanat*, S. 38, Ankara, Haziran 1998, s. 3-8.

AKYILDIZ, Ali, "Osmanlı Merkez ve Taşra Teşkilâtlarının Yeniden Yapılanma Süreci (1836-1856)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 3, 2000, İstanbul, s. 57-92.

ALPAN, Seyfi, "Selçuk Devleti ve Diyarbakır", *Karacadağ*, S. 5, Haziran 1938, s. 1-3.

_____, "İnaloğulları ve Diyarbakır", *Karacadağ*, S. 15, Nisan 1939, s. 8-9.

_____, "Diyarbakır'ın Ekonomik Hayatına Toplu Bakış" *Karacadağ*, S. 17, Haziran 1939, s. 11-14.

ALPER, Mehmet, "Diyarbakır Surları ve İçkale", *Albert Gabriel (1883-1972) Mimar, Arkeolog, Ressam, Gezgin,* YKY, İstanbul, 2006, s. 93-107.

ALTUN, Ara, *Anadolu Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*, İstanbul, 1978.

_____, *Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet*, İstanbul, 1988.

_____, "Behram Paşa Camii", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 5, İstanbul 1992, s. 356-357.

_____, "Deliller Hanı", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 9, İstanbul, 1994, s. 140-141.

_____, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Çini ve Seramikleri", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Doruğu. XVI. Yüzyıl Teknolojisi*, İstanbul, 1999, 155-169.

_____, "Osmanlı Çiniciliğinde İznik", *Yeni Türkiye*, Yıl:6, Sayı:34, Temmuz-Ağustos 2000, Osmanlı Özel Sayısı, s. 669-675.

ANDREASYAN, Hrant D., *Polonyalı Simeon'un Seyahatnâmesi*, Baha Matbaası, İstanbul, 1964.

ANONİM, *Cumhuriyetin 15. Yılında Diyarbakır*, Diyarbakır, 1938.

_____, *Diyarbakır*, Ankara, 1990.

_____, *Diyarbakır'ı Tanıtan Adam Yazar Şevket Beysanoğlu'na 70. Yaş Armağanı,* Ziya Gökalp Derneği (ZGD) Yayını, Ankara, 1991.

ARIK, Oluş, "Osmanlı Mimarisinin Gelişimine Genel Bakış", *Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, 10, Kültür ve Sanat, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 102-114.

_____, "Anadolu'daki Mimari Tezyinatımızda Arkaik Karakter", *Önasya*, VI-72, Ankara 1971.

ARIK, Rüçhan, "Batılılaşma Dönemi Anadolu Türk Mimarisine Bir Bakış", *Yeni Türkiye*, Yıl:6, Sayı:34, Temmuz-Ağustos 2000, Osmanlı Özel Sayısı, s. 429-442.

ARSEVEN, Celal Esat, *Türk Sanatı Tarihi. Menşeinden Bugüne Kadar Mimari, Heykel, Resim, Süsleme ve Tezyini Sanatlar*, İstanbul, s. 1955-1959.

_____, "Bezeme", *Sanat Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul, 1983, s. 218-240.

_____, "Cami" Maddesi, *Sanat Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul, 1983, s.324-328.

ARSLAN, Rıfkı, "Diyarbakır Tarihî Kentsel Kesiminde Toplumsal Ekonomik ve Mekânsal Yapı Özellikleri", *Diyarbakırı Tanıtan Adam Şevket Beysanoğlu'na 70 Yaş Armağanı*, Ankara, 1991, s. 90-108.

_____, "Kentleşme ve Sürdürülebilirlik Açısından Diyarbakır Kenti", Mozayik, Yıl:3, Sayı:30, Nisan 1998, s. 28-33.

_____, "Diyarbakır Kentinin Tarihi ve Bugünkü Konumu", Diyarbakır: Müze Şehir, İstanbul, 1999, s. 81-107.

ARTUK, İbrahim, *Mardin Artukoğulları Tarihi*, İstanbul, 1934.

_____, "Diyarbakır ve Mardin'in Bazı Önemli Yapıları", *İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü (TE) Dergisi*, Sayı:2, Ekim, İstanbul 1971. s. 65-74.

ASLANAPA, Oktay, *Anadolu'da Türk Çini ve Keramik Sanatı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü (TKAE) Yayını, İstanbul, 1965.

_____, *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi: başlangıcı ve gelişmesi*, Ankara, 1991.

_____, *Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı*, İstanbul, 1977.

_____, *Türk Sanatı*, İstanbul, 1984.

_____, *Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri*, Ankara, 1996.

_____, *Türk Sanatı*, 6. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003.

_____, *Osmanlı Devri Mimarisi*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2004.

_____, "Diyarbakır Sarayı Kazısı İlk Raporu (1961)", *Türk Arkeoloji Dergisi*, Sayı: XI/2, (1961) s. 10-18.

_____, "Anadolu'da Türk Minberleri", *İslam Ansiklopedisi*, 8, Eskişehir, 1997, s. 295-304.

_____, "Mihrab", *İslâm Ansiklopedisi*, VIII, Eskişehir, 1997, s. 295-304.

_____, "Minber", *İslâm Ansiklopedisi*, VIII, Eskişehir, 1997, s. 337-339.

_____, "Türkler'de Arma Sanatı", *Türk Kültürü*, (16),2, 1964, s. 40-47.

ASLANAPA, Oktay-Ernest DİEZ, "Minber", *İslam Ansiklopedisi*, VIII, İstanbul, 1979, s. 335-339.

ATASOY, Nurhan, "Tasvir", *İslâm Ansiklopedisi*, XII-1, İstanbul, 1979, s. 32-38.

ATILGAN, Sevay Okay, "Ortaçağ Anadolu'da Türk İslam Mimarisi ve Sanatçılar-I" *Mozaik*, 1/10, İstanbul, Haziran 1996, s. 26-33.

_____, "Ortaçağ Anadolu'da Türk İslam Mimarisi ve Sanatçılar-II" *Mozaik*, 1/11, İstanbul, Temmuz 1996, s. 50-56.

_____, "Ortaçağ Anadolu'da Türk İslam Mimarisi ve Sanatçılar-III" *Mozaik*, 1/12, İstanbul, Ağustos 1996, s. 36-44.

_____, "Ortaçağ Anadolu Türk-İslâm Mimarisinde Sanatçılar" *Erdem*, C. XII, S. 34, Ankara, Mayıs 1999, s. 151-182.

AYVAZOĞLU, Beşir, *Aşk Estetiği, İslam Sanatlarının Temel Prensipleri Üzerine Bir Deneme*, İstanbul, 1996.

_____, *Aşk Estetiği,* Ankara, Birlik Yayınevi, 1982.

_____, *İslam Estetiği,* Ağaç Yayınları, İstanbul, 1992.

_____, "Osmanlı Estetik Dünyasına Bir Bakış", *Yeni Türkiye*, Yıl:6, Sayı:34, Temmuz-Ağustos 2000, Osmanlı Özel Sayısı, s. 319-339.

AYVERDİ, Ekrem Hakkı: *Osmanlı Mimarisinde II. Beyazıd ve Yavuz Sultan Selim Devri*, İstanbul, 1983.

BAKIR, Abdulhalik, "Klasik İslam Kaynaklarında Âmid (Diyarbakır) ile İlgili Bazı Kayıtlar ve Bu Kayıtların Değerlendirilmesi", *1. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004, Bildiriler*, Diyarbakır, 2004, Basım Yeri: O.R.B. Organizasyon, İzmir, 2004. s. 837-848.

BAKIR, Sitare Turan, "Osmanlı Döneminde Şam Üretimi Çinileri", *Türkler*, 12, Ankara, 2002, s. 358-365.

BAKIRER, Ömür, "Anadolu Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı Mimarisinde Taş ve Tuğla İşçiliği", *Başlangıcından Bugüne Türk Sanatı*, Ankara, 1973, s. 225-280.

BALİ, Rıfat N., "Diyarbakır Yahudileri", Diyarbakır: Müze Şehir, İstanbul, 1999, s. 367-389.

BALİN, Remzi, *Diyarbakır*, Diyarbakır 1963.

_____, *Diyarbakır*, İstanbul, 1966.

_____, *Diyarbakır*, Ankara, 1972.

_____, *Diyarbakır Tarihçe, Eski Eserler, Coğrafya, İlçeler, Kültür, Yetiştirdiği Adamlar*, Diyarbakır, 1972.

BALTACI, Cahit, *XVI. Asırda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul, 1976.

BALTACIOĞLU, İ. Hakkı, *Türk Plastik Sanatları*, Ankara, 1971.

_____, *Türklerde Yazı Sanatı*, Ankara, 1985.

BARAN, Mine, "Osmanlı Dönemi Diyarbakır Hanları'ndan Mimari ve Yöresel Üslup", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e 2. Uluslar arası Diyarbakır Sempozyumu*, Diyarbakır, 2006, 557-573.

BARIŞTA, H. Örcün Barışta, *İstanbul Çeşmeleri, Ortaköy Damat İbrahim Paşa Çeşmesi, Hacı Mehmet Ağa Çeşmesi, Taksim Maksemindeki I. Mahmut Çeşmesi*, Ankara, 1993.

BARKLEY, Henry, *A Ride Through Asia Minor and Armenia*, John Murray, London, 1891.

BARTHOLD, W., *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara, 1973.

BAŞ, Gülsen, *Diyarbakır'daki İslam Dönemi Mimarisinde Süsleme*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Van, 2006.

_____, "Diyarbakır'daki Osmanlı Dönemi Taş Minberleri", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e 2. Uluslar arası Diyarbakır Sempozyumu*, Diyarbakır, 2006, 529-549.

BAŞKAN, Seyfi, "Ortaçağ Anadolu Türk Mimarisinde Renkli Taş İşçiliği", *Kültür ve Sanat*, 2/8, İstanbul, Aralık, 1990, s. 50-60, 92.

BATUR, Afife, *Osmanlı Camilerinde Almaşık Duvar Üzerine*, Anadolu Sanatı Araştırmaları II, İstanbul, 1970.

_____, *Osmanlı Camilerinde Kemer, Strüktür-Biçim İlişkisi Üzerine Bir Deneme (1300-1730)*, İstanbul, 1974.

BAYBURTLUOĞLU, Zafer, "Anadolu Selçuklu Devri Büyük Programlı Yapılarında Ön Yüz Düzeni", *Vakıflar Dergisi*, XI, Ankara, 1976.

BAYHAN, Ahmet Ali, *Mısır'da Osmanlı Devri Mimarisi*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Van, 1997.

_____, "Mısır'da Memluk Sanatı", *Türkler*, 6, Ankara, 2002, s. 120-132.

_____, "Güneydoğu Anadolu'da Memluk Sanatı", *Türkler*, 6, Ankara, 2002, s. 133-143.

_____, "Diyarbakır ve Çevresindeki Eyyubi Eserlerinden Örnekler, *I. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri, 20-22 Mayıs 2004,* Diyarbakır 2004, s. 285-323.

BAYKAL, Kâzım, *Diyarbakır Şehri*, Diyarbakır, 1942.

BAYKAL, Kâzım, "Fatih Paşa Camii ve Minareler", *Karacadağ*, I, 5, Diyarbakır, 1938, s. 10-14.

BAYKAL, Kâzım-Süleyman SAVCI, "Diyarbakır Kitabeleri", Karacadağ, I, Diyarbakır, 1939, s. 6-8.

_____, *Diyarbakır Şehri*, Diyarbakır Halkevi Yayını, Diyarbakır, 1942.

BEKLEYEN, Ayhan, Eski Diyarbakır Evlerinin Kitlesel Biçimlenmesi, Dicle Üniversitesi (Di.Ü) Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır, 1993.

BEKSAÇ, A. Engin, "Emeviler (Sanat)", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XI, İstanbul, 1995, s. 104-108.

_____, "Eyyûbîler (Sanat)", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XII, İstanbul, 1995, s. 31-33.

_____, "Fâtımîler (Sanat)", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. XII, İstanbul, 1995, s. 237-240.

BELL, Gertrude Lowthian, *Amurath to Amurath*, London, 1911.

BERCHEM, Max van, *Arabische Inschriften aus Armenien und Diyarbekr*, Leipzig, (1907) 1909.

_____, "Mimârî", *İslâm Ansiklopedisi*, VIII, Eskişehir, 1997, s. 318-322.

BERCHEM, Max van- Joseph, STRZYGOWSKI, *Amida*, Heidelberg-Paris, 1910.

BERK, Nurullah, "İslam Yazısında Plastik İfade", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. IV, S. I-II, Ankara, 1955, 49-53.

BERKTAY, Halil; HASSAN, Ümit; ÖDEKAN, Ayla, *Türkiye Tarihi*, Cilt 1, Osmanlı Devletine Kadar Türkler, Cem Yayınları, İstanbul, 2000.

BEYSANOĞLU, Şevket, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi,* 3 Cilt, Ankara, 2003.

_____, *Bütün Cepheleri ile Diyarbakır*, Ticaret ve Sanayi Odası Yayını, İstanbul, 1963.

_____, *Diyarbakır Tarihi*, Ankara, 1996.

_____, *Diyarbakır Coğrafyası*, Diyarbakır Tanıtma Derneği (DTD) Yayını, İstanbul, 1963.

_____, *Diyarbakır İl Yıllığı*, 1967, Ankara 1967.

_____, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, DTD Yayını, İstanbul 1963.

_____, *Kültürümüzde Diyarbakır*, Ziya Gökalp Derneği Yayını, No:15, San Matbaası, Ankara, 1992.

_____, *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları*, 3 cilt, I. Cilt İstanbul, 1957; II. Cilt İstanbul 1959; III. Cilt Ankara 1978.

_____, *Diyarbakır'da Gömülü Meşhur Adamlar*, Ankara, 1985.

_____, *Kanuni Devrinde Amid (Diyarbakır Şehri)*, İstanbul, 1986.

_____, *İnançları, Gelenek ve Görenekleri ile Yezîdîler*, ZGD Yayını, Ankara, 1988.

_____, "Diyarbakır Tarihine Genel Bir Bakış", *Kültür ve Sanat Dergisi*, 28, Diyarbakır Özel Sayısı, Ankara, Aralık 1995, s. 5-9.

_____, "Bilim, Kültür ve Sanat Dünyamızda Diyarbakır", *Kültür ve Sanat Dergisi*, 28, Ankara, Aralık 1995, s. 24-28.

_____, "Kuruluşundan Günümüze Kadar Diyarbakır Tarihi", *Diyarbakır: Müze Şehir*, Yapı Kredi Yayınları, No:1271, İstanbul, Aralık 1999. s. 38-79.

_____, "Anadolu'nun Kültür ve Medeniyet Tarihinde Diyarbakır", *I. Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu, 27-28 Ekim 2000, Ankara, Ankara* 2001, s. 152-164.

_____, "Diyarbakır Tarihi, Anıtları ve Kitabevleri Üzerine Yapılan Çalışmalara Toplu Bir Bakış", *Ziya Gökalp,* S. 66-67, 1992, s. 14-22.

_____, "Tarih Boyunca Diyarbakır Kentine Takılan Adlar", *Ziya Gökalp,* S. 69, Haziran 1993, s. 7-11.

_____, "Tarih Boyunca Diyarbakır'ın Bilim, Kültür ve Sanat Hayatına Toplu Bir Bakış", *Yedi İklim*, C. IV, S. 35, İstanbul, Şubat 1993, s. 54-59.

_____, "Süryaniler", *Diyarbakır: Müze Şehir*, İstanbul, 1999, s. 360-366.

_____, "Yezidîlik ve Yezidîler", *Diyarbakır: Müze Şehir*, İstanbul, 1999, s. 390-402.

BİLGE, Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul, 1984.

BINDER, Henri, *Au Kurdistan en Mésopotamie et Perse*, Maison Quantin, Paris, 1887, s. 167-214.,

BİNGÖL, Engin, *Diyarbakır İli ve Anahatlarıyla Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır'ı Tanıtan Adam Yazar Şevket Beysanoğlu'na 70. Yaş Armağanı, Ankara 1991, s. 108-113.

BİZBİRLİK, Alpay, *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbekir Beylerbeyliği'nde Vakıflar,* Ankara 2002.

BULDUK, Üçler, "Hülasa-i Ahvali'l-Buldan'a Göre 19. Yüzyılda Diyarbakır Şehri", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, C. I, Ankara 2008, 187-197.

BOZER, Rüstem, "Sinan Eserlerinde Ahşap İşçiliği", *VI. Vakıf Haftası*, Ankara, 1989, s. 327-347.

_____, "Ortaçağ Anadolu Türk Ahşap Sanatında Kündekârî Tekniği", *Türkler*, 7, Ankara, 2002, s. 911-917.

BRANT, James, "Journey through a part of Armenia and Asia Minor, in the year 1835", *The Journal of the Royal Geographical Society*, C. 6, 1836, s. 187-223 (Diyarbakır:209-210).

BRUİNESSEN, Martin van, "The Ottoman conquest of Diyarbekir and the administrative organisation of the province in the 16th and 17th Century", *Evliya Çelebi in Diyarbekir*, Leiden, 1988, s. 13-28.

_____, "The population of Diyarbekir: Ethnic composition and other demografic data", *Evliya Çelebi in Diyarbekir*, Leiden, 1988, s. 29-35.

_____, "Economic Life of Diyarbekir in the 17th Century", *Evliya Çelebi in Diyarbekir*, Leiden, 1988, s. 36-44.

BRUİNESSEN, Martin van; Hendrik BOESCHOTEN, *Evliya Çelebi in Diyarbekir. The relevant section of the Seyahatame. Edited with translation, commentary and introduction*, E. J. Brill, Leiden-New York-København-Köln, 1988.

BRUİNESSEN, Martin van; Hendrik BOESCHOTEN, *Evliya Çelebi Diyarbekir'de,* Çev. Tansel Güney, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

BUCKINGAM, James Silk, *Travels in Mesopotamia*, London, 1827.

CAHEN, Claude, *La Syrie du Nord*, Paris, 1940.

CAN, Cengiz, *Diyarbakır Tarihî Değerlerinin Kronolojik Yerleşmesi ve Şehir Stürüktürü*, Diyarbakır'ı Tanıtan Adam Yazar Şevket Beysanoğlu'na 70. Yaş Armağanı, Ankara 1991, s.113-120.

CANSEVER, Turgut, "Osmanlı Evi", *Yeni Türkiye*, Yıl:6, Sayı:34, Temmuz-Ağustos 2000, Osmanlı Özel Sayısı, s. 475-483.

_____, "Türk Evinin Mimarisi", *Türkler*, C. 12, Ankara, 2002, s. 200-203.

CANTAY, Gönül, "Osmanlı Dönemi Külliyeleri", *Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, 10, Kültür ve Sanat, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 308-317,

_____, "Doğu Anadolu'nun Aldığı Göçler ve Diyarbakır", *1. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004, Bildiriler*, Diyarbakır, 2004, Basım Yeri: O.R.B. Organizasyon, İzmir, 2004. s.25-32.

_____, "Osmanlı Camii Mimarisi'nde Görülen Akkoyunlu Etkileri", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e 2. Uluslar arası Diyarbakır Sempozyumu*, Diyarbakır, 2006, s. 463-483.

_____, "Erken Osmanlı Dönemi Mimarisi", *Türkler*, C. 12, Ankara, 2002, s. 86-102.

CHABOT, J.B., *Chronique de Michel le Syrien Patriarche Jacobite d'Antioche (1166-1199)*, I, Ernest Leroux, Paris, 1989.

CHAPUT, Ernest, *Voyage d'Edutes Géologiques et Géomorphogeniques en Turquie*, E. De Boccard, Paris, 1936.

CHRITCHLOW, K., *Islamic Patterns*, New York, 1976.

CHESNEAU, Jean, *Le voyage de Monsieur d'Aramon: Ambassadeur pour le roy en Levant*, yay. Haz. Charles Henri Auguste Schefer, Paris, 1887.

CHESNEY, Francis Rawdon, *The Expedition for the survey of the Rivers Eupharetes and Tigris*, Vol.I, London, 1850.

CHOLET, Le Comte de, *Voyage en Turquie D'Asie, Armenie, Kürdistan et Mesopotamie*, Librairie Plon, Paris, 1892.

CONARD, M., CAHEN, CL., "Diyarbakır", *The Encyclopaedia of Islam*, s.343-345.

CRESWELL, K. A. C., *Early Muslim Architecture*, Oxford, 1932.

CUINET, Vital, *La Turquie D'asie Geographie Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnée de Chague Province l'Asie-Mineure*, II, Ernest Leroux, Paris, 1891.

ÇADIRCI, Musa, "Genel Çizgileriyle 19. Yüzyılda Diyarbakır (Bazı Gözlemler)", *I. Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu*, 27-28 Ekim 2000, Ankara, Ankara, 2001, 144-152.

ÇAL, Halit, "Osmanlı Kapı Halkaları ve Kapı Tokmakları", *Osmanlı*, 11, Ankara, 1999, s. 275-284.

ÇAM, Nusret, *İslamda Sanat Sanatta İslam*, Ankara, 1997.

_____, "İslam'da Bazı Fıkhî Meselelerin ve Mezheplerin Türk Cami Mimarisine Tesiri", *Vakıflar Dergisi*, XXI, İstanbul, 1990, s. 375-394.

_____, "Tasvir", *İslam Ansiklopedisi*, 12/1, Eskişehir, 1997, s. 33-38.

_____, "Türk Sanatında Sultanların İşveren Olarak Estetik Rolleri", *Vakıflar Dergisi*, XXVII, Ankara, 1998, s. 5-14.

_____, "Mimar Sinan'ın Eserlerinde Mahalli Unsurlar", *Türkler*, C. 12, Ankara, 2002, s. 111-120.

_____, "Anadolu Osmanlı Mimarisinde Osmanlı Öncesi Geleneksel Üslup Havzaları", *İslami Araştırmalar Dergisi,* C. 12, Sayı: 3-4, Ankara, 1999, s. 247-251.

ÇAY, Abdülhalûk, "Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Kültürel Yapısı", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı: 17, İstanbul, Temmuz 1986, s. 37-41.

ÇELİK, Mehmet, *Ortadoğu Mozaiği Süryaniler-Nasturiler*, Elazığ, 1996.

ÇELİK, Nevim, *Diyarbakır Akkoyunlu Dönemi Cami Mihrapları*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Yayınlanmamış Lisans Bitirme Çalışması, Van, 2001.

_____, *16. ve 17. Yüzyıl Diyarbakır Mihrapları*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2004.

ÇİFTÇİ, Pınar, *Diyarbakır'ın Dicle Kıyısı'ndaki Köşk Yapıları*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van, 2007.

DAĞTEKİN, Emine, "Osmanlı Döneminde Amida Eyaletinde Geleneksel Hamam Mimarisi", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e 2. Uluslar arası Diyarbakır Sempozyumu*, Diyarbakır, 2006, 549-557.

DALKILIÇ, Neslihan-Işık AKSULU, "Diyarbakır Kenti, Geleneksel Konut Mimarisi, *Gazi Sanat Dergisi*, Yıl:1, Sayı:1, Ankara, 2000, s. 53-69.

DARKOT, Besim-Mükrimin H. Yınanç, "Diyarbakır", *İslâm Ansiklopedisi,* C. 3, İstanbul, 1945, s. 601-626 ("Coğrafya" kısmı Darkot, "tarih" kısmı Yınanç imzalıdır).

DEĞERTEKİN, Halil, *Müze Şehri Diyarbakır*, Ankara, 1995.

_____, "Diyarbakır Surları", *Kültür ve Sanat*, S. 28, Ankara, Aralık 1995, s. 18-20.

_____, "Diyarbakır Surlarının Bugünkü Durumu", *Diyarbakır: Müze Şehir*, Yapı Kredi Yayınları, No:1271, İstanbul, Aralık 1999. s.178-193.

_____, "Diyarbakır Surlarının Dünü-Bugünü-Yarını", *GAP'ta Diyarbakır,* S. 1, Ocak 1990, s. 14-15.

_____, "Dünden Bugüne Diyarbakır Surları", *I. Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu,* 27-28 Ekim 2000, Ankara, Ankara, 2001, s. 23-30.

DEMİR, Ahmet, *Diyarbakır Hasan Paşa Hanı ve Çermik İlçesinde Bulunan Beş Eser (Çermik Ulu Camisi, Şah Ali Bey Camisi, Çeteci Abdullâh Paşa Medresesi, Tekke Denen Kümbet, Saray Hamamı)*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Yayınlanmamış Lisans Bitirme Çalışması, Van, 2003.

DEMİRİZ, Yıldız, *Erken Osmanlı Mimarisinde Süsleme, I Erken Devir (1300-1453)*, İstanbul, 1979.

_____, "16. Yüzyıl Türk Süsleme Sanatında Natüralist Akımın Gelişmesi", *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarisi ve Sanatı,* İstanbul, 1988, s. 103-112.

_____, "Klasik Dönem Osmanlı Yapılarının Gizlediği Süslemeler", *Kültür-Sanat Dergisi,* 1,(2), 4, 1989, s. 30-33, 89.

_____, "Mimar Sinan'ın Yapılarında Kalem İşleri", *VI. Vakıf Haftası*, Ankara, 1989, s. 315-327.

_____, "Osmanlı Kalem İşleri", *Osmanlı*, 11, Ankara, 1999, s. 297-304.

_____, "Osmanlı Çini Sanatı", *Türkler*, C. 12, Ankara, 2002, s. 350-357.

DENKTAŞ, Mustafa, *Kayseri'deki Tarihi Su Yapıları*, Kayseri, 2000.

DEREN, Hilmi, *Ahşap Yapı Elemanları*, İstanbul, 1980.

DERMAN, Uğur, "Mimar Sinan'ın Eserlerinde Hat Sanatı", *VI. Vakıf Haftası*, Ankara, 1989, s. 301-315.

DİCLEHAN, Şakir, "Bir Kültür ve Uygarlık Şehri Olarak Diyarbakır", *Yedi İklim*, C. IV, S. 35, İstanbul, Şubat 1993, s. 60-65.

DİEZ, Ernst, "An Analysis of Islamic Art", *Ars İslamica*, I, Michigan, 1938, s. 36-45.

_____, "Mukarnas", *İslam Ansiklopedisi*, VIII, Eskişehir, 1997, s. 564-566.

_____, "Mihrap", *İslam Ansiklopedisi*, VIII, Eskişehir, 1997, s. 295-301.

_____, "Minâre", *İslâm Ansiklopedisi*, VIII, Eskişehir, 1997, s. 323-329.

_____, "Minber", *İslâm Ansiklopedisi*, VIII, Eskişehir, 1997, s. 335-337.

DİĞLER, Mustafa, "Mimarbaşı Koca Sinan ve Diyarbakır Behram Paşa Cami", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e 2. Uluslar arası Diyarbakır Sempozyumu*, Diyarbakır, 2006, s. 573-595.

DİKEN, Şeyhmus, "Diyarbekir Diyarım, Yitirmişim Yanarım", *Sanatsal Mozaik*, Yıl:3, S. 30, Nisan 1998, s. 44-48.

"Diyarbakır Adı Üzerine Çalışmalar", *Türk Dili (Türkçe-Fransızca Belleten)*, S. 29-30, Haziran 1938, s. 68-87.

"Diyarbakır", *Hayat Tarih Mecmuası*, S.1, 1968, s. 225-230.

"Diyarbakır", *Yurt Ansiklopedisi*, C. 4, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1982, s. 2303-2350.

"Diyarbakır", *AnaBritannica*, C. 7, Başaran Kitabevi, İstanbul, 1987, s. 333-339.

"Diyarbakır", *Türk Ansiklopedisi*, C. XIII, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1966, s. 378-386.

"Diyarbakır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul, 1994, s. 464-473.

"Diyarbakır", *M.E.B. İslâm Ansiklopedisi*, C. 3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1963, s. 601-626.

"Diyarbakır", Grolier International Americana Encyclopedia, C. 5, Grolier Incorporated-SABAH, Danbury, Connecticut, İstanbul, s. 79-83.

"Diyarbakır", *Türkiye'nin Turizm Değerleri, 2*, Türkiye, T.C. Turizm Bakanlığı Tanıtma Genel Müdürlüğü, Ankara, 2003, s. 601-626.

"Diyarbakır", *Kabartmalar ve Kitabeler Açık Hava Müzesi,* Diyarbakır Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Ankara, [t.y.]

Diyarbakır İl Yıllığı, 1967, Ankara, 1967.

DİYARBEKİR'E BİR BAKIŞ, Diyarbekir Halkevi Yayını, Diyarbekir, 1935.

DOĞANAY, Aziz, "Bulut Motifi ve Osmanlı Sanatındaki İlk Örnekleri", *Dîvân*, 4/6, İstanbul, 1999/1, s. 225-234.

_____, "Osmanlı Mîmârîsinde Tezyînât", *Osmanlı*, C. 11, Ankara, 1999, s. 324-334.

_____, "Osmanlı Türbelerinde Mîmârî Plâstik ve Tezyînât Programı", *Türkler*, C. 12, Ankara, 2002, s. 169-177.

DOLAPÖNÜ, Hanâ, "Hıristiyanlığın Âmid (Diyarbekir)e Yayılışı", *Kara-Amid*, S. 2-4, 1960, s. 347-350.

DÖNMEZ, E. Emine Nazan, "Osmanlı Dönemi Türk Çini Sanatı", *Türkler*, C. 12, Ankara, 2002, s. 366-374.

DUCKETT, William, *La Turquie Pittoresque*, Victor Lecou, Paris, 1855.

DUMAN, Hasan, *Ottoman year-books (Salname and Nevsal)*, İstanbul, 1982.

DUPRÉ, Adrien, *Voyage en Perse*, I, Paris, 1819.

DURMUŞ, Efe, "XII. Yüzyılda Diyarbakır'da Bir Türk Beyliği: İnaloğulları", *1. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004, Bildiriler*, Diyarbakır, 2004, Basım Yeri: O.R.B. Organizasyon, İzmir, 2004. s. 217-220.

DURMUŞ, Tuba İsen, "Diyarbakır'ın Bir Kültür Merkezi Olarak Oluşumunda Sanat Korumacılığının Rolü", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e 2. Uluslar arası Diyarbakır Sempozyumu*, Diyarbakır, 2006, 859-867.

ELDEM Edhem, GOFFMAN Daniel, MASTERS Bruce, *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti. Halep, İzmir ve İstanbul*, (Çev. Sermet Yalçın), İstanbul, 2000.

ELDEM, Sedad Hakkı, *Türk Mimari Eserleri*, İstanbul, [t.y.].

EL-FÂRÛKÎ, İsmâil Râci; El-Fârûkî, Luis Lâmia, *İslâm Kültür Atlası*, Çev: Mustafa Okan-Zerrin Kibaroğlu, İnkılâb Yayınları, İstanbul 1997.

EMECEN, Feridun, "Hadım Ali Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 15, İstanbul, 1997, s. 4-5.

ERAVŞAR, Osman, "*Ortaçağ Anadolu Kentleri*", *Türkler Ansiklopedisi*, VII, Ankara, 1999.

ERDOĞAN, Muzaffer, "Diyarbakır'da Bir Sanat Eseri: Behram Paşa Camii", *Tarih-Coğrafya Dünyası*, c. 2, S. 7-15 Eylül 1959. s. 38-40.

ERGİNBAŞ, Doğan, *Diyarbakır Evleri*, İst. Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yay., İstanbul 1954.

EROĞLU, Ali, *Sosyal ve Ekonomik Yönüyle Diyarbakır*, DTSO Yayını, Diyarbakır, 1984.

ERSOY, Ayla, *Osmanlı Ağaç İşçiliği*, İstanbul, 1993.

ERSOY, Bozkurt, "Diyarbakır Deliller Hanı", *Kültür ve Sanat*, 28, Ankara, Aralık 1995, s. 21-23.

_____, "Osmanlı Şehir-İçi Hanları", *Sanat Tarihi Dergisi*, Sayı:VII-VIII., Yıl:1994, s. 75-97.

ERZEN, Jale Nejdet, *Mimar Sinan Yapılarında Cephe Düzenlemeleri*, İstanbul, 1981.

ETİ, Usman, *Diyarbakır*, İstanbul, 1937.

_____, *Diyarbekir*, Diyarbekir, 1937.

_____, "Diyarbakırlı Melek Ahmed Paşa ve Eserleri", *Karacadağ Dergisi*, S. 2, Mart 1938, s. 9-12.

EVLİYA ÇELEBİ, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, VI, (Çev.Zuhurî Danışman), İstanbul, 1970.

_____, *Seyahatnâme*, IV, (Çev. Mehmet Zıllıoğlu), İstanbul, 1986.

_____, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, IV, (Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman), İstanbul, 2001.

EYİCE, Semavi, "Camii" Maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, VII, İstanbul, 1993. s. 58.

_____, *Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, XXI (1963), No. 1-4.

_____, "Osmanlı Devri Türk Mimarisi", *Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, 10, Kültür ve Sanat, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.79-101.

_____, "Osmanlı Türk Mimarisi", *Yeni Türkiye*, Yıl:6, Sayı:34, Temmuz-Ağustos 2000, Osmanlı Özel Sayısı, s. 340-359.

_____, "Mimar Sinan", *Türkler*, C. 12, Ankara, 2002, s. 79-85.

_____, "Minâre", *İslâm Ansiklopedisi*, VIII, Eskişehir, 1997, s. 329-335.

_____, "Hüsrev Paşa Camii", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 19, İstanbul, 1999, s. 45-46.

_____, "Hüsrev Paşa Türbesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 19, İstanbul, 1999, s. 52-53.

FIRAT, Nurcan İnci, "XX. Yüzyıl Başlarında Görülen Osmanlı Mimarisi", *Yeni Türkiye*, Yıl:6, Sayı:34, Temmuz-Ağustos 2000, Osmanlı Özel Sayısı, 443-451.

FLURY, Von S., *Islamische Schriftbänder Amida-Diarbekr, XI. Jahrhundert*, Basel, 1920.

GABRIEL, Albert-Louis, *Voyages Archéologiques dans la Turquie Orientale*, 2 cilt, Paris 1940.

_____, *Türkiye: Yüz Doksan Altı Fotoğraf*, Haz: Paul Hartmann, Paris, 1953.

_____, *Monuments Turcs d'Anatolie*, I-II, Paris, 1934.

_____, *Diyarbakır Surları*, Çeviren: Kaya Özsezgin, Diyarbakır Tanıtma, Kültür ve Yardımlaşma Vakfı Yayını, Ankara, 1993.

_____, "Mardin ve Diyarbakır Vilâyetlerinde İcra Olunmuş Bir Arkeologya Seyâhatı Hakkında Rapor", *Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi*, S. 1, 1933, s. 134-137.

GARDEN, Robert Jones, "Description of Diarbekr", *Journal of the Royal Geographical Society*, C. 37, 1867, London, s. 182.193.

_____, "Diyarbakır", Çeviren: Hamdi Can Tuncer, *Diyarbakır: Müze Şehir*, Yapı Kredi Yayınları, No:1271, İstanbul, Aralık 1999. s.138-145.

GOODWIN, Godfrey, *Islamic Architecture Ottoman Turkey*, London, 1977.

_____, *A History of Otoman Architecture*, London, 1971.

_____, Sinan; Otoman Architecture and its Values Today, London, 1993.

GÖKHAN BAYDAŞ, Özden, *Diyarbakır ve Mardin'deki Tarihi Kamu Yapıları*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Van, 2007.

GÖYÜNÇ, Nejat, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 2, İstanbul, Nisan 1968, s. 76-80.

_____, "Diyarbakır Beylerbeyliği'nin İlk İdarî Taksimatı", *İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S. XXIII, İstanbul, 1969, s. 23-34.

_____, "Kanuni Devri Başlarında Güneydoğu Anadolu", *Tarih Dergisi*, S. XXIII, İstanbul, 1969, s. 61-74.

_____, "XVI. Yüzyılda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Yönetim ve Nüfus", *Türk Kültürü*, S. 370, Ankara, Şubat 1994, s. 77-87.

_____, "Diyarbakır", *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul, 1991, s. 464-466.

_____; Metin Tuncel, "Diyarbakır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul, 1994, s. 464-472 ("Tarih" kısmı Göyünç, "Bugünkü Diyarbakır" kısmı Tuncel imzalıdır).

GRABAR, Oleg, *İslam Sanatının Oluşumu*, Çeviren: Nuran Yavuz, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988.

_____;O. Hill DEREK, *Islamic Architectura and Its Decoration*, London, 1967.

GÜL, Muammer, "İlhanlılar Döneminde Diyarbakır", *1. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004, Bildiriler*, Diyarbakır, 2004, Basım Yeri: O.R.B. Organizasyon, İzmir, 2004. s. 193-207.

GÜLSEVİL, İnci, "Doğudaki Eski Kültür Merkezi Diyarbakır", *Türkiye Tur. Oto. Kur. Bel.*, S. 308, 1971, s. 2-4.

GÜNDÜZ, Filiz, "Melek Ahmed Paşa Camii", *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 29, Ankara, 2004, s. 44-45.

GÜNEL, Horopiskopos Aziz, *Türk Süryaniler Tarihi*, Diyarbakır, 1970.

GÜNELİ, Zülküf, "Kaybolmakta Olan, Tarih, Kültür ve Mimari Miraslar Kenti Kale-Kent, Diyarbakır", *Türkiye Mühendislik Haberleri*, Sayı: 411-416, 2001, s. 27-30.

_____; BEKLEYEN, Ayhan; YILDIRIM, Mücahit, "Diyarbakır'da Vernaküler Mimari: Köşkler", *Diyarbakır: Müze Şehir*, Yapı Kredi Yayınları, No:1271, İstanbul, Aralık 1999. s. 226-231.

_____; BEKLEYEN, Ayhan; YILDIRIM, Mücahit, "Diyarbakır Geleneksel Konut Mimarisinde Mekân Örgütlenmesi ve Geleneğe Yansıması", *Sanatsal Mozaik*, S. 30, Nisan 1998, s. 38-43.

_____; Ayhan Bekleyen, "Eski Diyarbakır Evi Kitlesel Biçimini Etkileyen Asal Etmenlerin Belirlenmesi", *Yapı*, S. 163, Haziran 1995, s. 68-74.

_____; KEJANLI, Türkân, "Diyarbakır Osmanlı Dönemi Mimari Yapılarından Günümüzde Ayakta Kalan Hanlar ve Özellikleri", *Diyarbakır: Müze Şehir*, Yapı Kredi Yayınları, No:1271, İstanbul, Aralık 1999. s. 252-258.

GÜNKUT, Bedri, *Diyarbekir Tarihi*, Diyarbekir Halkevi Yayını, Diyarbekir, 1937.

HEUDE, William, *Voyage de La Côta de Malabar a Constantinople*, Librairie de Gide Fils, Paris, 1820.

HAKSAL, Ali Haydar, "Kendini Yaşayan Şehir: Diyarbakır", *Yedi İklim*, C. IV, S. 35, İstanbul, Şubat 1993, s. 48-49.

İBN-ÜL EZRAK, *Meyyafarikin ve Amid Tarihi*, (Çev. M.E. Bozarslan) İstanbul, 1975.

İLHAN, Mehmed Mehdi, "Onaltıncı Yüzyıl Başlarında Amid Sancağı Yer ve Şahıs Adları Hakkında Bazı Notlar", *Belleten*, C. LIV, C. 209, Ankara, Nisan 1990, s. 213-222.

_____, "Diyarbakır Fatihi Bıyıklı Mehmed Paşa", *Atatürk ve Diyarbakır*, Diyarbakır Üniversitesi Yayını, 1981, s. 137-162.

_____, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Vakıfları: 1518 ve 1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterlerinden Notlar", *A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi 1992-1994*, c. XVI, S. 27, 1994, s. 45-113.

_____, "XVI. Asırda Diyarbakır Şehrinin Nüfusu ve Mahalleleri", *Şevket Beysanoğlu'na Armağan*, 1991, s. 161-184; *Ziya Gökalp*, S. 62, Haziran 1991, s. 49-72.

_____, "Diyarbakır Şehrinin Suları ve Çeşmeleri", *Diyarbakır: Müze Şehir*, Yapı Kredi Yayınları, No:1271, İstanbul, Aralık 1999. s. 246-252.

_____, "Diyarbakır Tarihi Hakkında Kaynak ve Araştırmalar", *Belleten*, C. LIII, S. 206, Ankara, Nisan 1989, s. 232-236.

_____, "Diyarbakır'ın Türbe, Yatır ve Mezarları", *İslâm Dünyasında Mezarlıklar ve Defin Gelenekleri,* C. I, TTK Yayını, Ankara 1996, s. 179-211.

_____, "Diyarbakır Üzerine Yapılan Araştırmaların ve Kaynakların Genel Değerlendirmesi", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e 2. Uluslar arası Diyarbakır Sempozyumu*, Diyarbakır, 2006, s. 49-75.

_____, "Bıyıklı Mehmed Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 6, İstanbul, 1992, s. 116-117.

İLTER, Türker, "Diyarbakır'da Yapı Malzemesi ve İklimin Mimari Tasarımdaki Etkileri", *GAP'ta Diyarbakır,* S. 3, Mart 1990, s. 12-14.

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu klâsik çağ (1300-1600) / Halil İnalcık; çev. ; Ruşen Sezer,* 3. bs., İstanbul : Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, 2003.

İSMAİL RÂCİ EL FÂRÛKÎ-LUİS LÂMİA EL- FÂRÛKÎ, *İslam Kültür Atlası*, (Çev. Mustafa Okan Kibaroğlu-Zerrin Kibaroğlu), İstanbul, 1999.

İSMAYILOV, Hüseyin Elesgeroğlu, "Tarihde ve Folklorda Diyarbakır", *1. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004, Bildiriler,* Diyarbakır, 2004, Basım Yeri: O.R.B. Organizasyon, İzmir, 2004. s. 799-802.

İZGÖER, Ahmet Zeki, *Diyarbakır Salnameleri* (1286-1323) 1869-1905, 5 cilt, İstanbul, 1999.

JULES LAURENS'ın Türkiye Yolculuğu. Le voyage de Jules Laurens en Turquie, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 1998 (Açıklamalı sergi kataloğu).

KAÇALİN, Mustafa S., "Evliya Çelebi'de Diyarbakır", *Diyarbakır: Müze Şehir*, Yapı Kredi Yayınları, No:1271, İstanbul, Aralık 1999. s. 108-129.

KAFALI, Mustafa, "Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır'ın Türk Tarihindeki Yeri", *1. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004, Bildiriler*, Diyarbakır, 2004, Basım Yeri: O.R.B. Organizasyon, İzmir, 2004. s. 17-20.

KARAKAYA, Enis, "İskender Paşa Camii ve Türbesi", *Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul, 2000, s. 569-570.

KARAN, Cuma, "Diyarbakır'ın İsmi ve Fethi Üzerine Bazı Mülahazalar", *1. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004, Bildiriler*, Diyarbakır, 2004, Basım Yeri: O.R.B. Organizasyon, İzmir, 2004. s. 825-835.

KARPUZ, Haşim, "İslam Öncesi Türk Sanatının İslami Döneme Katkısı", *Genel Türk Tarihi,* III, Ankara, 2002, s. 705-711.

_____, "Türk Evi, Osmanlı Evi", *Yeni Türkiye*, Yıl:6, Sayı:34, Temmuz-Ağustos 2000, Osmanlı Özel Sayısı, s. 484-489.

_____-O. Nuri Dülgerler, "Konya Çeşmeleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi", *Sanatta Anadolu Asya İlişkileri, Prof. Dr. Beyhan Karamağaralı'ya Armağan,* Ankara, 2006.

KAŞGARLI, Mehlika Aktok, "Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun Tarihî İnanç Yapısı", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 40, İstanbul, Şubat 1986, s. 39-75.

KATİP ÇELEBİ, *Kitap-ı Cihannüma*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt: 1, Tıpkıbasım, Ankara, 2009, s. 436-437.

KELEŞ, Bahattin, "Selçuklu-Mervanoğlu İlişkisi ve Diyarbekir Bölgesi'nin Selçuklu Hakimiyetine Alınması", *1. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya*

Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004, Bildiriler, Diyarbakır, 2004, Basım Yeri: O.R.B. Organizasyon, İzmir, 2004. s. 209-216.

KELEŞ, S., "Diyarbakır Evleri", *Kültür ve Sanat Dergisi*, 28, Ankara, Aralık 1995, s. 67-68.

KERAMETLİ, Can, "Osmanlı Devri Çini ve Seramikleri", *Türkiyemiz*, 12, 1980, s. 3-15.

KILAVUZ, Bülent Nuri, *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Minareleri*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Van, 2005.

KILIÇ, Remzi, "Kanuni Sultan Süleyman'ın Irakeyn Seferi'nde (1533-1535) Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Gelişmeler", *Bilig*, 9, Kazakistan, 1999, s. 115-128.

_____, "Diyarbakır ve Güneydoğu Anadolu'nun Osmanlı Devleti'ne Katılması (1515-1517) Ve Sonuçları", *1. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004, Bildiriler*, Diyarbakır, 2004, Basım Yeri: O.R.B. Organizasyon, İzmir, 2004. s. 575-589.

_____, "Osmanlı Devleti'nde Medreseler", *Türk Kültürü*, Sayı: 456, Yıl: XXXIX, s. 205-216.

KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *Kara-Amid (Diyarbakır) Tarihçesi ve Âbidelerinin Küçük Kılavuzu*, Diyarbakır, 1953 (teksir).

_____, "Sefernâme'nin Ahlat-Mafarkın-Amid Üzerine Verdiği Haberlere Ekleme", *Dicle (Diyarbakır)*, S. 2-4, 1960, s. 305-311.

KİŞMİR, Şeref, "Diyarbakır'dan Kulp'a", *Karacadağ*, S. 12, Aralık 1938, s. 11; S. 13, s. 19-20; S. 14, s. 17-18.

KODAMAN, Bayram, "Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdarî Durumu", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 25, İstanbul, Mart, 1987, s. 31-37.

KONYAR, Basri, *Diyarbakır Kitabeleri*, c.II, Ulus Basımevi, Ankara, 1936, s.129-133, 146-147.

_____, *Diyarbekir Tarihi*, Cilt I, II, III. Ankara 1936.

_____, *Diyarbakır Yıllığı*, III, Ankara, 1936.

_____, *Diyarbekir*, I, Ankara, 1936.

KÖŞKLÜ, Zerrin, "XVII. Ve XVIII. Yüzyıl Osmanlı Medrese Mimarisi", *Türkler*, C. 12, Ankara, 2002, s. 162-168.

KUBAN, Doğan, *Anadolu Türk Mimarisinin Kaynak ve Sorunları*, İstanbul 1965.

_____, "Anadolu – Türk Şehri Tarihî Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: VII, Baha Matbaası, İstanbul, 1968, s. 53-73.

_____, "İslam Sanatının Yorumlanması Üzerine", *Anadolu Sanatı Araştırmaları*, II, İstanbul, 1968, s. 11.

_____, "Ortaçağ Anadolu – Türk Sanatı Kavramı Üzerine", *Malazgirt Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s. 103-117.

_____, *Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler*, İstanbul, 1995.

_____, *Sinan'ın Sanatı ve Selimiye*, İstanbul, 1998.

_____, *Mimarlık Kavramları: tarihsel perspektif içinde mimarlığın kuramsal sözlüğüne giriş*, İstanbul, 1998.

_____, "Sinan", Osmanlı Özel Sayısı, *Yeni Türkiye*, Yıl:6, Sayı:34, Temmuz-Ağustos 2000, s. 410-419.

_____, Haz: Ayşe OZİL, *Türkiye'de Kentsel Koruma: kent tarihleri ve koruma yöntemleri*, İstanbul, 2001.

_____, *Osmanlı Mimarisi*, Yem Yayın: 134, İstanbul, Mayıs 2007.

KUNT, Metin; FROQHİ, Suraiya; YURDAYDIN, Hüseyin G.: ÖDEKAN, Ayla, *Türkiye Tarihi*, Cilt 2, Osmanlı Devleti 1300~1600, Cem Yayınları, İstanbul, 2000.

KURAN, Aptullah, *Anadolu Medreseleri*, I, Ankara, 1969.

_____, *Sinan = the Grand old master of Otoman Architecture*, Washington, 1987.

_____, v.d., *Türkiye Tarihi*, Cilt 3, Osmanlı Devleti 1600~1908, Cem Yayınları, İstanbul, 2000.

KURMUŞ, Ömer, "T.C. Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi'nin Diyarbakır ve Çevresi Kaynakları Bakımından Önemi", *1. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004, Bildiriler*, Diyarbakır, 2004, Basım Yeri: O.R.B. Organizasyon, İzmir, 2004. s. 395-399.

KURUYAZICI, Halil, "Diyarbakır", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, I, İstanbul, 1997, s. 461.

KÜRKÇÜOĞLU, A. Cihat, *Şanlıurfa Su Mimarisi*, Ankara, 1993.

Le GOUZ, Boullaye, *Les Voyages et Observations du Sieur de la Boullaye Le Gouz*, Marchand Librairie, Paris, 1657.

LEHMANN-HAUPT, C.F., *Materialien Zur Alteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens*, Berlin, Juni 1906.

_____, *Armenien. Einst und Jetzt. Reisen und Forschungen*, Berlin, 1910.

LORAIN, Thomas, "Diyarbakır Anıtlar Tarihi", *Albert Gabriel (1883-1972) Mimar, Arkeolog, Ressam, Gezgin*, YKY, İstanbul, 2006, s. 85-92.

LORD KINROSS, *Kutsal Anadolu Toprakları*, Çeviren: Gül Yılmaz, Nokta Kitap, İstanbul, 2005.

_____, *Mimar Sinan*, İstanbul, 1986.

LUCAS, Paul, *Reise nach der Levante 1701/04. Armenien, Persien, Türckey und Griechenland*, Hamburg, 1708.

_____, *Voyage du sieur Paul Lucas, fait en M.DCCXIV par ordre de Louis XIV, dans La Turquie, L'Asie, Saurie, Paletsine, Haute et Basse Egypte*, 1719.

LYBYER, A. Howe, "Osmanlı Türkleri ve Doğu Ticaret Yolları", (Çev. Necmi Ülker), *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, III, İzmir, 1987, s. 141-157.

MANSEL, Arif Müfid-ASLANAPA, Oktay, *Sanat Tarihi II*, İstanbul, 1974.

MASSİGNON, Louis, "İslam Sanatlarının Felsefesi", (Çev. Burhan Toprak) *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, I, İstanbul, 1963, s. 1-12.

MAYER, L.A., *Islamic Architects and Their Works*, Genève, 1956.

MEİNECKE, M., *Patterns of Stylistic Changes in Islamic Architecture: Local Traditions Versus Migrating Artists*, New York, 1996.

MERCAN, Mehmet, "Diyarbakır'da İnanç, Örf ve Âdetlerden Bazıları", *Kara-Amid*, S. 5, Nisan 1969, s. 102-105.

MERCİN, Levent, "Diyarbakır'daki Geleneksel Türk El Sanatları Örneklerinden Taş İşçiliği Üzerine İncelemeler", *1. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004, Bildiriler*, Diyarbakır, 2004, Basım Yeri: O.R.B. Organizasyon, İzmir, 2004. s. 375-384.

MERİÇ, Rıfkı Melûl, *Mimar Sinan Hayatı, Eseri*, Ankara, 1965.

MICHAEL, Barry, *Colour and Symbolism in Islamic Architecture*, London, 1996.

MİLLER-ÇAMURDAN, Sema, "Mimar Sinan'ın Hayatı", *Mimar Sinan*, Sandoz Kültür Yayınları, No: 10, İstanbul, 1987, s. 147-159.

_____, "Hüsrev Paşa", *Mimar Sinan*, Sandoz Kültür Yayınları, No: 10, İstanbul, 1987, s. 148.

MOLTKE, Helmut Von, *Feldmareşal Helmut Von Moltke'nin Türkiye Mektupları*, Çeviren: Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1969.

_____, *Zustaende und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839*, Ernst Siegfried Mitler und Sohn, Berlin, 1877.

MÜDERRİSOĞLU, Mehmet Fatih, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Yolları ve Menzil Külliyeleri", *Yeni Türkiye*, Yıl:6, Sayı:34, Temmuz-Ağustos 2000, Osmanlı Özel Sayısı, s. 467-474.

MÜDERRİSOĞLU, Fatih-ARSLAN, Çetin, "Osmanlı Sanatının Malî Kaynakları", *Vakıflar Dergisi*, XXVII, Ankara, 1998, s. 95-101.

MÜLAYİM, Selçuk, *Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler, Selçuklu Çağı*, Ankara, 1982.

_____, *Değişimin Tanıkları, Ortaçağ Türk Sanatında Süsleme ve İkonografi*, İstanbul, 1999.

_____, "Osmanlı Mimarisinden Bir Kesit", *Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, 10, Kültür ve Sanat, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.115-124.

_____, "Türk Süsleme Sanatında Arabesk Problemi", *Arkeoloji Sanat Tarihi Dergisi*, 2, İzmir, 1983, s. 62-85.

_____, "Plastik Sanatlarda Anlatım Biçimleri ve Üslup", *Arkeoloji Sanat Tarihi Dergisi*, III, İzmir, 1984, s. 97-114.

_____, "Yazının Dili", *Thema Larousse*, İstanbul, 1993, s. 279.

_____, "Geometrik Örgüler", *Thema Larousse*, İstanbul, 1994, s. 187-189.

_____, "Türk Sanatı Araştırmacılığında "Köprülü Metodu"nun Yeri ve Önemi", *Vakıflar Dergisi*, XXI, İstanbul, 1990, s. 325-334.

NASIR-I HÜSREV, *Sefernâme*, Çeviri: Abdülvehab Tarzî, İstanbul, 1967.

_____, *Sefernâme*, Çeviri: Abdülvehab Tarzî, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1985.

_____, *Sefername*, (Çev: Abdülvehap Tarzi), MEB Yayınları; 2673, Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi; 723, Ankara, 1994.

NASR, Seyyid Hüseyin, *İslam Sanatı ve Maneviyatı*, İstanbul, 1992.

NAUMAN, Dr. Edmund, *Vom Goldenen Horn zu den Quellen das Euphrat*, München-Leipzig, 1893.

NEDİMOĞLU, Ruhi, *Bir Kültür Yumağı Diyarbakır*, Ankara, 1995.

_____, "Diyarbakır'ın Dünü ve Bugünü", *Çaba*, S. 20-21, 1991, s. 11-13.

NIEBUHR, Carsten, *Voyages en Arabie et en D'autres pays Circonvoisins*, II, Amsterdam, 1776-1780.

_____, *Reisbeschreibung nach Arabien und àndern umliegenden Landern*, Kopenhagen 1778.

_____, *Reisbeschreibung nach Arabien und àndern umliegenden Landern*, Akademische Druck, Graz, Austria, 1968.

OCAK, Ahmet Yaşar, "Osmanlı Kaynaklarında ve Modern Türk Tarihçiliğinde Osmanlı-Safevî Münasebetleri (XVI.-XVII. Yüzyıllar)", *Belleten*, Sayı. 246, Cilt: LXVI, Ağustos, Ankara, 2002, s. 503-516.

OKUMUŞ, Ejder, "Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi'nde Diyarbakır", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, C. I, Ankara 2008, 173-186.

OPPERT, Jules, *Expédition Scientifique en Mésopotamie exécutée par ordre du Gouvernement de 1851 a 1854*, I, Imprimerie Impériale, Paris, 1863.

ORAL, İclâl, *Eski Diyarbakır Evlerinde Malzeme ve Strüktür-Süsleme İlişkileri Üzerine Bir Araştırma*, D.Ü., Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Diyarbakır, 1993.

ORAL, M. Zeki, "Anadolu'da Sanat Değeri Olan Minberler, Kitabeleri ve Tarihçesi", *Vakıflar Dergisi*, V, Ankara, 1962, s. 23-77.

ORHONLU, Cengiz, "Şehir Mimarları", *Osmanlı Araştırmaları*, II, İstanbul, 1981, s. 1-30.

_____, "Osmanlı Döneminde Dinî ve Sosyal Yapıların İnşası ve Tamiratı Üzerine Bazı Bilgiler", *TAÇ Dergisi*, İstanbul, 1987, II/6, s. 23-29.

ORTAYLI, İlber, "Evliya Çelebi'nin Diyarbakır Seyahatnamesi", *Tarih ve Toplum*, C. 13, S. 77, Mayıs 1990, s. 61-62.

ÖDEKAN, Ayla, *Osmanlı Öncesi Anadolu Türk Mimarisinde Mukarnaslı Portal Örtüleri*, İstanbul, 1997.

_____, "Mukarnas Ögesinde Bezemesel Çeşitlilik", Prof. Dr. Kemal Söylemezoğlu'na Armağan, İstanbul, 1982, s. 87-95.

_____, "Mimarlık ve Sanat Tarihi", *Türkiye Tarihi,* I-II-III, İstanbul, 1997.

_____, "Mihrap", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi,* II, İstanbul, 1997, s. 1244.

_____, "Minare", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi,* II, İstanbul, 1997, s. 1244.

_____, "Mukarnas", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, II, İstanbul, 1997, s. 1306.

_____, "Külliye", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi,* II, İstanbul, 1997, s. 1075-1077.

_____, "Medrese", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi,* II, İstanbul, 1997, s. 1188-1190.

_____, "Abbasi Sanatı ve Mimarlığı", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi,* I, İstanbul, 1997.

ÖGEL, Bahattin, "Anadolu Ağaç İşçiliği Hakkında Notlar", *Yıllık Araştırmalar Dergisi*, I, Ankara, 1956, s. 199-236.

ÖGEL, Semra, "Sinan'ın Eserlerinde Süsleme ve Mimarinin Bütünlüğü, *VI. Vakıf Haftası*, Ankara, 1989, s. 347-361.

ÖKTEN, Saadettin, "Osmanlı Kentinde Estetik Üzerine Deneme", *Yeni Türkiye*, Yıl:6, S. 34, Temmuz-Ağustos 2000, Osmanlı Özel Sayısı, s. 331-339.

ÖNDER, Mehmet, "Diyarbakır: Tarih-Kültür-Sanat Şehri", *Kültür ve Sanat Dergisi*, 28, Ankara, Aralık 1995, s. 48-49.

ÖNEY, Gönül, *Türk Çini Sanatı*, Ankara, 1977.

_____, *İslam Mimarisinde Çini*, İzmir, 1987.

_____, "İslam Süsleme ve El Sanatlarına Türklerin Katkısı", *İslam Sanatında Türkler*, İstanbul, 1976, s. 119-126.

_____, "Erken Osmanlı Mimarisinde Çini (XV-XVI. Yüzyıl Başı İznik-Bursa-Edirne)", *Yeni Türkiye*, Yıl:6, Sayı:34, Temmuz-Ağustos 2000, s. 664-668.

ÖNGE, Yılmaz, "Mimar Koca Sinan'ın Türk Mimarisine Getirdiği Bazı Yenilikler", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 11-15 Ekim 1976, Ankara, 1983, s. 1696-1704.

ÖZBEK, Yıldıray, *Osmanlı Beyliği Mimarisinde Taş Süsleme (1300-1453)*, Kültür Bakanlığı Yayınları / 2918, TTK Basımevi, Ankara, 2002.

_____, "Erken Dönem Osmanlı Taş Süslemesi", *Osmanlı*, C. 11, Ankara, 1999, s. 335-355.

_____, "Ortaçağ Anadolu Türk Mimarisinde Süsleme", *Türkler*, 7, Ankara, 2002, s. 893-910.

ÖZCAN, Abdülkadir, "Hüsrev Paşa, Deli; Osmanlı Beylerbeyi ve Veziri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 19, İstanbul, 1999, s. 40-41.

_____, "İskender Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 22, İstanbul, 2000, s. 565-566.

ÖZDEMİR, Nurdane, "Osmanlı Dönemi Türk Sanatında Bezeme Grupları", *Kültür ve Sanat*, S. 37, Ankara, Mart 1998, s. 60-64.

ÖZGÜNAYDIN, Lütfü, "Gidin Diyarbakır'ı Görün", *Yıllar Boyu Tarih*, C. 2, S. 6, Haziran 1979, s. 26-28.

ÖZSAYINER, Z. Cihan, "Mimar Sinan'ın Camilerinin Ana Kubbe Hatları", *Türkler*, C. 12, Ankara, 2002, s. 121-123.

ÖZSEZGİN, Kaya, *Diyarbakır Surları* (Albert Gabriel'den Çeviri), 1993.

_____, "Sanatın Aynasında Bir Tarih Kenti", *Diyarbakır: Müze Şehir*, Yapı Kredi Yayınları, No:1271, İstanbul, Aralık 1999. s. 276-287.

ÖZTÜRK, Mustafa-İbrahim Yılmazçelik, "Ârifî Paşa'nın Seyahatnamesi. Diyarbekir Seyahatı", *Belgeler, Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, C. XVIII, S. 22, TTK. Y., Ankara 1998, s. 91-109 [32 s. Tıpkıbasım].

ÖZTÜRK, Şahabettin, *Bitlis Su Mimarisi*, Bitlis, 2004, 118.

PAMUK, Bilgehan, "Osmanlı-Safevî İlişkilerinin İlk Dönemlerinde Âmid (1514-1515 Yıllarında Âmid Kuşatması", *1. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004, Bildiriler*, Diyarbakır, 2004, Basım Yeri: O.R.B. Organizasyon, İzmir, 2004. s. 599-609.

PARLA, Canan, *Türk İslam Şehri Olarak Diyarbakır*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Eylül 1990.

_____, "Osmanlı Öncesinde Diyarbakır: Kente Hakim Olanlar ve Bıraktıkları İzler", *1. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004, Bildiriler*, Diyarbakır, 2004, Basım Yeri: O.R.B. Organizasyon, İzmir, 2004. s. 285-323.

PEKTAŞ, Kadir, *Tunus'ta Osmanlı Dönemi Mimarisi*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Van, 1997.

_____, "Kuzey Afrika'da Osmanlı Mimarisi", *Osmanlı*, C. 10, Ankara, 1999, s. 541-547.

PETERMANN, *Reisen im Orient, 1852-1855,* 2 Cilt, Verlag von Veit and Comp., Leipzig, 1865.

PREUSSER, Carl, *Nordmesopotamische Baudenkmaeler alt-christlicher und islamischer Zeit*, August Pries, Leipzig, 1911.

PINAR, İlhan (derleyen ve çeviren), *19. yüzyıl Anadolu Şehirleri. Manisa, Edirne, Kütahya, Ankara, İstanbul, Trabzon, Antalya, Diyarbakır, Konya, İzmir*. Akademi Kitabevi Yayını, İzmir, 1998 (s.131-141'de yer alan "Diyarbakır" bölümü Dr. Lamec Saad'ın eserinden aktarılmıştır).

_____, "Gezginlerin Gözüyle Diyarbakır (1701-1924)", *Diyarbakır: Müze Şehir*, Yapı Kredi Yayınları, No:1271, İstanbul, Aralık 1999. s. 146-163.

PINON, Pierre, "Osmanlı Evleri", *Albert Gabriel (1883-1972) Mimar, Arkeolog, Ressam, Gezgin*, YKY, İstanbul, 2006, s.153-166.

PİLEHVARİAN, Nuran Kara, "Osmanlı Çeşme Mimarisi", *Türkler*, C. 12, Ankara, 2002, s. 247-251.

PİRİNÇÇİ, Alev, "Evliya Çelebi'de Diyarbakır", *Kültür ve Sanat Dergisi*, 28, Ankara, Aralık 1995, s. 60-61.

POLONYALI SİMEON, *Polonyalı Simeon Seyahatnamesi*, (1608-1619), Türkçeye çeviren: Hrand D. Andresyan, İstanbul, 1964. (Yeni bs. *Tarihte Ermeniler* adıyla; Çiviyazıları Yay., İstanbul, 1999).

RUBY, Julian, *The Art of Syria and Jazira. 1100-1250,* Oxford, 1985.

_____, "Diyarbakır: a rival to İznik. A sixteenth-century in industry in Eastern Anatolia", *İstanbuler Mitteilungen*, İstanbul, 1977, s. 27-28.

SAKEL, Dean, "Diyarbakır'ın Osmanlılar Tarafından Fethi ve Akkoyunlular Üzerine Görüşler", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e 2. Uluslar arası Diyarbakır Sempozyumu*, Diyarbakır, 2006, 39-49,

SARI, İbrahim, *Şehrimiz Diyarbakır*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, No:2, Prestij Basımevi, İstanbul, 1996.

SARICAOĞLU, Fikret, "Melek Ahmed Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 29, Ankara, 2004, s. 42-44.

SAVCI, Süleyman, *Diyarbekir Şehri*, Diyarbakır, 1946.

_____, "Diyarbakır Kitabeleri", *Karacadağ*, S. 4, Mayıs 1938, s. 3-4; S. 5, Haziran 1938, s. 8-10; S. 6-7, Ağustos 1938, s. 4-6; S. 8-9, Ekim 1938, 4-6; S. 12, Aralık 1938, s. 6-7; S. 13, Şubat 1939, s. 3-8; S. 14, Mart 1939, s. 14-15; S. 15, Nisan 1939, s. 5-6; S. 16, Mayıs 1939, s. 7-8; S. 17, Haziran 1939, s. 3-5.

_____, "Diyarbakır İçkale'si", *Karacadağ*, Sayı: 52, Mayıs 1942, s. 451-453.

_____; Kâzım Baykal, "Diyarbakır Anıtlarını Yapan Mimar ve Mühendislerden Bazıları", *Karacadağ*, S. 42, Ağustos 1941, s. 302-307.

_____; Kâzım Baykal, "Diyarbakır'daki Tarihî Türbeler", *Karacadağ*, S. 50-51, Mart-Nisan 1942, s. 426-428; S. 52, Mayıs 1942, s. 449-450.

SEVGEN, Nazmi, *Anadolu Kaleleri*, C. 1, Ankara, 1955.

_____,; BAYKAL, Kazım, *Diyarbakır Şehri*, Diyarbakır, 1942.

SEVİM, Ali, "Diyarbekir Bölgesinin Büyük Selçuklu İmparatorluğuna Katılması", *Tarih Dergisi*, C. 23, İstanbul, 1969, s. 299-307.

SİLİ, Timur, "Taşların Dili", *Bilig*, 2, Kazakistan 1996, s. 220-227.

SİNCLAİR, T.A. Eastern Turkey: On Architectural and Archaeological Survey, Vol.III, The Pindar Pres, London, 1989, s.166.

SİNEMOĞLU, Nermin, "Mimar Sinan Dönemi Duvar Çiniciliğinin Tekniği ve Gelişimi", *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı*, İstanbul, 1988, s. 241-249.

SOUTHGATE, Horatio, *Narrative of a Tour Through Armenia; Kurdistan; Persia and Mesopotamia*, C. II, London, 1840.

SOYUKAYA, Nevin, "Diyarbakır", *Arkitekt*, S. 430, İstanbul, Ekim 1995, s. 30-47.

SÖNMEZ, Zeki, *Başlangıçtan XVI. Yüzyıla Kadar Anadolu Türk İslâm Mimarisinde Sanatçılar*, Ankara, 1984.

_____, *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı*, Türkiye İş Bankası, İstanbul, 1988.

_____, "Osmanlı Mimarisinin Gelişiminde Hassa Mimarlar Ocağı'nın Yeri, Örgütlenme Biçimi ve Faaliyetleri", *Yeni Türkiye*, Yıl:6, Sayı:34, Temmuz-Ağustos 2000, Osmanlı Özel Sayısı, s. 404-409.

SÖZEN, Metin, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, DTD Yayını, İstanbul, 1971. , *Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi,* Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayını, İstanbul, 1981.

_____; ve bşk., *Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları : 149, Çeltüt Matbaacılık Koll. Şti., İstanbul, 1975.

_____; *Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi,* Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayını, İstanbul, 1981.

_____, *Anadolu Medreseleri*, C. 1, İstanbul 1970; C. 2, İstanbul 1972, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Mimarlık Tarihi ve Rölöve Kürsüsü Telif Yayınları, 10 b.

_____, *Anadolu Kentleri*, İstanbul 1971.

_____, "Büyük Suların, Büyük Kültürlerin Kenti: Diyarbakır", *Arkitekt*, S. 430, Ekim 1995, s. 26-28.

_____, "Diyarbakır'da Türk Mimarisi", *Kültür ve Sanat*, 28, Diyarbakır Özel Sayısı, Ankara, Aralık, 1995, s. 10-11.

_____, Uğur, TANYELİ, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2001 (1996?).

SÖZER, Ahmet Necdet, *Diyarbakır Havzası*, DTD Yayını, Ankara, 1969.

STARK, Freya, *Riding To The Tigris*, London, 1959.

STRYZGOWSKİ, Josef, "Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi", *Türkiyat Mecmuası*, II, III, İstanbul, 1930-1935, s. 1-80.

SÜMER, Faruk, "Diyarbakır Şehri Yönetimi ve Yöresinde İnaloğulları Beyliği", I-II. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri, Konya, 1993.

ŞİŞMAN, Bekir, "Eski Türk İnançları ve Anadolu'daki İzleri", *Türk Kültürü*, 445, Ankara, 2000, s. 10-11.

_____, "Eyyubiler", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 12, İstanbul, 1995, s. 23.

TANMAN, M. Baha, "Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları / Tekkeler", *Türkler*, C. 12, Ankara, 2002, s. 149-161.

_____, "Fatih Paşa Camii", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 12, İstanbul, 1985, s. 251-252.

TANYELİ, Uğur-Gülsüm TANYELİ, "Osmanlı Mimarisinde Devşirme Malzeme Kullanımı (16-18. Yüzyıl), *Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2/4, İstanbul, 199, s. 23-31.

TAVERNİER, Jean Baptiste, *Les six Voyages de Jean Baptiste Tavernier, en Turquie en Perse et aux Indes*, I, Haz: Chez Gervais Clouzier, Paris, (1679) 1692.

TAYLOR, John George, "Travels in Kurdistan with Notices of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins in therier Neighbourhood", *The Journal of the Royal Asiatic Society*, XXXV, 1865, s. 21-58.

_____, "Route from Erzurum to Diarbekr", *Procedings of the Royal Geografical Society*, XII, 1867-1868, s. 302-305.

TEKELİ, Sevim, "Amid (Diyarbakır) Sarayının Kapısı, *Erdem*, C.12, S.34, Ankara, Mayıs 1999, s. 277-284.

TEKİN, Adil, *Diyarbakır*, (Türkçe-İngilizce) Teknik Ofset, İstanbul, 1971.

_____, *Fotoğraflarla Diyarbakır*, Türkçe-İngilizce İzahlı, Diyarbakırı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayını, Diyarbakır, 1964.

_____, *Diyarbakır Albümü*, Adana, 1982.

_____, *Diyarbakır, Anadolu Tarihinin Taşlara Yazıldığı Kent*, Diyarbakır, 1997.

TEXİER, Charles, *Description de l'Armenie, de la Perse et de la Mesopotamie*, Paris, 1842-1855.

TIZLAK, Fahrettin, "Osmanlı Devleti'nde Ham Bakır İşleme Merkezleri Olarak Tokat ve Diyarbakır", *Belleten*, 224-226, 1995, s. 643-659.

TOFAN, Ramazan, *Diyarbakır Dış Surlarında Bulunan Üç Burç ve Kapılar*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Yayınlanmamış Lisans Bitirme Çalışması, Van, 2001.

TOKAY, İbrahim, *Diyarbakır*, İstanbul, 1937.

TOLGA, Pelin, *Türk Mimarisinde Süsleme Sanatı*, İstanbul, 1986.

TOP, Mehmet, "Ortaçağ Türk Mimarisinde Mihrap", *Türkler*, 6, Ankara, 2002, s. 87-105.

_____, "Diyarbakır'daki Akkoyunlu Dönemi Mihrapları", *1. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004, Bildiriler*, Diyarbakır, 2004, Basım Yeri: O.R.B. Organizasyon, İzmir, 2004. s. 325-345.

_____, "Diyarbakır'da Osmanlı Dönemi Mihrabları", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e 2. Uluslar arası Diyarbakır Sempozyumu*, Diyarbakır, 2006, 501-529.

TORGAY, Haluk, "Diyarbakır Evleri", *Arkitekt*, Yıl: 1, 1947, s. 180-188.

TOYNBEE, Arnold, "Tarihte Diyarbakır", *Kara-Amid Dergisi*, II/6-7, s.121-124.

TUĞLACI, Pars, *Osmanlı Şehirleri*, İstanbul, 1985.

TUNCEL, Metin, "Diyarbakır", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 9, İstanbul, 1991, s. 469-472.

TUNCER, Orhan Cezmi, *Diyarbakır Camileri*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara, 1996.

_____, *Anadolu Kümbetleri,* Cilt I, Ankara 1986.

_____, *Anadolu Kümbetleri,* Cilt II, Ankara 1991.

_____, *Anadolu Kümbetleri,* Cilt III, Ankara 1991.

_____,*Diyarbakır Evleri*, DBB Yayını, Ankara, 1999.

_____, *Diyarbakır Kiliseleri*, DBB Yayını, Ankara, 2002.

_____, "Diyarbakır Kenti Kimliği", *I. Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu,* 27-28 Ekim 2000. Ankara, Ankara, 2001, s. 164-176.

_____, "Sinan'ın Aynı Plânı Uyguladığı 4 Camide Izgaralı Düzen", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e 2. Uluslar arası Diyarbakır Sempozyumu*, Diyarbakır, 2006, 485-501.

_____, "Diyarbakır Ali Paşa Medresesi", *Ön Asya Dergisi*, Sayı: 66, Ankara, 1971, s. 17-19.

_____, "Anadolu Türk Sanatı ve Yerli Kaynaklarla İlişkisi Üzerine Bir Deneme", *Vakıflar Dergisi*, XI, Ankara 1977, s. 239-270.

_____, "Diyarbakır-Bitlis Kervan Yolu ve Üzerindeki Hanlarımız", *Vakıflar Dergisi*, Cilt: 25, Ankara 1995, s. 9-34.

_____, "Taşın Bezeme Şekli Üzerine Düşünceler", *VII. Vakıf Hasftası,* Ankara, 1990, s. 231-246.

_____, "Diyarbakır, Mardin ve Dolaylarında Bazı Hıristiyan Dinî Yapılarında Türk-İslâm Mimarî Usulleri", *Sanat Tarihi Yıllığı*, Sayı V, İstanbul, 1973, s. 209-239.

_____, "Diyarbakır Ali Paşa Medresesi ve Camisi", *Önasya*, Cilt 6, Sayı 66-67, Ankara, 1971.

_____, "Diyarbakır Evleri", *Önasya*, Yıl 6, Cilt 6, Sayı 65.

_____, "Diyarbakır Evleri", *Diyarbakır: Müze Şehir*, Yapı Kredi Yayınları, No:1271, İstanbul, Aralık 1999. s. 232-245.

_____, "Diyarbakır Anıtları", *Kültür ve Sanat*, S. 28, Diyarbakır Özel Sayısı, Ankara, Aralık 1995, s. 12-17.

_____, "Diyarbakır Camileri", *Diyarbakır: Müze Şehir*, Yapı Kredi Yayınları, No:1271, İstanbul, Aralık 1999. s. 210-226.

TUNÇER, Orhan, "Anadolu Türk Sanatı ve Yerli Kaynaklarla İlişkiler Üzerine Bir Deneme", *Vakıflar Dergisi*, XI, Ankara, 1976, s. 239-270.

TÜFEKÇİOĞLU, Abdülhamit, "Türk Mimarisinde Yazı", *Türkler*, 6, Ankara, 2002, s. 106-119.

TÜMER, Gürhan, "Biçim-İşlev İlişkisi Üzerine", *Yapı*, 158, Ocak, 1995, s. 42-45.

ULUÇAM, Abdusselam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*, Ankara 1989.

_____, "Klasik Dönem Osmanlı Mimarisi", *Osmanlı Tarihi Ansiklopedisi*, 10, Kültür ve Sanat, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 163-183.

_____, "Diyarbakır Dört Köşe", *Yedi İklim*, IV. S. 35, İstanbul Şubat 1993, s. 66-69.

_____, "Doğu Anadolu'daki Hıristiyan ve İslam Mimarisinde Görülen Bazı Sanat Etkileşimleri", *Uluslar arası Sanatta Etkileşim Sempozyumu*, 25-27 Kasım 1998, Bildiriler, Ankara, 2000, s. 260-265.

_____, "Eyyubi Mimarisi ve Sanat Tarihimizdeki Yeri", *Selahaddin Eyyubi Sempozyumu*, 23-24 Kasım 1996, Diyarbakır, 1997, s. 255-266.

ULYA, Vogt-Göknil, "Sinan ve İslam Mimarisi Geleneği", *Mimar Sinan*, Sandoz Kültür Yayınları, No: 10, İstanbul, 1987, s. 146.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt II, Ankara 1964.

ÜÇLER, Rüştü, "Diyarbakır Evlerinin Mimari Bakımından Tetkiki", *Bayındırlık Dergisi*, 1942, s. 7 v.d.

ÜLGEN, Ali Saim, *Mimar Sinan Yapıları* (Katalog)=*the buildings of Mimar Sinan* (Catalogue), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1989.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, İslam *Felsefesi Kaynakları ve Etkileri*, İstanbul, 1993.

ÜNAL, Mehmet Ali, "Diyârbekir'de Osmanlı Hakimiyetinin ve Diyârbekir Beylerbeyiliğinin Kurulması", *1. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır*

Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004, Bildiriler, Diyarbakır, 2004, Basım Yeri: O.R.B. Organizasyon, İzmir, 2004. s. 567-573.

_____, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Diyarbakır Eyaletine Tabi Sancakların İdari Statüleri", *X. Türk Tarih Kongresi*, Ankara 22-26 Eylül 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler, V, Ankara, 1994, s. 2211-2220.

ÜNAL, Rahmi Hüseyin, *Diyarbakır İli'ndeki Bazı Türk-İslâm Anıtları Üzerine Bir İnceleme,* Atatürk Üniversitesi Yayını, Erzurum, 1975.

ÜNALAN, Sıddık, "Mervanoğulları Döneminde Diyarbakır", *1. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004, Bildiriler*, Diyarbakır, 2004, Basım Yeri: O.R.B. Organizasyon, İzmir, 2004. s.169-188.

ÜNVER, Ali Süheyl, *50 Türk Motifi*, İstanbul, 1947.

_____, *Türkish Designs*, İstanbul, 1951.

_____, "Selçuk ve Osmanlı Abidelerinde Muazzam Taçkapılar", *Türk Yurdu*, 10, Ankara, 1960, s. 53-54.

WARKWORTH, Lord M.P., *Notes From a Diary in Asiatic Turkey*, Edward Arnold, London, 1898.

WİLSON, Charles, *Handbook for Travels in Asia Minor, Transcaucasia, Persia*, London, 1895.

WİLSON, Eva, *Islamic Designs*, London, 1988.

YAKIT, İsmail, "Mimar Sinan'ın Eserlerinde Modüler Sistem ve Ebced Hesabı", *Yeni Türkiye*, Yıl:6, Sayı:34, Temmuz-Ağustos 2000, Osmanlı Özel Sayısı, s. 424-428.

YALÇIN, Osman, *Diyarbakır*, İstanbul, 1959.

YALÇINKAYA, Mehmet Alaaddin, "Batılı Seyyahlara Göre Diyarbakır'ın Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Durumu (1800-1850)", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e 2. Uluslar arası Diyarbakır Sempozyumu*, C.I, Ankara, 2008, 199-210.

YENİŞEHİRLİOĞLU, Filiz, "16. Yüzyıl Osmanlı Yapılarında Görülen Mimari Süsleme Programlarında Mimar Sinan'ın Katkısı Var Mıdır?", *Mimarlık*, 5-6, İstanbul, 1982, s. 29-35.

_____, "Osmanlı Dönemi Yapılarında Bulunan Çini Kaplamalar ve Restorasyon Sorunları, *Rölöve ve Restorasyon*, 4, Ankara, 1982, s. 43-64.

_____, Onaltıncı Yüzyıl Osmanlı Yapılarında Görülen Çini Süsleme Programının Gelişimi", *Erdem*, C. 1, S. 2 Ankara, Mayıs, 1985, s. 473-476.

_____, "Sinan Yapılarında Çini Kullanımı", *VI. Vakıf Haftası*, Ankara, 1989, s. 301-315.

YETKİN, Suut Kemal, *İslâm Mimarisi*, Ankara, 1959 (1965?).

_____, *İslam Ülkelerinde Sanat*, İstanbul, 1984.

_____, *İslam Sanatı Tarihi*, Ankara, 1954.

_____,; Özgüç, T.; Sümer, F.; v.d., *Turkish Architecture*, Ankara, 1965.

_____, "Türk-İslam Plastik Sanatlarının Estetiği", *Sanat Dünyamız*, 7, İstanbul, 1976, s. 10-12.

_____, "Abbasiler" (Sanat), *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, I, İstanbul, 1988, s. 49-56.

YETKİN, Şerare, *Anadolu'da Türk Çini Sanatının Gelişmesi*, İstanbul, 1986.

_____, "Türk Çini Sanatından Bazı Önemli Örnekler ve Teknikler", *Sanat Tarihi Yıllığı*, I, İstanbul 1964-1965, s. 36-48.

_____, "Çini", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul, 1993, s. 329-335.

_____, "Abbâsîler" (Sanat), *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. I, İstanbul, 1988, s. 49-56.

YILDIRIM, Mehmet, *Diyarbakır'daki Hadım Ali Paşa, Nasuh Paşa, Şeyh Arap, Defterdar (Ragıbiye), Aziziye Camileri*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Yayınlanmamış Lisans Bitirme Çalışması, Van, 2001.

YILDIRIM, Mücahit, *Diyarbakır Hasan Paşa Hanı Koruma ve Değerlendirilmesi*, Yıldız Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1996.

YILDIRIM, Savaş, *Diyarbakır Yapılarında Çini Süsleme*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2000.

_____, "Diyarbakır Yapılarındaki Osmanlı Dönemi Çinilerinin Motif ve Kompozisyon Özellikleri", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e 2. Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu*, Diyarbakır, 2006, 595-607.

YILDIZ, İrfan, *Diyarbakır'daki XVI. Yüzyıl Osmanlı Dönemi Camilerinden Dört Örnek*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Yayınlanmamış Lisans Bitirme Çalışması, Van,1998.

_____, *Tarihi Mardin Çeşmeleri,* Mardin, 2010.

_____, *Savur'daki Tarihi Eserler,* İstanbul, 2010.

YILMAZÇELİK, İbrahim, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1995.

_____, "XVIII. Yüzyıl ile XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Eyaletinin İdari Yapısı ve İdari Teşkilatlanması", *Tarih Araştırmaları Dergisi,* Sayı: 29, Cilt:XVIII, Ankara, 1996, s. 217-232.

_____, "Osmanlı Hakimiyeti Süresince Diyarbekir Şehrinde Mahallelerin Tarihî ve Fizikî Gelişim Seyri", *Diyarbakır: Müze Şehir*, Yapı Kredi Yayınları, No:1271, İstanbul, Aralık 1999. s. 194-210.

_____, "Osmanlı Hakimiyeti Süresince Diyarbekir Eyaletinin İktisadi ve Sosyal Durumu", *Diyarbakır: Müze Şehir*, Yapı Kredi Yayınları, No:1271, İstanbul, Aralık 1999. s. 470-512.

_____, "Osmanlı Hakimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaleti Valileri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* X-1, Elazığ, 2000, s. 233-287.

_____, "XVIII. Ve XIX. Yüzyılda Diyarbakır Kalesi ve Surları", *I. Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu,* 27-28 Ekim 2000, Ankara, Ankara, 2001, s. 30-49.

YİNANÇ, Mükrimin Halil, "Diyarbakır" *İslam Ansiklopedisi*, III, Eskişehir, 1997, s. 601-626.

_____, "Diyarbakır", *The Encyclopaedia of Islâm*, II, s. 345-346.

YÜCEL, Erdem, "Osmanlı Ağaç İşçiliği", *Kültür ve Sanat,* 5, Ankara, Ocak 1977, s. 58-68.

_____, "Vakıflarda Onarım Çalışmalarını Yürüten Mimarlar", *Vakıflar Dergisi,* XXVII, Ankara, 1998, s. 231-234.

ZORLU, Cem, "İlk İslam Coğrafyacılarına Göre Diyarbakır", *1. Uluslar arası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, 20-22 Mayıs 2004, Bildiriler*, Diyarbakır, 2004, Basım Yeri: O.R.B. Organizasyon, İzmir, 2004. s. 849-861.

2000'e Beş Kala Diyarbakır, Diyarbakır Valiliği, Diyarbakır, 1995.

9. TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1: 1518 Tarihinde Mahalleler
Tablo 2: 1540 Tarihinde Mahalleler
Tablo 3: 17. Yüzyılda Diyarbakır'ın Mahalleleri
Tablo 4: 18. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır'ın Mahalleleri
Tablo 5: 1785 Tarihinde Diyarbakır'ın Mahalleleri
Tablo 6: 1785-1850 Tarihinde Diyarbakır'ın Mahalleleri
Tablo 7: 1847 Tarihinde Diyarbakır'ın Mahalleleri
Tablo 8: 18. ve 19. yy.'lar arasında Diyarbakır'daki Müslüman Mahalleleri
Tablo 9: Müslüman Olmayanların Oturdukları Mahalleler
Tablo 10: Karışık Mahalleler.
Tablo 11: 16. Yüzyıldaki Seyyahlara Göre Nüfusun Dinlere Göre Dağılımı.
Tablo 12: 17. Yüzyıldaki Seyyahlara Göre Nüfusun Din, Cemaat ve Etnik Gruplara Göre Dağılımı.
Tablo 13: 18. Yüzyıl Seyyahlarına göre Nüfusun Din ve Cemaatlere Göre Dağılımı.
Tablo 14: 19. Yüzyıl Seyyahlarına göre Nüfusun Din ve Cemaatlere Göre Dağılımı.
Tablo 15: 19. Yüzyıl Seyyahlarına göre Nüfusun Etnik Köken ve Cemaatlere Göre Dağılımı.
Tablo 16: 19. yy.'ın Sonunda Diyarbakır Merkez Sancağının Nüfusu:
Tablo 17: 19. yy.'ın Sonunda Diyarbakır İlinin Nüfusu:
Tablo 18: 19. yy.'ın Sonunda Köyleriyle Birlikte Diyarbakır İlinin Nüfusu:
Tablo 19: Diyarbakır Merkez Sancağının Yıllık Ortalama Zirai Üretim ve Tüketimi.
Tablo 20: Diyarbakır Merkez Sancağında Yetiştirilen Hayvanların Yıllık Üretimi.
Tablo 21: Diyarbakır Merkez Sancağının Endüstriyel Üretim ve Tüketim Durumu.
Tablo 22: Osmanlı Döneminde Diyarbakır'da 16. Yüzyıl Yapıları (Çizim:63)
Tablo 23: Osmanlı Döneminde Diyarbakır'da 17. Yüzyıl Yapıları (Çizim:64)
Tablo 24: Osmanlı Döneminde Diyarbakır'da 18. Yüzyıl Yapıları (Çizim:65)
Tablo 25: Osmanlı Döneminde Diyarbakır'da 19. Yüzyıl Yapıları (Çizim:66)
Tablo 26: Diyarbakır'da Osmanlı Dönemi Yapılarının Dağılımı (Çizim:67)
Tablo 27: Osmanlı Döneminde Diyarbakır'da Mevcut ve Mevcut Olmayan Hanlar. (Çizim:68)
Tablo 28: Osmanlı Döneminde Diyarbakır'da Mevcut ve Mevcut Olmayan Hamamlar. (Çizim:69)
Tablo 29: Osmanlı Döneminde Diyarbakır'da Mevcut ve Mevcut Olmayan Çarşı ve Pazar Yerleri. (Çizim:70)
Tablo 30: Diyarbakır Kent Planı Üzerinde Gösterilen Çeşmelerin Listesi (Çizim:71)
Tablo 31: T.A. Sinclair'in haritasında gösterdiği yapıların listesi. (Çizim:72)
Tablo 32: Cami ve Mescit plan tipleri listesi.

TABLOLAR

Tablo 1: 1518 Tarihinde Mahalleler

1- Bâb-ı Mardin
2- Bâbü'r Rûm
3- Bâbü'l-Cebel
4- Bâbü'l-Mâ[759]

Tablo 2: 1540 Tarihinde Mahalleler

1- Câmi-i kebîr
2- Şeyh Muzaffer Câmii
3- Hacı Bahaeddin Mescidi
4- Şeyh Sadi Mescidi
5- Reis-i Atik Mescidi
6- Derviş Hüseyin Mescidi
7- Ali b. Reşid Mescidi
8- Mu'allak Mescidi
9- Siirdî Mescidi
10- Rubaî Mescidi
11- Kubad Beğ Mescidi
12- Hacı Seydi Mescidi
13- Taceddin Mescidi
14- Hacı Ahmet Mescidi
15- Hacı İzzeddin Mescidi
16- Yiğid Ahmed Mescidi
17- Hacı Abdurrahman Mescidi
18- Ahmed Beğ Mescidi
19- Hoca Hızır Mescidi
20- Hasırcı Mescidi
21- İbrahim Beğ Mescidi
22- Hacı Büzürk Mescidi
23- Hoca İsmail Mescidi
24- Lala Beğ Mescidi
25- Kubbe-i Cedîdi Mescidi
26-Şeyh Abdurrahman Medresesi
27- Balıklı Tekke[760]

Tablo 3: 17. Yüzyılda Diyarbakır'ın Mahalleleri

1- Şeyh Matar-ı Garp
2- Şeyh Matar-ı Şark
3- Mehmed Paşa-i Garb
4- Cırnik
5- Yiğid Ahmed-i Kebîr
6- Taceddin
7- Çöpi
8- Çukur
9- Hacı Büzürk-i Sağîr
10- Sinan Kethüda
11- Cami-i Kebîr
12- Ahmet Çavuş
13- Hacı Ali
20- Hoca Ahmed
21- Hüseyin Çelebi
22- Hacı Süleyman
23- Şeref Çavuş
24- Hızır İlyas-ı Kebîr
25- Hızır İlyas-ı Sağîr
26- Hacı Bahaeddin
27- Piyale Paşa
28- Şeyh Saîd-i Sağir
29- Çuruğî
30- Hacı Osman-ı Müslim
31- Hacı Büzürk-i Müslim
32- İnayet Ağa

---

[759] Bu tablonun hazırlanmasında yararlanılan kaynaklar: VA., Evkaf, No: 1766, 124; No: 605, 99; No: 627, 329; İbrahim Yılmazçelik, "Osmanlı Hakimiyeti Süresince Diyarbekir Şehrinde Mahallelerin Tarihî ve Fizikî Gelişim Seyri", *Diyarbakır: Müze Şehir*, Yapı Kredi Yayınları: 1271, İstanbul, Aralık 1999, 196; Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 2, İstanbul, Nisan 1968, 78-79.

[760] Bu tablonun hazırlanmasında yararlanılan kaynaklar: VA., Evkaf, No: 1766, 124; No: 605, 99; No: 627, 329; İbrahim Yılmazçelik, "Osmanlı Hakimiyeti Süresince Diyarbekir Şehrinde Mahallelerin Tarihî ve Fizikî Gelişim Seyri", *Diyarbakır: Müze Şehir*, Yapı Kredi Yayınları: 1271, İstanbul, Aralık 1999, 196; Nejat Göyünç, "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 2, İstanbul, Nisan 1968, 78-79.

14- İskender Paşa
15- Mehmed Paşa-i Şark
16- Mehmed Paşa
17- Çaruklu
18- Molla Siyah
19- Körükçü
33- Hoca İskender
34- Müderris
35- Kastal
36- Hoca Maksud
37- Şeyh Yasin[761]

Tablo 4: 18. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır'ın Mahalleleri

1- Arab Katsalı
2- Ayıblar-ı Sağîr
3- Ali b. Reşid
4- Ali Can
5- Ayıplar-ı Kebîr
6- Ali Paşa
7- Ablak
8- Balıklı
9- Babuittin
10- Benli Ali Çavuş
11- Çermik
12- Camiü'n Nebi
13- Cami-i Kebîr
14- Hacı Abdurrahman-ı Müslim
15- Hacce Ahmed-i Müslim
16- Hızır İlyas-ı Kebîr Müslim
17- Hacı İzzettin
18- Hacı Osman
19- Hoca Ali
20- Hacı Büzürk-i Kebîr
21- Derviş Hüseyin
22- Debbağhane
23- Hace Maksud
24- Hace Haçedur
25- Hasır-ı Kebîr
26- Hacı Bahaeddin
27- Hacı Selman
28- Hacı Büzürk-i Sağîr
29- Hüsrev Paşa
30- Hace Ahmed-i Zımmî
31- Hacı İzzeddin-i Zımmî
32- Hızır İlyas-ı Kebîr-i Zımmî
33- Hacı Abdurrahman-ı Zımmî
34- Hasır-ı Sağîr
35- Hızır İlyas-ı Sağîr
36- Hamam-ı Küçük
37- Hacı İzeddin-i Müslim
48- Küçük Kinisa
49- Karagöz
50- Kırklar
51- Köprüyan-ı Zımmî
52- Mescid-i Kubbe-i Siyah
53- Katırpınarı
54- Kastal-ı Zımmî
55- Kubad Beğ
56- Karîb Kastalı
57- Gülmez-i Kebîr
58- Gülmez-i Sağîr
59- Çöpi
60- Çaruğî
61- Lala Beğ
62- Mu'allak
63- Mescid-i Memeddin
64- Molla Bahaeddin
65- Mehmed Paşa-i Şark
66- (Perakende) Mehmed Paşa
67- Mar-Habib
68- Molla Bahaddin-i Zımmî
69- Molla Hennan
70- Mehmed Paşa-i Arab
71- Meryem Sokağı
72- Meryem-i Kebîr
73- Reşid-i Atik
74- Reşid-i Cedid
75- Ruba'i
76- Rumiyan
77- Siirtî
78- Şeyh Said-i Küçük
79- Sarraf Muhammed
80- Mehmed Paşa-i Şark
81- Şeyh Matar-ı Şark
82- Sarraf İskender
83- Sulukî
84- Sinan Kethüda

[761] BA., *Maliyeden Müdevver*. No: 4663, 28-29-30-31-32-33-36-48-50-60 [H. 1018 (1609-1610)]; İbrahim Yılmazçelik, "Osmanlı Hakimiyeti Süresince Diyarbekir Şehrinde Mahallelerin Tarihî ve Fizikî Gelişim Seyri", *Diyarbakır: Müze Şehir*, Yapı Kredi Yayınları: 1271, İstanbul, Aralık 1999, 196.

38- Hacı Süleyman
39- İnayet Ağa
40- İmadiye
41- İskender Paşa
42- İbn-i Sin
43- İbn-i Müderris
44- Kavvas
45- Kılbaş
46- Kastal
47- Kubbe-i Cedîd
85- Şeref Çavuş
86- Şemsîyan
87- Taceddin
88- Til Alo-i Şark-ı Amid
89- Örenli-i Garb-ı Amid
90- Usta Bercis
91- Usta Bercis-i Zımmî
92- Többek Han-ı Zımmî
93- Yahudiyan
94- Yiğid Ahmed-i Kebir

Tablo 5: 1785 Tarihinde Diyarbakır'ın Mahalleleri

1- Ali b. Reşid
2- Ali Can
3- Ayıblar-ı Sağîr-i Müslim
4- Ali Paşa
5- Ablak
6- Arab Katsalı
7- Abdurrahman-ı Zımmî
8- Ayıblar-ı Sağîr-i Zımmî
9- Balıklı
10- Babuittin
11- Benli Ali Çavuş
12- Camiü'n Nebî
13- Cami-i Kebîr
14- Çermik
15- Bekçiyan-ı Zımmî
16- Çaruğî
17- Derviş Hüseyin
18- Debbağhane
19- Gülmez-i Sağîr
20- Gülmez-i Kebîr
21- Garb-ı Amîd-i Evdenli
22- Hace Ahmed
23- Hacı Abdurrahman
24- Hızır İlyas-ı Kebîr
25- Hacı Osman-ı Müslim
26- Hacı Büzürk
27- Hace Maksud
28- Hace Haçedur
29- Hasır-ı Kebîr-i Zımmî
30- Çöpi
31- Hacı Süleyman
32- Hüsrev Paşa
33- Hace Ahmed-i Zımmî
34- Hacı Osman-ı Zımmî
35- Hasır-ı Sağîr Zımmî
36- Hızır İlyas-ı Sağîr
37- Hamam-ı Küçük
48- Kavvas
49- Kılbaş
50- Lala Beğ
51- Kastal
52- Katır Pınarı
53- Kubbe-i Cedîd
54- Kubbe-i Siyah
55- Köprübaşı
56- Küçük Kinisa
57- Kırklar
58- Karagöz
59- Kastal-ı Zımmî
60- Köprüyan
61- Karîb Kastalı
62- Kubad Beğ
63- Mu'allak
64- Memeddin
65- Molla Bahaddin
66- Mehmed Paşa-i Şark
67- (Parekende) Mehmed Paşa
68- Mar-Habib
69- Meryanum
70- Molla Hennan
71- Mehmed Paşa-i Arab
72- Meryem-i Sağîr
73- Meryem-i Kebîr
74- Ruba'i
75- Reşid-i Ceddîd
76- Rumiyan
77 Reşid-i Atik
78- Siirdî
79- Şeyh Matar-ı Arab
80- Şeyh Yasin
81- Şemsiyan
82- Şeyh Matar-ı Şark-ı Zımmî
83- Sarraf İskender
84- Suluki

38- Hasır-ı Kebîr-i Müslim
39- İbn-i Müderris
40- İzzeddin
41- İmadiye
42- Hace Ali
43- İbn-i Sin
44- İskender Paşa
45- Hacı Büzürk-i Kebîr
46- İnayet Ağa
47- İzzeddin-i Zımmî
85- Sinan Kethüda
86- Şeref Çavuş
87- Şark-ı Amid-i Evdenli
88- Taceddin
89- Usta Bercis
90- Usta Bercis-i Zımmî
91- Sarraf Muhammed
92- Yiğid Ahmed-i Kebîr
93- Şeyh Matar-ı Müslim
94- Yahudiyan

Tablo 6: 1785-1850 Tarihinde Diyarbakır'ın Mahalleleri

1- Abdal Mescidi
2- Arab Şeyh
3- Arab Katsalı
4- Ablak
5- Ali Paşa
6- Ali b. Reşid
7- Ali Can
8- Ahmed Paşa
9- Abdulaziz
10- Ayıblar
11- Babuiddin
12- Balıklı
13- Bekçiyan
14- Benli Ali Çavuş
15- Cami'üs-Sefa
16- Cami-i Kebîr
17- Cami'ü'l-Esved
18- Cami'ü'n Nebi
19- Çakal
20- Çobyan
21- Çukadar
22- Çermik
23- Çöpi
24- Çaruği
25- Defterdar
26- Derviş Hüseyin
27- Dürzî Hüseyin
28- Debbağhane
29- Gök (Göl)
30- Garb-ı Amid-i Evdenli
31- Gülmez
32- Hacı Osman
33- Hızır İlyas
34- Hace Haçedur
35- Hüsameddin
36- Hısarlı (Hasır)
37- Hüsrev Paşa
62- Kamışlı
63- Kul Mescidi
64- Kadı Camii
65- Kavas Cafer
66- Kılbaş
67- Kasdal
68- Kavvas
69- Kalenderhane
70- Katırpınarı
71- Kubbe-i Cedid
72- Köprübaşı
73- Kubad Beğ
74- Küçük Kinisa
75- Köprüyan
76- Kırklar
77- Karagöz
78- Lala Bey
79- Molla Bahaddin
80- Mehmed Paşa
81- Melek Ahmed Paşa
82- Mu'allak
83- Mustafa Paşa
84- Murteza Paşa
85- Memeddin Mescidi
86- Mahalle-i Siyah (Kubbe-i Siyah)
87- Mar-Habib
88- Maryemun
89- Meryem-i Sağîr
90- Meryem-i Kebîr
91- Molla Hennan
92- Nalçacı
93- Nasuh Paşa
94- Parakende Mehmed Paşa
95- Rabi'a Mescidi
96- Re'isoğlu
97- Reşîd-i Atik
98- Rumiyan

38- Hamza Beğ Mescidi
39- Hace Ahmed
40- Hacı Abdurrahman
41- Hacı Büzürk
42- Hanzade
43- Hacılı
44- Halid Hasan
45- Hacı Hızır
46- Hace Ali
47- Hace Maksud
48- Hacı Süleyman
49- Hamam-ı Küçük
50- Hiseli Mescidi
51- Hüseyin Efendi
52- İbn-i Müderris
53- İbrahim Bey
54- İskender Paşa
55- İbn-i Sin
56- İbrahim Paşa
57- İmadiye
58- İzzeddin
59- İnayet Ağa
60- Kaşık Budak
61- Karib Katsalı
99- Rubaî
100- Rum Kapusu
101- Sulukiye (Sulukî)
102- Salos
103- Sinanoğlu (Sinan Kethüda)
104- Siirdli (Siirdî)
105- Sarraf Muhammed
106- Sarraf İskender
107- Şeyh Yusuf
108- Şeyh Saîd-i Küçük
109- Şeyh Matar
110- Şeref Çavuş
111- Şeyh Yasin
112- Şarkbaş
113- Şark-ı Amid-i Evdenli
114- Şemsiyan
115- Taceddin
116- Tabanoğlu
117- Usta Bercis
118- Veli Kethüda
119- Yiğid Ahmed
120- Yahudiyan

Tablo 7: 1847 Tarihinde Diyarbakır'ın Mahalleleri

1- Ali b. Reşid
2- Ali Paşa
3- Abdulaziz
4- Ali Can
5- Ablak
6- Abdal Mescidi
7- Arab Şeyh
8- Bahaeddin
9- Balıklı
10- Cami'ü'n Nebi
11- Çobyan
12- Cami'üs-Sefa
13- Camiü'l-Esved
14- Çukadar
15- Cami-i Kebîr
16- Çakal
17- Derviş Hüseyin
18- Defterdar
19- Fatih Paşa
20- Hacı Osman
21- Hacılı
22- Halid Hasan
23- Hacı Ahmed
31- Hüsameddin
32- İbrahim Beğ
33- İbn-i Müderris
34- İskender Paşa
35- İzzeddin
36- İmadiye
37- Kavas-i Sağîr
38- Kılbaş
39- Kadı Cami
40- Kavas-i Kebîr
41- Kaşık Budak
42- Kastal
43- Melek Ahmed
44- Lala Beğ
45- Nalçacı
46- Memeddin
47- Mu'allak
48- Murteza Paşa
49- Reisoğlu
50- Rabi'a
51- Şeref Çavuş
52- Sulukiye
53- Şeyh-i Said-i Küçük

24- Hanzade
25- Göl Camii
26- Hacı Hızır
27- Hüseyin Efendi
28- Hacı Abdurrahman
29- Hacı Büzürk
30- Hüsrev Paşa
54- Şeyh Matar
55- Sinanoğlu
56- Taceddin
57- Tabanoğlu
58- Yiğid Ahmed
59- Veli Kethüda

Tablo 8: 18. ve 19. yy.'lar arasında Diyarbakır'daki Müslüman Mahalleleri

1- Siirdî
2- Mu'allak
3- Kavas
4- Şeyh Said-i Küçük
5- Camiü'n Nebî
6- Sarraf Muhammed
7- Ali b. Reşid
8- Ali Can
9- Balıklı
10- Katır Pınarı
11- İbn-i Müderris
12- Cami-i Kebir
13- Taceddin
14- Memeddin
15- Yiğid Ahmed
16- Ablak
17- Molla Bahaeddin
18- Derviş Hüseyin
19- Kubbe-i Cedid
20- Debbağhane
21- Kubbe-i Siyah
22-İmadiye
23- Hace Ali
24- İbn-i Sin
25- Köprübaşı
26- Abdulaziz
27- Camiü's-Sefa
28- Camiü'l Esved
29- Çakal
30- Çobyan
31- Defterdar
32- Hamza Beğ Mescidi
33- Hanzade
34- Dürzi Hüseyin
35- İbrahim Beğ
36- İbrahim Paşa
37- Kamışlı
38- Kul Mescidi
39- Kadı Cami
40- Kavas Cafer
41- Mustafa Paşa
42- Nalçacı
43- Rabi'a Mescidi
44- Reis-i Atik
45- Şeyh Yusuf
46- Salos
47- Hacılı
48- Veli Kethüda
49- Halid Hasan
50- Göl
51- Şeyh Yasin
52- Karib Kastalı
53- Kubad Bey
54- Şark-ı Amid-i Evdenli
55- Garb-ı Amid-i Evdenli
56- Abdal Mescidi
57- Arab Şeyh
58- Ahmed Paşa
59- Çukadar
60- Hüseyin Efendi
61- Hacı Hızır
62- Nasuh Paşa
63- Rum Kapusu
64- Şarkbaş
65- Kalenderhane[762]

Tablo 9: Müslüman Olmayanların Oturdukları Mahalleler

1- Hace Maksud
2- Mar-Habib
3- Küçük Kinisa
4- Meryemun
5- Bekçiyan
6- Şemsiyan
8- Meryem-i Sağir
9- Köprüyan
10- Sarraf İskender
11- Meryem-i Kebir
12- Yahudiyan
13- Molla Hennan[763]

[762] *Diyarbakır Şer. Sic*. No: 352, s. 28-29-30-31-92: No: 367, 10; No: 313, 180-181-182-183-184-185, No: 310, 52-53-54-55-56, 57; No: 360, 73-74-75; Ayrıca 376, 287, 319, 346,363,347,600,328,370,607,317,594,631,351,377,328,299 ve 588 Nolu Duyarbakır Sicillerinde yer alan çeşitli belgelerden de yararlanılmıştır; İbrahim Yılmazçelik, "Osmanlı Hakimiyeti Süresince Diyarbekir Şehrinde Mahallelerin Tarihî ve Fizikî Gelişim Seyri", *Diyarbakır: Müze Şehir*, Yapı Kredi Yayınları: 1271, İstanbul, Aralık 1999, 208.

7- Rumiyan

Tablo 10: Karışık Mahalleler

1- Mehmet Paşa
2- Parekende Mehmed Paşa
3- Babuittin
4- Rubâ'i
5- İskender Paşa
6- Hacı Büzürk
7- Gülmez
8- Çermik
9- Kırklar
10- Hasır (Hasırlı-Hisarlı)
11- Şeyh Matar
12- Hace Haçedur
13- Hace Ahmed
14- Ayıblar
15- Kastal
16- Hacı Abdurrahman
17- Hacı Osman
18- İzzeddin
19- Usta Bercis
20- Çöpi
21- Hacı Süleyman
22- Karagöz
23- Arab Katsalı
24- Sinan Kethüda
25- Şeref Çavuş
26- Benli Ali Çavuş
27- Çaruğî
28- Reşid-i Atik
29- İnayet Ağa
30- Hamam-ı Küçük
31- Hızır İlyas
32- Kaşık Budak
33- Melek Ahmed
34- Murteza Paşa
35- Tabanoğlu
36- Lala Beğ
37- Husameddin
38- Kılbaş
39- Ali Paşa
40- Sulukî
41- Hüsrev Paşa
42- Reşid-i Cedid[764]

[763] Diyarbakır Şer. Sic., No: 313, 180 vd., No: 310, 52, vd., No: 360, 73 vd., No: 352, 28 vd.; İbrahim Yılmazçelik, "Osmanlı Hakimiyeti Süresince Diyarbekir Şehrinde Mahallelerin Tarihî ve Fizikî Gelişim Seyri", *Diyarbakır: Müze Şehir*, Yapı Kredi Yayınları: 1271, İstanbul, Aralık 1999, 206.

[764] Diyarbakır Şer. Sic., No: 313, 180 vd., No: 310, 52, vd., No: 360, 73 vd., No: 352, 91 vd., No: 367, 10 vd.; İbrahim Yılmazçelik, "Osmanlı Hakimiyeti Süresince Diyarbekir Şehrinde Mahallelerin Tarihî ve Fizikî Gelişim Seyri", *Diyarbakır: Müze Şehir*, Yapı Kredi Yayınları: 1271, İstanbul, Aralık 1999, 206.

Tablo 11: 16. Yüzyıldaki Seyyahlara Göre Nüfusun Dinlere Göre Dağılımı				
Seyyah ve Tarih	**Müslüman**	**Hıristiyan**	**Gayr-i Müslim**	**Toplam Nüfus**
Portekizli Tenreyro-1529	-	4-5.000	-	-
Maestre Alfonso-1565	-	4.5.000	-	-
Başbakanlık Arşivi Genel Müdürlüğü, 200 No.lu Tapu Defterine göre-1540	% 42	-	% 58	17.000

Tablo 12: 17. Yüzyıldaki Seyyahlara Göre Nüfusun Din, Cemaat ve Etnik Gruplara Göre Dağılımı				
Seyyah ve Tarih	**Hıristiyan**	**Nasturi**	**Yahudi**	**Etnik Gruplar**
Polonyalı Simeon-1608-1619	-	-	-	1000 Evlik (~ 4000 kişi) Ermeni
J.B. Tavernier-1630	Nüfusun 20.000'den fazlası	İçerisinde çok az Yakubi	Çok az sayıda	Nüfusun 2/3'ü Ermeni, çok az sayıda Türk
Evliya Çelebi-1655	-	-	-	Türkmen, Kürt, Arap, Acem

Tablo 13: 18. Yüzyıl Seyyahlarına göre Nüfusun Din ve Cemaatlere Göre Dağılımı					
Seyyah ve Tarih	**Müslüman**	**Yakubi ve Keldani**	**Nasturi**	**Şemsi ve Yakubi**	**Toplam Nüfus**
Carsten Niebuhr-1766	En kalabalık	Çok	Daha az	Çok az	Birkaç yüz bin

Tablo 14: 19. Yüzyıl Seyyahlarına göre Nüfusun Din ve Cemaatlere Göre Dağılımı										
Seyyah ve Tarih	**Müslüman**	**Katolik Cemaati**	**Ortodoks**	**Protestan**	**Süryani Mezhebi**	**Gregoryen**	**Keldani**	**Yakubi**	**Yahudi**	**Toplam Nüfus**
Buckingham 1815-16	-	500 Aile (~2000 kişi) Arap, Türk, Ermeni	-	-	400 Aile (~1.600 kişi)	-	-	-	12 Ev (~ 40-50 kişi)	50.000
Chesney 1835-37	-	-	-	-	-	-	-	-	-	40.000 Hane (~160000 kişi) (Çevreyle birlikte)
Moltke 1835-39	-	-	-	-	-	-	-	-	-	15.000 Hane (~60000 kişi)
W. Duckett 1850'ler	-	-	-	-	-	-	-	-	-	60-70.000
Lamec Saad 1880	10.000	Ermeni 1.200 Suriyeli 500 Rum 1.500	Rum 300	1.000	-	Ermeni 8.700	1.600	Suriyeli 2.000	-	30.000
H.Barkley (19.yy.)	Çoğunluk	Hıristiyan Bir Kısım	-	-	-	-	-	-	Bir kısım	23.700
Schweiger-Lerchenfeld 1881	-	-	-	-	-	-	-	-	-	40.000
Naumann 1890	-	-	-	-	-	-	-	-	-	25.000
Wilson (19.yy.sonu)	15.000	Hıristiyan 15.000	-	-	-	-	-	-	-	30.000

Tablo 15: 19. Yüzyıl Seyyahlarına göre Nüfusun Etnik Köken ve Cemaatlere Göre Dağılımı		
Seyyah ve Tarih	**Etnik Köken ve Cemaat**	**Toplam Nüfus**
Buckingham 1815-16	Türk (en kalabalık, çoğunluğu asker, devlet memuru, tüccar ve tamirci), 1000 Aile (~4.000 kişi) Ermeni, 500 Rum, 400 Süryani	50.000
Schweiger-Lerchenfeld 1881	Seyyah, Kürt, Ermeni, Türk ve Türkmen	40.000
Jules Oppert 1851-54	50 Yahudi	-
J.H. Petermann 1852-55	4-5.000 Kürd	-
Lord Warkworth (19. yy. sonu)	Nüfusun çoğunluğu Arap ve Kürt Melezi olan yerliler	-
Charles Wilson (19. yy. sonu)	Türk, Kürt, Türkmen, Ermeni, Yahudi, Kıpti, Rum	-

Tablo: 16- 19. yy.'ın Sonunda Diyarbakır Merkez Sancağının Nüfusu:	
MÜSLÜMANLAR	
Gerçek Müslümanlar	36,481
Kürtler ve Türkmenler	57,207
Çerkezler	3,334
Suriyeliler-Araplar	2,668
DİNLERİ BELLİ OLMAYANLAR	
Yezidiler, Kızılbaşlar	2,000
Çingeneler	1,000
DOĞU HIRİSTİYANLARI	
Gregoryen Ermeniler	28,984
Katolik Ermeniler	1,845
Protestan Ermeniler	1,544
Ortodoks Rumlar	900
Katolik Rumlar	60
Katolik Keldaniler	1,600
Katolik Suriyeliler	810
Katolik Yakubiler	5,200
LATİN HIRİSTİYANLAR	
Kapusen İtalyanlar	2
Fransisken Fransızlar	4
İsrailliler	284
TOPLAM	**143,923**

Tablo: 17- 19. yy.'ın Sonunda Diyarbakır İlinin Nüfusu:	
MÜSLÜMANLAR	
Gerçek Anlamda Müslümanlar	15,000
Kürtler, vs.	4,130
Suriyeliler-Araplar	1,012
DOĞU HIRİSTİYANLARI	
Gregoryen Ermeniler	8,480
Katolik Ermeniler	899
Protestan Ermeniler	880
Ortodoks Rumlar	900
Katolik Rumlar	60
Katolik Keldaniler	999
Suriyeli Katolikler	400
Suriyeli Yakubiler	950
LATİN HIRİSTİYANLAR	
Kapusen İtalyanlar	2
Fransisken Fransızlar	4
İsrailliler	284
TOPLAM	**34,000**

Tablo: 18- 19. yy.'ın Sonunda Köyleriyle Birlikte Diyarbakır İlinin Nüfusu:	
MÜSLÜMANLAR	
Gerçek Anlamda Müslümanlar	18,000
Kürtler, vs.	6,930
Çerkezler	1,000
Suriyeliler-Araplar	2,123
DİNLERİ BELLİ OLMAYANLAR	
Yezidiler	78
DOĞU HIRİSTİYANLARI	
Gregoryen Ermeniler	10,480
Katolik Ermeniler	899
Protestan Ermeniler	880
Ortodoks Rumlar	900
Katolik Rumlar	60
Keldani Katolikler	1,600
Suriyeli Katolikler	810
Suriyeli Yakubiler	950
LATİN HIRİSTİYANLAR	
Kapusen İtalyanlar	2
Fransisken Fransızlar	4
İsrailliler	284
TOPLAM	**45,000**

Tablo: 19- Diyarbakır Merkez Sancağının Yıllık Ortalama Zirai Üretim ve Tüketimi			
Ürün Adı	**Üretim (Toplam)**	**Tüketim**	
		Bölgede	**İhracat**
Buğday	2.300.000	2.300.000	-
Arpa	1.600.000	1.600.000	-
Fasulye, mercimek vs.	300.000	300.000	-
Pirinç	385.000	165.000	220.000
Badem	3500	2.300	1.200
Kuru üzüm	1.000.000	1.000.000	-
Taze ve kuru meyveler	600.000	600.000	-
Kitre	34.000	11.000	23.000
Keten	5.500	5.500	-
Kök boyası	5.500	5.500	-
Brüt Pamuk	220.000	110.000	110.000
Moher yapağı	50.000	33.000	17.000
Koyun yapağı	7.000	7.000	-
Yele kılı	50.000	33.000	17.000
Koza	35.000	35.000	-
Mazı	280.000	25.000	253.000
Nar kabuğu	160.000	100.000	60.000
Sumak yaprağı	110.000	110.000	-
Toz sumak	22.000	22.000	-
Bal	22.000	22.000	-
Bal mumu	5.000	2.000	3.000
Zeytinyağı	11.000	3.300	7.500
Susamyağı	440.000	390.000	50.000
Sabun üretimi için yağ	27.500	11.000	16.500
İçyağı	33.000	33.000	-
Tereyağı	165.000	110.000	55.000
Peynir	330.000	330.000	-
Pekmez	190.000	190.000	-
Şerbetler	28.000	11.000	17.000
Şarap	100.000	80.000	20.000
Meyve ezmesi ve sucuklar	40.000	40.000	-
Tilki postu	11.000	3.300	7.700
Tavşan derisi	11.000	-	11.000
Sansar postu	4.400	2.750	1.650
Okka cinsinden toplam	**4.385.400**	**3.492.650**	**892.750**

Tablo: 20- Diyarbakır Merkez Sancağında Yetiştirilen Hayvanların Yıllık Üretimi:		
Cinsi	**Hayvan Sayısı**	**Cinse Göre Toplam**
Sığır ve İnek	8.900	
Manda	3.660	
Büyükbaş Türün Toplamı		**12.560**
Atlar		15.928
Eşekler	15.426	
Katırlar	4.106	
Bu türün toplamı		**19.532**
Develer		400
Koyunlar	102.400	
Keçiler	80.452	
Küçükbaş türün toplamı		**182.852**
Genel Toplam	**231.272**	

Tablo: 21- Diyarbakır Merkez Sancağının Endüstriyel Üretim ve Tüketim Durumu			
Ürünün Adı	**Üretim (Top)**	**Tüketim**	
		Bölgede (Top)	**İhracatta (Top)**
Çetori (Pamuklu kumaş)	16.000	2.000	14.000
Manisa (Pamuklu kumaş)	30.000	10.000	20.000
Çeşitli pamuklu kumaş	20.000	10.000	10.000
Kutni (ipekli kumaş)	3.000	-	3.000
Gazliye (ipekli kumaş)	25.000	6.500	18.500
Çarşaf	3.000	1.000	2.000
Kırmızı iplik	15.000	5.000	10.000
Toplam top sayısı	**112.000**	**34.500**	**77.500**
	(okka)	**(okka)**	**(okka)**
Kilden yapılan ip	70.000	32.000	38.000
Manda derisi	55.000	55.000	-
Bakır	65.000	22.000	43.000
Bronz	8.000	3.600	4.400
İşlenmiş demir	145.000	110.000	35.000
İşlenmiş gümüş	2.000	1.250	750
Ziraat araçları	20.000	20.000	-
Lüle	100.000	50.000	50.000
İpekli kumaşlar	5.000	2.300	2.700
Okka Cinsinden Toplam	**470.000**	**296.150**	**173.850**
	(parça)	**(parça)**	**(parça)**
Boyanmış ve işlenmiş deri	10.000	5.000	5.000
Boyanmış ve işlenmiş maroken	13.000	6.000	7.000
Ayakkabı tabanı için deri	10.000	5.000	5.000
Beyaz sepili keçi postu	2.000	1.000	1.000
Ayakkabı	70.000	50.000	20.000
Eşek semeri	1.000	500	500
Koşum takımı	1.000	500	500
Abalar	4.000	3.000	1.000
Keçe boneler	11.000	10.000	1.000
İpekli kumaşlar	40.000	15.000	25.000
Satenler	30.000	5.000	25.000
Yün ve pamuk çoraplar	30.000	20.000	10.000
Marangoz işleri	30.000	20.000	10.000
Parça Cinsinden Toplam	**252.000**	**141.000**	**111.000**

Tablo 22: Osmanlı Döneminde Diyarbakır'da 16. Yüzyıl Yapıları (Çizim:63)

1. Fatih Paşa (Bıyıklı Mehmet Paşa, Kurşunlu) Camii (1516-1520)
2. Sinoğlu Camii (1518-1540)
3. Hüsrev Paşa Camii (1521-1528)
4. Kadı Cami (1533-1543)
5. (Hadım) Ali Paşa Camii (1534-1537)
6. İskender Paşa Camii (1551)
7. Fatih Paşa Camii Şafiiler Bölümü (16. yy. 2. yarısı)
8. Behram Paşa Camii (1564-1572)
9. Melek Ahmed Paşa Camii (1587-1591)
10. Aziziye Camii (1591-1620)
11. Defterdar (Ragıbiye) Camii (1594)
12. Molla Bahaddin Mescidi
13. Kavvas-ı Kebîr Mescidi
14. Kavvas-ı *Sağîr* Mescidi
15. Salos Mescidi
16. Çağaloğlu Mescidi
17. 17. Hüsrev Paşa Medresesi
18. Ali Paşa Medresesi
19. Muslihiddin Lâri Medresesi
20. Deliller Hanı (1527-1528)
21. Hasan Paşa Hanı (1572-1575)
22. Çifte Han (16. yy.)
23. Çardaklı Hamamı (1520-1540)
24. Deva (Deve) Hamamı (1520-1540)
25. (Behram) Paşa Hamamı (1564-1567)
26. Melek Ahmed Paşa Hamamı (1564-1567)
27. Vahap Ağa Hamamı (16. yy.)
28. Kadı Hamamı (16. yy.)
29. Fatih Paşa Türbesi (1522)
30. İskender Paşa Türbesi (1565)
31. Özdemiroğlu Osman Paşa Türbesi (1585)
32. Muslihiddin Lâri Türbesi (16. yy.)
33. Zincirkıran Türbesi (t.y.)
34. Sarı Saltuk (Gülşeni) Türbesi (Kanuni Dönemi-16.yy.)

Tablo 23: Osmanlı Döneminde Diyarbakır'da 17. Yüzyıl Yapıları (Çizim:64)

1. Nasuh Paşa Camii (1606-1611)
2. Arap Şeyh Camii (1644)
3. Paşa Camii (1670-1690)
4. Hanzâde Camii (t.y.)
5. Dabanoğlu Mescidi (1696-1697)
6. Sahabeler Türbesi (1631-1633)

7. Arap Şeyh Türbesi (1644-1650)
8. Rıdvan Ağa Türbesi (17. yy.)
9. Dabanoğlu Türbesi (17. yy.)
10. Örfizâde Tekkesi (17. yy.)

Tablo 24: Osmanlı Döneminde Diyarbakır'da 18. Yüzyıl Yapıları (Çizim:65)

1. (Hadım) Ali Paşa Camii Şafiiler Bölümü (1769-1770)
2. Yeni Han (1788-1789)
3. Nebi Cami Arkasındaki Türbe (Zübeyde Hanım Türbesi) (1718)

Tablo 25: Osmanlı Döneminde Diyarbakır'da 19. Yüzyıl Yapıları (Çizim:66)

1. Kurt İsmail Paşa Camii (1869-1875)
2. Şeyh Muhammet Namazgahı (1859-1860)
3. Râgıbiyye Medresesi (1826-1833)

Tablo 26: Diyarbakır'da Osmanlı Dönemi Yapılarının Dağılımı (Çizim:67-68)

1. Fatih Paşa (Bıyıklı Mehmet Paşa, Kurşunlu) Camii (1516-1520)
2. Sinoğlu Camii (1518-1540)
3. Hüsrev Paşa Camii (1521-1528)
4. Kadı Cami (1533-1543)
5. (Hadım) Ali Paşa Camii (1534-1537)
6. İskender Paşa Camii (1551)
7. Fatih Paşa Camii Şafiiler Bölümü (16. yy. 2. yarısı)
8. Behram Paşa Camii (1564-1572)
9. Melek Ahmed Paşa Camii (1587-1591)
10. Aziziye Camii (1591-1620)
11. Defterdar (Ragıbiye) Camii (1594)
12. Molla Bahaddin Mescidi
13. Kavvas-ı Kebîr Mescidi
14. Kavvas-ı *Sağîr* Mescidi
15. Salos Mescidi
16. Çağaloğlu Mescidi
17. Hüsrev Paşa Medresesi
18. Ali Paşa Medresesi
19. Muslihiddin Lâri Medresesi
20. Deliller Hanı (1527-1528)
21. Hasan Paşa Hanı (1572-1575)
22. Çifte Han (16. yy.)
23. Çardaklı Hamamı (1520-1540)
24. Deva (Deve) Hamamı (1520-1540)
25. (Behram) Paşa Hamamı (1564-1567)
26. Melek Ahmed Paşa Hamamı (1564-1567)
27. Vahap Ağa Hamamı
28. Kadı Hamamı

29. Fatih Paşa Türbesi (1522)
30. İskender Paşa Türbesi (1565)
31. Özdemiroğlu Osman Paşa Türbesi (1585)
32. Muslihiddin Lâri Türbesi (16. yy.)
33. Zincirkıran Türbesi (t.y.)
34. Sarı Saltuk (Gülşeni) Türbesi (Kanuni Dönemi-16.yy.)
35. Nasuh Paşa Camii (1606-1611)
36. Arap Şeyh Camii (1644)
37. Paşa Camii (1670-1690)
38. Hanzâde Camii (t.y.)
39. Dabanoğlu Mescidi (1696-1697)
40. Sahabeler Türbesi (1631-1633)
41. Arap Şeyh Türbesi (1644-1650)
42. Rıdvan Ağa Türbesi (17. yy.)
43. Dabanoğlu Türbesi (17. yy.)
44. Örfizâde Tekkesi
45. (Hadım) Ali Paşa Camii Şafiiler Bölümü (1769-1770)
46. Yeni Han (1788-1789)
47. Nebi Cami Arkasındaki Türbe (Zübeyde Hanım Türbesi) (1718)
48. Kurt İsmail Paşa Camii (1869-1875)
49. Şeyh Muhammet Namazgahı (1859-1860)
50. Râgıbiyye Medresesi (1826-1833)

Tablo 27: Osmanlı Döneminde Diyarbakır'da Mevcut ve Mevcut Olmayan Hanlar (Çizim:68)

1. Hasan Paşa Hanı
2. Deliller Hanı
3. Çifte Han
4. Rüstem Paşa Hanı
5. İbrahim Paşa Hanı
6. Tütün Hanı
7. Karakaş Hanı
8. Kayseriye Han
9. İpekoğlu Hanı
10. Melek Ahmet Paşa Hanı
11. Han-ı Cedid

Tablo 28: Osmanlı Döneminde Diyarbakır'da Mevcut ve Mevcut Olmayan Hamamlar (Çizim:69)

1. Çardaklı Hamamı
2. Deva Hamamı
3. (Behram) Paşa Hamamı
4. Melek Ahmet Paşa Hamamı
5. Kadı Hamamı
6. Vahap Ağa Hamamı
7. Bıyıklı Mehmed Paşa Hamamı (Kürtler Hamamı)
8. Ali Paşa Hamamı
9. Çimşid Bey Hamamı

10. İpekoğlu Hamamı
11. Küçük Hamam (Şensu Hamamı)
12. Mirza Beğ Hamamı
13. Domat Hamamı
14. Yeni Hamam
15. İçkale Hamamı
16. Cadde Hamamı
17. Rüstem Paşa Hamamı
18. Alaeddin Hamamı
19. Bekir Paşa Hamamı
20. Suakar Hamamı

Tablo 29: Osmanlı Döneminde Diyarbakır'da Mevcut ve Mevcut Olmayan Çarşı ve Pazar Yerleri (Çizim:70)

1. Kitapçılar Çarşısı
2. Kaledibi Çarşısı
3. Yeni Çarşı
4. Yoğurt Pazarı
5. Kılıççılar Çarşısı
6. Palancılar Çarşısı
7. Meyveciler Çarşısı
8. Kılıççılar Çarşısı
9. Hasan Paşa Çarşısı
10. Meydan
11. Semerciler Çarşısı
12. Sipahi Pazarı
13. Bedesten
14. İplik Çarşısı
15. Semerciler Çarşısı
16. Sinek Pazarı
17. Melek Ahmed Çarşısı
18. Uzun Çarşı
19. Kitapçılar Çarşısı

Tablo 30: Diyarbakır Kent Planı Üzerinde Gösterilen Çeşmelerin Listesi (Çizim:71)

1. Aslanlı Çeşme (İçkale Çeşmesi)
2. Katırpınarı Çeşmesi
3. Arap Şeyh Cami Çeşmesi
4. Altay Sokak Çeşmesi
5. İbrahim Bey Çeşmesi
6. Develi Sokak Çeşmesi
7. Kadı Cami Geçidi Çeşmesi
8. Yukarı Karataş Sokak Çeşmesi
9. Yiğit Ahmet Sokak Çeşmesi
10. Ziya Gökalp Sokak Çeşmesi
11. Telgrafhane Sokak Çeşmesi
12. Sahabe Paşa Çeşmesi

13. Pamukçu Sokak Çeşmesi
14. Zinciriye Medresesi Çeşmesi
15. Tahtalı Katsal Sokak Çeşmesi
16. Hanzade Cami Çeşmesi
17. Lale Bey Çeşmesi
18. Behram Paşa Cami Çeşmesi
19. Meryem Ana Kilisesi Çeşmesi
20. Köylü Sokak Çeşmesi
21. Binici Sokak Çeşmesi
22. Karabulut Sokak Çeşmesi
23. Talu Sokak Çeşmesi
24. Bağcılar Sokak Çeşmesi
25. Sultan Şüca Çeşmesi
26. İshak Sukuti Sokak Çeşmesi
27. Kavvas-ı Sağir Çeşmesi
28. Hüsrev Paşa Sokak Çeşmesi
29. Hasırlı Cami Çeşmesi
30. Zağlı Sokak Çeşmesi
31. Hatun Katsalı

Tablo 31: T.A. Sinclair'in haritasında gösterdiği yapıların listesi[765]:(Çizim:72)

1. (Ulu Cami)
2. (Mesudiye Medresesi)
3. (Zinciriye Medresesi)
4. Behram Paşa Camii
5. Fatih Paşa Camii
6. Melek Ahmet Paşa Camii
7. (Meryem Ana Kilisesi)
8. Ali Paşa Camii
9. (Lala Bey Camii)
10. Sarı Saltuk Türbesi
11. (Taceddin Mescidi)
12. (Sultan Şüca Türbesi)
13. (Safa Cami)
14. İskender Paşa Camii ve Türbesi
15. (Nebi ya da Peygamber Camii)
16. Deliller Hanı
17. Hüsrev Paşa Camii
18. (Şeyh Matar Camii ile yakınındaki Ermeni Kilisesi)
19. (Keldani Kilisesi)
20. Hasan Paşa Hanı
21. Nasuh Paşa Camii
22. İç kale surları
    a. Artuklu kemeri
    b. Evin kısımları gibi korunmuş iki kalın burç
    c. Kale Cami

[765] Parantez içindeki yapılar Osmanlı dönemi öncesi yapılardır.

d. Burç
e. Burç
f. Saray

23. Atatürk Köşkü

Tablo 32: Cami ve Mescit plan tipleri listesi:

Cami ve Mescit Adı	**Plan Tipi**
Fatih Paşa Camii	Merkezi Planlı
Melek Ahmet Paşa Camii	Merkezi Planlı
Behram Paşa Camii	Merkezi Planlı
Hüsrev Paşa Camii	Tek Kubbeli
Ali Paşa Camii	Tek Kubbeli
İskender Paşa Camii	Tek Kubbeli
Kurt İsmail Paşa Camii	Tek Kubbeli
Arap Şeyh Camii	Çok Kubbeli
Sinoğlu Camii	Düz Dam Örtülü
Aziziye Camii	Düz Dam Örtülü
Defterdar (Ragıbiye) Camii	Düz Dam Örtülü
Fatih Paşa Camii Şafiiler Bölümü	Düz Dam Örtülü
Ali Paşa Camii Şafiiler Bölümü	Düz Dam Örtülü
Molla Bahaddin Mescidi	Düz Dam Örtülü
Kavvas-ı Sağîr Mescidi	Düz Dam Örtülü
Salos Mescidi	Düz Dam Örtülü
Çağaloğlu Mescidi	Düz Dam Örtülü

ÇİZİM LİSTESİ:

Çizim: 1- (Hadım) Ali Paşa Camii Planı. (O.C.Tuncer'den İşlenerek)
Çizim: 2- (Hadım) Ali Paşa Medresesi Planı. (O.C.Tuncer'den İşlenerek)
Çizim: 3- (Hadım) Ali Paşa Camii Şafiler Bölümü Planı. (Metin Sözen'den İşlenerek)
Çizim: 4- Fatih Paşa Cami Planı. (Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivinden)
Çizim: 5- Fatih Paşa Camii Safiler Bölümü Planı.(O.C.Tuncer'den İşlenerek)
Çizim: 6- İskender Paşa Camii Planı. (O.C.Tuncer'den İşlenerek)
Çizim: 7- Behram Paşa Camii Planı. (Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivinden)
Çizim: 8- Melek Ahmet Paşa Camii Planı ve Cephe Görünüşü. (O.C.Tuncer'den İşlenerek)
Çizim: 9- Aziziye Camii Planı.(O.C.Tuncer'den İşlenerek)
Çizim: 10- Nasuh Paşa Camii Planı. (Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivinden)
Çizim: 11- Arap Şeyh Camii Planı. (O.C.Tuncer'den İşlenerek)
Çizim: 12- Molla Bahaddin Mescidi Planı.(F.M.Halifeoğlu'ndan)
Çizim: 13- Kavvas-ı Sağîr Mescidi Planı.(F.M.Halifeoğlu'ndan)
Çizim: 14- Hüsrev Paşa Camii ve Medresesi Planı. (O.C.Tuncer'den İşlenerek)
Çizim: 15- Muslihiddin Lâri Medresesi Planı. (O.C.Tuncer'den İşlenerek)
Çizim: 16- Özdemiroğlu Osman Paşa Türbesi Planı. (İ.Yıldız'dan)
Çizim: 17- Şeyh Abdülcelil (Muslihiddin Lâri) Türbesi Planı. (İ.Yıldız'dan)
Çizim: 18- Zincirkıran Türbesi Planı. (İ.Yıldız'dan)
Çizim: 19- Sarı Saltuk (Gülşeni) Türbesi Planı. (N.Demirtaş'tan)
Çizim: 20- Sahabeler Türbesi Planı.(A.Y.Kesici'den)
Çizim: 21- Deliller Hanı Planı.
Çizim: 22- Hasan Paşa Hanı Planı.
Çizim: 23- Çifte Han Planı.
Çizim: 24- Çardaklı Hamamı Planı ve Kesiti.
Çizim: 25- (Behram) Paşa Hamamı Planı ve Kesiti.
Çizim: 26- Kadı Hamamı Planı.
Çizim: 27- Hükümet Binası (Adliye Sarayı) Planı.(Ö. G. Baydaş'dan)
Çizim: 28- Jandarma Kışlası (Süvari Alay Birliği) Planı.(Ö. G. Baydaş'dan
Çizim: 29- Cephanelik (Muhakemat Müdürlüğü) Binası Planı.(Ö. G. Baydaş'dan)
Çizim: 30- Seman (Gazi/Atatürk) Köşkü Planı. (Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivinden)
Çizim: 31- Defterdar (Ragıbiye) Camii Planı. (O.C.Tuncer'den İşlenerek)
Çizim: 32- Salos Mescidi Planı.(F.M.Halifeoğlu'ndan)
Çizim: 33- Çağaloğlu Mescidi Planı. (F.M.Halifeoğlu'ndan)
Çizim: 34- Şeyh Muhammet Namazgâhı Planı. (O.C.Tuncer'den İşlenerek)
Çizim: 35- Zübeyde Hanım Türbesi Planı.(A.Y.Kesici'den)
Çizim: 36- Darül Muallim Planı. (Ö. G. Baydaş'dan)
Çizim: 37- Hapishane Binası Planı.(Ö. G. Baydaş'dan)
Çizim: 38- Diyarbakır İdadi Mektebi Planı.(Ö. G. Baydaş'dan)
Çizim: 39- Adliye Sarayı (Büyük Adliye Sarayı) Planı.(Ö. G. Baydaş'dan)
Çizim: 40- Kolordu Binası Planı.(Ö. G. Baydaş'dan)
Çizim: 41- Atatürk Müzesi Planı.(Ö. G. Baydaş'dan)

Çizim: 42- Defterdarlık (Sur Duvarına Bitişik Yapı) Binası Planı.(Ö. G. Baydaş'dan)
Çizim: 43- Mekteb-i Nisa(Ziya Gökalp İlköğretim Okulu) Binası Planı.(Ö. G. Baydaş'dan)
Çizim: 44- İskender Paşa Konağı Planı. (Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivinden)
Çizim: 45- Behram Paşa Konağı Planı.(Z.Budak'tan)
Çizim: 46- Şeyhzadeler (Özdemiroğlu Osman Paşa) Konağı Planı. (O.C.Tuncer'den İşlenerek)
Çizim: 47- Kuşdili (Bekir Efendi) Köşkü Planı. (Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivinden)
Çizim: 48- Hatun Çeşmesi (Hatun Kastal) Görünüş ve Planı.(Evindar Yeşilbaş'tan)
Çizim: 49- Behram Paşa Camii Çeşmesi Görünüş ve Planı.(Evindar Yeşilbaş'tan)
Çizim: 50- Arap Şeyh Camii Çeşmesi Görünüş ve Planı.(Evindar Yeşilbaş'tan)
Çizim: 51- Kavas-ı Sagir Çeşmesi Görünüş ve Planı.(Evindar Yeşilbaş'tan)
Çizim: 52- Köylü Sokak Çeşmesi Görünüş ve Planı.(Evindar Yeşilbaş'tan)
Çizim: 53- Telgrafhane Sokak Çeşmesi Görünüş ve Planı.(Evindar Yeşilbaş'tan)
Çizim: 54- Ziya Gökalp Çeşmesi Görünüş ve Planı.(Evindar Yeşilbaş'tan)
Çizim: 55- İçkale (Aslanlı) Çeşmesi Görünüş ve Planı.(Evindar Yeşilbaş'tan)
Çizim: 56- Zağlı Sokak Çeşmesi Görünüş ve Planı.(Evindar Yeşilbaş'tan)
Çizim: 57- Sahabe Paşa Çeşmesi Görünüş ve Planı.(Evindar Yeşilbaş'tan)
Çizim: 58- Diyarbakır kentinin konumu (Dicle Nehri'ndeki sarp kayalıklar üzerinde); (Carsten Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien*, (Yay. Dietmar Henze), Graz, Austria, 1968, II, Tab. XLVIII.)
Çizim: 59- Şehrin kurulduğu sahanın topoğrafik durumu (A. Gabriel'den).
Çizim: 60- Diyarbakır Suriçi Haritası, kentin yolları
Çizim: 61- Osmanlı Döneminde Şehirlerarası Ticaret Yolları
Çizim: 62- Osmanlı Öncesinde Diyarbakır
Çizim: 63- Osmanlı Döneminde Diyarbakır'da 16. Yüzyıl Yapıları. (İbrahim Yılmazçelik'ten İşlenerek)
Çizim: 64- Osmanlı Döneminde Diyarbakır'da 17. Yüzyıl Yapıları. (İbrahim Yılmazçelik'ten İşlenerek)
Çizim: 65- Osmanlı Döneminde Diyarbakır'da 18. Yüzyıl Yapıları. (İbrahim Yılmazçelik'ten İşlenerek)
Çizim: 66- Osmanlı Döneminde Diyarbakır'da 19. Yüzyıl Yapıları. (İbrahim Yılmazçelik'ten İşlenerek)
Çizim: 67- Diyarbakır'da Bütün Osmanlı Yapılarının Dağılımı. (İbrahim Yılmazçelik'ten İşlenerek)
Çizim: 68- Osmanlı Döneminde Diyarbakır'da Hanlar. (İbrahim Yılmazçelik'ten İşlenerek)
Çizim: 69- Osmanlı Döneminde Diyarbakır'da Hamamlar. (İbrahim Yılmazçelik'ten İşlenerek)
Çizim: 70- Osmanlı Döneminde Diyarbakır'da Çarşı ve Pazar Yerleri. (İbrahim Yılmazçelik'ten İşlenerek)
Çizim: 71- Diyarbakır Kent Planı Üzerinde Çeşmelerinin Dağılımı. (İbrahim Yılmazçelik'ten İşlenerek)
Çizim: 72- T.A.Sinclair, *Eastern Turkey. an Architectural and Archaeological Survey*, Vol. III, 165.
Çizim: 73- Diyarbakır Vilayeti Haritası, Vital Cuinet'ten (Vital Cuinet, *La Turquie D'asie*, I, Paris, 1891.)

10. FOTOĞRAF LİSTESİ

Fotoğraf: 1- Diyarbakır Uydu Fotoğrafı (Kalkan balığı şeklindeki surlar, kuzey-doğuda İçkale ve eski Diyarbakır Suriçi bölümü.)
Fotoğraf: 2- Diyarbakır Surlarının Genel Görüntüsü.
Fotoğraf: 3- Diyarbakır surları, Lord Warkworth, (*Notes From a Diary in Asiatic Turkey*, Edward Arnold, London, 1898.)
Fotoğraf: 4- Surların batısından bir görünüm,(Albert Gabriel,*Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale,* Paris,1940,Planche LVI. Arkada Ali Paşa Camii ve Minaresi.)
Fotoğraf: 5- Diyarbakır Surları; Ulu Beden ve Güney-batı bedenleri, (Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale,* Paris, 1940, Planche LVII.)
Fotoğraf: 6- Harput Kapı (Dağ Kapı), (Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale,* Paris, 1940, Planche XLIX.)
Fotoğraf: 7- Harput Kapı (Dağ Kapı), (Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale,* Paris, 1940, Planche XLIX.)
Fotoğraf: 8- Urfa Kapısı, (Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale,* Paris, 1940, Planche LIII.)
Fotoğraf: 9- Urfa Kapısı, (Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale,* Paris, 1940, Planche LIII.)
Fotoğraf: 10- Urfa Kapısı, (Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale,* Paris, 1940, Planche LIV.)
Fotoğraf: 11- Urfa Kapısının Doğusundan bir görünüm, Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale,* Paris, 1940, Planche LV..
Fotoğraf: 12- Urfa Kapısının Batısından bir görünüm, (Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale,* Paris, 1940, Planche LV.)
Fotoğraf: 13- Mardin Kapısından bir görünüm.
Fotoğraf: 14- Kentin ilk kurulduğu alan Fiskaya. Amida Höyük.
Fotoğraf: 15- İçkale'nin Havadan Görünümü.
Fotoğraf: 16- Saray Kapının İçi, İçkale.
Fotoğraf: 17- Küpeli Kapısı, İçkale.
Fotoğraf: 18- (Hadım) Ali Paşa Külliyesi (Cami-Şafiiler bölümü, zikir yeri.)
Fotoğraf: 19- (Hadım) Ali Paşa Camii ve Medresesi, Güney-batıdan.
Fotoğraf: 20- (Hadım) Ali Paşa Camii.
Fotoğraf: 21- (Hadım) Ali Paşa Camii. (Son cemaat yeri ve taçkapısı.)
Fotoğraf: 22- (Hadım) Ali Paşa Camii Güney Cephesi.
Fotoğraf: 23- (Hadım) Ali Paşa Camii Kuzey Cephesi.
Fotoğraf: 24- (Hadım) Ali Paşa Camii Mihrabı.
Fotoğraf: 25- (Hadım) Ali Paşa Camii Minberi.
Fotoğraf: 26- (Hadım) Ali Paşa Camii Çini Süslemesi.
Fotoğraf: 27- (Hadım) Ali Paşa Camii Şadırvanı.
Fotoğraf: 28- (Hadım) Ali Paşa Medresesi Genel Görünüşü.
Fotoğraf: 29- (Hadım) Ali Paşa Medresesi Güney Cephesi.
Fotoğraf: 30- (Hadım) Ali Paşa Medresesi Avlu ve Revakları.
Fotoğraf: 31- (Hadım) Ali Paşa Medresesi Avlu ve Revakları.
Fotoğraf: 32- (Hadım) Ali Paşa Medresesi Revakları.
Fotoğraf: 33- (Hadım) Ali Paşa Camii Şafiiler Bölümü.
Fotoğraf: 34- (Hadım) Ali Paşa Camii Şafiiler Bölümü İç Mekanı.

Fotoğraf: 35- (Hadım) Ali Paşa Camii Şafiiler Bölümü Son Cemaat Yeri.
Fotoğraf: 36- (Hadım) Ali Paşa Camii Şafiiler Bölümü Kuzey Giriş Cephesi.
Fotoğraf: 37- (Hadım) Ali Paşa Camii Şafiiler Bölümü Doğu-batı doğrultulu son cemaat yeri ve Ali Paşa Minaresi.
Fotoğraf: 38- Fatih Paşa Camii.
Fotoğraf: 39- Fatih Paşa Camii Taçkapısı.
Fotoğraf: 40- Fatih Paşa Camii Kuzey cephesi, taçkapı ve yanındaki mihrabiyeler.
Fotoğraf: 41- Fatih Paşa Camii Mihrabı.
Fotoğraf: 42- Fatih Paşa Camii Minberi.
Fotoğraf: 43- Fatih Paşa Camii İç Mekânı.
Fotoğraf: 44- Fatih Paşa Camii Kalemişi Yazı Detayı.
Fotoğraf: 45- Fatih Paşa Camii Minaresi.
Fotoğraf: 46- Fatih Paşa Camii Şafiiler Bölümü
Fotoğraf: 47- Fatih Paşa Camii Şafiiler Bölümünün İç Mekanı.
Fotoğraf: 48- Fatih Paşa Camii Şafiiler Bölümünün karşısındaki medrese olması muhtemel yapı.
Fotoğraf: 49- Sinoğlu Camii Batı Cephesi.
Fotoğraf: 50- Sinoğlu Camii İç Mekânı.
Fotoğraf: 51- Sinoğlu Camii İç Mekânı.
Fotoğraf: 52- Sinoğlu Camii Mihrabı.
Fotoğraf: 53- İskender Paşa Camii Avlusu ve Son Cemaat Yeri.
Fotoğraf: 54- İskender Paşa Camii Taçkapısı.
Fotoğraf: 55- İskender Paşa Camii İç Mekanı.
Fotoğraf: 56- İskender Paşa Camii Mihrap ve Minberi.
Fotoğraf: 57- İskender Paşa Camii Minaresi.
Fotoğraf: 58- İskender Paşa Camii Avlusu ve Şadırvanı.
Fotoğraf: 59- Behram Paşa Camii Çift Revaklı Son Cemaat Yeri.
Fotoğraf: 60- Behram Paşa Cami İçteki Son Cemaat Yeri revakları ve kubbe içlerindeki kalem işleri.
Fotoğraf: 61- Behram Paşa Camii avlusundaki şadırvan.
Fotoğraf: 62- Behram Paşa Camii Kuzey Cephesi.
Fotoğraf: 63- Behram Paşa Cami Taçkapısı.
Fotoğraf: 64- Behram Paşa Camii İç Mekânı.
Fotoğraf: 65- Behram Paşa Camii Mihrabı.
Fotoğraf: 66- Behram Paşa Camii Minberi.
Fotoğraf: 67- Behram Paşa Camii İç Mekanındaki Mihrap ve Çiniler.
Fotoğraf: 68- Behram Paşa Camii İç Mekanındaki çinilerden detay.
Fotoğraf: 69- Behram Paşa Camii Minaresinin giriş cephesindeki son cemaat yeri ve avlusuna göre camideki konumu.
Fotoğraf: 70- Melek Ahmet Paşa Camisi Güney Cephesi. (Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale*, Paris, 1940, Planche LXXIV.)
Fotoğraf: 71- Melek Ahmet Paşa Cami Güney Cephe ve Taçkapısı.
Fotoğraf: 72- Melek Ahmet Paşa Cami Kuzey yöndeki Avlusu.
Fotoğraf: 73- Melek Ahmet Paşa Camii'nin kuzey yöndeki avludaki merdivenlerle camiye girişi.
Fotoğraf: 74- Melek Ahmet Paşa Camii İç Mekanı.
Fotoğraf: 75- Melek Ahmet Paşa Camii Mihrabı.
Fotoğraf: 76- Melek Ahmet Paşa Camii Minberi.
Fotoğraf: 77- Melek Ahmet Paşa Camii Güneydoğu'dan minaresi, sekizgen kasnak ve kubbesi.

Fotoğraf: 78- Aziziye Camii Kuzey Cephesi.
Fotoğraf: 79- Aziziye Camii Kuzey Cephesi Giriş Kapısı.
Fotoğraf: 80- Aziziye Camii İç Mekânı.
Fotoğraf: 81- Aziziye Camii Mihrabı.
Fotoğraf: 82- Nasuh Paşa Camii Batı Cephesi.
Fotoğraf: 83- Nasuh Paşa Camii Minaresi ve Taçkapısı
Fotoğraf: 84- Nasuh Paşa Camii İç Mekânı.
Fotoğraf: 85- Nasuh Paşa Camii İç Mekânı.
Fotoğraf: 86- Arap Şeyh Camii Kuzey Cephesi.
Fotoğraf: 87- Arap Şeyh Camii Avlu Giriş Kapısı.
Fotoğraf: 88- Arap Şeyh Camii Avlu Giriş Kapısında Bulunan Kitabesi.
Fotoğraf: 89- Arap Şeyh Camii İç Mekânı.
Fotoğraf: 90- Arap Şeyh Camii İç Mekânı.
Fotoğraf: 91- Arap Şeyh Camii Mihrabı.
Fotoğraf: 92- Kurt İsmail Paşa Camii Güneybatı Cephesi.
Fotoğraf: 93- Kurt İsmail Paşa Camii Güneybatı Cephesi.
Fotoğraf: 94- Kurt İsmail Paşa Camii İç Mekânı.
Fotoğraf: 95- Kurt İsmail Paşa Camii Mihrap ve Minberi.
Fotoğraf: 96- Molla Bahaddin Mescidi Kuzey Cephesi Avlu Girişi.
Fotoğraf: 97- Molla Bahaddin Mescidi Kuzey Cephesi.
Fotoğraf: 98- Molla Bahaddin Mescidi İç Mekânı.
Fotoğraf: 99- Molla Bahaddin Mescidi İç Mekânı.
Fotoğraf: 100- Kavvas-ı Sağîr Mescidi Kuzey Cephesi.
Fotoğraf: 101- Kavvas-ı Sağîr Mescidi Son Cemaat Bölümü.
Fotoğraf: 102- Kavvas-ı Sağîr Mescidi Kuzey Cephesi Avlu Giriş Kapısı.
Fotoğraf: 103- Kavvas-ı Sağîr Mescidi Harim Girişi Kapısı Üzerinde Bulunan Kitabesi
Fotoğraf: 104- Hüsrev Paşa Medresesi ve Camii Güney Cephesi.
Fotoğraf: 105- Hüsrev Paşa Medresesi ve Camii Kuzey Cephesi.
Fotoğraf: 106- Hüsrev Paşa Medresesi Avlu Revakları.
Fotoğraf: 107- Hüsrev Paşa Medresesi Avlu Revakları.
Fotoğraf: 108- Hüsrev Paşa Medresesi Avlu Revakları.
Fotoğraf: 109- Hüsrev Paşa Medresesi Avlu ve Revakları.
Fotoğraf: 110- Müslihiddin Lari Medresesi Güney Cephesi.
Fotoğraf: 111- Müslihiddin Lari Medresesi İç Mekânı.
Fotoğraf: 112- İskender Paşa Türbesi Batı Cephesi.
Fotoğraf: 113- İskender Paşa Türbesi Giriş Kapısı.
Fotoğraf: 114- İskender Paşa Türbesi İç Mekânı.
Fotoğraf: 115- İskender Paşa Türbesi İç Mekânı.
Fotoğraf: 116- Özdemiroğlu Osman Paşa Türbesi Batı Cephesi.
Fotoğraf: 117- Özdemiroğlu Osman Paşa Türbesi Genel Görünüş.
Fotoğraf: 118- Özdemiroğlu Osman Paşa Türbesi Genel Görünüş.
Fotoğraf: 119- Muslihiddin Lâri Türbesi Genel Görünüş.
Fotoğraf: 120- Muslihiddin Lâri Türbesi Genel Görünüş.
Fotoğraf: 121- Zincirkıran Türbesi Genel Görünüş.
Fotoğraf: 122- Sarı Saltuk (Gülşeni) Türbesi Genel Görünüş.
Fotoğraf: 123- Sarı Saltuk (Gülşeni) Türbesi İç Mekânı.
Fotoğraf: 124- Sahabeler Türbesi Batı Cephesi.
Fotoğraf: 125- Sahabeler Türbesi Batı Cephesi.
Fotoğraf: 126- Sahabeler Türbesi Güneybatı Cephesi.

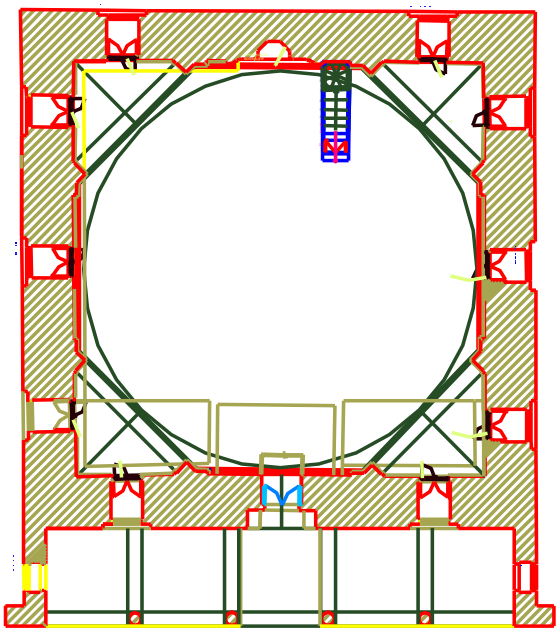
Fotoğraf: 127- Sahabeler Türbesi İç Mekânı.
Fotoğraf: 128- Sahabeler Türbesi İç Mekanda Bulunan Sandukalar.
Fotoğraf: 129- Deliller Hanı, *(*Albert Gabriel*, Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale,* Paris, 1940, Planche LXXIV*).*
Fotoğraf: 130- Deliller Hanı, (Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale,* Paris, 1940, Planche LXXIV.)
Fotoğraf: 131- Deliler Hanı Giriş Cephesi.
Fotoğraf: 132- Deliler Hanı Taç Kapısı.
Fotoğraf: 133- Deliler Hanı Avlusu.
Fotoğraf: 134- Deliler Hanı Avlusu.
Fotoğraf: 135- Deliler Hanı Avlusu.
Fotoğraf: 136- Deliler Hanı (M.K. Müller'den, 1920)
Fotoğraf: 137- Hasan Paşa Hanı 1925
Fotoğraf: 138- Hasan Paşa Hanı Giriş Cephesi.
Fotoğraf: 139- Hasan Paşa Hanı Taç Kapısı.
Fotoğraf: 140- Hasan Paşa Hanı Avlusu.
Fotoğraf: 141- Hasan Paşa Hanı (M.K. Müller'den, 1920)
Fotoğraf: 142- Hasan Paşa Hanı Revakları.
Fotoğraf: 143- Hasan Paşa Hanı İç Mekânı.
Fotoğraf: 144- Hasan Paşa Hanı İç Mekânı.
Fotoğraf: 145- Çifte Han Giriş Cephesi.
Fotoğraf: 146- Çifte Han Giriş Cephesi.
Fotoğraf: 147- Çifte Han Giriş Kapısı.
Fotoğraf: 148- Çifte Han Avlusu.
Fotoğraf: 149- Çifte Han Avlusu.
Fotoğraf: 150- Çifte Han Revakları.
Fotoğraf: 151- Çifte Han İç Mekan.
Fotoğraf: 152- Çifte Han İç Mekan.
Fotoğraf: 153- Çardaklı Hamamı Genel Görünüş.
Fotoğraf: 154- Çardaklı Hamamı Giriş Avlusu.
Fotoğraf: 155- Çardaklı Hamamı Aydınlık Penceresi.
Fotoğraf: 156- Çardaklı Hamamı Sıcaklık Bölümü Kubbesi.
Fotoğraf: 157- Deva (Deve) Hamamı Genel Görünüş.
Fotoğraf: 158- Deva (Deve) Hamamı Genel Görünüş.
Fotoğraf: 159- Deva (Deve) Hamamı Genel Görünüş.
Fotoğraf: 160- Deva (Deve) Hamamı Aydınlık Penceresi.
Fotoğraf: 161- (Behram) Paşa Hamamı Giriş Cephesi.
Fotoğraf: 162- (Behram) Paşa Hamamı Giriş Cephesi.
Fotoğraf: 163- (Behram) Paşa Hamamı Aydınlık Penceresi.
Fotoğraf: 164- (Behram) Paşa Hamamı Giriş Kapısı.
Fotoğraf: 165- (Behram) Paşa Hamamı Sıcaklık Kubbesi.
Fotoğraf: 166- (Behram) Paşa Hamamı İç Mekânı.
Fotoğraf: 167- Melek Ahmed Paşa Hamamı Giriş Cephesi.
Fotoğraf: 168- Melek Ahmed Paşa Hamamı Aydınlık Penceresi.
Fotoğraf: 169- Melek Ahmed Paşa Hamamı İç Mekânı.
Fotoğraf: 170- Melek Ahmed Paşa Hamamı İç Mekânı.
Fotoğraf: 171- Melek Ahmed Paşa Hamamı Üst Katı.
Fotoğraf: 172- Melek Ahmed Paşa Hamamı Aydınlık Feneri Kubbesi.
Fotoğraf: 173- Kadı Hamamı Giriş Cephesi.
Fotoğraf: 174- Kadı Hamamı Ilıklık Bölümü.

Fotoğraf: 175- Kadı Hamamı Sıcaklık Bölümü.
Fotoğraf: 176- Kadı Hamamı Sıcaklık Bölümündeki Kurnalar.
Fotoğraf: 177- Kadı Hamamı Soğukluk Bölümü.
Fotoğraf: 178- Kadı Hamamı Soğukluktan Ilıklığa Geçiş Bölümü.
Fotoğraf: 179- Vahap Ağa Hamamı Genel Görünüş.
Fotoğraf: 180- Vahap Ağa Hamamı Giriş Cephesi.
Fotoğraf: 181- Hükümet Binası Güneydoğu Cephesi.
Fotoğraf: 182- Hükümet Binası Güney Cephesi.
Fotoğraf: 183- Hükümet Binası Batı Cephesi.
Fotoğraf: 184- Hükümet Binası Güneybatı Cephesi.
Fotoğraf: 185- Hükümet Binası İç Mekânı. (Ö.G. Baydaş'tan)
Fotoğraf: 186- Hükümet Binası İç Mekânı. (Ö.G. Baydaş'tan)
Fotoğraf: 187- Jandarma Kışlası Kuzeydoğu Cephesi.
Fotoğraf: 188- Jandarma Kışlası Doğu Cephesi.
Fotoğraf: 189- Jandarma Kışlası Batı Cephesi.
Fotoğraf: 190- Jandarma Kışlası Güneydoğu Cephesi.
Fotoğraf: 191- Jandarma Kışlası İç Mekânı. (Ö.G. Baydaş'tan)
Fotoğraf: 192- Jandarma Kışlası İç Mekânı. (Ö.G. Baydaş'tan)
Fotoğraf: 193- Cephanelik (Muhakemat Müdürlüğü) Binası Güney Cephesi.
Fotoğraf: 194- Cephanelik (Muhakemat Müdürlüğü) Binası Kuzey Cephesi.
Fotoğraf: 195- Cephanelik (Muhakemat Müdürlüğü) Binası Doğu Cephesi.
Fotoğraf: 196- Cephanelik (Muhakemat Müdürlüğü) Binası Giriş Kapısı. (Ö.G. Baydaş'tan)
Fotoğraf: 197- Ziya Gökalp Evi (Ziya Gökalp Müzesi) Giriş Avlusu.
Fotoğraf: 198- Ziya Gökalp Evi (Ziya Gökalp Müzesi) Giriş Avlusu.
Fotoğraf: 199- Ziya Gökalp Evi (Ziya Gökalp Müzesi) Revakları.
Fotoğraf: 200- Ziya Gökalp Evi Giriş Bölümü.
Fotoğraf: 201- Ziya Gökalp Evi (Ziya Gökalp Müzesi) İç Mekânı.
Fotoğraf: 202- Cihannüma (Kavs) Köşkü Genel Görünüş.
Fotoğraf: 203- Cihannüma (Kavs) Köşkü Genel Görünüş.
Fotoğraf: 204- Seman (Gazi/Atatürk) Köşkü Güney Cephesi.
Fotoğraf: 205- Seman (Gazi/Atatürk) Köşkü Güneydoğu Cephesi.
Fotoğraf: 206- Seman (Gazi/Atatürk) Köşkü Kuzeydoğu Cephesi.
Fotoğraf: 207- Seman (Gazi/Atatürk) Köşkü İç Mekânı.
Fotoğraf: 208- Defterdar (Ragıbiye) Camii Kuzeybatı Cephesi.
Fotoğraf: 209- Defterdar (Ragıbiye) Camii Kuzeybatı Cephesi.
Fotoğraf: 210- Defterdar (Ragıbiye) Camii Kuzey Cephesi.
Fotoğraf: 211- Defterdar (Ragıbiye) Camii İç Mekânı.
Fotoğraf: 212- Defterdar (Ragıbiye) Camii İç Mekânı.
Fotoğraf: 213- Defterdar (Ragıbiye) Camii Mihrabı.
Fotoğraf: 214- Defterdar (Ragıbiye) Camii Minberi.
Fotoğraf: 215- Salos Mescidi Kuzey Cephesi.
Fotoğraf: 216- Salos Mescidi Avlu Giriş Kapısı.
Fotoğraf: 217- Salos Mescidi İç Mekânı.
Fotoğraf: 218- Salos Mescidi İç Mekânı.
Fotoğraf: 219- Salos Mescidi İç Mekânı.
Fotoğraf: 220- Salos Mescidi İç Mekânı.
Fotoğraf: 221- Salos Mescidi Mihrabı.
Fotoğraf: 222- Salos Mescidi Avlusunda Bulunan Kitabesi.
Fotoğraf: 223- Çağaloğlu Mescidi Kuzeydoğu Cephesi.

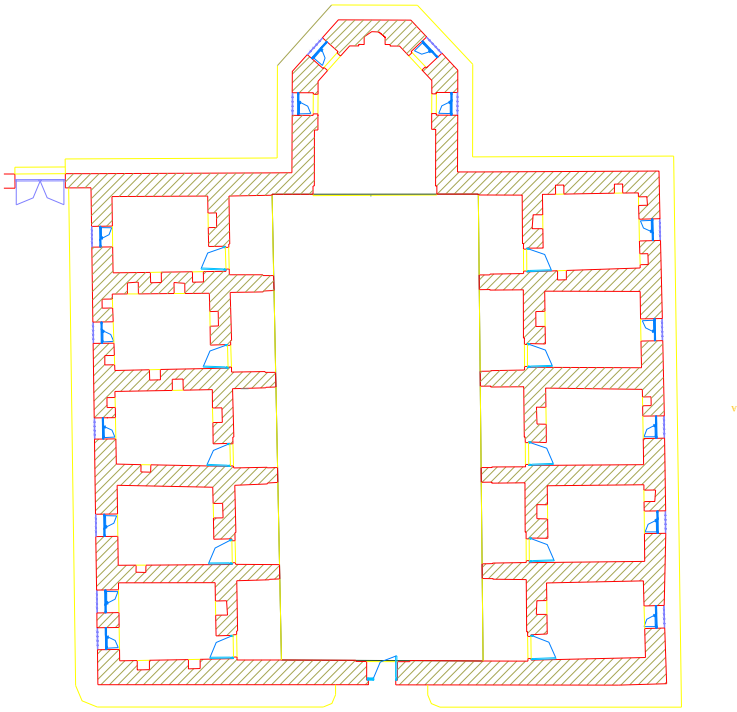
Fotoğraf: 224- Çağaloğlu Mescidi Kuzeybatı Cephesi.
Fotoğraf: 225- Çağaloğlu Mescidi Kuzey Cephesi Son Cemaat Bölümü.
Fotoğraf: 226- Çağaloğlu Mescidi İç Mekânı.
Fotoğraf: 227- Şeyh Muhammet Namazgâhı Güneydoğu Cephesi.
Fotoğraf: 228- Şeyh Muhammet Namazgâhı Güney Cephesi.
Fotoğraf: 229- Şeyh Muhammet Namazgâhı İç Mekânı.
Fotoğraf: 230- Şeyh Muhammet Namazgâhı İç Mekânı.
Fotoğraf: 231- Arap Şeyh Türbesi Genel Görünüş.
Fotoğraf: 232- Arap Şeyh Türbesi İç Mekânı.
Fotoğraf: 233- Dabanoğlu Türbesi Giriş Cephesi.
Fotoğraf: 234- Dabanoğlu Türbesi İç Mekânı.
Fotoğraf: 235- Zübeyde Hanım Türbesi Güneydoğu Cephesi.
Fotoğraf: 236- Zübeyde Hanım Türbesi İç Mekânı.
Fotoğraf: 237- Darül Muallim Güney Cephesi. (Ö.G. Baydaş'tan)
Fotoğraf: 238- Darül Muallim Güney Cephesi. (Ö.G. Baydaş'tan)
Fotoğraf: 239- Darül Muallim Güney Güneybatı Cephesi. (Ö.G. Baydaş'tan)
Fotoğraf: 240- Darül Muallim Kuzey Cephesi.
Fotoğraf: 241- Darül Muallim İç Mekândan Görünüş. (Ö.G. Baydaş'tan)
Fotoğraf: 242- Darül Muallim İç Mekândan Görünüş. (Ö.G. Baydaş'tan)
Fotoğraf: 243- Kurdoğlu Kışlası Doğu Cephesi. (Ö.G. Baydaş'tan)
Fotoğraf: 244- Kurdoğlu Kışlası Giriş Cephesi. (Ö.G. Baydaş'tan)
Fotoğraf: 245- Kurdoğlu Kışlası Orta Avlusu. (Ö.G. Baydaş'tan)
Fotoğraf: 246- Kurdoğlu Kışlası Giriş Kapısı. (Ö.G. Baydaş'tan)
Fotoğraf: 247- Gureba Hastanesi nin(Devlet Hastanesi) Eski Bir Fotoğrafı. (Ö.G. Baydaş'tan)
Fotoğraf: 248- Gureba Hastanesi (Devlet Hastanesi) Doğu Cephesi. (Ö.G. Baydaş'tan)
Fotoğraf: 249- Gureba Hastanesi (Devlet Hastanesi) Doğu Cephesi. (Ö.G. Baydaş'tan)
Fotoğraf: 250- Gureba Hastanesi (Devlet Hastanesi) Doğu Girişi. (Ö.G. Baydaş'tan)
Fotoğraf: 251- Gureba Hastanesi (Devlet Hastanesi) Batı Cephesi. (Ö.G. Baydaş'tan)
Fotoğraf: 252- Gureba Hastanesi (Devlet Hastanesi) Batı Girişi. (Ö.G. Baydaş'tan)
Fotoğraf: 253- Hapishane Binası Genel Görünüşü.
Fotoğraf: 254- Hapishane Binası Doğu Cephesi.
Fotoğraf: 255- Hapishane Binası Doğu Cephesi.
Fotoğraf: 256- Hapishane Binası Güneydoğu Cephesi.
Fotoğraf: 257- Hapishane Binası Kuzeybatı Cephesi.
Fotoğraf: 258- Hapishane Binası İç Mekânı. (Ö.G. Baydaş'tan)
Fotoğraf: 259- Diyarbakır İdadi Mektebi Kuzeydoğu Cephesi. (Ö.G. Baydaş'tan)
Fotoğraf: 260- Diyarbakır İdadi Mektebinin Eski Bir Resmi. (Ö.G. Baydaş'tan)
Fotoğraf: 261- Diyarbakır İdadi Mektebi Güneybatı Cephesi. (Ö.G. Baydaş'tan)
Fotoğraf: 262- Diyarbakır İdadi Mektebi Doğu Cephesi. (Ö.G. Baydaş'tan)
Fotoğraf: 263- Diyarbakır İdadi Mektebi Doğu Cephesi. (Ö.G. Baydaş'tan)
Fotoğraf: 264- Diyarbakır İdadi Mektebi Batı Cephesi. (Ö.G. Baydaş'tan)
Fotoğraf: 265- Diyarbakır İdadi Mektebi İç Mekânı. (Ö.G. Baydaş'tan)
Fotoğraf: 266- Diyarbakır İdadi Mektebi İç Mekânı. (Ö.G. Baydaş'tan)
Fotoğraf: 267- Adliye Sarayı Güney Cephesi.
Fotoğraf: 268- Adliye Sarayı Güney Cephe Giriş Kapısı.
Fotoğraf: 269- Adliye Sarayı Batı Cephesi.
Fotoğraf: 270- Adliye Sarayı Kuzey Cephesi.

Fotoğraf: 271- Adliye Sarayı Giriş Cephesi Eski Bir Fotoğrafı. (Ö.G. Baydaş'tan)
Fotoğraf: 272- Adliye Sarayı Güney Cephede Bulunan Kabartmalı Süsleme. (Ö.G. Baydaş'tan)
Fotoğraf: 273- Adliye Sarayı İç Mekânı. (Ö.G. Baydaş'tan)
Fotoğraf: 274- Adliye Sarayı İç Mekânı. (Ö.G. Baydaş'tan)
Fotoğraf: 275- Kolordu Binası Doğu Cephesi.
Fotoğraf: 276- Kolordu Binası Güney Cephesi.
Fotoğraf: 277- Kolordu Binası İç Mekânı. (Ö.G. Baydaş'tan)
Fotoğraf: 278- Kolordu Binası İç Mekânı. (Ö.G. Baydaş'tan)
Fotoğraf: 279- Kolordu Binası İç Mekânı. (Ö.G. Baydaş'tan)
Fotoğraf: 280- Kolordu Binası Zemin Mozaik Süslemesi.
Fotoğraf: 281- Atatürk Müzesi Kuzey Cephesi.
Fotoğraf: 282- Atatürk Müzesi Kuzeybatı Cephesi.
Fotoğraf: 283- Atatürk Müzesi Güney Cephesi.
Fotoğraf: 284- Atatürk Müzesi Batı Cephesi.
Fotoğraf: 285- Vakıflar Müdürlüğü (Sur Duvarına Bitişik Yapı) Kuzeybatı Cephesi
Fotoğraf: 286- Vakıflar Müdürlüğü (Sur Duvarına Bitişik Yapı) Kuzey Cephesi
Fotoğraf: 287- Vakıflar Müdürlüğü (Sur Duvarına Bitişik Yapı) Batı Cephesi.
Fotoğraf: 288- Vakıflar Müdürlüğü (Sur Duvarına Bitişik Yapı) Güney Cephesi.
Fotoğraf: 289- Defterdarlık (Sur Duvarına Bitişik Yapı) Kuzey Cephesi.
Fotoğraf: 290- Defterdarlık (Sur Duvarına Bitişik Yapı) Kuzey Cephesi.
Fotoğraf: 291- Defterdarlık (Sur Duvarına Bitişik Yapı) Güney Cephesi.
Fotoğraf: 292- Defterdarlık (Sur Duvarına Bitişik Yapı) Süslemeleri.
Fotoğraf: 293- Mekteb-i Nisa (Ziya Gökalp İlköğretim Okulu) Batı Cephesi. (Ö.G. Baydaş'tan)
Fotoğraf: 294- Mekteb-i Nisa (Ziya Gökalp İlköğretim Okulu) Batı Cephesi. (Ö.G. Baydaş'tan)
Fotoğraf: 295- Mekteb-i Nisa (Ziya Gökalp İlköğretim Okulu) Doğu Cephesi. (Ö.G. Baydaş'tan)
Fotoğraf: 296- Mekteb-i Nisa (Ziya Gökalp İlköğretim Okulu) Güneydoğu Cephesi. (Ö.G. Baydaş'tan)
Fotoğraf: 297- Mekteb-i Nisa (Ziya Gökalp İlköğretim Okulu) İç Mekânı (Ö.G. Baydaş'tan)
Fotoğraf: 298- Mekteb-i Nisa (Ziya Gökalp İlköğretim Okulu) İç Mekânı (Ö.G. Baydaş'tan)
Fotoğraf: 299- İskender Paşa Konağı Batı Cephesi.
Fotoğraf: 300- İskender Paşa Konağı Batı Cephesi Güney Yanı.
Fotoğraf: 301- İskender Paşa Konağı Güney Cephesi Batı Yanı.
Fotoğraf: 302- İskender Paşa Konağı Güney Cephesi Batı Yanı Eyvanı.
Fotoğraf: 303- İskender Paşa Konağı Güney Cephesi Orta Kanadı.
Fotoğraf: 304- İskender Paşa Konağı Batı Kanadı Eyvanının Sütun Başlığı.
Fotoğraf: 305- Behram Paşa Konağı Güney Cephesi.
Fotoğraf: 306- Behram Paşa Konağı Giriş Eyvanı.
Fotoğraf: 307- Behram Paşa Konağı Güney Cephe Üst Kat Balkonu.
Fotoğraf: 308- Behram Paşa Konağı Avlusu.
Fotoğraf: 309- Şeyhzadeler (Özdemiroğlu Osman Paşa) Konağı Dış Cephesi.
Fotoğraf: 310- Şeyhzadeler (Özdemiroğlu Osman Paşa) Konağı Günümüzde Yıkılmış Olan İç Mekânı.
Fotoğraf: 311- Kuşdili (Bekir Efendi) Köşkü Giriş Avlusu.
Fotoğraf: 312- Kuşdili (Bekir Efendi) Köşkü Giriş Eyvanı.

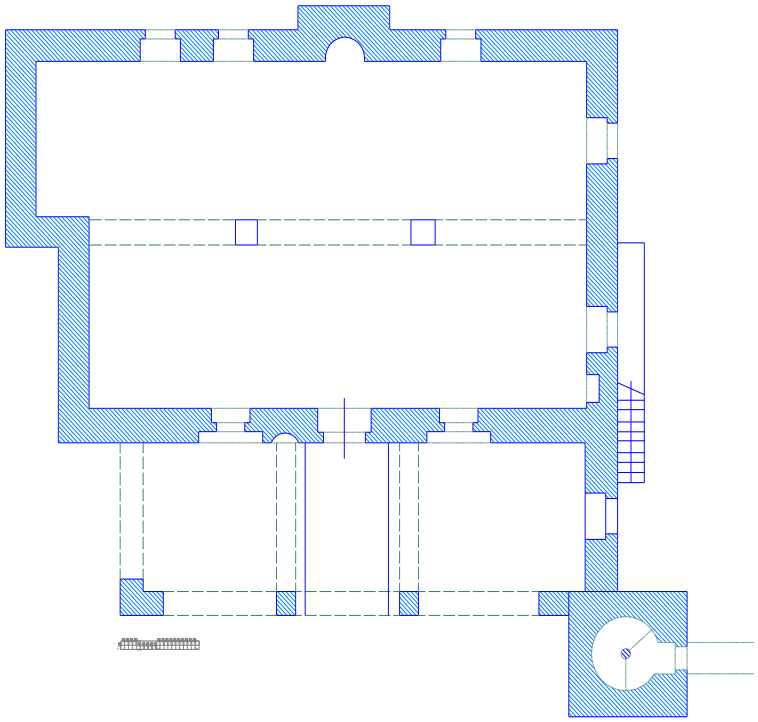
Fotoğraf: 313- Kuşdili (Bekir Efendi) Köşkü Giriş Eyvanı
Fotoğraf: 314- Kuşdili (Bekir Efendi) Köşkü Genel Görünüşü.
Fotoğraf: 315- Kuşdili (Bekir Efendi) Köşkü İç Mekanı.
Fotoğraf: 316- Kuşdili (Bekir Efendi) Köşkü Taş Üzerinde Süslemeler.
Fotoğraf: 317- Ağuludere Köşkü Giriş Cephesi.
Fotoğraf: 318- Ağuludere Köşkü Genel Görünüş.
Fotoğraf: 319- Ağuludere Köşkü İç Mekânı.
Fotoğraf: 320- Ağuludere Köşkü İç Mekânı
Fotoğraf: 321- Hatun Çeşmesi (Hatun Kastal) Genel Görünüş.
Fotoğraf: 322- Hatun Çeşmesi (Hatun Kastal) Genel Görünüş.
Fotoğraf: 323- Hatun Çeşmesi Taslığı ve Kurnası.
Fotoğraf: 324- Hatun Çeşmesi Kitabesi.
Fotoğraf: 325- Behram Paşa Camii Çeşmesi Genel Görünüş.
Fotoğraf: 326- Arap Şeyh Camii Çeşmesi Genel Görünüş
Fotoğraf: 327- Arap Şeyh Camii Çeşmesi Kitabesi.
Fotoğraf: 328- Kavas-ı Sagir Çeşmesi Genel Görünüş.
Fotoğraf: 329- Kavas-ı Sagir Çeşmesi Genel Görünüş.
Fotoğraf: 330- Köylü Sokak Çeşmesi Genel Görünüş.
Fotoğraf: 331- Köylü Sokak Çeşmesi Genel Görünüş.
Fotoğraf: 332- Telgrafhane Sokak Çeşmesi Genel Görünüş.
Fotoğraf: 333- Telgrafhane Sokak Çeşmesi Kitabesi.
Fotoğraf: 334- Ziya Gökalp Çeşmesi Genel Görünüş.
Fotoğraf: 335- Ziya Gökalp Çeşmesi Genel Görünüş.
Fotoğraf: 336- İçkale (Aslanlı) Çeşmesi Genel Görünüş.
Fotoğraf: 337- İçkale (Aslanlı) Çeşmesi Üçgen Alınlığı.
Fotoğraf: 338- İçkale (Aslanlı) Çeşmesi Dilimli Kemerli Nişi.
Fotoğraf: 339- Zağlı Sokak Çeşmesi Genel Görünüş.
Fotoğraf: 340- Sahabe Paşa Çeşmesi Genel Görünüş.
Fotoğraf: 341- Yedi Kardeşlerden Kentin Görünümü, (Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale,* Paris, 1940, Planche LIX).
Fotoğraf: 342- Güney-batı'dan Diyarbakır Yapılarının Görünümü. (Kaleli Kentler Sempozyumu'ndan Bursa).
Fotoğraf: 343- İçkale'den Diyarbakır Yapılarının Görünümü. (Kaleli Kentler Sempozyumu'ndan Bursa).
Fotoğraf: 344- Matrakçı Nasuh'un Diyarbakır Minyatürü (16.yüzyıl).
Fotoğraf: 345- Mardin Kapısı Önündeki Mardin Kapı mezarlığından bir görünüm, Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale,* Paris, 1940, Planche LXI.
Fotoğraf: 346- Mardin Kapısı Önündeki Mardin Kapı mezarlığından bir görünüm, Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale,* Paris, 1940, Planche LXI.
Fotoğraf: 347- Güney-Batı mahalleleri; Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale,* Paris, 1940, Planche XLVIII.
Fotoğraf: 348- Güney mahalleleri, Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale,* Paris, 1940, Planche XLVIII.
Fotoğraf: 349- Buğday Pazarı, (Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale,* Paris, 1940, Planche LXXV.)

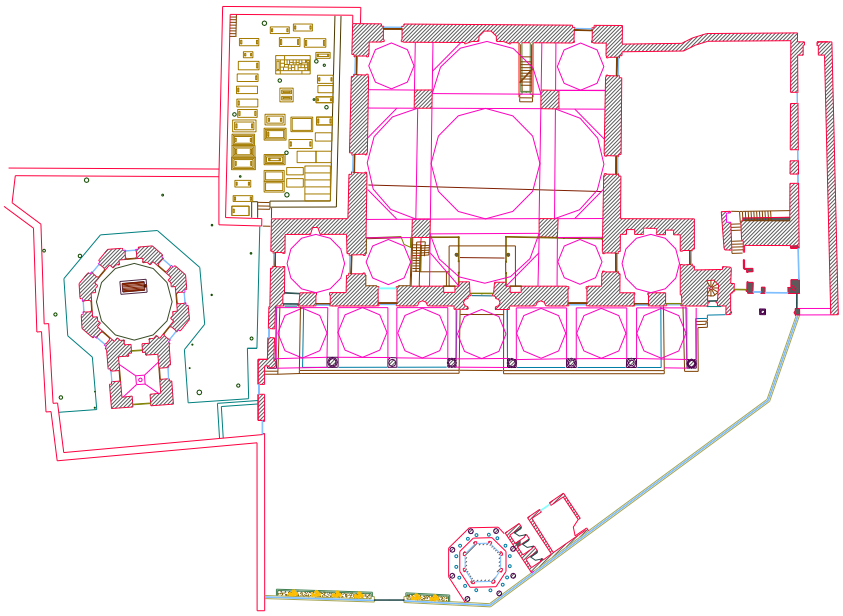
Çizim: 1- (Hadım) Ali Paşa Camii Planı.(O.C.Tuncer'den İşlenerek)

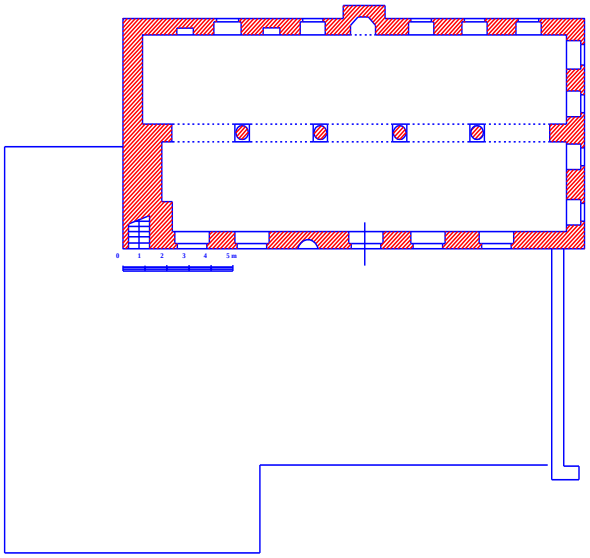
Çizim: 2- (Hadım) Ali Paşa Medresesi Planı.(O.C.Tuncer'den İşlenerek)

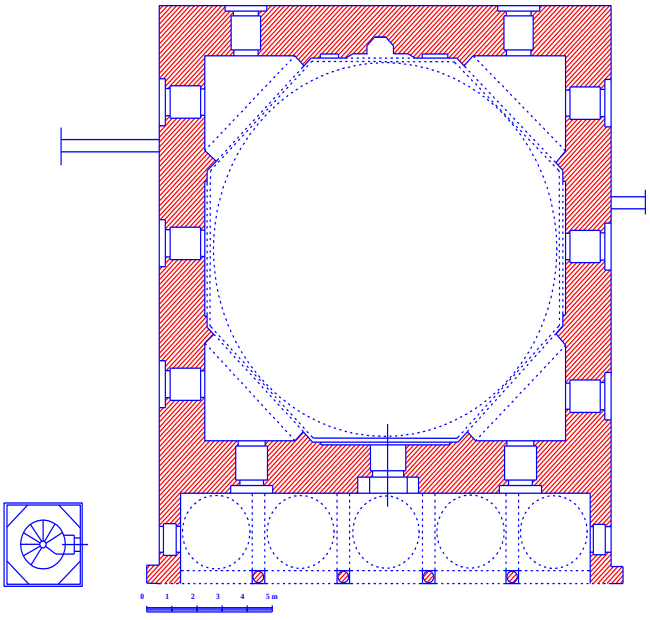
Çizim: 3- (Hadım) Ali Paşa Camii Şafiler Bölümü Planı (Metin Sözen'den İşlenerek)

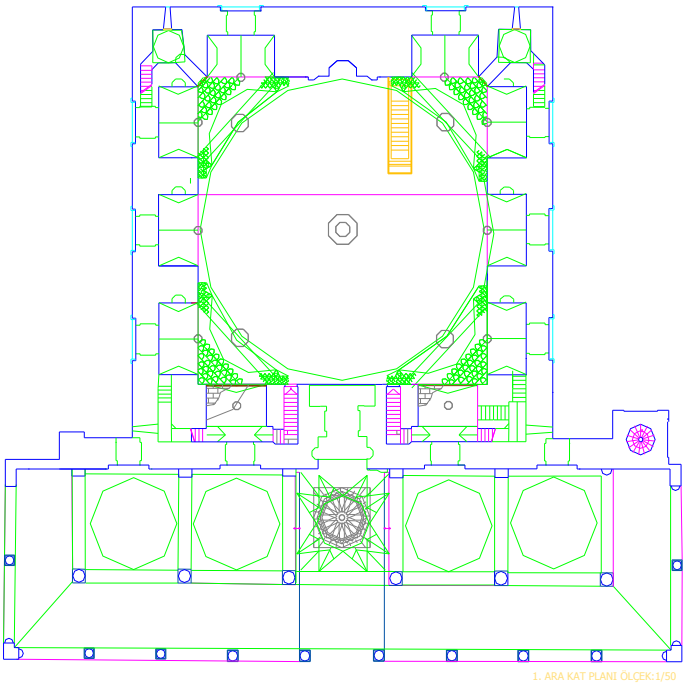
Çizim: 4- Fatih Paşa Cami Planı.(Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivinden)

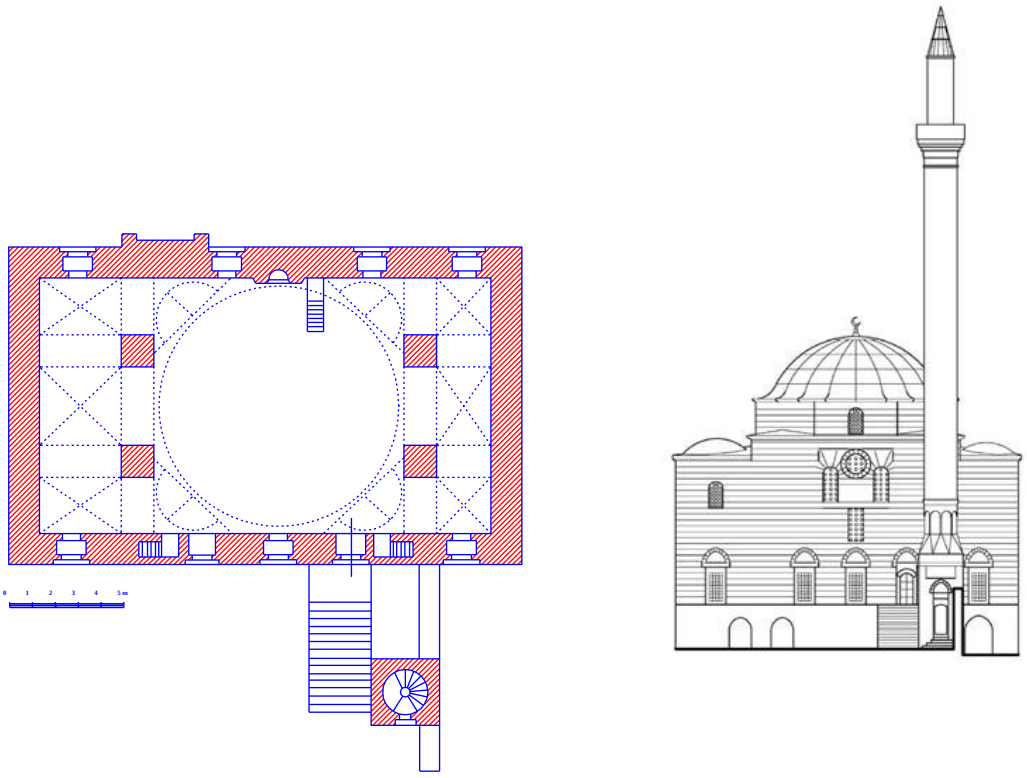
Çizim: 5- Fatih Paşa Camii Safiler Bölümü Planı.(O.C.Tuncer'den İşlenerek)

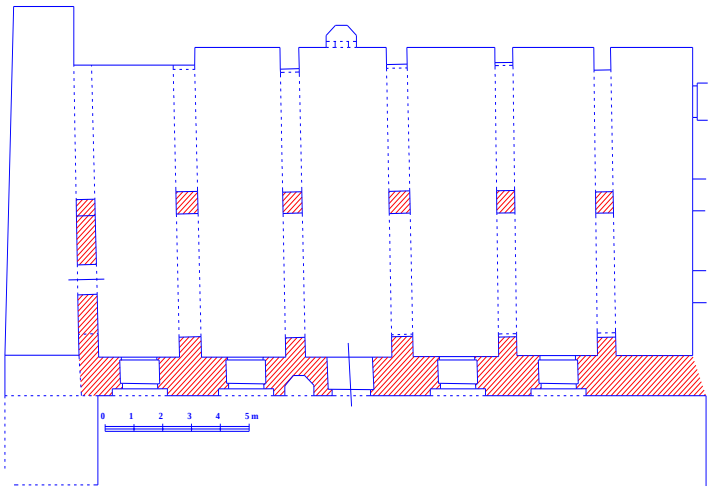
Çizim: 6- İskender Paşa Camii Planı (O.C.Tuncer'den İşlenerek)

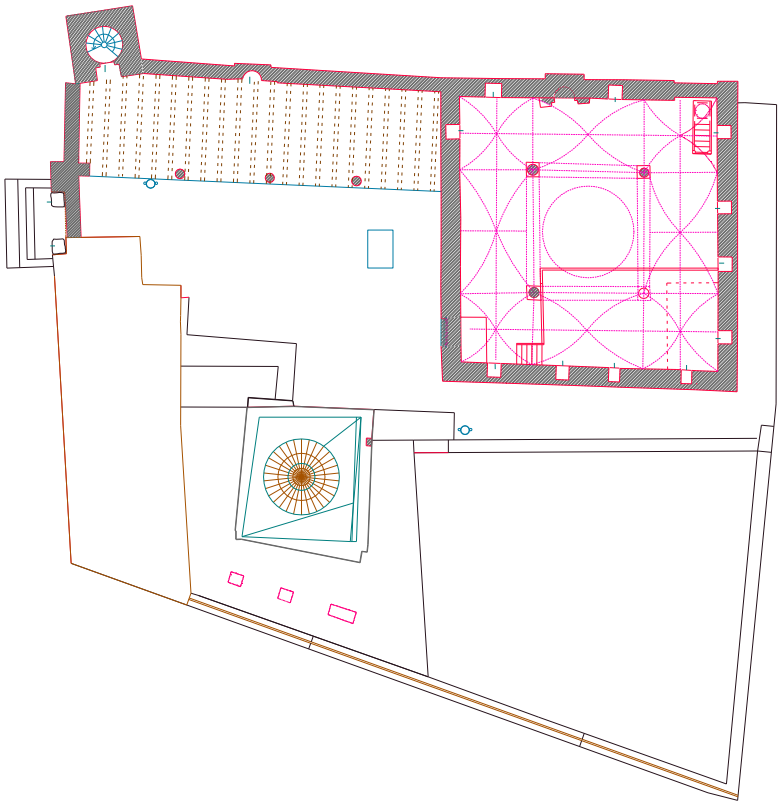

Çizim: 7- Behram Paşa Camii Planı.(Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivinden)

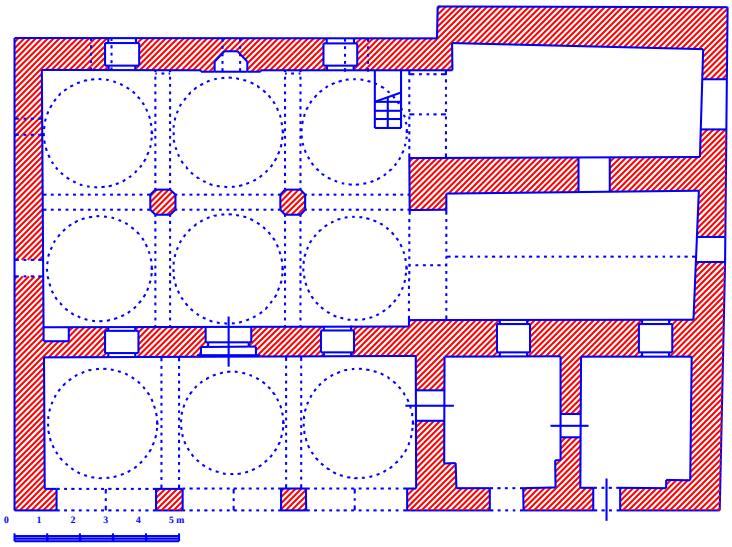
Çizim: 8- Melek Ahmet Paşa Camii Planı ve Cephe Görünüşü.(O.C.Tuncer'den İşlenerek)

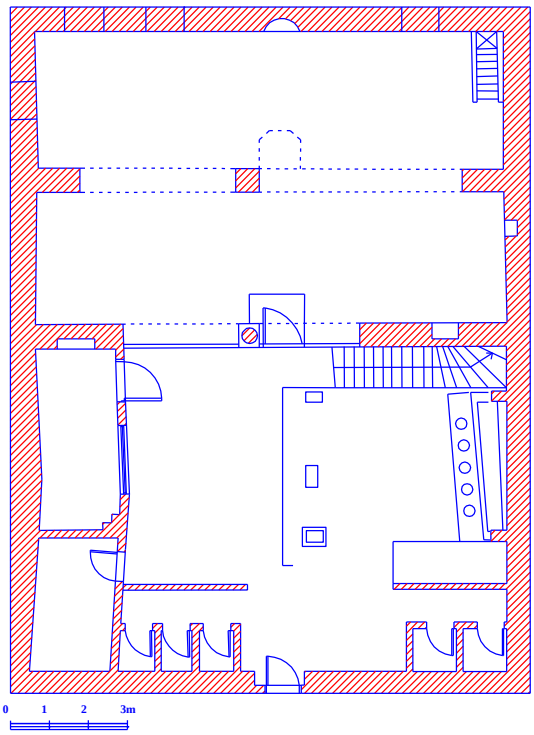

Çizim: 9- Aziziye Camii Planı (O.C.Tuncer'den İşlenerek)

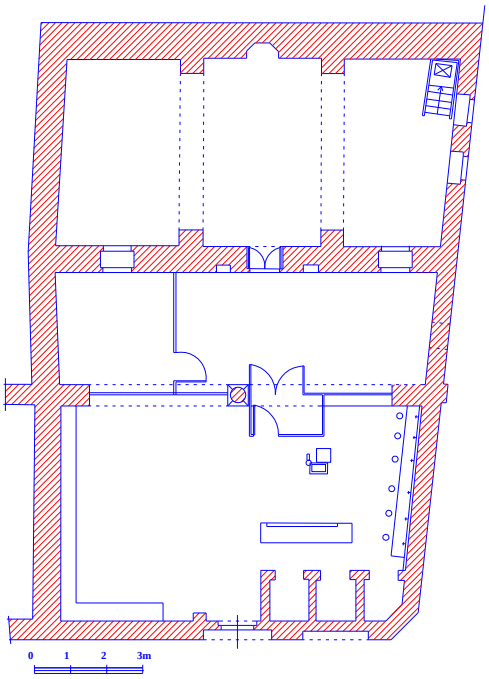
Çizim: 10- Nasuh Paşa Camii Planı.(Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivinden)

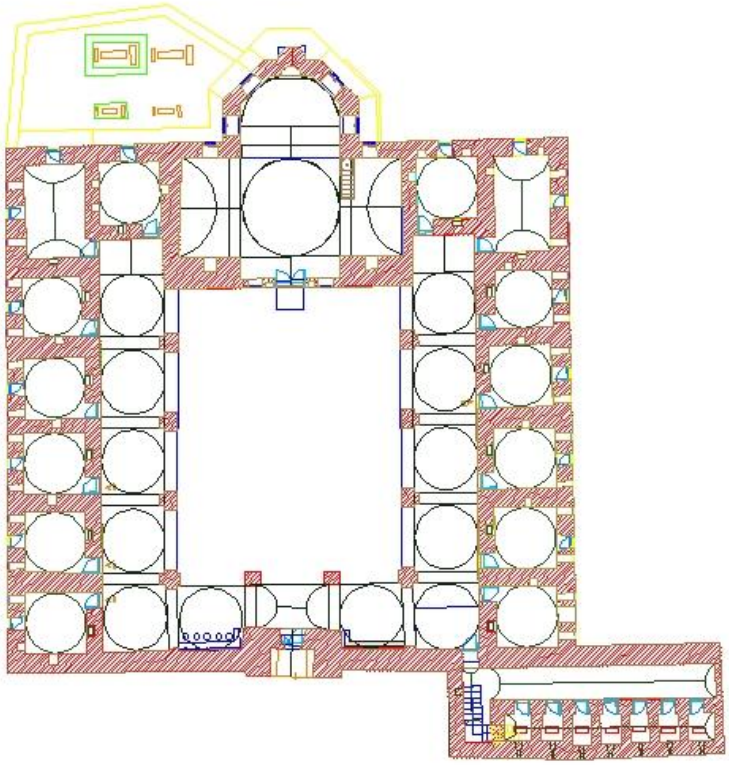

Çizim: 11- Arap Şeyh Camii Planı.(O.C.Tuncer'den İşlenerek)

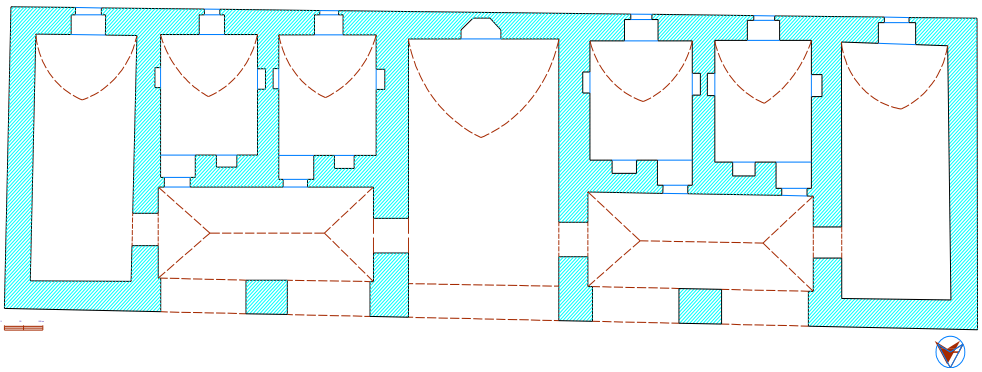

Çizim: 12- Molla Bahaddin Mescidi Planı.(F.M.Halifeoğlu'ndan)

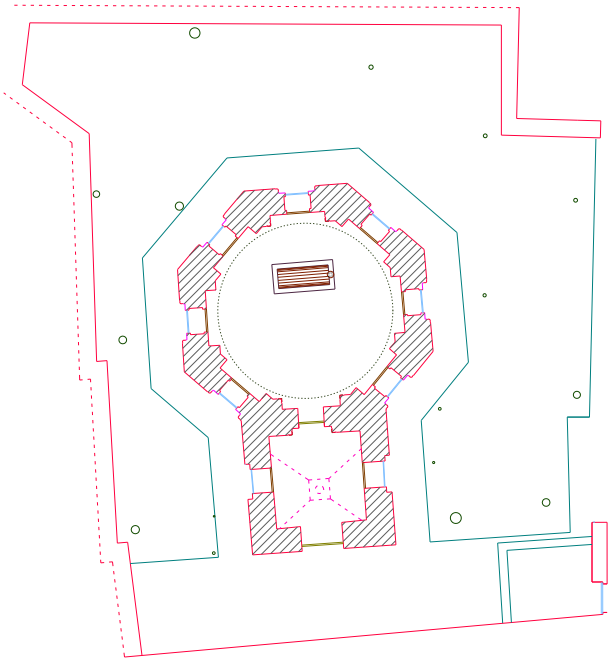

Çizim: 13- Kavvas-ı Sağîr Mescidi Planı.(F.M.Halifeoğlu'ndan)

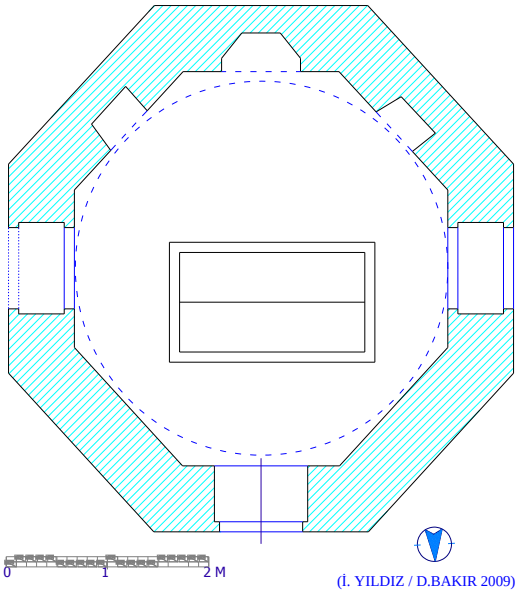
Çizim: 14- Hüsrev Paşa Camii ve Medresesi Planı (O.C.Tuncer'den İşlenerek)

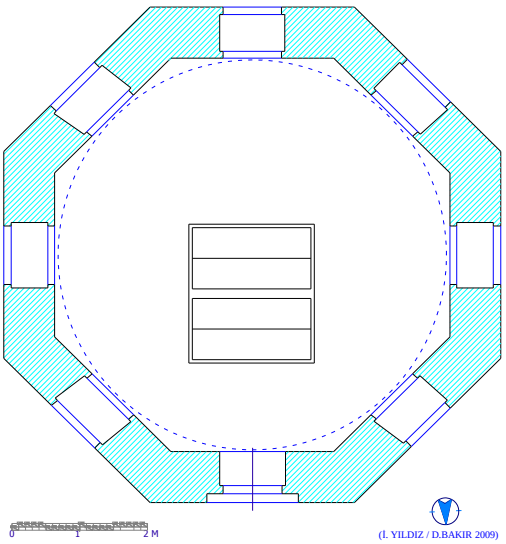
Çizim: 15- Muslihiddin Lâri Medresesi Planı (O.C.Tuncer'den İşlenerek)

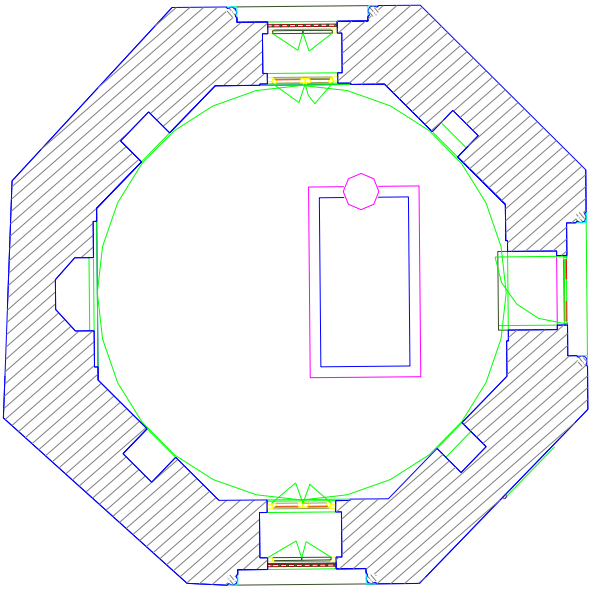
Çizim: 16- Özdemiroğlu Osman Paşa Türbesi Planı.(İ.Yıldız'dan)

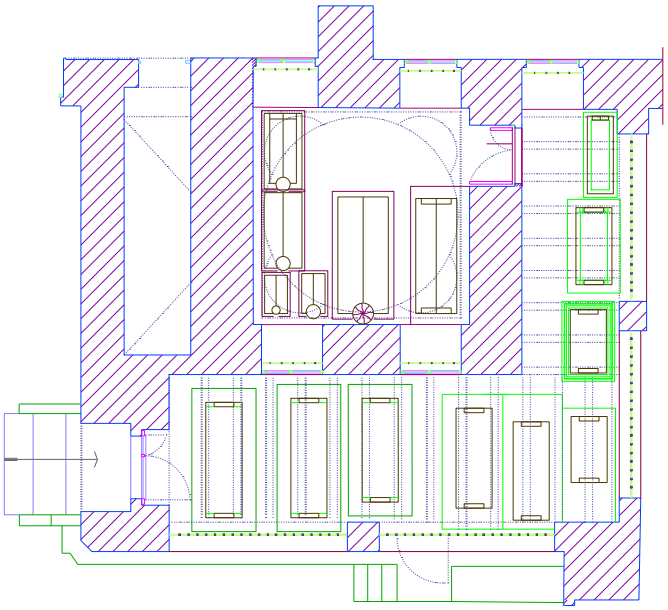

Çizim: 17- Şeyh Abdülcelil (Muslihiddin Lâri) Türbesi Planı.(İ.Yıldız'dan)

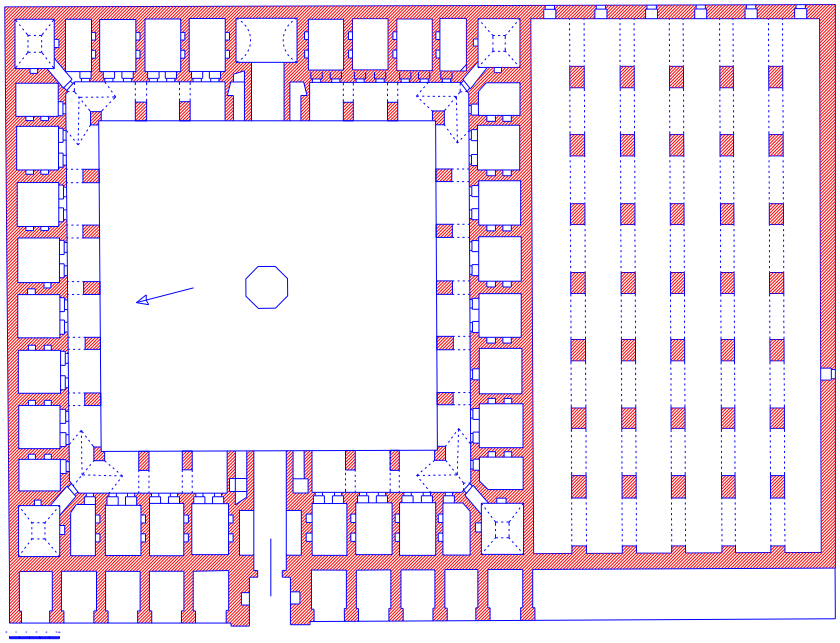

Çizim: 18- Zincirkıran Türbesi Planı.(İ.Yıldız'dan)

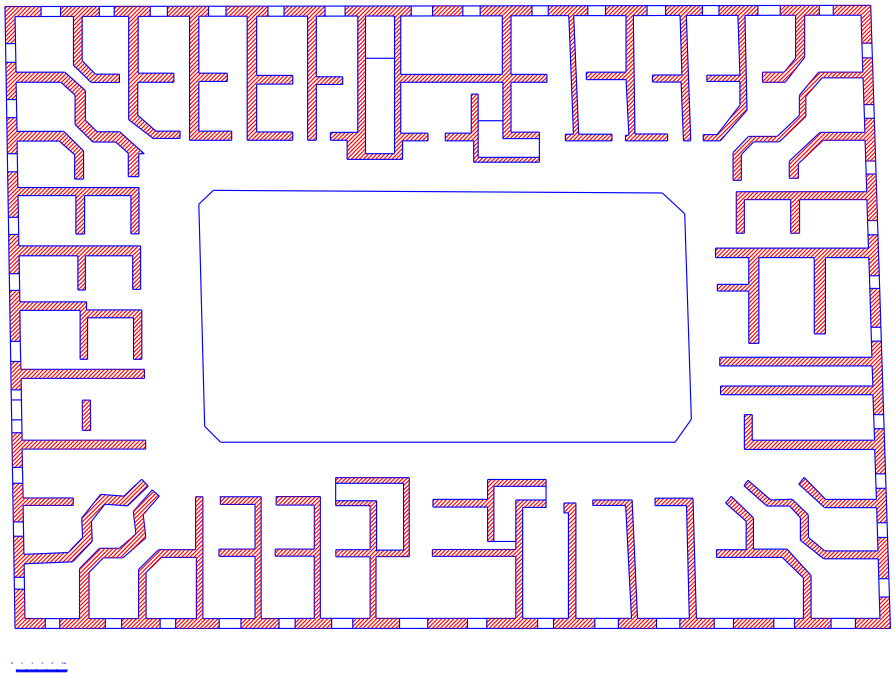
Çizim: 19 Sarı Saltuk (Gülşeni) Türbesi Planı. (N.Demirtaş'tan)

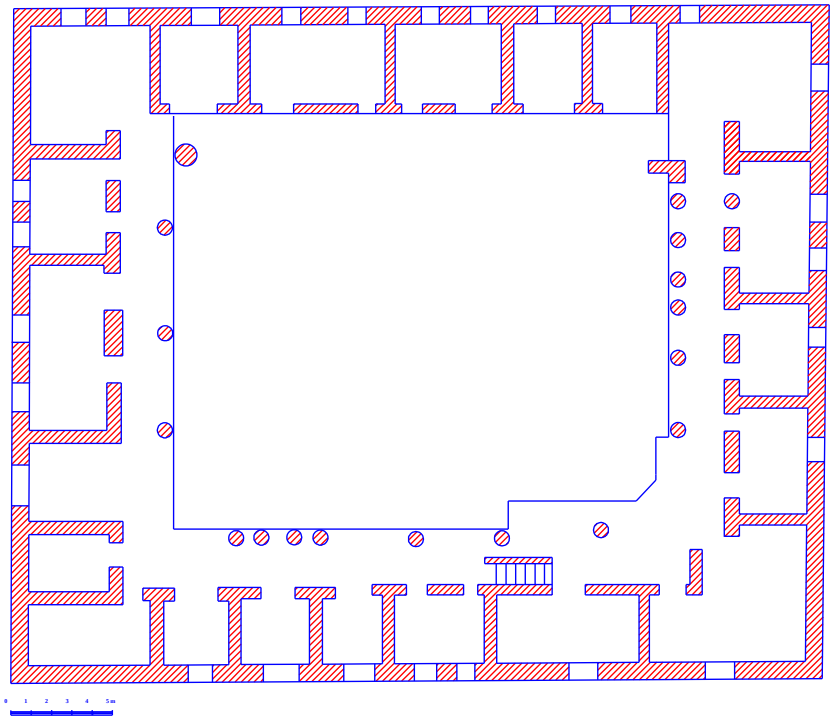
Çizim: 20- Sahabeler Türbesi Planı.(A.Y.Kesici'den)

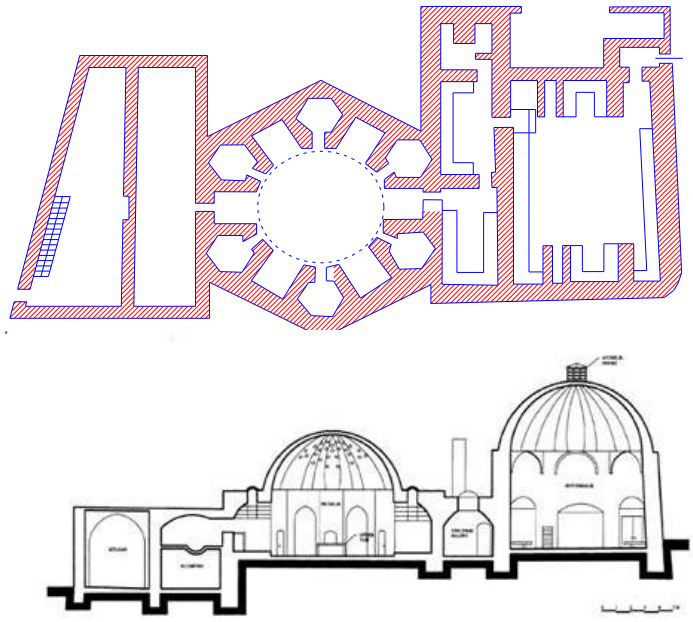
Çizim: 21- Deliller Hanı Planı.

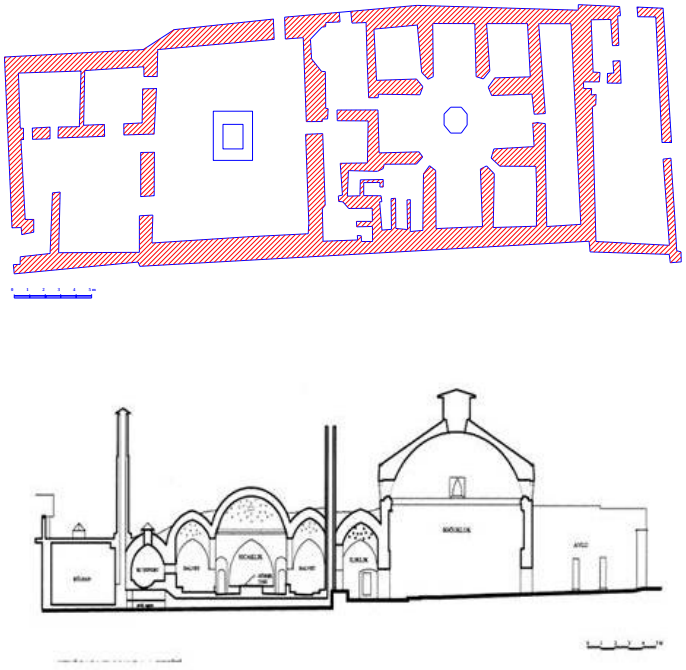
Çizim: 22- Hasan Paşa Hanı Planı.

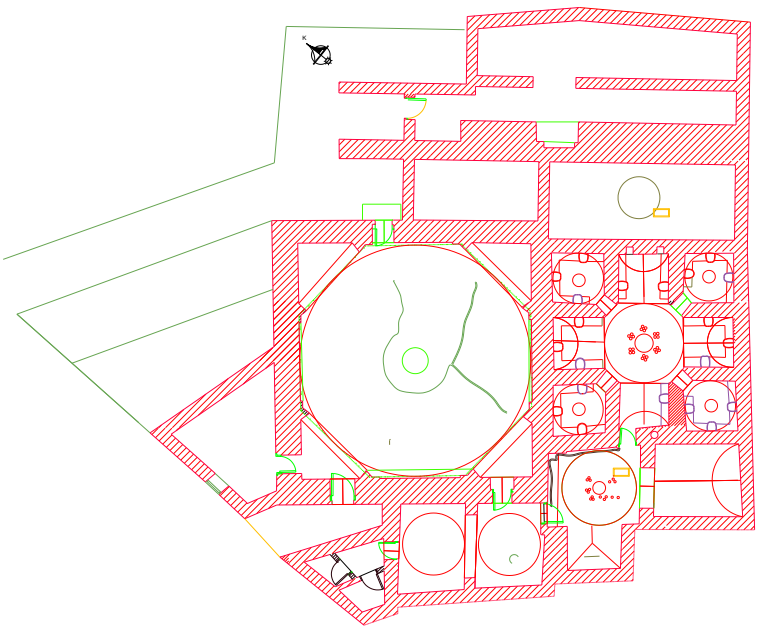
Çizim: 23- Çifte Han Planı.

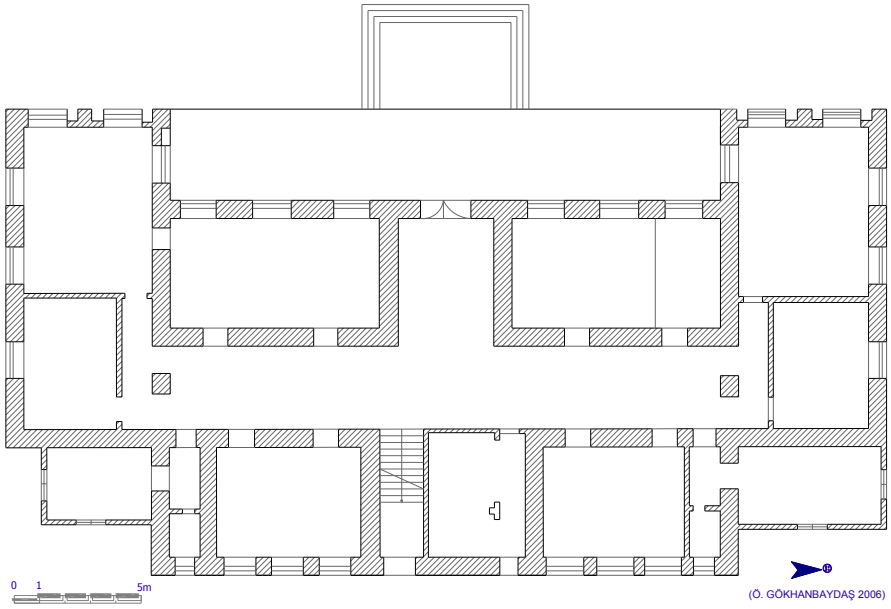
Çizim: 24- Çardaklı Hamamı Planı ve Kesiti.

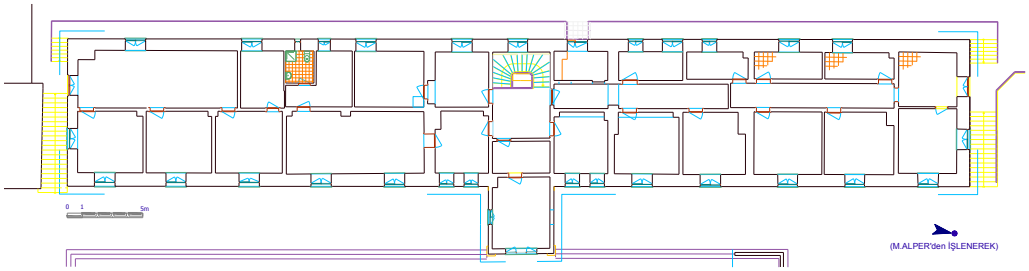
Çizim: 25- (Behram) Paşa Hamamı Planı ve Kesiti.

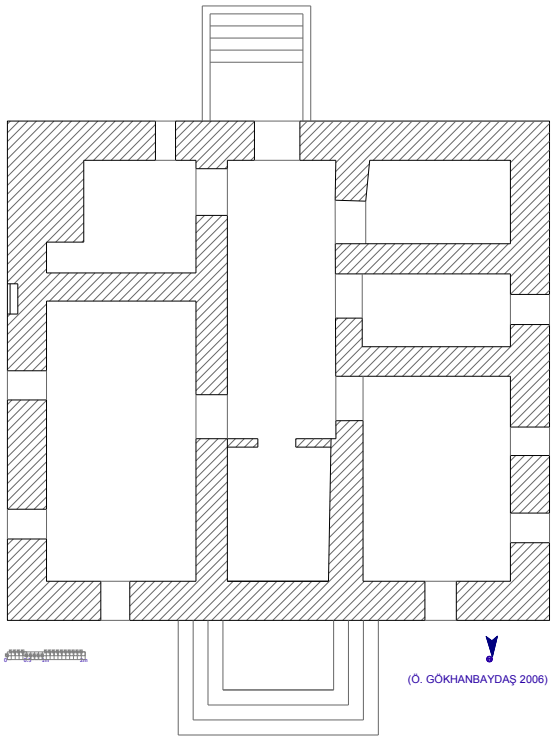
Çizim: 26- Kadı Hamamı Planı.

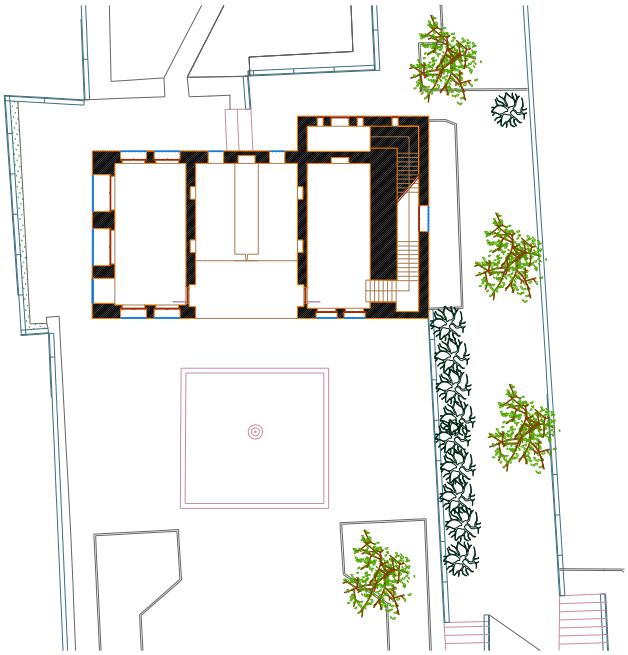

Çizim: 27- Hükümet Binası (Adliye Sarayı) Planı.(Ö. G. Baydaş'dan)

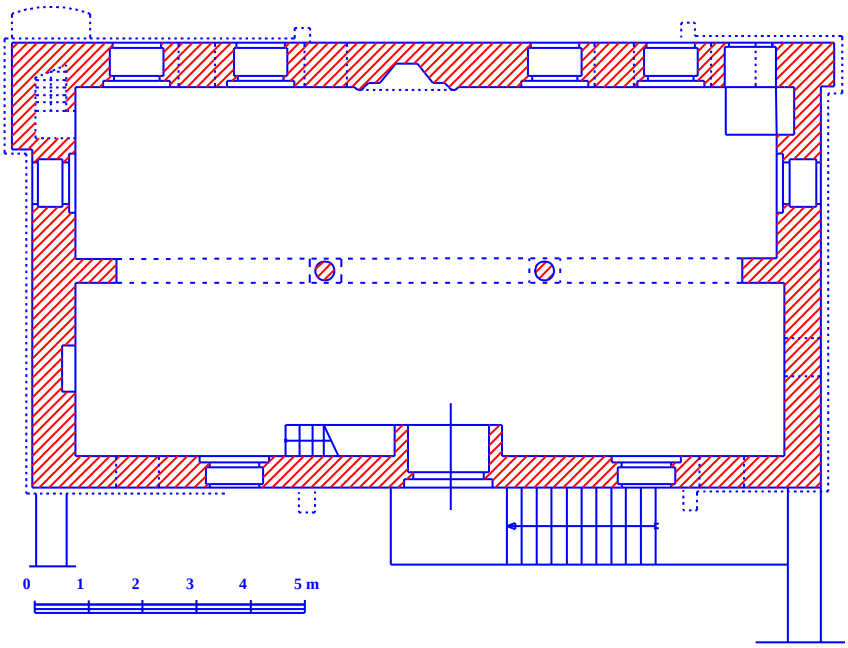

Çizim: 28- Jandarma Kışlası (Süvari Alay Birliği) Planı.(Ö. G. Baydaş'dan)

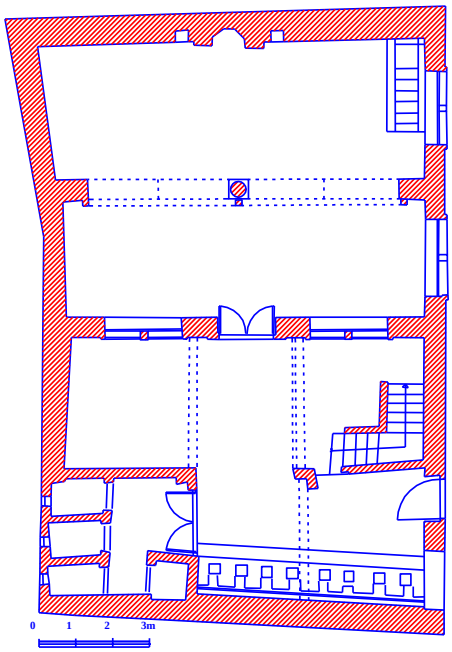

Çizim: 29- Cephanelik (Muhakemat Müdürlüğü) Binası Planı.(Ö. G. Baydaş'dan)

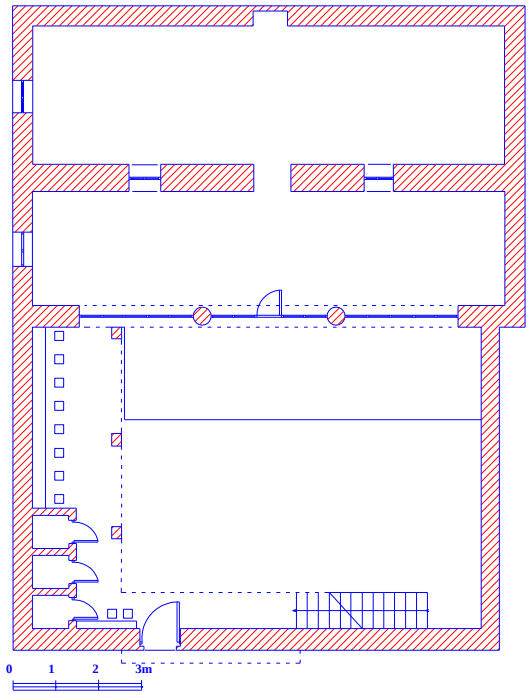
Çizim: 30- Seman (Gazi/Atatürk) Köşkü Planı.(Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivinden)

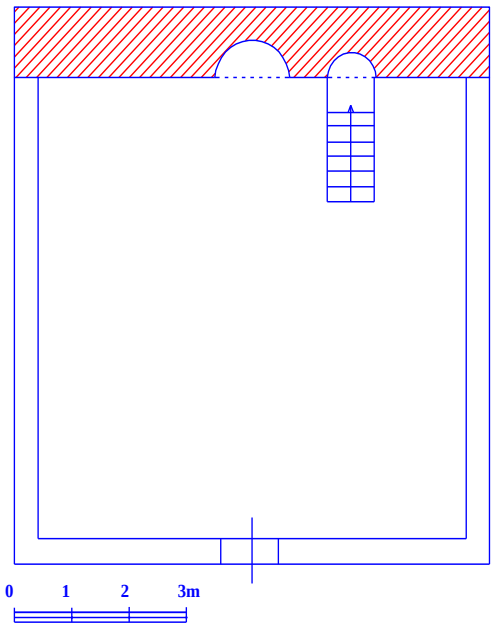

Çizim: 31- Defterdar (Ragıbiye) Camii Planı.(O.C.Tuncer'den)

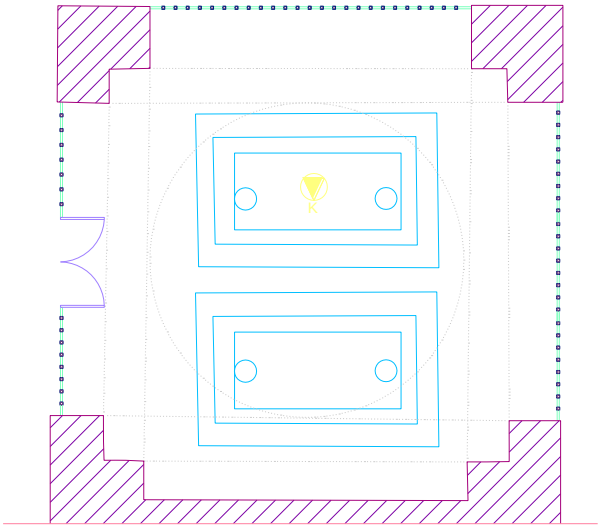

Çizim: 32- Salos Mescidi Planı.(F.M.Halifeoğlu'ndan)

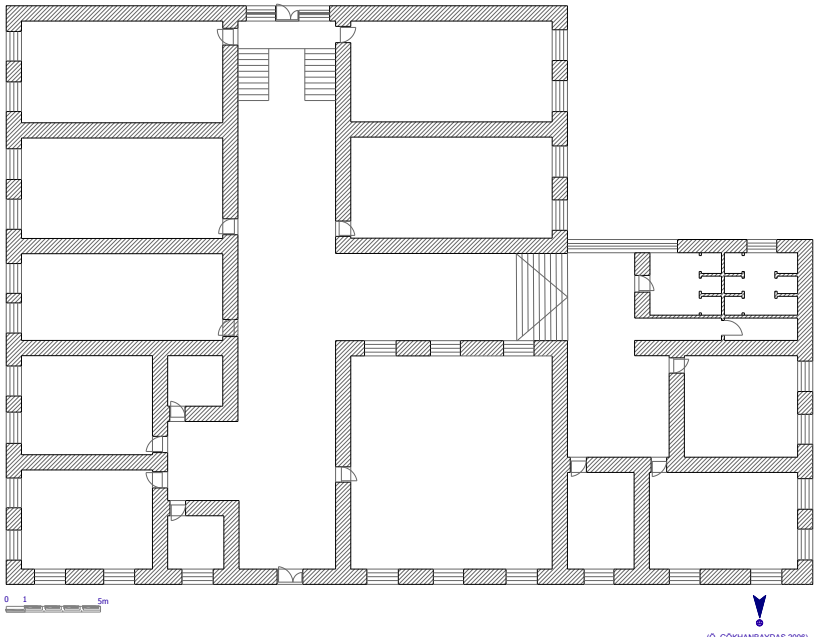

Çizim: 33- Çağaloğlu Mescidi Planı. (F.M.Halifeoğlu'ndan)

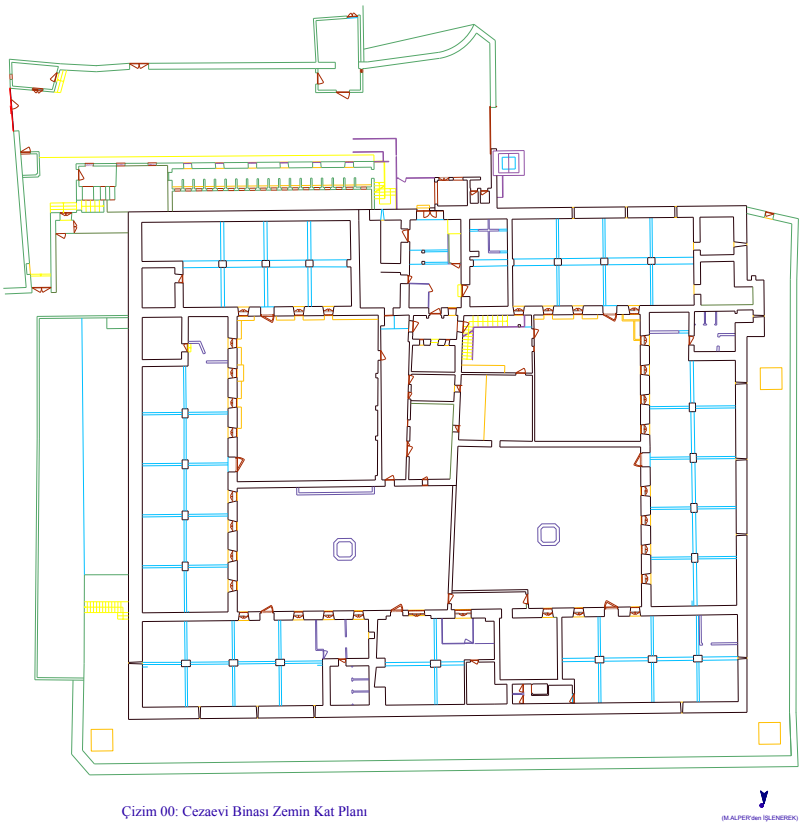

Çizim: 34- Şeyh Muhammet Namazgâhı Planı.(O.C.Tuncer'den İşlenerek)

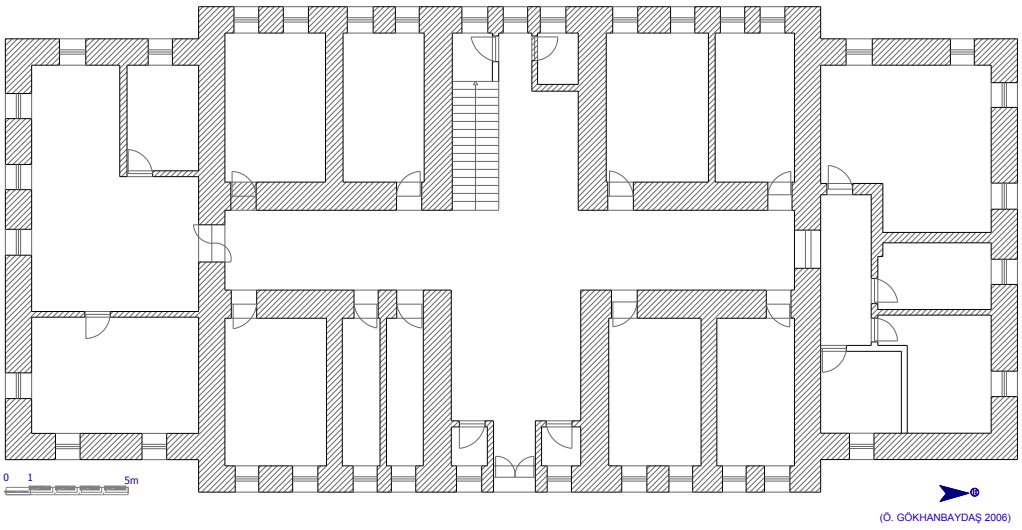
Çizim: 35- **Zübeyde Hanım Türbesi** Planı.(A.Y.Kesici'den)

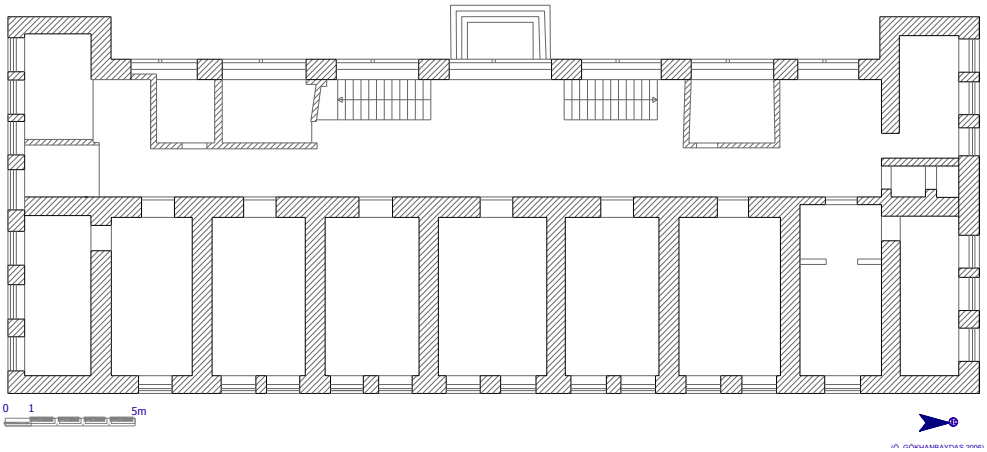
Çizim: 36- Darül Muallim Planı. (Ö. G. Baydaş'dan)

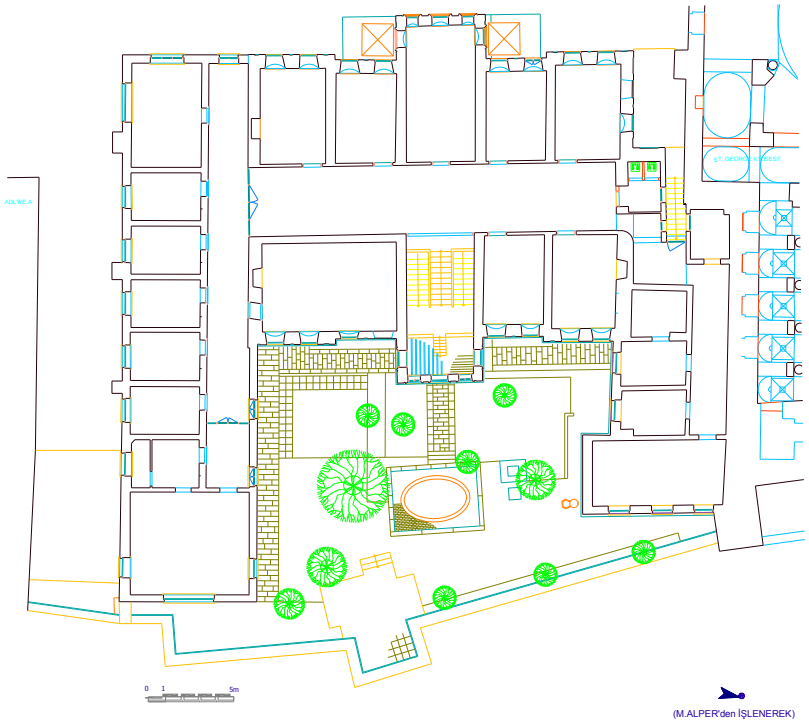

Çizim: 37- Hapishane Binası Planı.(Ö. G. Baydaş'dan)

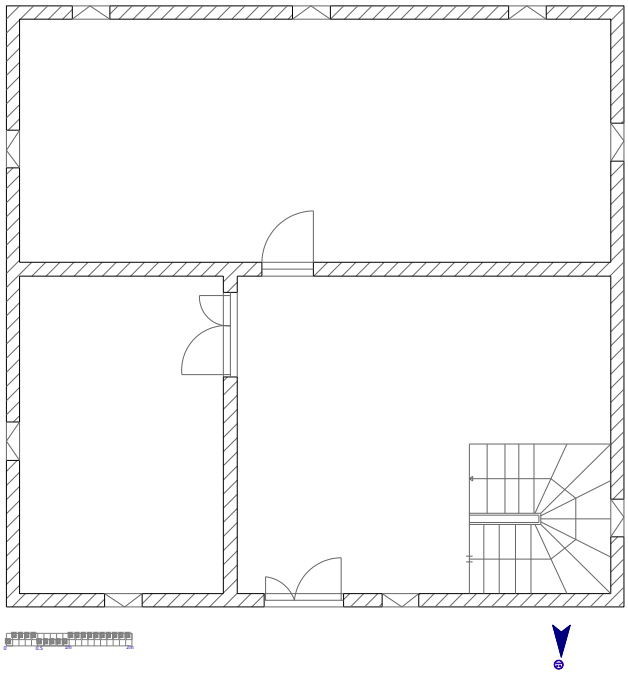

Çizim: 38- Diyarbakır İdadi Mektebi Planı.(Ö. G. Baydaş'dan)

Çizim: 39- Adliye Sarayı (Büyük Adliye Sarayı) Planı.(Ö. G. Baydaş'dan)

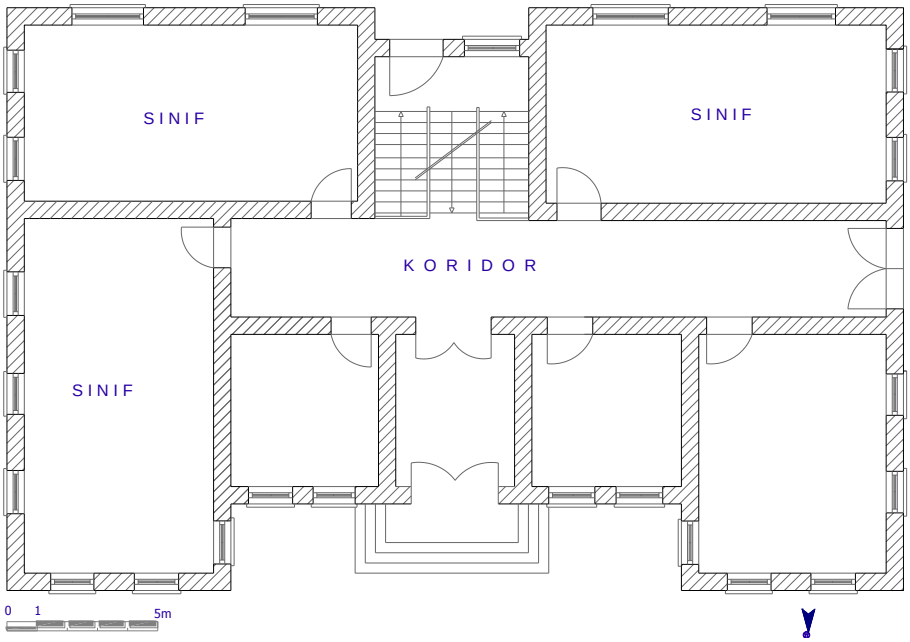

Çizim: 40- Kolordu Binası Planı.(Ö. G. Baydaş'dan)

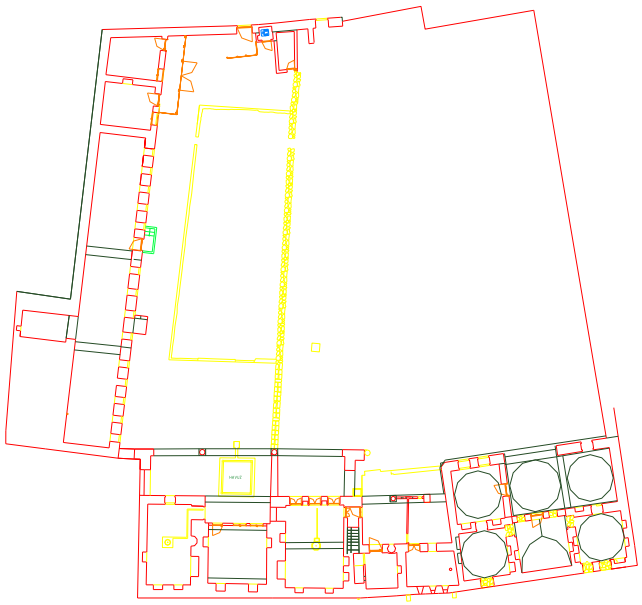
Çizim: 41- Atatürk Müzesi Planı.(Ö. G. Baydaş'dan)

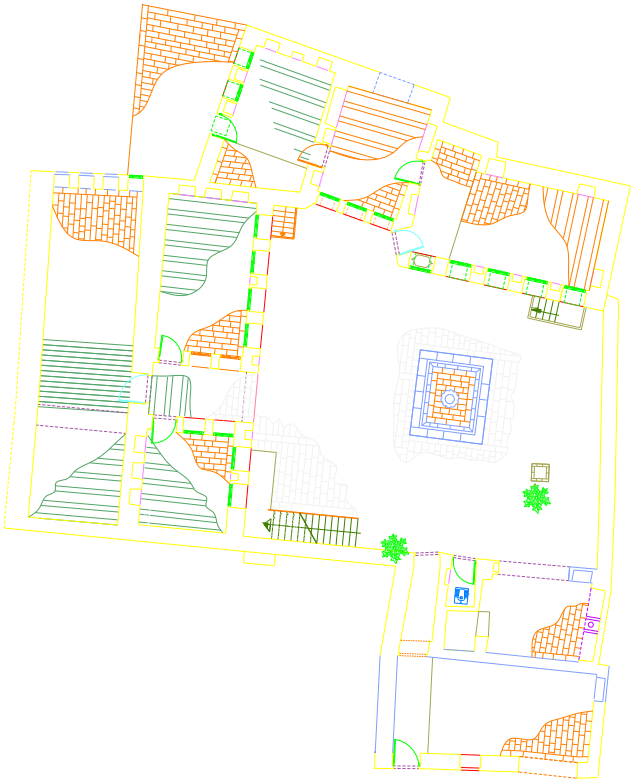

Çizim: 42- Defterdarlık (Sur Duvarına Bitişik Yapı) Binası Planı.(Ö. G. Baydaş'dan)

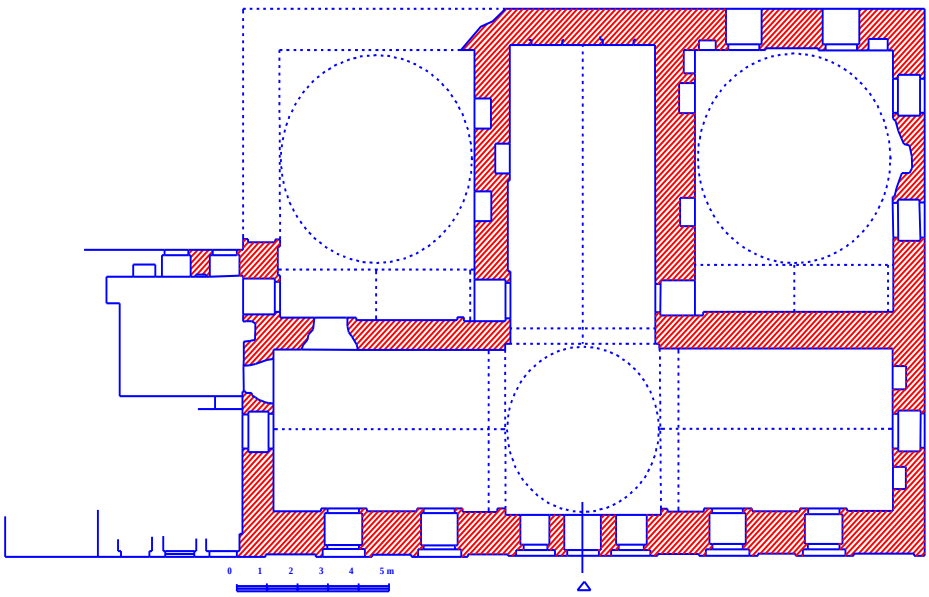

Çizim:43- Mekteb-i Nisa(Ziya Gökalp İlköğretim Okulu) Binası Planı.(Ö. G. Baydaş'dan)

Çizim: 44- İskender Paşa Konağı Planı.(Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivinden)

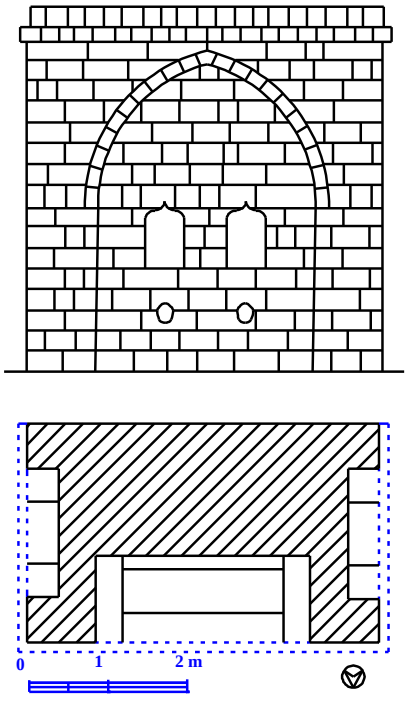
Çizim: 45- Behram Paşa Konağı Planı.(Z.Budak'tan)

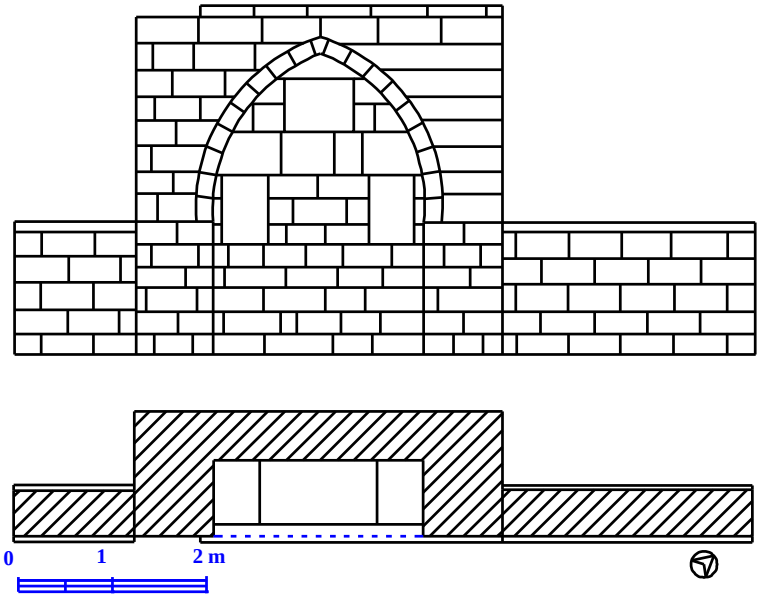

Çizim: 46- Şeyhzadeler (Özdemiroğlu Osman Paşa) Konağı Planı.(O.C.Tuncer'den İşlenerek)

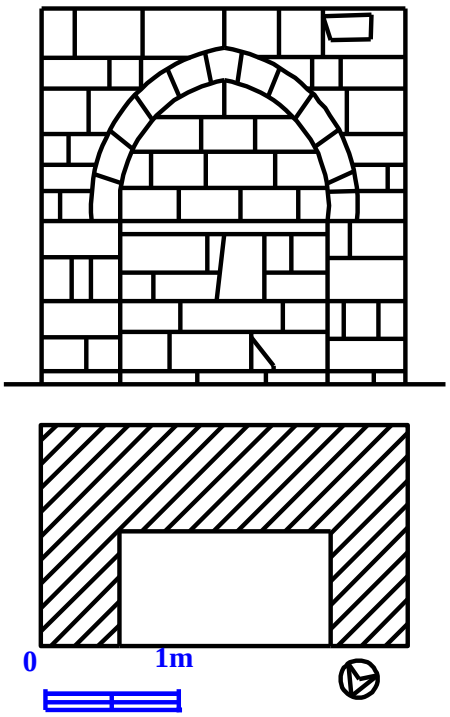
Çizim: 47- Kuşdili (Bekir Efendi) Köşkü Planı.(Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivinden)

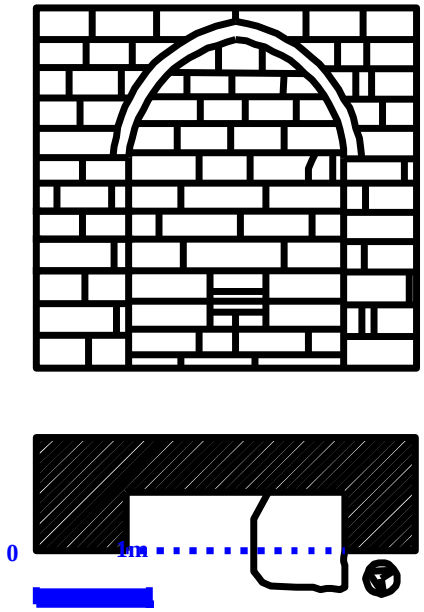

Çizim: 48- Hatun Çeşmesi (Hatun Kastal) Görünüş ve Planı.(Evindar Yeşilbaş'tan)

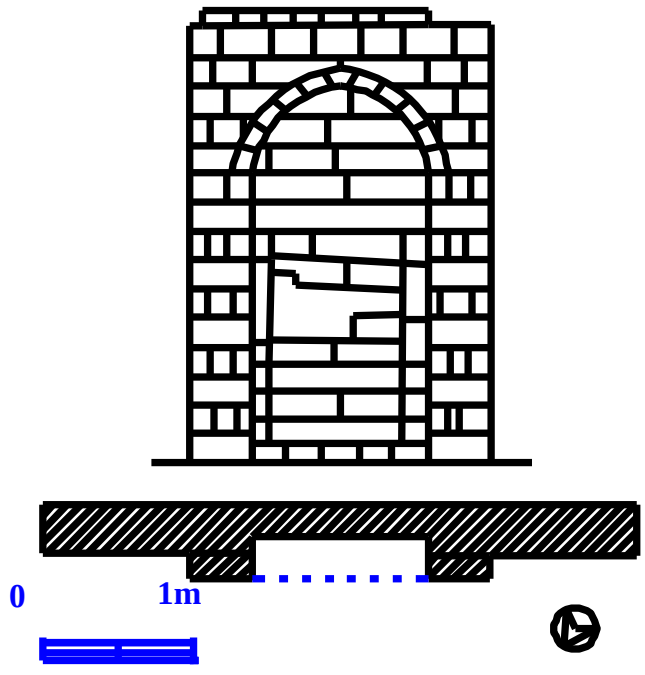

Çizim: 49- Behram Paşa Camii Çeşmesi Görünüş ve Planı.(Evindar Yeşilbaş'tan)

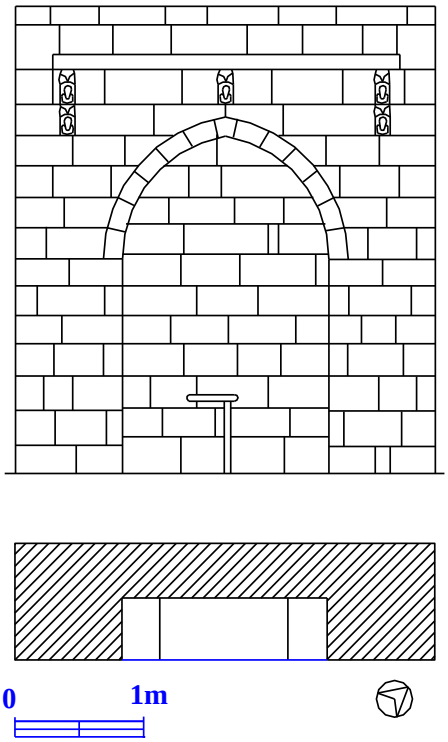

Çizim: 50- Arap Şeyh Camii Çeşmesi Görünüş ve Planı.(Evindar Yeşilbaş'tan)

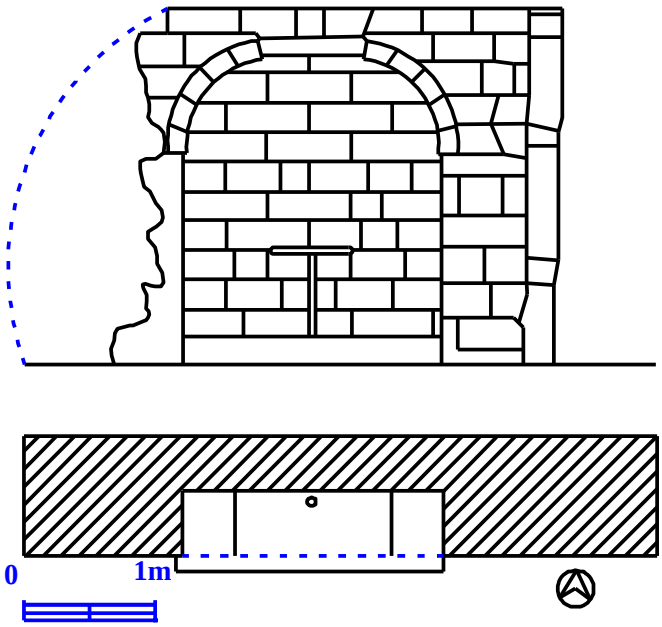

Çizim: 51- Kavas-ı Sagir Çeşmesi Görünüş ve Planı.(Evindar Yeşilbaş'tan)

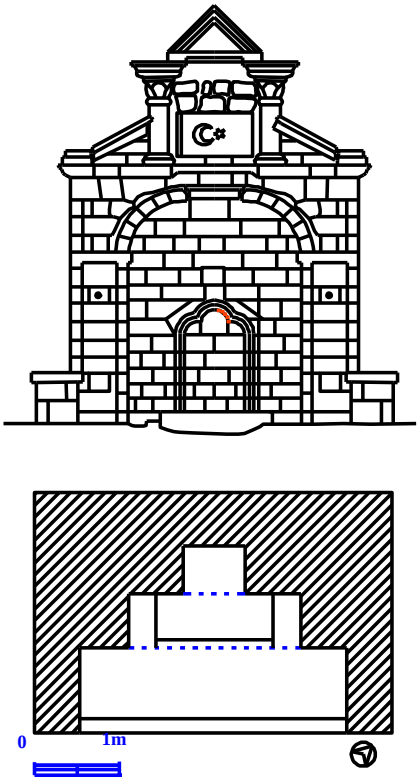

Çizim: 52- Köylü Sokak Çeşmesi Görünüş ve Planı.(Evindar Yeşilbaş'tan)

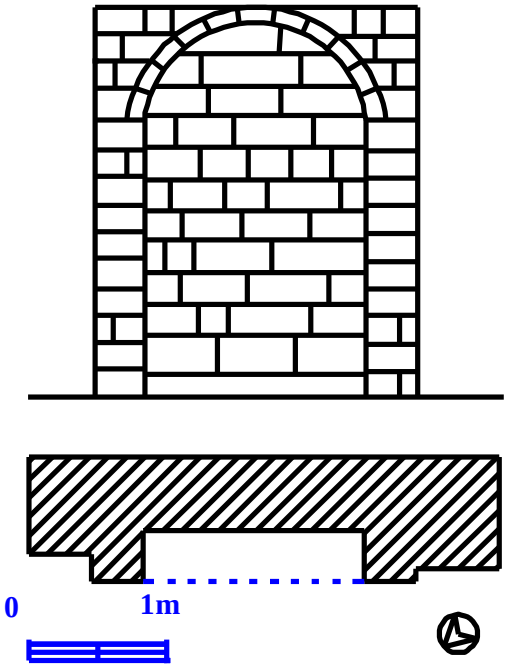

Çizim: 53- Telgrafhane Sokak Çeşmesi Görünüş ve Planı.(Evindar Yeşilbaş'tan)

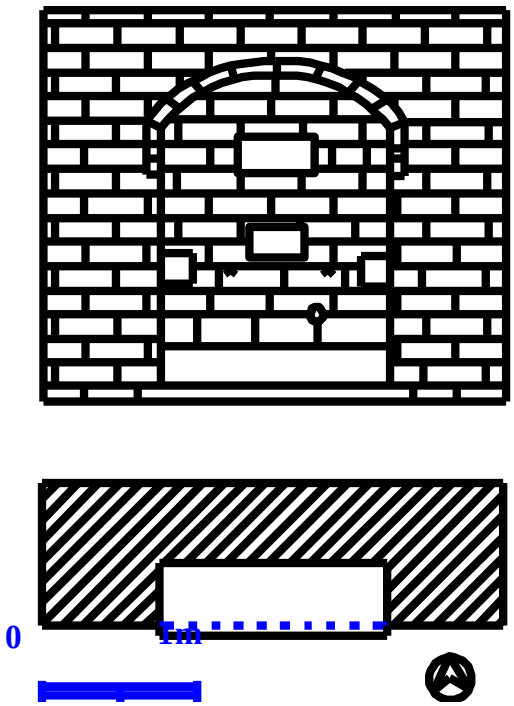

Çizim: 54- Ziya Gökalp Çeşmesi Görünüş ve Planı.(Evindar Yeşilbaş'tan)

Çizim: 55- İçkale (Aslanlı) Çeşmesi Görünüş ve Planı.(Evindar Yeşilbaş'tan)

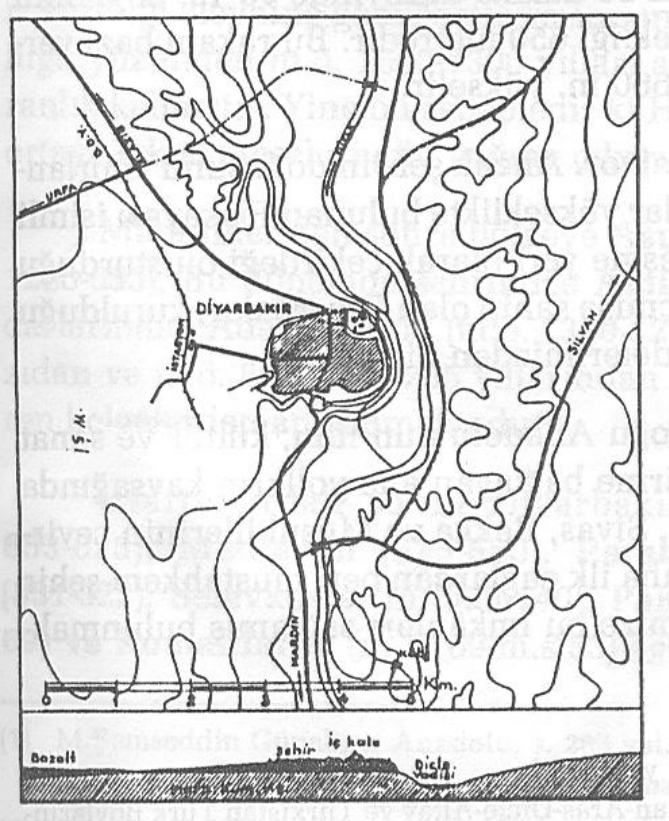

Çizim: 56- Zağlı Sokak Çeşmesi Görünüş ve Planı.(Evindar Yeşilbaş'tan)

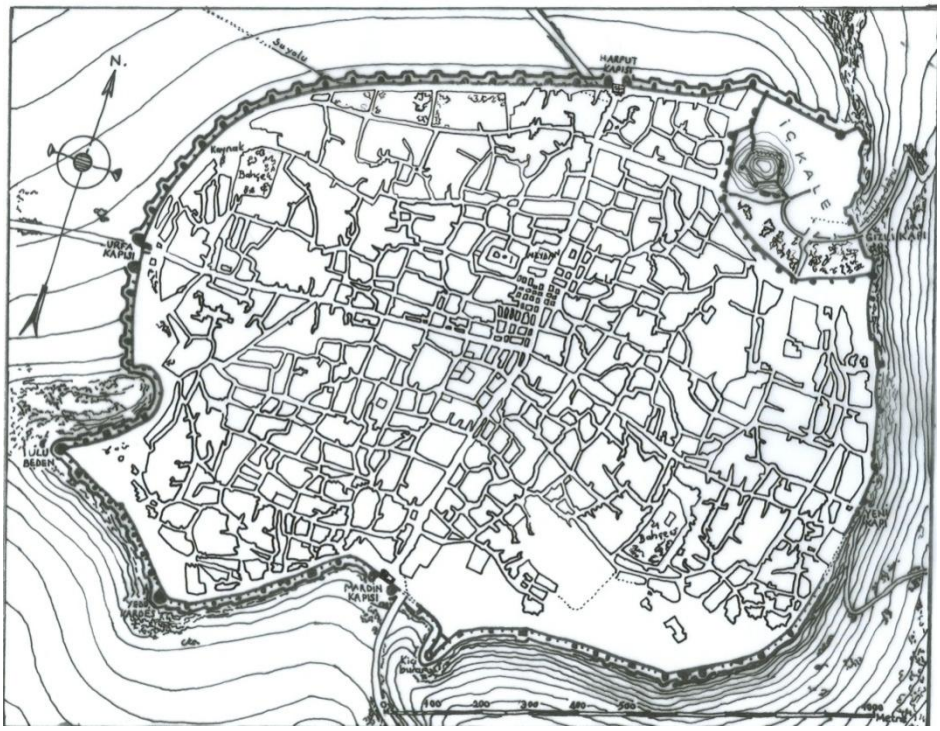

Çizim: 57- Sahabe Paşa Çeşmesi Görünüş ve Planı.(Evindar Yeşilbaş'tan)

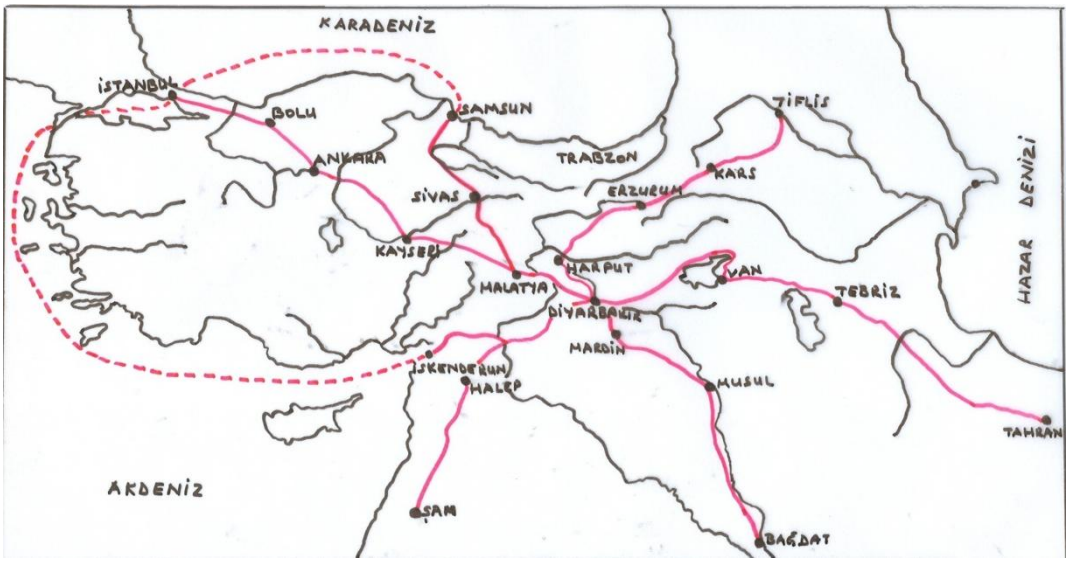

Çizim: 58- Diyarbakır kentinin konumu (Dicle Nehri'ndeki sarp kayalıklar üzerinde); (Carsten Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien*, (Yay. Dietmar Henze), Graz, Austria, 1968, II, Tab. XLVIII.)

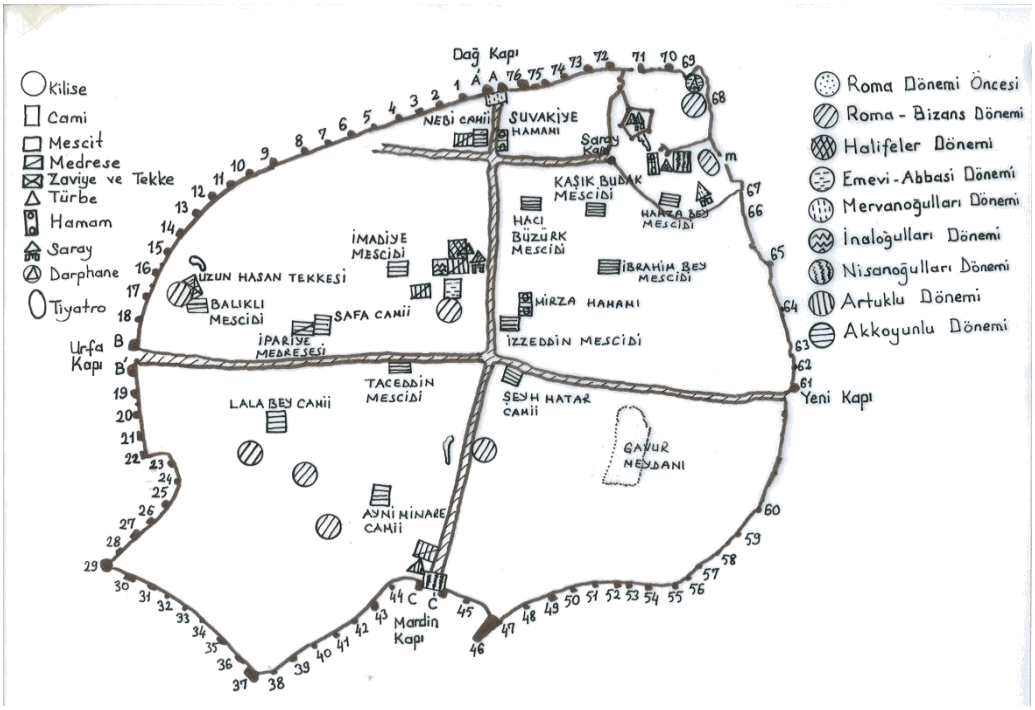

Çizim: 59- Şehrin kurulduğu sahanın topoğrafik durumu (A. Gabriel'den).

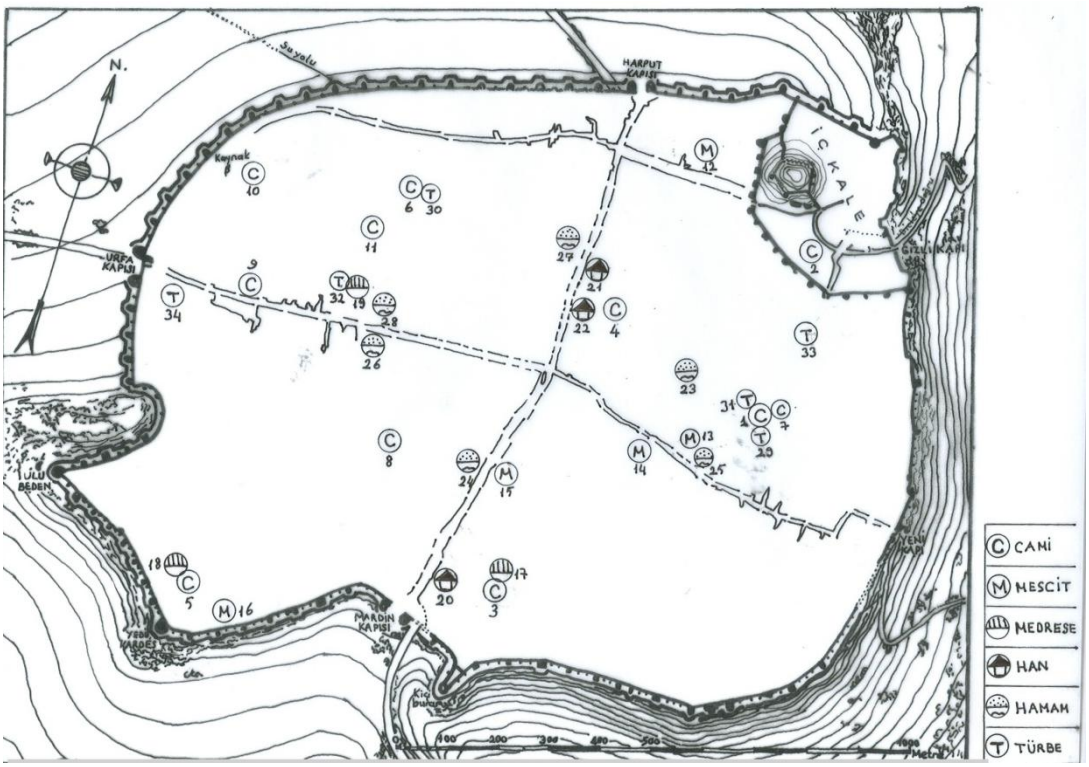

Çizim: 60- Diyarbakır Suriçi Haritası, kentin yolları

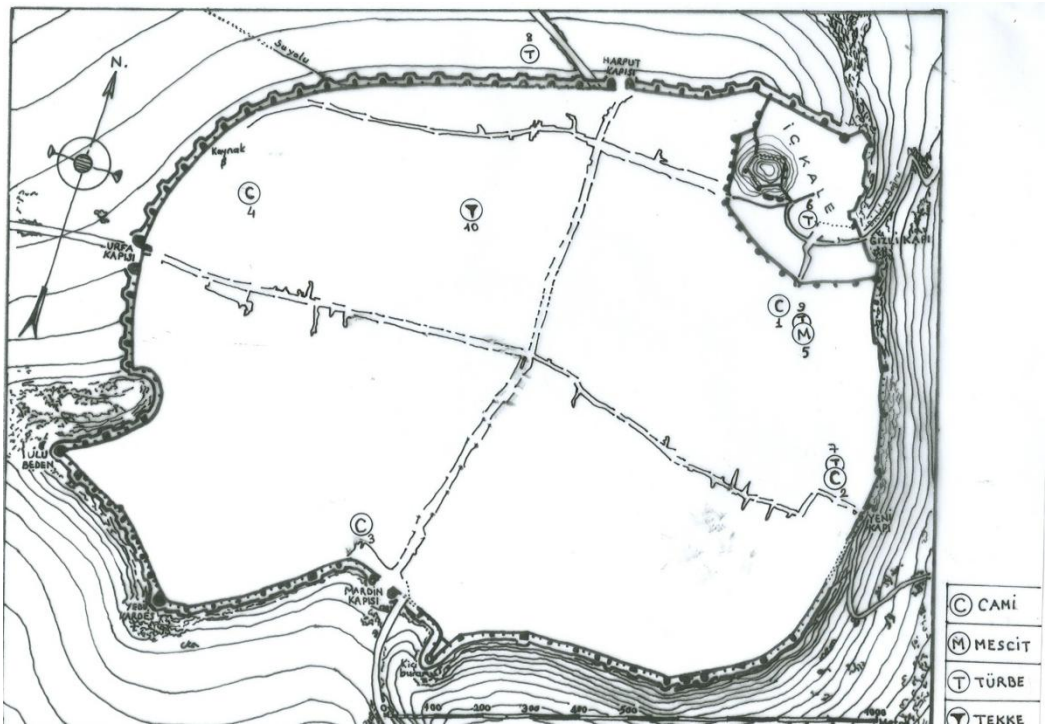

Çizim: 61- Osmanlı Döneminde Şehirlerarası Ticaret Yolları

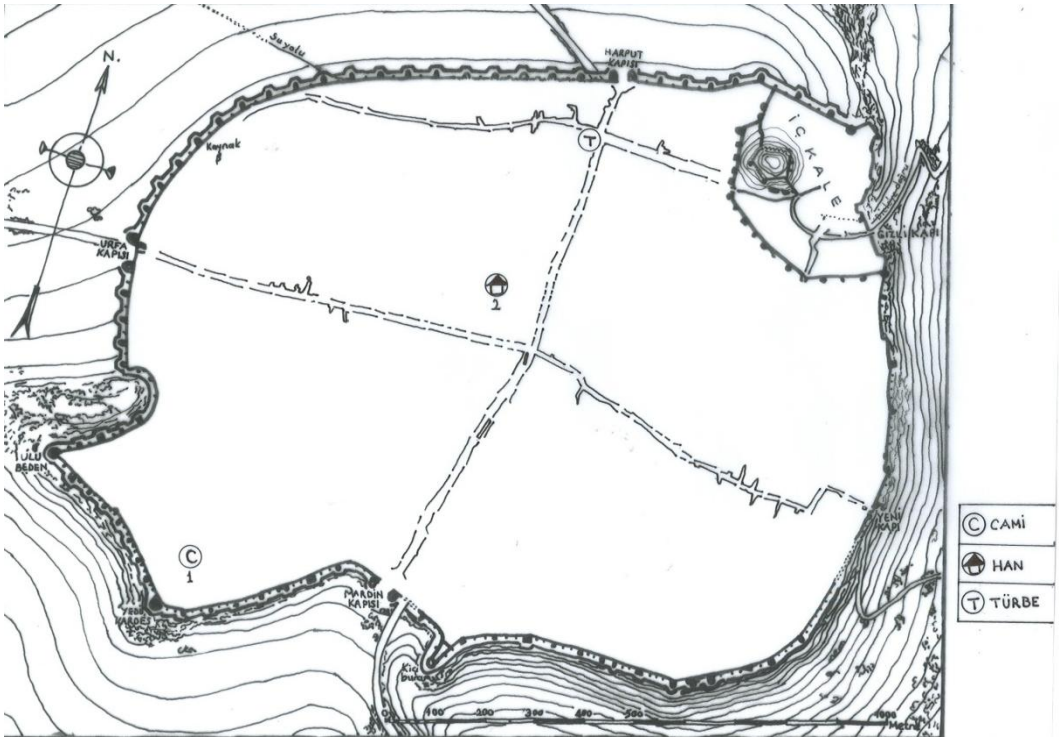

Çizim: 62- Osmanlı Öncesinde Diyarbakır (İbrahim Yılmazçelik'ten İşlenerek)

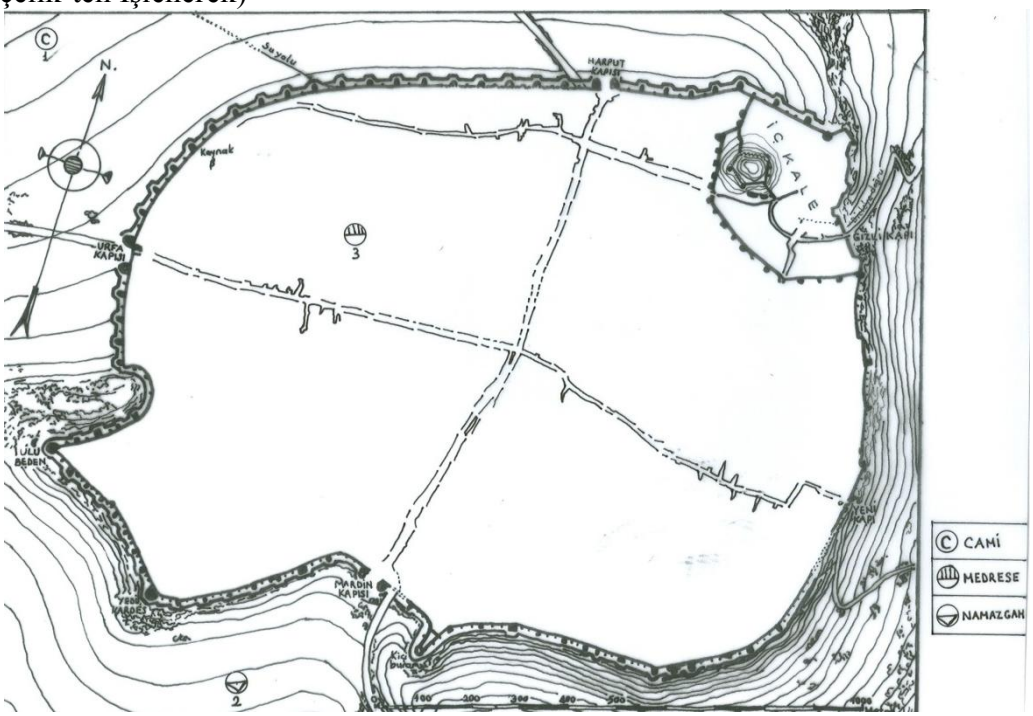

Çizim: 63- Osmanlı Döneminde Diyarbakır'da 16. Yüzyıl Yapıları.(İbrahim Yılmazçelik'ten İşlenerek)

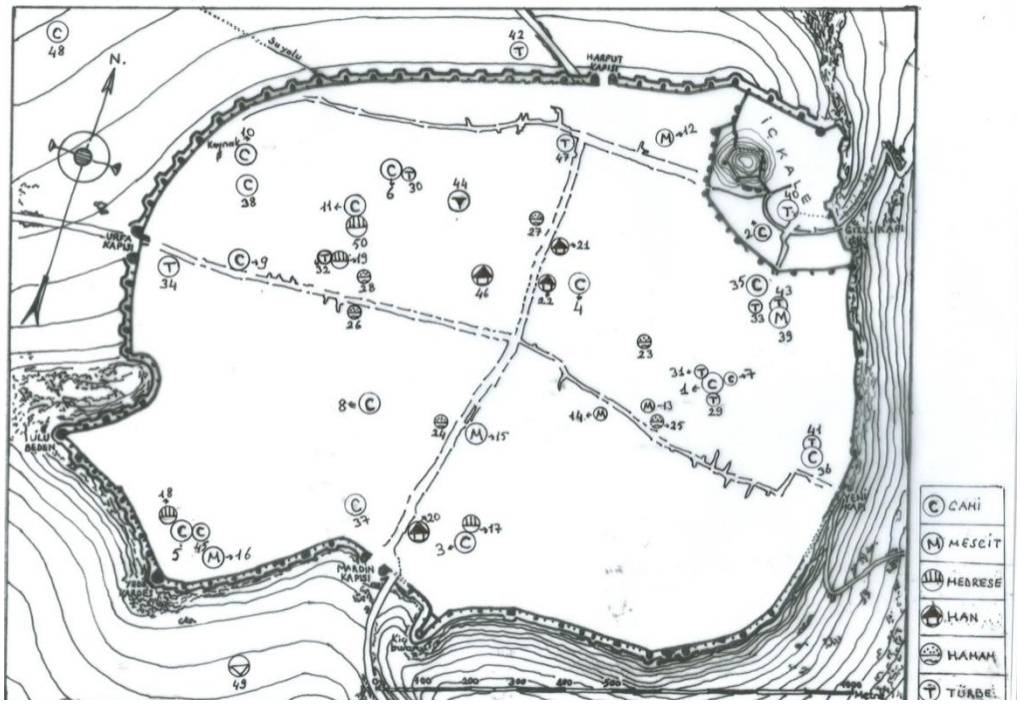

Çizim: 64- Osmanlı Döneminde Diyarbakır'da 17. Yüzyıl Yapıları.(İbrahim Yılmazçelik'ten İşlenerek)

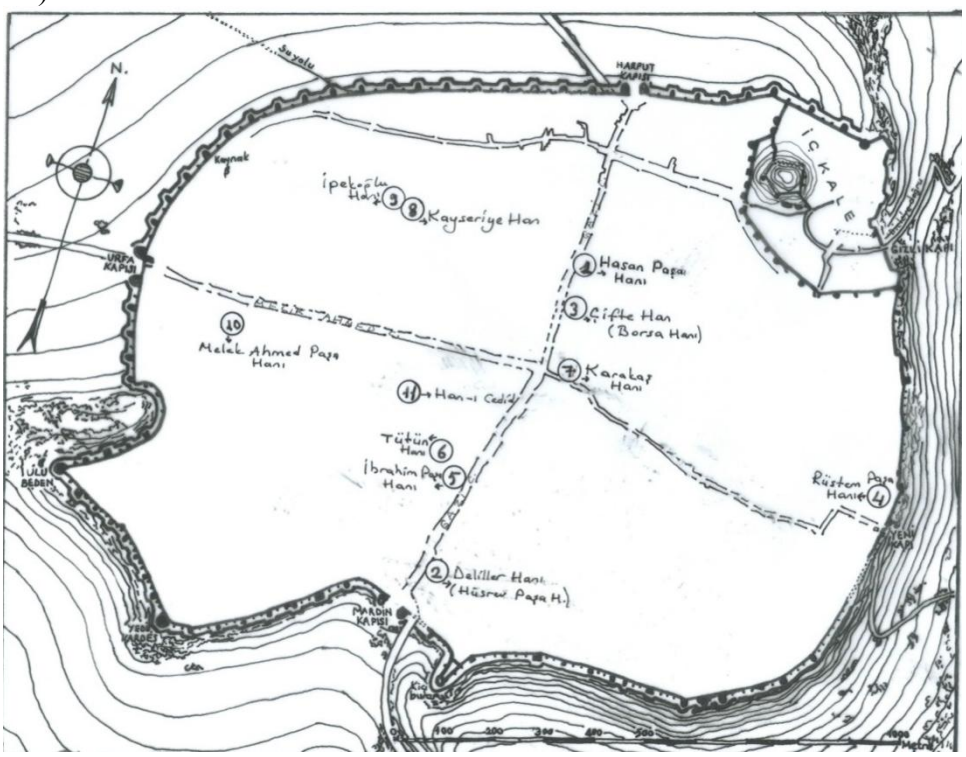

Çizim: 65- Osmanlı Döneminde Diyarbakır'da 18. Yüzyıl Yapıları.(İbrahim Yılmazçelik'ten İşlenerek)

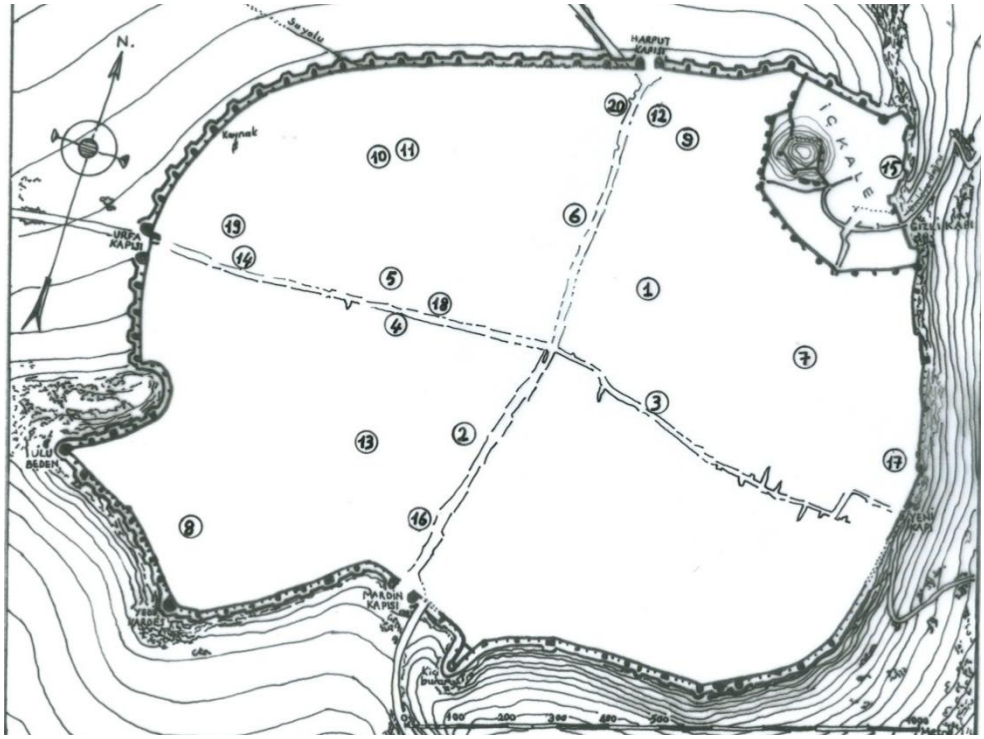

Çizim: 66- Osmanlı Döneminde Diyarbakır'da 19. Yüzyıl Yapıları.(İbrahim Yılmazçelik'ten İşlenerek)

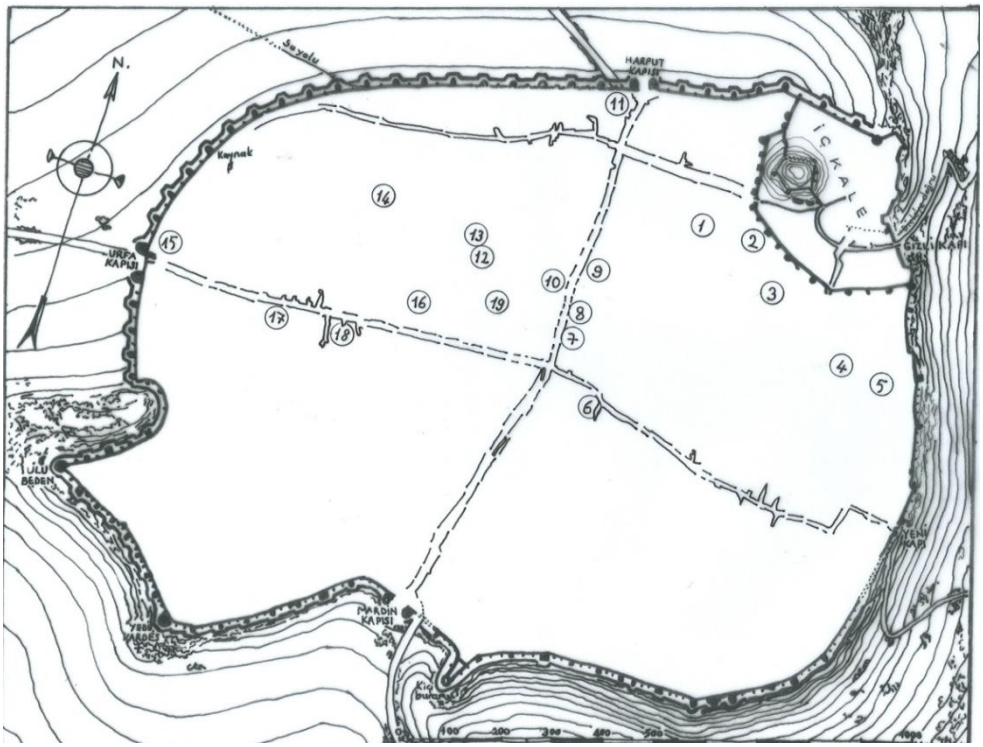

Çizim: 67- Diyarbakır'da Bütün Osmanlı Yapılarının Dağılımı.(İbrahim Yılmazçelik'ten İşlenerek)

Çizim: 68- Osmanlı Döneminde Diyarbakır'da Hanlar.(İbrahim Yılmazçelik'ten İşlenerek)

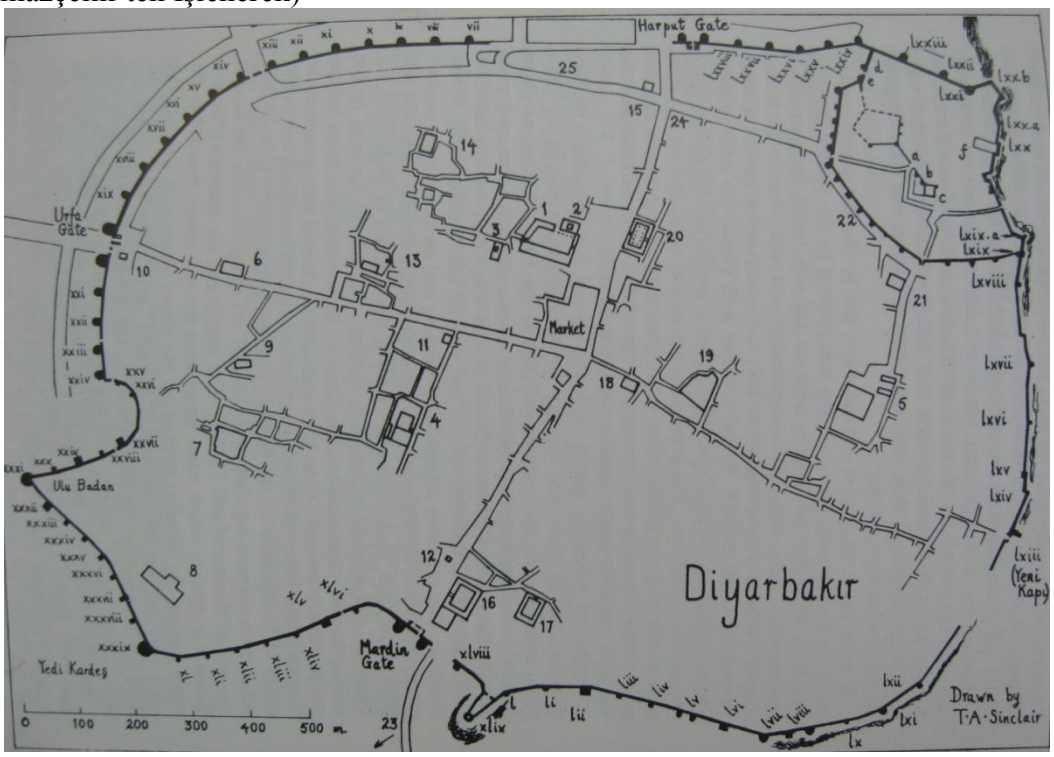

Çizim: 69- Osmanlı Döneminde Diyarbakır'da Hamamlar.(İbrahim Yılmazçelik'ten İşlenerek)

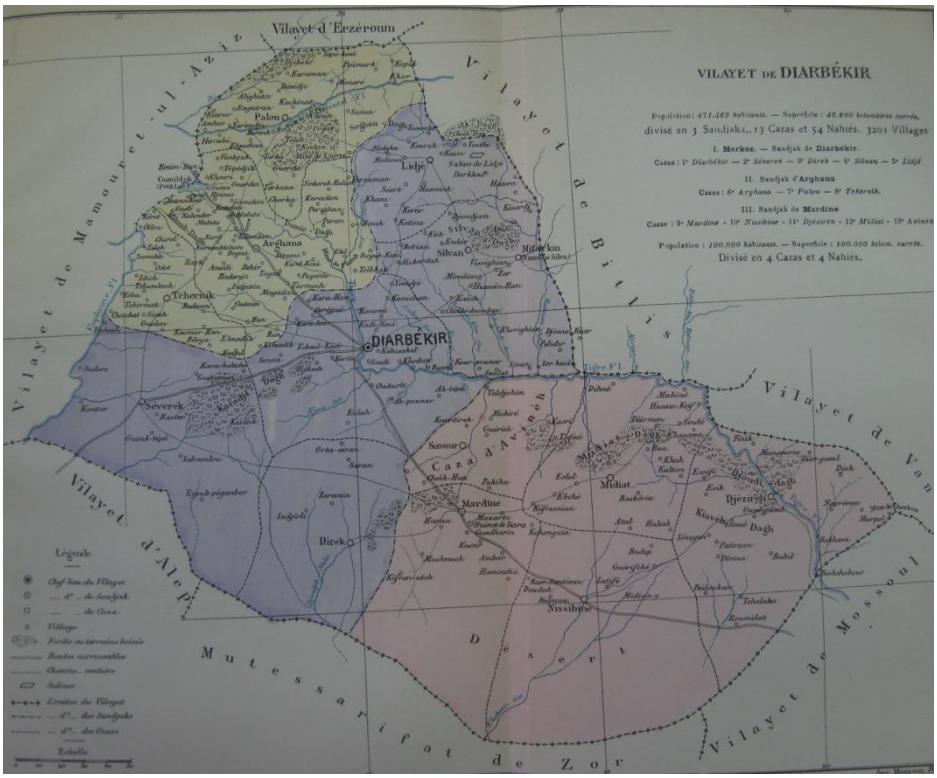

Çizim: 70- Osmanlı Döneminde Diyarbakır'da Çarşı ve Pazar Yerleri.(İbrahim Yılmazçelik'ten İşlenerek)

Çizim: 71- Diyarbakır Kent Planı Üzerinde Çeşmelerinin Dağılımı.(İbrahim Yılmazçelik'ten İşlenerek)

Çizim: 72- T.A.Sinclair, *Eastern Turkey. an Architectural and Archaeological Survey*, Vol. III, 165.

Çizim: 73- Diyarbakır Vilayeti Haritası, Vital Cuinet'ten (Vital Cuinet, *La Turquie D'asie*, I, Paris, 1891.)

Fotoğraf: 1- Diyarbakır Uydu Fotoğrafı (Kalkan balığı şeklindeki surlar, kuzey-doğuda İçkale ve eski Diyarbakır Suriçi bölümü.)

Fotoğraf: 2- Diyarbakır Surlarının Genel Görüntüsü.

Fotoğraf: 3- Diyarbakır surları, Lord Warkworth, (*Notes From a Diary in Asiatic Turkey*, Edward Arnold, London, 1898.)

Fotoğraf: 4- Surların batısından bir görünüm,(Albert Gabriel,*Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale,* Paris,1940,Planche LVI. Arkada Ali Paşa Camii ve Minaresi.)

Fotoğraf: 5- Diyarbakır Surları; Ulu Beden ve Güney-batı bedenleri, (Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale*, Paris, 1940, Planche LVII.)

Fotoğraf: 6- Harput Kapı (Dağ Kapı), (Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale*, Paris, 1940, Planche XLIX.)

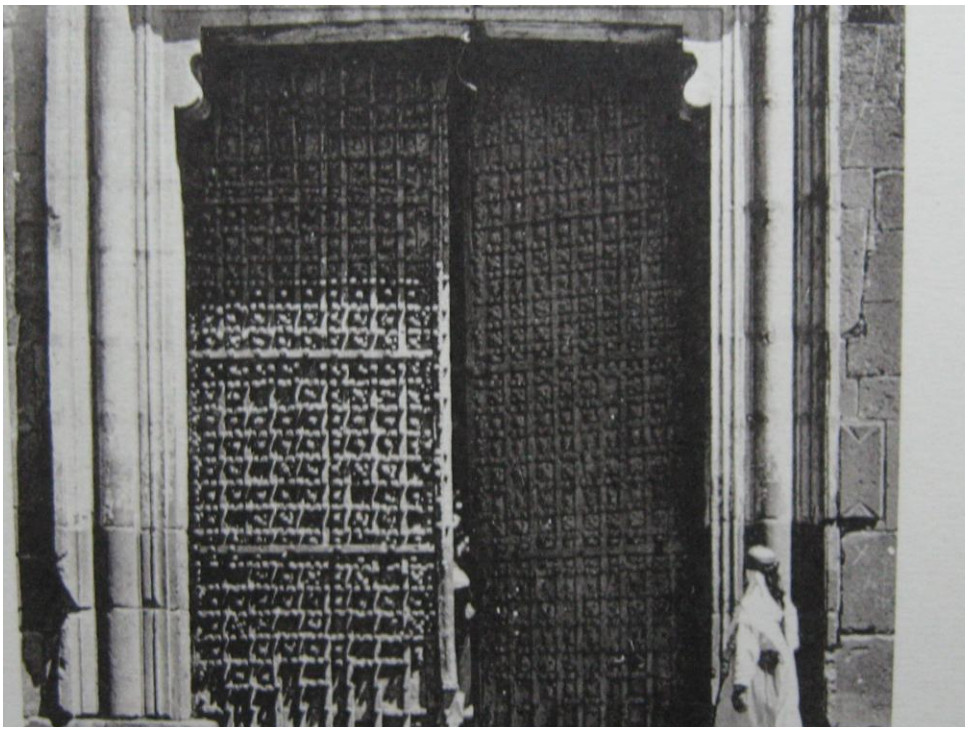
Fotoğraf: 7- Harput Kapı (Dağ Kapı), (Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale*, Paris, 1940, Planche XLIX.)

Fotoğraf: 8- Urfa Kapısı, (Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale,* Paris, 1940, Planche LIII.)

Fotoğraf: 9- Urfa Kapısı, (Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale*, Paris, 1940, Planche LIII.)

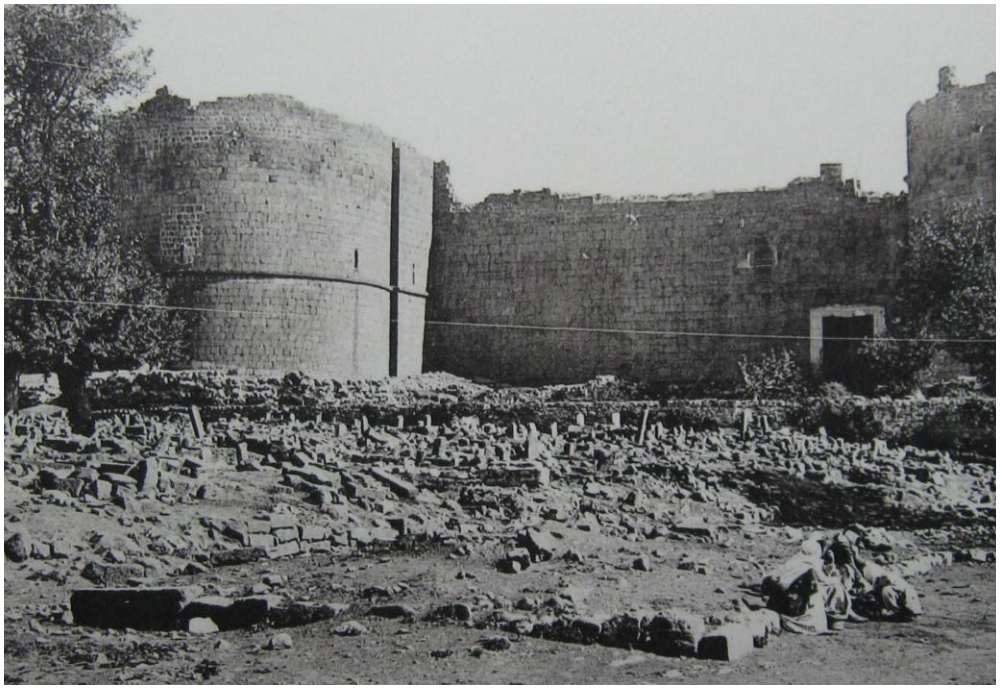
Fotoğraf: 10- Urfa Kapısı, (Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale*, Paris, 1940, Planche LIV.)

Fotoğraf: 11- Urfa Kapısının Doğusundan bir görünüm, Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale,* Paris, 1940, Planche LV.

Fotoğraf: 12- Urfa Kapısının Batısından bir görünüm, (Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale,* Paris, 1940, Planche LV.)

Fotoğraf: 13- Mardin Kapısından bir görünüm.

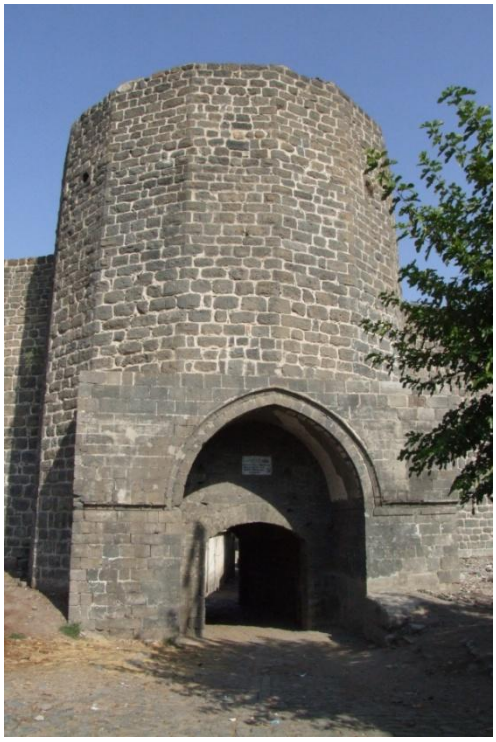
Fotoğraf: 14- Kentin ilk kurulduğu alan Fiskaya. Amida Höyük.

Fotoğraf: 15- İçkale'nin Havadan Görünümü.

Fotoğraf: 16- Saray Kapının İçi, İçkale.

Fotoğraf: 17- Küpeli Kapısı, İçkale.

Fotoğraf: 18- (Hadım) Ali Paşa Külliyesi (Cami-Şafiiler bölümü, zikir yeri.)

Fotoğraf:19- Ali Paşa Camii ve Medresesi, Güney-batıdan.

Fotoğraf: 20- (Hadım) Ali Paşa Camii.

Fotoğraf: 21- (Hadım) Ali Paşa Camii. (Son cemaat yeri ve taçkapısı.)

Fotoğraf: 22- (Hadım) Ali Paşa Camii Güney Cephesi.

Fotoğraf: 23- (Hadım) Ali Paşa Camii Kuzey Cephesi.

Fotoğraf: 24- (Hadım) Ali Paşa Camii Mihrabı.

Fotoğraf: 25- (Hadım) Ali Paşa Camii Minberi.

Fotoğraf: 26- (Hadım) Ali Paşa Camii Çini Süslemesi.

Fotoğraf: 27- (Hadım) Ali Paşa Camii Şadırvanı.

Fotoğraf: 28- (Hadım) Ali Paşa Medresesi Genel Görünüşü.

Fotoğraf: 29- (Hadım) Ali Paşa Medresesi Güney Cephesi.

Fotoğraf: 30- (Hadım) Ali Paşa Medresesi Avlu ve Revakları.

Fotoğraf: 31- (Hadım) Ali Paşa Medresesi Avlu ve Revakları.

Fotoğraf: 32- (Hadım) Ali Paşa Medresesi Revakları.

Fotoğraf: 33- (Hadım) Ali Paşa Camii Şafiiler Bölümü.

Fotoğraf: 34- (Hadım) Ali Paşa Camii Şafiiler Bölümü İç Mekanı.

Fotoğraf: 35- (Hadım) Ali Paşa Camii Şafiiler Bölümü Son Cemaat Yeri.

Fotoğraf: 36- (Hadım) Ali Paşa Camii Şafiiler Bölümü Kuzey Giriş Cephesi.

Fotoğraf: 37- (Hadım) Ali Paşa Camii Şafiiler Bölümü Doğu-batı doğrultulu son cemaat yeri ve Ali Paşa Minaresi.

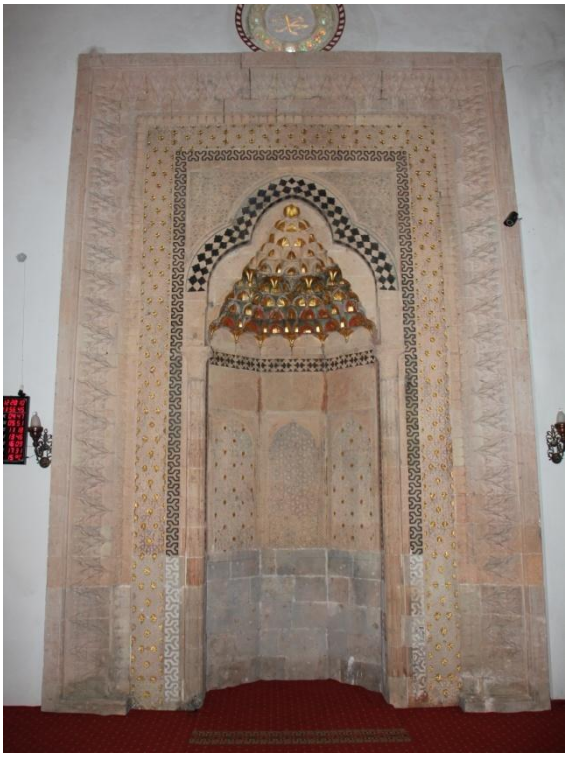
Fotoğraf: 38- Fatih Paşa Camii.

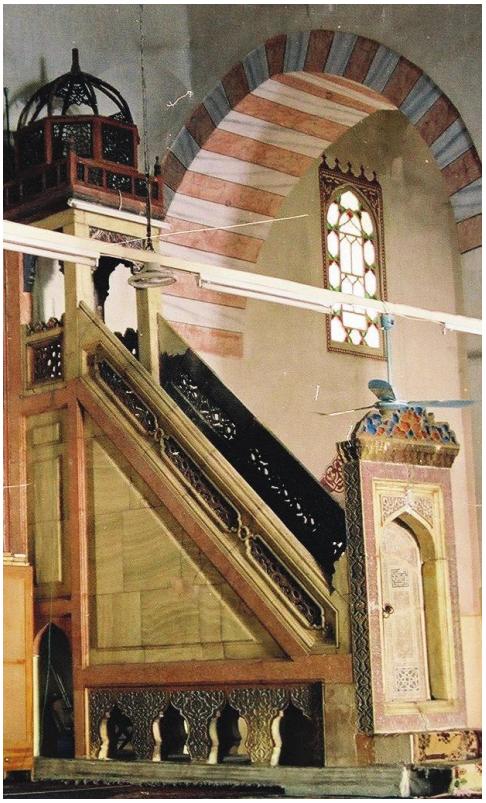
Fotoğraf: 39- Fatih Paşa Camii Taçkapısı.

Fotoğraf: 40- Fatih Paşa Camii Kuzey cephesi, taçkapı ve yanındaki mihrabiyeler.

Fotoğraf: 41- Fatih Paşa Camii Mihrabı.

Fotoğraf: 42- Fatih Paşa Camii Minberi.

Fotoğraf: 43- Fatih Paşa Camii İç Mekânı.

Fotoğraf: 44- Fatih Paşa Camii Kalemişi Yazı Detayı.

Fotoğraf: 45- Fatih Paşa Camii Minaresi.

Fotoğraf: 46- Fatih Paşa Camii Şafiiler Bölümü.

Fotoğraf: 47- Fatih Paşa Camii Şafiiler Bölümünün İç Mekanı.

Fotoğraf: 48- Fatih Paşa Camii Şafiiler Bölümünün karşısındaki medrese olması muhtemel yapı.

Fotoğraf: 49- Sinoğlu Camii Batı Cephesi.

Fotoğraf: 50- Sinoğlu Camii İç Mekânı.

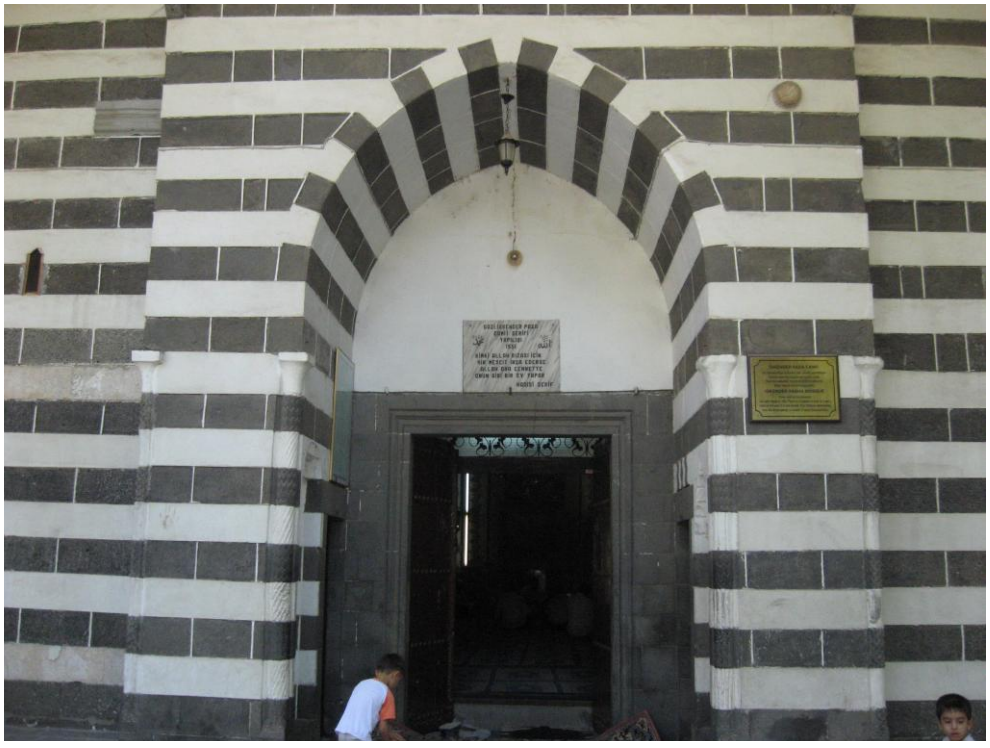
Fotoğraf: 51- Sinoğlu Camii İç Mekânı.

Fotoğraf: 52- Sinoğlu Camii Mihrabı.

Fotoğraf: 53- İskender Paşa Camii Avlusu ve Son Cemaat Yeri.

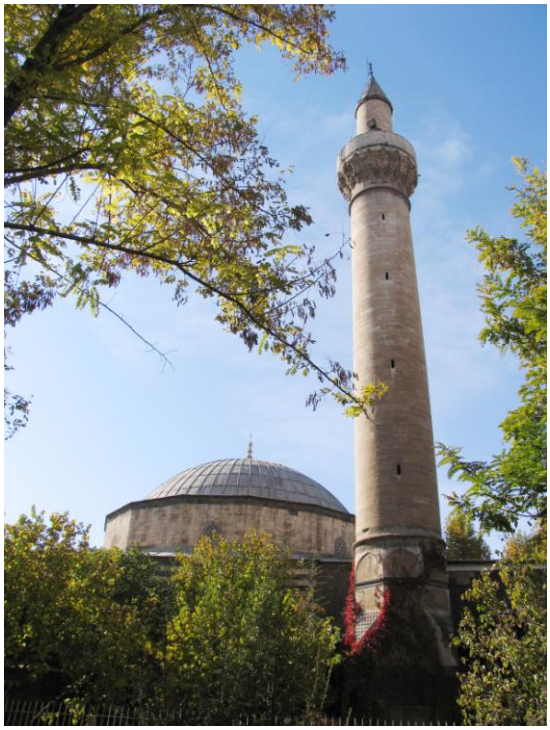
Fotoğraf: 54- İskender Paşa Camii Taçkapısı.

Fotoğraf: 55- İskender Paşa Camii İç Mekanı.

Fotoğraf: 56- İskender Paşa Camii Mihrap ve Minberi.

Fotoğraf: 57- İskender Paşa Camii Minaresi.

Fotoğraf: 58- İskender Paşa Camii Avlusu ve Şadırvanı.

Fotoğraf: 59- Behram Paşa Camii Çift Revaklı Son Cemaat Yeri.

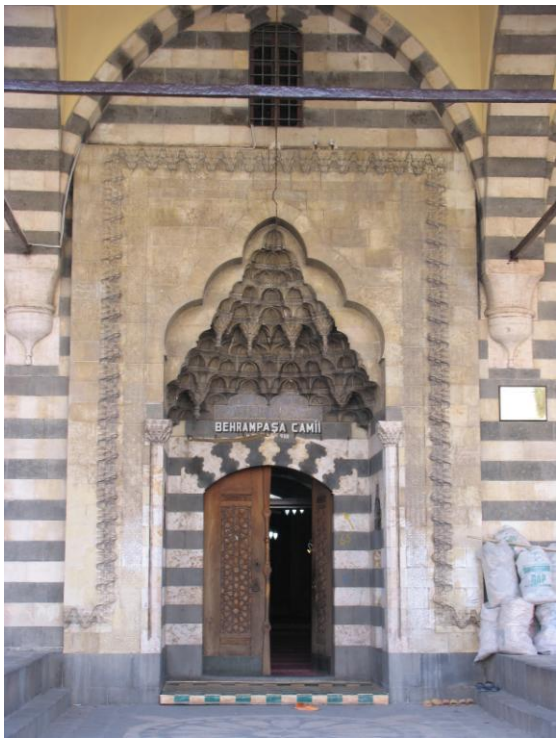
Fotoğraf: 60- Behram Paşa Cami İçteki Son Cemaat Yeri revakları ve kubbe içlerindeki kalem işleri.

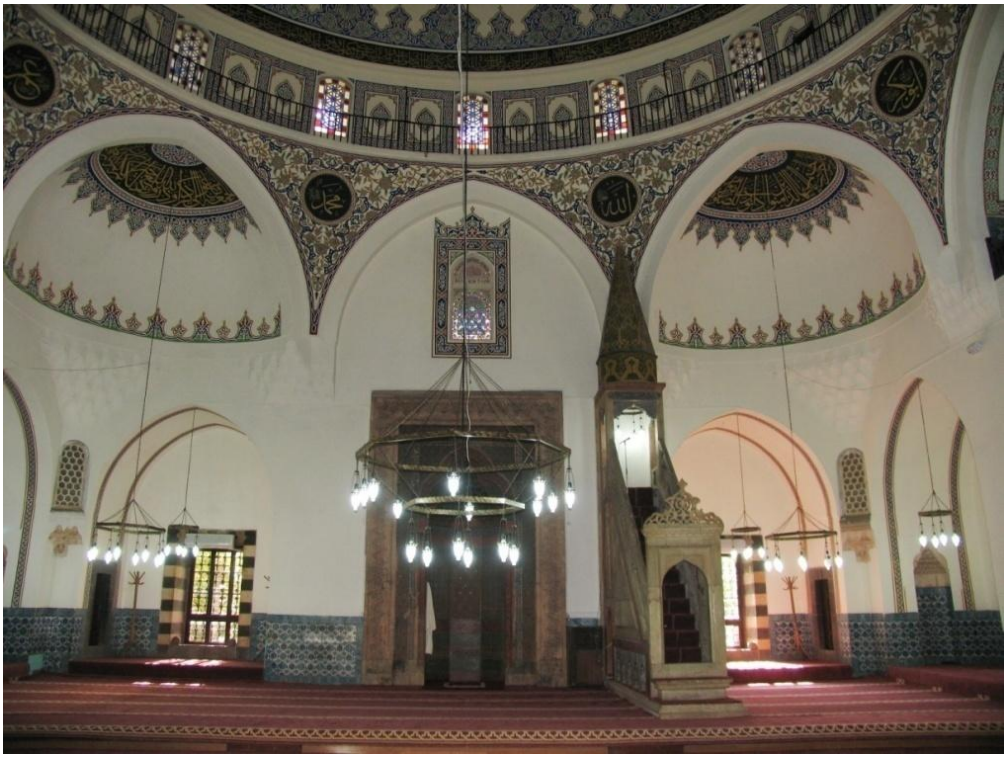
Fotoğraf: 61- Behram Paşa Camii Avlusundaki Şadırvan.

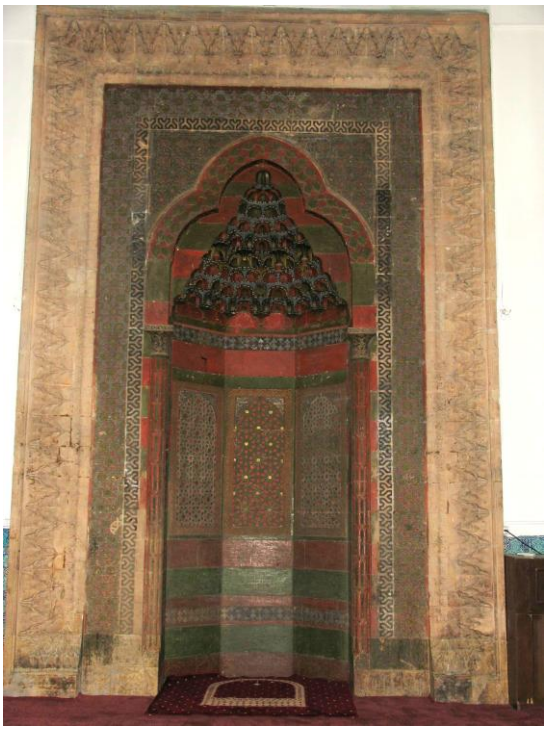
Fotoğraf: 62- Behram Paşa Camii Kuzey Cephesi.

Fotoğraf: 63- Behram Paşa Cami Taçkapısı.

Fotoğraf: 64- Behram Paşa Camii İç Mekânı.

Fotoğraf: 65- Behram Paşa Camii Mihrabı.

Fotoğraf: 66- Behram Paşa Camii Minberi.

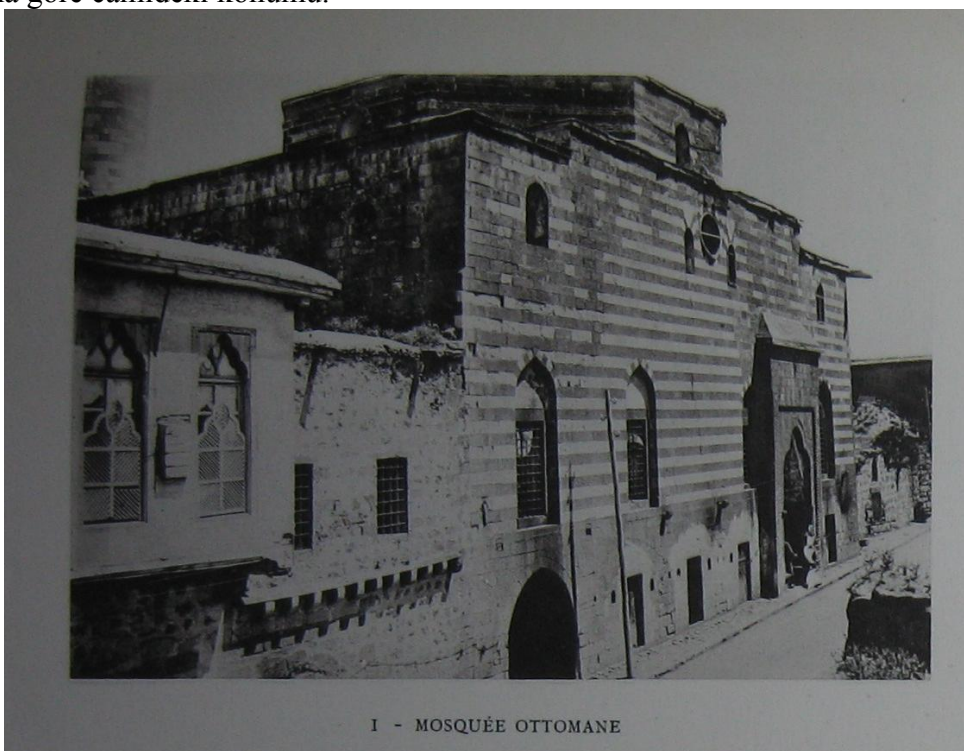
Fotoğraf: 67- Behram Paşa Camii İç Mekânındaki Mihrap ve Çiniler.

Fotoğraf: 68- Behram Paşa Camii İç Mekanındaki Çinilerden Detay.

Fotoğraf: 69- Behram Paşa Camii Minaresinin giriş cephesindeki son cemaat yeri ve avlusuna göre camideki konumu.

Fotoğraf: 70- Melek Ahmet Paşa Camisi Güney Cephesi.(Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale,* Paris, 1940, Planche LXXIV.)

Fotoğraf: 71- Melek Ahmet Paşa Cami Güney Cephe ve Taçkapısı.

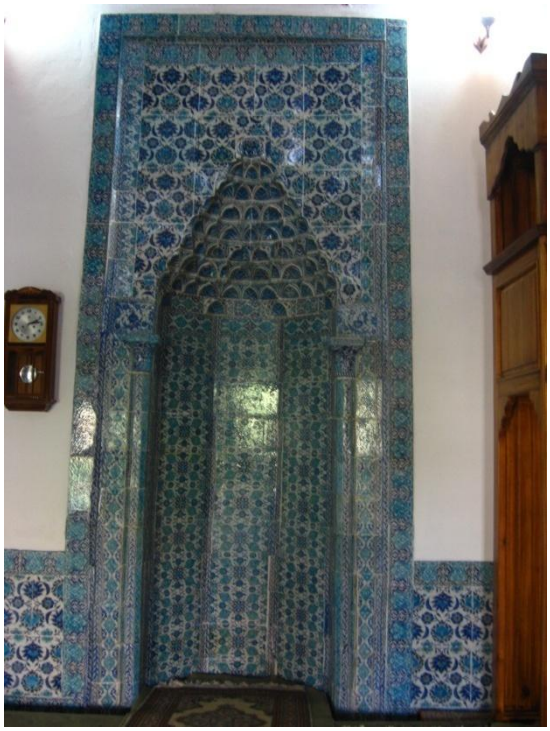
Fotoğraf: 72- Melek Ahmet Paşa Cami Kuzey yöndeki Avlusu.

Fotoğraf: 73- Melek Ahmet Paşa Camii'nin kuzey yöndeki avludaki merdivenlerle camiye girişi.

Fotoğraf: 74- Melek Ahmet Paşa Camii İç Mekanı.

Fotoğraf: 75- Melek Ahmet Paşa Camii Mihrabı.

Fotoğraf: 76- Melek Ahmet Paşa Camii Minberi.

Fotoğraf: 77- Melek Ahmet Paşa Camii Güneydoğu'dan minaresi, sekizgen kasnak ve kubbesi.

Fotoğraf: 78- Aziziye Camii Kuzey Cephesi.

Fotoğraf: 79- Aziziye Camii Kuzey Cephesi Giriş Kapısı.

Fotoğraf: 80- Aziziye Camii İç Mekânı.

Fotoğraf: 81- Aziziye Camii Mihrabı.

Fotoğraf: 82- Nasuh Paşa Camii Batı Cephesi.

Fotoğraf: 83- Nasuh Paşa Camii Minaresi ve Taçkapısı.

Fotoğraf: 84- Nasuh Paşa Camii İç Mekânı.

Fotoğraf: 85- Nasuh Paşa Camii İç Mekânı.

Fotoğraf: 86- Arap Şeyh Camii Kuzey Cephesi.

Fotoğraf: 87- Arap Şeyh Camii Avlu Giriş Kapısı.

Fotoğraf: 88- Arap Şeyh Camii Avlu Giriş Kapısında Bulunan Kitabesi.

Fotoğraf: 89- Arap Şeyh Camii İç Mekânı.

Fotoğraf: 90- Arap Şeyh Camii İç Mekânı.

Fotoğraf: 91- Arap Şeyh Camii Mihrabı.

Fotoğraf: 92- Kurt İsmail Paşa Camii Güneybatı Cephesi.

Fotoğraf: 93- Kurt İsmail Paşa Camii Güneybatı Cephesi.

Fotoğraf: 94- Kurt İsmail Paşa Camii İç Mekânı.

Fotoğraf: 95- Kurt İsmail Paşa Camii Mihrap ve Minberi.

Fotoğraf: 96- Molla Bahaddin Mescidi Kuzey Cephesi Avlu Girişi.

Fotoğraf: 97- Molla Bahaddin Mescidi Kuzey Cephesi.

Fotoğraf:98- Molla Bahaddin Mescidi İç Mekânı.

Fotoğraf: 99- Molla Bahaddin Mescidi İç Mekânı.

Fotoğraf: 100- Kavvas-ı Sağîr Mescidi Kuzey Cephesi.

Fotoğraf: 101- Kavvas-ı Sağîr Mescidi Son Cemaat Bölümü.

Fotoğraf: 102- Kavvas-ı Sağîr Mescidi Kuzey Cephesi Avlu Giriş Kapısı.

Fotoğraf: 103- Kavvas-ı Sağîr Mescidi Harim Girişi Kapısı Üzerinde Bulunan Kitabesi

Fotoğraf: 104- Hüsrev Paşa Medresesi ve Camii Güney Cephesi.

Fotoğraf: 105- Hüsrev Paşa Medresesi ve Camii Kuzey Cephesi.

Fotoğraf: 106- Hüsrev Paşa Medresesi Avlu Revakları.

Fotoğraf: 107- Hüsrev Paşa Medresesi Avlu Revakları.

Fotoğraf: 108- Hüsrev Paşa Medresesi Avlu Revakları.

Fotoğraf: 109- Hüsrev Paşa Medresesi Avlu ve Revakları.

Fotoğraf: 110- Müslihiddin Lari Medresesi Güney Cephesi.

Fotoğraf: 111- Müslihiddin Lari Medresesi İç Mekânı.

Fotoğraf: 112- İskender Paşa Türbesi Batı Cephesi.

Fotoğraf: 113- İskender Paşa Türbesi Giriş Kapısı.

Fotoğraf: 114- İskender Paşa Türbesi İç Mekânı.

Fotoğraf: 115- İskender Paşa Türbesi İç Mekânı.

Fotoğraf: 116- Özdemiroğlu Osman Paşa Türbesi Batı Cephesi.

Fotoğraf: 117- Özdemiroğlu Osman Paşa Türbesi Genel Görünüş.

Fotoğraf: 118- Özdemiroğlu Osman Paşa Türbesi Genel Görünüş.

Fotoğraf: 119- Muslihiddin Lâri Türbesi Genel Görünüş.

Fotoğraf: 120- Muslihiddin Lâri Türbesi Genel Görünüş.

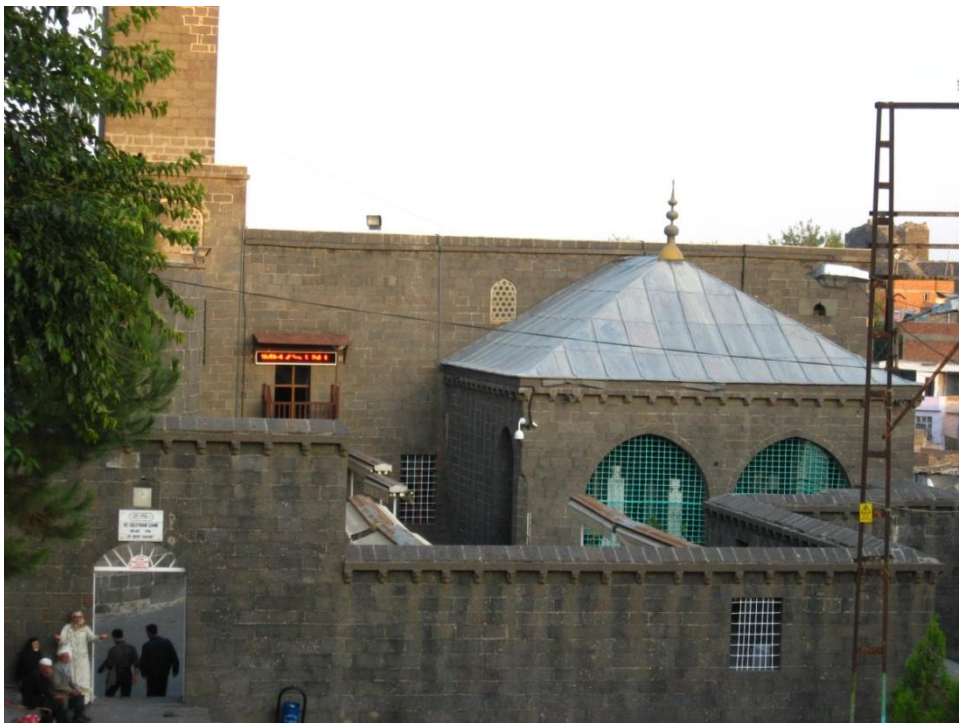
Fotoğraf: 121- Zincirkıran Türbesi Genel Görünüş.

Fotoğraf: 122- Sarı Saltuk (Gülşeni) Türbesi Genel Görünüş.

Fotoğraf: 123- Sarı Saltuk (Gülşeni) Türbesi İç Mekânı.

Fotoğraf: 124- Sahabeler Türbesi Batı Cephesi.

Fotoğraf: 125- Sahabeler Türbesi Batı Cephesi.

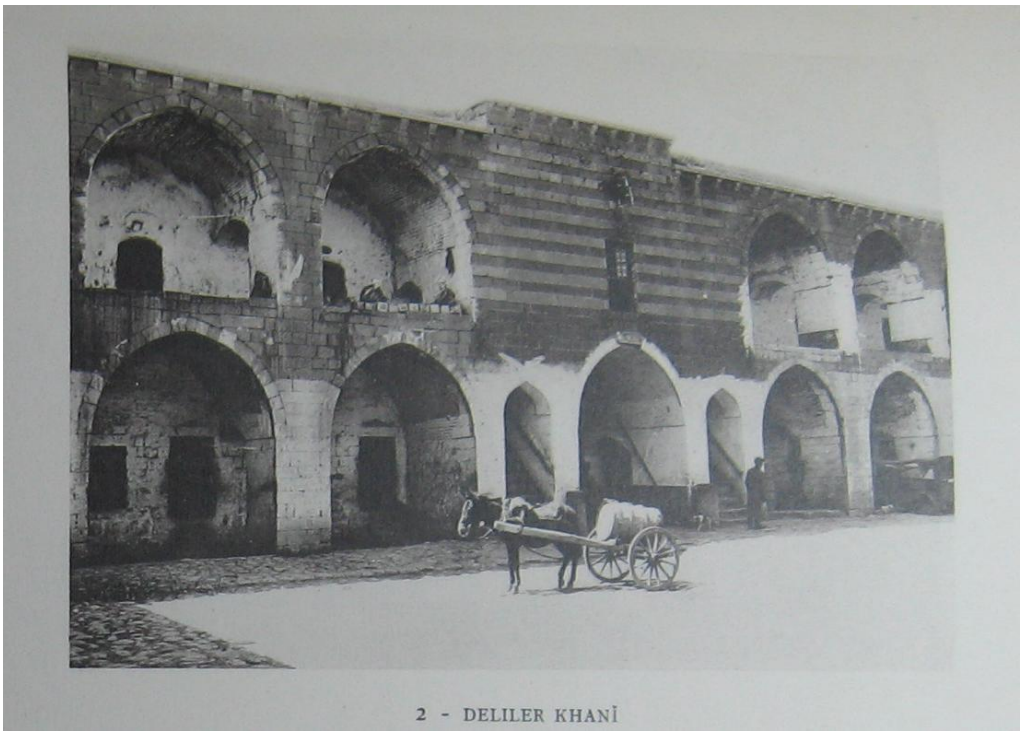
Fotoğraf: 126- Sahabeler Türbesi Güneybatı Cephesi.

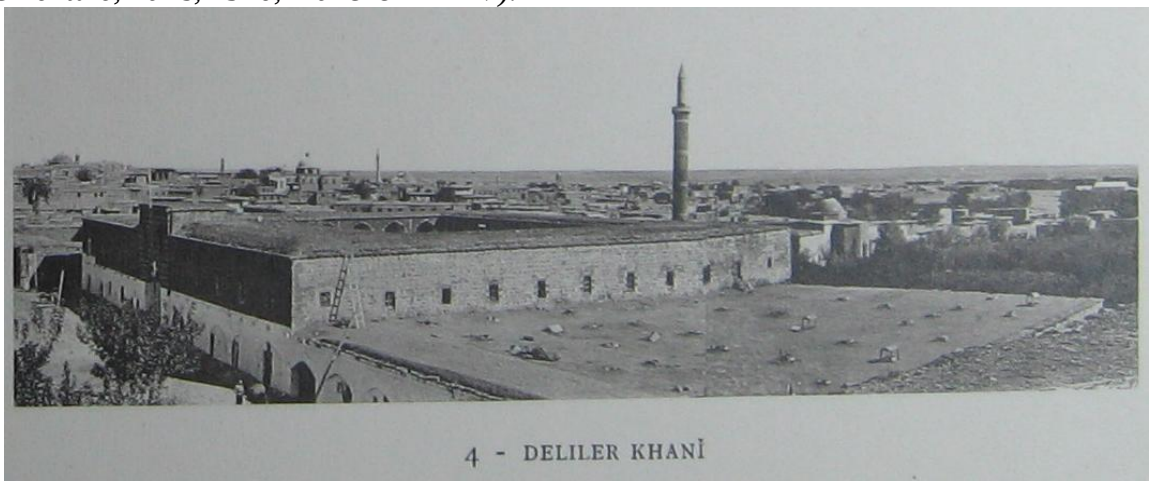
Fotoğraf: 127- Sahabeler Türbesi İç Mekânı.

Fotoğraf: 128- Sahabeler Türbesi İç Mekanda Bulunan Sandukalar.

Fotoğraf: 129- Deliller Hanı, *(*Albert Gabriel*, Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale*, Paris, 1940, Planche LXXIV*).*

Fotoğraf: 130- Deliller Hanı, (Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale,* Paris, 1940, Planche LXXIV.)

Fotoğraf: 131- Deliler Hanı Giriş Cephesi.

Fotoğraf: 132- Deliler Hanı Taç Kapısı.

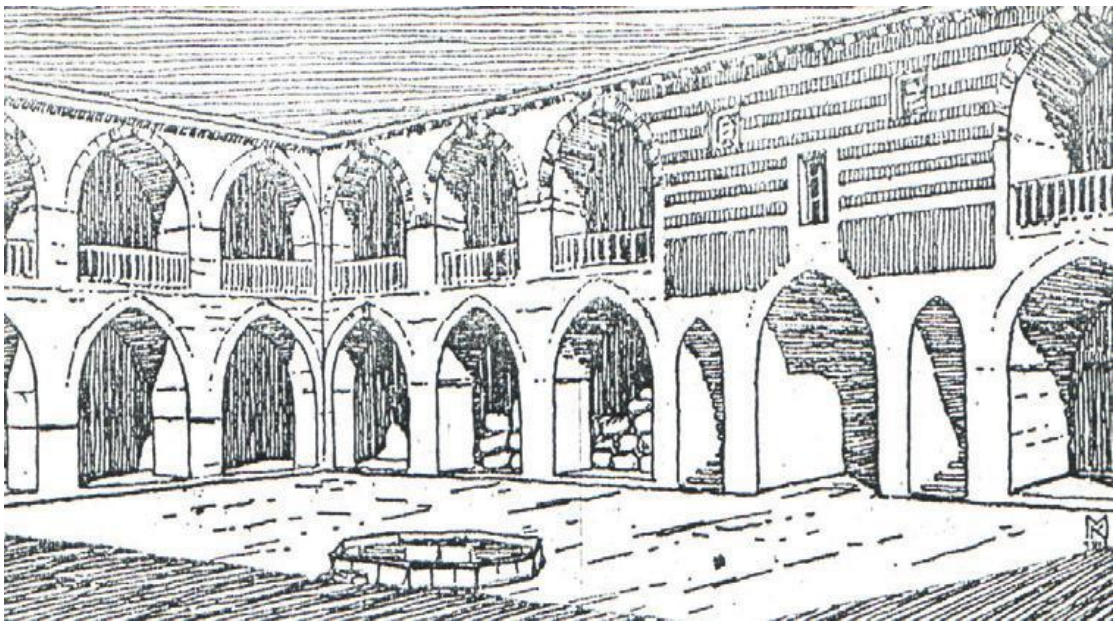
Fotoğraf: 133- Deliler Hanı Avlusu.

Fotoğraf: 134- Deliler Hanı Avlusu.

Fotoğraf: 135- Deliler Hanı Avlusu.

Fotoğraf: 136- Deliler Hanı (M.K. Müller'den, 1920)

Fotoğraf: 137- Hasan Paşa Hanı 1925

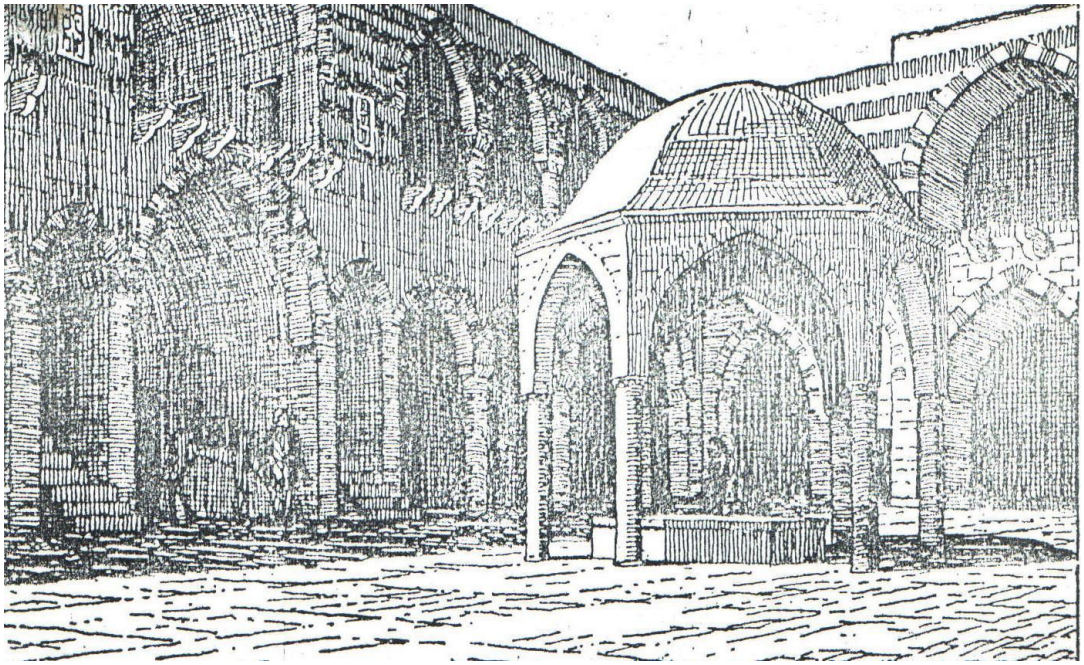
Fotoğraf: 138- Hasan Paşa Hanı Giriş Cephesi.

Fotoğraf: 139- Hasan Paşa Hanı Taç Kapısı.

Fotoğraf: 140- Hasan Paşa Hanı Avlusu.

Fotoğraf: 141- Hasan Paşa Hanı (M.K. Müller'den, 1920)

Fotoğraf: 142- Hasan Paşa Hanı Revakları.

Fotoğraf: 143- Hasan Paşa Hanı İç Mekânı.

Fotoğraf: 144- Hasan Paşa Hanı İç Mekânı.

Fotoğraf: 145- Çifte Han Giriş Cephesi.

Fotoğraf: 146- Çifte Han Giriş Cephesi.

Fotoğraf: 147- Çifte Han Giriş Kapısı.

Fotoğraf: 148- Çifte Han Avlusu.

Fotoğraf: 149- Çifte Han Avlusu.

Fotoğraf: 150- Çifte Han Revakları.

Fotoğraf: 151- Çifte Han İç Mekan.

Fotoğraf: 152- Çifte Han İç Mekan.

Fotoğraf: 153- Çardaklı Hamamı Genel Görünüş.

Fotoğraf: 154- Çardaklı Hamamı Giriş Avlusu.

Fotoğraf: 155- Çardaklı Hamamı Aydınlık Penceresi.

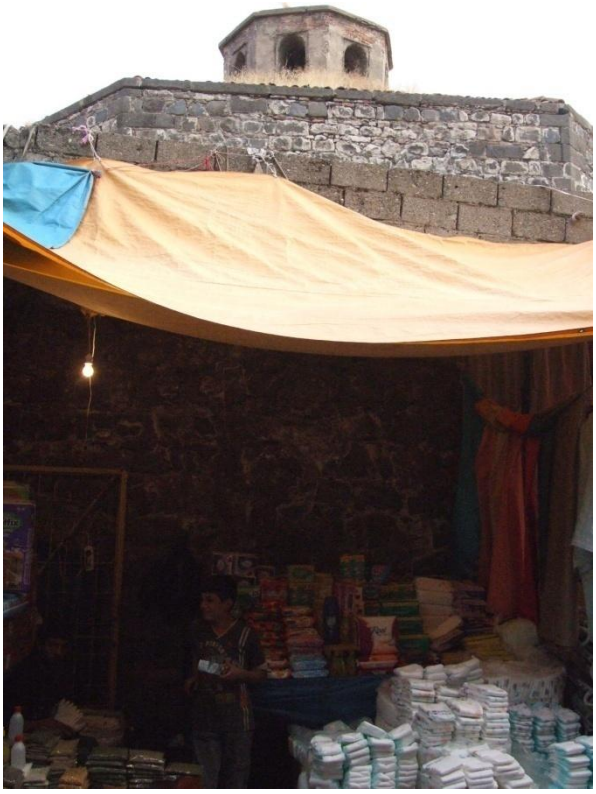
Fotoğraf: 156- Çardaklı Hamamı Sıcaklık Bölümü Kubbesi.

Fotoğraf: 157- Deva (Deve) Hamamı Genel Görünüş.

Fotoğraf: 158- Deva (Deve) Hamamı Genel Görünüş.

Fotoğraf: 159- Deva (Deve) Hamamı Genel Görünüş.

Fotoğraf: 160- Deva (Deve) Hamamı Aydınlık Penceresi.

Fotoğraf: 161- (Behram) Paşa Hamamı Giriş Cephesi.

Fotoğraf: 162- (Behram) Paşa Hamamı Giriş Cephesi.

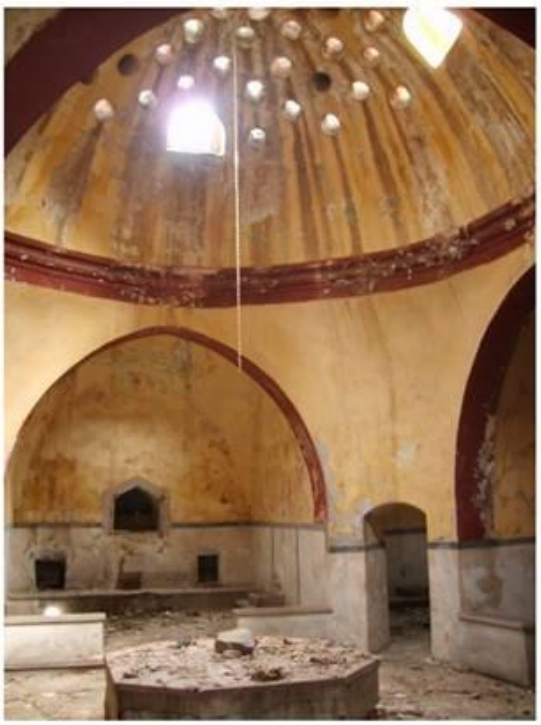
Fotoğraf: 163- (Behram) Paşa Hamamı Aydınlık Penceresi.

Fotoğraf: 164- (Behram) Paşa Hamamı Giriş Kapısı.

Fotoğraf: 165- (Behram) Paşa Hamamı Sıcaklık Kubbesi.

Fotoğraf: 166- (Behram) Paşa Hamamı İç Mekânı.

Fotoğraf: 167- Melek Ahmed Paşa Hamamı Giriş Cephesi.

Fotoğraf: 168- Melek Ahmed Paşa Hamamı Aydınlık Penceresi.

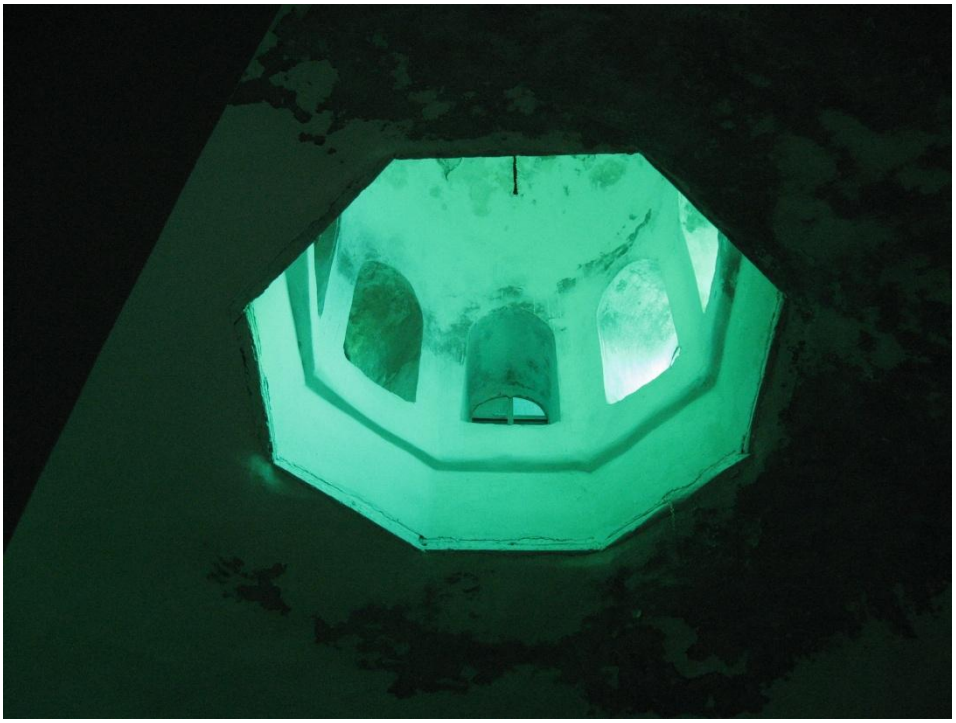
Fotoğraf: 169- Melek Ahmed Paşa Hamamı İç Mekânı.

Fotoğraf: 170- Melek Ahmed Paşa Hamamı İç Mekânı.

Fotoğraf: 171- Melek Ahmed Paşa Hamamı Üst Katı.

Fotoğraf: 172- Melek Ahmed Paşa Hamamı Aydınlık Feneri Kubbesi.

Fotoğraf: 173-Kadı Hamamı Giriş Cephesi.

Fotoğraf: 174- Kadı Hamamı Ilıklık Bölümü.

Fotoğraf: 175-Kadı Hamamı Sıcaklık Bölümü.

Fotoğraf: 176- Kadı Hamamı Sıcaklık Bölümündeki Kurnalar.

Fotoğraf: 177- Kadı Hamamı Soğukluk Bölümü.

Fotoğraf: 178- Kadı Hamamı Soğukluktan Ilıklığa Geçiş Bölümü.

Fotoğraf: 179- Vahap Ağa Hamamı Genel Görünüş.

Fotoğraf: 180- Vahap Ağa Hamamı Giriş Cephesi.

Fotoğraf: 181-Hükümet Binası Güneydoğu Cephesi.

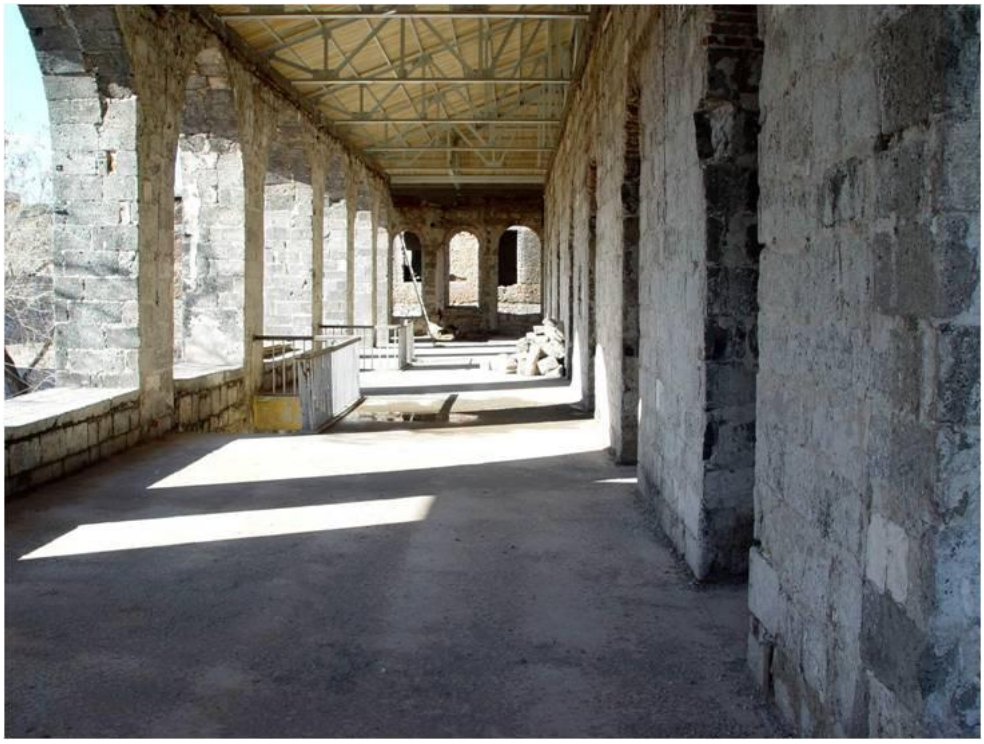
Fotoğraf: 182- Hükümet Binası Güney Cephesi.

Fotoğraf: 183-Hükümet Binası Batı Cephesi.

Fotoğraf: 184-Hükümet Binası Güneybatı Cephesi.

Fotoğraf: 185- Hükümet Binası İç Mekânı. (Ö.G. Baydaş'tan)

Fotoğraf: 186- Hükümet Binası İç Mekânı.(Ö.G. Baydaş'tan)

Fotoğraf: 187-Jandarma Kışlası Kuzeydoğu Cephesi.

Fotoğraf: 188- Jandarma Kışlası Doğu Cephesi.

Fotoğraf: 189- Jandarma Kışlası Batı Cephesi.

Fotoğraf: 190- Jandarma Kışlası Güneydoğu Cephesi.

Fotoğraf: 191- Jandarma Kışlası İç Mekânı.(Ö.G. Baydaş'tan)

Fotoğraf: 192- Jandarma Kışlası İç Mekânı.(Ö.G. Baydaş'tan)

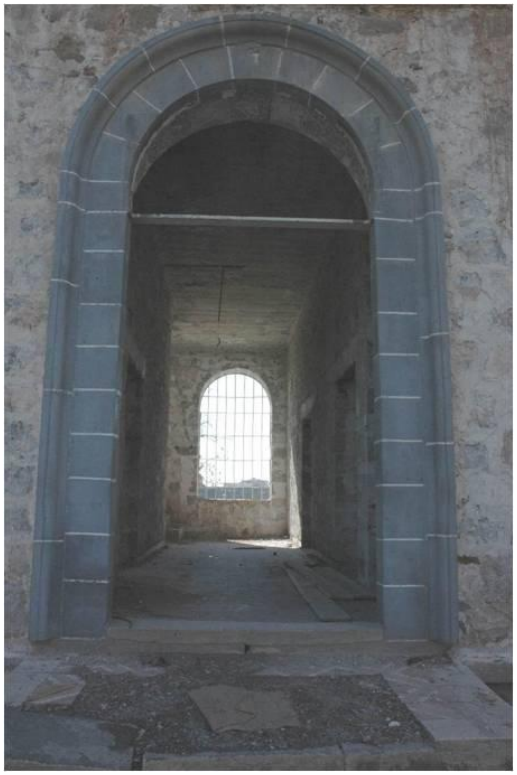
Fotoğraf: 193- Cephanelik (Muhakemat Müdürlüğü) Binası Güney Cephesi.

Fotoğraf: 194- Cephanelik (Muhakemat Müdürlüğü) Binası Kuzey Cephesi.

Fotoğraf: 195- Cephanelik (Muhakemat Müdürlüğü) Binası Doğu Cephesi.

Fotoğraf: 196- Cephanelik (Muhakemat Müdürlüğü) Binası Giriş Kapısı.
(Ö.G. Baydaş'tan)

Fotoğraf: 197- Ziya Gökalp Evi (Ziya Gökalp Müzesi) Giriş Avlusu.

Fotoğraf: 198- Ziya Gökalp Evi (Ziya Gökalp Müzesi) Giriş Avlusu.

Fotoğraf: 199- Ziya Gökalp Evi (Ziya Gökalp Müzesi) Revakları.

Fotoğraf: 200- Ziya Gökalp Evi Giriş Bölümü.

Fotoğraf: 201- Ziya Gökalp Evi (Ziya Gökalp Müzesi) İç Mekânı.

Fotoğraf: 202- Cihannüma (Kavs) Köşkü Genel Görünüş.

Fotoğraf: 203- Cihannüma (Kavs) Köşkü Genel Görünüş.

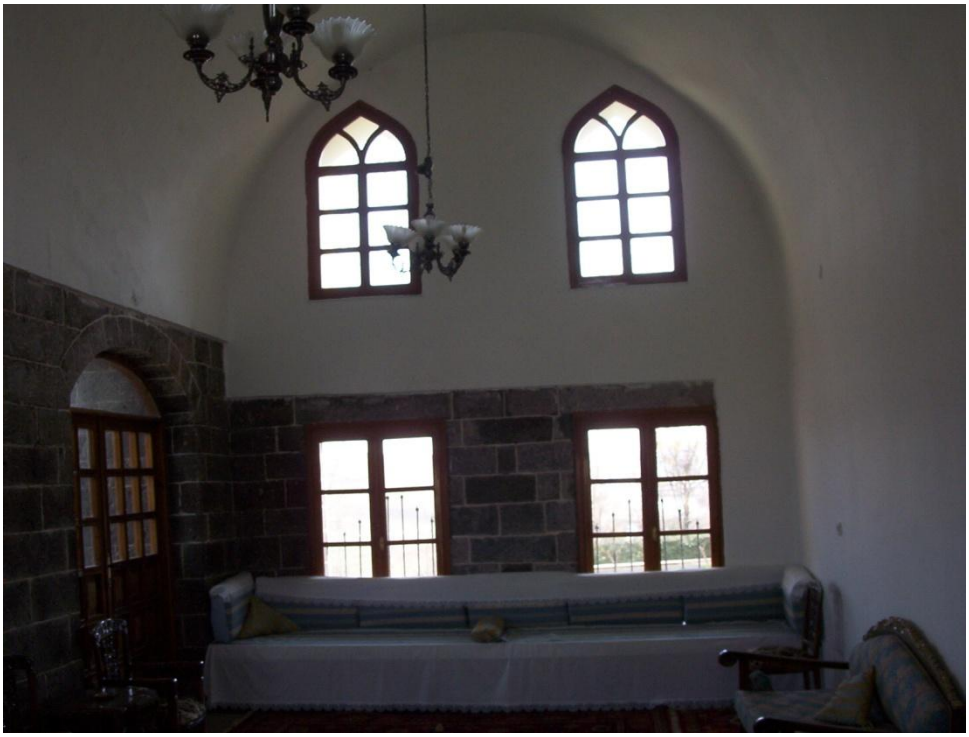
Fotoğraf: 204- Seman (Gazi/Atatürk) Köşkü Güney Cephesi.

Fotoğraf: 205- Seman (Gazi/Atatürk) Köşkü Güneydoğu Cephesi.

Fotoğraf: 206- Seman (Gazi/Atatürk) Köşkü Kuzeydoğu Cephesi.

Fotoğraf: 207- Seman (Gazi/Atatürk) Köşkü İç Mekânı.

Fotoğraf: 208- Defterdar (Ragıbiye) Camii Kuzeybatı Cephesi.

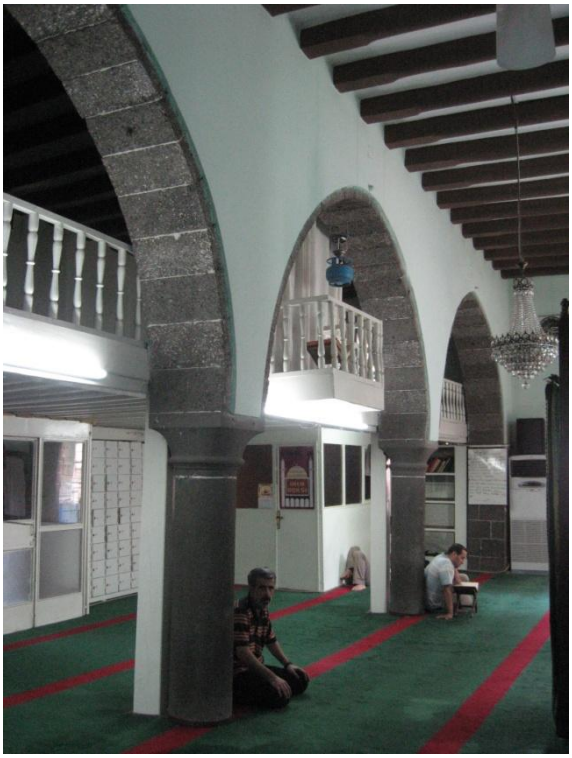

Fotoğraf: 209- Defterdar (Ragıbiye) Camii Kuzeybatı Cephesi.

Fotoğraf: 210- Defterdar (Ragıbiye) Camii Kuzey Cephesi.

Fotoğraf: 211- Defterdar (Ragıbiye) Camii İç Mekânı.

Fotoğraf:212- Defterdar (Ragıbiye) Camii İç Mekânı.

Fotoğraf: 213- Defterdar (Ragıbiye) Camii Mihrabı.

Fotoğraf: 214- Defterdar (Ragıbiye) Camii Minberi.

Fotoğraf: 215- Salos Mescidi Kuzey Cephesi.

Fotoğraf: 216- Salos Mescidi Avlu Giriş Kapısı.

Fotoğraf: 217- Salos Mescidi İç Mekânı.

Fotoğraf: 218- Salos Mescidi İç Mekânı.

Fotoğraf: 219- Salos Mescidi İç Mekânı.

Fotoğraf: 220- Salos Mescidi İç Mekânı.

Fotoğraf: 221- Salos Mescidi Mihrabı.

Fotoğraf: 222- Salos Mescidi Avlusunda Bulunan Kitabesi.

Fotoğraf: 223- Çağaloğlu Mescidi Kuzeydoğu Cephesi.

Fotoğraf: 224- Çağaloğlu Mescidi Kuzeybatı Cephesi.

Fotoğraf: 225- Çağaloğlu Mescidi Kuzey Cephesi Son Cemaat Bölümü.

Fotoğraf: 226- Çağaloğlu Mescidi İç Mekânı.

Fotoğraf: 227- Şeyh Muhammet Namazgâhı Güneydoğu Cephesi.

Fotoğraf: 228- Şeyh Muhammet Namazgâhı Güney Cephesi.

Fotoğraf: 229- Şeyh Muhammet Namazgâhı İç Mekânı.

Fotoğraf: 230- Şeyh Muhammet Namazgâhı İç Mekânı.

Fotoğraf: 231- Arap Şeyh Türbesi Genel Görünüş.

Fotoğraf: 232- Arap Şeyh Türbesi İç Mekânı.

Fotoğraf: 233- Dabanoğlu Türbesi Giriş Cephesi.

Fotoğraf: 234- Dabanoğlu Türbesi İç Mekânı.

Fotoğraf: 235- **Zübeyde Hanım Türbesi Güneydoğu** Cephesi.

Fotoğraf: 236- **Zübeyde Hanım Türbesi İç** Mekânı.

Fotoğraf: 237- Darül Muallim Güney Cephesi.(Ö.G. Baydaş'tan)

Fotoğraf: 238- Darül Muallim Güney Cephesi.(Ö.G. Baydaş'tan)

Fotoğraf: 239- Darül Muallim Güney Güneybatı Cephesi.(Ö.G. Baydaş'tan)

Fotoğraf: 240- Darül Muallim Kuzey Cephesi.

Fotoğraf: 241- Darül Muallim İç Mekândan Görünüş.(Ö.G. Baydaş'tan)

Fotoğraf: 242- Darül Muallim İç Mekândan Görünüş.(Ö.G. Baydaş'tan)

Fotoğraf: 243-Kurdoğlu Kışlası Doğu Cephesi.(Ö.G. Baydaş'tan)

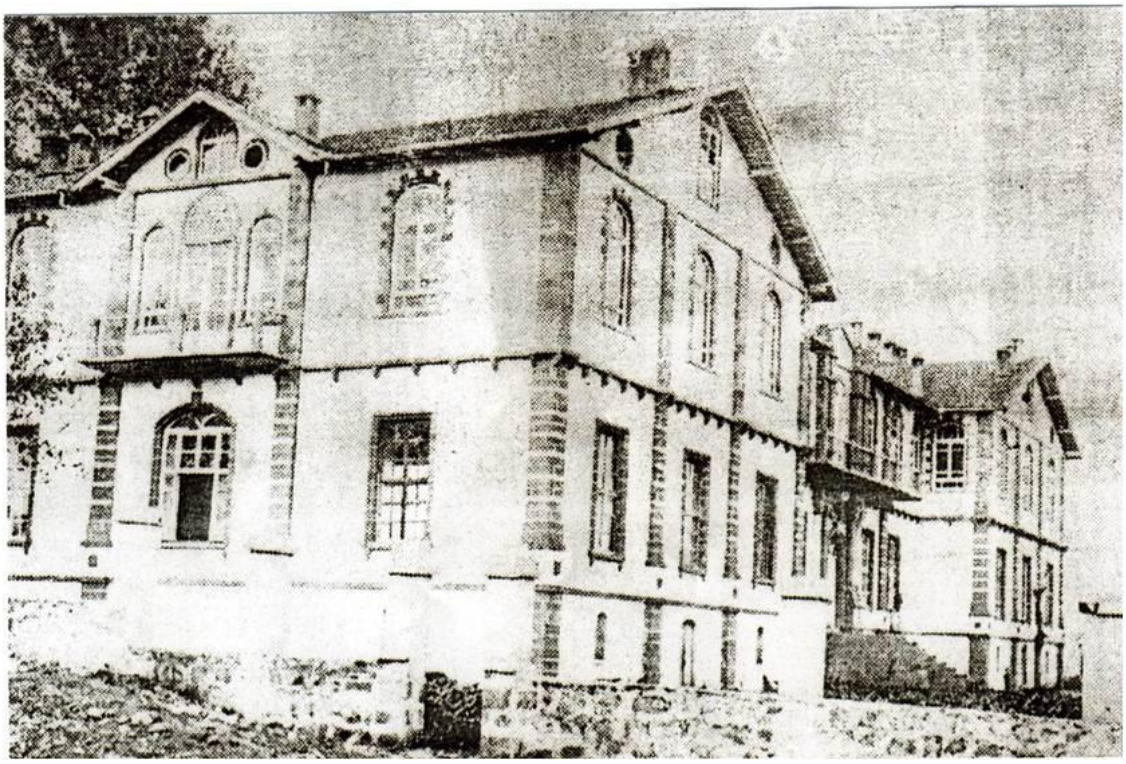
Fotoğraf: 244- Kurdoğlu Kışlası Giriş Cephesi.(Ö.G. Baydaş'tan)

Fotoğraf: 245-Kurdoğlu Kışlası Orta Avlusu.(Ö.G. Baydaş'tan)

Fotoğraf: 246- Kurdoğlu Kışlası Giriş Kapısı.(Ö.G. Baydaş'tan)

Fotoğraf: 247- Gureba Hastanesi nin(Devlet Hastanesi) Eski Bir Fotoğrafı.
(Ö.G. Baydaş'tan)

Fotoğraf: 248- Gureba Hastanesi (Devlet Hastanesi) Doğu Cephesi.(Ö.G. Baydaş'tan)

Fotoğraf: 249- Gureba Hastanesi (Devlet Hastanesi) Doğu Cephesi.(Ö.G. Baydaş'tan)

Fotoğraf: 250- Gureba Hastanesi (Devlet Hastanesi) Doğu Girişi.(Ö.G. Baydaş'tan)

Fotoğraf: 251- Gureba Hastanesi (Devlet Hastanesi) Batı Cephesi.(Ö.G. Baydaş'tan)

Fotoğraf: 252- Gureba Hastanesi (Devlet Hastanesi) Batı Girişi.(Ö.G. Baydaş'tan)

Fotoğraf: 253-Hapishane Binası Genel Görünüşü.

Fotoğraf: 254-Hapishane Binası Doğu Cephesi.

Fotoğraf: 255- Hapishane Binası Doğu Cephesi.

Fotoğraf: 256- Hapishane Binası Güneydoğu Cephesi.

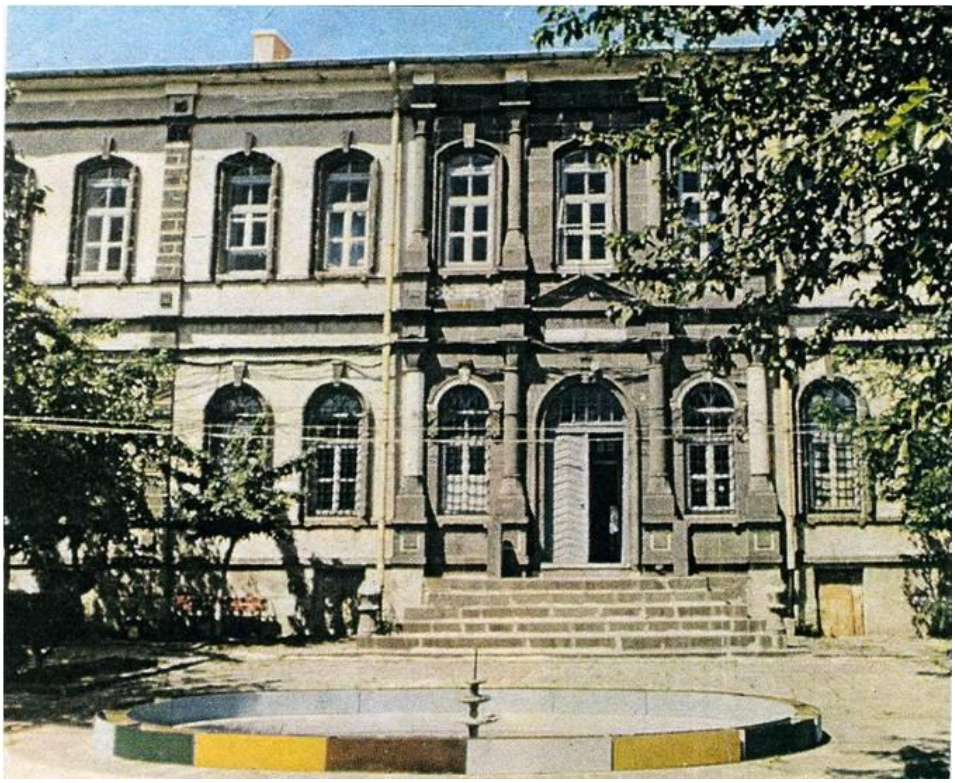
Fotoğraf: 257-Hapishane Binası Kuzeybatı Cephesi.

Fotoğraf: 258- Hapishane Binası İç Mekânı.(Ö.G. Baydaş'tan)

Fotoğraf: 259- Diyarbakır İdadi Mektebi Kuzeydoğu Cephesi.(Ö.G. Baydaş'tan)

Fotoğraf: 260- Diyarbakır İdadi Mektebinin Eski Bir Resmi.(Ö.G. Baydaş'tan)

Fotoğraf: 261- Diyarbakır İdadi Mektebi Güneybatı Cephesi.(Ö.G. Baydaş'tan)

Fotoğraf: 262- Diyarbakır İdadi Mektebi Doğu Cephesi.(Ö.G. Baydaş'tan)

Fotoğraf: 263- Diyarbakır İdadi Mektebi Doğu Cephesi.(Ö.G. Baydaş'tan)

Fotoğraf: 264- Diyarbakır İdadi Mektebi Batı Cephesi.(Ö.G. Baydaş'tan)

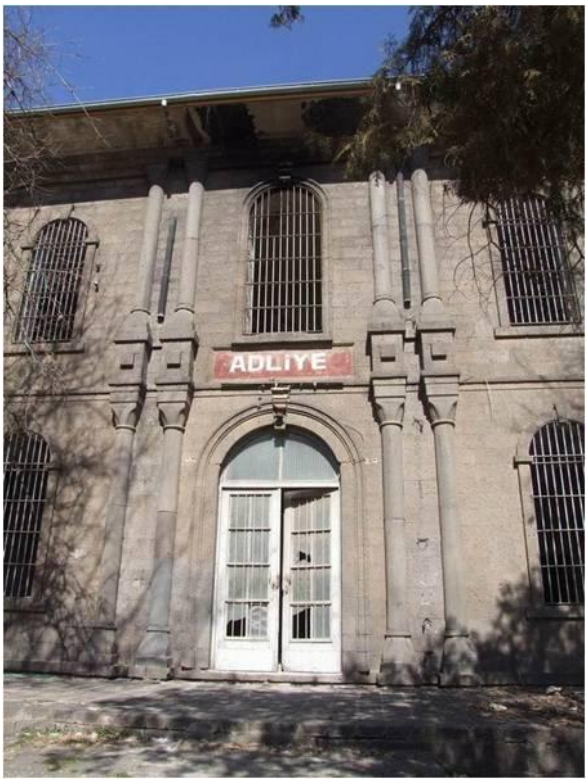
Fotoğraf: 265- Diyarbakır İdadi Mektebi İç Mekânı.(Ö.G. Baydaş'tan)

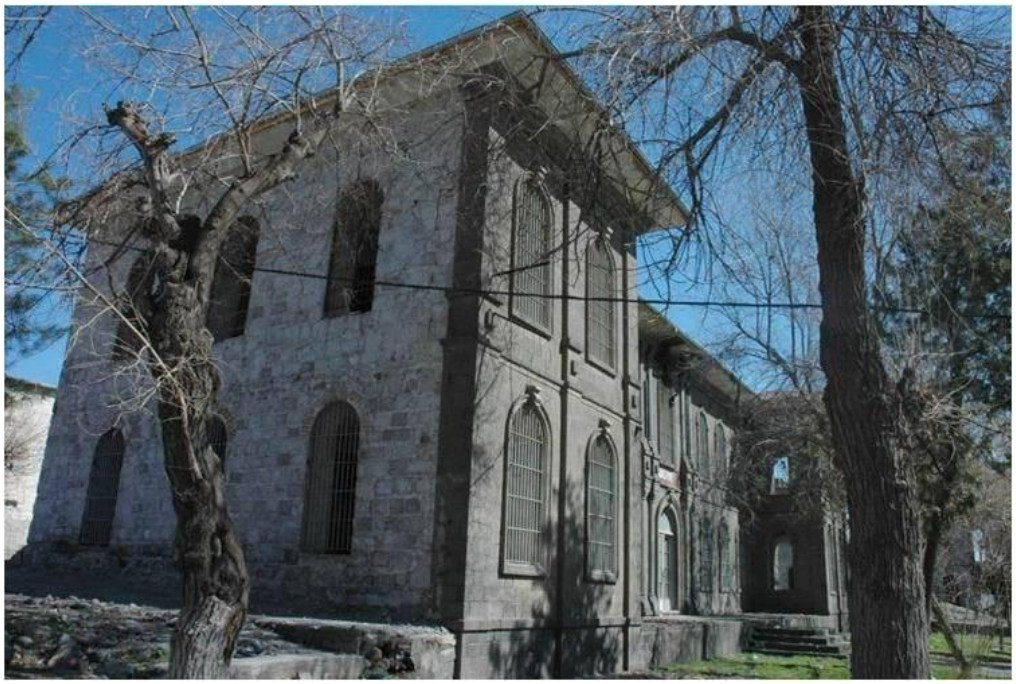
Fotoğraf: 266- Diyarbakır İdadi Mektebi İç Mekânı. (Ö.G. Baydaş'tan)

Fotoğraf: 267- Adliye Sarayı Güney Cephesi.

Fotoğraf: 268- Adliye Sarayı Güney Cephe Giriş Kapısı.

Fotoğraf: 269- Adliye Sarayı Batı Cephesi.

Fotoğraf: 270- Adliye Sarayı Kuzey Cephesi.

Fotoğraf: 271- Adliye Sarayı Giriş Cephesi Eski Bir Fotoğrafı.(Ö.G. Baydaş'tan)

Fotoğraf: 272- Adliye Sarayı Güney Cephede Bulunan Kabartmalı Süsleme.
(Ö.G. Baydaş'tan)

Fotoğraf: 273- Adliye Sarayı İç Mekânı.(Ö.G. Baydaş'tan)

Fotoğraf: 274- Adliye Sarayı İç Mekânı.(Ö.G. Baydaş'tan)

Fotoğraf: 275- Kolordu Binası Doğu Cephesi.

Fotoğraf: 276 - Kolordu Binası Güney Cephesi.

Fotoğraf: 277- Kolordu Binası İç Mekânı.(Ö.G. Baydaş'tan)

Fotoğraf: 278 - Kolordu Binası İç Mekânı.(Ö.G. Baydaş'tan)

Fotoğraf: 279- Kolordu Binası İç Mekânı.(Ö.G. Baydaş'tan)

Fotoğraf: 280 - Kolordu Binası Zemin Mozaik Süslemesi.

Fotoğraf: 281- Atatürk Müzesi Kuzey Cephesi.

Fotoğraf: 282- Atatürk Müzesi Kuzeybatı Cephesi.

Fotoğraf: 283- Atatürk Müzesi Güney Cephesi.

Fotoğraf: : 284- Atatürk Müzesi Batı Cephesi.

Fotoğraf: 285- Vakıflar Müdürlüğü (Sur Duvarına Bitişik Yapı) Kuzeybatı Cephesi

Fotoğraf: 286- Vakıflar Müdürlüğü (Sur Duvarına Bitişik Yapı) Kuzey Cephesi

Fotoğraf: 287 - Vakıflar Müdürlüğü (Sur Duvarına Bitişik Yapı) Batı Cephesi.

Fotoğraf: 288 - Vakıflar Müdürlüğü (Sur Duvarına Bitişik Yapı) Güney Cephesi.

Fotoğraf: 289- Defterdarlık (Sur Duvarına Bitişik Yapı) Kuzey Cephesi.

Fotoğraf: 290- Defterdarlık (Sur Duvarına Bitişik Yapı) Kuzey Cephesi.

Fotoğraf: 291- Defterdarlık (Sur Duvarına Bitişik Yapı) Güney Cephesi.

Fotoğraf: 292- Defterdarlık (Sur Duvarına Bitişik Yapı) Süslemeleri.

Fotoğraf: 293- Mekteb-i Nisa (Ziya Gökalp İlköğretim Okulu) Batı Cephesi. (Ö.G. Baydaş'tan)

Fotoğraf: 294- Mekteb-i Nisa (Ziya Gökalp İlköğretim Okulu) Batı Cephesi. (Ö.G. Baydaş'tan)

Fotoğraf: 295- Mekteb-i Nisa (Ziya Gökalp İlköğretim Okulu) Doğu Cephesi.(Ö.G. Baydaş'tan)

Fotoğraf: 296 - Mekteb-i Nisa (Ziya Gökalp İlköğretim Okulu) Güneydoğu Cephesi.(Ö.G. Baydaş'tan)

Fotoğraf: 297 - Mekteb-i Nisa (Ziya Gökalp İlköğretim Okulu) İç Mekânı (Ö.G. Baydaş'tan)

Fotoğraf: 298 - Mekteb-i Nisa (Ziya Gökalp İlköğretim Okulu) İç Mekânı (Ö.G. Baydaş'tan)

Fotoğraf: 299- İskender Paşa Konağı Batı Cephesi.

Fotoğraf: 300- İskender Paşa Konağı Batı Cephesi Güney Yanı.

Fotoğraf: 301- İskender Paşa Konağı Güney Cephesi Batı Yanı.

Fotoğraf: 302- İskender Paşa Konağı Güney Cephesi Batı Yanı Eyvanı.

Fotoğraf: 303- İskender Paşa Konağı Güney Cephesi Orta Kanadı.

Fotoğraf: 304- İskender Paşa Konağı Batı Kanadı Eyvanının Sütun Başlığı.

Fotoğraf: 305- Behram Paşa Konağı Güney Cephesi.

Fotoğraf: 306- Behram Paşa Konağı Giriş Eyvanı.

Fotoğraf: 307- Behram Paşa Konağı Güney Cephe Üst Kat Balkonu.

Fotoğraf: 308- Behram Paşa Konağı Avlusu.

Fotoğraf: 309-Şeyhzadeler (Özdemiroğlu Osman Paşa) Konağı Dış Cephesi.

Fotoğraf: 310- Şeyhzadeler (Özdemiroğlu Osman Paşa) Konağı Günümüzde Yıkılmış Olan İç Mekânı.

Fotoğraf: 311- Kuşdili (Bekir Efendi) Köşkü Giriş Avlusu.

Fotoğraf: 312- Kuşdili (Bekir Efendi) Köşkü Giriş Eyvanı.

Fotoğraf: 313- Kuşdili (Bekir Efendi) Köşkü Giriş Eyvanı

Fotoğraf: 314-. Kuşdili (Bekir Efendi) Köşkü Genel Görünüşü.

Fotoğraf: 315- Kuşdili (Bekir Efendi) Köşkü İç Mekanı.

Fotoğraf: 316- Kuşdili (Bekir Efendi) Köşkü Taş Üzerinde Süslemeler.

Fotoğraf: 317- Ağuludere Köşkü Giriş Cephesi.

Fotoğraf: 318- Ağuludere Köşkü Genel Görünüş.

Fotoğraf: 319- Ağuludere Köşkü İç Mekânı.

Fotoğraf: 320- Ağuludere Köşkü İç Mekânı

Fotoğraf: 321- Hatun Çeşmesi (Hatun Kastal) Genel Görünüş.

Fotoğraf: 322- Hatun Çeşmesi (Hatun Kastal) Genel Görünüş.

Fotoğraf: 323- Hatun Çeşmesi Taslığı ve Kurnası.

Fotoğraf: 324- Hatun Çeşmesi Kitabesi.

Fotoğraf: 325- Behram Paşa Camii Çeşmesi Genel Görünüş.

Fotoğraf: 326- Arap Şeyh Camii Çeşmesi Genel Görünüş

Fotoğraf: 327- Arap Şeyh Camii Çeşmesi Kitabesi.

Fotoğraf: 328- Kavas-ı Sagir Çeşmesi Genel Görünüş.

Fotoğraf: 329- Kavas-ı Sagir Çeşmesi Genel Görünüş.

Fotoğraf: 330- Köylü Sokak Çeşmesi Genel Görünüş.

Fotoğraf: 331- Köylü Sokak Çeşmesi Genel Görünüş.

Fotoğraf: 332- Telgrafhane Sokak Çeşmesi Genel Görünüş.

Fotoğraf: 333- Telgrafhane Sokak Çeşmesi Kitabesi.

Fotoğraf: 334- Ziya Gökalp Çeşmesi Genel Görünüş.

Fotoğraf: 335- Ziya Gökalp Çeşmesi Genel Görünüş.

Fotoğraf: 336- İçkale (Aslanlı) Çeşmesi Genel Görünüş.

Fotoğraf: 337- İçkale (Aslanlı) Çeşmesi Üçgen Alınlığı.

Fotoğraf: 338- İçkale (Aslanlı) Çeşmesi Dilimli Kemerli Nişi.

Fotoğraf: 339- Zağlı Sokak Çeşmesi Genel Görünüş.

Fotoğraf: 340- Sahabe Paşa Çeşmesi Genel Görünüş.

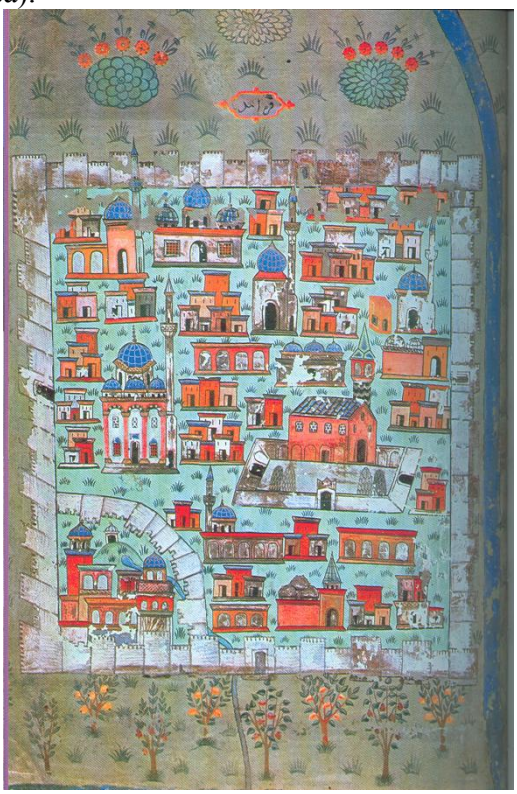

Fotoğraf: 341- Yedi Kardeşlerden Kentin Görünümü, (Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale,* Paris, 1940, Planche LIX).

Fotoğraf: 342- Güney-batı'dan Diyarbakır Yapılarının Görünümü. (Kaleli Kentler Sempozyumu'ndan Bursa).

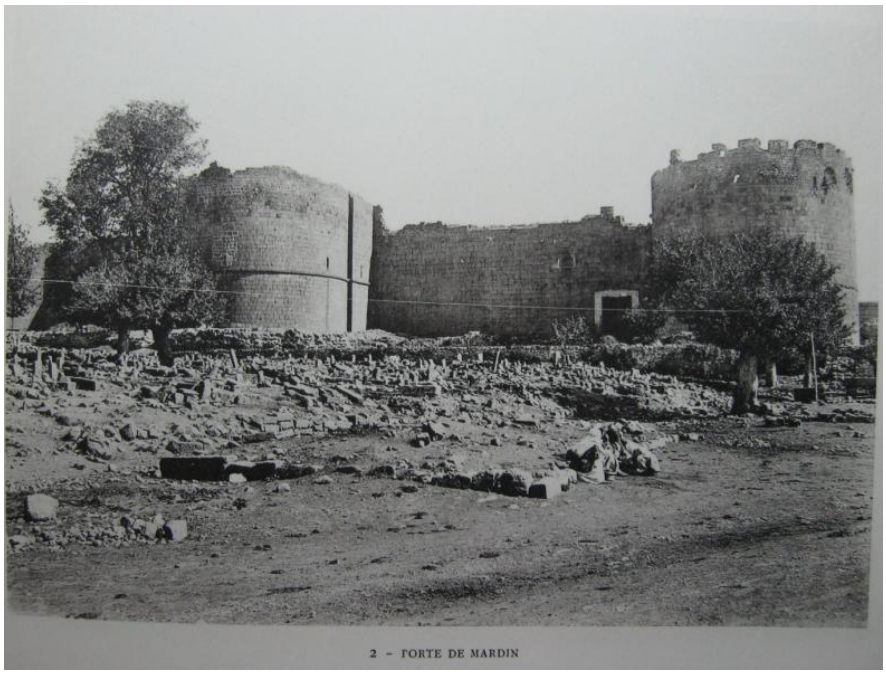
Fotoğraf: 343- İçkale'den Diyarbakır Yapılarının Görünümü. (Kaleli Kentler Sempozyumu'ndan Bursa).

Fotoğraf: 344- Matrakçı Nasuh'un Diyarbakır Minyatürü (16.yüzyıl).

Fotoğraf: 345- Mardin Kapısı Önündeki Mardin Kapı mezarlığından bir görünüm, Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale,* Paris, 1940, Planche LXI.

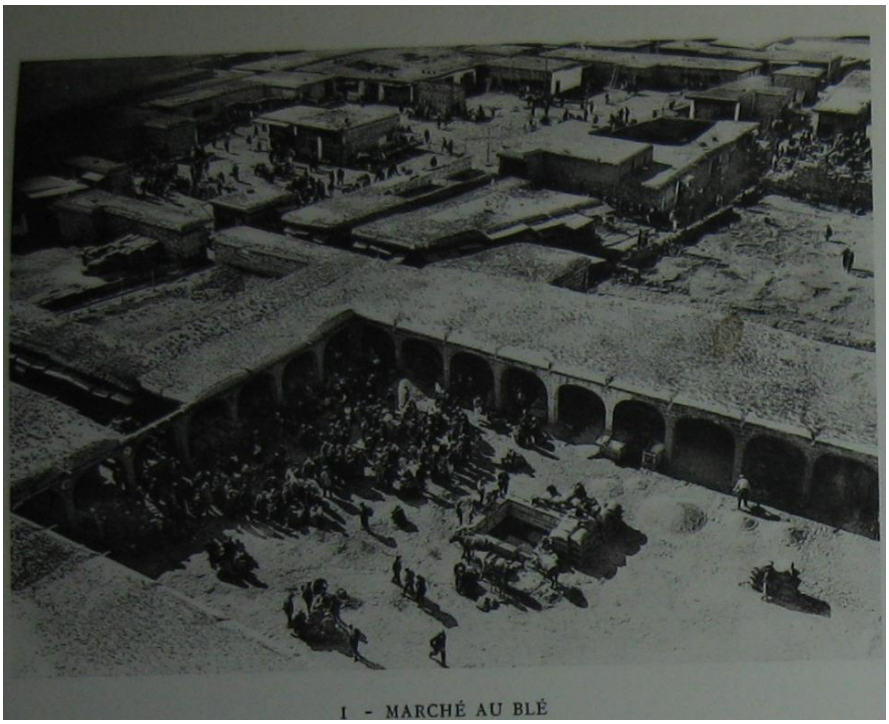

Fotoğraf: 346- Mardin Kapısı Önündeki Mardin Kapı mezarlığından bir görünüm, Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale,* Paris, 1940, Planche LXI.

Fotoğraf: 347- Güney-Batı mahalleleri; Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale*, Paris, 1940, Planche XLVIII.

Fotoğraf: 348- Güney mahalleleri, Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale*, Paris, 1940, Planche XLVIII.

Fotoğraf: 349- Buğday Pazarı, (Albert Gabriel, *Voyages Archéologiques Dans la Turquie Orientale*, Paris, 1940, Planche LXXV.)